

ივ. ჯავახიშვილი

თბილისი

1949

ნ ს მ ა ი ი ს
ა ი ზ ე ნ ი . ხ ყ ა რ მ ა ბ ი
ე ა
ა ე თ მ რ ე ბ ი
III, 1

ივ. ჯავახიშვილი

ი ს ზ ო რ ი ი ს
მიზანი, წყაროები და მეთოდები
წინათ და ესლა

წიგნი III,

ნაქვეთი პირველი

ქ ა რ თ უ რ ი
დამწერლობათა-მცოდნეობა

ანუ

პადეობრაფია

6-72239

ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა

ანუ

პალეოგრაფია

მეორე გამოცემა

სტალინის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
გამომცემლობა

აკად. ივ. ჯავახიშვილი

ГРУЗИНСКАЯ ПАЛЕОГРАФИЯ

(на грузинском языке)

Зак. тит. 249.

Тираж 5000.

Типолитография издательства ТГУ им. СТАЛИНА
ул. Марра, 1.

Т Б И Л И С И — 1 9 4 9

რედაქტორი ილია აბულაძე
კორექტორი პ. ლაბარტყავა
ტექნოგრაფიკოსი დ. ხორაძე

გადაეცა წარმოებას 2/IX 48. ხელმოწ.
დასაბუქდად 16/VI 49. ტირაჟი 5000.
უფ. 02992. სასტამბო თაბახი 257,
+ სურ. 8 გვ. + დიავრ. 2.
სააღრ.-საგამომცემ. 33,45.
ანაწყ. ხონი 7 x 11. გამომ-
ცემლობის შუკვ. № 29.
სტამბის შუკვ. № 249.

წიგნი აიწიკა და დაიბეჭდა
სტალინის სახელობის თბილისის
სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომ-
ცემლობის სტამბაში, მარის ქ. № 1.

ს ა რ ჩ ე ვ ი

სარჩევი	V
რელატივისტისაგან	XV
ქაკაგმიანი სიტყვებისა და უამოკლებული სათაურების განმარტება	XVII
წინასიტყვაობა პირველი გამოცემისა	XIX

თავი პირველი: პალეოგრაფიული ცოდნის მიზანი და თანამედროვე მიღწეულობანი	1
---	---

პალეოგრაფიის მოკლე ისტორიული მიმოხილვა (1—2).—პალეოგრაფიის, ანუ დამწერლობათამცოდნეობის ორი მთავარი დარგი—წარწერათამცოდნეობა და ხელთნაწერათამცოდნეობა (3—4).—პალეოგრაფიული ცოდნის მოკლე მიმოხილვა (4—23): დამწერლობის საფუძვრები (4); ბაბილონელთა დამწერლობა (5); ფინიკიელთა დამწერლობა (5—6); ბერძნული დამწერლობა და მისი წარმოშობის სადაურობა (6—8); ფინიკიელთა დამწერლობის უძველესი ძეგლები და ფინიკიურის მერმინდელი განვითარება—სიდონური, კვიპრული, კართაგენული და ნუმიდურ-პუნური, ანუ აზალპუნური (9—10); ებრაული დამწერლობა (10); არამეველთა დამწერლობა (10—11); ავესტური და ფაალური დამწერლობა (11); პალმირული დამწერლობა (11—12); ნაბატეველთა დამწერლობა (12—13); ასურული დამწერლობა (13—14); საბაური დამწერლობა (14); ჰიმარიტული დამწერლობა (14—15); ეთიოპური დამწერლობა (15—16); არაბული დამწერლობა (16); სომხური დამწერლობა (16—18); ქართული დამწერლობა (18—23).—დამწერლობათამცოდნეობის შესასწავლი მთავარი ძეგლების გამოცემანი და წყაროები (23—25).

თავი მეორე: ტიპოგრაფიული და ცნობები ძველი ქართული და სხვა მართა სამწიგნობრო ხელოვნების შესახებ	26
--	----

ტერმინი «მწიგნობრობის» მნიშვნელობა (26—27).

§ 1. ხაწერი მასალა (27—40): ხედწერილი და წარწერა (27).—ფიტარნი ქვისანი (28).—ფიტარნი ცკლოანი (28—29).—კარედი, ორკარედი, სამკარედი და მრავალკარედი (29).—«კარის» მნიშვნელობა (30).—პაკრუსა—ჭილი და მისი შემზადება, —ქარტესი (30—31).—ტყავი, მებზრანა, პერგამენტი, ეტრატე და მისი შემზადება (32—35).—ქალაღდის აღმოჩენა და გავრცელება ჩინეთში, არაბეთში, დასავლეთ ევროპაში (35—36).—ქალაღდის ქვირნიშნები (36—37).—ქალაღდის გაჩენა საქართველოში და უძველესი ქალაღდის ხელნაწერები (37—40).

§ 2. ხაწერი იარაღი და საღებავი (40—46): შთაწერა და გამოქანდაკება (40—41).—ფრხილი ანდამანტისაჲ და საწერელი (41).—აღსაწერელნი წიგნისანი და მთელი გაწყობილობა, ცალამთარაში (41—42).—კალამი ლერწმისა, ფრთისა და ფოლადისა (42—43).—საღებავი, მელანი, წითელი და სინჯური (43—46).—სახაზავი (46).

§ 3. წერის ტექნიკის გარეგანი პირობები და დამწერელი (47—55): წერა მჯდომარე და დამოკილი (47—48).—წარმწერელი, დამწერელი, მწერალი და მწიგნობარი, დიდი აღმწერელი (48—49).—წერის, დანაწერისა და დამწერელის ღირსების დამახასიათებელი ტერმინები (49—51: კელი, საკადრისი კელი, კელის სიკეთე და სიაცე (49).—ზონად, უცბად და ფარჩხად წერა (49—50).—ჩხრეკა და დაჩხრეკა (50).—მჩხრეხელი (50), მჩხაბავი (51).—წერის სათანადო და ხელისშემშლელი პირობები (51—53):—გაწყობით და სიწყნარით წერა (51),—კალმისაგან მოყენებული ნაკლი (51),—დროულად განუსწავლელობა და ახალმოსწავლეობა (52), მოუცლელობა (52), ჰასაკისა და ქვეყნის პოლიტიკური და საერთო მდგომარეობის გავლენა (52—53).—აჩქარება და კალმის სწრაფადობა (53).—კარგი და ხელოვანი დამწერელის სახელის მოპოვების პირობები (53—56): ლამაზი და საჩინო კელი (53),—გაწყობით წერა და ასოთა წესიერად ჩასხმა (54).—კარგი და სიმართლითა აღსაესე დედანი, უმართლესი მწერალი (54—55),—მომგებელი და შეკვეთილობის ასრულების შესაბამისი 984 წ. წერილი (56).

§ 4. გადამწერელთა ამხანაგობანი და თაბუნები (55—56): ხელთნაწერთა ჯგუფობრივ გადაწერა (55—56).—გადამწერელთა თაბუნი (56).

§ 5. გადამწერელთა შრომის ნაყოფიერება (56—60): X საუკ. განთქმული გადამწერლის შრომის ნაყოფიერება (56),—ეფთვზე მთაწმიდელის შრომის ნაყოფიერება (56—57).—გიორგი მთაწმიდელის შრომის ნაყოფიერება (57).—XVII—XVIII სს. გადამწერელთა შრომის ნაყოფიერება (57).—რამდენი და რა ზომის გვერდის გადაწერა შეეძლო დღეში ჩვეულებრივსა და დახელოვნებულ ქართველ გადამწერელს (58—60).

§ 6. ხელნაწერის შემადგენელი ნაწილები (60—65): შეგრაგნილი წიგნი და ქარტა (60—62). გრაგნილი და მისი გაშლა (62). აკინძული წიგნის ნაწილები (62—65): რვეული (62—63).—ფურცელი (63),—კეფი (63),—გვერდი და კაბადონი (63—64),—კიდე, არშია, შიგნითი დანაწერი და კიდეთა წარწერილი (64),—სტრიქონი (64),—წიგნის თავი და ბოლო (65).

§ 7. წიგნის შემზადება (65—75): წიგნის შემზადებასთან დაკავშირებული სხვადასხვა მუშაობა, ავტოგრაფი ნუსხა, პირველი ნუსხა (65—66).—ნუსხა, დანუსხვა და მნუსხველი, დანუსხვილი (66—68),—ჰავხელად და კაიხელად დაწერა (68),—სევადა (68—69).—ნაწერი (69).—წესიერი და უწესო წერა, დაწყობით ან აშლით, ან დაფანრულად წერა (69).—გარდანაწერი და გარდამწერელი (70).—რა ეთხოვებოდა გადანაწერს: უცთომელობა (70),—დაკლებული, ან შემატებული (70).—გარდაწერის ღირსების პირობები: დედა მართალი და გულმოდგინება (70—71).—გადანაწერის ნაკლის მიხედვით: დედა წერილად ნაწერი, ან ბნელი და გარყუნილი (71—72).—გადამწერლის მოდღევენებულობა (72),—უდებების ნაყოფი ცთომილება (72),—დავიწყებისაგან დაკლებულობა-შემატებულობა (72).—გადანაწერის შეწამება და ნაკლის განმართვა (72—73).—ამოფხეკილი ადგილების სხვადასხვა მიხედვები (73—74).—გადამწერელის ანდერძი და წიგნის ხანდუკი (74).—წიგნის შემოსვა და დაკაზმვა (75).

§ 8. წიგნების მხატვრული შემკობა (75—78): ხატები და კამარა, კამარათა-მწერალი, ჯაზული, ოქროს ვარაყით წერა და ქრელი ნუსხა (75—76).—შესაფერისად და საკადრისად დახატვა-შემკობა (76). ჯერ ტექსტი იწერებოდა, მერმე ახატვინებდნენ (76—77).—წიგნების მხატვრული შემკობის ტრფიალი (77). წიგნების მოჭედვა (77—78).

§ 9. დაზიანებული წერილობითი ძეგლებას განახლება (78—80): წიგნების დაუდევარი ხმარებითა და ბოროტი განხრახვით დაზიანება. ფურცლის ამოკუთვა, რვეულის ამოგლეჯა (78).—მტრების შემოსევით განადგურებული და დაზიანებული და დაშლილი ძეგლები (78).—დაშავებული და დაშლილი წიგნები და დანაწერი, მათი განცხოველება-განახლება (78—79).—დაზიანებული და დაძველებული წერილობითი ძეგლების ერთთავადი, მასიური გაცხოველება-განახლება (79—80).

§ 10. წიგნების გავრცელებულობა და ხმარება (80—83): რამდენად დიდი მოთხოვნილება იყო წიგნებისა საქართველოში (80).—მონასტრებისათვის აუცილებლად საჭირო წიგნები (80—81)—ტრფიალი წიგნთა (81).—სალმრთო, სამეცნიერო, საკითხავი და საერო წიგნები (81).—თჯაბში აუცილებელი და ქალისათვის მზითვად გასატანი წიგნები (81—82). ნათხოვარი წიგნის მითვისება და დაზიანება (82—83).

§ 11. საშინაო და სათანაო ხელნაწერები და წიგნთსაცავები (83—97): საშინაო და სათანაო ხელნაწერები (83).—საწიგნენი (83).—წიგნთსაცავები დიდი და პატარა, ძირითადი და მოძრავი, სათანაო (83—84).—წიგნთსაცავების კატალოგები (84).—XIX საუკუნეობები ქართულ სამონასტრო წიგნთსაცავთა ხელნაწერების ოდენობაზე ამ წიგნთსაცავების წინანდელი სიდიდის გამოსარკვევად გამოსადეგი არ არის (84—85).—ათონის მონასტრის დიდი წიგნის საცავი, იქ დაცული ხელნაწერები და მისი სიმდიდრე ჯერ კიდევ XVIII საუკუნეობის ნახევარში (85—86).—სამეფო და საპატრიარქო წიგნთსაცავები (86).—ტბეთის საყდრის წიგნთსაცავის ძველ ხელნაწერთა სიმრავლე (86—87).—სუმოსეული მტრებისაგან წიგნთსაცავების განადგურება და მოყვნიებული ზიანი (87—88).—ამ დანაკლისის მრავალჯერი შევსება და წიგნთსაცავების განახლება (88).—დოდოს მონასტრის წიგნთსაცავის ხელნაწერთა რიკები 1690—1778 წლებში (88—89).—ძველი წიგნობების წიგნთსაცავები (89—90).—სუმეორელთა, ბაბილონელთა, ასურელებისა და ეთიოპური წიგნთსაცავები და დაეთარ-ხანები (90—91).—წიგნთსაცავები საბერძნეთში და რომში (91).—დასავლეთ ევროპის საშუალო საუკუნეების წიგნთსაცავები (91—93).—წიგნთსაცავები ბიზანტიაში (94—95).—წიგნთსაცავები არაბთა სახელმწიფოში (95—97).

§ 12. წიგნების ფასი (97—101): გადამწერლობა, ვითარცა არსებობისა და შენახვის წყარო (97).—უფასოდ არავინ გადასწერდა (97).—მოზრდილი წიგნის ფასი XVI ს-ში (97—98).—წიგნების დიდი მოთხოვნილება (98). მტრებისაგან წარტყვევნილი წიგნების გამოსყიდვა (98).—წიგნის ფასი XVI ს-ში (98—99).—გადამწერლის შრომის ფასი ძველად და მეტადრე XVIII ს-ში (99—100).—წიგნის ვაჭრობა ძველ რომში და ათი ფასი (100).—წიგნის ფასი დასავლეთ ევროპაში საშუალო საუკუნეებში (100—101).—წიგნების ფასი არაბთა სახალიფოში (101).

თავი მესამე: დამწერლობათა მცოდნეობის ზოგადი დებულებანი და ძირითადი სხვადასხვა დამწერლობის შესახებ ცნობები

§ 1. ასო, მიხი ნაწილები და დამახასიათებელი ტერმინები (102—106): ანბანი და ასოთა გამოსახვასთან დაკავშირებული ტერმინები, დანაკვეთა, ტანი, რქაჟ, ბეწვ, კალსა, პყრობა და ლუშბა (102—104).—ასოთა ხაზების სისბო, სივრცე-სიგრძე, ასოთა წილები, ასოთა ბუნი, წრე და მუცელი (104—106).

§ 2. დამწერლობათა ჯგუფებად დანაწილების პრინციპები და წარმომშობელი ტერმინები (106—114): ორხაზოვანი და ოთხხაზოვანი საწერი ბადე და სისტემა (106).—ასოთა ზედა, შუა და ქვედა ტანი (107).—ასწვრივი და გადახრილი დამწერლობა (107—108).—საწერი მასალისა და იარაღის თვისების გავლენა დამწერლობის ჩამონაკვთილობაზე (108).—დანიშნულებისდა გვარად ჩამონაკვთილი დამწერლობანი—ძველური ანუ ოგრაფიული დამწერლობა (108—109).—წიგნური დამწერლობა (109).—ქდივან-მწიგნობრული დამწერლობა (109).—ერთი გვარის დამწერლობის სხვაგვარის მაგიერ გამოყენება (109—110).—დასახული მიზნისდა მიხედვით დამწერლობის ჩამონაკვთილობა: მონასტრისა და კითხვის პროცესში მონაწილე ფაქტორები და მათი გავლენა დამწერლობის ჩამონაკვთაზე (110—111).—საზოგადო და კერძო, ან საპირადო დამწერლობა (111).—რეალური დამწერლობა, ნოტრი, ნუსხური და გაკრული დამწერლობა (111—112).—სახური დამწერლობა (112—113).—ნუსხური დამწერლობის უპირატესობა ოპტიკური დასახრისით ასომთავრულ დამწერლობასთან შედარებით (113—114).—დამწერლობის დამწერისგან სწავლულობის და შესრულების ღირსებისდა გვარად—მდაბიო, ჩვეულებრივი, კეთილხელადი და მნატვრული, ან ხელთნებითი დამწერლობანი (114).

§ 3. ძველ წყაროებში შენახული დამწერლობათა აღმნიშვნელი ტერმინები (114—117): ხუცური და მხედრული, სახენაო, ასომთავრული, მრგვლოვანი, საზოგადო, თხზული, ყუავის-ფრჩხილოვანი, ნოტრი (114—115),—ტერმინი ხუცურის გაჩენა (115—116),—მრგვლოვანის არსებობის ხანა და მისი გადავარდნა (116),—„ხუცურის“ მსგავსი ტერმინი გერმანიაში (116—117).

§ 4. ასომთავრული დამწერლობანი (117—122): სახენაო, ასომთავრული, მთავარნი ასონი (117—118).—მხედრული ასომთავრული (118).—მრგვლოვანი და მისი გადავარდნა XII საუკ. (118—119).—მრგვლოვანით წერის დავიწყება XVIII საუკ. დამდეგს (119).—კუთხოვანი დამწერლობა (119—120).—რა მნიშვნელობით უნდა იხმარებოდეს თანამედროვე ქართულ დამწერლობათა მცოდნეობაში ტერმინები — ასომთავრული და მრგვლოვანი და მათი შესატყვისობა უცხო ენებსა და დამწერლობაში (120—122).—წერიული დამწერლობა (122).

§ 5. ნუსხური დამწერლობანი (122—124): ნუსხა-ხუცური და მისი დამახასიათებელი თვისებები (122).—ნუსხა-ხუცური კუთხოვანი და მრგვლოვანი და ამ უკანასკნელის ნიშანდობლივი თვისებები (123).—ნუსხა-ხუცური მდივან-მწმგნობრული (123).—ყუავის-ფრჩხილოვანი (123—124).—ნუსხა-მხედრული (124).

§ 6. ხელოვნებითი დამწერლობანი (124—126): კიდურყვავილოვანი, კიდურწერტილოვანი (124—125),—ტყუბწვეტიანი, კიდურწვეტიანი, ბოლოწვეტიანი დამწერლობა (125).—ამის შესატყვისი მოვლენა უცხოეთის დამწერლობაში (125—126).

§ 7. თხზული და დაქსელილი დამწერლობა (127—129): თხზული, სახენაო და ასომთავრული თხზული (127),—დაქსელვა და დაქსელილი ხუცური და მხედრული დამწერლობა (127—128).—როდის გაჩნდა მხედრული დაქსელილი დამწერლობა (128).—შეწიადებული, აგოდლებული, აღხვეებული და ბუნშებრდილი ასოები (128—129).

§ 8. მალემწერლობა (129—131): სიმიათამწერალი და მონასმენის მწერალი (129—130).—მალემწერალი (130), მისი არსებობა საბერძნეთ-რომში, ბიზანტიაში და საქართველოში (130—131).

§ 9. საიდუმლო, ანუ ანჯანური დამწერლობა (131—136): წერისა და სათვალავითი კრიპტოგრაფია, ატბაშ და იხოფსეფია ბერძნულ დამწერლობაში (131—132).—საიდუმლო დამწერლობა საქართველოში: სათვალავითი (133), ანჯანური ანბანი (133), დათქმითი ფონეტიკურ-სათვალავითი კრიპტოგრაფია (134), მოგონილ-ასოებიანი კრიპტოგრაფია (134—135),—კრიპტოგრაფიის ბევრი სხვა ანბანების არსებობა ქართულად და მათი შეუსწავლელობა (135—136).

§ 10. ბგერის განსხვავებულად გამოთქმის ნიშნები (136—137): ასოებს ზევით წერტილების დასმის სისტემა (136).—„ვინ“-ს ზევით დასმული სამი წერტილი და უბრჯკუს ნიშანი (137).

§ 11. დაქარაგმების ნიშნები და წესი (137—144): პატივი და ქარაგმა (137—138).—ანტონი კათალიკოხის განმარტება (138).—დაქარაგმების სისტემის შესახები გამოკვლევები და მოძღვრება დასავლეთ ევროპაში (138).—შასანის მოძღვრება (138—139).—ლ. ტრაუბეს მოძღვრება (139—140).—ბერძნული დაქარაგმების სისტემა (140).—ქართული დაქარაგმების შეუსწავლელობა (140).—ქართული ქარაგმის სხვადასხვა ნიშნები (140—141).—ქართ. დაქარაგმება ისტორიულად განხილული (141—142).—უბმოვნო დაქარაგმება (142).—მხოლო-ასოიანი დაქარაგმება (143).—ბოლო-შეკვეცილობითი და შუაშეკვეცილობითი დაქარაგმება (143).—ქართული დაქარაგმების სისტემათა ისტორიული თანმიმდევნობა (143—144).

§ 12. განკვეთილობისა და სახვენი ნიშნები (144—146): განკვეთილობისა და სახვენა ნიშნები VI—VII სს. პალიმფსესტებში და შემდეგდროინდელი დაქვეითება (144—

145).—გოთრგი მთაწმიდელისა და ეფრემ მცირის სისტემები (145—146).—მძიმეს ნიშნის შემოღება XV საუკ. (146).—საბა ორბელიანისა და ანტონი კათალიკონის ცნობები (146).

§ 13. პირობითი ნიშნები (146—148): ქანწილი, ანუ წილქანი, ლამის-თევის, სძი-ლისპირისა, ეამის წირვისა და მარხვათა აღმნიშვნელი ნიშნები (146—147).—ტიტისთვა-ლი—სახელდება (147).—საბა ორბელიანის პირობითი ნიშნები (148).

§ 14. რიცხვნიშნები და ფულის ხაანგარიშო ნიშნები (148—152): ბერძნული და რომაული რიცხვნიშნები (148—149).—ჰინდო-არაბული რიცხვნიშნები და მათი გავრცელების ხანა დასავლეთ ევროპაში და საქართველოში (149—150).—ქართული რიცხვნიშნები (150—151).—ფულის ქართული ანგარიშწარმოება და მისი საფუძველი (151—152).

§ 15. სამუხიკო ნიშნები (152—153): ამ ნიშნების შეუსწავლულობა და ფრანგი მეცნიერის ტიბოს პირველი ცდა (152—153).

თავი მეოთხე: ქართული დამწერლობის განვითარების მთავარი საფეხურები

§ 1. პალეოგრაფიულად მნიშვნელოვანი ძეგლების დათარიღებისათვის (154): დამწერლობის უძველეს ძეგლთა უთარიღობა და უთარიღო ძეგლთა დათარიღების მე-თოდოლოგიის მთავარი დებულებანი (154).

§ 2. ეპიგრაფიკული ძეგლები (155—173): მცხეთის ჯვარის ეკლესიის წარწერები: სტეფანოს ქართლისა პატრიკიოსისა, დემეტრე ვპატოსისა, ადრნერსესა, ქობულ-სტეფანესი და თემესტიასი (155).—ადრნერსეს ვინაობა და მოღვაწეობის დროის განსაზღვრა (155—160): ეპისტოლეთა წიგნ“-ში შენახულ სომეხ-ქართველთა მიწერ-მოწერის 607 წ-ის წერილის ცნობა ადრნერსე ერისთავის შესახებ (155), ვახუშტის, ბართოლომეოს, პახომოვისა და გ. ჩუბინაშვილის ცდა ადრნერსე ერისთავის მოღვაწეობის ხანგრძლივობის გამოსარკვევად (156—157), მოსე კალანკატუელის წყაროს ცნობა ადრნერსე ქართლისა ერისთავისა და აღბანთა მთავრის ჯუანშირის შორის დადებული ხელშეკრულებისა და ადრნერსეს სამშაგი პატივის მქონებლობის შესახებ ბიზანტიელთაგან (157), სამშაგი პატივის მნიშვნელობა (157—158). ჯუანშირის მოღვაწეობისა და ადრნერსე ერისთავთან ხელშეკრულების დათარიღება და ამით ადრნერსეს მოღვაწეობის ხანგრძლივობის განსაზღვრა (158—159), ადრნერსეს წარწერის დათარიღება (159—160).—სტეფანოს ქართლისა პატრიკიოსისა და დემეტრე ვპატოსის წარწერათა დათარიღება (160—161).—ქობულ-სტეფანეს წარწერის დათარიღება (161—162).—თემესტიას წარწერა და მისი დათარიღება (162—163). მცხეთის ჯვარის წარწერების პალეოგრაფიულად და ენის მხრით დახასიათება (163).—ბოლნისის სიონის დავით ეპისკოპოზის წარწერა, ბოლნისის აღმაშენებელი და დავით ეპისკოპოზის ვინაობა (163—164).—დვინის საეკლესიო კრების მონაწილე დავით ბოლნელია და წარწერის დავით ეპისკოპოზის იგივეობის და ერთი და იმავე სახელის სიზშირის საკითხი ძველ საქართველოში IX ს-მდე (164—165).—ბოლნისის სიონის წარწერის დათარიღება (165—166).—ეპისტოლეთა წიგნ“-ის სომეხ-ქართველთა ეკლესიების განხეთქილების შესახები საბუთების ექვმიუტანელობის საკითხი (166).—ბოლნისის სიონის წარწერის პალეოგრაფიულად და ენის მხრით დახასიათება (166).—ვეეან ატენელის ჯვარის ქვის კვარცხლბეკის წარწერა, მისი პალეოგრაფიულად და ენის მხრით დახასიათება და დათარიღება (166—168).—ატენის სიონის შიგნითი მწკფ. კედლის წარწერა და მისი პალეოგრაფიული თვისებები (168).—ბუნამისის ჯვარის კვარცხლბეკის წარწერა (168—169).—ოშკის მონასტრის აღშენების შესახები წარწერა, მისი დათარიღება და პალეოგრაფიული თავისებურება (169—171).—ხარზმა-შემოქმედის ფერისცვალების ნატი 886 წ. წარწერა, მისი მერმინდელი განახლებულობის საკითხი და დათარიღება

(171—173).—ყალა-ბოინას ეკლესიის 983 წ. წარწერის პალეოგრაფიული თვისება (173).—
ატენის სიონის გარეთი კედლის 1060—1065 წ. წარწერის პალეოგრაფიული დაბასია-
თება (173).

§ 2. წიგნური დამწერლობის ძეგლები (173—177): ჰიდ-ეტრატის ხატიკის დამ-
წერლობის პალეოგრაფიული თვისებები და თარიღი (174—175).—სინას შთის 864 წ.
მრავალთავი და მისი პალეოგრაფიული და ენოვანი თვისებები (175—176).—ბადიშ-ნაი-
ბერდის 897 წ. სახარების პალეოგრაფიული და ენის თვისებები (176).—X საუკ. ხელნა-
წერები ასომთავრული (176—177).—ნუსხა-ხუცური კუთხოვანი დამწერლობის IX—X სს.
ძეგლები (177).—ნუსხა-ხუცური შოგვლოვანი დამწერლობის XI საუკ. ძეგლები (177).

§ 3. მდივანწიგნობრიული ნუსხა-ხუცურისა და მხედრული დამწერლობის ძეგ-
ლები (178—184): ბაგრატ IV შიომღვიმის 1058 წ. სიგელი (178).—ბაგრატ IV თბილის-
სიგლის დათარიღება (178). როდის მიიღო ბაგრატ IV სეფასტოსობა და მისმა ძემ
გიორგიმ კურაპალატობა (178—179).—გიორგი II შიომღვიმის 1072 წ. სიგელი (179—
180).—გიორგი III 1170 წ. და 1177 წ. სიგელები (180).—ჭება-ქებათაას თარგმანების
1186 წ. ხელნაწერი (180).—მანდატურთ-უბუცესის და ამირსპასალარის კიაბერიის შიო-
მღვიმელის შეწირულობის წიგნის ხელუღებრივ მიღებული და ნამდვილი თარიღი
(180—181); რა მიზეზია, რომ თამარის კმარი არ იხსენიება და კიაბერიც თავში მან-
დატურთ-უბუცესად იხსენიება. ხელრთვასა და მოწმობაში-კი შარტო მანდატურთ-უბუ-
ცესად (181—182).—თამარ მეფის 1202 წ. სიგელი (182).—მეფე გიორგი ბაგრატუნიალის
სიგელი (182—183).—დავით ნარინის 1266—67 და 1291 წწ. სიგელები (183). XIV—
XV სს. საბუთების დედნების სიმკირე (183).—ალექსანდრე მეფის 1449 წ. სიგელი (183).—
ანა დედოფლისეული ქართლის ცხოვრება (183).—ლევან კახთა მეფის 1566 წ. სიგელი
(183).—წყაროების საერთო რიცხვობრივი დაბასიათება (183—184).

§ 4. ქართული დამწერლობის განვითარების მთავარი საფეხურები VI—XVI სს.
(184—193): ამ დაბასიათების შიბანი ქართული დამწერლობის ისტორიის მთავარი სა-
ფეხურების გათვალისწინება (184).—მრგვლოვანი ხუცური ასომთავრულის გავრცელე-
ბულობის ხანა (184).—კუთხოვანი ნუსხა-ხუცურის არსებობის ხანა და მისი ხუცური
ასომთავრულის კუთხოვანისაგან წარმოშობილობა (184—185).—კუთხოვანი ხუცური
ასომთავრულის ჯერეთ ცნობილი პირველი ნიმუშები (185).—არც კუთხოვანი და არც
მრგვლოვანი ხუცური ასომთავრული დამწერლობის დასაწყისის ხანის ძეგლები ჯერ
არ მოგვეპოვება (185).—VI საუკ. დამდეგის ქართული ხუც. ასომთავრული დამწერლო-
ბის ბ, ვ, ყ და შ ასოთა მოხაზულობის ნიშანდობლივი თავისებურება და VI საუკ.
დამდეგისა და VII საუკ. შუა წლებისათვის მომზადარი ცვლილება (185).—ამ ასოების პა-
ლეოგრაფიული განვითარების საფეხურები VI—IX სს. განმავლობაში (186).—ხანწიტი
ტექსტებიანი პალიმპსესტები (186).—ორხაზოვანი ბადის სისტემის დარღვევის პირველი
ნიშნები VI საუკ. დამდეგიდან მოყოლებული და ამ მოვლენის შემდეგ საუკუნეებში გა-
ფართოება-გარღვივება და მისი მიზეზი (186—187).—ნუსხა-ხუცური კუთხოვანი დამწერ-
ლობის წარმოშობა-ჩამონაკვთილობის ხანა (187); მისი დაბასიათებელი თვისებები,
წარმოშობელ-ჩამონაკვთელი ფაქტორები და განვითარების საფეხურები (187—189).—
მრგვლოვანი ნუსხა-ხუცურის დამახასიათებელი თვისებები, წარმოშობელი ფაქტორები
და წარმოშობა-ჩამონაკვთილობის ხანა (189—190).—XI საუკ. სიგელები ყველა ძველ-
ფართა არისდა მიუხედავად მხედრული დამწერლობის ძეგლები არ არის, არამედ
მრგვლოვანი ნუსხა-ხუცური მდივან-წიგნობრიულისაა და ამის დაბამტკიცებელი სა-
ბუთები (190).—მდივანწიგნობრიული მრგვლოვანი ნუსხა-ხუცური დამწერლობის ასოთა
განმარტივებული მოხაზულობის წარმოშობელი ფაქტორები.—წერის სისწრაფე, ასოთა
გადაბზა და მათი გავლენა ასოთა ჩამონაკვთილობაზე (191).—ასოთა მოხაზულობის გა-
ნარტივების პროცესის სათავე და მოქმედების ასპარეზი, კერძო პირთა და მდივან-
წიგნობართა დამწერლობის განვითარების სწვადასხვა დამახასიათებელი თვისებები
(191)—ასოთა ძველ და ახალმოხაზულობათა პარალელური არსებობა. მათ შორის
ხანგრძლივი ბრძოლა და ასოთა მოხაზულობის ის ნიშანდობლივი თვისებები, რომელ-

თავ მრგვლოვანი მდივანმწიფნობრული ნუსხა-ხუცურისაგან მხედრული დამწერლობა წარმოშვეს და ჩამოაყალიბეს (191—192).—მხედრული დამწერლობის პირველი გაჩენისა და ჩამონაკვთილობის ხანა (192—193).—ტერმინი მხედრულის გვიანი გაჩენის მიხეზი (193).

თავი მეხუთე: ქართული ანბანის წარმოშობის საკითხი . . . 194

§ 1. ქართული ანბანის წარმოშობის შესახები სხვადასხვა თეორია (194—195): ლეონტი მროველისა და კორჯნის ცნობები (194—195).

§ 2. სომხურისაგან წარმოშობილობის თეორია (195—203): კორჯნის ცნობის მიმდევარნი—ნ. მარის თეორია და მისი განხილვა (195).—კ. კეკელიძის თეორია, კორჯნის თავისებური განმარტება და იოანე თქროპირის ქადაგებაში სომხური და ქართული დამწერლობის V საუკ. დამლევსაც არარსებობის დამამტკიცებელი საბუთის აღმოკითხვა (195—196).—კ. კეკელიძის თეორიისა და საბუთიანობის განხილვა (196—198).—კორჯნის ცნობის განხილვა, მისი ნაშრომის თავდაპირველ რედაქციაში მაშტოც-მესროპისაგან ქართული და ალბანური ანბანის გამოგონების შესახები ცნობების არყოფნა და ამ ცნობების მერმინდელი ჩანართობა (198).—ქართული ანბანის სომხურისაგან წარმოშობის თეორიის განხილვა ასოთა მოზახულობისა და ანბანში მიკუთვნებული რიგის მიხედვით (198).—ქართული და სომხური ასოთა-მოზახულობის არსებითი განსხვავება, რაც მათი ერთი წარმოშობილობის დროს არ უნდა ყოფილიყო (198—199).—ასოთა რიგის სრული განსხვავება ქართულსა და სომხურ დამწერლობაშიც მათი ერთი და იმავე პირისა და ერთსა და იმავე დროს გამოგონებლობას შეუძლებლად ჰხდის (199).—ქართული ანბანის ასოთა რიგი უძველეს სემურ-ბერძნულ ანბანების რიგს იცავს და დანართი ასოები ბოლოში აქვს (199).—ქართული დანართი ასოების ჯგუფები და მათი დართულობის თანდათანობა (199—200).—„ჰ“-აე და მისი პირვანდელი გამომხატველი ქართულ დამწერლობაში (200—201).—სომხური ანბანის ასოთა რიგი და ანბანის ისტორიული განვითარების ყოველგვარი კვალის წარხოცილობა მისი მერმინდულობის მომასწავებელია (201—202).—ქართული და სომხური ანბანი შეუძლებელია ერთი და იმავე პირის მოგონილ-შედგენილი იყოს და ქართული ანბანი სომხურზე უძველესია (202).—გარდტჰაუზენის აზრი იმავე საკითხის შესახებ (203).

§ 3. ბერძნულისაგან წარმოშობილობის თეორია (203—205): გარდტჰაუზენის აზრი ქართული ანბანის ბერძნულისაგან წარმოშობილობის შესახებ (203).—ქართულ-ბერძნული ანბანის რიგის მსგავსება, „ვინ“-ის ქართ. ანბანში „ვაკ“-ისა და „დიგამა“-ს ადგილას ყოფნა ქართული ანბანის შედგენას VIII—VII სს-ში კ. წ. გვაგულისზმებინებდა, ქართ. ანბანი ბერძნულიდან, რომ ყოფილიყო წარმოშობილი (203). ქართულ-ბერძნულ ასოთა მოზახულობის შედარებითი შესწავლის აუკილებლობა ამ საკითხის გადასაწყვეტად და იმ სიძნელეთა მეთოდოლოგიური დაძლევა, რომელიც ქართული და ბერძნული დამწერლობის აწარსებული ძეგლების ქრონოლოგიურად ერთი მუიისაგან დაშორებულობით იქმნება (203—205).

§ 4. ქართულ-ბერძნულ-ხემური დამწერლობის შედარებითი შესწავლა. თანხმოვანნი (205—219): ქართული „გან“-ის მხარმარცხნივ მიბრუნებულობა ძველ გამოხატულებას იცავს და მისი მოზახულობის მსგავსება სხვაგან (205—206).—„ბან“-ის უძველესი მოზახულობა და მისი მერმინდელი ცვლილებები (206).—ამ ასოს მოზახულობა სხვა ერთა დამწერლობაში და ქართული „ბან“-ის ფინიკიურთან მსგავსება (206—207).—„დონ“-ის ტანისა, ყელისა და სარქველის შედარება სხვა ერთა შესატყვის ასოსთან და ქართულის პარალ. მოვლენები (207—209).—„თან“-ის მოზახულობის განსხვავების შესაძლებელი მიხეზი და მისი წარმოშობილობის საფეხურები (209).—ქართ. „ხენ“-ის სხვა ერთა შესატყვისი ასო და ქართული ასოს ჩამონაკვთილობის ფაქტორები (209—

210).—„კან“-ი ქართული და სხვა ერთა (210—212). „ლას“-ის თავდაპირველი შესაძლებელი მოხაზულობა. მისი განვითარების მსგავსი მოვლენები სხვაგან და საბოლოო ჩამონაკვთილობის ფაქტორი (212—213).—ქართ. „მან“-ის პარალელები და მოხაზულობის ცვლილების მსგავსება სხვაგან (214).—ქართ. „ნარ“-ის საფიქრებელი პირვანდელი სახეობა და ჩამონაკვთილობის ფაქტორი (214—215).—„პარ“-ის VI საუკ. და მერმინდელი სახე. შესატყვისობა სხვა ერთა დამწერლობაში და მისი საფიქრებელი პირვანდელი მოხაზულობა (215—216).—„რაე“-ს მოხაზულობა ისტორიულ ხანაში, პირვანდელი მოყვანილობა და სხვა ერთა დამწერლობათა შესატყვისობა (216—217).—„სან“-ის შესატყვისობა უცხო დამწერლობაში და შესაძლებელი პირვანდელი სახე (217).—„ტარ“-ი და მისი შესატყვისობა სხვაგან, პირვანდელი მოხაზულობა და მერმინდელი ჩამონაკვთილობის ფაქტორები (218—219).—ქართული ანბანის თანხმოდანთა მოხაზულობა „ტარ“-ამდის ბერძნულისაგან დამოუკიდებელივ არის წარმომდგარი (219).

§ 5. ხმოვანი ასოები (219—224): „ონ“-ისა და სხვა ერთა დამწერლობის შესატყვის ასოს მსგავსება და განსხვავება (219—220).—„ინ“-ის თავისებურება და ამის მსგავსი მოვლენა სხვა ერთა დამწერლობაში (220).—„უნ“-ის პირმარცხნივი მდებარეობა, მოხაზულობის მსგავსება-განსხვავება სხვაგან და ჩამონაკვთილობის გზა (220—221).—„ან“-ის დამახასიათებელი თვისება და შესატყვისობა სხვაგან (221—222).—„ვე“-ს თავისებურება და წარმოშობილობა (222—223).—„ვე“-ს რიგობითი შესატყვისობა სემიანთა და ბერძნულ ანბანებში. ქართული ასოს აღმნიშვნელობის განსხვავება და მისი პირვანდელი აღმნიშვნელობის შეცვლილობა (223).—ხმოვან ასოთა შემოღება ბერძნულში და ინდურში (223—224).—ქართულ ხმოვანთა მოხაზულობის ბერძნულისაგან განსხვავების მნიშვნელობა მათი სადაურობის გადასაწყვეტად (224).

§ 6. ქართულ ბგერათა გამომხატველი დანართი ასოები (224—232): „კან“-ი სემურის ანბანის „სსადე“-ს ადგილას არის და მისი მოხაზულობა აქვს (224—225).—სემურის თავდაპირველი ანბანის „კოჟ“-ისა და „კოპპ“-ას ქართულ ანბანში თავისი ადგილიდან გადასმა და „ყარ“-ისათვის გამოყენება (225).—„ფარ“-ისა და „ქან“-ის და ბერძნულ შესატყვის ასოთა მოხაზულობის ოკივეობა (226—227).—„წილ“-ისათვის „სსადე“-ს მოხაზულობის გამოყენება (227).—„ლან“-ის მოხაზულობის „გან“-ისაგან წარმოშობილობა (228).—„წინ“-ისათვის „სან“-ის ძველი მოხაზულობის გამოყენება (228).—„ჩინ“-ის მოხაზულობის შესაძლებელი წარმოშობილობა (229).—„ცან“-ის მოხაზულობის „ოს“-ისაგან განვითარება (229).—„ძილ“-ის მოხაზულობის გაჩენის ორგვარი შესაძლებლობა (230).—„პარ“-ის „ტჩ“, ან „ღჩ“-ასოთა თხზული მოხაზულობისაგან წარმოშობილობის შესაძლებლობა (230).—„ხან“-ისა და „კარ“-ის სემურის ანბანის „ჰე“ ასოს მოხაზულობისაგან თანდათანად წარმოშობილობა (230—231).—„ჯან“-ის წარმოშობის ორგვარი შესაძლებლობა (231).

§ 7. დახკვნა (232—238): ქართული ასოების მდებარეობა და მხარმარცხნივ მიბრუნებულობა და ასოთა მოხაზულობის მერმინდელი განვითარება სემურის უდგება და ბერძნულისაგან თვალსაჩინოდ განსხვავდება (232).—ასო „სან“-ის ქართული და დორიული სახელების იგივეობა და მისი წარმოშობილობა (232).—„კინ“-ის ქართულ ანბანში მენ ადგილას ყოფნის ქრონოლოგიური მნიშვნელობა (233).—ქართული ანბანის ბერძნულისაგან წარმოშობილობის ახრის უსაფუძვლობა (233).—ქართულ ანბანს სრული მსგავსების მქონებელი წინაპარი არც მანლობელ აღმოსავლეთის დამწერლობათა შორის უჩანს: ქლი ასოების მოხაზულობის ცვლილებათა მაგვარ მოვლენათა არსებობის მნიშვნელობა (233).—„ბან“-ის უძველესი მოხაზულობის მნიშვნელობა ქართული დამწერლობის სადაურობისა და წარმოშობილობის ხანის განსაზღვრისათვის (233—234).—ქართული დამწერლობის ჯერჯერობით VI საუკ. დამდგეზე უწინარეს ძველთა უქონლობის გათვალისწინება ქართ. ანბანის გაჩენის თარიღის გამორკვევის დროს (234—235).—შედარებითი შესწავლის საბოლოო შედეგი და დასკვნა (235—236).—წინანდელ მკვლევართა ძიებების შემადგენლებელი გარემოებანი და მათი გავლენა ძველადაც და ებ-

ლად: ფრ. მკლერის, ვ. გარდტჰაუზენისა და ნ. ადონცის ამავე პირობებით წარმოშობილი ახრები (236—237).

გოლოსიტვაობა	239
დამატება	241
დამატება პირველი: ა. ანბანი	243

§ 1. ანბანური დამწერლობის თავდაპირველი გაჩენის ადგილი, მისი ხადაურობა და ჩამონაკეთის ხანა (244—247).

§ 2. ხემწერ-ფინიკიური ანბანის სხვა ერთა შორის გავრცელების მიმოხილვა, არე და სხვადასხვა ერთა ანბანების ნათესაობა (247—252).

§ 3. უძველესი ანბანის სხვადასხვა შემთავებელ ერთაგან თავთავიანთ ენების თანხმონებისათვის დამატებითი ასოების შექმნა (252—256).

§ 4. ხმონებისათვის ასოების გაჩენა და შათ ალხანიშნავად განკუთვნილი სხვადასხვა ხმონები. უხმონო ანბანის ხმონიან, სრულ ანბანად ქცევა (256—261).

§ 5. ანბანის ასოთა სახელები და მწკრივის რიგობითი დალაგებულობის პრინციპები სხვადასხვა ერთა დამწერლობაში (261—272).

ბ. ასო	272
------------------	-----

დამატება მეორე: ახლად აღმოჩენილი უძველესი ძართული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა გეცნიერებისათვის	274
--	-----

წინასწარი მოხსენება (274—316).

წიგნები (317—366): შექმნათა (317—318).—იგავნი სოლომონისნი (318).—წინასწარმეტყველება იერემიასი (319—320).—საბარება მათესი (321—344).—საბარება მარკოზისი (345—346).—საბარება ლუკასი (347—356).—საბარება იოანესი (357—368).—მიმოდასლვა მოციქულთა (359—360).—საქმენი მოციქულთანი (361—366).

საძიებლები	367
----------------------	-----

I. ტერმინების საძიებელი (367—372) — II. საკუთარ სახელთა საძიებელი (373—392).

ხანგატი ტექსტების ნიშნები (ფოტოპირი)

ტაბულაბი

რედაქციის სპეციალური განცხადება

აკად. ივ. ჯავახიშვილის «ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია» პირველად 1926 წ. გამოვიდა. საისტორიო მეცნიერებათა ამ დარგში იგი პირველი გამოკვლევაა, რომელშიც მისმა ავტორმა მთელი სისრულით, რამდენადაც კი ეს შესაძლებელი იყო (საკვლევი მასალისა და გამოსაყენებელი სამეცნიერო ლიტერატურის მხრით), სისტემურად განიხილა საგნის ყველა ძირითადი საკითხი. ავტორის მიზანი, რომ «ამ პირველი ცდით საისტორიო მეცნიერებათათვის ასეთ მნიშვნელოვან დარგსაც, როგორც ქართული პალეოგრაფია, ჩვენში საფუძველი დასდებოდა და სპეციალური ღრმა კვლევა-ძიების საგნად ქცეულიყო»¹, მიღწეულია. ფუძემდებელი ეს ნაშრომი, რომელიც უნივერსიტეტის მოთხოვნით წარმოიშვა, დღესაც უაღრეს საჭიროებას წარმოადგენს ჩვენი უმაღლესი სასწავლებლებისათვის.

ამ გარემოებითაა გამოწვეული, რომ უნივერსიტეტის გამომცემლობამ ხელი მოჰკიდა მის ხელშეორვ გამოქვეყნებას, რომლის ხელშეწყობა ჩვენ მოგვანდო. «ქართული პალეოგრაფიის» პირველი გამოცემა, თუ მხედველობაში არ მივიღებთ იმას, რომ მართლწერის მხრით ზოგი რამ გამომცემლობამ დღევანდელი ნორმის შესაბამისად შეცვალა, აქ თითქმის უცვლელად მეორდება.

წინანდელ გამოცემას დამატების სახით ზოგი რამ დავურთეთ:

პირველი დამატება — ა. ანბანი და ბ. ასო — წარმოადგენს სტატიებს, რომლებიც აკად. ივ. ჯავახიშვილმა 1932—33 წწ-ში დაწერა მაშინ ქართულ ენაზე გამოსაცემად წამოწყებული «საბჭოთა ენციკლოპედიური ლექსიკონის» რედაქციის შეკვეთით. იგინი დღემდის გამოუქვეყნებელი იყვნენ და, რადგან ქართულ პალეოგრაფიასაც შეეხებოდა, მიზანშეწონილად ვცანით აქ მაინც წარმოგვედგინა.

მეორე დამატებად გავუშვით ავტორის ის ნაკვლევი, რომელიც შეეხება ხანმეტი ტექსტების აღმოჩენას. რაც ქართული კულტურის ისტორიის შესწავლის საქმეში სამართლიანად ეპოქალური მნიშვნელობის მქონედ ითვლება. ეს ნაკვლევი: «ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის (წინასწარი მოხსენება ნიმუშების დართვით)» თბილისის უნივერსიტეტის მოამბის მეორე ტომიდან გადმოვბეჭდეთ.

ნიმუშები, რომლებიც ამ დამატების წინანდელ გამოცემას ჰქონდა დართული, აქაც გამეორებულია, მხოლოდ ისინი აქ საგრძნობლად არიან გაზრდილი. ეს კი იმიტომ, რომ განსვენებული მეცნიერის არქივსა და საქართვე-

¹ იხ. აქვე ბოლოსიტყვაობა, გვ. 240.

ლოს სახელმწიფო მუზეუმში (ხელნაწერების განყოფილებაში), სადაც ის ერთ-
ხანს მოღვაწეობდა, აღმოჩნდა მის მიერ (საკუთარი ხელით) გაშიფრული პა-
ლიმფსესტებიდან ამოკითხული მეტად საინტერესო მასალა. პალიმფსესტები-
დან ამოკითხული მასალა ოთხთავის ტექსტს წარმოადგენს და ამიტომ ის
სათანადო რიგით წინათ გამოქვეყნებულს დაემატა. იმ ახალი ნიმუშებიდან
კი, ბიბლიის ტექსტს რომ არ წარმოადგენს, ცალკე წარმოვადგინეთ ერთი
ნაწილი, რომელიც სრულად XI ს-ის ერთ ხელნაწერში მივაკვლიეთ („მიმო-
დასლვაჲ მოციქულთაჲ“), ხოლო მეორე ნაწილი ნიმუშების ბოლო რიგში
მოექცა, ისე როგორც წინა გამოცემაში. მაგრამ აქ იგი დიდად გაზრდილია.
ხანმეტი ტექსტის ეს წყება, რომლის წყარო მერმინდელი დროის ხელნაწე-
რებში ჯერ მიუკვლეველი რჩება, შინაარსის მიხედვით მიჩნეულია აპოკრიფად
და დასათაურებულია როგორც «საქმენი მოციქულთანი».

ბიბლიის ხანმეტი ტექსტებს ზოგან ავტორის ხელნაწერში, კიდევებზე
შედარების ნაკვალევი გააჩნდა მერმინდელი ხანის ხელნაწერ ძეგლებთან მი-
მართებით: ეტყობა, იმის ნათელსაყოფად, თუ რამდენად უჭერენ ისინი მხარს
ამ ძეგლების ტექსტებს. ასეთი ინტერესის გამო, რომელიც, ბუნებრივია,
სხვებსაც აღედრვის, ჩვენ მერმინდელ ნუსხებში წარმოდგენილი ტექსტის სა-
თანადო ადგილები ნიმუშებს ქვეშ მივუწყეთ.

წინამდებარე გამოცემასთან დაკავშირებით წამოჭრილი ამა თუ იმ სა-
კითხის გარშემო მივმართავდით პროფ. ს. ყაუხჩიშვილს, რომელსაც
დაუზარელი დახმარებისათვის მადლობას მოვახსენებ.

ილია აბულაძე

1949, 9.VI

თბილისი.

ქარაბმინანი სიტყვებისა და უემოკლავული სათაურების ბანმარტება

АПГА, ან АПГАдж. = Д. Бакрадзе. Археологическое путешествие по Грузии и Аджаре.

Арх. Эке. = Е. Такайшивили. Археологические экскурсии, размышления и заметки.

აღ. ცაგ. = პროფ. აღ. ცაგარელი.

ა. ხახ. = პროფ. აღ. ხახანაშვილი.

CIS = Corpus Inscriptionum Semiticarum.

დას. საქ. საბ. = დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, გამ. სარგის
კაკაბაძის მიერ.

ე. თაყ. = ე. თაყაიშვილი.

Voyage = Rapports sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans
l'Arménie en 1847—1848 par M. Brosset.

ЗВОРАОб. = Записки Вост. Отделения Рус. Арх. Общества.

თ. ჟორდ. = თ. ჟორდანიძე.

თ. ს. უ. = თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი.

ИАН = Известия Российской Академии Наук.

ИКОМО = Известия Кавказ. Отд. Москов. Арх. Общества.

ისტ. საბ. = ისტორიული საბუთები, გამ. ს. კაკაბაძის მიერ.

Keimena = Monumenta Hagiographica Georgica, Pars prima. Keimena.
Tom. I... edidit Prof. Cornelius Kekelidze, Tiflis, 1918.

МАК = Материалы по Археологии Кавказа.

მქც^ა ქ^ა = მოქცევა ქართლისაჲ.

მ. ჯან. = მოსე ჯანაშვილი.

Опис. = ან Описание рукописей „Общества распространения грамотности
среди грузинского населения“, შედგ. ე. თაყაიშვილის მიერ,
ან Описание рукописей церковного Музея Духовенства Груз. Эпар-
хии, რომლის I და II წიგნები თ. ჟორდანიძეს შედგენილია,
ხოლო III—მ. ჯანაშვილისა.

ЖМНПр. = Журнал Минист. Народн. просвещения.

СМОМПК = Сборник материалов для описания местностей и племен
Кавказа.

СПРП = Сведения о памятниках Грузинской письменности, პროფ. აღ. ცა-
გარლისა.

ს. კაკ. = სარგის კაკაბაძე.

სქს სძვლნი = საქართველოს სიძველენი, ე. თაყაიშვილის რედაქტ. გამოცემული.

TR = Тезисы и разыскания по Армяно-Груз. Филологии.

ქკბი = ქრონიკები, გამ. თ. უორდანიას მიერ.

ქკსა = ქრონიკონსა.

ქცა = ქართლის ცხოვრება.

ცა ვბტნგ გრგსლსა = ჯუანშერ. ცხოვრება მეფისა ვახტანგ გორგასლისაჲ, იხ. მარიამ დედოფ. ქცა, ე. თაყაიშვილის გამოცემა.

ცა გნი მთწმდლსა = ცხოვრება გიორგი მთაწმიდელისაჲ, იხ. ათონის კრებული, საეკლესიო მუხ. გამოცემა.

ცა გგლ ხანძთლსა = ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისაჲ, ნ. მარის გამოცემა.

ცა იესი და ეფთშსი = ცხოვრება იოანესი და ეფთუმესი, იხ. ათონის კრებული. [შეორე გამოცემაში დამოწმებულია ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით გამოცემული, 1946 წლ.].

ცა მეფეთა = ლეონტი მროველი. ცხოვრება მეფეთა, იხ. მარიამ დედოფ. ქცა.

ცა მფსა დთსი = ცხოვრება მეფეთ-მეფისა დავითისი, იხ. მარიამ დედოფ. ქცა.

ცა სრპნსი = ცხოვრება სერაპიონ ზარზმელისაჲ, მ. ჯანაშვილის გამოცემა. [შეორე გამოცემაში დამოწმებულია პროფ. კ. ქეკელიძის გამოცემა: აღრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, თბ., 1935 წ.].

ჩუბ. = პროფ. დ. ჩუბინაშვილის გამოცემა.

XV = Христианский Восток, რუს. სამეცნიერო აკადემიის ორგანო, პროფ. ნ. მარის რედაქტორობით.

ZDMG = Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.

ქიქ. = ზ. ქიქინაძის გამოცემა.

რიცხვის წინ დასმული * ხელნაწერის გვერდს აღნიშნავს.

წინასიტყვაობა

(პირველი გამოცემისა)

წინამდებარე გამოკვლევა „ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია“ დაწყებული მქონდა 1914 წ., როდესაც პეტერბურგის უნივერსიტეტში ქართული ეპიგრაფიკის კურსის კითხვას შევუდექი, მაგრამ შევსებული და დამთავრებული მაქვს 1918 — 1921 წწ. ჩვენი უნივერსიტეტის გახსნის შემდგომ, სადაც ამ ხნის განმავლობაში, სხვათა შორის, ქართული პალეოგრაფიის კურსაც ვკითხულობდი. ეხლა ეს გამოკვლევა იბეჭდება. ქართული სიგელთა-მცოდნეობის ანუ დიპლომატიკისა და ქართული საფას-საზომთა-მცოდნეობის ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგიის წიგნების მსგავსად, ეს ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობის წიგნიც ჩემი შრომის „ისტორიის მიზანისა და მეთოდების“ მესამე წიგნის იმ ნაწილადა მაქვს განკუთვნილი, რომელიც საისტორიო მეცნიერების დამხმარე დარგებს ეხება...

თბილისი. 1925. 9 თებ.

პალოგრაფიული სიღნის მიზანი და თანამედროვე მიღწეობანი

წერის ხელოვნებას ქართულად დამწერლობა ეწოდება და ამიტომ ამ ძველ ქართულ ტერმინზე დამყარებული დამწერლობათამცოდნეობა მნიშვნელობით ევროპულ მეცნიერებაში მიღებულ პალეოგრაფიას უდრის. დამწერლობათამცოდნეობის მიზანსა და დანიშნულებას წერილობითი ძეგლების გარეგანი, ნივთიერი მხარის შესწავლა შეადგენს: მათი საწერი მასალისა და ასოთა მოხაზულობის გამოკვლევა, ნაწერის წაკითხვა და დაფასება-განსაზღვრა აქვს ნაკისრები. რადგან წერილობითი ძეგლები ხშირად დაზიანებული და უთარილოა ხოლმე, პალეოგრაფიას ანუ დამწერლობათამცოდნეობას ამგვარი ძეგლების ქრონოლოგიურად განსაზღვრა და დათარიღებაც უხდება. ამ მოთხოვნილებამ თავისდათავად დამწერლობის განვითარების ყველა საფეხურის, მისი ისტორიული თავგადასავლის შესწავლას ხელი შეუწყო და ამ სამეცნიერო დარგის უპირველეს, არსებით მოვალეობად გახადა. ასეთი მიზნის მქონებელს, რასაკვირველია, მას თვით დამწერლობის წარმოშობის საკითხიც თავისი კვლევა-ძიების ქვაკუთხედად უნდა გაეხადა.

თუ იმ გარემოებას გავითვალისწინებთ, რომ კაცობრიობას უტყუარი, ზედმიწევნითი ისტორია მხოლოდ დამწერლობის გაჩენის შემდგომ იწყება და ამა თუ იმ ერის წარსულის ნამდვილი თავგადასავლის მარტო წერილობითი ძეგლების შესწავლის დახმარებით შეიძლება, დამწერლობათამცოდნეობის დამხმარე სამეცნიერო დარგის უაღრესი მნიშვნელობა ყველა საისტორიო მეცნიერებათათვის ცხადი შეიქნება: ისტორიისა, მწერლობისა, ხელოვნებისა, ენათმეცნიერებისა, სამართლისა და ეკონომიური ისტორიისათვის წარმოებულ კვლევა-ძიების აუცილებელი პირველი საფეხურია. ამიტომ არის, რომ პალეოგრაფიას განსაკუთრებული ყურადღება უნდა ჰქონდეს მიქცეული და ზოგიერთ დარგთან, როგორც მაგ., სიგელთამცოდნეობასთან, ასე მჭიდროდ იყო დაკავშირებული.

დამწერლობათამცოდნეობის სამეცნიერო კვლევა-ძიების ნამდვილი დამწყებელი განოჩენილი ფრანგი მკვლევარი Mabillon-ი იყო, რომელიც თავის 1681 წ. გამოსულ შესანიშნავ შრომაში დიპლომატიკის ანუ სიგელთამცოდნეობის შესახებ „De re diplomatica libri VI“, მეოთხე თავში საწერი მასალისა და დამწერლობის სხვადასხვა სახეობას არკვევდა. მაგრამ მაბილონს

ამ სამეცნიერო ცოდნისათვის არავითარი განსაკუთრებული სახელი არ შეუქმნია. პალეოგრაფიის ნამდვილი დამაარსებელი და მომნათველი მეორე გამოჩენილი ფრანგი მეცნიერი Montfaucon-ი იყო, რომელმაც 1708 წ. გამოაქვეყნა თავისი დიდებული ნაწარმოები „Palaeographia graeca sive de ortu et progressu litterarum“ — ბერძნული პალეოგრაფია ანუ ასოთა წარმოშობისა და განვითარების შესახებ.

XIX ს. პირველ მეოთხედამდე დამწერლობათამცოდნეობა მაინც სიგელთამცოდნეობასთან ანუ დიპლომატიკასთან იყო მჭიდროდ დაკავშირებული და რადგან ამ უკანასკნელი სამეცნიერო დარგის შესახებ უკვე იბეჭდებოდა ჩემი გამოკვლევა „სიგელთამცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა საზოგადოდ და მეტადრე ქართული“, რომელშიაც დიპლომატიკასთან დაკავშირებული პალეოგრაფიული ცოდნის თავგადასავალიც არის მოკლედ გადაშლილი, ამიტომ ამ საგანზე აქ საუბრის გაგრძელება ზედმეტად მიმაჩნია.

მხოლოდ 1821 წ. საფრანგეთში დაარსებულმა „École royale des chartes“ შეუწყო ხელი პალეოგრაფიის მუდმივ განვითარებას. უკვე 1838 წ. გამოვიდა de Wailly-ის „Éléments de paléographie“, ხოლო ერთი წლის შემდეგ A. Chassants-ის „Paléographie des chartes et des manuscrits du XI au XVII siècle. ამავე წელს დაიწყო J. B. Silvestre-ის ძვირფასი ოთხტომიანი მსოფლიო პალეოგრაფიის ალბომი, მშვენიერი ფაქსიმილებით შეტკული „Paléographie universelle. Collection de facsimilés d'écriture de tous les peuples et de tous les temps avec notices par Champollion-Figac“ (1839—1841 წ.).

ამგვარივე დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა დამწერლობათამცოდნეობის წარმატებისათვის გერმანიაში Monumenta Germaniae historica-ს გამოცემის დაწყებას და 1854 წ. ავსტრიაში „Institut für österreichische Geschichtsforschung“ ავსტრიის საისტორიო კვლევა-ძიების ინსტიტუტის დაარსებას. ამ სამმა შესანიშნავმა დაწესებულებამ პალეოგრაფია და დიპლომატიკა თავის საგანგებო კვლევა-ძიების მიზნად აქციეს და უაღრეს სამეცნიერო ზედმიწევნითობამდის აამაღლეს.

რადგან დამწერლობათამცოდნეობის თანამედროვე მკვლევართა შრომები ამ თავის სხვადასხვა ადგილას და საგანგებოდ ბოლოში დართულ ბიბლიოგრაფიაში არის მოთავსებული, ამიტომ ამაზე აქ სიტყვას არ გავაგრძელებთ.

დამწერლობათამცოდნეობა ორ მთავარ დარგად იყოფა: ეპიგრაფიკად, ანუ წარწერთამცოდნეობად, და საკუთრივ პალეოგრაფიად, ანუ ხელითნაწერთამცოდნეობად.

წარწერთამცოდნეობა მხოლოდ წარწერების გარეგანს, ფორმალურ მხარეს, მარტო წარწერის მოხაზულობასა და წარწერებში მიღებულ ფორმულებს იკვლევს ხოლმე. მათი ენისა და შინაარსის მხრივ განხილვა-განმარტება კი ენათმეცნიერებისა და ფილოლოგიის, ან სხვა სათანადო სამეცნიერო დარგის საქმეა.

იგივე უნდა ითქვას ხელითნაწერთამცოდნეობაზე ანუ საკუთრივ პალეოგრაფიაზე: ისიც ნაწერის მხოლოდ ტექნიკურს, მოხაზულობითს მხარეს იკვლევს

და იმ მასალას, რომელზედაც და რომლითაც ესა თუ ის ნაწერი აღბეჭდილია. ძეგლის შინაარსს პალეოგრაფია არ ეხება და აქაც მოქმედების ასპარეზი ენაობმეცნიერებას, დიპლომატიკას, ფილოლოგიას, ისტორიას ანუ სხვა სათანადო სამეცნიერო დარგსა აქვს დათმობილი.

რაკი ეპიგრაფიკაცა და პალეოგრაფიაც ნაწერის გარეგან მხარეს, ასოთა მოხაზულობათა მოყვანილობას იკვლევს უმთავრესად, ამ მხრივ მათ შორის თითქოს არსებითი განსხვავება არ არის და ორივე შესაძლებელი იყო შეერთებულიყო. მაგრამ ეპიგრაფიკა ანუ წარწერათამცოდნეობა მაგარ, მკვრივ მასალაზე, ქვა-ლითონზე აღბეჭდავ ნაწერს იხდის თავის შესწავლის საგნად, პალეოგრაფია კი თხელ და ნაზ მასალაზე, ხელითა და საღებავით ნაწერს იკვლევს ხოლმე გრაფიკული მოხაზულობის თვალსაზრისით. შინაარსის მხრით შესაძლებელია წარწერასა და ხელნაწერშიაც ერთნაირი ძეგლი იყოს, მაგ., შეწირულების ან აღაპის წიგნი, მაგრამ თავისი გარეგანი თვისებებით, გრაფიკულად მათ შორის დიდი განსხვავება იქნება და წარწერისა და სიგლის ნაწერს თავისი თვალსაჩინო დამახასიათებელი თვისებები მოეპოვება, რომელთა საგანგებო ცოდნაა საჭირო.

ნაწერის მოხაზულობის ნიშანდობლივი თვისებებურება წარწერებსა და ხელნაწერებში სახმარი იარაღისა და საწერი მასალის სხვაობის შედეგია. წარწერები მკვეთრი იარაღით არის ხოლმე ამოკვეთილი თუ ამოყვანილი. რადგან ამისთვის მასალად მაგარი საგანი—ქვა, ლითონი, ძვალი ან ხე იყო ჩვეულებრივ ნახმარი და მასალის სიმტკიცე-სიმაგრის გამო მკვეთელი იარაღის მოძრაობისათვის ორივე ხელის მოხმარება და ძალა იყო საჭირო, ამიტომ ასოთა მოხაზულობას თვისებებურება ენიჭებოდა, ძეგლის ბასიითი ჰქონდა ხოლმე. ეს გარემოება—სახელდობრ, წარწერათა და ხელნაწერთათვის სახმარი მასალა-იარაღის სრული სხვაობა,—ეპიგრაფიკასა ანუ წარწერათამცოდნეობასა და პალეოგრაფიას ანუ ხელნაწერთამცოდნეობას ზოგადი დამწერლობათამცოდნეობის ცალ-ცალკე სპეციალობად ქმნის.

მაგრამ რაკი ეპიგრაფიკასა და პალეოგრაფიას, თავთაეიანთ განსაკუთრებულ სარბიელს გარდა, ასოთა მოხაზულობის განვითარების შესწავლის დროს საერთო მიზანი და საბუშაოც აქვთ, ამიტომ უფრო მიზანშეწონილი იქნებოდა, რომ დამწერლობათამცოდნეობა ორ მთავარ ნაწილად გაგვეყო: ზოგად, თეორიულ, და სპეციალურ, პრაქტიკულ დამწერლობათამცოდნეობად. თეორიული დამწერლობათამცოდნეობა ამ სამეცნიერო დარგის ზოგად საკითხებს უნდა არკვევდეს, სახელდობრ ანბანის წარმოშობისა, თანდათან განვითარებისა, ცვლილებათა ფაქტორებისა და საერთო დამახასიათებელი თვისებების, საწერი მასალისა და წერის ხელოვნების შესწავლას, დასასრულ, უთარიღო ძეგლების პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით დათარიღების მეთოდოლოგიას უნდა შეიცავდეს, პრაქტიკული კიდევ დამწერლობის ისტორიის ყოველ ნიშანდობლივ თვისებათა და თვისებებურების და თვით წერითი ხელობის წმინდა ტექნიკურ მხარეებს არკვევდეს.

წინამდებარე გამოკვლევა მხოლოდ ქართული დამწერლობათამცოდნეობის სამეცნიერო დარგისათვის საძირკვლის ჩაყრის პირველი ცდაა. მისი საგანი

მარტო ქართული პალეოგრაფიაა. მაგრამ რადგან ქართული ანბანის წარმოშობის საკითხი სხვა ერთა პალეოგრაფიის ცნობების გათვალისწინება-შედარებასაც აუცილებლად ხდის, ამიტომ მკითხველისათვის რომ ამ გამოკვლევაში მსჯელობის მიმდინარეობა უფრო ადვილად გასაგები გახდეს და მისი საფუძვლიანობისა თუ უსაფუძვლობის შესახებ განსჯის საშუალება იქმნეს, უნდა ბერძნულ-რომაული და მეტადრე მახლობელი აღმოსავლეთის პალეოგრაფიული ცოდნის თანამედროვე დონის მოკლე მიმოხილვა წარმეპოვებინა წინ. იგი სრული არ არის და აქ მხოლოდ ის საკითხებია გაშუქებული, რომელთა ცოდნა ქართული დამწერლობათა ცოდნეობის გასაგებად აუცილებლად საჭირო იყო.

დამწერლობის განვითარებას კაცობრიობის ისტორიაში, პირველყოფილ მდგომარეობას რომ თავი დავანებოთ, სამი მთავარი საფეხური ჰქონია. უუძველეს საფეხურად ცნებათა დამწერლობითი, ე. წ. იდეოგრაფიული, ხატოვანი დამწერლობა ანუ, როგორც ბერძნები უწოდებენ, „პიეროგლიფები“ უნდა ჩაითვალოს, როდესაც აზრი სურათის საშუალებით იყო ხოლმე აღბეჭდილი და თითოეულ სიტყვას მისი სურათის მხაზველობითი წესით წარმომდგენი ცალკე ნიშანი გამოხატავდა. ამგვარი დამწერლობა იცოდნენ შაგ., ეგვიპტელებმა, რომელთაც მწერლობის ძეგლები უკვე 4000 წ. ქ. წ. უნდა ჰქონოდათ. თავისებური, ეგვიპტურისაგან დამოუკიდებელი დამუშავებული, ხატოვანი დამწერლობა ხეტებსაც ჰქონდათ ძველი დროიდანვე. ჩინელების დამწერლობაც უუძველესი ხატოვანისაგან არის განვითარებული. ამერიკაში მცხოვრებ ადგილობრივ მკვიდრთაც თავისებური სისტემის ხატოვანი დამწერლობა სცოდნიათ.

დამწერლობის შემდეგ საფეხურად ხაზოვან-მარცვლოვანი დამწერლობა უნდა ჩაითვალოს, რომელშიაც ყოველი მარცვლისათვის ხაზების საშუალებით შექმნილი ცალკე ნიშანი არსებობს. ამგვარად, ყოველი სიტყვისათვის ცალკე ნიშნის მაგიერ, როგორც ხატოვან ცნებათა დამწერლობასა ჰქონდა, სილაბურს, ანუ მარცვალთა დამწერლობაში სიტყვებს ჯერ მარცვლებად მყოფდნენ, ხოლო შემდეგ თითოეული მარცვლისათვის მიკუთვნილი ნიშნის ერთიმეორის გვერდით დასმით ამა თუ იმ სიტყვას წერდნენ ხოლმე. მარცვლოვან დამწერლობათა შორის განთქმულია ე. წ. ლურსმული დამწერლობა, რომელშიაც მარცვლების გამოხატველი ნიშნებისათვის ლურსმის მსგავსი ხაზების ჯგუფებით იხმარებოდა. თავდაპირველად იქაც, სადაც ხაზოვან-მარცვლოვანი დამწერლობა განსაკუთრებით იყო მიღებული, მას ხატოვანი დამწერლობა უძლიოდა წინ და ხაზოვანი დამწერლობა მხოლოდ ხატოვანის სქემატურად გამარტივებულ განვითარებას წარმოადგენს. ეს ჩინური დამწერლობის ისტორიითაც ბტკიცდება¹ და ლურსმულის ისტორიითაც, რომელიც აგრეთვე ცნებათა დამწერლობითი საფეხურის შერმინდელი განვითარებაა². მარცვალთა დამწერ-

¹ M. Ph. Berger, Histoire de l'écriture dans l'antiquité, Paris MDCCCXCI, გვ. 41-43.

² იქვე, 68-77.

ლობითი სისტემა მარტო ქალდეველთ, ასურელებსა და ბაბილონელთ კი არ ჰქონდათ, არამედ მათგან შეთვისებით სპარსელებს, ურარტელებსა და ბევრს სხვებსაც. თვით ბერძნებსაც კი კვიპროსზე თავდაპირველად ბარცვლოვანი დამწერლობა ჰქონიათ¹.

თუმცა ბაბილონელთა სამწერლობო ძეგლები ეგვიპტელებისას წლოვანობით ჩამოუვარდება, მაგრამ მაინც უუძველესი დროიდან იწყება და ბაბილონელთა დამწერლობის ნიმუშები 2900—2800 წ.წ. უნდა ეკუთვნოდნენ.

ერთ დროს ლურსმული დამწერლობა მთელ მახლობელ აღმოსავლეთში და თვით აფრიკაშიაც იყო საყოველთაოდ გავრცელებული და იხმარებოდა სხვადასხვა სახელმწიფოთა ურთიერთშორის მიწერმოწერის დროს.

დამწერლობის შესამეხა და თანაც უაღრეს განვითარებას ბგერითი, ანბანური დამწერლობა წარმოადგენს. უძველეს ამგვარ დამწერლობად წინათაც და ეხლაც ფინიკიელთა ითვლება, რომელნიც მისი გამომგონნი თუ არა, მაინცდამაინც მნიშვნელობის საუკეთესო შემგნებელნი და გამავრცელებელნი იყვნენ. თუ გავითვალისწინებთ, რომ ბერძნული ანბანისაგან უშუალოდ ყველა ევროპული ანბანის წარმომშობი ლათინური ანბანი წარმოსდგა, ხოლო თვით ბერძნული ფინიკიელთაგან არის ნასესხები, მაშინ ცხადი გახდება ის დიადი მნიშვნელობა, რომელიც ფინიკიურ ანბანს კაცობრიობის წინაშე მიუძღვის.

მართალია, ზოგიერთი მეცნიერი ამტკიცებს, ვითომც ბერძნული ანბანი არამეულიდან იყოს წარმომდგარი, მაგრამ თვით ბერძნები, მაგ., ჰეროდოტე, ბერძნული ანბანის გამომგონედ კადმოსს ფინიკიელსა სთვლიდა (V, 58) და ასოებს *φοινικῆς γράμματα* ფინიკიურის ასოებს უწოდებდა. ერთ წარწერაშიაც ნახმარია *γράμματα φοινικῶν* ასონი ფინიკიურნი, ხოლო ფილოზოფი ბლოსელს დაწერილი ჰქონდა *Περὶ τῶν ἐξ ἑσῶν φοινικῶν* ფინიკიურ ასოთათვის. პოეტს ლუკანსაც ანბანის პირველ შემომღებლებად ფინიკიელნი ჰყავს დასახელებული თავის შემდეგ ლექსში:

„Phoenices primi, famae si creditur, ansi
Mansuram rudibus vocem signasse figuris
Nondum flumineas Memphis contextere biblos
Noverat, et saxis tantum, volucresque feraeque
Scupitaque servabant magicas animalia linguas“².

თვით ფინიკიელთა ანბანის სადაფრობის საკითხი თუმცა საკამათოა და ზოგს, როგორც მაგ... დეეკესა და ჰომმელს, მისი სათავე ლურსმულ დამწერლობაში ეგულება, ზოგი ევანსივით კრიტოსის დამწერლობას ადარებს, ზოგი (ედ. მაჯერი) კიდევ ხეთების ხატოვან დამწერლობას უკავშირებს³, მაგრამ ძველად ბერძენ და რომაელ მეცნიერთა და ისტორიკოსთ დამწერლობაში ფინიკიელნი ეგვიპტელთა მოწაფეებად მიაჩნდათ. ტ ა ც ი ტ ს

¹ Dr. W. Larfeld, Griechische Epigraphik 3. Aufl. 1914 წ., გვ. 200—203.
² Larfeld, Gr. Epigraphik, 204 და Gardthausen Gr. Palaeogr. II³, 24.
³ Gardthausen, Gr. Palaeographie, II, 10—21.

ეს აზრი და დამწერლობის განვითარების მთავარი საფეხურები სრული მკაფიობით აქვს გამოთქმული: „Primi per figuras animalium Aegyptii sensus-mentis effingebant (ea antiquissima monumenta memoriae humanae inpressa saxi cernuntur) et litterarum semet inventores perhibent; deinde Phoenicas quia mari praepollebant, intulisse Graeciae gloriamque adeptos, tamquam reppererint quae acceperant. Quippe fama est Cadmum classe Phoenicum vectum rudibus adhuc Graecorum populis artis eius auctorem fuisse“ (Ann., 11, 14).

ერთგვარი მიახლოებით გადაწყვეტილია საკითხი იმის შესახებ, თუ როდის უნდა გაჩენილიყო პირველად ანბანური ბგერათდამწერლობა. რადგან ტელ-ელ-ამარნის XIV ს. ქ. წ. მრავალ ძეგლთა შორის არც ერთი ანბანური დამწერლობის ძეგლი არ მოიპოვება, ეს, ლიდბარსკის აზრით¹, იმის დამამტკიცებლად უნდა ჩაითვალოს, რომ მაშინ 1400 წ. ქ. წ. ჯერ ანბანური წერა არ არსებობდა². თუ ასე გადაჭრით თქმა ძნელია, ის მაინც ცხადია, რომ ზემოაღნიშნული გარემოება უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ 1400 წ. თუნდაც ანბანური დამწერლობა სადმე უკვე ყოფილიყო, ის მაშინ იმდენად განუვითარებელი და მოუხეშავი უნდა ყოფილიყო, რომ მისი ხმარება ფიქრად არავის მოსდიოდა.

მოაბურ-ფინიკიური ანბანთდამწერლობითი უძველესი ძეგლი შესახებ წარწერაა, რომელიც დიდი ზედმიწევნით შეიძლება დათარიღებული იყოს და დაახლოებით 890 წ. ქ. წ. უნდა იყოს შედგენილი. გამოჩენილი გერმანელი მეცნიერის პროფ. თ. ნიოლდეკეს სამართლიანი დაკვირვებით შესახებ წარწერის ასოთა მოხაზულობის კარგი და მტკიცე ჩამონაკვთილობა³ ცხად-ყოფს, რომ ფინიკიელებს დიდი ხანია უკვე დამწერლობა უნდა ჰქონოდათ და მისი დასაწყისი, რასაკვირველია, გაცილებით უფრო ადრე, რამდენიმე საუკუნით უწინარეს უნდა ვიგულისხმოთ. თვით დროის განსაზღვრის გამო მეცნიერთა შორის თანხმობა არ სუფევს, მაგრამ უმეტესობას ანბანური დამწერლობის დასაწყისის ხანად დაახლოებით XII—XI ს.ს. მიაჩნიათ ქ. წ.³.

ბერძნული ანბანის ფინიკიურისაგან წამომდინარეობას სრული უეჭველობით შემდეგი სამი გარემოება ამტკიცებს: ჯერ ერთი ბერძნული დამწერლობის უძველეს ძეგლებში ყველა ასოთა მოხაზულობა ფინიკიური ანბანისას გასაოცრად წააგავს. მრავალ შემთხვევაში კი მათი სრული იგივეობა სუფევს. აი მაგ., მოაბიტურ-ფინიკიურისა და ბერძნული ანბანის შედარებითი ტაბულა, ისე როგორც ლარფელდს თავის ბერძნულ ეპიგრაფიკაში (იხ. Tabel III), ფ. ბერჟეს თავის ცნობილს შრომაში დამწერლობის ისტორიის შესახებ (გვ. 142—შემდეგი) და გარდტჰაუსენს ბერძნულს პალეოგრაფიაში (II 44) აქვთ წარმოდგენილი (იხ. ტაბულა I).

შემდეგ ბერძნული ანბანის ფინიკიურ-სემური ანბანისაგან წამომდინარეობას ასოთა ბერძნული სახელებიც ცხად-ყოფენ, რადგან ეს სახელები

¹ Lidzbarski, Ephemeris für semitische Epigraphik I, 110.

² Gardthausen, Gr. Palaeogr., II, 26—27.

³ იქვე, გვ. 27.

ბერძნული კი არა, არამედ ფინიკიურ-სემურია, მხოლოდ ოდნავ გადასხვაფერებული, მაგ.: ა—ალფუ, რაც ხარსა ნიშნავს, ბერძნულად ალფა; ბ—ბეტ, ე. ი. სახლი, ბერძნულად ბეტა; გ—გიმელ (აქლემი), ბერძ. გამმა, გემმა; დ—დალეთ (კარი), ბერძ. დელტა; ჰ—ჰე, ბერძ. ეჰ; ვ—ვაუ (კავი), ბერძ. ვაჰ; ზ—ზაინ, ბერძ. ძეტა; ჰ—ჰეთ, ბერძ. ეტა; თ—თეთ, ბერძ. თეტა; ი—იოდ (ხელი), ბერძ. იოტა; კ—კაფ, ბერძ. კაპპა; ლ—ლამედ (არწივი), ბერძ. ლამბდა; მ—მემ, მიმ, ბერძ. მი; ნ—ნუნ (თევზი), ბერძ. ნჰ. ნო; ს—სამექ, ბერძ. სიგმა; ფ—ფე(პირი), ბერძ. პეი, პი; კ—კოფ, ბერძ. კოპპა; რ—რემ (თავი), ბერძ. ჰრო; შ—შინ (კბილი), ბერძ. სან; ტ—ტაუ (ჯვარი), ბერძ. ტაუ.

დასასრულ, აღსანიშნავია, რომ ბერძნული ანბანის ასოთა რიგი, მერმინდელ დანართ ასოთა გარდა, სწორედ ფინიკიურ-სემურ ანბანის ასოთა რიგს მისდევს¹.

თავდაპირველად ბერძნების ანბანი სემიანთა ანბანივით 22 ასოსაგან შედგებოდა, რომელიც ფონეტიკურად ორ მთავარ ჯგუფად იყოფოდა. თითოეული ჯგუფთაგანი 11 ნიშანს შეიცავდა (1—11 და 12—22) და Mediae-თი (Beth, Gimel, Daleth) ან Liquidae-თი (Lamed, Mem, Nun) იწყებოდა. პირველ ჯგუფს თავში მხოლოდ ალფუ უძღვის წინ, ხოლო ბოლოში + ჯვარის ნიშანი, რომელიც დასასრულის ნიშნად გამოდის (ლ ა რ ფ ე ლ დ ი, 205—206).

რადგან „ალფუ“ ხარსა ნიშნავს და ხარი ვითარცა რქოსანი პირუტყვი ეგვიპტელებსა და მთვარის თაყვანისმცემელ ერებსაც წმინდა, საზვარაკო ცხოველად მიაჩნდათ, შესაძლებელია გვეფიქრა, რომ ასოთა რიგში პირველად ხარის „ალფუ“-ის გამომხატველ ნიშანს ერთგვარი სარწმუნოებრივი დედააზრი, ვედრების გამომხატველი დანიშნულება ჰქონიყო, იმგვარადვე როგორც ქრისტიანობის შემდგომ ყოველივე ნაწერი ჩვეულებრივ + ჯვარის ნიშნით იწყებოდა. ამგვარად, გარკვეული პრინციპების მიხედვით დალაგებულ სემიანთა ანბანი ბერძნებსაც სწორედ ამავე დალაგებულობით შეუთვისებიათ. ასოთა თანამიმდევრობის მტკიცე რიგი სემიანთა ანბანში ცხადად ირკვევა ებრაელთა აკროსტიქული მწერლობის საშუალებით (იხ. ფსალმუნი 111, 119, 145, იერემიას გოდება 1—4, იგავნი 31, 10—31 და ნაკლულევანი ფსალმუნები 9, 10, 25, 34, 37). ბერძნული ანბანის რიგი კი თვით ანბანურად დალაგებული ასოთა რამდენიმე შენახული ნიმუშებიდან ჩანს (იხ. ლ ა რ ფ ე ლ დ ი ს ბერძ. ეპიგრაფიკა, 205, 218).

ბერძნების მიერ შეთვისებული 22 ბგერისათვის ნიშნების შემცველი სემიანთა ანბანი ბერძნული ენის ბგერათა გამოსახატავად საკმარისი არ იყო, თანაც მას რამდენიმე ისეთი ასო ჰქონდა, რომლის მსგავსი ბგერა ბერძნულს არ მოეპოვებოდა. აკლდა, დასასრულ, ამ ანბანს ხმოვანების გამომხატველი ნიშნებიც. ამის გამო ბერძენთა სამწერლობო მოღვაწეობას უნდა ყველა ეს ნაკლი შეეფსო და ბერძნული ენის ბგერათა შესატყვისი ნიშნები შეექმნა.

ხმოვანთა გამოსახატავად გამოყენებული იყო მშვინავ ბგერათა ნიშნები, რომელთა მსგავსიც ბერძნებს არ ჰქონდათ. ამგვარად, „ა“-ნის აღსანიშნავად

¹ Larfield, Gr. Epigr., 205—206.

„ალექ“-ი შემოიღეს და „ჰე“-მოკლე და გრძელი „ე“-ნის, „ეფსილონისა“ და „ეტას“ გამოსახატავად და „აანი“-მოკლე და გრძელი „ო“-ნის, „ოპიკრონი-სათვის“ და „ომეგისათვის“, ხოლო „დოდ“-ი „ინის“ გადმომცემ ასოდ იქცა. „დ“ ნახევარხმოვან დოტის, კ-ს აღსანიშნავად ბერძნულში არავითარი ასო არ იყო შემოღებული, რაც ცხად-ყოფს, რომ იმ დროს, როდესაც ხმოვანთათვის ბერძნები ნიშნების ძებნას შეუდგნენ, ნახევარხმოვანი „დ“ ბერძნულში უკვე გამჭრალი უნდა ყოფილიყო (ლარფელდი, გვ. 214). ფ. პრეტოტი და უსისა არ იყოს, სემიან თანხმოვანთა ასოების ბერძნულ ხმოვანთა გამომხატველ ასოებად გადაქცევის ეს პროცესი ბუნებრივად უნდა მომხდარიყო, რადგან რაკი ბერძნებს ამ ბგერათა წინამორბედი სპირიტუსის გამოთქმა არ შეეძლოთ, ამ ასოების სახელები „ალექ“, „ჰე“, „აანი“, „დოდ“ ხმოვნებად უნდა მოსჩვენებოდათ და გაეგოთ (იქვე).

სემიანთა ანბანის ბერძნულისათვის მოგვარება-შეცვების პროცესი, რასაკვირველია, ერთბაშად და საზოგადოდ ერთგზის არ მომხდარა, არამედ თანდათანობით, დროთა და ხანგრძლივი გამოცდილების განმავლობაში უნდა შემუშავებულიყო. ცნობილია, რომ ყველაზე გვიან მოკლე და გრძელი „ო“-ნისათვის იყო საგანგებო ნიშნები შემოღებული. მაგრამ ეს ბერძნული ანბანის უკანასკნელი ნიშანი გრძელი ონის, „ომეგას“ ასო მილეტის რიცხვითს ანბანს უკვე 700 წ. ქ. წ. შეთვისებული ჰქონია, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ სხვა უფრო ადრინდელ შემოღებულ ასოთა დრო ამაზე გაცილებით უფრო უწინარეს, ქ. მილეტის დაარსებისა და VIII ს. ნახევრის შუა ათეულებში უნდა ვიგულისხმოთ ქ. წ.¹.

ბერძნული რიცხვანბანის უძველესი დამთავრებული სახე 27 ასოსაგან შედგება, რომელთა საშუალებით 1—900-მდე ერთეულის გამოსახვა შეიძლება. აი მათი ასორიცხვითი მნიშვნელობა (იხ. ტაბულა I).

ლარფელდის აზრით ამგვარი რიცხვანბანი მილეტში VIII-ს. დაბლევს მაინცდამაინც უნდა ყოფილიყო. იგი აღმოსავლეთი საბერძნეთის შემოღებული უნდა იყოს, რადგან ფ, ქ და ფს-ის რიგობრივი მიდევნილობა ამის ცხადი მაჩვენებელია (იქვე, 293—294).

ბერძნული დამწერლობის ჩვენამდის მოღწეული უძველესი ძეგლები VII ს. დამდევს ქ. წ. არ სცილდება. თვით ბერძნები 776 წ. ქ. წ. მიაწერდნენ ოლიმპიელ ძღვეამოსილთა შესახებ ცნობების შემცველ მატთანეს. მაგრამ, რადროს ჩნდება პირველად ბერძნული ანბანური დამწერლობა, ამის შესახებ მეცნიერთა შორის სრული უთანხმოებია. ზოგნი, როგორც მაგ. ლარფელდი, ფიქრობენ, რომ ფინიკიელთ ბერძნებისათვის ანბანის სწავლება მხოლოდ XIV—XI სს. შეეძლოთ ქ. წ., დაახლოებით XI ს-ში², გარდტჰაუზენს კი ყველა ამგვარი შეხედულების მეცნიერთა აზრი და საბუთიანობა არ აკმაყოფილებს და მათი დებულება საეჭვოდ მიაჩნია. მისი შეხედულებით ფრთხილ შევლევარს XI ს-ზე უწინარეს ბერძნულ ანბანთდამწერლობის არსებობისათვის არავითარი სანდო საბუთები და კვალი არ მოეპოვება³.

¹ Latfeld, Gr. Epigr., 240—241.
² იქვე, 207—209.
³ Gardhausen, Gr. Palaeogr., II, 28—34.

ფინიკიელთა დამწერლობის უძველეს ძეგლად 1876 წ. კვიპრის კუნძულზე ნაპოვნი ბრინჯაოს ქურქლის ნაპირზე ამოპრილი წარწერა ითვლება, რომელიც სიდონის მეფის ჰირამის მსახურისაგან ღვთაება ბაალ—ლემინისადმი მიძღვნილობას შეიცავს. თუმცა ეს წარწერა უთარილოა, მაგრამ ასოთა მოხაზულობით ისე წააგავს მოაბის მესის წარწერისას, რომ, თუ ეს უკანასკნელი ძეგლი 890 წ. ახლო ხანებში ითვლება დაწერილად, კვიპრის ბრინჯაოს ქურქლის წარწერაც დაახლოებით 800 წ. უნდა მიეკუთვნოს ქ. წ. ამ უძველესი წარწერის სურათი მოთავსებულია Corpus inscriptionum Semiticarum ში (1—partie, t. I, № 5) და M. Pr. Berger-ის Histoire de l'écriture dans l'antiquité, Paris, 1891 წ., გვ. 122 და 123). შემდეგ ამავე დროის ძეგლებად უნდა ვერცხად წვრილი წარწერიანი ნივთები და ბეჭედიც ჯერ მიჩნეული. დიდი მანძილის მერმე, ფინიკიური წარწერა 650—595 წ. ქ. წ. დროინდელი იბსამბულის დიდი ტაძრის კოლოსის მუხლებზე ამოკაწრული წარწერაა (ბერჟეს თხზ., 170—171). დაახლოებით ამავე ხანს VI—V სს. ეკუთვნის ბებლოსის ტაძრის სვეტის წარწერაც, რომელზედაც სპარსულად გამოწყობილი მეფე ავშარუმელექია გამოქანდაკებული თავის დედოფლის ეგვიპტელთა ღვთაების სახით წარმოდგენილი ბაალატ-გებალისადმი გამარჯვების ძღვნის მიმართმევი. ამ წარწერათა დამწერლობას გარდამავალი ხასიათი და მოხაზულობა აქვს (ბერჟეს თხზ., 171—172).

400—100 წ. ქ. წ. ფინიკიელთა დამწერლობა უკვე სრულებით ჩამოყალიბებულია: ასოებს მოხაზულობის მხრივ მცირედი ცვალებადობა ემჩნევა. განსხვავება უფრო საგრძნობია კუთხობრივ—ადგილობრივ პირობების და მიხედვით. სამი განსხვავებული სახეობის დამწერლობაა ამ ნიადაგზე წარმოშობილი: სიდონური, კვიპრული და კართაგენული. მაგრამ მათ შორის მაინც დამაინც ძალიან დიდი განსხვავება არაა. სიდონური დამწერლობის ნიმუშად ესმუნაზარის სარკოფაგზე ამოპრილი წარწერა ითვლება, რომელიც 380 წ. ახლო ხანებისად არის მიჩნეული ქ. წ. და მოთავსებულია CIS I, № 3 და ბერჟეს თხზულებაში (გვ. 172—175). ფინიკიელთა ამ ხანის დამწერლობას სიმკვირცხლე და მოქნილობა ემჩნევა, რაც კალმის ხმარებისა და გაკრული ხელით ხშირი ვარჯიშობის შედეგი უნდა იყოს (იქვე, 177).

146 წ. ქ. წ. რომ კართაგენი რომაელებმა გაანადგურეს, ამ დროიდან მოყოლებული, ახალი პირობების წყალობით ფინიკიურ დამწერლობას დიდი ცვლილება დაეტყო, ისე რომ ასი წლის შემდეგ ასოთა მოხაზულობა უკვე თვალსაჩინოდ იყო შეცვლილი და ახალი ნეოპუნურად, აგრეთვე ნუმიდურ-პუნურად ანუ ახალ-პუნურად (l'écriture néo-punique ou numidico-punique) წოდებული დამწერლობა შეიქნა. ახალი პოლიტიკური გარემოების გარდა გაკრულ ხელს აქაც დამწერლობის ჩამონაკეთვის დროს ფრიად დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა (ბერჟეს, 178—185). სარდინიაშიც ნაპოვნი ლათინურად და ახალ-პუნურად დაწერილი წარწერა (იქვე, 179 და CIS I, № 149). საყურადღებოა, რომ ამ დამწერლობაში თხზული ასოებიც იხმარება (ბერჟეს, 184—185). ახალ-პუნურმა დამწერლობამ შედარებით დიდი ხან-

გრძლივობა გამოიჩინა და აფრიკეთის მთელ ფინიკიელთა შორის იყო გავრცე-
ლებული IV საუკუნეებზე ქ. შ. (ბერძენი, 186—187 და აქ ტაბულა 2).

IX—VIII სს. მბრახული ანბანი, ქანაანელთა ანბანად მიჩნეული ფინი-
კიელთა ანბანს ძალიან მიაგავდა. ამგვარი დამწერლობა შემდეგშიაც იხმარე-
ბოდა, თვით IV—I სს. ქ. წ-თაც, საბეჭდავ ბეჭდებისა და, II ს-მდის ქ. შ.,
ებრაული ფულების ზედწერილობისათვის. ის გარემოება, რომ სამარიტელებმა
ამის მსგავსი დამწერლობა შემდეგშიაც შეინახეს და XIII ს. დაბდეგსაც კი
გვხვდება ქ. შ., იმის მომასწავებელია, რომ ებრაელებს უძველესი დამწერ-
ლობა ჯერ კიდევ 400 წ. ქ. წ. საყოველთაოდ მიღებული უნდა ჰქონოდათ,
რადგან ამ დროიდან მოყოლებული სამარიტელნი ებრაელებზე უკვე დაშო-
რებულნი იყვნენ და მათგან ანბანსაც ფელარ შეითვისებდნენ.

ამგვარი უძველესი ებრაული დამწერლობის უპირველეს ძეგლად ხი-
ლოას წარწერა ითვლება, რომელიც VIII ს. დასახრულს ეკუთვნის. მერმე,
დაახლოებით IV ს. შემდგომ ქ. წ., ებრაელებმა ასურებისაგან არამეული
დამწერლობა შეითვისეს, რომელიც IX—VIII სს. ქ. წ. უნდა წარმოამდგარიყო
საერთო დედა-ანბანიდან. ამ არამეულისაგან შეთვისებული ანბანისაგან ებრა-
ული კუთხოვანი დამწერლობა წარმოდგა (იხ. ტაბულა 3).

არამეულთა დამწერლობის უძველეს ძეგლად ამობორცვილი ასოებით
გამოყვანილი ზენჯირლის წარწერა უნდა ჩაითვალოს, რომელიც დაახლოებით
750—720 წ. ქ. წ. არის ამოჭრილად მიჩნეული (ბერძენი, გვ. 210; სურათი
და წარწერა იხ. იქვე, გვ. 206—209). ამ ძეგლის დამწერლობა იმდენად მია-
გავს ფინიკიელთა და ებრაელთა უძველეს დამწერლობას. [რომ] მხოლოდ ენის
თავისებურება გვაძლევს საშუალებას მისი სადაურობისა და კლთენილების უცი-
ლობლად გამორკვევისას. მაგრამ თანაც არამეულ დამწერლობას უკვე ამ თა-
ვითვე ასოთა კუთხოვანი მოყვანილობის მომრგვალებებისადმი მიდრეკილება
ემჩნევა (იქვე, 210).

ნინევიის ნანგრევებში ნაპოვნი ასირიული და არამეული წარწერებით
შემკული სასწორის ბრინჯაოს აბრები, რომელთაგან ზოგი VIII—VII სს.
ეკუთვნის ქ. წ. ამ აბრებზე, მეტადრე აქემენიანთა სპარსეთში ბატონო-
ბის ხანში, არამეულ წარწერათა ასოებს ერთი შეხედ დამახასიათებელი ცვლი-
ლება დაეცყო, სახელდობრ, უველა ასოს, რომელთაც თავი შეკრული ჰქონ-
დათ, — როგორც მაგ., ბ, დ, აან, რ-ს თავები გაეხსნათ და ასე პირლია იწე-
რებოდნენ (იხ. ტაბულა IV). ასოთა მოხაზულობის ამგვარი ცვლილებისადმი
მიდრეკილება ჯერ ნინევიის ორენოვანი წარწერებით შემკულ აბრებს ემჩნე-
ვათ, მაგრამ სპარსთა ბატონობის ხანაში უკვე მკაფიოდ ჩამოყალიბდა და
პირები მთლად გაეღოთ (ბერძენი, 212—214). ამასთანავე ასოთა კუთხოვანი
მოყვანილობა ზოგან ბრგვლოვანად იქცა და თვით მოხაზულობაც გამარტივდა
(იქვე, 216). არაბეთის ტეიმას სვეტის წარწერაც დაახლოებით ამგვარივე
დამწერლობის ძეგლად უნდა ჩაითვალოს, რაც იმის მომასწავებელი უნდა
იყოს, რომ 500—400 წ. ქ. წ. არამეულნი არაბეთშიაც ყოფილან შეხიზნულნი
(იქვე, 219—220).

მაგრამ პაპირუსზე ნახმარმა გაკრულმა ხელმა და კალამმა შესცვალა არამეული პირვანდელი დამწერლობის გარეგანი მოხაზულობა, რომელიც უმეტეს შემთხვევაში მეტად გამარტივებული, მორგვალეებული და სქელი და წვრილი ხაზებისადმი მიდრეკილებით ხასიათდება (იხ. ნიშნუში ბერძენს თხზ., გვ. 218).

როგორც ე. დრუენის¹ გამოკვლევამ ფაპლაური ფულების ზედწერილების შესახებ ცხად-ყო, ავესტური და ფაპლაური დამწერლობა სპარსეთის ხანის არამეულ დამწერლობასთანაა უშუალოდ დაკავშირებული და ფაპლაური ზენდურის გაგრძელება-განვითარებას წარმოადგენს (ბერძენი, 245). თუმცა ზენდური ანბანი საბოლოოდ ჩამონაკეთილად V—IV სს. ითვლება ქ. წ., მაგრამ ჯერჯერობით არამცთუ იმდროინდელი არაფერია შენახული, უძველესი ზენდური ხელნაწერები მხოლოდ X—XII სს. მოგვეპოვება ქ. შ. (ბერძენი, 240). ხოლო წარწერებისა და მეტადრე ერანული ფულების ზედწერილების დამწერლობის საშუალებით ზენდურ-ფაპლაური ანბანის შემოღნიშნულზე უფრო უძველესი ხანის მოხაზულობის გათვალისწინებაც შეიძლება.

სილვესტრ დე-სასის, ოლსჰაუზენისა, ლონგპერიეს, ედ-თომასისა, მორდტმანისა, დარმესტეტეს და დრუენის გამოკვლევებში ეს საკითხი შესწავლილია და ჩვენ ხელთა გვაქვს არშაკუნიათი შაქების ფულების ზედწერილების მიხედვით აღდგენილი ზენდურ-ფაპლაური ასოების მოყვანილობა უკვე 100 წლიდან მოყოლებული ქ. წ. (ბერძენი, 248—250), სადაც ამ დანწერლობის განვითარების ტაბულაა მოთავსებული. ზენდურ-ფაპლაური დანწერლობის ნათესაობა არამეულთან უფრო ცხადად ემჩნევა იმ ფაპლაურ დამწერლობას, რომელსაც ე. წ. „ქალდეველნი“ თავიანთი ენისათვის ხმარობდნენ და რომელსაც ქალდეურ-ფაპლაური დამწერლობა ეწოდება.

არამეულისაგანვეა წარმომდგარი პალმირული, რომელიც კუთხოვან ებრაულს თვალსაჩინოდ მიაგავს. ინგლისელის, ალექსანდრე ვაჭრის William Halifax-ის მიერ 1678 წ. პალმირის ნანგრევთა ღირებულების პირველად აღნიშვნის შემდგომ კარგა ხანსა განვლო, სანამდის მათი და იქ შენახული წარწერების შესწავლა შესაძლებელი გახდებოდა. სახელდობრ, Wood და Dawkins-მა 1751 წ. პალმირის ხუროთმოძღვრების ძეგლების შესახებ მასალების შეგროვებისთანავე 30 წარწერის პირი გადმოიღეს და თავიანთ ქვეყანაში ჩაიტანეს. ოქსფორდის მუზეუმში შეწირულმა წარწერათა სამმა დედანმა აბბატ ბარტელმის (l'abbé Barthélemy) და Swinton-ს საშუალება მისცეს პალმირული დანწერლობის წაკითხვა მოეხერხებინათ. მარკიზ დე ვოგუემ (de Vogüé) ჯერ 1854 წ. მარტო ნახა და შეისწავლა პალმირა, ხოლო 1861 წ. Waddington-თან ერთად კვლავ ეწვია ამ ქვეყანას და ამ ორგზისმა შესწავლამ მეცნიერებას პალმირული დამწერლობის მრავალი ძეგლი შესძინა, რომელნიც ამ ფრანგ გამოჩენილი მეცნიერის შრომაში Syrie centrale, inscriptions sémitiques

¹ F. Drouin, Observations sur les monnaies à légendes en pehlevi et pehlevi-arabe,

(Paris Baudry, 1868 წ.) არის გამოქვეყნებული, ხოლო შემდეგ Martmann-ის, Huber-ისა და Enting-ისაგან შეკრებილ წარწერებთან ერთად CIS-ში დაიბეჭდა. და აბამელი ქ-ლა ხარვეისაგან აღმოჩენილი პალმირის ნიხრის შემცველი წარწერის ესტამპაჟი სხვა ძეგლების ესტამპაჟებთან ერთად ერნესტ გოტემ ჩაიტანა ევროპაში. ხოლო როდესაც ეს პალმირის ნიხრის წარწერა პეტერბურგში, ერმიტაჟში იქნა ჩატანილი, პროფ. კ. კოკოვცევმა გამოაქვეყნა ამ ძეგლის სურათი, ტექსტი და გამოკვლევა (ЗБОРАОБ.).

საგულისხმოა, რომ პალმირულ წარწერათა მომეტებული ნაწილი დათარიღებულია.

პალმირული დამწერლობის უძველესი ძეგლი მე-9 წ. არის ამოჭრილი ქ. წ., უნეტესი ნაწილი მათგან კი 128—271 წლებს ეკუთვნის ქ. შ. უძველეს წარწერაში ასოთა მოხაზულობა მარტივი და კუთხოვანია, თანაც არამეულისას მიაგავს. შემდეგ კი პალმირული დამწერლობა თანდათანობით მრგვლოვანი ხდება და ლამაზდება. დედოფალ ზენობიას და მის მეუღლის ოდენინათის ქანდაკებაზე 271 წ. ამოჭრილი წარწერის ასოებს მოხაზულობით უკვე ცხადი სხვაობა ეჩვენება კუთხოვან ებრაულთან, მაგრამ ამ უკანასკნელზე უფრო მოხდენილია (ბერეჟე, 265—268). სამშობლოს გარეშე გაბნეულ პალმირელებს აქა-იქ თავიანთი არსებობის კვალი წარწერების სახით უკვდავ-უყვიათ და ერთი მათგანი თვით ინგლისშიც კი არის აღმოჩენილი, ალბათ რომაელთა ჯგუფში მყოფი ერთ-ერთი პალმირული მეომრის მიერ აღბეჭდილი იქნება (იქვე, 270).

თუ პალმირული დამწერლობა სამოქალაქო ცხოვრების მიმდევარ არამეველთა ძეგლია, ნაბატეველთა დამწერლობა ამავე ტომის თვით არაბეთშიაც კი შეჭრილი უბინადრო შტოს კულტურული ნამუშავეის გამოხატულებად უნდა ჩაითვალოს. ნაბატეველნი თუმცა მობინადრე ხალხი არ იყვნენ, მაგრამ არაბებსავით მათაც მაინც კლდეში გამოკვეთილი ქალაქები და სასახლეები პქონდათ: ქ. ბოსრა, ჰებრან, სალქატ პაურანის მთებში პალესტინის აღმოსავლეთით, ქ. პეტრა არაბეთში და მრავალი სადგურა სინას მთის სალოცავისაკენ მიმავალი გზის აქეთ-იქით მდებარე კლდეებთან. პირველად Burckhardt-ისა და დამასკოში მყოფი პრუსიის კონსულის Wetzstein-ის მიერ აღმოჩენილი ნაბატეველთა წარწერები ჯერ Waddington-ის და დევოვკესაგან იყო წესიერად გადმოღებული და მეცნიერულად შესწავლილი, შემდეგ Doughty-ის და Charles Huber-ის მიერ ნაპოვნი წარწერები ერ. რენანისაგან. სხვადასხვა მეცნიერნი: ბეერ, ლოტენ დელავალ, ლევი, ლეპსიუს, ნიოლდეკე, ზახაუ და ოტინგი მხურვალე მონაწილეობას იღებდნენ ნაბატეველთა წარწერების შესწავლაში. CIS-შიც ამ დამწერლობას განსაკუთრებული ნაწილი აქვს დათმობილი.

საყურადღებოა, რომ ნაბატეველთა თითქმის ყველა წარწერა დათარიღებული აღმოჩნდა და მე-9 წ. იწყება ქ. წ. და 75 წ. ქ. შ. თავდება. ნაბატეველთა დამწერლობა არამეულსა და ასურულ-არაბულ დამწერლობათა შორის გარდამავალ საფეხურს წარმოადგენს, და მის დამახასიათებელ თვისებად ასოთა მოხაზულობის მომრგვალება და მეტადრე გადაბმა უნდა ჩაითვალოს, ის, რაც შემდეგში ასურულსა და არაბულ დამწერლობაში ასე განვითარდა და დაკანონდა.

ვითარცა მოგზაურთაგან დანაწერს შექმენის, ნაბატეველთა დამწერლობას გაცრული ხელის ძლიერი გავლენა ემჩნევა და მათ ასოთა მოხაზულობის მრავალი ცვლილება სწორედ ამით არის წარმოშობილი. იქ სადაც წინათ ასოს ბოლო დასწვრივ იყო დახრილი, აქ უკვე მოხრილი და ზოგჯერ მთლად მომრგვალებულ-პირშეკრულია. ამ მხრივ დამახასიათებელია ასო „ნიმ“-ი, რომელიც უძველეს არამეულში, პაპირუსებში, და პალწირულში თავლიაა, ნაბატეველთა დანწერლობაში მთლად პირშეკრულია. საყურადღებოა აგრეთვე თავგადახრილი „იოდი“-ინი და ალექსის თვალსაჩინოდ შეცვლილი მოხაზულობა (იხ. ბერეე, 271—279 და ტაბულა IV).

ასურული დამწერლობა პალწირულ გაცრულ დამწერლობასთან იყო თავდაპირველად დაკავშირებული, ისე რომ მაშინ ასურული ანბანი პალწირულისაგან ძლივს განირჩეოდა. უძველეს წარწერად, რომელშიაც აღბეჭდილია ასურული დამწერლობის წარმოშობა, უნდა Sauley-ის მიერ იერუსალიმში აღმოჩენილი ადიაბენის დედოფლის ელენეს სარკოფაგის ორენოვანი წარწერა ჩაითვალოს, სადაც ასურულად ესტრანგელოს მსგავსი დამწერლობითა და კუთხოვანი ებრაულით სწერია „წადან დედოფალი“. ეს წარწერა 44—70 წწ. ეკუთვნის ქ. შ., რადგან დედოფალი ელენე იერუსალიმში მხოლოდ 44 წ. დამკვიდრდა. ამ ორი სიტყვის დამწერლობა იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ შერდ ასოდან უმრავლესობას არამეული მოხაზულობა აქვს, მაგრამ „ლ“ და „ალექს“ კი უკვე ასურულის მსგავსი მოყვანილობა ემჩნევა. პროფ. ზახაუსაგან აღმოჩენილს II ს. მეორე ნახევრის ბერძნული და ასურული წარწერით შემკული ძველიც ასურული დამწერლობის განვითარების ამგვარსავე სურათს გვიშლის. ოთხს ასოს იქ ჯერ კიდევ ძველი, არამეული მოხაზულობა აქვს¹. მაგრამ ედესელ მეფეთა ფულეებზე გამოყვანილი ზედწერილებიდან ჩანს, რომ II ს. ქ. შ. ასურული დამწერლობა უკვე თითქმის მთლად ჩამონაკვთილი ყოფილა.

ამგვარი ძეგლები შეტად ცოტაა ჯერჯერობით აღმოჩენილი და უძველესი ასურული თარიღიანი ხელნაწერი ედესაში 411 წ. არის ნაწერი ქ. შ. და ბრიტანიის მუზეუმში ინახება. იგი იმ დამწერლობით არის დაწერილი, რომელსაც შემდეგში „ესტრანგელო“-ს უწოდებდნენ. როგორც ეტყობა მაშინ და ნესტორიანთა და მონოფიზიტ ასურთა განხეთქილებამდე ესტრანგელო ერთადერთი საყოველთაოდ გავრცელებული ასურული დამწერლობა ყოფილა. როდესაც ნესტორიანნი ედესიდან გადევნილ იქნენ და, ექსორია ქმნილთ, თავი სასანიანთა სამეფოში შეაფარეს, ესტრანგელო განსაკუთრებით ნესტორიან ასურთა დამწერლობად იქცა, იაკობიანთა ასურებში კი უფრო გაცრული დამწერლობა შექმნეს, რომელსაც მართლმადიდებელი ქრისტიანები მელქითნი და მარონიტებიც ხმარობდნენ. ასურული დამწერლობა განსაკუთრებით ხელითნაწერთა დამწერლობაა და მის დამახასიათებელ თვისებას, ერთი მხრით, ასოთა ვადაბმა შეადგენს, რამაც მათი მოხაზულობა თვალსაჩინოდ შესცვალა და გაამარტივა,

¹ Zeitschrift d. deutschen morgenländischen Gesellschaft, t. XXXVI, 1882 წ., 83-142—167.

შეორე მხრით — ის გარემოება, რომ იქ სტრიქონები მარტო მარჯენიდან მარცხნივ კი არ იწერებოდა, როგორც დანარჩენ სემიანთა დამწერლობაში, არამედ, როგორც ირკვევა, ზევიდან ქვევითკენ გადახმული ასოებით ისე, რომ სტრიქონები დასწვრივ მიიმართებოდა. ამგვარად არის ნაწერი ნესტორიანთა 781 წ. ასურული წარწერა, რომელიც 1625 წ. ჩინეთში, სი-ნგან-ფუ-ში იყო ნაპოვნი. ე.წ. რენანმა ც აღმოაჩინა აკურას სამლოცველოს კედელზე პატარა ასურული წარწერა ამგვარადვე დასწვრივი მიმართულებით ამოკრილი სტრიქონებით. პროფ. ზახაუსა აქვს ამნაირივე მაგალითი მოყვანილი, ხოლო რაეტმა (W. Wright) ეგვიპტეში დეირ-ელ-ბაჰრის კოპტური სამლოცველოს კედელზე VI ს. ამ წესითვე ნაწერი მამაო ჩენო იპოვა (ბერეე, 280—286, გვ. 285 სტრიქონთა დასწვრივი დამწერლობის ნიმუშის სურათია მოყვანილი).

საბა (ებრ. შება, ბერძ. საბა, გერმ. Saba, ფრან. Saba) და საბაელნი (გერ. die Sabäer, ფრან. les Sabéens) ებრაელთა შორისაც განთქმულნი, სამხრეთ არაბეთში მდებარე მდიდარი, თავისი სურნელოვანებებით სახელმძოვნი ქილი სამეფო და დაწინაურებული კულტურული ყოფა-ცხოვრებით ცნობილი ერი იყო. საბაელთ მწერლობა და საკუთარი დამწერლობაც ჰქონდათ, რომელსაც საბაური ეწოდება (ფრან. Palphabet safaitique, გერმ. das Saba-Alphabet). ამ დამწერლობის ძველად მრავლად აღმოჩენილი წარწერებია ქვებზე და შენობებზე. პირველად საბაელთა ძეგლები ინგლისელმა ვაჭარმა Cyril Graham-მა შიანო 1857 წ., ცოტა ხნის შემდგომ გერმანელმა Dr. Wetzstein-მა შეაგროვა საბას კლდეებზე 260-მდე წარწერა, რომელთა რამდენიმე ნიმუში გამოაქვეყნა კიდევ თავის საყურადღებო შრომაში „Reisebericht über Hauran und die Trachonen“ (Berlin, 1860 წ.).

Waddington-მა და ვოგკემ თავიანთ მოგზაურობის დროს ამ ძეგლებს განსაკუთრებული ყურადღება ღიაქციეს და ვოგკემ 400-ზე მეტი წარწერა აღმოიღო და გამოაქვეყნა თავის სახელოვან შრომაში „Syrie centrale, inscriptions sémitiques, 2-e partie. Les inscriptions du Saba“ (Paris, 1874 წ.). სხვათა უნაყოფო ცდის შემდეგ ფრანგმა მეცნიერმა ჰალევიმ შეძლო 1877 წ. ამ წარწერათა ანბანის განოცნობა თავის გამოკვლევაში „Essai sur les inscriptions du Saba“ (Journal asiatique, 7-e série, vol. X, p. 293—450, 1877 წ.).

საბაელთა დამწერლობის ძეგლები უნებლიეთ იპყრობდა ყურადღებას თავის ასოთა მოხაზულობით, რომელსაც ბევრ შემთხვევაში ფინიკიელთა ანბანთან დიდი მსგავსება აქვს. ეს გარემოება ზოგიერთ მკვლევარს აფიქრებინებს, რომ საბაელთა ანბანი უნდა ძველი იყოს. პრეტორიუსი, მაგ., ფიქრობს, რომ იგი უკვე ქ. წ. VIII ს. უნდა ყოფილიყო. ბერეესაც ეს დამწერლობა ძველად და ფინიკიურთან დაკავშირებულად მიაჩნია (გვ. 310, 312—313, 315—323). საბაელთა დამწერლობასთან პირდაპირი ნათესაობა ჩრდილოეთ არაბეთის ჰიმარიტულ წარწერათა ანბანსა აქვს, რომელიც საბაელთა დამწერლობისაგან ასოთა მხოლოდ უფრო მრგვლოვანი და განვითარებული მოხაზულობით გინირჩევა.

ჰიმიარიტელთა წარწერები პირველად ორმა ინგლისელმა სამხედრო პირმა, მეზღვაურმა Wellsted-მა და Gruttenden-მა აღმოაჩინეს 1835 წ. ცნობა ამის შესახებ სამი წლის შემდეგ გამოქვეყნებული იყო Journal of the R. Geographical Society (vol. VII, p. 20—34 და vol. VIII p. 267). იმავე წელს ფრანგმა ნიჭიერმა მკვლევარმა Furgence Fresnel-მა გამოაქვეყნა თავისი „Lettres sur l'histoire des Arabes avant l'islamisme“ (Journal asiatique 3-e série, t. V et VI, avril-décembre 1838), რომელშიაც გამოკვეთილი იყო, რომ მაჰმადიანი მწერლები შეცდომით არაბეთში ძველ დროს ბინადარ სხვადასხვა კულტურისა და ტომის ხალხს არაბებად სთვლიდნენ და რომ ჰიმიარიტული შემდეგშიაც, მაჰმადიანობის დროსაც, მთლად არ გამქრალა და ებრაულსა და არაბულს შუა მდგომი ენა იყო. ამან მკვლევართ თვალსაჩინოდ გზა გაუშუქა და სამი წელიწადიც არ იყო გასული, რომ გერმანელმა მეცნიერებმა გეზენიუსმა, ევალდმა და როიდიგერმა ინგლისელ მეზღვაურთა მიერ ნაპოვნი წარწერების წაკითხვა და გაგება შეძლეს. 1843 წ. ფრანგმა მოგზაურმა ფრანსუა არნომ (François Arnaud) მარებში აღმოაჩინა ახალი ჰიმიარიტული წარწერები, რომელთა გადმოღებული პირი 1844 წ. გადასცა ფრეზნელს. უკვე 1845 წ. ამ უკანასკნელმა მიღებულ წარწერათა ფრანგული თარგმანი და განმარტება გამოაქვეყნა Journal asiatique-ში. გერმანელი მეცნიერი ოსიანდერის (Oslander) გამოკვლევათა წყალობით ჰიმიარიტულ წარწერათა შესწავლა დაწინაურდა. მასალებიც ნატულობდა და 1869 წ. იოსებ ჰალევიმ (Joseph Halévy) ჩაიტანა საფრანგეთში 68 წარწერის პირი, რომელთა მომეტებული ნაწილი ახლად იყო აღმოჩენილი (იხ. Rapport sur une mission archéologique dans le Yémen. Paris, 1872 წ. და Études sabéennes. Journal asiatique mai-juin, octobre 1873 წ. და décembre 1874 წ.), გლაზერმა (Glaser) თავისი სამგზისი მოგზაურობის დროს 2000 ახლად ნაპოვნი სხვადასხვა დროის წარწერის პირები და სურათები შესძინა მეცნიერებას (ბერეე, 301—306).

გერმანელ მეცნიერთა მორდტმანისა და დ. მკლერისა და ფრანგ მეცნიერთა ჰალევისა და იოსებ და ჰარტვიგი დერენბურგების (Joseph et Hartwig Derenbourg, Études sur l'épigraphie du Yémen, 1 série, Journal asiatique, 1884 წ.) გამოკვლევების წყალობით ჰიმიარიტული წარწერების შესწავლა არ შეწყვეტილა და წარმატებაშია.

ჰიმიარიტული ანბანის დამახასიათებელ თავისებურებას ზოგი ბერისათვის ორმაგი სახეობის ასოს შემოღება შეადგენს, მაგ., დალეტისა, ჰეთისა, ტეთისა და ცადესათვის იქ ორ-ორი ასოა (ბერეე, 308). ამასთანავე ჰიმიარიტულსა და საბაელთა ანბანს, მის ბევრ ასოს ფინიკიელთა დამწერლობისადმი ვასაოცარ მსგავსებასთან ერთად, ზოგიერთი ასოს მოხაზულობა თვალსაჩინოდ აქვს შეცვლილი. ამგვარი თვისებისაა ალფ, ბეტ, ჰე, ვავ, კაჳ და მემ-ის ასოთა მოხაზულობა. მაგრამ ამ მხრივ საბაური ფინიკიურს უფრო უდგება, ჰიმიარიტული მოხაზულობა კი, როგორც ეტყობა, მერმინდელი განვითარების შედეგად უნდა იყოს (იხ. ბერეე, გვ. 323-ზე ტაბულა აქაც).

ეთიოპური დამწერლობა ჰიმიარიტულის უშუალო განვითარებას წარმოადგენს. იმ ცხადი მსგავსების გამო, რომელიც საბაური დამწერლობის ბევრ

ასოს მოხაზულობის მხრივ ფინიკიელთა უძველეს დამწერლობასთან ემჩნევა, მეცნიერთა ერთს ჯგუფს საბუთის აძლევის საბაურ-ჰიმიარიტული დამწერლობა ძველად შიიჩნიოს. მაგრამ რადგან წარწერათა უმრავლესობა ქ. წ. და შ. ახლო ხანებს ეკუთვნის, სხვა მეცნიერთათვის ამ შეხედულებას საეჭვოდა ხდის და ეს დამწერლობა სწორედ შენახული ძეგლების დროინდელად მიაჩნიათ (იხ. L a r f e l d G. E., გვ. 236. ჰიმიარული, ეთიოპური, ლეზური და საბაური დამწერლობათა ნიმუში იხ. ტაბულა V).

მაჰმადიანობასთან ერთად გავრცელებული არაბული კუფური დამწერლობა მაჰმადიანობის შემოქმედების ნაყოფი არ ყოფილა, არამედ არაბულ წარმართული კულტურის ნაანდერძეცა. იგი თავდაპირველად მხოლოდ ერთი ტომის, კორეიშიტების შორის იყო გავრცელებული და მის უცილობელს ბატონობას მარტო კორანმა გაუკაფა ფართო გზა არამცთუ არაბეთში და არაბთა შორის, სრულებით მათთვის უცხო ხალხთა შორისაც, რომელთაგან სპარსელებს უკვე დიდიხანია თავიანთი დამწერლობაცა და მწერლობაც მოეპოვებოდათ. ვეტცშტაქნმა ლეჯაში აღმოაჩინა (Ansgewählte Inschriften № 110) ჰარანის წარწერა, რომელიც ბერძნულად და არაბულად არის 558 წ. ქ. შ., ე. ი. 60 წ. უწინარეს მუჰამედის ჰიჯრამდე.

მაჰმადიანობის დროინდელი კუფური არაბული ასოებით, ვარაყით, განოყვანილი უძველესი (ჰიჯრით 22 წ.) წარწერა იერუსალიმში თავისი ასოთა მოხაზულობით ჰარანის ზემოაღნიშნული წარწერისაგან დიდად არ განსხვავდება. ნაბატეველთა წარწერების აღმოჩენამა და გავრცელების საზღვრებმა ცხად-ყო, რომ ნაბატეველთა დამწერლობა მთელ ჩრდილოეთ არაბეთში ყოფილა მიღებული და თვით მაქამდისაც კი აღწევდა. ეს გარემოება მკვლევართ აფიქრებინებს, რომ ნაბატეველთა ანბანს არაბული კუფური დამწერლობის შემუშავების დროს თავისი გავლენა უნდა ჰქონოდა. მაგრამ რადგან კუფური დამწერლობის საზოგადო იერი და ასოთა მოხაზულობა ასურულისას თვალსაჩინოდ მივსვამს, სრული აუცილებლობით ირკვევა, რომ კუფურ-არაბული დამწერლობის ჩამონაკეთის დროს ასურულ დამწერლობას პირველხარისხიანი მონაწილეობა უნდა ჰქონდეს მიღებული (ბერეე, 287—293).

სომხური დამწერლობის ძეგლები უცილობლად VII საუკუნეზე ქ. შ. უწინარესი ჯერ აღმოჩენილი არ არის. უძველეს ძეგლებად წარწერები ითვლება. მაგრამ სომხური პალეოგრაფია, როგორც ცალკე სამეცნიერო დარგი, ჯერ არ არსებობს იმისდა მიუხედავად, რომ მრავალი ეპიგრაფიკული ძეგლია შენახულ-გამოცემული და მრავალი ხელნაწერის არაერთი მეცნიერული აღწერილობაა გამოქვეყნებული. როგორც სომეხ, ისე ევროპელ მეცნიერთ უფრო სომხური ანბანის წარმოშობისა და სადაურობის საკითხი აინტერესებდათ. ამგვარ მკვლევართა მრავალრიცხოვანებისდა მიუხედავად, საკითხი ჯერაც გამოურკვეველია, ერთი მხრით, კორჯნის თხზულებაში აღბეჭდილი სომხური ისტორიული თეორიის წყალობით სომხური ანბანის გამოგონების შესახებ, მეორე მხრით, სომხური დამწერლობის ისტორიული განვითარების შეუსწავლბლობის გამო. განსვენებულ სომეხთა მეცნიერს ზარბანალიანს თავის თხზულებაში ღაკსიქსანს ჩქნ იყოილქსანს სუათაილქქან სომხური ძველი

მწიგნობრობის ისტორიაში (ვენეტიკი, 1897 წ.) სომხური პალეოგრაფიის საკითხებისათვის 83 გვერდი აქვს დათმობილი, რომელშიაც სომხური ანბანის წარმოშობა-სადაურობაა განხილული, წერითი ხელოვნების შესახები ცნობებია მოყვანილი და ხელნაწერთა დახასიათება მოიპოვება (გვ. 10—94). ყველა ეს ნეტად მცირე წვლილია იმ უხვ მასალასთან შედარებით, რომელიც სომხურ წერილობით ძეგლებში და ხელნაწერთა უკვე გამოქვეყნებულ აღწერილობებში მოიპოვება.

1913 წ. არქ. გარეგინ ოვსეფიანმა გამოაქვეყნა *Քարակ դայ հաս-պուլխան, գրչուխան արուեստը հին Հայոց մէջ, մասնագ.* (ვალარშაპატშია დაბეჭდილი) სომხური დამწერლობის ხელოვნების ძეგლების ნიმუშების წარწერების, ხელნაწერებისა და სხვა სურათების შემცველი.

ეს გამოცემა მომავალ მკვლევართ წინასწარი გაცნობისათვის დიდ სამსახურს გაუწევს, მაგრამ თვით ამ წიგნს პალეოგრაფიული გამოკვლევა არ ახლავს.

1914 წ. სამაგიეროდ პროფ. იოს. ორბელმა სომხურ ეპიგრაფიკას უძველესი სომხური წარწერების ფოტოგრაფიული სურათებით შემკული ტექსტის გამოქვეყნებითა და გამოკვლევებით ჩაუყარა საძირკველი. ძეგლები აქ დიდი ზედმიწევნილობითა და დაკვირვებით არის შესწავლილი და პალეოგრაფიულადც დახასიათებულია. მას გამოქვეყნებული აქვს: 1) Шесть армянских надписей VII—X вв. (Христианский Восток, т. III, вып. 1, 72—91), 2) Указатель слов и имен к 13 армянским надписям VII века (იქვე, გვ. 95—100), 3) Багаванская надпись 639 г. (იქვე, II, 109), 4) Армянские надписи на камне (იქვე, II, 147—154), 5) Две строительские надписи князей Камсараканов (იქვე, III, 297—306), 6) Надписи Мармашена (Петроград, 1914 г. Изд. Анийского Музея древностей, Памятники арм.-эпиграфики, I) და სხვა.

ამგვარად, სომხური ეპიგრაფიკის მეთოდური მეცნიერული შესწავლა უკვე დაწყებულია. საჭიროა, რომ ხელნაწერებში უხვად დაცულ მასალებსაც თავისი განსაკუთრებული მკვლევარნი, პალეოგრაფები აღმოუჩინდნენ.

სომხური წარწერების ტექსტების შეგროვება თითქმის უკვე ასი წელიწადია რაც წარმოებს და დიდი მუშაობა არის ამ მხრივ გაწეული. განსაკუთრებით ნაყოფიერი იყო ჰოვჰ. შაჰატუნიანის, სარგ. ჯალალიანის, ნ. სარგისიანის და მ. ფაფაზიანის შრომები. აღიშანს თავის 5 წიგნად გამოცემულ ნაწარმოებში (*Նիքոսի 1881 წ. Վենետիկ, Արարատ 1890 წ. იქვე, Միասիან 1892 წ. Նյու-იორკ և Նյუ-იორკ Հայաստանի 1870 წ., Միուսან 1885 წ.*) ყველა წინანდელი ნაშრომიდან ამოღებული მასალებისათვის თავი მოყრილი აქვს. დასასრულ, თუ მთელი არა, უმეტესი ნაწილი გამოქვეყნებული სომხური წარწერების ერთგვარი საძიებელი არის შედგენილი, მოკლე ამონაწერებით შემკული კ. კოსტანიანის მიერ, რაც 1913 წ. პეტერბურგში დაბეჭდარუსეთის სამეცნიერო აკადემიის გამოცემაში *Bibliotheca Armenica-Societatis II, 4. Կոստանյանյ. Վիմական արուեստը. ყուցակ մուրաբան արժան*

65667-7

ყუცაქხაძის ჯაყი. ამ წრომში მსურველს შეუძლია მოძებნოს მანამდე არსებული სომხური ეპიგრაფიკული მასალების შემცველი ნაწარმოებების სიაც.

✱ უძველეს ცნობილს ქართულ მატთანეში „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში **ძარ-თული მწიგნობრობის** დასაწყისისა და მისი გამომგონებლის შესახებ არაფერია ნათქვამი. არსებობდა თუ არა მაშინ სხვა რომელიმე თხზულება, რომელშიაც ამ საკითხზე ლაპარაკი ყოფილიყო, ძნელი სათქმელია. სომხურ მწერლობაში კი კორჯნსა და მოსე ხორენელს თავიანთ თხზულებებში ქართული ანბანის გამომგონებაზეც აქვთ საუბარი. მათი სიტყვით, ქართული ანბანიც იმავე მესროპის მიერ უნდა იყოს ვითომც შედგენილი, რომელმაც ჯერ სომხური, ზოლო შემდეგ ალბანური ანბანიც შექმნა¹. ქართულად მხოლოდ XI ს. საისტორიო თხზულებაში, რომელიც ლ. მროველს ეკუთვნის, მოიპოვება გარკვეული ცნობა ქართული ანბანის შემოღების შესახებ. იქ, სახელდობრ, ნათქვამია, რომ პირველად ქართველმა მეფემ ფარნავაზმა „შექმნა მწიგნობრობა ქართული“-ო (*131—132, გვ. 22). სახელოვან ქართველ მეცნიერს ბატონიშვილ ვახუშტს ამ საკითხზე საგანგებოდ არაფერი აქვს ნათქვამი და ამ მხრივ ის ლ. მროველის თეორიას მისდევდა.

როგორც ხშირად სხვაგანაც მომხდარა, საქართველოშიაც საზოგადო და ფართო საკითხების გადაწყვეტას უფრო ეტანებოდნენ, ვიდრე პალეოგრაფიის ძირითადი საკითხების კვლევა-ძიებას: ჯერ ისიც კი გადაწყვეტილი არ იყო, თუ რომელი ანბანია უძველესი, ხუცური თუ მხედრული, ჯერ ქართული ანბანის უძველესი მოხაზულობა და მისი თანდათან განვითარება შესწავლილი არ იყო და მაინც ისეთი რთული საკითხის გადაწყვეტას ლაშობდნენ, როგორც ქართული ანბანის სადაურობაა. საკითხი ქართული ანბანის სადაურობის შესახებ 1881 წელს V საარქეოლოგიო კრებაზეც იყო თბილისში წამოყენებული. ამ საგანს ეხებოდა ორი მოხსენება: ერთში, რომელიც „Грузинская палеография“-ს სათაურით დ. ბაქრაძემ წაიკითხა, ეს საკითხი მხოლოდ ვაკვრით არის მოხსენებული, ვითარცა უცილობელი და უკვე საბოლოოდ გამორკვეული, უმთავრეს მიზნად კი მომხსენებელს ქართული ანბანის მოხაზულობის ისტორია მიაჩნდა. მეორეში, რომელიც ილ. ოქრომჭედლიშვილს ეკუთვნოდა და სახელად ეწოდება „Об изобретении грузинского алфавита“, საკითხი ქართული ანბანის სადაურობის შესახებ სწორედ საგანგებოდ არის განხილული. დ. ბაქრაძემ თავისი მოხსენების მთავარი დებულებანი თავის 1889 წელს გამოსულს წიგნშიც—„ისტორია საქართველოსი“—გაიმეორა; ხოლო ილ. ოქრომჭედლიშვილმაც თავისი აზრი ქართული ანბანის სადაურობის შესახებ ქართულადაც გამოაქვეყნა 1881 წელს წერილში: „ვინ მოიგონა ქართული ანბანი“ („ივერია“ № 10) და 1890 წელს გაიმეორა გამოკვლევაში: „შესახებ ქართველთა და სომეხთა ძველის ძველ ისტორიისა“ („ივერია“ 1890 წ. №№ 35, 38, 40—42).

✓ ქართული ანბანის სადაურობის შესახებ დ. ბაქრაძე წერდა: „თუ ჩვენ ჩვენის ანბანის... ასოების რიგს მივაქცევთ უურადლებასა, შევნიშნავთ, რომ

¹ ვ ი რ ხ ა ნ, შთამ. ი. შხარიაძე, თბილ. 1919 წ., გვ. 22—23, 29—30 და 48—49; შ. მ ა რ ხ ა ნ ა ვ ი, შთამ., „შთამაჯიერე ჯაყი“, 1913 წ., გვ. 328—329.

იგია ბერძნულის ალფაბეტის ასოების რიგი. გარდა ამისა ზოგი ქართული ასოები თავის ფორმებით მიემსგავსება ბერძნულის ასოების ფორმებსა... ზოგი ჩვენი ასოებიც, მეტადრე ასომთავრულისა ხუცურში, როგორც თვით ფორმებით, აგრეთვე გამოთქმით უახლოვდებიან დევა—ნაგერსა და სხვა ალფაბეტებს ინდოეთისას; მაგრამ ეს მხოლოდ გვიჩვენებს, რომ ჩვენი ალფაბეტი სხვადასხვა დროს არის სხვადასხვა ალფაბეტებიდამ შევსებული და, ჩემის მოაზრებით, დაარსებულია იგი ბერძნულის კულტურის გავლენით იმ დროს, როდესაც ბერძნული კოლონიები დამყარებულან ჩვენ მეზობლად შავი ზღვის ნაპირზე¹.

ქართული ხუცურ-მხედრული ანბანის შედარებით სიძველისა და თანდათანობითი განვითარების შესახებ დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე ს ნათქვამი აქვს, რომ უძველეს დროს, V—VII სს.-ში, წარწერებში გვხვდება მხოლოდ ასომთავრული ხუცური. იმ დროს სრულებით არა სჩანს კვალი არც ნუსხა-ხუცურისა, არც მხედრულისა. ეს ასომთავრული წარმოგვიდგინენ თავის მოხაზულობით ძველად-ძველს ხასიათსა. ამათ შორის არც იპოება ზოგიერთი ასოები, რომელნიც მხოლოდ შემდეგ საუკუნეებში შემოდიან ხმარებაში. უ ს რ უ ლ ე ბ ი თ არ არის და იმის ნაცვლად იხმარება—ოჰ... ნუსხა-ხუცური პირველად შეგვხვდება ერთს ძველს ოთხ-თავის ვარიანტში, რომელსაც თვით მისი ქორონიკონი მიაწერს VII საუკუნესა... შემდეგ იგი ცოტ-ცოტად ვრცელდება... ამ ნუსხა-ხუცურში... ოჰ-ს ნაცვლად იხმარება უ მაშინ, როდესაც ოჰ ასომთავრულში XII—XIII საუკუნემდე რჩება, თუმცა უ უკვე შემოღებულია. უ ს უ ლ პ ი რ ვ ე ლ ა დ იწერება #ჟ... ეს ოჰ დროს განმავლობაში უერთდებიან ერთი მეორესა და ამგვარად ადგენენ ერთ ასოსა, რომელიც ჯერ ისევ ოთხ-კბილიანი (უ), მას უკან სამ-კბილიანი (ჟ). ამ უ-დამ წარმოსდგა მხედრული უ-ჩვენის აზრით, ნუსხა-ხუცურისა და მხედრულის შემოღებას ერთი მეორის შემდეგ მოკლე დრო ჰყოფს. ასეა თუ არა, მხედრული სხვა არა არის რა, როგორც იგივე ნუსხა-ხუცური, მაგრამ უფრო განმარტივებული და გაადვილებული სახმარად. უძველეს მხედრულს, რომელიც ჯერ კიდევ ნუსხა-ხუცურს მიემსგავსება, ჩვენა ვპოულობთ სხვათა შორის, პირველად სომხითის ანის ქალაქის ქართულს ეკლესიაზე (X საუკ.), რომელსაც შეცდომით ჰხადიან „ბერძნულ“ ეკლესიად; მეორედ სოუქ-სუს ეკლესიაზე აფხაზეთში (XI საუკ.) და მესამედ ამ რამდენისამე წლის წინად ნაპოვნს დიდს ტყავზე ნაწერს ბაგრატ IV-ის გუჯარში“-ო².

1886 წ. გამოსულ წიგნში „Сведения о памятниках грузинской письменности“ ალ. ც ა გ ა რ ე ლ მ ა ზოგიერთი საზოგადო ხასიათის დაკვირვება და დასკვნა გამოთქვა ქართული დამწერლობის ისტორიის შესახებ. განხილულ კოლექციებშიო, ნათქვამი აქვს მას, მოიპოვება ხელნაწერები პაპირუსზე, ეტრატზე, ბამბიციინსა და ქალაღზეც, რომელნიც შავი მელნითა და

¹ დ. ბ ა ქ რ ა ძ ე ს, ისტ. საქართ., 83—84; შუად. Труды V-го Арх. съезда в Тифлисе, 1881 г., გვ. 208.

² იქვე, 84—85; შუად. Труды V-го Арх. съезда, გვ. 209—210.

სინგურით არიან დაწერილნი. აქ ქართული VII—XVIII სს.-ის დამწერლობის მრავალგვარი, ძვირფასი ნიმუშებია შენახული. მაგ., VII—VIII სს.-ის პაპირუსის თთვენში ულამაზო, უშნო ხელია, ასომთავრული ხუცურ-ნარევი. ამავე დროს პაპირუსისავე ფსალმუნში კი უკვე ნუსხა-ხუცურით არის ნაწერი და მხოლოდ ფსალმუნებისა და მუხლების თავშია ასომთავრული ნახმარი. მოხდენილი ხელით ნაწერი VIII—X სს.-ში ხელნაწერები საბაწმინდური რამდენიმეა, მათ შორის 864 და 925 წწ. მამათა ქმნილებათა მრავალთავეები. X—XI სს.-ის სინას მთისა და ათონური, ან სამცხური ხელნაწერებიცაა შნოიანია. თითქმის ყოველ დიდ მონასტერს თავისი საკუთარი ხელი ჰქონდა; მაგ., ათონური ხელი წვრილხაზოვანია (Тонкое), ვიწრო, მოხდენილი მოყვანილობის ასოებს მისდევდა, სინური კი, თუმცა შნოიანობით არ ჩამოუვარდება, მაგრამ ფართო, სქელი ხაზების მოყვარულია. ეტყობა ამასთანავე, რომ ქართველი დამწერელ-გადამწერლები იმ ერთა ასოთა დამწერლობის მოყვანილობასა და მოხაზულობას ჰბაძავდნენ, რომელთა შორისაც მათ ცხოვრება და მოღვაწეობა უხდებოდათ. თავისი ამ უკანასკნელი აზრის დასამტკიცებლად პროფ. ალ. ცაგარელს თანდართულ ტაბულაზე მოყვანილი №№ VI და III ნიმუშები აქვს დამოწმებული, რომელთაგან პირველი ასურულს, ხოლო მეორე აბაშურს ანუ კოპტურს მიაგავსო. ხელნაწერებში გვხვდება ისეთი დამწერლობაც, რომელიც ნუსხა-ხუცურსა და მხედრულს შორის გარდამავალ სათუხურად უნდა ჩაითვალოს. ამის ნიმუშად მას თავის ტაბულაზე №VIII-ად მოთავსებული ათონური გაკრული ნუსხა-ხუცური მაგალითი მიაჩნდა. დასასრულ, ალ. ცაგარელი ამტკიცებდა, რომ მეტწილად დამწერელ-გადამწერელნი ხშირად ძველ, ზოგჯერ რამდენიმე საუკუნით უწინარეს არსებული ძეგლების ხელსა ჰბაძავდნენ და განაახლებდნენ ხოლმეო. მისი აზრით, VII—VIII ს. სინური პაპირუსის ფსალმუნის ხელის მსგავსი X—XI სს. ეტრატიის ათონურსა და XIV—XVI სს. ქალაქის ხელნაწერებშიაც კი გვხვდება¹.

1881 წ. თბილისში მომხდარ არქეოლოგოსთა მეხუთე ყრილობის შრომებში, რომელიც 1887 წ. გამოქვეყნდა, ქართული, უფრო სიგელ-გუჯრებიდან გადაღებული მდივანმწიგნობრული დამწერლობის, ლითოგრაფიული დაბეჭდილი ნიშნებია დართული, ხოლო № 16 ფურცელზე ქართული დამწერლობის ისტორიული განვითარების გამომხატველი ტაბულაა მოთავსებული. აქ 5 სხვადასხვა დროის ქართული ანბანია მოყვანილი: X ს. ხუცური ანბანი, XI ს. მხედრული ანბანი, XII ს. მხედრული, XV ს. მხედრული და აწინდელი. რამდენადაც პროფ. ალ. ცაგარლისაგან პირადად გამიგონია, ეს ტაბულად. ბაქრაძისა და მისი შედგენილია. იმ დროისათვის ეს ტაბულა დიდ წარმატებად უნდა ჩაითვალოს და სამწუხარო იყო, რომ როგორც პალეოგრაფიულ ნიმუშებს, ისევე ამ ტაბულას შესაფერისი გამოკვლევა არ უძლოდა წინ და ეს ძვირფასი მასალები გამოუყენებელი დარჩა. პროფ. ალ. ცაგარლის შემოადინიშნული პალეოგრაფიული ტაბულები და ეს ნიშნები ტაბულითურთ მამდინარე საუკუნის დამდგამდე ქართული წიგნური დამწერ-

¹ ალ. ცაგარელი, Свед. о памят. груз. писм., вып. 1, გვ. XXVII—XXVIII.

ლობის წინასწარ გასაცნობად თუმცა მცირე, მაგრამ მაინც ერთადერთი წყაროები იყო.

ქართული წიგნური დამწერლობის ნიმუშების კრებული მ. ჯანაშვილს პქონდა გამოქვეყნებული 1900 წ. რუსულად დაბეჭდილი წიგნაკის— „Царица Тамара“-ს დაპატების სახით, რომელშიაც სხვადასხვა დამწერლობის მაგალითებით შემკული პალეოგრაფიული ტაბულები მოიპოვება. პროფ. ნ. მარმა 1902 წ. გამოაქვეყნა *Агиографические материалы по рукописям Ивера* (იხ. ЗВОРАОН), რომელიც ათონის ქართველთა მონასტრის ხელნაწერთა სანიმუშო ფოტოგრაფიულ სურათებსაც შეიცავს. მკითხველმა აქ სხვადასხვა დამწერლობის ნიმუშები შეიძლება ნახოს. ამ გამოცემის ღირსებას პალეოგრაფიის თვალსაზრისით ხელნაწერთა სწორედ ეს ფოტოგრაფიული სურათები შეადგენს. შატბერდის განთქმული კრებულის რამდენიმე სომხური მინაწერის და ერთი № 69 ათონური ქართ. ხელნაწერის ფოტოგრაფიული სურათებიც პროფ. ნ. მარსვე აქვს დართული თავის შრომებში (იხ. ТР по арм.-груз. Филол., II და III წიგნები).

ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების დამწერლობა ამ მცირეოდენობამდეც კი სამეცნიერო დაკვირვების საგნად არ ყოფილა. Dubois de Montpereux-ს Voyage autour du Caucase-ს წარწერათა ატლასიც აქვს დართული (წიგნი გამოიცა პარიზში 1839—1843), აკად. მარი ბროსეს სამ წიგნად გამოცემულ Voyage archéologique en Transcaucasie-ის პირველი წიგნი 1849 წ. დაიბეჭდა პეტერბურგში და 18 ლითოგრაფიულ ტაბულას შეიცავს, მეორე 1850 წ. იქვე და 16 ლითოგრაფიული ტაბულით არის შემკული, ხოლო მესამე 11 ლითოგრაფიული ტაბულიანი იქვეა დაბეჭდილი 1851 წ. დ. ბაქრაძის 1878 წ. გამოქვეყნებული შრომა *Археологическое путешествие по Гурии и Аджаре*, რომელსაც ატლასი აქვს თანდართული, ქართულ წარწერათა ტექსტსაც შეიცავს და ატლასებში ზოგი მათგანის პალეოგრაფიულ პირებსაც. მართალია, პირები ხელით იყო გადახატული, მაგრამ ქართული ეპიგრაფიკული დამწერლობის დაახლოებითი წარმოდგენა მკითხველს მაინც შეეძლო.

აღსანიშნავია ივ. როსტომაშვილის *Ахалкалакский уезд в археологическом отношении* (с ключем к чтению надписей древней Джавахетии и картой), რომელიც 1898 წ. СМОМПК XXV წიგნში იყო დაბეჭდილი (გვ. 1—133) ე. თაყაიშვილის თანდართული შენიშვნითურთ (გვ. 134—136). თუმცა იმ წერილში მოთავსებული ძეგლების ფოტოგრაფიული სურათები იმდენად ბუნდოვანია, რომ ძნელი გასარჩევია და წარწერების პალეოგრაფიული პირიც ხელითაა ნახატი და, რასაკვირველია, ზედმიწევნით დაცული არ არის, მაინც აქ თავმოყრილი ძეგლები თავიანთი დამწერლობით მეტად საყურადღებო ეპიგრაფიკულ და პალეოგრაფიულ მასალას წარმოადგენენ და ქართული დამწერლობათამცოდნეობის მკვლევარი მათ გვერდს ვერ აუხვევს.

1905 წ. ქართული წარწერების გამოქვეყნებისათვის ყოველდღიური გაზეთის გარდა სხვა არავითარი ორგანო არ არსებობდა და მაშინდელ ქურ-

ჩალ-გაზეთებში ქართული ეპიგრაფიკული მასალებიც არის გაბნეული. მათი მოძებნა „ქართული ბიბლიოგრაფიის“ საშუალებით შეიძლება. ჟურნალ „მო-
ამბე“-ში, სხვათა შორის, ე. თაყაიშვილის „არხეოლოგიური მოგზაურო-
ბანი და შენიშვნანი“ დაიბეჭდა, რომელიც შემდეგ 1907 წ. ცალკეც გამოვიდა
და ამ სათაურით შემკული ნაშრომის პირველ წიგნად არის გამოცემული. ამ
ნაშრომის მეორე წიგნი საქართველოს საისტორიო-ეთნოგრაფიული საზოგა-
დოების ორგანოში „ძველი საქართველოს“ III წიგნში დაიბეჭდა და 1908 წ.
ცალკეც მეორე წიგნის სახელობით გამოვიდა. ამ მეორე წიგნის ზოგი ძეგლები,
სახელდობრ ტყვირის და სუჯუნის ეკლესიების ძეგლების აღწერილობა ავ-
ტორმა რუსულადაც გამოაქვეყნა 1916 წ. Христианский Восток-ში (გვ.
40—50 და 282—300). ქართულ გამოცემასთან ამ უკანასკნელს ის დიდი
უპირატესობა აქვს, რომ ნაშრომს ძეგლების ფოტოგრაფიულად გადაღებული
სურათები აქვს დართული და რედაქციისაგან შესწავლილია აქა-იქ შეპარული
შეცდომები. 1910 წ. პროფ. მ. მარშა გამოსცა Надпись Епифания като-
ликоса Грузии (ИАН, გვ. 1433—1442) ფოტოტ. სურათითურთ.

1905 წ. ე. თაყაიშვილმა დაიწყო ბეჭდვა თავისი ნაშრომის „Архе-
логические экскурсии, разыскания и заметки“, რომელიც ხუთ ნაწი-
ლად გამოქვეყნდა. პირველი, IV და V ნაწილები იბეჭდებოდა СМОМПК (იხ.
ამ ორგანოს вып. ХХV, 1905 წ., вып. XIII, 1913 წ. და вып. XIV, 1914 წ.).
II და III ნაწილები კი გამოქვეყნებული იყო მოსკოვის არქეოლოგიური სა-
ზოგადოების კავკასიის განყოფილების უწყებებში (იხ. ИКОУМАО, 1905 წ.
II წიგნი და 1907 წ. III წიგნი). ე. თაყაიშვილის ეს ნაწარმოები
ცალკეც გამოვიდა. ხუთივე ნაწილის ღირსებას ძეგლთა თანდართული ფო-
ტოგრაფიულ-პალეოგრაფიული სურათები შეადგენს, მეტადრე II და III ნა-
წილებია წარწერათა მშვენიერი სურათებით შემკული.

დ. ა. ბუბუას, მ. ბროსეს, დ. ბაქრაძისა, ივ. როსტომაშვი-
ლისა და ე. თაყაიშვილის ზემოაღნიშნულ ნაშრომებში დიდი ეპიგრა-
ფიკული მასალა არის გამოქვეყნებული, მაგრამ არცერთი მათგანი ამ ძეგლე-
ბის წმინდა ეპიგრაფიკული შესწავლა-გამოკვლევის საგნად არ ყოფილა.
არამედ თითქმის განსაკუთრებით საისტორიო მასალის მსგავსად იყო გამო-
ქვეყნებული. ამასთანავე იშვიათი შემთხვევა არ არის, რომ გამოქვეყნების
დროს წარწერა გამომცემელთ სრული სისწორით ვერ გადმოეცათ. ისიც აღსა-
ნიშნავია, რომ ჯერ კიდევ ბევრი შეუკრებელი ეპიგრაფიკული ძეგლები მო-
იპოვება. ზემონათქვამიდან ცხადი იქნება, რომ ქართული წარწერათამცოდ-
ნეობა მომავლის აუცილებელ საქმედ უნდა ჩაითვალოს; იმისდა მიუხედავად,
რომ აქამდე დიდი მასალა იყო გამოქვეყნებული და მათი ფოტოგრაფიული
სურათები კაბინეტში მჯდომარე მკვლევარსაც კი ამ სამეცნიერო დაძმარე
დარგის შესწავლის საშუალებას აძლევდა, იგი ჯერ არ არსებობს. თავისდა-
თავად ცხადია, რომ ქართულ წარწერათა სრული ახალი კრებულის Corpus
Inscriptionum Georgicarum-ის გამოცემაც აუცილებელია, მაგრამ ასეთ დიად
საქმეს შესაფერი წინასწარი მუშაობა უნდა უძღოდეს წინ და ამიტომ ესეც
მხოლოდ მომავალშია შესაძლებელი.

ქართული მდივანმწიგნობრული ხელის განვითარების წინასწარ შესასწავლად შეიძლება გამოყენებულ იქნეს „საქართველოს სიძველეთა“ პალეოგრაფიული დამატების I და II რვეულები, რომლებშიაც XI—XIV სს. სივლების პირებია დაბეჭდილი („პალეოგრაფიული ალბომი“, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების გამოცემა, თბილისი, 1909 და 1920 წწ.).

ბაგრატ IV შიომღვიმის სიგელის პალეოგრაფიული პირი გამოქვეყნებული იყო ე. თაყაიშვილის მიერ 1894 წ.—Сигель грузинского царя Баграта IV (об. ЗВОРАОб., т. IX, გვ. 59—68); 1911 წ. პროფ. ნ. მარშა დაბეჭდა *Грузинские приписки греческого Евангелия из Коридии* (ИАН. 1911 წ. გვ. 211—240), რომელსაც ამ მინაწერების ფოტოგრ. სურათები აქვს დართული. დასასრულ, პროფ. აკ. შანიძემ 1924 წ. თბილისში 1188 წ. ხელნაწერიდან ამოღებული ამავე დამწერლობით ნაწერი „თარგმანებათ ქებისა ქებათაისი“ პალეოგრაფიულად გამოაქვეყნა (უნივერსიტეტის სტუდენტთა კავშირის გამოცემა და უნივერსიტეტის ლითოგრაფიაშია დაბეჭდილი). უველა ხეობნამოთვლილი გამოცემის, პროფ. ნ. მარისაგან გამოქვეყნებულის გარდა, მთავარ ნაკლს ის გარემოება შეადგენს, რომ პალეოგრაფიული პირები ხელით არის გადაღებული, რაც მოხაზულობის ზედმიწევნილობის დაკულობის თანამედროვე მოთხოვნებს არ აკმაყოფილებს. უკვე კარგა ხანია შეცნეებამ ამისათვის ფოტოგრაფია გამოიყენა და ჩვეულებრივ პელიოგრაფიურისა ან ცინკოგრაფიის, ანდა ფოტოლითოგრაფიის საშუალებით ბეჭდავენ ხოლმე.

ხემაღნიშნული წყაროების გარდა, ქვემოთ პალეოგრაფიის შესასწავლად მთავარი მნიშვნელოვანი წყაროები იქნება ჩამოთვლილი: M. Lidzbarski, *Handbuch der nordsemitischen Epigraphik*; მისივე *Ephemeris für semitische Epigraphik*, I და II.—Franz Praetorius, *Ueber den Ursprung des Kanaanäischen Alphabets*; მისივე *Bemerkungen zum südsemitischen Alphabet*, ZDMG. 58 B. (1894 წ.), *Zum semitisch-griechischen Alphabet*, ZDMG, 1908 წ., B. 62.—Friedr. DeHilzsch, *Die Entstehung des ältesten Schriftsystems oder Ursprung der Kothuschriften*, Leipzig, 1897 წ.—Ed. de Rougé, *Mémoire sur l'origine égyptienne de l'alphabet phénicien*, Paris, 1874 წ.—I. Halévy, *Mélanges d'épigraphie et d'archéologie sémitique*, Paris, 1874 წ.—E. Meyer's *თინიკიურა ანბანის სათავედ ხეთური ანბანი შიანია* (*Geschichte des Altertums* Bd 2. 1898 წ., გვ. 260 შემდ.)—De Vogüé, *La Syrie Centrale. Inscriptions sémitiques*, Paris, 1868 და 1877 წწ.—*Corpus Inscriptionum Semiticarum*.—D. Chwolson, *Corpus Inscriptionum hebraicarum*, St-Petersburg, 1882 წ.; მისივე *Syrisch-Nestorianische Grabinschriften aus Semiretschle*, *Mémoires de l'Académie de St-Petersbourg*, 1890 წ., VII série, t. XXXVII, Nr. 8.—Ch. Clermont-Ganneau, *Études d'archéologie orientale* (Bibliothèque de l'École des Hautes Études, Paris, 1897 წ., 113. fascicule).—Ph. Berger, *Histoire de l'écriture dans l'antiquité*, 2-ème édition, Paris, 1912 წ.—Adolf Kirchhoff, *Studien zur Geschichte des griechischen Alphabets*, Berlin, 1887 წ.—Wilhelm Larfeld, *Griechische Epigraphik*, 1914 წ., შესაბამ გამოცემა, აქ მსურველი იძოვის მთელი სათანადო წყაროების სია. —Fr. Praetorius, *Zur Geschichte des griechischen Alphabets*, ZDMG, 56 B. 1902 წ.—*Corpus Inscriptionum Graecarum*, edd. A. Boeckh, A. Kirchhoff, E. Curtius, H. Roehli, I—IV, 1828-1877 წწ.—*Inscriptiones Graecae*, I—XIV.—*Inscriptiones Graecae antiquissimae*... ed. H. Roehl, 1882 წ., შესაბამ სახელი გამოცემა 1907 წ.—*Inscriptiones Graecae ad res Romanas pertinentes*, Paris, 1901 წ. და შემდ.—*Tituli Asiae Minoris*, უნის სამეცნიერო აკადემიის გამოცემა E. Kalinka-ს მიერ.—B. Latyshev, *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae*, Petropoli 1885, 1890, 1902 წწ.—მშვენიერი ფოტო-

ტიპიური გამოცემა Otto Kern-ის *Inscriptiones Graecae, Tabulae in usum scholarum VII*. Bonnæ.

Silvestre, *Paléographie universelle. Collection des facsimilés d'écriture*, Paris, 1839 წ.—William Wright, *The Paleographical Society. Facsimiles of manuscripts and inscriptions (Oriental series)*, London, 1875—1883 წწ.—Eugenius Tisserant, *Specimina codicum orientalium, Tabulae in usum scholarum VIII*, Bonnæ. მშვენიერი ფოტოტიპიური გამოცემა, რომელშიაც სამართული, ებრაული, ასურული, პალესტინისა, მანდუური, არაბული, ეთიოპური, კობტური ხელნაწერების ნიმუშებია დაბეჭდილი. წინასიტყვაობაში მკითხველი ხელნაწერების აღწერილობათა და სხვადასხვა პალეოგრაფიის შესახებ მწერლობის სიას იპოვის.—არაბულ-სპარსულ-თურქულ დამწერლობის შესახებ: De Sacy *Nouveaux aperçus sur l'histoire de l'écriture chez les Arabes du Hédjaz* (*Journal Asiatique, Série I, X*, გვ. 209 და შემდგ.).—Arnold, *The present order of the alphabet in Arabic*.—Fleischer, *Zur Geschichte der arabischen Schrift*, ZDMG. XVIII, 288-291.—Karabacek, *Papyrus Rainer* და სხვა წერილები.—საგულისებო ცნობებსა და დამწერლობისა და საწერი იარაღის სურათებს შეიცავს G. Huart-ის *Les Calligraphes et les Miniaturistes de l'Orient Musulman*, Paris, 1908 წ.—B. Moritz, *Arabishe Schrift. Enzyklopaedie des Islam*, 7-e Lieferung, 1910 წ., გვ. 399-410, ცხრა დამწერლობათა საუცხოო ნიმუშებისა და ერთი ანბანის ისტორიული განვითარების მანევრებელი ტაბულითურთ. იქვეა სათანადო ბიბლიოგრაფიაც.—ბერძნულ-ლათინური პალეოგრაფიისათვის მნიშვნელოვანია E. Thompson, *Handbook of Greek and Latin Palaeography*, London, 1906 წ., მე-3 გამ.—Fr. G. Kenyon, *The Palaeography of Greek Papyri*.

V. Gardthausen, *Griechische Palaeographie*, მე-2 გამ. I და II წიგნი, 1913 წ.—W. Wattenbach, *Anleitung zur griechischen Palaeographie; ferner Anleitung zur lateinischen Palaeographie* და მეტადრე *Das Schriftwesen im Mittelalter*.—Ludwig Traube, *Vorlesungen und Abhandlungen, I, Zur Palaeographie und Handschriftenkunde*, München, 1909 წ.—B. Bretholz, *Lateinische Palaeographie*, 1912 წ., მე-2 გამ.—Alf. Jacob, *Scriptura. od. Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, sous la direction d. M. Ed. m. Saglio*, 1909 წ., Paris, გვ. 1125—1135.—Arthur Meitz, *Geschichte der griechisch-römischen Schrift bis zur Erfindung des Buchdrucks mit beweglichen Lettern*, Leipzig, 1920 წ.—O. A. Дობиаш-Рождественская, *История письма в средние века, руководство в изучении латинской палеографии*, Петербург, 1923, изд. Брокгауз-Ефрон.—ბერძნული დამწერლობის ძველთა ნიმუშებისათვის უნდა მკითხველმა მიმართოს შემდეგ გამოცემებს: Henri Omont *Facsimilés des manuscrits grecs datés de la Bibliothèque Nationale du IX au XIV-e siècle*, Paris, 1890 წ., მხოვე *Facsimilés des plus anciens manuscrits grecs en onciale et en minuscule du IV-e au XII siècle*, Paris, 1892 წ. და *Facsimilés des manuscrits grecs du XV-e et XVI-e siècle*, Paris, 1887 წ., მშვენიერი გამოცემაა.—Bibliothèque Nationale département des manuscrits: *Facsimilés de manuscrits Grecs, Latins et Français du V-e au XIV siècle exposés dans la Galerie Mazarine*, Paris.—Girolamo Vitelli e Cesare Paoli, *Collezione Fiorentina di facsimili paleografici greci e latini*, Firenze, 1884-97 წ.—G. Wattenbach et Ad. von Velsch, *Exempla codicum Graecorum litteris minusculis scriptorum*, 1898 წ., Heidelbergae.—W. Wattenbach *Schrifttafeln zur Geschichte der griechischen Schrift*, Berlin, 1876-77 წწ.—Paleographical Society, *Facsimiles of Manuscripts and Inscriptions* edited by E. A. Bond and E. M. Thompson, London, 1873-94 წწ.

რუსული დამწერლობისა და პალეოგრაფიის შესასწავლად საუკეთესოდ ითვლება აკად. სობოლევსკისა და პროფ. ვ. შჩეპტინის შრომები: акад. Соболевский, *Славяно-русская палеография*, Петр., 1909 წ.—Проф. В. И. Шенкман, *Учебник русской палеографии*, Москва, 1920 წ., Государственное издат.

პალეოგრაფიის ისტორიის ზოგადი მიმოხილვა და დებულებანი ღვდვიც ტრაუბესა აქვს დაწერილი (იხ. Ludwig Traube, *Vorlesungen und Abhandlungen* herausgegeben

von F. Bött, I. Band, München, 1909 წ. — Geschichte der Paläographie, გვ. 1—80 და Grundlagen der Handschriftenkunde, გვ. 81-127. — პალეოგრაფიისა და დამწერლობათა-მცოდნეობის გასაცნობად ფართო საზოგადოებისათვის განკუთვნილ წიგნთაგან შეიძლება დასახელებულ იქნეს პროფ. Schubart-ის Das Buch bei den Griechen und Römern. 1907 წ.; პროფ. O. Weise-ს Schrift und Buchwesen in alter und neuer Zeit (Aus Natur und Geisteswelt 4. Bändchen) და Fritz Specht-ის Die Schrift und ihre Entwicklung. Berlin, 1909 წ., რომელნიც სურათებითა და დამწერლობათა ნიმუშებითაც არიან შემკულნი.

ვაკინაბი და ცნობები ძველი ქართული და სხვა ერთა სამნიგნობრო ხედვების შესახებ

ვიდრე ქართული პალეოგრაფიის შესწავლასა და განხილვას შევუდგებოდეთ, თავდაპირველად ჩვენ ყველა ის ცნობა და ტერმინი, რომელშიც კი ძველ სხვა ერთა და ქართულ მწიგნობრობასა და წიგნების შემზადებას შეეხება და ქართულ სხვადასხვა წყაროშია გაბნეული, უნდა შეკრებილი და ზედმიწევნით შესწავლილი გვქონდეს. უნდა ვიცოდეთ, რა და რა ტერმინები იხმარებოდა უცხოეთისა და ქართულ მწიგნობრობაში, ან როგორ სწერდნენ და ამზადებდნენ წიგნებსა და საბუთებს, თანაც რა იარაღსა და მასალას ხმარობდნენ ამისთვის.

მწერლობას, წერა-კითხვას და მწერლობითს განათლებას ძველ საქართველოში „მწიგნობრობა“ ეწოდებოდა. იოანე საბანისძეს ამოთხილვის შესახებ მაგ., ნათქვამი აქვს, რომ სანამ ამოთხის სამშობლო ქვეყანაში არაბთა შორის ცხოვრობდა უკვე „სწავლულ იყო მწიგნობრებითა სარკინოზთაჲთა“ (ცდ პაპოძისი, 63, 27), არაბული წერა-კითხვა და განათლება შეთვისებული ჰქონდაო. ხოლო როდესაც ერისთავთ-ერისთავს ნერსეს ქარლში წამოჰყვა, მაშინ „შესძინა სწავლად ქართულისა მწიგნობრებისა და ზრახვისაჲსნილად“ (იქვე, 64, 10), ქართული წერა-კითხვა და განათლებაც შეისწავლაო. ვ. მერჩულის სიტყვითაც, გრიგოლ ხანძთელმა ბავშვობიდანვე „მსწრაფლ ხოლო დაისწავლა დაეთი და ჳმითა სასწავლელი სწავლაჲ საეკლესიოჲ, სამოდუროჲ ქართულსა ენასა შინა ყოველი დაისწავლა და მწიგნობრობაჲცა იხწავა მრავალთა ენათაჲ“ (ცდ გვლ ხნძთლსა, გვ. გ.). აქაც ისტორიკოსს ხანძთის არქიმანდრიტის მიერ უცხო ენების წერა-კითხვის შესწავლაზე აქვს ლაპარაკი. ამ სიტყვა „მწიგნობრობა“-ს ანბანის, საწერ ნიშნების ზოგად სახელადაც ხმარობდნენ. ლეონტი მროველს თავის თბილუებაში აღნიშნული აქვს, ვითომც პირველად ფარნავაზ მეფემ „შექმნა „მწიგნობრობა ქართული“ (ცდ მეფეთა, * 132, გვ. 22), ე. ი. ქართული ანბანის მომპოვნებელი და შემომღები იყოო.

სამწიგნობრო ხელოვნებას თავისი დიდი და საგულისხმო თავგადასავალი აქვს, რომლის ცოდნა აუცილებელია ადამიანის სულიერი კულტურის ყოველი მკვლევარისათვის, და განათლებულ მკითხველსაც მისი ცოდნა კაცობრიობის წარმატების ერთ თვალსაჩინო და უზნიშვნელოვანეს გამოხატულებას გადაუშლის თვალწინ. სამწერლობო ხელოვნების ისტორიის განხილვის დროს უნდა სამი მთავარი საკითხი იყოს განხილული: პირველი საწერ მასალას ეხება, მეორე საწერ იარაღებს, მესამე კიდეც თვით წერის ტექნიკის გარეგან პირო-

ბებს. რადგან ყოველი სამწერლობო ხელოვნება, ვითარცა კულტურული ცხოვრების სხვა მხარეებიც, მეზობელ და თვით შორეულ ერთა ისტორიასთან არის დაკავშირებული, ამიტომ ქართული მწიგნობრობის თავგადასავლის მიმოხილვაში ჩვენ სხვა ერთა სამწიგნობრო ხელოვნების განვითარებასაც, მეტადრე პირველი ორი საკითხის განხილვის დროს, უნდა გავუწიოთ ანგარიში.

§ 1. სანაირი მასალა

მწერლობის ძეგლებისათვის სხვადასხვა დროს სხვადასხვა მასალა იხმარებოდა ხოლმე. ჯერ ქვა, ლითონი, ძვალი და, საზოგადოდ, მაგარი, შედარებით მძიმე და ხშირად ძნელად შესაძრავი ნივთიერება იყო მიღებული, შემდეგ თხელი და სუბუქი მასალა შემოვიდა. ადამიანის ნააზრვის მაგარ ნივთიერებაზე აღბეჭდვა, რასაკვირველია, სულ სხვანაირ იარაღსაც მოითხოვდა, ვიდრე შემდეგდროინდელ თხელ მასალაზე დასაწერად იყო საჭირო. ამიტომ მასალისა, იარაღისა და ტექნიკური აღსრულების აღსანიშნავად ძველადაც თავ-თავისი ტერმინები იხმარებოდა და ახლაც ასევეა მიღებული.

ქვაზე და სხვა მაგარ ნივთიერებაზე გამოყვანილ სიტყვასა თუ აზრს, რასაც ვხლა წარწერა ეწოდება, ძველ დროს „ზედაწერილი“ ერქვა. სახარებაში მაგ., იქ, სადაც საუბარია დრაჰკან ფულზე და აღნიშნულია, რომ იესომ მათ ჰკითხა ვისი სახელი აწერიაო, ასეა ნათქვამი: „ჰრქუა მათ იესუ: ვისი არს... ესე... **ზედაწერილი**“. ჰრქუეს მას: «კეისრისაჲ» (მათე, XXII, 20 — 21). მართალია, რაკი აქ ფულზეა ლაპარაკი, ამიტომ „ზედაწერილ“-ს თითქოს სპეციფიკური მნიშვნელობა აქვს, მაგრამ სახელოვანი ქართველი მეცნიერის ქვემოთმოყვანილი სიტყვები ცხად-ყოფენ, რომ, თუ ყოველთვის არა, ზოგჯერ მაინც ამ ტერმინს წარწერის ზოგადი მნიშვნელობაც ჰქონია.

ბატონიშვილს ვახუშტს აღნიშნული აქვს, რომ საქართველოს „მეტეთა სახელნი... **ზედაწერილ** არიან ქუათა, ხატთა და ჯუართა ზედა“-ო (ისტ. საქართ., ჩუბ. 1, ქიკ. 3 — 4).

ამგვარადვე იმას, რასაც ბერძნები ἡ ἐπιγραφή, τὸ ἐπιγραμμά-ს, ხოლო რომაელნი inscriptio-ს, ფრანგები inscription, გერმანელები die Inschrift-ს, რუსები надпись-ს ეძახიან, ძველ ქართულ მწერლობაში „ზედაწერილი“ ან ზედწერილი რქმევია. მაგრამ უკვე ძველადვე ამავე მნიშვნელობით „წარწერა“-სა და „წარწერილსა“-ც ხმარობდნენ, მაგ., გიორგი ამართოლის ხრონოლოგიის ბერძნული ტექსტის „ἐπιγραφαὶ... ἐν τῷ τὰ φῶ“-ს (de Boor-ის გამოც. II, 13, 17) ქართულად ნათარგმნი უდრის „წარწერნეს საფლავსა მისსა ზედა“ (გ. მონაზონის ხრონ., ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა 5, 13), „მის მიერ წარწერილად პოვნილნი“ (5, 14). მაშასადამე, აქედანვე უნდა იყოს წარმომდგარი თანამედროვე ტერმინი „წარწერა“. რაკი ამჟამად ჩვენ ამ ცნების აღსანიშნავ ტერმინად წარწერასა ვხმარობთ, ამიტომ თანამედროვე ქართულ სამეცნიერო ტერმინოლოგიაში ძველ ტერმინს შეიძლება ფუძეების წარწერის მნიშვნელობა შევუნარჩუნოთ და „ზედაწერილი“ ლათინურ legenda-ს, ფრანგულ légende-ის შესატყვის ტერმინად ვიხმაროთ.

წარწერები, როგორც ებრაელთა საღმრთო წერილის ერთ-ერთ წიგნშიაც არის აღნიშნული, ქვაზე, ლითონზე ან სხვა მკვრივ ნივთიერებაზე იყო ხოლმე გამოყვანილი. თუ თვით კედლის ან შენობის ქვაზე არ იყო მოთავსებული, მაშინ საგანგებოდ დამზადებულ ქვებზე აქრევიანებდნენ ხოლმე, კეთდებოდა საამისოდ „ფიცარნი ქვისანი“. საღმრთო წერილში, მაგ., ნათქვამია: „პრქუაჲ იჲნ მოსეს: „აღმოვედ ჩემდა მთად... და მოგცნე შენ ფიცარნი ქვანი, სჯული და მცნებანი ჩემნი, რომელი დავწერე“ (გამოსლ. 24, 12), „გამოსთაღნა მოსე ორნი იგი ფიცარნი ქვანი“ (იქვე 34, 4), „და დავწერნე ფიცართა მათ სიტყუანი იგი“ (იქვე, 34, 1), „ვანიყუნეს ტომად-ტომად ნათესავნი იგი ქამისნი და პოვნეს ფიცარნი ქვისანი და შექმნეს იგინი წიგნად, და მიიწიო წიგნი ნათესავითი ნათესავად“ (ც^ა პანსოფი ალექს. Keimena, I, 50). დაბადებაში შესატყვის ადგილებში ბერძნულად სწერია τὰ πινάκων λίθινων, პინაკ, ლათინურად tabulae lapideae.

მაგრამ ქვის ფიცრებს გარდა განათლებული კაცობრიობის სამწიგნობრო ხელოვნებას სხვაგვარი საწერი მასალაც უხმარია, მაგალითად, ხის ფიცრებიც. რომში ძველად ხის ფიცრებზე უწერიათ და რომაული კანონმდებლობის უძველესი ძეგლები, მათ შორის განთქმული „თორმეტი ფიცრის კანონები“, ხის ფიცრებზე ყოფილა ნაწერი თუ ამოქრილი. ლიტონი, დაუსუსმავებელი ფიცრის გარდა ძველ საბერძნეთსა და რომის სახელმწიფოებში საწერ მასალად ცვილგადაკრული ხის ფიცრებიც იყო ძალიან გავრცელებული. ეგვიპტელებს, როგორც ეტყობა, ამგვარი მასალა არ უხმარიათ საწერად.

ამნაირ ფიცრებს ლათინურად cerae, tabulae ceratae, tabulae cerusatae-ს უწოდებდნენ, რაც ქართულად ნიშნავს ცვილნი, ფიცარნი ცვილოანი.

ძველ ქართულ მწერლობაში ასეთი ტერმინი ჯერ არა ჩანს, მაგრამ „ხატი ცვილოანი“ სამჯერ იხსენიება გიორგი მთაწმიდელის თხზულებაში (ც^ა ი^ე და ეფთ^მსი, 31, 4), და ეს გარემოება უფლებას გვაძლევს დავასკვნათ, რომ tabulae ceratae ქართულად სწორედ „ფიცარნი ცვილოანი“ იქნებოდა.

გერმანულ პალეოგრაფიულ მწერლობაში ამის აღსანიშნავად მიღებულია die Wachstafel, ფრანგულში bois enduit de cire. რაკი ცვილოანი ფიცრები ხშირად, მეტადრე როდესაც კერძო ცხოვრებაში სახმარებლად იყო განკუთვნილი, პატარა ტანისა იყო ხოლმე, ამიტომ თანამედროვე ქართულ სამეცნიერო მწერლობაში ცვილოანი ფიცრებს გარდა, რომელიც ამგვარი მასალის დიდი ზომის ძეგლების აღნიშვნელ ტერმინად უნდა დარჩეს, უნდა „ცვილოანი დაფა“-ც შემოვიღოთ ყოველდღიურ ცხოვრებაში მიღებული, შედარებით პატარა ზომის, ამგვარი საწერი მასალის აღსანიშნავად.

ცვილოან დაფებს ის დიდი უპირატესობა ჰქონდა, რომ ნაწერის წაშლა და ხელახლად დაწერა ადვილად შეიძლებოდა. ამიტომ ის შავად დაწერისათვის ძალიან კარგი იყო და სწორედ ამისთვის ხმარობდნენ. მაგრამ, ამას გარდა ცვილოან დაფებზე ანგარიშები და საბუთებიც იწერებოდა. საწერ იარაღად წვეტიანი მკვრივი ნივთიერება იხმარებოდა. პირველად 1786 და 1788 წწ. Vöröspatak-ში იყო 131 — 167 წწ. დაწერილი ტექსტის შემცველი

25 ამგვარი ცვილოანი დაფა ნაპოვნი, რომლებიც ამჟამად ბუდა-პესტის მუზეუმში ინახება, შემდეგ 1875 — 6 წწ. კიდევ 130 ცალი ამნაირივე დაფა 15 — 62 წწ. ნაწერთურთ პომპეიშიც აღმოჩნდა. ეს ცვილოანი დაფები, ჩვეულებრივ, ორი, სამი და უფრო მეტი ფიცრების კრებულადაა აკინძული, წიგნის ანუ უფრო რომ კარედი ხატის მსგავსად გაკეთებული ყოფილა. უფრო ხშირად სამი დაფის შემცველია ხოლმე, რომელთაგან პირველი და უკანასკნელი დაფის გარეგანი მხარე უცვილოა, ცხადია, იმიტომ, რომ აქ ნაწერი ხელის ხლებით დაზიანდებოდა. ხოლო პირველი და მესამე დაფის შიგნითი მხარე და მეორის ორივე გვერდი ცვილით იყო მოფენილი და ნაწერს შეიცავს ხოლმე. ამგვარად, 6 გვერდიდან 4 გვერდი დაწერილი იყო ხოლმე, ორი კი დაუწერელია და გარეგანის მსგავსად არის. ბერძნულად ორი დაფის შემცველს შეკვრებს diptycha ანუ ორკეცი ეწოდებოდა (მხ. რ. *δύπτυχον*), სამი დაფისას — triptycha ანუ სამკეცი და რამდენიმე დაფისას — polyptycha, მრავალკეცი. რომაელებს ამის შესატყვის ტერმინად ჰქონდათ duplices, triplices და multiplices, ხოლო ერთად შეკინძულს, შეკვრას caudex-ს ან codex-ს კოდექსს ეძახდნენ ხოლმე. შემდეგში ეს უკანასკნელი ტერმინი ხელნაწერი წიგნის აღსანიშნავადაც იხმარებოდა. ქართულად ბერძნული „დიპტუხონ“-ის ხატის აღსანიშნავად „კარედი“ ხატი იყო ძველად მიღებული (ამის დამამტკიცებელი საბუთები მოყვანილი იქნება ცალკე გამოკვლევაში ქართული ხელოვნებისა და შინაურ ყოფა-ცხოვრების შესახებ), ამიტომ, საფიქრებელია, რომ ქართულ ძველ მწერლობაში ზემოთმოყვანილ ბერძნულ-ლათინური ტერმინის შესატყვისად „კარედი“, „ორკარედი“, „სამკარედი“ და „მრავალკარედი“ იქნებოდა, და თანამედროვე მწერლობაშიც სწორედ ასევე უნდა ვიხმაროთ.

როდესაც ამგვარ ორკარედში სიგელი ეწერა ხოლმე, მაშინ ისე ყოფბლა მიღებული, რომ მეორე და მესამე გვერდზე საბუთის დედანი ეწერა ხოლმე, ხშირად ავხელად დაწერილი, მეოთხე გვერდზე კი მოწმეთა ხელრთვა და ბეჭდები იყო დასმული. ამავე გვერდზე სიგლის კაიხელად გარდანაწერი მისდევდა, რომელიც მეხუთე გვერდზე თავდებოდა. დედანი რომ არავის გაეფუჭებინა ან დაეზიანებინა, პირველი ორი კარი ძაფით შეკრული და ბეჭდით დაბეჭდილი იყო, საბუთის პირის, გარდანაწერის წაკითხვა კი ყველას შეეძლო.

ცვილოანი დაფები, კარედები, ორკარედები და მრავალკარედები საფრანგეთსა და გერმანიაში ჯერ კიდევ XIII — XIV ს-შიაც იხმარებოდა ანგარიშებისა და სხვადასხვა მიზნითაც. სხვათა შორის, შენახულია XV ს. გერმანელი მოწათფების სასკოლო სავარჯიშო სამუშაოს შემცველი ცვილოანი დაფებიც. ამგვარი ძეგლები პარიზის, ენევის, ფლორენციისა და გერმანიის მუზეუმებშია.

ხმარობდნენ თუ არა აღმოსავლეთში ხის ფიცრებსა და ცვილოან დაფა-კარედებს, ჯერ გამოსარკვევია. არაბთა სახალიფოში მხოლოდ ერთი, ისიც დაზიანებული ხის ფიცარია ნაპოვნი, რომლის ერთ გვერდზე მელნით არის დაწერილი, მეორე გვერდზე კი ნაწერი ამოღებულია. ძეგლთა ასეთი სიმკირისდა მიუხედავად, მაინც საფიქრებელია, რომ ცვილოანი თუ უცვილო კარედი დაფებისა და მრავალკარედების საწერ მასალად გამოყენება უნდა აღმო-

ნაფცქვენს ბერძნები „სქიზას“, რომელელები scissura „სცისურას“, ნახლეს, ნა-
თალს ეძახდნენ. ასეთ ჩამონათალ ზოლებს სველ ფიცარზე ერთიმეორის გვერდით
სიგანეზე დალაგებდნენ და ერთგვარი წებოთი ერთმანეთზე მიაკრავდნენ,
ხოლო შემოდან განდაგან დალაგებული და მიწებობებული ჭილის ზოლებს
დაადებდნენ ხოლმე. შემდეგ ამგვარად შემზადებულ ფურცლებს სტკეპნიდნენ,
ასწორებდნენ და აშრობდნენ. ჭილის შემზადების დაწვრილებითი აღწერი-
ლობა პლინიუს უმცროსსა აქვს, რომლის სრული ტექსტი და გან-
მარტება მოყვანილია თეოდორ ბირტის თხზულებაში¹.

ასე გაკეთებულ ჭილის საწერ ფურცლებს ბერძნები χάρτης „ქარტეს“-ს
უწოდებდნენ და აქედან არის ლათინური charta და არაბული „კირტას“-იც
წარმომდგარი. მეხუთე საუკუნიდან მოყოლებული ამ სახელს ზოგჯერ სხვა
საწერ მასალებსაც, მაგ. ტყავს, ეტრატსაც ეძახდნენ ხოლმე. ჭილის ფურც-
ლები დასავლეთ ევროპაში X ს-მდე იხმარებოდა, მერმე კი ქრება და წარ-
მოებაც ისპობა. ძველად კი ეგვიპტეში და პერკულანეუმში ეს საქმე ფარ-
თოდ იყო დაყენებული და საქარხნო წარმოებად იყო ქცეული.

ჭილს საწერ მასალად არაბებიც ხმარობდნენ, მაგრამ პაპკრუსზე დაწე-
რილ ძეგლთა მომეტებული ნაწილი დაიღუპა. უძველესი არაბული ჭილზე
ნაწერი საბუთები VII ს. მეორე ნახევრისაა; დათარიღებულთაგან კი ერთი
931 წ. ქ. შ., ხოლო მეორე 935 წ. არის შედგენილი. იყო თუ არა მიღებული
თვით საქართველოში ჭილი საწერ მასალად, ჯერ გამორკვეული არ არის.
ჩვენამდის მხოლოდ ორმა ჭილზე ნაწერმა ქართულმა ძეგლმა მოაღწია და
ორივე პალესტინისაა, საბა წმიდის ლავრისა, და სინას მთის ქართველთა მო-
ნასტრიდანაა; ერთი მათგანი ფსალმუნია, მეორე თთვენი. ორივე ძეგლი სინას
მთიდან საეკლესიო ისტორიის მკვლევარმა რუსმა ცნობილმა მეცნიერმა
პორფირი უსპენსკიმ ჩაიტანა რუსეთში. ამ ორთაგან თთვენი შერეული
ეტრატჭილის ფურცლებიდან ნაწერ-აკინძული შედგენილობისაა და VII—
VIII ს. კი არა, როგორც პროფ. ალ. ცაგარელი ფიქრობდა, არამედ
VIII—IX საუკუნეს ეკუთვნის, მხოლოდ ჭილზე დაწერილი ფსალმუნი კი
პროფ. ალ. ცაგარლის აზრისდა საწინააღმდეგოდ, რომელიც ამ ხელნაწერს
VII—VIII ს. მიაკუთვნებს, ნამდვილად IX საუკ. ძეგლია. ორთავე ხელნა-
წერის აღწერილობა და სურათები პროფ. ალ. ცაგარლის ნაშრომში Сведе-
ния о памятниках грузинской письменности (СПБ. 1889 წ., გვ. 17—21
და 50—53) არის მოყვანილი. ამჟამად უძველესი ამ ორ ჭილის ხელნაწერ
თაგანი, თთვენი, რუსეთიდან საქართველოს დაუბრუნდა და საქართველო
საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმში არის დაცული.

წერდნენ თუ არა თვით საქართველოშიაც ჭილზე წიგნებსა და სიგლებს
ჯერ კიდევ გამოსარკვევია და მომავალი გვიჩვენებს.

საქართველოში ძველად ყველა სხვა საწერ მასალაზე უფრო ტყავი ყო-
ფილა მიღებული. მაგრამ ჯერ ცოტა რამ ამის შესახებ სხვა ქვეყნებში. უძვე-

სავლეთშიაც სკოდნოდათ და ყოფილიყო გავრცელებული. ამას ის გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ აღმოსავლეთში, მაგ., არაბულში „ბაბ“, ხოლო იქიდან სპარსულში და ქართულშიაც ერთი წიგნის, თხზულების ნაწილებს ან თავებს „კარი“ ერქვა. არაბულადაც „ბაბ“ სწორედ კარს ნიშნავდა. ამ ტერმინის წარმოშობისა და დედააზრის გაგება შეუძლებელია, თუ თხზულებასა და წიგნს ძველად სწორედ კარედ ან მრავალკარედ დაფეხზე დაწერილად, მართლაც ცალ-ცალკე კარებად ნაწერ და ერთად შეკინძულ კრებულად არ წარმოვიდგენთ. ამიტომ ნაწარმოების ნაწილის აღმნიშვნელი ტერმინი „კარი“ ცხად-ყოფს, რომ ძველად აღმოსავლეთშიაც ცვილოან მრავალკარედებზე წერა უნდა სკოდნოდათ და ტერმინი „კარი“-ც სწორედ ამ ხანის წარმონაშობი და ამისი ნაშთი უნდა იყოს¹.

უხსოვარ დროიდან ეგვიპტელები საწერ მასალად ერთი მცენარის (Cyberus, Papyrus L.) გულიდან თხლად და სიგრძეზე ათლილს ნივთიერებასა ხმარობდნენ. წინათ ეს მცენარე სხვადასხვა ცხელ ქვეყანაში მოდიოდა, ეხლა კი პალესტინასა და ნუბიაში იზრდება ველურად. მას ნოტიო, ჭაობიანი ნიადაგი უყვარს და უფრო მდორე მდინარის ნაპირებს რჩეობს. ბერძნები ამ მცენარეს *πάπυρος* „პაპზროს“-ს ეძახდნენ და ბერძნებისაგან ეს სიტყვა რომაელებმა და შემდეგ მთელმა განათლებულმა კაცობრიობამაც შეითვისა (papyrus, der Papyrus) ამ მცენარისაგან გაკეთებულ საწერი მასალის აღსანიშნავად. არაბები ამას „კირტას“, „კირტას მისრი“-ს უწოდებდნენ. ხოლო ქართულად პაპზრუსის შესატყვის ტერმინად, როგორც ეს დაბადების ქართული თარგმანიდანა ჩანს, „ჭილი“ უნდა ყოფილიყო, ხოლო სომხურში „პრტუ“ *պրտու*. ეს იას ქართულ თარგმანში, მაგ., ერთგან ნათქვამია: განხმეს „ყოველი ძირი ლელწმისა და ჭილისა“-ო (19, 6). ბერძნულად აქ სწერია *καλχμσσ καλ παπυρσσ* „კალამუ კაჟ პაპზრუ“, სომხურად *կელყანს ს պრთու*.

საბა ორბელიანის ცნობით, ჭილი სხვადასხვანაირი იყო. „ჭილიცა სამ-ოთხ გვარი არის: შოლდო არს დაბალი და ღერო-მრგვალი ჭილი, ვივილოხი არს მაღალი და მრგვალი ჭილი, ჩალამგელა არის ფოთელ-ბრტყელი ჭილი და სხუაგუარნიც არიან“-ო. მისივე სიტყვით, ჭილო იყო „ნიორთა და მისთანა ერთი შენაძრობი ძირთაგანი“, ე. ი. თავის ერთს ჩამოცლილ ფურცელს ეწოდებოდა. აქედანვეა ჭილობიც ნაწარმოები.

ბერძნებმა ჭილის საწერ მასალად ხმარება ეგვიპტელებისაგან ისწავლეს, ბერძნებისაგან კიდევ რომაელებმა და მთელმა დასავლეთმა ევროპამ.

კარაბაჩეცისა (I. Karabacek) და ბირტის (Th. Birt) სიტყვით, ჭილს ანუ პაპზრუსს ასე აკეთებდნენ: ჯერ ღეროს წყალში ალბობდნენ და არჩევდნენ ხოლმე, „შემდეგ მწვანე კანს მცენარის შუაგულამდე აცლიდნენ, ხოლო ამის შემდგომ მცენარის შუაგულს, ბასრი მკრელი დანით თითის სივანე თხელ ზოლებად სიგრძეზე ჩამოაფცქვნიდნენ ხოლმე. ამ ჩამო-

¹ აღსანიშნავია, რომ ჯერ კიდევ ეგვიპტელებიც წიგნის თავს „რე“-ს, ე. ი. პირს, კარებდნენ, უწოდებდნენ და ბერძნებიც V ს. დამდეგს ამგვარადვე ნაწერის სვეტს *βελτος* „ფულტო“-ს არს ეძახდნენ (Th. Birt, Die Buchrolle in der Kunst, Lpz., 1907 წ., გვ. 2, 10).

პეროლოტეს ცნობებიდან ჩანს, რომ აღმოსავლეთში და მეტადრე აზიაში საწერ მასალად უძველეს დროიდანვე საქონლის ტყავეულობას ხმარობდნენ, რომელიც ამავე დანიშნულებისათვის იონიულ ბერძნებსაც ჰქონიათ. ბერძენთა ისტორიკოსი ამ საწერ მასალას ტყავს *μειψήρα* „დიფთერა“-ს უწოდებს. რომაელებიც ამავე მნიშვნელობის სიტყვას *membrana „მემბრანა“-ს* ხმარობდნენ ტერმინად. მხოლოდ შემდეგში შემოდის გამონათქვამი *membrana pergamena*, ე. ი. პერგამული ტყავი, რომელიც შერმე მარტივად *παρχαμηνή* „პერგამენონ“, *pergamena* „პერგამენ“-ად იწოდებოდა და რომლისგანაც წარმოიშვა ფრანგული *le parchemin*, ვერმანული *Pergament*. ასეთი სახელი ამ საწერ ტყავს ქ. პერგამონისაგან მიენიჭა, რადგან აქ, როგორც ეტყობა, ამ მასალის დამზადება წარმატებული ყოფილა და პერგამონს ეს თავისი ნაწარმოები სხვა ქვეყნებშიაც ვაჭრონდა.

„მემბრანა“-ს, ტყავს საწერ მასალად უკვე ციციერონი იხსენიებს. მაგრამ მისი სიძვირე მის გაგრცელებას აძნელებდა. მხოლოდ II—III ს. ქ. შ. იგი უკვე ქილს მეტოქეობას უწევს და IV ს-ში, როდესაც *membrana pergamena* პერგამული ტყავი შემოდის ტერმინად, იგი ქილს, პაპზრუსს სჯობნის კიდევ. ამ შედარებით ახალი საწერი მასალის მთავარ ღირსებას დიდი გამძლეობა და მოქნილობა შეადგენდა ისე, რომ მისი წიგნად შეკერვაც შეიძლებოდა. ამ ორმა თვისებამ მის გაბატონებას ხელი შეუწყო. აღსანიშნავია, რომ IV—V საუკუნეებში უკვე ქილის გრაგნილების წიგნად აკინძულ ტყავზე გადაწერა დაიწყეს ისე, რომ მესუთე საუკუნიდან მოყოლებული იესო ქრისტეს და მოციქულებსაც სურათზე უკვე გრაგნილის მაგიერ წიგნით ხელში ხატავდნენ ხოლმე (იხ. V. Schultze-ეს მიხედვით Traube-ეს წიგნში 92). საბუთებისათვის კი ტყავის საწერ მასალად გამოყენება გაცილებით უფრო გვიან შემოდის, სახელდობრ VII ს-ში, მეტადრე კი შერვეში. VIII—XIII სს. ეტრატის განსაკუთრებული ბატონობის ხანად უნდა ჩაითვალოს.

საწერ ეტრატს ცხვრის, კრავის, თხისა და ხბოს ტყავისაგან აკეთებდნენ. რადგან ეტრატის ფურცელს ბერძნულად აგრეთვე ქარტეს, ხოლო ლათინურად *charta*-ც ეწოდებოდა, ამიტომ ცხვრის ტყავისაგან გაკეთებულ ეტრატს რომაელები *charta ovina*-ს ეძახდნენ, ხბოს ტყავისას—*charta vitulina* და თხის ტყავისას *charta caprina* ერქვა.

ტყავს საწერ მასალად ისე აკეთებდნენ, რომ ჯერ მას ბალნის მოსაცლელად კირნარევ წყალში ჩასდებდნენ, შემდეგ მასრი იარაღით ბალანს მოაშორებდნენ და ტყავის ზედაპირის სრულიად მოსასუფთაებლად ისევ კირის წყალში ჩასდებდნენ ხოლმე. შერმე ამ ტყავს გასქიმავენ, გააშრობდნენ და გალიპავენ, სულ ბოლოს კი წერისათვის შესამზადებლად ცარცს, კირს წაუცხებდნენ ხოლმე. რაკი ტყავის გარეთი მხარე, ზედაპირი ბალნის ნაალაგვის წყალობით უფრო მუქი ფერისა იყო, ამიტომ დამუშავების შემდგომაც ზედაპირი ყვითელი გამოდიოდა, ქვედა პირი კი თეთრი. ამის გამო ამ ქვედაპირს *album* „ალბუმ“-ს, თეთრს ეძახდნენ.

ძველად ეტრატის მრეწველობითა და ვაჭრობით განთქმულ ქ. პერგამონს გარდა ამ საწერი მასალის გაკეთებას სხვაგანაც მისდევდნენ, როგორც

საბერძნეთში, ისევე იტალიაში, შემდეგ საფრანგეთსა და გერმანიაშიც, რომელთა ეტრატს თავ-თავისი დამახასიათებელი თვისებები ჰქონდათ. იტალიის ეტრატი თავისი მაღალი ღირსებითა და სინახით იყო ცნობილი. საფრანგეთში ცხერის ტყავისაგან გაკეთებულ ეტრატს parchemin-ს უწოდებდნენ, ხოლო ხბოს ტყავისას velin „ველენ“-ს, რომელიც ლათინური „ვიტული-ნა“-სგან არის წარმომდგარი.

ყოველ დიდ, სამწერლობო მოღვაწეობით განთქმულ მონასტერს IX ს. მოყოლებული დასავლეთ ევროპაში თავისი ეტრატის გამკეთებლები ჰყავდა, რომელსაც ერქვა pergamenarius. XII ს-ში კი გერმანიაში ეტრატის „შექმნა“ წარმოებად და სავაჭრო საგნად იქცა.

ბერძნული „დიფთერა“ და „პერგამენონისა“ და ლათინური „მემბრანა“ და „პერგამენას“ შესატყვისად საწერ მასალად დაუშვავებულ ტყავს ქართულად „ეტრატი“ ეწოდებოდა: „თუ რას მაწერიებდე, მიხარიათ ეტრატი გიხლო“-ო. სწერდა 982 წ. გადამწერი ტყავზე ნაწერი ხელნაწერის მომგებს, შემკვეთელს (სინას მთის ხელნაწ. № 71, გვ. 1a). „ამის წიგნისა ეტრატი დაიწერა ქკსა:სნე:“ 1035 წ-საო (ქკები I, 177).

ტერმინი „ეტრატი“-ს სადაურობა ჯერ გამოსარკვევია. საბუთების აღმნიშვნელ ქართულ ტერმინთა შორის საბა ორბელიანსა და ვახუშტის „ავთრათი“-ც აქვთ მოხსენებული. პირველი მათგანის განმარტებით ეს სიტყვა ბარათს ნიშნავდა (ლექსიკ.). საიდან არის ამოღებული ეს სიტყვა და რასე დაბეჭდული მისი მნიშვნელობის განმარტება, არა ჩანს. შესაძლებელია „ავთრათი“ ზეპირად შეთვისებული ბერძნული ἀφθαρτος „აფთარტოს“-ი იყოს, რაც წარუვალს, გაუხრწნელს, გაუფუჭებელს ნიშნავდა. იქნებ ავთრათი წარმომდგარიყო განონათქვამის ἡ ἀφθαρτὴ βιβλίος „ჰე აფთარტე ბიბლოს“-გან, რაც გაუფუჭებელ, მაგარ ქილს, შემდეგ გამძლე წიგნს ნიშნავს და ტყავის გამძლეობის გამომხატველი იყო ქილის გაუძლეობის საწინააღმდეგოდ ეგების „ეტრატი“-ც ამ „ავთარტი“, „ავთრათი“-ს ფონეტიკური სახეობა იყოს? ამას მომაგალი გვიჩვენებს, როდესაც ზედმიწევნით გვეცოდინება, როდის და რა სახეობით ჩნდება ჩვენ მწერლობაში ეს ორი ტერმინი. ჯერბანად ამ საკითხისათვის საყურადღებოა, რომ როგორც პროფ. აკ. შანიძე ირედაქციითა და ლექსიკონითურთ გამოცემულ პეს. გაბუურის „გვესურული მასალები“-დანა ჩანს, ხევსურულად მაგარ ქალაქს „ატრათი“ ეწოდება, გუდამაყრულში კი „ატრათი“. იხმარება (იხ. ქართული საენათმეცნიერო საზოგადოების წელიწდეული I და II წ., გვ. 258 და 262). ხევსურული „ატრათი“ ეტრატის პირვანდელ ბერძნულ „ავთარტა“-სთან ახლომდგომი სახეობა უნდა იყოს. აღსანიშნავია, რომ „ატრათი“-ა „ატრათე“-მაგიერ და, შესაძლებელია, ეს იმ ცნობილი ბერძნული კილოს კვადის მაჩვენებელი იყოს, რომლისაგან ეს სიტყვა, ალბათ, ზეპირად იქნა ქართულში შეთვისებული.

საბა ორბელიანს ეტრატი განუმარტავს როგორც „ქალაქდი ტყავისა“ (ლექსიკ.).

უკვე უძველესი, აქამდე ცნობილი ქართული ხელნაწერები V—VI სს., სახარებასა და სასულაერო მწერლობის სხვა ძეგლები ეტრატზეა დაწერილი. მასალა საუკეთესო ღირსებისაა და მშვენივრად არის დამუშავებული დიდი ტანის ფურცლებად. ტექსტი ამ ეტრატის ფურცლებზე ფართოდ და ადგილის დაუზოგავად არის დაწერილი და ეს გარემოება ცხადყოფს, რომ ძველ საქართველოში, V—VI ს-შიც ეს საწერი მასალა საკმაოდ მოიძებნებოდა. XI—XII ს-ებამდე ეტრატს ქართულ სამწიგნობრო ხელოვნებაში მეტოქე არ უჩანს და ყველა ხელნაწერი ეტრატზეა დაწერილი. თუნდაც რომ ქილზე ნაწერი ძეგლები დაღუპვის გამო არ გვქონდეს, მაინც მისი სრული გაქრობა და ეტრატის ხელნაწერების სიმრავლე იმის მაჩვენებელია, რომ საქართველოში საწერ მასალად უფრო ეტრატი უნდა ყოფილიყო მიღებული, ვიდრე ქილი.

რასაკვირველია, ეტრატი საქართველოში მარტო უცხოეთიდან ნოტანილი საქონელი კი არ იქნებოდა, არამედ, ცხადია, ეტრატის გაკეთება საქართველოში უნდა სკოდნობოდათ. თუ 1365 წ. საქართველოს პოლიტიკური დაკნინებისა და კულტურული დაქვეითების ხანაში, ავგაროზ ბანდაის ძეს სხვა ხელობათა შორის, რომელიც მას შესწავლილი ჰქონდა, შეეძლო დაესახელებინა „შექმნაჲ ეტრატისაჲ“¹, მით უმეტეს „ეტრატის შექმნა“ ძველ დროს ეცოდინებოდათ, როდესაც მრავალი წიგნები იწერებოდა და ეტრატის დიდი მოთხოვნილებაც იყო.

სომხები ეტრატის აღსანიშნავად *մագალი* „მაგალათ“-ს ხმარობდნენ. მაგრამ თავდაპირველად ამ სიტყვას გრაგნილის, წიგნის მნიშვნელობა აქვს და ესადას 34, 2 თავში მყოფი ეს ტერმინი ბერძნული ტექსტის „ბიბლიონ“-ს და ქართული თარგმანის „წიგნს“ უდრის. „მაგალათი“ — „მაგალათი“ ასურულიდან ნასესხები სიტყვაა და ასურულადაც „მეგალლთა“ სწორედ გრაგნილს, წიგნსა ნიშნავდა².

არაბები ეტრატის აღსანიშნავად ხმარობდნენ *კა* „რაკკ“-ს და *ჟ* „ჯილდ“-ს, რაც ტყავს და შემდეგ წიგნის ნაწილს, ტომსაც ნიშნავდა. „ჭულჯან“-საც იგივე მნიშვნელობა ჰქონდა. არაბები ეტრატს მისი სიძვირის გამო ძველად იშვიათად ხმარობდნენ და უფრო სიგლებისა და კორანისათვის. ამ უკანასკნელისათვის ჩვეულებრივ დიდი ზომის ფურცლებს ხმარობდნენ ხოლმე. შემდეგში კი არაბებიც წიგნებს ეტრატზე წერდნენ.

ეტრატს დამწერლობის განვითარებისა და მწიგნობრობა-განათლებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა, რადგან მისი მოქნილობა და გამძლეობა სწრაფწერასა და გავრცელებას ხელს უწყობდა და აადვილებდა. ძეგლების მხატვრული დამუშავება-შემკობაც სწორედ ებლა იყო შესაძლებელი. ეტრატის სიმტკიცე მასზე დაწერილ ძეგლს ისეთ ხანგრძლივობას ანიჭებდა და მისი დაუზიანებელი წაკითხვა-ხმარება იმდენად შესაძლებელი ხდებოდა, რომ წინათ, ქილზე ნაწერი ძეგლების არსებობის დროს, ამაზე ოცნებობაც კი შეუძ-

¹ მ. ჯანაშვილი, ქართ. პატრიარქი, 54.

² H. Hübschmann, Armenische Grammatik I. Theil. Armenische Etymologie,

ლებელი იყო. ერთი წიგნი ეხლა მრავალ საუკუნის განმავლობაში და მრავალი მკითხველისათვის ხელმისაწვდომი და გამოსადეგი შეიქნა. ეტრატის მეტსიძვირეს ეს მისი უცილობელი თვისებები იმდენად ამცირებდა, რომ ჭილმა მეტოქეობა ვერ გაუძლო და მოისპო.

მაგრამ ეტრატსაც შემდეგში თავისი მეტოქე და მტერი გაუჩნდა. ამგვარ მეტოქედ სამწიგნობრო ხელოვნებაში ქალაქი გამოვიდა. იოს. კარაბაჩეკმა 1887 წ. თავისი ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევით „Das arabische Papier. Eine historisch-antiquarische Untersuchung (in Mit. Pap. Erzherzog Rainer II — III, 87 — 178) და ი. ვიზნერმა (I. Wiesner) ქალაქის მიკროსკოპიულ-ნივთიერი მხარის შემცველი სამი კვლევა-ძიებით: „Die Faijumer und Uschmuneiner Papiere“, რომელიც იმავე წელიწადს და იმავე ორგანოში იყო გამოქვეყნებული (გვ. 179 — 260) და შემდეგ ცალკე წიგნადაც გამოვიდა ამ სათაურით შემკული „Die Mikroskopische Untersuchung des Papiers mit bes. Berücksichtigung der ältesten orientalischen und europäischen Papiere“ (Wien 1887 წ.) — „Mikroskopische Untersuchung alter ostturkestanischer und anderer asiatischer Papiere, რომელიც 1902 წ. ვენის სამეცნიერო აკადემიის ორგანოში დაიბეჭდა (Denkschriften Wien. Akademie math.—naturwiss. Cl., Bd. 72, გვ. 583—632) და 1903 — 4 წწ. იქვე გამოქვეყნებული შრომით „Ein neuer Beitrag zur Geschichte des Papiers (Sitzungsberichte Wien. Akademie, Bd. 148, 6. Abhandlung). სრული უეჭველობით დაამტკიცეს, რომ ქალაქიც ევროპელებმა აღმოსავლეთისაგან მიიღეს პირველად. და მისი გაკეთებაც იქიდანვე ისწავლეს. ქალაქი პირველად ჩინეთში იქნა შემოღებული. ჩინური მემბტიანის გადმოცემით ქალაქი 105 წ. ქ. შ. ერთ მოხელე წაი — ლუნ-ს მოუგონია¹.

აღმოსავლეთ თურქისტანში ნაპოვნია IV ს. ქ. შ. ჩინური ქალაქი. ჩინეთში სხვადასხვა ქალაქს აკეთებდნენ, მაგრამ ამ ხელობას საიდუმლოდ იმახავდნენ და მეტადრე უცხოელებს უმაღლავდნენ. 751 წ. ქ. შ. არაბებს ერთი ჩინელი ჩაუვარდათ ტყვედ ხელში, რომელსაც ქალაქის გაკეთება სცოდნია და არაბებისათვის მანამდე სასტიკად დაცული ჩინური მომპოვნელობის საიდუმლოება გაუმჟღავნებია. არაბთა მოხელეების შედამხედველობითა და ნეთვალყურეობით მას ქალაქის გაკეთება უჩვენებია და უსწავლებია კიდევ.

არაბთა უზარმაზარ საბრძანებელში ისეთი მასალა, რომელსაც ჩინელები თავიანთ ქვეყანაში ქალაქის გასაკეთებლად ხმარობდნენ, არ მოიძებნებოდა და ამის გამო არაბებმა ქალაქის გაკეთება ტილოს ნაგლეჯებისა და ძონძებისაგან დაიწყეს. ამ გარემოებას უაღრესი მნიშვნელობა მიენიჭა, რადგან ქალაქის ღირებულება ძალიან გააიათა. შემდეგ ქალაქის გაკეთების ტექნიკა იმ ნხრივაც გააუმჯობესეს, რომ უფრო მაგარი წებოს ხმარებას მიჰყვეს ხელი. ამან ჩინურ ქალაქთან შედარებით არაბთაგან გაკეთებულ ქალაქს გაცილებით უფრო მეტი სიმტკიცე მიანიჭა. ამ ორმა გაუმჯობესებამ ეს საწერი მასალა ისე გააიათა და მისი გაკეთება იმდენად გააადვილა, რომ ქა-

¹ F. Hirth, Chinesische Studien, I, 1890 წ., გვ. 266.

ლალდს უცალობელი გაბატონებისათვის თანდათანობით გზა გაუკაფა. ეტროატს იგი მხოლოდ გამძლეობით ჩამოუვარდებოდა.

794—95 წ. ქ. შ. არაბებს ქ. ბაღდადში უკვე ქალაქის სახელმწიფო ქარხანა ჰქონდათ. აქედან ეს ახალი საწერი მასალა მთელ არაბთა სახელმწიფოში გავრცელდა: ასურეთს, ეგვიპტეს, ჩრდილოეთ აფრიკასა და ესპანეთშიც. არაბები ახალ საწერ ნივთიერებას უწოდებდნენ *qas* ვარაკ, ვარაკს, რაც ფოთოლსა ნიშნავს, მეტადრე კი *qas* *qas* ქალიდ, ქალიდ, ქალიზ-ს. მაგრამ ზოგჯერ ქალაქის აღსანიშნავად ძველს, ქილის აღმნიშვნელ ტერმინს „ქირტაზ“-საც ხმარობდნენ ხოლმე. საუკეთესო ქალაქად შემდეგში დამასკური და მამბიჯური ქალაქი ითვლებოდა. ამ ჩრდილოეთ ასურეთში მდებარე ქ. მამბიჯის (ძველი ჰიერაპოლისია) სახელიდან არის წარმომდგარი ევროპული ტერმინი *charta bombycina* „ბომბიციანი“, რომელიც უძველეს ქალაქს ეწოდებოდა და კარაბაჩეკისა და ვიზნერის შოომებამდე შეცდომით განსაკუთრებულ, გერმანიაში XI—XIII სს. აღმოჩენილ ქალაქად იყო მიჩნეული.

უძველესი, ქალაქზე ნაწერი არაბული ხელნაწერი, რომელმაც ჩვენამდე მოაღწია, 870 წ. არის დაწერილი, ალბათ ქ. ბაღდადში. მეორე, ქაიროს წიგნთსაცავში დაცული ქალაქის ხელნაწერი, რომელიც 878—79 წ. დაწერილად ითვლებოდა, უფრო 912—13 წ. საფიქრებელია და ქ. დამასკოში უნდა იყოს დაწერილი. ესპანეთში ქალაქი უკვე XI საუკ. შუა ხანებში იყო ცნობილი, მაგრამ ქალაქის გამკეთებელი საკუთარი ქარხანა XII საუკ. შუა რიცხვებში ჩნდება პირველად. პირიქით არაბთა სახალიფოში ქალაქის ვაკეთება დიდ საწარმოო საქმედ იქცა. უკვე „ფიპრისტ“-ის შემდგენელს ქალაქის 7 სხვადასხვა ხარისხი აქვს დასახელებული. შემდეგ ხომ ეს წარმოება გასაოცარი სისწრაფით უფრო და უფრო ფართოვდებოდა და უმჯობესდებოდა, რადგან ყველა დიდი ქალაქში ქალაქის ქარხნები გაჩნდა, რომელნიც ერთმანეთს ეჯიბრებოდნენ და სხვადასხვა ზონისა და ხარისხისას აკეთებდნენ. ძვირფასი, მზატერული თხულებებისა და ძეგლებისათვის დიდი ტანის ფურცლები კეთდებოდა და IX საუკ. ერთი კორანია შენახული, რომლის ფურცლების სიგრძე-სიგანე 117×98 სანტიმეტრს უდრის.

ესპანეთიდან ქალაქი დასავლეთი ევროპის დანარჩენ ქრისტიანთა ქვეყნებშიაც გავრცელდა. უკვე მეთორმეტე საუკუნის პირველ ნახევარში პეტრე კლზნიელმა (1122—1150) იცოდა, რისაგან კეთდებოდა ქალაქი. იტალიამ პირველად ქალაქის ვაკეთება უკვე XII ს. დამლევადან, საფრანგეთმა კი XIII ს-იდან შეისწავლეს და თავის ქვეყანაშიც შემოიღეს, როგორც ეს მტკიცდება ქალაქის გამკეთებელ საქარხნო ნიშნებით, რომელსაც ფრანგები *filigrane*, გერმანელებმა კი *das Wasserzeichen* — წყლისნიშანს უწოდებდნენ (აქედანაა წარმომდგარი რუსული ტერმინი *водяные знаки*) და პართულად შეიძლება „ქვირნიშანი“ დავარქვათ. ამ დროს მეტადრე ფაბრიანოს ქალაქი იყო განთქმული, რომელიც მარკ ანკონაში (*Mark Ancona*) კეთდებოდა და ცნობილია *carta Fabrianensis* — ფაბრიანული ქარტის სახელით. XIII ს. მეორე მეოთხედიდან ქალაქს უკვე სიგლებისთვისაც ხმარობდნენ და უძველესი

ქალაქზე დაწერილი საბუთი 1228 წ. არის შედგენილი კეისარ ფრიდრიხ II სამდივანსწიგნობროში. მაგრამ ქალაქის ეტრატთან შედარებით ნაკლები ვამძლეობისა და მდარე ღირსების გამო სწორედ ამავე ხელმწიფემ 1231 წ. სიცილიაში სიგლებისათვის საწერ მასალად ქალაქის ხმარება აკრძალა.

საურანვეთმა და იტალიამ ისე ფართოდ მოაწყვეს ქალაქის მრეწველობა, რომ პირველს დასავლეთ და ჩრდილოეთ გერმანიაშიც გაჰქონდა თავისი ნაწარმოები, მეორე კი მილანიდან და ვენეტიკიდან სამხრეთ გერმანიაში ვატანილი ქალაქის ვაჭრობით იყო ცნობილი. მხოლოდ XIV ს. დამდეგიდან, 1320 წ. ახლო ხანებში ქალაქის ქარხნები გერმანიაშიაც კიოლნსა და მაინცშიც არსდება. შემდეგ თანდათანობით ქარხნების რიცხვი გამრავლდა და XV ს-ში ქალაქის ქარხანა უკვე ექვს ქალაქში გაიხსნა.

XIV საუკ. მოყოლებული ქალაქი დასავლეთ ევროპაში ისე გავრცელდა და ვაიადდა, რომ ეტრატს უკვე მეტოქეობის გაწევა აღარ შეეძლო. სიგლებისთვისაც ჩვეულებრივ ქალაქის ხმარება დაიწყეს და ეტრატზე მხოლოდ განსაკუთრებულ საზეიმო საბუთებს-ღა აწერინებდნენ. XV საუკ. უკვე ქალაქი უფლებიან გაბატონებული და ეტრატი ქრება.

ქალაქის გაკეთების ტექნიკა არაბებმა შეიმუშავეს და საქალაქო მასალის, ჩვრების დაშლისა, გაწბენდისა, გათეთრებისა, წისქვილში დაფქვისა და შემდეგ წებოთი შემტკიცების ყოველგვარი ღონეობა-საშუალებანი, თვით ქალაქის მავთულმაგვარი პირეულის მქონებელ ფურცლებად ჩამოსხმაც და ქალაქის შეფერადებაც კი ევროპელებს არაბებისა და აღმოსავლეთისაგან აქვთ შეთვისებული. საშუალო საუკუნეებში ევროპელებმა ამ ტექნიკაში ის შესწავლეს, რომ აღმოსავლეთში მიღებული მცენარეულობის წებოს მაგიერ უფრო მაგარი, ცხოველთაგან შემზადებული წებოს ჩართვა დაიწყეს. ამან ევროპულ ქალაქს უფრო მეტი სიმტკიცე და სიმაგრე მანიჭა.

იმ დროს, როდესაც მონღოლთა გამანადგურებელი შემოსევისა და ბატონობის წყალობით აღმოსავლეთი კულტურული დაქვეითების გზას დაადგა, დასავლეთი ევროპა კაბუკური სიმხნით წარმატების გზას იკაფავდა. ქალაქის წარმოებაშიც აღმოსავლეთის მოწაფემ, დასავლეთმა თავის მასწავლებელს ისე აჯობა, რომ აღმოსავლეთს მოწაფეობაც აღარ შეეძლო.

XV ს-დან მოყოლებული ქალაქის წარმოება აღმოსავლეთში უკვე შეფერხებული ჩანს და ესლა უკვე ქალაქი თანდათან დასავლეთ ევროპიდანაც შეაქვთ აღმოსავლეთში. 1496 წ. გარდაცვლილი ალ-საქავის ცნობით, რომელიც „თარის ხუდატ მისრ“-შია შეტანილი, 40-ტომიანი წიგნი მომეტებულ ნაწილად „ფრანგულ“ ქალაქზე ყოფილა დაწერილი. XV საუკ. დამლევს ევროპული ქალაქი უკვე აღმოსავლეთისას სჯობნის, ხოლო XVI საუკ. დამლევს ეგვიპტეში დაწერილი წიგნები ხშირად იტალიურ ქალაქზე არის ნაწერი.

ზემოდასახელებულ თხზულებათა გარდა, ქალაქის ისტორიის შესასწავლად აღსანიშნავია ფრანგი მეცნიერის A. Blanchet-ს ნაშრომი Essai sur l'histoire du papier (Paris 1900 წ.). დასავლეთ ევროპაში ქალაქისათვის შემოღებული საქარხნო გამჭვირვალე ნიშნები, „კვირნიშნები“, რომელნიც

გრაფიკული დროა და გაკეთებულობის თარიღსაც შეიცავენ ხოლმე, პალეო-
გრაფიაში უთარიღო ხელნაწერების დასათარიღებლად და ქალაქის სადაუ-
რობის გამოსარკვევად იყო მეთოდოლოგიურ ღონეობად გამოყენებული. სა-
ხელმძღვანელოების მთელი რიგი არსებობს, რომელშიაც ქვირნიშნების მიხედ-
ვით სხვადასხვა ქარხნის ქალაქდება შესწავლილი. ეს მეთოდოლოგიური
საშუალება იმდენად ხელმძღვანელი და თანაც შედარებით მარტივია უთარიღო
ხელნაწერთა დროის განსაზღვრისათვის, რომ დამწერლობათამცოდნეობის
ყოველი მკვლევარისათვის ამ ღონეობით სარგებლობა აუცილებელია. ქვირ-
ნიშნების შესასწავლად საყურადღებოა C. M. Briquet-ის La légende
paleographique du papier de coton (1884 წ.), მეტადრე ამავე მეცნიერის
4-ტომიანი საუცხოო გამოკვლევა და ძვირფასი ნაშრომი Les filigranes
(Paris 1907 წ.), რომელშიაც 16000 ქვირნიშნის სურათის გარდა ქვირნიშნე-
ბის ისტორიული მიმოხილვაც და ბიბლიოგრაფიაც მოიპოვება. იტალიაში
XII საუკ. მოყოლებული ნახმარი ქვირნიშნების შესახებ Paoli-Lohmeyer-ის
Grundriss der lateinischen Paläographie und der Urkundenlehre-შია ცნო-
ბები. რუსულად დაწერილია Н. П. Лихачев-ის გამოკვლევა Бумага и
древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве, რომელიც
1891 წ. დაიბეჭდა და შემდეგ მისივე დიდი ნაწარმოები Палеографическое
значение бумажных водяных знаков, რომელიც სამი ნაწილისაგან შედგება.
გამოკვლევისა და ქვირნიშნების აღწერილობის შემცველი პირველი ნაწილი
1899 წ. პეტერბურგში დაიბეჭდა. კარგი გამოცემაა, 4000 ნიშნის განმარ-
ტება-სურათებითა და ავტოტიპიური ტაბულებით შემკული. ზემოაღნიშნული
შვეიცარიელი მკვლევარის ბრიტეს შრომის გამოსვლამდე ლიხაჩოვის
წიგნი ერთი საუკეთესოთაგანი იყო ამ დარგში.

ვითარცა VII—IX საუკუნეებში არაბთა სახალიფოს ფარგლებში და
მფარველობაში მყოფს და ბაღდადთან ეკონომიურად დაკავშირებულს, აღ-
მოსავლეთ საქართველოს, საფიქრებელია, ქალაქის ხმარება შედარებით ადრე
უნდა შემოედო. მაგრამ ამ საკითხის გამორკვევისათვის ჯერჯერობით არავის
ყურადღება არ მიუქცევია და სრულებით შესწავლილი არ არის. რამდენა-
დაც ქართული ხელნაწერების არსებულ აღწერილობათა მიხედვით გამორკვევა
შემდგომ, XI ს-ზე უწინარეს ქალაქზე დაწერილი ქართული ხელნაწერები
არა ჩანს. XI საუკ. ჯერჯერობით 4 ქალაქის ხელნაწერი მოიპოვება (თბ.
სახელ. უნივერსიტეტის სიძველეთა მუზეუმის №№ 73, 124, 162, 390).
XII—XIII სს. ქალაქის ხელნაწერი კი შედარებით უფრო ბევრი არის
(თბ. №№ 61, 76, 77, 80, 101, 108, 109, 110, 128, 129, 174, 188, 189,
199, 258, 365, 528 და სხვა). მაგრამ ყველა ეს ხელნაწერი უთარიღოა
და მათი დაწერილობის დრო თ. უორდანიას ხელის მიხედვით აქვს
განსაზღვრული. ამის გამო სრული უწყველობით ყველა ზემოაღნიშნული
ხელნაწერის XI—XII სს-ად მიჩნევა, რასაკვირველია, შეუძლებელია. ქართული
დამწერლობათამცოდნეობის მტკიცე დებულებათა ჯერჯერობით უქონლობის
გამო ამ ძეგლების დათარიღებას ჯერ გულდასმითი და ფრთხილი შემოწმება
ჭირდება. ამიტომ ამჟამად საქართველოში ქალაქის გაჩენის დროის გამო-

სარკვევად ერთადერთ სახლო წყალოდ დათოილიყსულს სულსაყს...
იქნეს მიჩნეული. ამგვარ ძეგლთაგან აღსანიშნავია თბილ. სახელ. უ-ტ
სიძველეთა მუზეუმის ქალაქის ხელნაწერი № 65, რომელიც 1188 წ. არ
გადაწერილი (იხ. თარგმანებაჲ ქებისა ქებათაისი, პალეოგრ. რვეული გამ
ქვეყნებული აკაკი შანიძის მიერ, 1924 წ. წინასიტყვაობა). ეს გარემოე
ცხად-ყოფს, რომ XII საუკ. მეორე ნახევარში ქალაქი უკვე საეკლესიო მწე
ლობის ძეგლებისთვისაც კი იხმარებოდა. ხოლო რადგან ეკლესია ძველ ჩვეულებ
უფრო დიდხანს ინახავდა და ახალს ნელა ითვისებდა ხოლმე, ამიტომ, საფ
ქრებელია, რომ საერო ძეგლებისათვის და კერძო პირთაგან ქალაქის ხ
რება საქართველოში თუ ამაზე უწინარეს არა, XI ს.დან მაინც არის ს
გულისხმებელი.

როდის შემოდის პირველად ქართულ მწერლობაში ტერმინი „ქალაქი“
ჯერ კიდევ გამოსარკვევია. ჯერჯერობით შემიძლია მხოლოდ შოთა რუს
ველის ვეფხისტყაოსანი დავასახელო პირველ ძეგლად, სადაც ეს სიტყ
ნახმარია. დიდებული მგოსანი ნესტანდარეჯანს ასე ალაპარაკებს:

„ჰე ჩემო, ესე უსტარი არს ჩემგან მონაღვაწები,
ტანი კალმად მაქვს, კალამი ნაეღელთა ამონაწები,
მე გული შენი ქალაქად გულსავე ჩემსა ვაწები.
(იუსტ. აბულაძის გამ., სტრ. 1222).

აქ ეს ტერმინი უკვე ჩვეულებრივ სიტყვად ჩანს და, რასაკვირველია, გ
ცილებით ამაზე უწინარეს უნდა ვიგულისხმოთ შემოსულად. ეს გარემოე
არც გასაკვირველია, თუ ვავიხსენებთ, რომ ქალაქი ხელნაწერთა დასაწერო
საქართველოში უკვე XI საუკ. ყოფილა ნახმარი, ამ ნივთიერების აღმნიშვნელ
ტერმინის არაბული სახეობა იმ ვხას გვიჩვენებს, რომლითაც ქალაქი საქ
თველოში უნდა შემოსულიყო.

აღსანიშნავია, რომ „ქალაქი“ დაბადებაშიც ორჯერ იხსენიება და მე
ძნულად „ქარტერია“ ეწოდება. „ქალაქნიცა... და დასაწერილი ლერწამნი
რომელსაცა გაასაჯმარებდენ“-ო (3 მაკაბ., 4, 15-20). ამას რომ თავისი სრულ
ბით დამაკმაყოფილებელი განმარტება არა ჰქონდეს, ეს ყოველად ვაუგებია
და უცნაური გარემოება იქნებოდა, რადგან იმ დროს, როდესაც დაბადე
თავდაპირველად ქართულად იყო ნათარგმნი, ქალაქი ჩინეთს გარდა სხვა
ჯერ უცნობა იყო და ამგვარი სიტყვაც ქართულად მაშინ არ მოიპოვებოდ
მაკაბელთა წიგნი, რომელშიაც ტერმინი „ქალაქი“ გვხვდება მაქარ
1743 წ. დაბადების გამოცემაში, მოსკოვში მყოფ დაბადების ხელნაწერის ნა
ლულოვანობის გამო, XVIII საუკ. რუსულიდან იყო ნათარგმნი¹.

შემდეგ, როდესაც ეტრატე აღარ კეთდებოდა, მწერალს ერთადერთ
საწერ მასალად ქალაქი ჰქონდა და ონანა მდივანსავით უნდა ენატრ

¹ იხ. პროფ. აღ. ცაგარლის Сводення о памятниках груз. письменности

„საქართველო სვეთალს საძვეროლო ვითა სწადს, ესრეთ უნება... ქალაღდი, კალა-
შიც კელთა უნება“ (ბარამიანი 1726 წ. ხელნაწერი, იხ. ე. თაყაიშვილის
Опис. I, 530).

საგულისხმოა, რომ ჯერ კიდევ XVIII საუკ. პირველ ნახევარში ქართვე-
ლი კალიგრაფები საუკეთესო საწერ მასალად სპარსულ ქალაღდსა სთვლიდნენ.
ონანა მდივანს 1726 წ. თავის ბარამიანის შესავალში ეს პირდაპირ
ნატვრის სახით აქვს გამოთქმული. ნეტავი მწერალს, როგორც სურს, ისე
ჰქონდეს „მელანი, სპარსთა ქალაღდი და კარგი კალამიო“ (Опис. I, 530).

საერთოდ ჯერ გამორკვეული არ არის, პირველად როდის შემოდის
ჩვენში ევროპული ქალაღდი, იმგვარადვე, როგორც სრულებით შესწავლილი
არ არის არც არქეოლოგიურად და არც ქიმიურ-მიკროსკოპულად ქველი
ქართული ხელნაწერების ქალაღდის თვისებები და საღაურობა. არც ის არის
გამორკვეული, ჰქონდა თუ არა საქართველოს XII—XIII სს. თავისი საკუთა-
რი ქალაღდი, თუ უცხოეთიდან მოტანილით კმაყოფილდებოდა. ე. თაყაი-
შვილი პირველი ქართველი მკვლევარია, რომელმაც ქართული ხელნაწერების
ქვარნიშებს მიაქცია ყურადღება და უთარილო ხელნაწერების დროის გან-
საზღვრისათვის ეს ნიშნები გამოიყენა. ქ. შ. წერა-კითხვის გამავრცელებელი
საზოგადოების წიგნთსაცავის ხელნაწერთა აღწერილობაში მას ბევრი საყუოად-
ღებო დაკვირვება აქვს დაგროვილი, რომლის შემდეგ სისტემატურად დამუ-
შავებას ჰპირდებოდა მკითხველ საზოგადოებას, მაგრამ ეს განზრახვა აქამდის
განუხორციელებელი დარჩა და მომავლის საქმეა.

§ 2. სანეკი იარაღი და საღებავი

საწერი იარაღი, რასაკვირველია, საწერი მასალის თვისებებზე იყო დამო-
კიდებული. საამისოდ მაგარი, მკერივი ნივთიერება იყო ნასმარი, თუ რბილი
და ნაზი.

ამას გარდა, თვით რბილი საწერი მასალისათვისაც საწერი იარაღი
დროთა განმავლობაში რამდენჯერმე გამოიცვალა და ყველა ამ გარემოებას
დამწერლობათამცოდნეობაში, რასაკვირველია, ანგარიში უნდა გაეწიოს.

მაგარ მასალაზე გამოყვანილი წარწერები ორნაირად იყვნენ ასრულებ-
ბულნი, ან „შთაწერილი“, „ამოქრილი“ ასოებით, როდესაც ასოთა მოხაზუ-
ლობა ჩაღრმავებითა და ამოქრით იყო გამოყვანილი, ანდა, პირიქით, ასოე-
ბის მოყვანილობა და ნაკვთი წარწერის ეზოზე უფრო ამალღებული იყო და
„გამოქანდაკებით“ იყო გამოყვანილი. მაგ., დაბადების ქართული თარგმანის
„შთაწერილი მკერდსა ზედა ფიცრისა“ (იერემია 17, 1) ბერძნულს $\gamma\epsilon\gamma\lambda\alpha\mu\mu\acute{\epsilon}\nu\eta$
„გეგლემენე“-ს უდრის, ხოლო გიორგი ამართლის ხრონოღრაფის სიტყ-
ვები სვეტზე „ამოქრილნი ასონი“ (3, 8-9) ბერძნული დედნის $\gamma\epsilon\gamma\lambda\alpha\mu\mu\acute{\epsilon}\nu\alpha$ -ს
თარგმანია, $\gamma\lambda\acute{\alpha}\nu\eta$ კი ბერძნულად სწორედ ამოქრას ნიშნავდა. ამიტომ ცნე-
ბის გამოსახატავად „შთაწერა“ იმ ტექნიკურ საშუალებას, რომლითაც ამ-
გვარი წარწერები გამოჰყავდათ ხოლმე, ზედმიწევნით უდგება.

ანობორცვილ ასოებს რომ „გამოქანდაკებული“ უნდა რქმეოდა, ამას
ბასილ ზარზძელის შემდეგი სიტყვები გვაფიქრებინებენ: „ვითარცა აღეშენა
(ზარზძის ეკლესია) შტოდთურთ ვიდრეს არკუმელთამდის, დაილია ოქროდ იგი
კაცისა მის, სადა-იგი გამოქანდაკებით ქადაგებს, ვითარმედ: «ქა დაილია საფასე
ჩემი, სადა ესერა მღვდმარე ვარ და მიტვრთავს ჯუარი ქრისტესია»-ო (ც-
ს-რბნსი 180, 12-15). იობის წიგნის ქართული თარგმანის სიტყვებიც „დააწერდენ
სიტყუათა ჩემთა და... ქუათა ზედა გამოქანდაკონ“ (19, 23-24) ბერძნულის
ἐν πέτραις ἐγγλαφῆται: ლათინურს in petris insculpta-ს უღრის.

რკინის, ბოპუნისა და სხვა მაგარ მასალაზე „შთაწერიხათუხ“ არსებობ-
და განსაკუთრებული იარაღი, რომელიც შეიძლება ყოფილიყო „ფრჩხილი
აღამანტისაჲ“ ან რკინისა. იერემიას ქართულ თარგმანში მაგ. ნათქვამია:
„შთაწერილ არს ნაწერსა შინა რკინისა ფრჩხილითა აღამანტისაჲთა“-ო (17, 1)
ბერძნულად ფრჩხილი მუსე „ონჟეს“-ად არის აღნიშნული.

რბილ მასალაზე საწერ იარაღსაც მაშინ თავისი სახელი ჰქონდა. თავდა-
პირველად შემდეგ ჩვეულებრივ ტერმინად ქცეული „კალამი“, როგორც ეტყობა,
არ იხმარებოდა. წა ნინოს შატბერდისეულ — ქელაზისეულ ც-ამა, მაგ-
ნათქვამია: «მოიხუენით აღსაწერელნი წიგნისანი და დაწერეთ... ცხოვრებაჲ
ჩემი», «მოიხუენეს საწერელნი სალომე უეარმელმან და სივნიელმან პეროყავრი
და იწყო სიტყუად წმიდამან ნინო და იგინი წერდეს“-ო (Опис. II, 735).
საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში ნათქვამი აქვს, რომ „საწერელი
შელან-კალამი“-აო. მაგრამ ქართული დიბაღების შედარება ბერძნულ დედან-
თან ცხად-ყოფს, რომ მაშინ „საწერელი“ სხვა მნიშვნელობით იხმარებოდა.
ეს იას თარგმანში ნათქვამია: „მიიღე შენდად გრაფნილი ქარტისა ახლისა...
და დაწერე მას ზედა საწერელითა“ (VIII, 1). ქართულ ტერმინს „საწერელი“
ბერძნულად უღრის ἡ γραφῆ „გრაფის“, ლათინურად კი graphium-ი ერქვა,
გერმანულად ამას ეწოდება der Griffel, სომხურად գրիქ „გრძი“-ი იხმარება.
ბერძნული „გრაფის“ უმთავრესად ცვილოან ტაბულეაზე საწერ იარაღს ნიშ-
ნავდა. ამ მხრივ შატბერდისეული წა ნინოს ცხოვრების შემომოყვანილი
ცნობა საყურადღებოა და ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, იქაც ხომ ცვილოანი
საწერი მასალა არა აქვს ავტორს ნაგულისხმევი.

რადღა უნდა ყოფილიყო „აღსაწერელნი წიგნისანი“? საფიქრებელია, რომ
ამ ტერმინით საერთოდ საწერი მასალა და იარაღი იგულისხმებოდა. თუ
თავდაპირველად, V—VI სს., როდესაც საღმრთო წერილი ქართულად ყოფი-
ლა ნათარგმნი, „საწერელი“ ცვილოანი ტაბულეების საწერი იარაღის, გრი-
ფელის მნიშვნელობით იხმარებოდა, შემდეგში ამ ტერმინს მნიშვნელობა
შესცვლია და, როგორც საბა ორბელიანსაც აქვს აღნიშნული, მელან-
კალმის ნთელი გაწყობილების სახელად იხმარებოდა. შატბერდისეულ წა
ნინოს ც-ის შემომოყვანილ ამონაწერში საწერელი შესაძლებელია ამ მნიშვნე-
ლობითაც იყოს ნახმარი. მაინცდამაინც XVII—XVIII სს-ში რომ ეს ტერმინი
სწორედ ამ მნიშვნელობით იხმარებოდა, ამას ამდროინდელი მზითვის წიგნე-
ბიც ცხად-ყოფენ. ქსნის ერისთვის ასულის ანას (1692 — 1703 წწ.) მზითვის
წიგნში სხვათა შორის სწერია: „საწერელი ერთი კარგი და პატოიასანი

თევზის კბილისა ოქროს რაზებითა და შიხის იარაღითა — მაკრატლითა და უალამთარაშითა“-ო (ს-ქს სიძველენი II, 433). ქსნის ერისთვის, დავითის ასულის ელენეს 1713 წ. ნზითვის წიგნშიაც ნათქვამია: „საწერელი სადაფქარისა ერთი ვერცხლის თავით და გაწყობილობით“-აო (ს-ქს სიძველენი III, 497). იესე ოსეს შვილსაც თავის თავგადასავალში მოთხრობილი აქვს, რომ მას უადგილოდ მყოფსა და მდივან-მწიგნობრობის თანამდებობის მოაჯეს ერეკლე მეფისაგან ბრძანება მოსვლია მისი ხელის გამოსაცდელად ღუშეთი ასულიყო: „ვიქირავე ერთი ცხენი, ავიღე ერთი საწერელი... და წაველ... მიმიწოდეს... დასაწერიანეს“-ო (გვ. 41).

ზემომოყვანილი ცნობებიდან ცხადად ჩანს, რომ „საწერელი“ ისეთი რამე იყო, რაც ყოველს განათლებულ ადამიანს, კაცი იქნებოდა იგი თუ ქალი, უნდა ჰქონოდა. მდივან-მწიგნობარს უიმიოდ თავისი მოვალეობის ასრულება არ შეეძლო. ამასთანავე, საწერელი საწერი იარაღის ერთგვარ საცავედა ჩანს და ზოგჯერ მდიდრულად იყო შემკული. ხან თევზის კბილისა კეთდებოდა, ხან სადაფისაგან, რაზები ჰქონდა დასაკეტაუნდ, ან ვერცხლის თავი ებურა. შიგ, ამ საწერი იარაღის საცავეში, თვით იარაღს გარდა, მთელი „გაწყობილობა“-ც ელაგა. ეს გაწყობილობა, რასაკვირველია, რამდენიმე ლერწმის ნაჭრისაგან შედგებოდა, რომ ძველი გაცვეთილ-დამოკლებული საწერი იარაღის მაგიერ მწერალს ახალი გაეკეთებინა, და, ამას გარდა, მაკრატელი და „უალამთარაშ“-ი უკანასკნელი სიტყვა სპარსული *سوارش* და ქართულად კალმის მკრელს, კალმის დანას უდრის. ამ დანით კალამს სთლიდნენ ხოლმე და წყეტს უკეთებდნენ. მაკრატელი რისთვის-ღა იღვა საწერელში, არა ჩანს.

ზოგჯერ, და უკვე XVIII საუკ. დამდეგიდან, „საწერ-კალამი“ სამელნესა და კალამსა ნიშნავდა. დ. გურამი შვილს დავითიანში ერთგან, მაგ. ნათქვამი აქვს: კახთ-ბატონმა „მოსთხოვა გურგენს მდივანსა ქალაღდი, საწერ-კალამი... მისწერა ვახტანგს“ (ნ. ჭიჭინაძის გამ. 41). ცხადია, ამ ტერმინს ან სწორედ ამგვარი მნიშვნელობა აქვს. მაგრამ აღმოსავლეთში სამელნე თვით საწერელში იყო მოთავსებული და ამის გამო ბოლოს და ბოლოს საწერელი და საწერ-კალამი ერთი და იგივე გამოდიოდა. მაშასადამე, ქართული საწერელი სპარსულ *سوارش* „კალემდონ“, „უალამდან“-ს უდრის. ამ უკანასკნელი სიტყვის ფორმა ქართულშიაც არის შემოსული და ნიშნავს საწერ იარაღს მთელი თავისი აწყობილობით.

მას შემდგომ, რაც საწერ ნივთად ქვისა, ლითონის ან ცვილის მაგიერ ქილის ფურცლები და ტყავი ან ეტრათი შემოიღეს, ძველი „საწერელითა“ და „ბრჩილით“ მუშაობა უკვე შეუძლებელი იყო. ქილი და ტყავი იმდენად ნაზი ნივთიერებაა, რომ ასოების ამოკაწვრით, ამოჭრით, თუ ჩაქდევით გამოყვანა შეუძლებელი იყო. ამიტომ საწერ იარაღად ლერწმის კალამი შემოვიდა. რადგან ქართული ეტრათის ძეგლები V—VI სს. დროიდანაც გვაქვს შენახული, ლერწმის საწერი იარაღი საქართველოში ამ დროს და უფრო ადრეც უნდა ყოფილიყო.

ჯერ „საწერელ“-თან ერთად, ხოლო შემდეგში განსაკუთრებით საწერ იარაღად „კალამი“ იხმარებოდა. მეათე საუკუნეში უკვე სხვა იარაღით წერა

ველარც კი წარმოედგინათ და დაჩი ამბობს კიდევ თავის წერილში, რომ ფსალმუნნი „დაწერნა კალამმან ღმრთისამან დავით სულისამიერ წმიდისა“-ო (ქრონიკები I, 100). მაქსიმე აღმსაარებელის ცნის ქართულ თარგმანშიაც ნათქვამია: „კალამი მიების კელსა მას დაკუთეთილსა და წერნ“ (Keimena, I, 94). შოთა რუსთაველიც მოგვითხრობს, რომ ჩემი თხზულების წერის დროს „მელნად ვიხმარე ვიშრის ტბა და კალმად მე ნაჲ რხეული“. ნესტან-დარეჯანს თავის წერილში, „უსტარში“ ნათქვამი აქვს: „ტანი კალმად ნაქეს, კალამი ნავლელთა ამონაწები“ (ვეფხისტყაოსანი, იუსტ. აბულაძე, სტრ. 1222). მაშასადამე, შოთასაც საწერ იარაღად კალამი უხმარია.

კალამს ბერძნულადაც ეწოდება ἡ καλαμὸς „ჰო კალამოს“, ლათინურად calamus. პროფ. ნ. მარი თქვამს, რომ ქართული კალამი ნასესხები სიტყვა არ არის, რადგან ამ ფესვს ქართულში მრავალი მონათესავე (წალამი, ჩალი, სალამური და სხვა) მოეპოვება, ევროპულ სხვა ენებში კი ეს ფესვი განმარტობულია (Афитические названия деревьев и растений).

თუმცა კალამი თავდაპირველადაც და შემდეგშიაც განსაკუთრებით ლერწმისაგან გაკეთებულ საწერ იარაღსა ნიშნავდა, მაგრამ მაშინაც კი, როდესაც მას ლერწმისაგან აღარ აკეთებდნენ და სხვა ნივთიერებისაგან ამზადებდნენ ხოლმე, საწერი იარაღის აღმნაშენელ ტერმინად წინანდებურად „კალამი“ იხმარებოდა. ლერწმის მაგიერ ფრინველის ფრთისაგან, მეტადრე ბატის ფრთისაგან დაიწყეს კალმის გამოქრა. მონა მღივანიც ბარამიანში ერთგან ამბობს: „კალამს მიზიდავს ფრინველი, ოდეს ფრთა დავარდებისა“-ო (1726 წ. ხელთნ., Опис. I, 529). მეორეგან ნათქვამი აქვს: „კალმად ბატის ფრთა მქონდა“-ო (იქვე, I, 526—527). ლერწმის საწერ იარაღისაგან გასარჩევად ამგვარ კალამს „ფრთის კალამს“ (იქვე, I, 529) უწოდებდნენ.

თუ ბატის ფრთის კალამი დასავლეთ ევროპაში პირველად V ს-დან იხსენიება და ამის შემდგომ განუწყვეტლივ იხმარებოდა XIX ს-მდე, საქართველოში მისი ხსენება ჯერ-ჯერობით XVIII საუკ. პირველ მეოთხედზე უწინარეს არა ჩანს. საზოგადოდ აღმოსავლეთში ლერწმის კალამს რჩეობდნენ და ამიტომ ბატის ფრთის კალმით წერა მაინცდამაინც ძალიან მიღებული არ უნდა ყოფილიყო, როდესაც კაიხელად წერა უნდოდათ.

XVIII საუკ. პირველ ნახევარში, სახელდობრ, ღვთაების 1721 წ. ვუჯარში იხსენიება დასასრულ „კალამნი ფოლადისანი“. ერთგან იქ ნათქვამია: „აღწერის... მიზეზად... მიბყრია კალამნი ფოლადისანი“ (ისტ. საბ. I, 18). არც გასაკვირალია, რადგან, თუ დასავლეთ ევროპაში ლითონის კალმები XVI საუკ-ზე უწინარეს არ ჩანს, სამაგიეროდ აღმოსავლეთში ცნობები მათი არსებობის შესახებ საშუალო საუკუნეებშიაც კი გვხვდება და ამიტომ შესაძლებელია საქართველოშიც ფოლადის კალმის არსებობაზე უფრო აღრინდელი ცნობაც აღმოჩნდეს.

ლერწმის, ფოლადისა და ფრთის კალმებს მხოლოდ ხელის დაქვრით არც კილზე, არც, მით უმეტეს, ეტრატზე და ქალაღზე ასოების მტკიცედ აღბეჭდვა არ შეეძლოთ: თუ კალმის წვერი რომელსაზე საღებავში ჩაწობილი „ამონაწობი“ არ იყო, მისი მოსმის კვალი ან ოდნავ, ან სრულებით არ ჩანდა.

ამიტომ კალმის შემოღებისთანავე საღებავის ხმარებასაც მიჰყვეს ხელი და საღებავით დაიწყეს წერა. ეს აზრი უეჭველია მხატვრობიდან უნდა იყოს ნაკარნახევი და ჩინელები და იაპონელები ეხლაც წერის დროს იმგვარსავე ბეწვისაგან გაკეთებულ ყალმს ხმარობენ ხოლმე, როგორც მხატვრობაშია მიღებული. რაკი საწერი მასალა ჩვეულებრივ თეთრი ან მოყვითალო იყო, საღებავიც შავი ან წითელი იხმარებოდა ხოლმე. ჩვეულებრივ საღებავად შავი იყო მიღებული, წითელსა და მწვანეს კი განსაკუთრებულ შემთხვევებში მოიშველიებდნენ ხოლმე.

უკვე ეგვიპტეში წერისათვის ორსავე საღებავს ხმარობდნენ. ეგვიპტეში აღმოჩენილი ქილები ცხად-ყოფენ, რამდენად დახელოვნებული ყოფილან ეგვიპტელნი შავი საწერი საღებავის დამზადებაში. ვერც ათასი წლის ხნიერებამ, ვერც სინოტიემ, თუ მხურვალე მწველმა მზემ, მათ ფერი და ბრწყინვალება ვერ შეუცვალა და ვერა დააკლო რა. როგორც ეტყობა, შავი საწერ-საღებავი ქვარტლისა, წყლისა და წებოსაგან კეთდებოდა, მაგრამ შედგენილობა და შემზადების ღონეობა ზედმიწევნით გამორკვეული არ არის. ბიზანტიაში, დაახლოებით IV ს-იდან მოყოლებული ქ. შ. მოწითალო შავი საწერ-საღებავი იხმარებოდა, რომელიც გამძლეობითაცა და ფერთაც ძველს ძალიან ჩამოუვარდებოდა. ამ ახალ საწერ-საღებავს უჩივის მგოსანი პერსიუსი, რომელიც, როგორც ქვემოთ დავრწმუნდებით, ქართველ ერთ მწერალივით გოდებს, რომ ხან გასქელდებოდა და ხან გათხელდებოდა, ხან კალამი ქალღდასა სვრიდა ხოლმე¹.

წითელი საღებავითაც უყვარდათ ეგვიპტეში წერა. პიერატულ ქილებზე თითოეული თავების სათაურები მომეტებულად წითურად არის ნაწერი. ეს ჩვეულება ბერძნებმა და რომაელებმაც შეითვისეს და წესად დასდვეს ისე, რომ თავით სიტყვა rubrum „რუბრუმ“ თითქმის სათაურის მნიშვნელობით-ღა იხმარებოდა². ხოლო რაკი თავების სათაურებსაც რომაელები წითელი მელნითა წერდნენ, აქედან წარმოდგა თავებად დაყოფილობის ლათინური სახელი rubrica, „რუბრიკა“, რაც წითურსა ნაშნავს³. რაკი შავი და წითელი საღებავი იყო ხოლმე წერისათვის საჭირო, ამიტომ საწერი იარაღის საცავს ორი პატარა სამელნე ჰქონდა ხოლმე. შემდეგში ორთელიანს ლითონის, ან განომწვარი თიხის სამელნეს აკეთებდნენ ხოლმე შავი და წითელი საღებავისათვის⁴.

ქართულ თანამედროვე ენასა და მწერლობაში საწერ-საღებავის საზოგადო სახელად „მელანი“ იხმარება. ეხლა ჩვენ ვამბობთ წითელი, ლურჯი, მწვანე, შავი მელანიო. მაგრამ ძველ ქართულში შავი და წითელი საწერ-საღებავისათვის ცალ-ცალკე ტერმინები იხმარებოდა. ერთს X — XI ს-ის მინაწერში მაგ. ნათქვამია: „აწ რომელი წითლითა წერილ არს ნარტოდ... იუწყება რიცხუსა [თავთა?] განწესებისა... ხოლო რომელი იგი მელნითა არს ქუემოწერი-

¹ W. Schubart, Das Buch bei den Griechen und Römern, 1907 წ., გვ. 20.

² W. Schubart, Das Buch etc., 20.

³ Th. Birt, Kritik und Hermeneutik, 1913 წ., გვ. 11.

⁴ W. Schubart, Das Buch etc., 20.

ლი... არს კათოლიკე რიცხვ"-ო (იხ. თ. ქორდანიას. Опис. I, 332). რაკი-
„წითელი“, ცხადია, წითელი საწერ-საღებავის აღმნიშვნელია, ამიტომ „მელანი“
შავი საწერ-საღებავის აღსანიშნავი ტერმინი უნდა ყოფილიყო. „მელანი“
ბერძნული სიტყვაა. ბერძნულად კი μέλας, — αινα μέλας შავს, მუქ, ბნელსა
ნიშნავდა, ხოლო τὸ μέλας „ტო მელან“ საწერ-საღებავსა ეწოდებოდა. ჩვენმა
წინაპრებმა არამც თუ მარტო X—XI სს-ში, როგორც ზემომოყვანილი მაგა-
ლითიდანა ჩანს, იცოდნენ, რომ „მელანი“ შავსა ნიშნავდა და შავი საწერ-სა-
ღებავის სახელი იყო, არამედ შემდეგშიაც ეს გარემოება დავიწყებული არ-
ჰქონიათ და საბა ორბელიანსაც აღნიშნული აქვს ლექსიკონში „მელანი-
შავი საწერელი“ არისო. სომხები მელანს *მანაჲ* „თანაქ“-სა, საღებავს კი
ჟსი „დელ“-ს, წამალს უწოდებენ.

ჩემი თხოვნით V—VI სს. ქართული პალიმფსესტების ქიმიური დამუშა-
ვების დროს პროფ. იოველ ქუთათელაძემ გამოიკვია, რომ იმ ხანაში
საქართველოში რკინისაგან შემზადებული მელანი უხმარიათ, შემდეგ XIII—
XIV სს-ში კი უკვე სხვანაირი მელანი ჩანს.

რაკი ტექსტი სათაურებსა და საზენაო ასოებს გარდა მთლად შავი საწერ-
საღებავით იწერებოდა ხოლმე, ამიტომ ქართულში მელანი საწერ-საღებავის
ზოგად სახელად იქცა. შესაძლებელია უკვე ძველ დროსვე ამ ტერმინს ამგვარი
ზოგადი მნიშვნელობაც ჰქონდეს და იქნება, როდესაც გიორგი ხუცეს-
მონაზონიც ამბობდა—„აწ მე, მელნითა ოდენ ცხოვლითა სიტყუაჲ გამო-
მისახავენ“-ო (ცდ გი მთაწელსა 350), სწორედ ამ საზოგადო მნიშვნელობით
გულისხმობდა ამ ტერმინს.

✓ მელანისა და წითელის გარდა, საწერ-საღებავის ტერმინად ძველ ხელ-
ნაწერებში ხშირად სიტყვა „სინგური“-ც გვხვდება. მაგ., სინას მთის მონასტრის
992 წ. ხელნაწერებში № 16 და № 19 შემდეგი წინადადებაა: „სადა სახარე-
ბისა თჳვი არს დასაწყებელი ესედ ქანწილი ზიხ ნიშნად სინგურითა, სადა და-
სრულდებოდეს, ბოლოჲ ესე ჯუარი ზის სინგურითვე“ (იხ. პირველში გვ. 316ა,
მეორეში გვ. 262ა—278ა, შეადარე ქკბს I, 208, 5). სხვა ხელნაწერში ამგვა-
რივე განმარტება ასეა გამოთქმული: „მუნვე წითლითა წილქანი ზის“-ო (ქკბი
I, 94). ამგვარადვე ამ მეორე შემთხვევაში სინგურის მაგიერ „წითელი“ სწერია.
ამიტომ, სინგურიც წითელი საწერ-საღებავის სახელი და ტერმინი უნდა იყოს...
თვით სინას მონასტრის ზემოაღნიშნულ ხელნაწერებშიც განმარტებაში მოხ-
სენებული ნიშნები მართლაც წითელი საღებავით არის ნაწერი. სინგურის მნი-
შვნელობა საბა ორბელიანსაც ხსობებია და მას ნათქვამი აქვს, რომ „სინ-
გური და სინგური წითელი სახატავია“. მას სინგურის შედგენილობა და შემზა-
დების ღონეობაც სცოდნია: „ვერცხლის წყალთა და გორგთა (sic) ცეცხლში
გამოაღნობენ“ და ისე აკეთებენო (ლექსიკ.).

• უმკველია, სინგური ყოველ წითელ საწერ-საღებავს არ ეწოდება, არამედ
განსაკუთრებული შედგენილობისა და თვისებისა უნდა ყოფილიყო. თვით სინ-
გურით ნაწერის ფერიცა და განსაკუთრებული ბრწყინვალება ცხადად განირ-
ჩევა ჩვეულებრივ წითელი მელნით ნაწერის თვისებებისაგან და მათ სხვაობას
შედგენილობის მხრივაც ცხადად ნიშნობს. სინგური ეწოდებოდა ქართულად

იმ საწერ-საღებავს, რომელსაც ბერძნები *καυκάρις* „კინაბარის“ *τεγγάρις*, რომაელები *sacrum incaustum*-ს, რუსები ბერძნულიდან ნასესხებ *киноварь*-ს ეძახდნენ.

სინგურითა და წითლით მარტო სათაურები და საზედაო ასოები კი არ იწერებოდა, არამედ ბიზანტიის კეისრები სინგურს საბუთებში ხელისმოსაწერადაც ხმარობდნენ ხოლმე. შაქსიმე აღმსაარებელის ცხოვრებაშიც მოთხრობილია, რომ „მეფემან თჳსითა ჳელითა დაწერა სინგურითა წამებაჲ დამტკიცებაჲ ძეგლსა მას სარწმუნოებისასა“-ო (Keimena, I, 102). მეექვსე მსოფლიო კრების ძეგლის წერის ეფთჳმე მთაწმიდელის ქართულ თარგმანშიაც ნათქვამია, რომ ამ კრების „აღწერილი იგი მართლისა სარწმუნოებისა ძეგლი და საეკლესიონი იგი კანონნი წინაშე ღმრთისმსახურისა კოსტანტინე მეფისა წარიკითხეს და თავადმან კოსტანტინე მეფემან თჳსითა ჳელითა წითლითა წამლითა სიმტკიცე... შიხ ძეგლისა აღწერა“-ო (ა. ხახანაშვილის გამ., გვ. 78). ბიზანტიაში კეისრის კარზე განსაკუთრებული მოხელე (*ὁ ἐπὶ τῆς καυκάριος*) იყო, რომელსაც სინგურის სამელნე ებარა, რომ, როდესაც კეისარს საბუთებზე ხელი ჰქონდა მოსაწერი, ეს სამელნე მიერთნია¹.

ჩვეულებრივ წითელ მელანს ბერძნები „მელანიონ კოკკინონ“-ს, რომაელები კი *rubrum*, *rubrica*, *minium*-ს ეძახდნენ. ჩვეულებრივ სამელნეს ბერძნულ მწერლობაში „მელანდოქიონ“, „მელანდოქე“, „მელანდოქეჲონ“-ს უწოდებდნენ.

ვისაც ძველი ხელნაწერები ხელთ ჰქონია და მათი ნაწერის სილამაზისა და სისწორისათვის უნებლიეთ თვალი მიუქცევია, ის ალბათ შეამჩნევდა, რომ ეტრატიისა და ქალაღის სტრიქონებს ქვეშე ხაზების ნაალაგევი ემჩნევა ხოლმე. საწერ მასალაზე ეს ხაზები, როგორც ეტყობა, ბლაგვად წაწვეტილი ძვლის დაქერით არის გაყვანილი უსაღებავოდ ისე, რომ ეტრატიისა, თუ ქალაღის დახაზულობა ხაზების ჩატდეულობის სახით ემჩნევა მხოლოდ და ისეთი სიღრთხილით არის დახაზული, რომ ხშირად ხაზების ჩანაქდევს მარტო გულდასმითი განხილვა დაანახევებს დამკვირვებელს.

იმ განსაკუთრებულ იარაღს, რომელსაც სწორი ხაზების გავლებისათვის მოიშველავებდნენ ხოლმე, „სახაზავი“ ეწოდებოდა. ერთი დამწერთაგანი თავს იმით იმართლებს, რომ „არა-ქონებისათჳს სახაზავისა ჩემი“ სამუშაო ხეირიანად ვერ დაეწერეთ (თ. ფორდანიას *Опис.* I, 294).

სახაზავს ბერძნები უწოდებდნენ „კანონ“-ს, რაც თავდაპირველად მუხლედ სწორ ლერწამსა ნიშნავდა, რომაელები კი *regula* და *linearium*-ს. ქართული ტერმინი ამ უკანასკნელი ლათინური ტერმინის ნსგავსად არის ნაწარმოები.

¹ Скабадинович, Византийское государство и церковь в XI в., 1884 წ., 83-175.

§ 3. წერილის გაქნივის გარეგანი პირობები და დაწესებულება

ადამიანის ნააზრევის ნიშნებით აღბეჭდვას ქართულად „წიგან“ ეწოდებოდა და ეწოდება. უძველეს დროიდანვე მოყოლებული ეს ტერმინი იხმარება და ამ ცნების გამოსახატავად იგივე ფესვია სხვა ქართულ კილოვანებშიც. თუმცა „წერა“ საბა ორბელიანს განმარტებული აქვს როგორც „კალმის მოსმა“ (ლექს.), მაგრამ ეს, რასაკვირველია, ამ სიტყვის თავდაპირველი მნიშვნელობა არ არის. როგორც წერტილი თავდაპირველად ნახვლეტს ეწოდებოდა და მხოლოდ შემდეგში იქნა ტერმინად ქცეული, წერის მნიშვნელობასაც თავისი ისტორია უნდა პქონოდა. ბერძნული γράφω „გრაფო“, რომელიც გერმანულ kerben-ს ენათესავება, ჯერ ამოფხაჭხას, ნიშნების ამოთხრას ნიშნავდა და მხოლოდ შემდეგ წერას, ამგვარადვე „წერა“-ს თავდაპირველი მნიშვნელობაა განოსარკვევი. იქნებ მისი პირვანდელი მნიშვნელობის შემნახველ სიტყვებად „მწერი“ და „წერტილი“ იყოს და თავდაპირველად წერა ჩხვლეტას, ჩაჭრას ნიშნავდა და ამგვარად წარწერის გამოყენებისათვის განკუთვნილი ტერმინი იყო და მხოლოდ შემდეგ იქცა ნახ მასალაზე აღბეჭდვის აღმნიშვნელ ტერმინადაც? ამის გამორკვევა ენათმეცნიერების საქმეა.

წერისათვის შესაფერისი გარეგანი პირობები იყო აუცილებლად საჭირო, რომ დაწერილი სათანადო გარკვეულობითა და სიღამაზით გამოსულიყო. ამ გარეგანი პირობების შესწავლა-გამორკვევა თავისდათავადაც საგულისხმოა ვითარცა ერის კულტურული ცხოვრების ერთი გამოხატულებათაგანი, და დამწერლობისა და წერის სხვადასხვა თვისების გასათვალისწინებლად და დასაფასებლადაც აუცილებლად საჭიროა.

როგორ წერდნენ საქართველოში? შოთა რუსთაველი ამაზე გვიბასუხებს: „დაჯდა წერად ანდერძისა საბრალოსა საუბრისად“-ო (ვეფხისტყაოსანი, იუსტ. აბულაძის გამ., 94, სტროფი 725).

გიორგი მთაწმიდელის სიტყვითაც, რაკი ქართველი ბერები სწუხდნენ, რომ წინამძღერობის მრავალგვარა მოვალეობა ეფუძმე მთაწმიდელს სამწერლობო მოღვაწეობას უშლიდა, მონასტრის მამასახლისობას თავი დაანებებინეს „და ესრეთ მოიკალა და თვისა სენაკსა დაჯდა... და თავადი წიგნთა ხაღმართთა თარგმანებასა შეუდვა და ფრიადნი წიგნნი თარგმანა“ (ცქეი და ეფთმისი § 109, 2-4).

მაგრამ ყოველთვის და ყველგან მჯდომარე არ წერდა დამწერელი, ან მწიგნობარი. ბარამიანის ავტორი, მაგ. პირდაპირ ამბობს, რომ „მწიგნობარს მართებს მეფეთ წინ დაჩოქილითა წერანი“-ო (1726 წ. ხელნაწერის ანდერძი, ე. თაყაიშვილის ოპიც. I, 529). სპარსთა შემოსევის გამო თბილისიდან დუშეთში შეხიზნული ერთი დამწერთაგანი მოგვითხრობს, რომ „უმეტესად მუჭლთა ზედა... ვსწერენ კაბადონნი ამისნი“-ო (1800 წ. ხელნაწერის ანდერძი, თ. ეორდანიას ოპიც. I, 294). აღსანიშნავია, რომ ძველ საბერძნეთსა და რომშიაც წერისათვის მაგიდას არ ხმარობდნენ, არამედ ან დგომელა

წერდნენ, ან იატაკზე მჯდომარე და ფურცლის მუხლზე დაყრდნობით. ამგვარი ბარელიეფური ქანდაკებაც კი არსებობს¹.

იმ აღაბიანს, ან ხელოსანს, რომელსაც წარწერას ამოაქრევიანებდნენ თუ გამოაქანდაკებინებდნენ, „**წარმწერალი**“ ერქვა. გიორგი ამართლოს ხრონოლოგის ქლი თარგმანის სიტყვები „**ტყუილით საღმე დაწერეს ესე წარმწერელთა მათ**“ (5, 17-18) ბერძნული დედნის ტყუილნი ან ორჯერაჲთაჲს ღუჯრადჲჲთაჲს უდრის (I, 14).

ხოლო ვინც ხელითა წერდა, მას „**დაწერალი**“, „**მწერალი**“ და „**მწიგნობარი**“ ეწოდებოდა. ათონის დაბადების 973 წ. ხელნაწერში მავ. ნათქვამია: „დაესრულა წინასწარმეტყუელთაჲ ესაიაესი, კრისტე, შეიწყალე თორნიკ პატრიკი და გლახაკი მიქაელ (მქლ) მწერალი“. „დაიწერა წმ ესე წიგნი გელითა სამთა მწერალთა[ათა]: მიქაელისითა, გიორგისითა და სტეფანესითა... ოდეს ესე წიგნი დაიწერა ქორონიკონი იყო რქს (ალ. ცაგარელი, **СНП**, I, 70,73). ათონის 981 წ. ხელნაწერშიც აღნიშნულია: „ქე აღიდესულითა მამად [იოვანე] და შული მათი ეფთჳმე, ამისი თარგმანი... და მეცა შენიწყალე გლახაკი საბა. ამისი უცბად მწერალი“ (იქვე I, 82). ამავე საგანის 1008 წ. ხელნაწერში ნათქვამია: „ბრძანებითა... მამისა ჩნისა ეფთჳმესითა ჩუენ გლახაკნი და ცოდვილნი არსენი ნინოწმიდელი და იოვანე გრძელიძე და ოქროპირი ღირს ვიქმენით დაწერად გელითა ჩნითა წთა ამათ წიგნთა თარგმანებულთა განმანათლებულისა წისა მამისა ჩნისა ეფთჳმესითა ბერძულისაგან ქართულად... (გვედრებით) ჩუენ მწერალნი... მოგვიწყენით“-ო (იქვე. I, 91 -- 92).

იერუსალემის ჯვარის მონასტრის XI საუკ. ხელნაწერის ერთ მინაწერში აღნიშნულია: „ქე შე სული სტეფანესი, ამის წიგნისა დაწერელისაჲ“ (იქვე II, გვ. 34, § 115). იერემიას ქართულ თარგმანში სწერია: „შეპყრობა ბარუქისი მწიგნობრისაჲ“ (პნ, 26). ძველი და ახალი აღთქმის წიგნების ქართულ თარგმანში „მწიგნობარი“ ყაჯყაჯაძის „გრამმატიკის“ მნიშვნელობით არის ნახმარი, რაც ბერძნულად მდივან-მწიგნობარს, გადამწერელს და შემდეგში საღმრთო წერილის მეცნიერს ეწოდებოდა.

პანსოფი ალექსანდრიელის ცხოვრების ქართულ თარგმანში ნათქვამია: „ეშმაკი იგი იქმნა სახელ მწიგნობრისა და გელთა აქუნდა ქარტად და აღწერდა სიტყუასა მას“ (Keimena I, 56).

ძველ ქართულ მწერლობასა და სახელმწიფოებრიობაში „მწიგნობარი“ სიგელ-გუჯრებისა და სხვა საბუთების შემდგენელ-დამწერელ მოხელეს ეწოდებოდა.

ათონის ქართველთა მონასტრის აღაბებში ერთს XII საუკ. აღაბში „დიდი აღმწერალი“-ს თანამდებობაც იხსენიება. იქ ნათქვამია: ვალის ვარდაუხდელობის გამო იყო „სოფელნი დაჭერილნი... დიდისა აღმწერალისაგან სამეფოთა ბრძანებითა... აღიღო წიგნი სიმტიკისაჲ... რომელსა ზედა არის ბეჭედი პროტონოტარისაჲ ა (1) და დიდისა აღმწერელისა ა (1)“ (ათონის კრებ., 269). აქ მოხსენებული მოხელე ბიზანტიის კეისრის თანამდებ-

¹ in. B H I, Die Buchrolle, 196—209 და Kritik und Hermeneutik, 302

ბობის პირი ყოფილა და, როგორცა ჩანს, უნდა სახელმწიფო საქურქლის ხელისუფალი ყოფილიყო.

დანაწერი თავის ღირსებისდა მიხედვით ფასდებოდა. ამის შესაფერისი აღმნიშვნელი ტერმინებიც არსებობდა: ზოგი მათგანი წერის საერთო თვისებებს ახასიათებს, ზოგი კიდეც პიროვნულს. ყოველი ადამიანის დანაწერს თავისი განსაკუთრებული თავისებურება აქვს, რომლითაც მისი დაწერილის სხვის დაწერილისაგან გარჩევა შეიძლება. დამწერლის ნამუშავევის ამგვარი თავისებურების აღსანიშნავად „ველი“ იხმარებოდა. იესე ოსეს შვილს თავის თავგადასავალში ნაამბობი აქვს, რომ ერეკლე მეფე - დუშეთს რუსეთის ჯელმწიფეს არზას სწერენ და... რუსეთის დიდრონ კაცებს წიგნსა“. ამ საბუთების დასაწერად „რუსთველის იოვანეს იმედი აქვთ. იმისი ველი ნახეს, ვერ იყო საკადრისი. დალონებას მიეცნენ... მიმიწოდეს, მამაო ჩვენო დამაწერინეს, მერმე ჯელმწიფის წიგნი, მერმე დიდებულთა, და დიდად მოიწონეს ბატონებმა“-ო (გვ. 41). ბარამიანის 1726 წ. ხელნაწერის ანდერძში ონანა მდივანიც ამბობს „არც ველის სიკეთესა გაუფრთხილდი“ და ამიტომ „კარგი ველი არ გამოვიდა და ველი ვერ გამოვიჩინე“-ო. წიგნის შემკვეთთ „ნახიან სწრაფადობა კალამთა ჩემთა, მაგრამ ველის სიავეს არ დამაჯერა“-ომისივე სიტყვით, ვისაც შესაფერისად დაწერა არ შეეძლო, რასაკვირველია, „ველი დაეწუნება“-ო (ე. თაყაიშვილი, Опис., I, 527, 529, 530).

ზემომოყვანილი ამონაწერებიდან ჩანს, რომ წერილობითი ძეგლების ყოველი დარგისათვის გარკვეული მოთხოვნილება არსებობდა და თითოეულისათვის შესაფერისი „საკადრისი ველი“ უნდა ყოფილიყო. როდესაც უკვე ცნობილი პირი არ მოეპოვებოდათ, სანამ ვისმეს რომელიმე ძეგლისა, თუ საბუთის დაწერას, თუ გადაწერას მიანდობდნენ, ჯერ დამწერელის „ველის სიკეთეს“-ს, თუ „ველის სიავეს“ არკვევდნენ ხოლმე. „კარგი ველი“, თუ „კავი“ ჰქონდა და, როცა მწერალი შესაფერის ხელს „გამოიჩენდა“ და არაფერი „დაეწუნებოდა“, მაშინ მიანდობდნენ ხოლმე სამუშაოს.

დაწერილისა და ხელის თვისებებისდა მიხედვით თვით წერის პროცესის აღნიშვნისათვისაც სხვადასხვა გამონათქვამი იხმარებოდა. ჩვეულებრივი „წერის“ გარდა, დამწერელთა ანდერძებში გვხვდება ტერმინები „ზომად წერად“, „უცხად წერად“, „შარხხად წერად“, „ჩხრეკად“ და „ღაჩხრეკად“. ეფთჳმე მთაწმიდელს, მაგ., 1002 წ. ხელნაწერის ანდერძში ნათქვამი აქვს: „ზომად წერისათჳს შემინდევით, უცალო ვიყავ და უფროდსი ღამით მიწერია“-ო (ქცები I, 139).

ვისაც თავდაბლობის გამოჩენა უნდოდა და თავისი დაწერილი საკადრისი ხელით დაწერილად არ მიაჩნდა, ის თავის ნამუშევარს „უცხად წერა“-ს უწოდებდა და თავის თავისთვისაც „უცხად მწერალი“-ს სახელის მეტს არას გამოიმეტებდა ხოლმე. 1008 წ. ათონის მონასტრის ერთს ხელნაწერში მაგ. აღნიშნულია: „დაიწერა მეორე ესე წიგნი ჯელითა ჩუენ ცოდვილთა არსენი, იოვანე და ოქროპირისაჲთა... ლოცვა ყავთ წთა მამათა ჩთთს იოვანესა და ეფთჳმისა თარგმანებისათჳს... და ჩუენ უცხად მწერალთა“-თვისო

(ალ. ცაგარელი, СПГП I, 86). სინას მთის მონასტრის ქართული № I ხელნაწერის დამწერელი ყოფილა „იოვანე უცბა (sic) მწერალი“ (გვ. 124a).

ათონის 1074 წ. კრებულში ნიქელ დაღალისონელი თავის დაწერილის შესახებ ამბობს: „ფარხად წერისა-თჳს შემინდევით, რამეთუ მესამესა წელსა ბოსტანსა და დასასრულსა პასაკთასა ვიქცეოდე“-ო (საეკ. მუხ. გამოც., გვ. 175). ალ. ცაგარელს ეს ადგილი „ფარხად წერისათჳს“-ად წაუკითხავს და თანაც რუსულად განმარტებული აქვს, „разговисто, крупно“-ო (СПГП I, 46). „ფარხად“ წანაკითხი სწორე უნდა იყოს. ს. ორბელიანს ლექსიკონში სიტყვა „**ფარხადი**“ აქვს, რომელიც შორი-შორს წყობილად აქვს განმარტებული. ფარხვა და პარქყვა ერთი და იმავე ძირის სიტყვები უნდა იყოს. პარქყვა კი ხელების თითების გაშლას ეწოდება. ამიტომ საფიქრებელია, რომ „ფარხად წერაჲ“ მართლაც, ს. ორბელიანისა არ იყოს, შორი-შორს უშნოდ წერას უნდა ნიშნავდეს.

არასათანადო წერის, ან დამწერელისაგან თავდაბლობით თავის ნაშრომის დასახასიათებლად და აღსანიშნავად ტერმინი „ჩხრეკაჲ“ და „დაჩხრეკაჲ“-ც იხმარებოდა. მაგ., სინას მთის 1044 წ. № 13 ხელნაწერში დამწერელს ნათქვამი აქვს: „არაჲ ვიშაოდე (sic) ჩხრეკაჲ ურგებისა ჩემისათჳის“ (გვ. 270b). ხოლო ამავე მონასტრის X საუკუნის № 15 ხელნაწერში აღნიშნულია: „დავჩხრიკე წჳდ ესე სახარებაჲ ოთხთავი ჳელითა ჩემ ცოდვილისაჲთა“-ო (გვ. 292a). წიგნი ესე „დაიჩხრიკა ჳელითა იოსებ შავისა“-ითაო (ქკბი I 130).

თვით დამწერელიც ასეთ შემთხვევებში თავის თავს „**მჩხრმკელი**“-ს ან „**მჩხრმკალი**“-ს სახელს უწოდებდა: „ლოცვა ყავთ... ისაკისთჳს გლახაკისა მჩხრეკელისა“ (1030 წ. ხელნ. ქკბი II, 169), **მჩხრეკლი** ამისი იოვანე—ზოსიმე“ (სინას მთის 982 წ. ხელნაწ. № 71, გვ. 183b), „მიქელ **მჩხრეკალი**“-ო (სინას მთის 994 წ. ხელნაწ. № 19, გვ. 53b და 107b, 199b).

„ჩხრეკა“ ქექვას ნიშნავს ესლა. მაგრამ ამ ზმნის თავდაპირველი მნიშვნელობა თანამედროვე მეგრულს უკეთესად აქვს დაცული, რადგან „ჩხირკა“ მეგრულად თხრას, გათხრას ეწოდება (იოს. ყიფშიძე, მეგრ. გრ., 368). ამიტომ საფიქრებელი ხდება, რომ ჩხრეკა წერითი ხელოვნების ძველი, წარწერათა გამოყვანის აღსანიშნავად განკუთვნილი ტერმინი უნდა იყოს.

თავისდათავად იგულისხმება, რომ მარტო ტერმინი „ჩხრეკაჲ“ და „დაჩხრეკაჲ“ ნაწერის ღირსებას, მის სიმდარეს არ ამტკიცებს. ხშირად ეს მხოლოდ ან გულწრფელი თავდაბლობის ან ზრდილობიანად ქცეული თავდაბლობის გამომხატველი იყო. ეს გარემოება იმითაც მტკიცდება, რომ, ჩვეულებრივ გამონათქვამს ვარდა, ამავე დროს „**ჰაჰად ჩხრმკაჲ**“ და „**უცბად ჩხრმკაჲ**“-ც გვხვდება. სინას მთის 982 წ. ხელნაწერში, მაგ., ნათქვამია: „**ჰაჰად ჩხრეკისათჳს...** შემინდევით“, ხოლო იმავე მონასტრის 994 წ. ხელნაწერის დამწერი მკითხველს ევედრება „**უცბად ჩხრეკისათჳს შემინდევით**“-ო (№ 17, გვ. 308a და № 19, გვ. 53b). ერთს 1091 წ. ხელნაწერის ანდერძში ნათქვამია, ვიცი, რომ „**უნდოდ და ჰაჰად ჩხრეკისა**“-თვის კითხვისა და ლოცვის ღირსი არა ვარო (ქკბი I, 215). ცხადია, ასეთ შემთხვევებში „ჩხრეკაჲ“

წერასა ნიშნავს, თორემ ცუდად წერის მნიშვნელობა რომ ჰქონოდა, „ჰავად ჩხრეკა“ ხომ ორი ერთნაირი სიტყვის გამეორება იქნებოდა.

ცუდი ხელის მქონებელი თავისთვის „მჩხაბაჰნი“-ს სახელსაც ხმარობდა ხოლმე: „ამისსა მჩხაბავსა გაბრიელსა შეუნდვენ ღმერთმან“-ო (XIII საუკუნელნაწ. მ. ჯანაშვილის Опис. III, 195, სადაც შეცდომით „მჩხიბაჰნი“-ა ღებეჭდილი). ს. ორბელიანიც ამბობს: „მჩხაბავი ავაჟ მწერალი არისო“ (ლექსკ.). ცუდი დამწერელობას აღსანიშნავადვე უნდა იყოს ნახმარი გამონათქვამი „მწერალი ნაცრიანი“. XII—XIII ს. ხელნაწერში ნათქვამია: „მიოხე, წო მარიაჲ, ნაცრიანი მწერალი, ძე აბრაამისა, გლახაკი დიმიტრი“ (თ. ყორღანია, Опис. I, 112).

ქართულ ძველ მწერლობაში ბევრი საგულისხმო ცნობებია გაფანტული, რომელთა მიხედვითაც ირკვევა, თუ რაზე იყო „კარგი ქელი“, „ქელის სიკეთე“, თუ „სიავე“ დამოკიდებული.

ერთ ქართველ დამწერთაგანს კარგადა აქვს გამოთქმული, რომ დამწერლის მუშაობის წესიერი და სათანადო ასრულებებისათვის უპირველესად შესაფერისი ხელშემწყობი პირობები იყო საჭირო. ბარამიანის 1726 წ. ხელნაწერის დამწერელი ონანა მდივანი პირდაპირ ნატრულობს: „ნეტამც მწერალსა სამწერლო, ვითა სწადს, ისრეთ უნება: მელანი, სპარსთა ქალაღდი, კალამიც ქელთა უნება, გამართვით სწერდეს... სიწყნარით ახო გააწყობ“, მაშინ „არც ქელი დაეწუნება“-ო (ე. თაყაიშვილი, Опис. I, 530). ამგვარად, სათანადო საწერი მასალა და იარაღი ერთი მხრით, მეორე მხრით „გამართვით“ წერისათვის მოწყობილობა და მუშაობის „სიწყნარე“ იყო აუცილებელი. ამნაირი ნატვრის გამეორება ყველას შეეძლო და XVIII ს-ზე უწინარესი ხანის მწერლებისათვისაც გამოსადეგი იყო იმ მცირედი განსხვავებით, რომ XIII ს-მდე მყოფი მწერალი საწერ მასალად ქალაღდის მაგიერ ეტრატს ინატრებდა.

საქართველოს დაქვეითების ხანის მწერლები ფრთის კალამსა და იმდროინდელ მელანსაც უჩივიან. იმავე ონანა მდივანს ნათქვამი აქვს: „ფრთის კალამს მოხდის ბეწვი და უმალ წვერზედან გაიხვა“. ხოლო მისივე სიტყვით: „ცუდი მელანი ქალაღდსა უმალ შიგ გავარდებისა, მელანი მქრქალი (sic), უსამყე ცუდმან ქალაღდმან გაიხვა“ (იქვე, Опис. I, 529). ამავე პირის სიტყვით მისი დანაწერის ნაკლი, რომ მან „ქელის გამოჩენა“ ვერ შეძლო, უმთავრესად ქალაღდისა, კალმისა და მელნის უვარგისობის ბრალი ყოფილა: „ქელი ვერ გამოვიჩინე, ქალაღდმა მიყო ზიანი, მელანმა იკლო ფერთა“-ო (იქვე, I, 529). ამ თავის ნამუშევრის წუნის გამართლებისათვის სხვაგანაც ასევე აქვს მობოდიშებული: „არც ქელის სიკეთეს გაუფრთხილდი. ამაღ რომე კალმად ბატის ფრთე მქონდა და ქალაღდსა და მელანსაც თქვენც დახედეთ, რა ცუდნი და არას ქელისანი არიან, და ამისთვის კარგი ქელი არ მოვიდა“-ო (იქვე, I, 526—527).

მაგრამ თავიდათავი, რასაკვირველია, შესაფერისი დროული განსწავლულობა და გამოცდილება იყო. გრიგოლის ცნის გადამწერი თავისი დანაწერის ნაკლს სწორედ სათანადო და პატარაობიდანვე განსწავლულობის უქონ-

ლობით იბოდიშებს: „თუ რამ დაძეკლოს, გინა დავეკლო წალმართ, სიყრმი-
საგან არა მესწავა წერად, შემინდევით შრომისათჳს“-ო (ქკბი I, 166).
1661 წ. ქამნგულანის ღამწერი კიდევ მიზეზად თავის ახლადმოსწავლეობას
და გაუწვრთნელობას ასახელებს: „სრულ იქმნა... ჳელითა ჩემ ცოდვილისა-
ათანასესითა. ახლადმოსწავლე ვიყავ და, თუ რაიმე დამეშავებინოს, ნუ
მწყევთ“-ო (ე. თაყაიშვილი, საისტ. მასალ. II, 49). ცხადია, „ახლად-
მოსწავლე“ გამოცდილ ღამწერს ვერ შეეძრებოდა ხელით იმგვარადვე,
როგორც ვისაც პატარაობიდანვე წერა შესწავლილი არ ჰქონდა, წერის
ხელოვნებას ისე კარგად ვერ შეითვისებდა, როგორც თავის დროზე და შე-
საფერისად გაწვრთნილი.

მაგრამ გამოცდილი და დახელოვნებული მწერალიც ყოველთვის და
ყოველ შემთხვევაში ერთნაირად და ერთი და იმავე ხელითა და შნოიანობით
არ წერდა. მის ნაწერსაც სხვადასხვა გარემოების გავლენა აუცილებლად
ემჩნეოდა ხოლმე. ეფთჳმე მთაწმიდელი, მაგ., თავისი ხელნაწერის „ზო-
მად წერა“-ს იმით იბოდიშებს, რომ „უცალო ვიყავ და უფროდსი ღამით
მიწერია“-ო (ქკბი I, 139). უნდა გათვალისწინებული გვქონდეს, რომ დღი-
სით სამონასტრო მოვალეობის ასრულებით ქმოუცლელი ზოგი მწერალი, თუ
გადამწერელი, ან მკითხველი ბერები ღამ-ღამობით მუშაობდნენ. ამის გამო
ათონის ქართველთა მონასტერში ერთადერთი გამონაკლისი და ზეთის სუიდ-
ვისა და ანთების უპირატესობა იმ მონაზვნებს ჰქონდათ, „რომელნი მკითხ-
ველნი იყვნიან ანუ მწერალნი და წასანახავად, ანუ საწერლად აინთიან,
სხუაჲ კულა არა იყო წესი, რათამცა... კანდელსა ანთებდეს“ (გწი მთწმი-
დელი, ცწი იწესი და ეფთმესი 81,1). თვით ეფთჳმე მთაწმიდელსაც, როგორც
მისი ცხოვრების აღმწერელს სამართლიანად აღნიშნული აქვს, „უფროდსნი
წიგნნი ღამით სანთლითა უთარგმნიან... ფრიადისა უცალოებისაგან და საუ-
რავთა“-ო (იქვე, 50,4). ამ გარემოებას შეუძლებელია დამწერელის ხელზე გავ-
ლენა არ მოეხდინა. მიქელ დაღალისონელი კიდევ თავისი „ფარჩხად წერის“-
მიზეზად გადაჩვეულობასა და სიბერეს ასახელებს: „რამეთუ მესამესა წელი-
წადსა ბოსტანსა და დასასრულთა ჰახაკთასა ვიქცეოდე“-ო (ათონის კრებ.,
გვ. 175), —მესამე წელიწადი ყოფილა, რაც უკვე კარგა მოხუცებული მებოსტ-
ნეობაში ჩამბულა. ცხადია, ასეთ პირობებში აღარც ხელი დაემორჩილებო-
და-ლა და ვერც თვალი-ლა გაუქრიდა ხეირიანად.

ავგაროზ ბანდაისძეს თავის გადაწერილ ხელნაწერის ანდერძში
აღნიშნული აქვს: „ოდეს ვიწყე წერად (1348 წ. დაუწყია), ყრმა ვიყავ და
აქა მივცოვნებულმან სრულ ვყავ ქორონიკონსა: მიგ:“ 1365 წელსაო (თ. ეო რ-
დანია, Опис. II, 94). 17 წლის განმავლობაში უწერია წიგნი და, რასაკვირ-
ველია, იქ ნაწერის თვისებაცა და ღირსებაც დაწერილობის დროისდა მიხედ-
ვით განსხვავებული იქნება. ამ წლოვანებით გამოწვეული განსხვავების გარ-
და, მას ნაამბობი აქვს ცხოვრებისა და სულიერი მდგომარეობისათვის იმ
ყოველმხრივ მძიმე პირობების შესახებაც, რომელნიც მის მუშაობას აძნე-
ლებდნენ: „ღირს ვიქმენ... მწერალი ავგაროზ ბანდაისძე აღწერად წმიდისა
ამის წიგნისა... ჳელ ვყავ და ვიწყე წერად დიდსა სიგლახაკესა და ეტრატის.

სიძვრება და შუკოთსა და უცხოობასა შინა, წელსა მას, რომელსა იყო დიდი ხიკუდილობა, ქორონიკონი იყო: ლვ:“, ე. ი. 1348 წ. (იქვე, II, 93). ასეთ მძიმე პირობებში კარგ დამწერელსაც შეიძლება ხალისი დაჰკარგოდა და გულმოდგინეობა დაჰკლებოდა. ის სიწყნარე, რომელიც შნოიანი წერისათვის ქართულ გადამწერლებს აუცილებელ პირობად მიაჩნდათ, აფგაროზ ბანდაის-ძესთანა პირობებში ნამყოფს ადამიანს ხომ შეუძლებელია მქონოდა.

დასასრულ, ნაწერის ვითარება თვით მომუშავეს მოცლილობა-მოუცლელობასა და დაღლილობაზეც იყო დამოკიდებული. უმჯველია, წერის სისწრაფე, „სწრაფადობა კალამით“, დამწერელს საშუალებას არ აძლევდა ასოები წესიერად და ლამაზად გამოეყვანა და „ვანწყობით“ დაეწერა. ონანა მდივანს აღნიშნული აქვს, რომ ბარამიანის გადაწერაში კალმის ისეთი სწრაფადობა გამოუჩენია, რომ „დავხწერე დღეში ერთ“ რვეული და მიხთვის ვერ არი კაი ჯელი“-ო (ე. თაყაიშვილი, Опис. II, 520—527).

ვეფხისტყაოსნის 1671 წ. ხელნაწერის გადამწერელი დაღლილობას უჩივის: „რა ჯელ-ვეყავ ესე წერითა ჯელნი დამიშრო კალამმან, თვალნი გაშტერდეს მზერითა“ (ს. კაკაბაძე, ვეფხისტ. 14).

1800 წ-ს ერთი ხელნაწერის დამწერი სპარსთა შემოსევის შემდგომ თბილისიდან ლტოლვილი მოგვითხრობს: „მწირობისა ჩემისასა ქალაქსა ღუშეთს... უმეტესად მუჯლთა ზედა არა სწორითა კასშათითა ვჰსწერენ კაბადონნი ამისნი (ე. ი. ხელნაწერისა) არა ქონებისათჳს ხახაზავისა“-ო (თ. ეორდანი, Опис. I, 294).

ერთი სიტყვით, ზემომოყვანილი ცნობებიდან ცხადი ხდება, რომ დანაწერის ღირსებაზე, დამწერლის პირადი მხატვრული ნიჭისა და სხვა თვისებების გარდა, კულტურულ დონეს, დროულსა და სათანადო განსწავლულობასაც, წლოვანებას, გულდასმულობას, მოცლილობას, თუ მოუცლელობით გამოწვეულ წერის სისწრაფეს და ცხოვრების ყველა ხელშემწყობ თუ შემადერხებელ პირობებსაც ვაგლენა მქონდა. ეს გარემოება პალეოგრაფს უთარილო ხელნაწერების მარტო ხელის მიხედვით დათარიღების დროს ყოველთვის უნდა ახსოვდეს. მას მუდამ უნდა გათვალისწინებული მქონდეს, რომ ყველა თანამედროვენი ერთნაირად არ სწერენ და ერთი და იგივე ადამიანიც თავის სიყბმის, სიჰაბუკის, ხნიერებისა და სიბერის ხანაში ერთნაირი ხელის მქონებული არ არის და თვით თავისი წლოვანების ერთსა და იმავე ხანაში მისი დანაწერი წერის პირობებისდა მიხედვით ხშირად თვალსაჩინოდ განირჩევა ხოლმე.

„პარზი მწერლისა“ და „ხელოვანის“ სახელის მოსახვეჭად და ვანაქმულობის მოსაპოვებლად ჯერ ერთი „ლამაზი“ ასოების გამოყვანა უნდა სცოდნოდა მწერალს, „საჩინო პელი“ უნდა მქონოდა და თავისი ხელოვნების ყველა მოთხოვნა დაეცვა. გ. მთაწმიდელის ცნობით თეოფანე ხუცესი იყო „ველოვნებით მწერალი წიგნთა“ (ც. ი. იესი და ეფთჳმესი 111.3). ლვთაების 1722 წ. გუჯარში ნათქვამია: „ველოვან ხარ... ჯელითა წერასა“-ო (ისტ. საბ. I, 41).

ძველად ხელნაწერს ისეთივე მოწიწებით ეპყრობოდა პატრონაცა და დამწერელიც, როგორც ხელოვნების ძეგლს. ამიტომ მის ნაწერს სილამაზე და შინო უნდა ჰქონოდა. საკმარისია, ადამიანმა ეტრატზე დაწერილი ძველი ქართული ხელნაწერები გადასინჯოს, რომ ეს გარემოება მისთვის ცხადი შეიქნეს.

ეტყობა, რომ საქართველოს განათლების ცენტრები ამ მხრივ ერთმანეთს ეჯიბრებოდნენ. კარგ მწერალს არამცთუ თანამედროვეთა შორის ჰქონდა ხოლმე სახელი განთქმული, მისი ნაშრომი მერმინდელი შთამომავლობისათვისაც განსაკუთრებული ნდობით იყო მოსილი და შემდეგდროინდელი გადამწერნი დედნად სწორედ ასეთ პირთა ნამუშევარს ირჩევდნენ. აი მაგ., რა არის გელათის მონასტრის XII—XIII საუკ., № 25 ხელნაწერში ნათქვამი: „წიგნისა სიშართლისათჳს იქჳ ნუ ვის გაქუს, პირველ დედაჲ მართალი და კარგისა მწერლისა დაწერილი მქონდა“-ო (XB, V, 12).

ირკვევა, რომ ძველად წერისა და დანაწერისათვის გარკვეული „კანონი“ ყოფილა შემუშავებული, როგორც ასოთა მოხაზულობა-გამოყვანისათვის, ისევე მათი „ჩახსმისა“-თვის. ამ წესების დარღვევა უკანონოდ იყო მიჩნეული და დაწერილს „უნდოდ და ჰავად“ ხდიდა. 1091 წლის ერთს ხელნაწერში დამწერელი თითონვე გულახდილად აღიარებს: „უნდოდ და ჰავად ჩხრეკისა და უჰანონავად (sic) და იწროდ ჩახსმისათვის არა უმეცარ ვარ, რამეთუ არა კითხვასა, გინა ლოცვასა ღირს ვარ, არამედ წინაუკმო“-ო (ქვბი II: 215). მაშასადამე, „ასოთა დახსმა“, თუ „ჩახსმა“ სტრიქონში „იწროდ“ არ შეიძლებოდა, არამედ „გაწურობით“, მძივივით ასხმულს უნდა ჰგვანებოდა. ონანა მდივანი ტყუილად არ ნატრულობდა, რომ ნეტამც იმ მწერალს, რომელმაც „სიწუნარით ასო გააწყობ“-ო. ის ნანობდა, რომ აჩქარებული მუშაობის გამო „ასო ვერ დავსხი განწყობით, ვერც ჭე ლამაზი ანი“-ო (ე. თაყაიშვილი, Опис. I, 529).

რასაკვირველია, წიგნის მომგებელიცა და წამკითხველნიც მართო დანაწერის სილამაზეს არ ეძებდნენ და არ ეტანებოდნენ, მათ თვით ამ წიგნის შინაარსი აინტერესებდათ. ამიტომ მთავარი ყურადღება ტექსტის სისწორესა ჰქონდა მიპყრობილი, რომ თხზულება უცდომელად ყოფილიყო გადაწერილი. ის ვინც ამ მხრივ ყოველ უმკაცრეს მოთხოვნილებას აკმაყოფილებდა, „მწვერალი უმართლესი“, ან „სიმართლითა აღსაზნა“ ეწოდებოდა. ამ მხრივ ერთი საყურადღებო ცნობა მოგვეპოვება გელათის მონასტრის XII—XIII ს. № 25 ხელნაწერში. გადამწერს იქ ნათქვამი აქვს: „დედაჲ მართალი და კარგისა მწერლისა დაწერილი მქონდა,—და თჳთ რად არა წარმოგიდგინებ კაცსა მას მოწესენებითა სახელისაჲთა,—იოანე დიაკონისა წისა დედოფლისა ბორენაჲს გაზრდილისაჲთა, რომელ მე ესრე მესმა, რომელ გიორგი ბრძალასა კათალიკოს—ყოფილსა აქაჲთ მისებრი და მის უმართლესი მწერალი არ გამოხრულა ჩუენ ქართველთა ნათესავთა შინა“-ო (XB, V, 121).

როდესაც გადამწერელს სილამაზით განთქმული ხელი არ ჰქონდა, მაგრამ სამაგიეროდ ტექსტის ზედმიწევნითი გადმოწერა იცოდა, ეს გარემოება ხელის სილამაზეზე ნაკლებ არა ფასობდა, პირიქით, უფრო მეტადაც. გელათის

თის მონასტრის 1711 წ. № 26 ხელნაწერში, მაგ., აღნიშნულია: „დალადა-
თუ არა სადამე საჩინო არხ ჯელი ესე, არამედ... სიმართლითა აღსავსე“-ო
(XB, V, 122), ხოლო ვეფხის-ტყაოსნის 1671 წ. საქ. საისტ. საზოგ. № 757
ხელნაწერის გადამწერი კვეხულობს კიდევ: „ჯელსა მკითხველი შეატყობს,
სიმართლით სხვა სჯობს წერითა“-ო (ს. კაკაბაძე, ვეფხის-ტყაოსანი, 14).

როდესაც წიგნის შექმნის მსურველს ახალდაწერილი წიგნი უნდოდა,
გადამწერელს შეუკვეთდა, ამ შინაარსის თხზულება, ან კრებული მჭირდება
და მომიშაადეო. ამნაირი წიგნის შემქმნელს „მომგებელი“ ეწოდებოდა (იხ.
სინას მთის მონასტრის 984, 975 და 981 წწ. ხელნაწ.) თუ საჭიროდ მიიჩ-
ნევდა, ან თუ დამწერიელი შესაფერის საწერ მასალას ვერ იშოვიდა, მომგე-
ბელი მასალას თვითვე შოულობდა და მიუტანდა ხოლმე. მიქელ დალაღი-
სონელს, მაგ., თავის ანდერძში აღნიშნული აქვს: ათონის 1074 წ. კრე-
ბული დავწერე „დეკანოზობასა“ იაკობ მღვდელისასა, განზრახვითა მისითა...
ეტრატი იაკობ დეკანოზმან მოიღო“-ო (გვ. 175). როდესაც წიგნის მომგე-
ბელს სადმე განთქმული გადამწერი ეგულებოდა, მანძილს არ შეუშინდე-
ბოდა ხოლმე. ჩვენამდის მოაღწია ერთმა საგულისხმო წერილმა, რომელიც
განთქმულ მწერალ იოანეს 984 წელს სინას მთიდან წიგნის მომგებელი
მიქელისათვის მიუწერია, როდესაც შეკვეთილი წიგნი შემკვეთელისათვის
დამთავრებული გაუგზავნია. აი თვით წერილიცა: „ქრისტემან მომიბოძენ
ჯუარი და წმიდად ლოცუად თქვენი, ძმაო და უფალო ჩემო მიქელ, რომელი
გებრძანა, დამიწერია. მარიაჲ მეგვიბტელისად არა ვბოვე. სხუად ვერად ვიცოდე,
რადმცა დავწერე. რვეულნი, რომელ დარჩის, საკითხავებად დავწერე. შემინ-
დვე, არად მქონდა. ყოველთა ძმათა იაკვანის ცემასა და ლოცვასა მოვახსე-
ნებ. ესე მე აღრე დავწერე, გარნა არაუინ ვბოვე, ვისკცა მივსცე: ამ კჯრი-
ლესადა წარმოპიცემიან. თუ რას მაწერიებდუ, მიზარიან ეტრატი გიზღო“-ო
(სინას მთის მონასტ. 984 წ. ხელნაწ.). ეტყობა, მიქელს, სხვათა შორის, მა-
რიაჲ მეგვიბტელის ცხოვრების გადამწერაც შეუკვეთია, მაგრამ იოანეს მისი
ტექსტი სინას მთაზე ვერ უშოვია და იმის მაგიერ საკითხავები გადაუწერია.
თუ ამაზე არ დამთანხმდები, რასაც დამაწერინებ, სიხარულით აგინაზღაუ-
რებ ამ ეტრატსაო. საგულისხმოა აგრეთვე გადამწერის ბოდიში დავგვიანები-
სათვის: შეკვეთილი დროისათვის დამზადებული მქონდა, მაგრამ მგზავრი არ
იყო, რომ გამომეტანებინაო.

§ 4. გარემოწერილობა და თაბუნები

სათითაო გადამწერულთა გარდა ჯვუთობრივი გადამწერლობაც იცო-
დნენ. ქართულ ძველ ხელნაწერებში მრავალი ცნობები მოიპოვება ერთი
ხელნაწერის ორი და სამი პირისაგან გადამწერილობის შესახებ. ცხადია,
ასეთ შემთხვევებში ჩვენ ერთი წერითი განსწავლულობის და სკოლის წარ-
მომადგენლებთან გვაქვს ხოლმე საქმე, რომელთაც ამ ხელოვნების ყველა
შოთხოვნილება ერთნაირად ესმით და ერთი და იმავე ხელით წერა შეუძ-
ლიათ, მაგ., ოშკ-ათონის 978 წ. დაბადების ანდერძში ნათქვამია: „დაიწერა

წმ ესე წიგნი ჯვლითა სამთა მწერალთა[ა]თა — მიქაელისითა, გიორგისითა და სტეფანესითა“-ო (ა. ცაგარელი, СПГ I, 73). ტბეთის 995 წ. სახარებაც დაწერილი ყოფილა „ჯვლითა ართა მწერალთა[ა]თა—დ'თ გლახაკისათა და გლახაკისა ოქროპირისათა“ (იქვე, 20). იოანე ოქროპირის სახარების თარგმანების შემცველ ათონის მონასტრის 1008 წ. ხელნაწერიც „დაიწერა მეორე ესე წიგნი ჯვლითა ჩუენ ცოდვილთა—არსენი, იოვანე და ოქროპირისათა“ (იქვე, I, 86). ამგვარი შინაარსის ამონაწერების მოყვანა ბლომად შეიძლება.

ცხადია, რომ ერთი ამ რამდენიმე გადამწერთაგანი გადაწერის ხელმძღვანელი და უფროსი უნდა ყოფილიყო და გადამწერთა ურთიერთშორის დამოკიდებულება გარკვეული წესებით იქნებოდა მოგვარებული. ისეთ შთაბეჭდილებას ახდენს, რომ გადამწერთა ერთნაირი ამხანაგობანი უნდა ყოფილიყო. XI—XII სს., როდესაც საქართველოს კულტურულმა განვითარებამ უაღრეს საფეხურს მიაღწია, გადამწერლების ამხანაგობათა არსებობა და საზოგადოდ ამ ხელობის ფართოდ. საეპრო მიზნით ერთობლივი წარმოება ბუნებრივად უნდა ვიგულისხმობთ, მაგრამ ჯერ ამ საკითხის შესასწავლად საკირო ცნობები ამ ხანისათვის არ მოგვეპოვება. არც ის ვიცით, თუ რა სახელი ეწოდებოდა მაშინ ამგვარ გადამწერლების ამხანაგობებს. მხოლოდ XVIII საუკ. პირველი ნახევრის ერთ წიგნში გვხვდება ამ საგულისხმო საკითხის შესახებ საყურადღებო ცნობა. ციხის გულანში სახელდობრ ნათქვამია: „მე ცოდვილმან მღვდელმან საბაჲ ჯელ-ვყავ პატროსნისა გულანისა ამის აღწერა ბრძანებითა პატროსნის ნაკაშიძის ბეჟანისათა... ესე წა პატროსანი სრული გულანი ჩემის ცოდვილის ხელით დამიწერია... ამის წერაშიდ ჯუმათის გულანი გაგაკეთე მე და ჩემმა თაბუნმა“-ო (დ. ბაქრაძე, АПГАკ., გვ. 274). „თაბუნი“ და „ასნათი“ ერთი და იგივე სიტყვაა და XVII—XVIII სს.-ში ამქრის მნიშვნელობით იხმარებოდა. აქედან ცხადი ხდება, რომ გადამწერთა ამხანაგობას „თაბუნი“ ჰრქმევია. თუ ასეთი რამ საქართველოს ამ კულტურული დაქვეითების ხანაში ყოფილა, მით უმეტეს ეს X—XII სს.-ში, ჩვენი ქვეყნის კულტურული აყვავების ხანაშია საგულჯსხმებელი.

§ 5. გაღამნაკილთა შრომის ნაყოფიერება

საგულისხმო ცნობები მოგვეპოვება დამწერელ-გადამწერთა მუშაობის ნაყოფიერებისა და „კალანთა სწრაფადობა“-ზე. მართალია, პირდაპირი ცნობები შედარებით შერმინდელია და XVII—XVIII სს. ვითარებას გვისურათებს, მაგრამ არაპირდაპირი ძველი დროისათვისაც მოგვეპოვება და შერმინდულებთან ერთად საყურადღებო დასკვნის გამოყვანის საშუალებას გვაძლევს XI—XII საუკუნეებისათვისაც.

ეფთჳმე და გიორგი მთაწმიდელების სიტყვებიდან ჩანს, რომ განთქმულ ხელოვან გადამწერელს თეოფანე ხუცესს თავის სიცოცხლეში დაახლოვებით 75 მოზრდილი წიგნი გადაუწერია (ამის შესახებ იხ. აქვე § 12, წიგნების ფასი). უფრო საყურადღებოა ცნობები ეფთჳმე მთაწმიდელის

შრომის ნაყოფიერების შესახებ, რომელიც მისგან შექმნილი თეოფანე ხუცესისაზე გაცილებით უფრო ძლიერი ყოფილა. მარტო გიორგი მთაწმიდელს მის ცნობებში 60 თხზულება აქვს ჩამოთვლილი. მთლად კი ეფთჳმე მთაწმიდელს 90-მდე ნაწარმოები აქვს ქართულად ნათარგმნი და გადმოკეთებული¹. ზოგი მათგანი დიდი თხზულებებია. თუ გავიხსენებთ, რომ ხანგრძლივი (978—1028), 50 წლის სამწერლობო მოღვაწეობა 14 წლის განმავლობაში (998—1012 წ.)² სამონასტრო საქმეების შრომა-გამგეობით იყო შეწყვეტილ-შეფერხებული და ნამდვილი ინტენსიური მუშაობის წარმოება მას, მაშასადამე, მხოლოდ 36 წლის განმავლობაში შეეძლო ეწარმოებინა, მაშინ ეფთჳმე მთაწმიდელის ნაყოფიერება სწორედ რომ განმაცვიფრებელი გვეჩვენება: წელიწადში 2—3 თხზულება უთარგმნია. მის ამ მოღვაწეობას, რასაკვირველია, თეოფანე ხუცესისას ვერც კი შევადარებთ: სად მთარგმნელ-შემთხვეელის შემოქმედებითი მუშაობა და სად სხვის ნათარგმნისა, თუ ორიგინალური ნაშრომების გადაწერა! მაგრამ ეფთჳმე მთაწმიდელსაც ხომ თავისი თარგმანისა და ნაწარმოებების დაწერაც უხდებოდა. მარტო ამ დაწერილობის ნაყოფიერების მხრივაც რომ შევადაროთ ეფთჳმესი და თეოფანეს შრომის ნაყოფიერება, ეფთჳმე სჯობნის. მისი ნაწერი რომ მხოლოდ იმავე საფასით შევაფასოთ, როგორც თეოფანესია შეფასებული, ეფთჳმე მთაწმიდელის შრომების ღირებულება 1500 დრაჰკან-დუკატს აღემატება.

აღსანიშნავია გიორგი მთაწმიდელის შრომის დიდი ნაყოფიერებაც. თავის 23 წლის სამწერლობო მოღვაწეობის დროს (1042—1065), რომელთაგან უკანასკნელი ექვსი წლის განმავლობაში მუშაობა ამ სფეროში არ შეეძლო, მას 40 შრომა დაუწერია, ხან ვითარცა მთარგმნელს, ხან ვითარცა რედაქტორს, ხან ვითარცა მეცნიერს თავისი საკუთარიც. ამგვარად, თუ 17 წელიწადს ვიანგარიშებთ, ყოველ წლივ 2 ნაშრომზე მეტი გამოდის. ზოგი მათგანი დიდი წიგნები იყო და რთულ და ხანგრძლივ მუშაობას მოითხოვდა. რასაკვირველია, აქაც ჩვენ შემოქმედებითა მუშაობის ძეგლებთანა გვაქვს საქმე, მაგრამ, მარტო წერითი პროცესის მხრითაც რომ მივუდგეთ საკითხს, შრომის დიდ ნაყოფიერებასთან გვაქვს საქმე, მეტადრე თუ ამავე დროს გიორგი მთაწმიდელის შრავალფეროვანს, ინტენსიურ მოღვაწეობას მონასტერსა და გარეთაც გავიხსენებთ.

ბარამიანის 1726 წ. ხელნაწერის დამწერელი ონანა მდივანი თავის ანდერძში თავმოწონებით ამბობს: „დღეში ერთი რვეული დავსწერი ოთხმოცდაათექვსმეტი ლექსი, რომე მრავალთა ნახიან სწრაფადობა კალამთა ჩემთა“-ო (ე. თაყაიშვილი, Опис. I, 527). ერთი რვეული 16 გვერდს შეიცავდა და ონანა მდივნის სიტყვებიდან ჩანს, რომ დღეში 16 გვერდის (30,5 × 20,5 სანტ.) დაწერა უკვე „კალამთა სწრაფადობად“ ითვლებოდა. მაშასადამე, ჩვეულებრივ დამწერი ამაზე გაცილებით ნაკლებ ნაყოფიერებას იჩენდა და ნაკლების დაწერას ასწრებდა.

¹ პროფ. გ. კეკელიძე, ქართ. ლიტერ. ისტ., I, 170—188, თბ. 1941 წ.

² იქვე, 196—207.

საქართველოს საისტორიო საზოგადოების ვეფხის-ტყაოსნის 1646 № 99 ხელნაწერის გადამწერს ნათქვამი აქვს: „ვიწყე ესე... ვეფხის-ტყაოსანი“ თიბათვისა ცამეტსა, სრულ [ვყავ ათ]რვამეტსა აგვისტოსა ქკსა სამას ოცდა-თოთხმეტსა, [თუ] რამ აკლდეს, ნურავინ დამწყევლით, ტყვეობაში ვსწერდი. ეს წიგნი ოცდაცხრა რვეული არის“-ო (ე. თაყაიშვილი, Опис. II, 570). ანგვარად, ვეფხის-ტყაოსნის გადამწერა 13 თიბათვეს ანუ ივლისს¹ დაწყებულა და 18 აგვისტოს დამთავრებულა. სულ 35 დღე გამოდის და ამ ხნის განმავლობაში 29 რვეული, ანუ 464 გვერდი დაუწერია. თუ გადამწერმა ყოველ-დღე, კვირა-უქმეებსაც იმუშავა, მაშინ დღეში 16 გვერდზე ცოტა მეტი დაუწერია. მაგრამ თუ გადამწერი კვირა-უქმეებს მტკიცედ იცავდა, მაშინ მისი ნაყოფიერება თითქმის ონანა მდივნისას უდრის და დღეში 16 გვერდი (28×20 სანტ.) გამოდის.

ციხის გულანის ანდერძში მის XVII—XVIII ს. პირველი ნახევრის გადამწერელს საბა მღვდელსაც აღნიშნული აქვს: „ღმთაების გულანი ჩავიგდე ჯელთ, მარტომან გავაკეთე, ისიც თვრამეტს წელიწადს განვასრულე“-ო (დ. ბაქრაძის АПГА, გვ. 274). დ. ბაქრაძის სიტყვით, აქ აღნიშნული ღმთაების გულანი შემოქმედის გულანი უნდა იყოს (იქვე, 275). ხოლო, ამავე მკვლევარის სიტყვით, შემოქმედის გულანი 1004 სქელ ქალაქის ფურცელს შეიცავს და 2 ფუთს იწონის, მრავალი სურათებითაც არის შემკული. დ. ბაქრაძე ამბობს, თითქოს ციხის გულანში საბა მღვდელს ნათქვამი ჰქონდეს, რომ მე და ჩემმა თაბუნმა ამ გულანზე 18 წელიწადს ვიმუშავეთო (იქვე, 150). მაგრამ თვით საბა სულ სხვას მოგვითხრობს და განსვენებულ მკვლევარს აქ შეცდომა მოსვლია. საბას ჯერ ნათქვამი აქვს: „ამის (ე. ციხის გულანის) წერაშიდ (sic) ჯუმათის გულანი გავაკეთე მე და ჩემმა თაბუნმა. კიდევ ღმთაების გულანი ჩავიგდე ჯელთ, მარტო გავაკეთე, ისიც თვრამეტს წელიწადს განვასრულე“-ო (იქვე, 274). აქედან ცხადია, რომ საბა მღვდელს შემოქმედისა და „ღმთაების გულანი“ სხვადასხვა წიგნებად აქვს აღნიშნული და ბაქრაძის ახრი გულანის ამ ორი სახელის იგივეობის შესახებ თვით ამ ძეგლების გადამწერის მკაფიო ცნობას ეწინააღმდეგება. ამას გარდა, მას გარკვევითა აქვს აღნიშნული, რომ შემოქმედის გულანი მან და მისმა „თაბუნმა“ გადამწერა, ე. ი. რამდენიმე თანამშრომელი ჰყოლია ამ წიგნის გადამწერის დროს, და ეს გარემოება თვით შემოქმედის გულანის მინაწერ — ანდერძის ცნობებითაც მტკიცდება (იქვე, 149—150). „ღმთაების გულანი“ კი მე მარტომ გავაკეთე“-ო, უთანამშრომლებოდ უწერია და სწორედ ამ გულანზე ამბობს, რომ 18 წელიწადს დავამთავრეო. ეს გარემოება ისედაც საფიქრებელია, რადგან მრავალი გადამწერის თანამშრომლობას ყოველგვარი ახრი დაეკარგებოდა, ეს წიგნი ამდენ ხანს რომ ეწერათ: თანამშემწენი, ცხადია, საქმის დასაჩქარებლად უნდა ყოფილიყვნენ მიწვეულნი.

¹ ს. თრბელიანის სიტყვით (ლექსიკ. იხ. „თიბისა“ და „თთვე“), მაგრამ ესაა — ივნისს. თუ ივნისად მივიღებთ, 66 დღე იქნება და დღეში 7—8 გვერდი გამოდის.

რაკი „ღმთაების გულანი“ არა ჩანს, მის სიდიდეზე დაახლოებითი მსჯელობა შემოქმედის გულანის მიხედვით შეგვიძლია, რადგან მათი შინაარსის იგივეობა ამ ხელნაწერთა ერთტანიანობას გულისხმობს. შემოქმედის გულანი კი 1004 ფურცლიანი, ანუ 2008 გვერდიანი დიდი ტანის წიგნია. თუ ეს რაოდენობა საბა მღვდელს 18 წლის განმავლობაში დაუწერია, გამოდის, რომ წელიწადში მას ორთაშუა რიცხვით 111 გვერდზე ცოტა მეტი ($\frac{1}{9}$) უწერია. უნდა გავიხსენოთ, რომ საბას ვითარცა ხუცესს თავისი პარდაპირი მოვალეობის ასრულება უხდებოდა: ამისთვისაც ცოტა დრო არ დასჭირდებოდა და სრულებით მოცლილი არ იყო, რომ განუწყვეტლივ „ღმთაების გულანის“ გადაწერაზე ემუშავა. შესაძლებელია, შემოქმედის გულანივით ისიც დასურათებული ყოფილიყო და მაშინ ამავე დროს მას ხატვაც მოუხდებოდა. როგორც მისივე სიტყვებიდან ჩანს, ამ გულანის გადაწერის დროს კიდევ სხვა ორი გულანის გადაწერა-შემზადებაშიაც ბიულია მონაწილეობა და ამისთვისაც დრო დასჭირდებოდა. ყველა ამ მოსაზრებათა გამო საბა მღვდლის შემომოყვანილი ცნობა, რომელიც დღეში დაახლოებით $\frac{1}{2}$ გვერდის გადაწერას გვაგულისხმევინებს, გადამწერულთა შრომის ჩვეულებრივი ნაყოფიერების გამოსარკვევად დაშახასიათებელი და გამოსაყენებელი არ არის, მაგრამ საყურადღებოა თვით ნაწერის თვისებათა გასარკვევად და დასაფასებლად.

იგივე უნდა ითქვას ავგაროზ ბანდაისძის 17 წლის განმავლობაში გადაწერილი 500 გვერდიანი ეტრატის დიდტანიანი (34×24 სანტ.) წიგნის შესახებ ცნობაზეც, რომლის მიხედვითაც ავგაროზის ნაყოფიერება წელიწადში 29 გვერდს ძლივს სცილდება. ცხადია, რომ ამ შემთხვევაშიც გადამწერს განუწყვეტლივ არ უნდა ემუშავა და მისი გადამწერლობის ხანგრძლივობაც ამით უნდა იყოს გამოწვეული. ეს რომ სწორედ ასეც უნდა ყოფილიყო, ამას თეოფანე ხუცესისა, ეფთჳზე და გიორგი მთაწმიდელების შასახები ცნობები ცხადყოფენ. ავგაროზ ბანდაისძესა და საბა მღვდელსავით მათაც რომ თითო მოზრდილი ხელნაწერი 17—18 წლის განმავლობაში ეწერათ, მაშინ მათ ნამუშევარს საუკუნეები მოუხდებოდა.

1715 წ. ფსალმუნის ხელნაწერის გადამწერული გვაუწყებს: „ვიწყე წმიდაჲ ესე დავითი დღეთა ზატკისათა, მენელსაცხებელთ კვირიაკისა წინადლით, შაბათს, და სრულ ეყავ შობითგან ბრძის კვირიაკის წინადლით, შაბათს, დღესასწაულსა წა მეფეთა კოსტანტინე და ელენესთა ჯვრის გამოჩენასა“-ო (მ. ჯანაშვილი, Опис. III, 193). რაკი ხელნაწერი 225 ფურცელს, ანუ 450 გვერდს შეიცავს, დღეში 20 გვერდი უწერია, თუ კვირაობითაც უმუშავნია, თუ არა და 23 გვერდი, მაგრამ პატარა ტანისა ($9,9 \times 6,9$ სანტ.).

გელათისეული გულანის ხელნაწერში აღნიშნულია: „ვიწყეთ წერად ამისა ქკსა ტმა (= 1653 წ.) და სრულ იქმნა წელაწადსა მჩსა, ქკსა ტმგ“-ო (= 1655 წ.; თ. ჟორდანიას, Опис. II, 202). თ. ჟორდანიას ცნობით ეს დიდი ტანის (44×28 სანტ.) წიგნი ამჟამად 1161 ფურცელს შეიცავს, მაგრამ შუაში ბევრი ფურცლები ჰკლებია (იქვე, გვ. 192—193). რადგან დანაკლისის რაოდენობა თ. ჟორდანიას ზედმიწევნით აღნიშნული არა აქვს, დაახლოებით, რომ გულანის ფურცლების თავდაპირველი რიცხვი 2000-ად ვიანგარიშოთ,

დიდი შეცდომა არ იქნება: თვით დაბეჭდველს აქვს აღნიშნული, რომ ამაზე სრული წიგნი საქართველოში არ მოიპოვებოდა, 2 წელიწადის დღეთა რიცხვს რომ 12 მთავარი დღესასწაულისა და კვირა დღეები გამოვაკლოთ და 610 საშუალო დღე ვიანგარიშოთ, გამოვა, რომ დაახლოებით დღეში 6¹/₂ დიდტანიანი გვერდი დაუწერიათ.

ვახუშტი ბატონიშვილის თხზულებათა 1785 წ. გადამბეჭდველს მიხედვით ცეს-დეკანოზს კიდევ ნათქვამი აქვს: „მოვეყვ წერად თთჳსსა აპრილსა: იწე: (15) და გავასრულე მთიბათჳს: დ: (4), რომელ იქნება დღე ორმოცდაათი“-ო (ე. თაყაიშვილი, Опис. II, 678). ამ ხელნაწერში სულ 408 გვერდია 30×20,5 სანტ. ზომისა. რაკი თვით გადამბეჭდველი 50 დღეს ანგარიშობს, ისე გამოდის, რომ დღეში 8 გვერდი უწერია.

ამგვარად, საბა მღვდლისა და ავუაროზ ბანდაისძის ცნობებს თუ მხედველობაში არ მივიღებთ, ონანა მდივნის, ვეფხის-ტყაოსნის, ფსალმუნისა და სხვა ხელნაწერების ანდერძებიდან ამოღებული ზემომოყვანილი ამონაწერებით ირკვევა, რომ კარგი და სწრაფი გადამბეჭდველი დღეში 20—23 პატარა ტანის (9,9×6,9 სანტ.) გვერდის, 13—16 მოზრდილი (30,5×20,5 სანტ.) გვერდისა და 6—8 დიდი ტანის (44×28, ან 30×20,5 სანტ.) გვერდის დაწერას ახერხებდა. თუ გავიხსენებთ, რომ მაშინ ხელნაწერი ლამაზი და გარკვეული, თანაც თავიდან ბოლომდე ერთნაირი ხელით უნდა ყოფილიყო დაწერილი, გადამბეჭდველის ამოღენი ნაყოფიერება მისი მართლაც თვალსაჩინო კალმის სწრაფადობად უნდა იქნეს მიჩნეული. ისედაც დიდხანს დღეში 16 გვერდის შნოიანი, კაიხელადი წერა ადვილი საქმე არ არის. ჩვეულებრივ, როგორც დაერწმუნებით. ამაზე ნაკლებს ასწრებდნენ 13—15 გვერდამდე, უეჭველია ამაზე უფრო მცირე რაოდენობის ნაყოფიერებაც უნდა ვიგულისხმოთ, როდესაც ხელნაწერი განსაკუთრებული სილამაზით უნდა ყოფილიყო დაწერილი.

X § 6. ხელნაწერის უმარგვენადი ნაწილები

ყოველ ცალკე ხელნაწერს, დანიშნულებისა და შინაარსისდა მიუხედავად, „წიგნი“ ეწოდებოდა. „მოილო წიგნი იგი შჯულისა“ (გამოსლ. 24, 7) ქართული თარგმანისა ბერძნულს თბ βιβλίον ἡς βιβλίου და ლათინურს librum testamenti-ს უდრის. იერემიას წინასწარმეტყველების წინადადებათა „მოიღენ წიგნი სუჲაჲ და დაწერეთ ყოველნი ესე სიტყუანი მყოფნი ქარტახა შინა... თქუა უფალმან „შენ დასწვ ქარტახესე“-ს (36, 28-29) სიტყუები „წიგნი“ უდრის ბერძნულად თბ χαρτίον „ტო ქარტიონ“-ს, ლათინურს volumen-ს და სომხურს Գարտև „ქარტეს“-ს. ხოლო „ქარტახ“-ც ამავე ბერძნულ-ლათინური ტერმინების შესატყვისობას წარმოადგენს.

როგორც „ბეჭდოს და „ბიბლიონ“, ისევე „ქარტეს“ ბერძნულად ქილის მცენარეს ეწოდებოდა, რომლისაგანაც საწერი მასალა, ქილი, პაპირუსი კეთდებოდა¹.

¹ Th. Birt, Kritik und Hermeneutik nebst Abriss des antiken Buchwesens, 1913 წ., გვ. 264.

საწერი მასალის შესახებ საუბრის დროს (თავი II, § 1) საბა ორბელიანის განმარტება იყო მოყვანილი, რომ „ვივილოსი არს მალალი და მრგვალი ქილი“. ამ ცნობაში ნახმარი სიტყვა „ვივილოსი“ ბერძნული „ბზლოს“-ის შესატყვისობაა მხოლოდ საშუალო საუკუნეებისა და ახალი ბერძნული გამოთქმით. ეს უკანასკნელი გარემოება ცხად-ყოფს, რომ „ვივილოსი“ ტერმინად არ შეიძლება ქართულში IX — X სს-ზე უწინარეს იყოს შემოსული. ამ დროისათვის კი ქილი ვითარცა საწერი მასალა უკვე ქრებოდა. ს. ორბელიანის ეს ცნობა მხოლოდ იმ მხრივაა საკულისხმო, რამდენადაც ირკვევა, რომ ამ ბერძნული სიტყვის პირვანდელი აზრი ქართულ მწერლობასაც სცოდნია. შემდეგ ბზლოს-ისა და ქარტეს-ის მნიშვნელობა ერთიმეორისაგან განსხვავდა და ქარტესი საწერი მასალის აღმნიშვნელი შეიქნა, ბზლოსი კი თვით დანაწერის, ხელნაწერი წიგნისა. იერემიას ზემომოყვანილ ქართულ თარგმანში ამ ორი სიტყვის მნიშვნელობა სწორედ ასევეა განსხვავებული. მერმე, რადგან ხელნაწერები ქილის გრაგნილზე იწერებოდა, ბზლოსს და ბიბლიონს გრაგნილის მნიშვნელობა მიენიჭა¹. ასეთივე მნიშვნელობა აქვს ლათინურ liber-სა და volume-საც².

ქართული „წიგნის“ პირვანდელი გრაგნილის აღმნიშვნელობის ნაშთად უნდა ჩაითვალოს, რომ ქართულად ყოველგვარ საბუთებს „წიგნი“ ეწოდებოდა. ამის დამამტკიცებელი მრავალი ცნობები ჩემს ქართულ სიგელთაშეცოდნეობასა, ანუ დიპლომატიკაშია მოყვანილი და ამიტომ აქ ამაზე სიტყვის გაგრძელება აღარა ღირს. ორიოდვე მაგალითს მოვიყვან მხოლოდ იმის დასამტკიცებლად, რომ ბერძნული „ქარტეს“-ის ქართული შესატყვისობა „ქარტაჲ“ მართო ნათარგმნ ძეგლებში კი არ გვხვდება საწერი მასალის მნიშვნელობით, არამედ ნამდვილ ქართულ თხზულებებშიაც. არსენი კათალიკოზი ზედაზნის მონასტრის წინამძღვარს, მიქაელს, საბასუხო წერილში ატყობინებდა: „ქარტაჲ იგი წულილი, რომელ წარმოგედღუნა ჩუენდა | წარვიკითხეთ|. რომელთაგანი საქმეთა მამისა ჩუენისა ზედაზნელისანი... გამოვიკითხეთ“-ო (იხ. ჩემი ისტორიის მიზანი, I², 7). დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსსაც რიტორული გაზვიადებით ნათქვამი აქვს: „რაოდენმან ქარტაჲმან და მელანმან დაიტიოს“ იმ დავლის აღნუსხვა, რომელიც დიდებული მეფის ძლევაშემოსილ ლაშქარს ბრძოლის შემდგომ ხელთ ჩაუვარდაო (ცა მ'ფთ-მ'ფსა დავითისი³ 5⁰, გვ. 307). ეს ორი ამონაწერიც საკმარისია, ვგონებ, დასარწმუნებლად, რომ X—XII სს-ში „ქარტაჲ“ საქართველოში საწერი მასალის ჩვეულებრივი აღმნიშვნელი სიტყვა ყოფილა.

დახვეული საწერი თუ დაწერილი მასალისათვის განსაკუთრებულ ტერმინად „ბრბენილი“ იხმარებოდა. გრაგნვა და შეგრაგნვა დახვევასა და შეხვევას ეწოდებოდა და, ამიტომ, გრაგნილი მარტივად დახვეულს ნიშნავდა. ესადას 8, 1-ში სწერია: „თქუაჲ უფალმან ჩუენმან: «მოიღე შენდად გრაგნილი ქარტისა ახლისა დიდისა და დაწერე მას ზედა საწერლითა“-ო. ამ წინადადებაში „ქარტაჲ“ საწერ მასალას ნიშნავს, გრაგნილი კი მის გარეგან მოყვანილობასა და

¹ Th. Birt, Kritik und Hermeneutik, გვ. 264, 273.

² იქვე, 273 და 274.

ზახეს, მის დახვეულობას ახასიათებს. ბერძნულად აქ ნახმარია *τόμος* — „ტომოს“, ლათინურად *tomus*. ორივე სიტყვა თავდაპირველად „ნაქერს“ აღნიშნავდა, მაგრამ ჩვეულებრივ ერთი ნაქერი, ერთი ცალი გრაგნილის მნიშვნელობითაც იხმარებოდა ხოლმე¹.

რაკი „წიგნი“ გრაგნილს წარმოადგენდა, ამიტომ მისი გახსნა ნამდვილად გრაგნილის გაშლას უდრიდა. ამ მოქმედების გამოსახატავად იხმარებოდა სიტყვა „განჟოვაჲ“. სახარებაში სწერია: „მისცეს მას წიგნი ესაჲა წინაწარმეტყუელისაჲ, აღდგა და განჟო წიგნი იგი კითხვად და პოვა აღგილი რომელსა წერილ იყო“ (ლუკა 4, 16-17). ბერძნულ ტექსტში ნახმარია ზენა *ἀναπτύσσειν*, ლათინურად *plicare, explicare*, სომხურად *կրայ*, რომლის აწმყოა *քանամ*, რაც ყველა გრაგნილის გაშლასა აღნიშნავდა (ბერძნული და ლათინური ტერმინის შესახებ იხ. Th. Birt, K. u. H. გვ. 272). რა ეწოდებოდა ძველად გრაგნილის შეხვევას, არა ჩანს.

საწერ მასალად ეტრატის შემოღებამ დიდი, შეკეცილ-აკინძული წიგნების შემზადებაც შესაძლებელი გახადა და წიგნს ის სახე მისცა, როგორც ჩვენ ეხლა ჩვეულებრივ ვეხატება. წიგნი შედგებოდა რვეულებისაგან. „რვეული“ ბევრგან ვხვდებით. სინას მთის განთქმულ გადაშწერს იოანესაც თავის 984 წ. წერილში ნათქვამი აქვს: თქვენი შემოკვეთილი წიგნის გადაწერის დროს „რვეულნი, რომელ დარჩის, საკითხავებად დავწერე“-ო (სინას მთის ხელნაწერი). ონანა მდივანს თავის დაწერილი ბარამიანის 1726 წ. ხელნაწერის შესახებ აღნიშნული აქვს: „დავწერე დღეში რვეული ერთი“-ო (ე. თაყაიშვილი, Опис. I, 520—27). ვეფხის-ტყაოსნის 1646 წ. ხელნაწერის ანდერძშიაც ნათქვამია: „ესე წიგნი ოცდაცხრა რვეული არის“-ო (ე. თაყაიშვილი, Опис. II, 570), ხოლო 1671 წ. ხელნაწერში სწერია: „ესე წიგნი არის რვეულად“-ო (ს. კაკაბაძე, ვეფხის-ტყაოსანი, 16). რვეული კიდევ შეიცავდა ფურცელთა გარკვეულ რაოდენობას. ჯვარის მონასტრის № 77 ხელნაწერში ნათქვამია: „მე სულითა საწყალობელი... გ'ი ღირს მყო მოგებად წ'თა ამათ მარხვანთა დიდსა სიგლახაკესა შინა, შემდგომად ტყუობით გამოსლვისა ხუარაზმელთაგან. ესე ყ'ლთა შემდგომითი-შემდგომად მოგეთხრას მაშინდელი ყოველთა ქრისტიანეთა კირნი და განსაცდელნი, ოკრებანი მონასტერთანი და ეკლესიათანი, რომელ არასადა დარჩომილა ერთი წიგნისა ფურცელი“-ო (ა. ცაგარელი, СПГ II, § 77). ვეფხის-ტყაოსნის 1646 წ. ხელნაწერში აღნიშნულია: „წიგნი ოცდაცხრა რვეული არის, ფურცელი ორა[ხ] ოცდა თო[რმეტი“-ო²; ხოლო 1871 წ. ხელნაწერში იკითხება: „ეს წიგნი არის რვეული ლდ (34) და ფურცელი ხო[ბ]“³.

¹ Th. Birt, Kritik und Hermeneutik, 274.

² ე. თაყაიშვილს (Опис. II, 570) და ს. კაკაბაძეს (ვეფხის-ტ., 10) ეს დაზიანებული რიცხვი ასე აღუდგენიათ: „ორა[ხ] სამოცდა თო[რმეტი“ მაგრამ ასე აღდგენა არ შეიძლება, რადგან 272 არ იყოფა 29 უნაშთოდ, რვეულებიც 9 გვნი გამოდის. თუ: ცაგ. თაყაიშვილის სიტყვით ეხლა ხელნაწერში 247 გვჯდება, ე. ი. იმ რიცხვზე მეტი. ვიხარე ჩვენ აღდგენილში არის, მაგრამ ეს ამ ხელნაწერის შეკეთების დროს სხვა კალაღდზე დანაწერი ჩართული ფურცლებით აიხანება (იხ. Опис. II, 570).

³ ს. კაკაბაძეს 270 აქვს (ვეფხის-ტყ., 16). 270 უნაშთოდ არ იყოფა 34 რვეულად და ამიტომ რიცხვი სწორი არ არის.

„რვეული“, ცხადია, რვისაგან არის წარმომდგარი იმგვარადვე, როგორც შეიდეული შევიდისაგან. ვისაც ქართული ხელნაწერების აღწერილობაზე უმუშავენია, მას ეცოდინება, რომ რვეულები ჩვეულებრივ მართლაც რვა ფურცელს, ანუ 16 გვერდს შეიცავს ხოლმე. ამასვე ადასტურებს 1671 წ. ვეფხისტყაოსნის ხელნაწერის შემომოყვანილი ცნობაც: თუ იქ 272 ფურცელი იყო, ხოლო რვეულებად 34, მაშ, თითო რვეულში სწორედ 8 ფურცელი ყოფილა. ამავე გარემოების გამო, რაკი 1646 წ. ხელნაწერში 29 რვეული ყოფილა, ცხადია, იქ 232 ფურცელი უნდა ყოფილიყო და არა 272, რომელიც უნაშთოდ არც კი იყოფა.

ფურცელს ორი მხარე აქვს, რომელთაგან თითოეულს თავისი სახელი ჰქონდა. უკანა მხარეს ფურცლის „ზურგი“ ჰქმევია. კორიდეთის სახარების ბეშქენის ერთ მინაწერში ნათქვამია: „ამას ზურგით... პაპისა ჩემისა ველითა დაწერილ არს“-ო¹. რა ეწოდებოდა ფურცლის წინა მხარეს, ჯერ არა ჩანს, მაგრამ საფიქრებელია, რომ „ზედა პირი“ ერქმეოდა.

ქართულ ხელნაწერებში ფურცლების რიცხვის აღნიშვნა მიღებული არ იყო და სათვალავი რვეულების მიხედვით სცოდნიათ. თითოეული რვეულის პირველი ფურცლის პირზე რიცხვი არის აღნიშნული, ზოგჯერ ეს რიცხვი რვეულის უკანასკნელი ფურცლის ზურგზეც არის ხოლმე გამეორებული.

ყოველი გრძელი გრაგნილი ერთი მეორეზე გადაკერებული, ან მიწებებული ფურცლებისაგან შედგებოდა. ამ ცალ-ცალკე ფურცლებს თავისი სახელი ჰქონდა და „კაპიტი“ ეწოდებოდა. იერემიას 36, 23-ში ნათქვამია: „აღმო-რა-იკითხის იუდა სამი კეფი, ანუ ოთხი, მოჰკუთღის მათ საკრელითა მწიგნელისაჲთა“-ო. ბერძნულ ტექსტში ქართული კეფის შესატყვისად ნახმარია *σελίδα* და ლათინურში *pagellas*, სომხურში *էջ*—„ეჯ“. საბა ორბელიანი იცოდა, რომ „წერილთა ფურცელთა ეწოდების კეფი“ (ლექსიკ., იხ. კაბადონის ქვეშე). მართლაც, ბერძნული *σελίδα* „სელის“ და ლათინური *pagina* და *pagella* გრაგნილის ფურცელსა ნიშნავდა². რადგან „კეფი“ დაბადების ქართულ თარგმანშია ნახმარი, ძველი ტერმინი უნდა იყოს. ფურცელი შედარებით უფრო ახალი ჩანს. მაგრამ მათ შორის არსებულ განსხვავებას, ვგონებ, ის უნდა შეადგენდეს, რომ კეფი გრაგნილის შემდგენელ ფურცლებს ეწოდებოდა, ფურცელი ხელნაწერის რვეულთა ნაწილის სახელი იყო.

კეფისა, თუ ფურცლის ზედა და ქვედა პირს ეხლა გვერდებს ვუწოდებთ, მაგრამ ამ სიტყვას ძველად სულ სხვა მნიშვნელობა ჰქონია. საბა ორბელიანის სიტყვით, ფურცლისა ცალსა პირსა—**კაბადონი**, ხოლო ნახევარსა კაბადონისასა—**მამრდი**“ ეწოდება (ლექსიკ., იხ. კაბადონის ქვეშე). ამჟამად XVIII საუკ-ზე აღრინდელი ძველი ხელთ არა მაქვს, რომელშიაც ტერმინი კაბადონი იყოს ნახმარი, მაგრამ თვით სიტყვა ძველია და მომავალში ამაზე უფრო აღრინდელი ძეგლებიდანაც შესაძლებელი იქნება ამონაწერების მოყვა-

¹ Н. Марр, Грузин. приписки греч. Евангелия из Коридии. ИАН, 1911 წ. 33. 227.

² Th. Birt, K. u. H. 269 და 297.

ნა. 1800 წ. ერთს ხელნაწერში აღნიშნულია: „უწეტესად მუგლთა ზედა... გვხწერენ კაბადონი ამისნი“-ო (თ. ყორღანია, Опис. I, 293).

მაშასადამე, ირკვევა, რომ იმას, რასაც ვხედავ გვერდს ვუწოდებთ, ძველად კაბადონი პრქმეცია, ხოლო გვერდები მაშინ ფურცლის ზედა და ქვედა პირზე, ერთ გვერდზე ორ სვეტად ნაწერის სვეტებს ეწოდებოდა და გვერდი სწორედ „ნახევარს კაბადონისას“, ანუ ერთს სვეტს აღნიშნავდა...

დაწერილ ტექსტს საწერ მასალაზე, გრაგნილის სახით თუ შეკრული წიგნის სახით იყო იგი წარმოდგენილი, ყოველთვის შუაგული ეკავა და ოთხივე მხრით თანასწორზომიანი დაუწერელი ზოლი იყო ხოლმე დატოვებული. ნაწერი ან მთლიანი იყო, ან ორ და ზოგჯერ უფრო მეტ „გვერდად“ ანუ სვეტად იყო ხოლმე გამოყვანილი. როდესაც ტექსტი სვეტებად იყოფებოდა, მაშინ სვეტებს შუაც, რასაკვირველია, დაუწერელი ასწვრივი ზოლიც იყო ხოლმე დატოვებული. ასეთი ტექსტის ოთხივე მხრით დაუწერელ ზოლებს ძველად „კიდმი“ ეწოდებოდა. ეფრემ მცირეს ერთ თავის თხზულებაში ნათქვამი აქვს: ჩემი განმარტებანი „უკეთუ... უჭმდეს... კიდესა ზედა აღგილ-აღგილ და შესავალსა შინა, თავსა წიგნისასა დავწერო. ამისთჳსცა ყოვლად უჯერო არს ვისგანმე კიდესა წარწერილსა... შიგნით გარეეთ დაწერაჲ, არამედ კიდესა წარწერაჲ“-ო (ქკ. ბი I, 217). მაშასადამე, ტექსტი შეიძლება ან „შიგნითი დანაწერი“-ს სახით, ან „კიდეთა წარწერილი“ ყოფილიყო.

შემდეგში ქართულ მწერლობაში „კიდეს“ მაგიერ ტერმინად „არშია“ შემოდის. ნიკოლოზ ჩაჩიკაშვილს 1779 წ. გადაწერილი წიგნის ანდერძში წყევლა-კრულვა აქვს იმათთვის, ვინც „უბრალოთ არშიაზე ბლარჯვა დაუწყოს“ (ე. თაყაიშვილი, Опис. II, 553).

ძეგლებში გვხვდება აგრეთვე ტერმინები „სტიქონი“, „სტრიქონი“ და „ტრიქონი“. ეფრემ მცირეს თავის თხზულებაში „განწესებაჲ თავთაჲ წათა მოციქულთა საქმისაჲ“ აღნიშნული აქვს: „ესევეითარნი სიტყუანი სადაცა შემიცვალეზიან. კიდესა სტიქონისასა იოტაჲ დამისუამს და შინა სიტყუას წინაჲჲ ესევეითარად უსაკუთრესი [II] ესრეთ. აწ უკუეჲ სა[დაცა] კიდესა სტიქონისასა ანუ სიტყუასა ზედა იოტაჲ ჰპოო დი სიტყუასა თანა უსაკუთრესი, ცან ვითარმედ მცირედ ცვალეზაჲ ჰნებებია მას სიტყუასა“-ო (იერუსალ. ხელნაწ. № 25-№ 38 აღ. ცაგარელის აღწერილობით, ნ. მარის გადმონაწერიდან). ცხადია, „სტიქონი“ აქ ნაწერის ერთ ხაზს ნიშნავს და ბერძნულ στίχος — „სტიქოს“-ისაგან არის წარმომდგარი. ეს სატყვა ბერძნულადაც ხაზს, მწკრივს, პოეზიაში ერთ ლექსს აღნიშნავს.

ბარამიანის 1726 წ. ხელნაწერის დამწერს თავის ანდერძში აღნიშნული აქვს: აქა-იქ „ტრიქონი მოფხეკილი და მეორედ გაკეთებული არის... მრავალგზის მოფხეკილი ტრიქონი ამისთვის მოვიდა, რომ მას უკან გავაკეთე“-ო (ე. თაყაიშვილი, Опис. I, 527). არჩილიანშიც ნათქვამია: „ხუთი ლექსი და ათი სტრიქონი იამბიკო“-ო (იქვე, II, 162). ს. ორბელიანის განმარტებით „ტრიქონი წერილთ ნაწერთ რიგი“-ა (ლექსიკ.). მაგრამ ამავე მეცნიერს მოეპოვება სიტყვა „სტრიქონი“-ც, რომელიც მისი განმარტებით „სტრიქონი“ არის (ლექსიკ.). შემომოყვანილი ამონაწერების მიხედვით ცხადი ხდება, რომ

ზეპირად შეთვისებული ბერძნული სიტყვა „სტიქოს“, ანუ „სტიხოს“ ქართულად ჯერ „სტიქონ“-ად, ან „სტიხონ“-ად ქცეული, შემდეგ „სტრიქონ“-ად და „სტრიხონ“-ად გამხდარა, რომელსაც მერმე თავკიდური „ს“-ანიც მოსცილებია და „ტრიქონ“-ად შექმნილა. ყველა ამ სიტყვას ნაწერის ერთი ხაზის მნიშვნელობა ჰქონდა.

„სტიქონ“-ს კიდები აქვს: ეფრემ მცირე პირდაპირ ამბობს — „კიდება სტიქონისასა იოტად დამისუამს“-ო. რაკი იყო „კიდვდ სტიქონისად“, მისი შეანაწილის აღმნიშვნელი ტერმინიც იქნებოდა.

დასასრულ, ყოველ წიგნს ჰქონდა წიგნის „თავი“ და „ბოლო“. ონოფრე მაჭუტაძეს დავით გარეჯის 1712 წ. გუჯარში ნათქვამი აქვს: „წიგნი სწავლისა — თავს წმინდეს დავითის ცხოვრება უწერია“-ო (თ. უორდანიძე, ქართლ-კახეთის მონასტრების ისტორიული საბუთები, 58).

X § 7. წიგნის შემზადება

წიგნი რომ წასაკითხავად სახმარებელი გამხდარიყო, ამისათვის დიდი მუშაობა, მუშაობად იყო საჭირო. მთელ ამ, წიგნის შესაქმნელად საჭირო, მუშაობას „წიგნისა შემზადებად“ ეწოდებოდა. ეფთჳმე მთაწმიდელის თარგმნილი გრიგოლის ცხოვრების მინაწერში ნათქვამია: „არსენი ეპისკოპოსისა და თანავე კეთილად მწერალისა ამის წიგნისა და მოხუცებულისა იოვანე გრძელისძისათჳს, რომელმან დიდითა წადიერებითა იბარკა ამის წიგნისა შემზადებად“, ლოცვა ბრძანეთო (ქკბი I, 166).

დამწერელობა სხვადასხვა თვისების მუშაობას მოითხოვდა იმისდა მიხედვით, თუ რა დანიშნულება ჰქონდა წიგნს: მხოლოდ თავისთვის უნდოდა იგი, თუ სხვათა წასაკითხავადაც, მხატვრული წერილობითი ძეგლი უნდა ყოფილიყო, თუ წიგნის პატრონს მხოლოდ მისი შინაარსი აინტერესებდა, თითონვე წერდა მას, თუ სხვას შეუკვეთდა და დააწერიებდა. დასასრულ, ორიგინალური ნაწარმოების ან მთარგმნელის საკუთარი ხელით პირველად დაწერილი ნაშრომი იყო, თუ გადაწერილი.

რაკი კარგი და ლამაზი ხელით წერა ყველას არ შეეძლო, ავტორის ავტოგრაფი, რასაკვირველია, ისეთი ხელოვნებით დაწერილი ვერ იქნებოდა, როგორც დახელოვნებული და განთქმული გადამწერლისას მოეთხოვებოდა. ეს გარემოება რომ ძველი ქართული მწერლობისათვისაც ანგარიშგასაწევი იყო, ამის დამადასტურებელი ცნობები ქვემოთ არა ერთი შეგვხვდება.

ყოველი დამწერელის, ავტორისა თუ მთარგმნელის საკუთარი ხელით ნაწერს, ავტოგრაფს ძველ საქართველოში „ნუსხად“ ერქვა. მაგ., ეფთჳმე მთაწმიდელის ნათარგმნი, თედორეს ცხოვრების ბოლო მინაწერში ნათქვამია: „გელთა გლახაკისა და ცოდვილისა ეფთჳმესითა... ითარგმნა წამებად წისა თეოდორესი დასაბამითგანთა წელთა ხუჯა (6521 = 1013 წ.) მთასა ათონასა... ესე წემოწერილნი სიტყუანი სიმდაბლითა სავსენი თვით ნეტარისა მამისა ეფთჳმეს მამისა ნუსხასა ეწერა... ეგრეთვე აღწერე სიმდაბლე მათი“-ო (ქკბი I, 166). გადამწერს სურდა მკითხველისათვის აეხსნა, რომ

ქართული დამწერელობათამცოდნეობა

ზემომოყვანილ სტრიქონებში ეფუძვება მთავრადელის შესახებ ნახშირი გამო-
ნათქვამი „გლახაკისა და ცოდვილისა“ მას კი არ ეკუთვნის, არამედ თვით
მთარგნელს, ეფუძვება, რომელსაც თავდაბლობით თავის თავზე ასე დაუწე-
რია. რადგან მისი საკუთარი ხელით დაწერილს დედანში, „ნუსხასა“ ასე ეწერა,
მეც მისი ანდერძი ასევე უცვლელად გადმოვწერეო.

ეფუძვება მთავრადელის საკუთარი ხელით დაწერილ მათეს თავის
სახარების თარგმანებშიც ნათქვამია: „გვედრებით ყოველთა, რომელნი ამას
წიგნსა სწერდეთ, ესე ანდერძი დაუკლებლად თანა დაწერეთ. ვინ არა დაწე-
როს, დიდსა ბრალსა თანამდებ არს: აღესრულა ესე ნუსხაჲ თარგმანებისა
მათეს თავისაჲ ჯელითა გლახაკისა და მწარედ ცოდვილისა ეფუძვებითა“-ო
(ქკბი I, 139). გიორგი მთავრადელსაც თავის თხზულებაში მოყვანილ
ცნობათა სიმართლის დასამტკიცებლად აღნიშნული აქვს: ესე ყოველი თვით
წმიდისა მანისა ეფუძვება ჯელითა ნუსხისაგან დაგუწერია, ვინაცა ჭეშმარიტ
არს და უბუფველ“-ო (ცრეესი და ეფუძვსი 31, 7). არჩილ მეფის დაწერილ
ვისრამიანის 1701 წ. წიგნის მინაწერშიც ნათქვამია: „ორილი ერთ-რიგი
ლექსები რომ აქ (გვხდება)... ამ მიზეზისათვის: პირველ რომ ითქვა და ნუსხად
დაიწერა, ის ნუსხა დაიდარა სადმე და მეორედ რომ თქმადვე იწყო, მაშინ
გამოჩნდა (პირველი დაკარგული ნუსხა), — ერთი პირველ-თქმულისაგან და
მეორე მეორედ თქმულისაგან ერთად შეიყარნენ“-ო (ე. თაყაიშვილი,
Omn. II, 159).

„ნუსხაჲ“ არაბულიდან შეთვისებული ტერმინია. არაბულადაც —
„ნუსხაჲ“ პირველ ხელნაწერსა და დედანსა ნიშნავს, თავდაპირველ ტექსტს.
მაგრამ შემდეგ გადანაწერის მნიშვნელობაც ენიჭება და თანამედროვე სპარ-
სულში, რომელსაც ეს სიტყვა არაბულიდანვე აქვს შეთვისებული, ნუსხა
სწორედ პირსა და გადანაწერს ეწოდება. ქართულში მას საკუთარი ხელით
ნაწერის, ავტოგრაფის მნიშვნელობა ჰქონდა, მაგრამ აქაც უკვე ერთგვარი
რყევა ემჩნევა და ზოგჯერ მხოლოდ დედნის აღმნიშვნელი-ღა გამოდის. ამით
უნდა აიხსნებოდეს, რომ არსენი კათალიკოზს ამარტოლს ნათქვამი
აქვს: „მწერალი მართალი და კარგი მკითხველი ნუ დაშეყევს — ეგე პირველი
ნუსხაჲ არს და სწრაფით ნაწერი“-ო (ქკბი II, 110). ისე ჩანს, რომ „პირველი
ნუსხაჲ“-ს გარდა, შესაძლებელია მეორე ნუსხაც ყოფილიყო. რაკი ავტორი
თავისი დანაწერის მდარე ხელს იმით იბოდიშებს, რომ პირველი ნუსხა არის
და ამის გამო, ვითარცა სწრაფად დაწერილი, მხოლოდ ვერ გამომივიდაო,
საფიქრებელი ხდება, რომ აქ „პირველი ნუსხაჲ“ თავდაპირველად დაწერილს
აღნიშნავს, რომელსაც იმავე პირის საკუთარი ხელით აუჩქარებლივ და მხოლო-
ანად გადაწერილი ავტოგრაფივ მოჰყვებოდა.

აღსანიშნავია, რომ ს. ორბელიანს სიტყვა ნუსხის თავდაპირველი
მნიშვნელობა უკვე აღარ ესმოდა და თავის ლექსიკონში ასე აქვს განმარტე-
ბული: „ნუსხა ჩქარად აღწერალი“ არისო. არსენი კათალიკოზი ამარტოლი
თავისი პირველი ნუსხის შესახებ, როგორც დავრწმუნდით, მართლაც ამასვე
ამბობს — „სწრაფით ნაწერი“-ო. მაგრამ ყოველთვის ასე არ იყო და ყოველი
მწერლის ნუსხა აუცილებლად აჩქარებით დაწერილი არ უნდა ყოფილიყო.

ზემომოყვანილი ამონაწერებიდან ჩანს, რომ ნუსხის ძირითადი მნიშვნელობა სულ სხვა გარემოების გამომხატვლი იყო. საბაას სიტყვები და განმარტება მხოლოდ იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ დამწერლობის ერთი ტერმინის, „ნუსხა ხუცური“-ს, მნიშვნელობის გაგებას გვიაღვილებს: იგი გაკრული ხუცური ხელის სახელი ყოფილა.

ნუსხისაგან ზმნაც და მოქმედი პირის სახელიც იყო ნაწარმოები: „ნუსხვამ“ მოქმედებას აღნიშნავდა, რომლის აღმსრულებელს „მნუსხველი“ ერქვა. გიორგი მთაწმიდელის მიერ ბასილი დიდის „ექუსთა დღეთა“-ს ქართული თარგმანის ანდერძში ვკითხულობთ: „დაესრულა ექუსთა დღეთა წისა ბასილისი. ვინც სწერდეთ (ე. ი. გადასწერდეთ) ნუსხასა ჩუენსა, ნუ ესრეთ სწერთ (ე. ი. გადასწერთ) ვითა ჩუენსა ნუსხასა... გარნა ესრეთ სწერეთ, ვითარცა ახლად აღეწერა წასა ბასილის, რამეთუ ქეშპარიტად დაღაცათუ მწიკულევანი ჯელი ჩუენი ნუსხვილა და თარგმანიდა, გარნა თუთ იგი იყო მნუსხველიცა და თარგმანიცა. თუ არა ჩუენგან ამის კრეობაჲცა შეუძლებელ იყო, არა თუ თარგმნაჲ. თუ რაჲ ზონნი ლუაწლნი გჯახაუნ ამის თარგმნასა, იგი ღწ იცის, რამეთუ აღურაცხელად ღრმა არს და შეუკადრებელ. და ღწ იგი პირველნიცა თარგმანნი აკურთხენ: დიდად ჯელი აღმიკრეს“-ო (თ. უორდანი ა, Опис. I, 44). ამ ანდერძის შინაარსის გასაგებად გათვალისწინებული უნდა იყოს, რომ „ექუსთა დღეთა“ დიდ და ძნელ გადმოსაცემ თხზულებად ითვლებოდა და ამის გამო მისი ხელახალი თარგმნა პასუხსაგები საქმე იყო, რადგან ძველი თარგმანიც არსებობდა, რომელსაც მაშინდელი მკითხველი მიჩვეული იყო. ამიტომ ახალი, ძველისაგან განსხვავებული ტექსტი შეიძლება საექვოდ მიეჩნიათ. გიორგი მთაწმიდელი სწორედ ამიტომ ევედრება მისი ხელით ნაწერისაგან ამ თხზულების გადაწერით, მის დედანს ისევე ენდონ, როგორცადაც თვით წა ბასილის ხელით დაწერილსა და ნათარგმნს ენდობოდნენ. რადგან თუნცა ხორციელად მე ვთარგმნიდი და ნათარგმნ ტექსტს ვწერდი, მაგრამ სულიერად ის იყო ჩემი შთაგონებელი და ამიტომ ნამდვილად მთარგმნელიცა და ამ თარგმანის ჩამწერელი „მნუსხველიც“ თითონ ისევე უნდა ჩაითვალოსო. რასაკვირველია, გ. მთაწმიდელს ამგვარი მსჯელობა თავისი ახალი თარგმანისათვის გზის გასაკაფავად აქვს გამოყენებული. მაგრამ ჩუენთვის ამეამად მით არის საყურადღებო, რომ „ნუსხვა“ და „მნუსხველი“-ს მნიშვნელობის გაგებას გვიაღვილებს.

ათონის მონასტრის XI საუკ. ეტრატის ხელნაწერშიც აღნიშნულია: „ითარგმნა წიგნი ესე მეტაფრასტი ქალაქსა... კოსტანტინებოლსა... უღირსისა მიერ თეოფილეძსა ხუცეს-მონაზონისა, მათივე ჯელითა მიერ გაინუსხა“-ო (ილ. ცაგარელი, СПН I, 80). აქაც მთარგმნელს, თეოფილეს, თავის ანდერძში იმის მცნება უნდოდა მკითხველისათვის, რომ ეს ხელნაწერი მარტო მის თარგმანს კი არ წარმოადგენს, არამედ ამავე დროს მისი ნაწარმის ავტოგრაფიც იყო, მისი საკუთარი ხელით არის დაწერილი.

ნუსხვა ზმნის გარდა „მნუსხვამ“-ც არსებობდა. ოპიზის მონასტრის 1093 წ. ეტრატის პარაკლიტონში ათანასე ბერს ნათქვამი აქვს: „ქე აღიდგ წა მაჲაჲ გოგუგი მთაწმიდელი, რომლისა შეწევნითა დავნუსხე წა ესე მა-

რაკლიტონი¹-ო (თ. ეორღანია, Опис. I, 95). დანუსხვა აქვს ვგონებ, ვინაიდან
ნათქვამი ავტოგრაფიდან გადაწერას უნდა ნიშნავდეს.

რაკი წიგნებსა და სიგელ-გუჯარებს ჩვეულებრივ დასელოვნებულ დაწერი-
ლებსა და მდივან-მწიგნობრებს აწერიებდნენ, ამიტომ ნუსხას, ვითარცა ავ-
ტოგრაფს და აჩქარებით ნაწერს, დროთა განმავლობაში, შავად დაწერილ
დედნის მნიშვნელობა მიენიჭა, რომლიდანაც შემდეგ სათანადო ხელითა და
სილამაზით უნდა გადაეწერათ. გადამწერისათვის დედნად მიცემულ შავად
დაწერილ ტექსტს „დანუსხვილი“ ერქვა, ხოლო წესიერად და შინაინად
გადაწერილ პირს „კაიხელად დაწერილი“, თვით მოქმედებას კი „კაიხელად
დაწერა“ ჰქვამდნენ. აი, მაგ., დავით მეფისაგან 1722 წ. ნაბოძებს დუთაების
გუჯარში რა აქვს ნათქვამი მეფის დას მარიაშს, რომელსაც ეს საბუთი
გადაუწერია: „მე (დავ მათი)... მარიაშ ეწერ ნაბრძანებსა ჯელითა ჩემითა.
რომე ბატონი (დავით მეფე) სენმა მძიმემან შეიპყრა, თვის დანუსხვილი ნუსხა
დაგვიღვა და კაიხელად ველარ დაწერა, იმ სენით კიდევ მიიკვალა ეს რომც
გავასრულეთ“-ო (ისტ. საბ. I, 21, შენ.). ამგვარად, იმას, რასაც ბერძნები
αὐτογράφου „ავტოგრაფონ“, რომაელებიც ამასვე, გერმანელები Konzept, das
Brouillon, ფრანგები autographe, brouillon-ს, რუსები черновик-ს უწოდებენ.
ქართულად თითქოს დანუსხვილი ჰქვამდნენ, სუფთად დაწერილს კი „კაიხე-
ლად დაწერილი“, რაც ბერძნულ ἀντιγράφου „ანტიგრაფონ“-ს, ლათინურს
transcriptum, transumptum და exemplum-ს, ფრანგ. mettre au net-ს და
გერმანულ die Reinschrift-ს უდრის.

„ნუსხა“ რომ XVIII საუკუნის დამდეგსაც კი ავტორის საკუთარი ხელით
დაწერილ დედანს ეწოდებოდა და „კაიხელად დაწერილი“ გადანაწერსა ნიშნავ-
და, ეს გიორგი XI [ის მიერ] საბა-სულხან ორბელიანისადმი 1707 წ. მიწერილი
წერილიდანაც ჩანს. იქ, ზოლოში, სხვათა შორის, ნათქვამია: „ლექსიკონი
გამოგეგმავნა... მიაშა... დიად კარგი წიგნია... ახლა ამ წიგნში ზოგი რამ
ქართული სიტყვა არის, ვერ შემიტყვია. თუ ამას გარკვევით კაიხელად და-
წერილებ და გამომიგზავნი, კარგი იქნება: ეს ნუსხა არის, შენთვის კიდევ
გექნება, იმახედ გარდმომიწერინე“-ო (სქს სძვნი II, 223).

მაგრამ „დანუსხვილი“-ს გარდა, შავად დაწერილის აღსანიშნავად სხვა,
უფრო გარკვეული შინაარსის ტერმინიც იყო. შავად დაწერას ძველად „შავ-
ველად დაწერა“ ჰქვამდნენ. კორიდეთის საბარების ერთ მინაწერში ამირსპა-
სალარს ამილახორს ეან ჰიასტეს ნათქვამი აქვს: „დაწერილი ესე... მე ეანსა
ჩემითა ჯელითა დამიწერია ნიშნად და ჰველად“-ო. იკად. ნ. მარს „ჰვე-
ლად“ უქარაგმოდ ვერ წაუკითხავს და რუსულადაც უთარგმნელად დაუტო-
ვებია, მაგრამ, ცხადია, რომ „ჰველად“ უნდა იქნეს წაკითხული, რაც „კაი-
ხელად დაწერის“ საწინააღმდეგო ცნებისა და შავად დაწერის გამოხატველია.

XVII საუკუნის დამდეგის ძეგლებში გადანაწერის მნიშვნელობით სპარ-
სულიდან ტერმინი „სვჰადანი“-ც შემოდის. ლუარსაბ მეფის 1615 წ. წყა-

¹ Н. Марр, Грузинские приписки греч. Евангелия из Коридии, ИАН. 1911 წ., გვ. 223-224.

ლობის წიგნში, მაგ., ნათქვამია: „ესეცა სწორე ხევადაი არის, ღმერთი მომეცეს თავდებათა და ამისი ღუდანი აქა მაქუს“-ო. შემდეგ მინაწერში აღნიშნულია: „ესუ ხევადაი მე ქაიხოსრო ბეგს წამილია“-ო (სქს სტვლნი II, 229). ხევადაის მნიშვნელობა ს. ორბელიანს ასე აქვს განმარტებული: „როარტაგთა და სხუათა უსტართა სახესი გარდანაწერსა (ეწოდების) პატინესი, რომელსა სპარხნი ხავადას უხნობენ“-ო (ლექსიკ., წერილის ქვეშე). ამგვარად, ისე გამოდის, თითქოს შეუფთა ბრძანების წიგნსა და კერძო წერილების პირს შერწყევია ხევადაი ანუ ხავადაი.

ყოველი წიგნი, თუ სიგელი საწერ მასალაზე გამოყვანილი „ნაწერი“-არის. ეს ტერმინი მასალაზე აღბეჭდილი ტექსტის აღმნიშვნელია, თუმცა შარტიე ზედსართავ სახელადაც იხმარება ხოლმე. ვეფხის-ტყაოსნის 1680 წ. ხელნაწერის გადამწერს ნათქვამი აქვს: გიორგი მეფემ „ბრძანება ყო ჩემდა მომართ დაწერად წიგნისა ამის ვეფხის-ტყაოსანისა... და ენება, რათამცა ფრიად კეთილ-მშუენიერ ყოფილიყო, რომელ არსცა ფრიად კეთილ და შუენიერ თუინიერ ხოლო ნაწერისაგან კიდე“-ო (ე. თაყაიშვილი, Опис. II, 576). აქ ნაწერი დაპირისპირებული და გარჩეულია ხელნაწერის თვით საწერი მასალისა და ნსატერული შემკულობისაგან. ს. ორბელიანის განმარტებით „ნაწერი წერილთ ნაწილი“ არის, წერილი კი „ეწოდების ყოველთა კალამთაგან აღწერილსა, გინა ბეჭდის ტეფართაო“ (ლექსიკ.), ე. ი. ყოველს მწერლობის ძეგლს. მაშასადამე, „ნაწერი“ ამ ძეგლთა შინაარსის აღმბეჭდელი ნაწილია. და ამ მხრივ ლათინურ textus ანუ tenor-ს უდრის. მაგრამ ქართულად ნაწერი ზედსართავ სახელადაც იხმარება (მაგ., „არს... სწრაფით ნაწერი“) და ამის გამო მისი ვითარცა ტერმინის მნიშვნელობა გარკვეულობას ჰკარგავს.

ყოველი ნაწერი წესიერად, სწორ ხაზებად დალაგებულ სვეტად ან სვეტებად უნდა ყოფილიყო. ზაზების სისწორე რომ სასტიკად დაცული ყოფილიყო, ამისთვის საწერ მასალას წინასწარ დაზავდნენ ხოლმე (იხ. აქვე თავი II, § 2). ერთი გადამწერთაგანი ბოდიშობს: „არა სწორითა კასშათითა ვწერენ კაბადონნი ამისნი „არა კონებისათჳს სახაზავისა“-ო (თ. ეორდანიძე, Опис. I, 294). ტერმინი „კასშათი“ ს. ორბელიანის ლექსიკონში არ არის, მაგრამ, შემომოყვანილი ცნობის მიხედვით, ნაწერის ხაზს უნდა ნიშნავდეს.

აქა-იქ გაბნეული წერა, რომელიც მხოლოდ მერმინდელ მინაწერებში და ალაპების წიგნებში გვხვდება, „აშლით წერა“-დ ან „დაფანჩულად წერა“-დ ეწოდებოდა და უწესოებად იყო მიჩნეული. მით უმეტეს საძრახისი იყო „ბრძანაჲმ ბლარჯჲმ“ (ნიკ. ჩაჩიკაშვილის 1779 წ. ანდერძი, ე. თაყაიშვილი, Опис. II, 553). ტექსტი ყოველთვის „დაწყობით“ უნდა ყოფილიყო დაწერილი. ათონის მონასტრის ალაპების გადამწერელს, იოანე თფილაისძეს ნათქვამი აქვს: ჩვენი მონასტრის „ესე ალაპნი იქი-აქი დაფანჩულად ეწერნეს და საჭირო იყვნეს საძებნელად. ხოლო მე ბრძანებითა წმიდისა მამისა ჩუენისა იოანესითა... გარდავწერენ დაწყებით ვითა ჯერ იყო... და ვინ სხუასა ალაპსა დასწერდეთ, აშლით ნუ დასწერთ, აღვილი ყოველგან დაგვტეობია“-ო (ათონ. კრებ. 274).

ახალი თხზულებისა თუ თარგმანის შესაძენად და გასაერთელებელ საშუალებად მაშინ მხოლოდ „ბარდაწერად“ იყო. 1091 წ. ხელნაწერში ნათქვამია: „ესე აწ ჩემთჳს გარდამოვიწერე, ვითარ ვჰგონებ უნაკლულოდ და მართლად. ვისცა გარდაწერად გენებოს, მინდობილ იყვენით“-ო (ქკბი I, 215). „ესე ოთხთაჳი მამის, გიორგის თარგმნილისა სახარებისაგან გადმოვწერე“-ო (1060 წ. ხელნაწ., ქკბი I, 207).

გადაღებულ პირს „ბარდაწერი“ ერქვა, რაც ლათინ. transcriptum-ს, ფრანგ. transcription ან copie-ს და გერმან. Abschrift, Copie-ს უდრის. ს. ორბელიანს ნათქვამი აქვს: „როარტაგთა და სხუათა უსტართა სახესა გარდანაწერსა... სპარსნი სავადას უხმობენ“-ო (ლექსიკ., წერილის ქვეშე). ხოლო იმ პიროვნებას, რომელიც წიგნების გადაწერას მისდევდა, „ბარდაწერი“ ერქვა. ეფრემ მცირე ფილოთეონის თარგმანის ანდერძში სთხოვდა: „გვედრებით ყთა მკითხველთა და მსმენელთა და გადამწერელთა“-ო (ქკბი II, 43).

როგორც ამავე გამოკვლევის II თავის § 3-ში აღნიშნული გვექონდა, მკითხველი გადაწერილ წიგნში ავტორისა თუ მთარგმნელის ნაშრომის სისწორით დაცვას თხოულობდა, „წიგნისა სიშართლჳ“-ს, რომ ტექსტი „უნაძლულოდ და მართლად“ ყოფილიყო გადმოღებულნი, არც „დაკლებული“-ჰქონოდა და არც „შემატებული“ რეოდა. ამიტომ გადამწერლის მთავარი საზრუნავი იყო თავისი გადანაწერის „უსთოველობად“ დაეცვა, რომ ზნეობრივი მოვალეობა ჰქონოდა თავისი შემკვეთელისათვისაცა, და მერმინდელ გადამწერთათვის ეთქვა: „ვითარ ვჰგონებ უნაკლულოდ და მართლად“ მაქვს ტექსტი გადმოღებულნი, ვისაც გადაწერა გნებავდეთ, „მინდობილ იყვენით“-ო (1091 წ. ხელნაწ., ქკბი I, 215).

თავისი ნამუშევრის ასეთი ღირსება მოსილობისათვის გადამწერელს უპირველესად უნდა ისეთი ხელნაწერი მოეძებნა გადასაწერად, რომელიც თითონ სანდო იყო და საუცხოო გადამწერლისაგან შესრულებულად ითვლებოდა. იმ ძეგლს, რომლიდანაც გადამწერელი თავის გადანაწერს გადმოიღებდა, „დედად“ ეწოდებოდა თავდაპირველად, ხოლო შემდეგში „დედანი“. გელათის XII—XIII ს. № 25 ხელნაწერში ნათქვამია: ჩემ მიერ გადაწერილი „წიგნისა სიშართლისათჳს იქჳ ნუ ვის ვაქუხ — პირველ დედაჳ მართალი და კარგისა მწერლისა დაწერილი მქონდა“-ო (XB, V, 121). მაშასადამე, გადამწერლის უმთავრეს საზრუნავს შეადგენდა როგორჲე „დედად მართალი“ ეზოვა; ხოლო შემდეგ უნდა ცდილიყო, რომ დედნის ტექსტი, თუნდაც რომ მისი შინაარსი თუ ენა უცნაურად სჩვენებოდა, მაინც უცვლელად გადმოეწერა. ამავე ზემოდასახელებულ ხელნაწერში აღნიშნულია: „ვინცა სწერდეთ ამისგან, ვითა ჰპოთ, ეგრე დაწერეთ. მრავალნი უცხონი სიტყუანი არიან, გარნა დედასა ეგრეჳ ვპოვე“-ო (XB, V, 122) და ისე დავტოვე, როგორც ტექსტში მქონდაო.

კარგი გადამწერლები თავიანთი გადანაწერის ანდერძში, როდესაც დედნად მათ ავტორის ნუსხა არ ჰქონდათ, ხშირად თავიანთი დედნის შთაბოძავლობასაც აღნიშნავდნენ ხოლმე. ზოგან სამი დედნად ყოფილი წინამორ-

ბედი გადამწერლის ვინაობაც კი არის ხოლმე აღნიშნული ისე, რომ ხელნაწერთა შთამომავლობითი შტოს შედგენაც კია შესაძლებელი. XI საუკ. № 845 ხელნაწ. სახარების ანდერძში, მაგ., ნათქვამია: „ნიკოლას ხუცესსა მიეცინ ღებრთმან სასუიდელი... მისითა დედითა დავწერე, რომელი მას დავწერა გიორგი მთაწმიდელისა სახარებისაგან, რომელი გიორგი მთაწმიდელსა ბერძულთა სახარებათა — და შეემოწმა მესამედ“-ო (მ. ჯანაშვილის ოპიც. III, 61). ერთი სვინაქსარის ანდერძშიც ათანასე გადამწერელს აღნიშნული აქვს: „ფრიადითა... გულსმოდგინებითა გარდმოვწერე მესამისა წიგნისაგან მეოთხედ წიგნად“-ო (ხელნაწ. № 840, იქვე III, 52). ეტყობა, ნუსხიდან მოყოლებული, ეს ხელნაწერი მეოთხე გადანაწერი ყოფილა. ხელნაწერთა ანდერძების ანგვარი ცნობების უაღრესი მნიშვნელობა პალეოგრაფიისა და ფილოლოგოს-ისტორიკოსთათვის თავისდათავად ცხადია და მათ გადმოწერა-შესწავლას განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიექცეს.

იმას გარდა, რომ გადამწერელი დედნის ტექსტის შეგნებულსა და განზრახ შეცვლა-შესწორებას უნდა მორიდებოდა, მას იმასთვისაც „გულმოდგინებაჲ“ უნდა გამოეჩინა, რომ უნებლიეთი შეცდომაც არ შეჰპაროდა გადანაწერში. ეს კი ისეთი ადვილი საქმე არ იყო, როგორც შეიძლება გამოუცდელ ადამიანს ეჩვენოს, რადგან გადამწერს თავისი მუშაობის დროს მრავალი დაბრკოლება ელოებოდა ხოლმე წინ. ზოგი მათგანი ობიექტური ხასიათისა იყო, ზოგი სუბიექტური და გადანაწერლის პირად თავისებებზე იყო დამოკიდებული. ჩვენ ხელნაწერებში ამ საკითხის შესასწავლად მრავალი საფულისხმო ცნობაა გაყვანებული, რომლიდან ზოგს აქვე მოვიყვან.

ერთი ჩივის: „დიდნი ქირნი ვნახე უცთომელობისათჳს, დედაჲ წურილი შედვა წინ“-ო, მაგრამ ყველაფერი „გულმოდგინებითა გარდავწერე თჳსითა კელითა“-ო (XB, V, 119, 120—121). მეორე კიდევ თავის მკითხველს აუწყებს: „დედაჲ გიორგი მთაწმიდელისა... მქონდა, მაგრამ ეზომ წურილად ნაწერი იყო, რომელ კაცისა თავისა თმასა ჰგვანდა და მე კაცი ვიყავ მოდღეგნებული“-ო (1093 წ. ოპიზის პარაკლიტონი, თ. ეორდანი, ოპიც. I, 95 § 93). ვახუშტი ბატონიშვილის თანხულებათა 1785 წ. ხელნაწერის გადამწერელი მიხაილ ხუცესიც თავის წიგნის მკითხველს არწმუნებს: „რომელიცა დედანი იყო, იმ დედანზედ ჩაძითხვით და განსწორებით და შემოწმებით კმნილ არს და (თუ) მაინც რომელიმე ლექსი (ე. ი. სიტყვა) ჰოვოთ ცთომილი, მოხუცებულობისა მიზეზი იქნების“, რადგან 6 წლისა და 4 თვისა ვარო (ე. თაყაიშვილი, ოპიც. II, 678). № 433 ხელნაწერში კიდევ ნათქვამია: „მარინას და ანასტასას საკითხავი მესამედი ბნელი იყო და არა წიკითხვოდა“-ო (თ. ეორდანი, ოპიც. II, 18). პეტრე ლარაძე თავის მხრივ გვამცნებს: „ესრეთ ეწერა უძველესსა და ძნელად აღმოსაცნობელსა დედანსა შინა“ (წ.-კ. გ. ს. ხელნაწ. № 4732, ს. კაკაბაძე ვეფხისტყ. 19). სებედე გადამწერელიც ასე ბოდიშობს: „ავისა ნაწრომისათჳს ნუ დამწყევთ, რამეთუ... ამის წერაშიან არცა პატივი მქონდა და არცა ვინ იყო კულისა აღმპყრობელი ჩემი. შიმშილითა ვლახ რუდუნებითა ვწერდი“-ო (თ. ეორდანი, ოპიც. II, 207). ხოლო ანჩისხატის დეკანოზს ალექსის 1756 წ. ხელნაწერში

აღნიშნული აქვს: „დედანი ფრიად გარყუნილ იყო მწერალთაგან (ე. ი. გა-
დამწერელთაგან) და მე, რომელსა შემძლებელ ვიქენ, გულსმოდგინებით დი-
დათ ვეცადე“-ო (თ. უორდანი, I, 398).

როგორც შემომოყვანილი ცნობებიდან ირკვევა, გადამწერელთა მოვა-
ლუობის ბირნათლად ასრულებას შემდეგი ობიექტური პირობები აბრკოლებ-
და ხოლმე: ხან „დედად წაშრილი“, ესე იგი „წაშრილად ნაწიკი იყო“. ამ
მარტივ გიორგი მთაწმიდელის ხელი იმდენად წვრილი ყოფილა, რომ „კაცისა
თავისა თმასა ჰგვანდა“-ო. როდესაც ამგვარი ხელნაწერი დედნად ისეთ ადა-
მიანს შეხვდებოდა, რომელიც „მოდღევეზული“, ხანში შესული იყო,
უცდომელად გადაწერა, რასაკვირველია, გაუძნელდებოდა. შემდეგ ტექსტის
სისწორით გადმოღებას ართულებდა ძველი ან „უძველესი და ძნელად აღ-
მოსაცნობელი დედანი“, როდესაც „ბნელი“ ხელნაწერი იყო, და ან ნაწე-
რის ჩაშაფების თუ სიმკრთალის გამო, ან ასოთა მოხაზულობის განსხვავების
წყალობით, წაკითხვა გაძნელებული იყო, დასასრულ, თუ დედანი „მარჯუ-
ნელი“ ანუ დამახინჯებული იყო მერმინდელ მხმარებელთა თუ გადამწე-
რელთაგან.

როგორც აღნიშნული გვქონდა, გადამწერლისა თუ აღმწერლის ზოგი
„ცთომილი“, „ნამცთარი“ (1728 წ. ხელნაწ., მ. ჯანაშვილის Опис.
III, 71), ან საერთოდ „ცთომილგად“ მის სუბიექტური თვისებებითაც იყო
ხოლმე გამოწვეული. იგი უყურადღებობის ან ჯეროვანი ყურადღების მოუკრებ-
ლობის შედეგი იყო, „უღებებისა ნაყოფი“ არის უქველია. ამას თვით
ქართველი დამწერლებიც გულახდილად აღიარებდნენ. ეფრემ მცირეს,
მაგ., ფილოთეონ ისტორიის თარგმანის ანდერძში ნათქვამი აქვს: მე ცთომი-
ლებად... მომიტევეთ, რამეთუ იგი ოდენ არს ჩემი უღებებისა და უღირსე-
ბისა ნაყოფი“-ო (ქკბი II, 43). სწორედ ამ უღებების დროს დამწერელი
თავის გულისყურს ვერ დაუდებდა, შეცდომები შეეპარებოდა ხოლმე და მისი
გადანაწერი დედანთან შედარებით ან „დაკლებული“ იყო, ან „შემატა-
ბული“. ცთომილების მეორე გამომწვევა მიზეზი გულმაეიწყობა იყო და
„დავიწყებისაგან“ მოსდიოდა ხოლმე დამწერელს. ანჩისხატის დეკანოზს,
ალექსის, 1756 წ. ხელნაწერში აღნიშნული აქვს: „თუ რამ „დამიშთა დავიწყ-
ებისაგან“ (დედნიდან გადაუწერელი). კითხვის დროს თქვენ თითონ გაას-
წორეთო (თ. უორდანი, Опис. I, 398). გადამწერელ-აღმწერელის ცდო-
მილებანი ბევრი სხვა მიზეზითაც იყო ხოლმე გამოწვეული, რომელთა შესახებ
აქ აღიარაფერს ვიტყვი, რადგან ეს საკითხი ფილოლოგიას ეხება, მით უმეტეს,
რომ ფილოლოგიის მეთოდოლოგიანე ცალკე საგანგებო გამოკვლევაში გვექ-
ნება საუბარი.

რაკი სრული უცდომელობა ძნელი მისაღწევი იდეალი იყო და ყოველი
დამწერელი მოვალე იყო დედნის ტექსტი უაღრესი სისწორით დაეცვა, ამი-
ტომ დამთავრებული თხზულებისა თუ გადანაწერის დედანთან გულდასმითი
შედარება და შეპარულ შეცდომათა შესწორება სავალდებულო წესად იყო
მიჩნეული. ამგვარ მუშაობას ეწოდებოდა „შეწამებად“, ან „შეწორებად“
და „განმარტებად“. ეს იმდენად აუცილებელ მოვლენად იყო მიჩნეული, რომ

ყოველი დამწერელი ამის პირნათლად ასრულებას შესახებ თავის ანდერძში მკითხველს მუდამ აცნობებდა ხოლმე. აი, მაგ., რას ამბობს შიომღვიმის 978 წ. ხელნაწერის გადამწერელი: „გულმოდგინედ ვაზარკე, რათა უცთომელად დავწერო და კუალად შევაწამე და ხადაცა ვპოვე გინა თუ დაკლებული, ანუ შემატებული ვიდრე ახოდ ერთადმდე, ყოველივე განვმართე... თქუენცა, რომელნი სწერდეთ (ე. ი. გადასწერდეთ), ეგრეთვე უავთ, რათა უბრალო იქმნეთ“-ო (ქკბი I, 123). ეფთჳმე მთაწმიდელის ხათარგმნი მაქსიმე აღმსაარებლის ცრის 1035 წ. ახლო ხნის ხელნაწერის გადამწერელიც მკითხველს მოუთხრობს: „რად წიგნსა შინა ვბოვე, რომლისაგან გადავწერე, არა ვამომიცვალეზებია სიტყუად, არცა მიკანმავს... და არცა რად დამიკლია და თუ რადმე დამჩიომოდა, შევაწამე წიგნსა და ჩაურთე“-ო (ქკბი I, 170). 1060 წ. ერთ ხელნაწერშიც აღნიშნულია: „ესე ოთხთაფი მაჳის გიორგის თარგმნილისა სახარებისაგან გადმოვწერე და შეწამებად დიადი მიხარკეზებია“-ო (ქკბი I, 207). ბრეთის XIII საუკ. სახარების გადამწერი ამბობს: „შეგვიწამებია ღრიალითა გამოწულილითა“-ო (იქვე, I, 207). გელათის XII—XIII ს. სჯულის კანონის № 25 ხელნაწერის ანდერძში აღნიშნულია: „წიგნისა სიმართლისათჳს იქჳ ნუ ვის გაქუხ — პირველ დედად მართალი და კარვისა მწერლისა დაწერილი მქონდა... და მერმე დიდ მოჭირვებით შემამოწმებია“-ო (XB, V, 121).

როგორც ამ შემომოყვანილი და მრავალი კიდევ სხვა ამის მსგავსი ცნობებიდან ჩანს, ქართულ დამწერლებს მშვენივრად ჰქონიათ თავიანთი მოღვაწეობის დიდი პასუხისმგებლობა შეგნებული და ყოველგვარი საშუალება უხმარიათ, რომ უნებლიეთი შეცდომებიც კი თავიანთი ნაშრომისათვის თავიდან აეცილებინათ, რომ მათ გადანაწერში „ერთიცა ასოდ მრჳდი და ნაკლული და არცა მეტი“ არ ყოფილიყო (1060 წ. ხელნაწ., ქკბი I, 203). მათ კარგად იცოდნენ, რომ მათი დანაწერის ნაკლს მკითხველი არ აპატიებდა და, იმას გარდა, რომ თანამედროვეთა შორის საბელი გაუტყდებოდათ, თუ იქ რადმე „შეცთომილი გინა სიტყვა მერ ნაკლები“ აღმოჩნდებოდა (1056 წ. ხელნაწ., თ. ჟორდანიას, Опис. I, 398), შთამომავლობაც წყვეაკრულვით აავსებდა.

შეცდომების „განმართვა“ ან ასოთა და სიტყვების ჩამატებით, ან მცდარის ამოფხეკითა და მის მაგიერ ხელახლად სწორე ასოს თუ სიტყვის ჩაწერით შეიძლებოდა. ამიტომ ხელნაწერში მკვლევარი ამოფხეკილ და ახლადჩაწერილ ასო-სიტყვებს შეხვდება, მაგრამ ასეთ შემთხვევებში ყოველთვის და ყოველგან დედნის ტექსტის აღდგენისა და გადანაწერის შეცდომის შესწორებასთან არა გვაქვს ხოლმე საქმე. ზოგჯერ ეს ძველი ტექსტის ახალ ნათარგმნ ტექსტთან შესათანხმებლად წარმოებული მუშაობის ნაყოფია. მკვლევარს ეს გარემოება მეტადრე სახარების ტექსტის შესწორებათა თვისებების დახასიათების დროს უნდა ახსოვდეს. შემდეგ, შესაძლებელია, ავტორის ავხელად დაწერილ პირველ ნუსხასთანაც გვქონდეს საქმე, როდესაც ავტორი თუ მთარგმნელი შემოქმედების პროცესში თავისი ნაწარმოების ტექსტს თვით სჯილობდა. ბარამიანის 1726 წ. ხელნაწერში ამ მხრივ ერთი საყოჩაობით

ცნობა მოგვებოვება: „რომელიც ტრიქონი მოფხეკილი და მეორედ გაკეთებული არის, ისიც სხვის საუბრის გონების გართვით სხვა სიტყვა დავსწერი... მრავალგზის მოფხეკილი ტრიქონი ამისთვის მოვიდა, რომ მას უკან გავაკეთე, ზოგი რამ გაუჩაღხავი ლექსი დამრჩომოდა“-ო (ე. თაყაიშვილი. Опис. I, 527). მაშასადამე, ავტორის ნაწარმოების ხელნაწერში „მოფხეკილი ტრიქონები“ მარტო „სხვის საუბრის გონების გართვით“ კი არ აიხსნება, არამედ მას ზოგიერთი „გაუჩაღხავი ლექსი“, ე. ი. პირველი თქმის დროს უხეიროდ განოსული ლექსები ხელმეორედ გაულექსავს და გაუსწორებია. ამგვარი ავტორისაგან ავხელად დაწერილსა და მრავალი ამოფხეკილ შესწორებულ-ჩანართი სტრიქონებით არის სავსე იოანე ზოსიმეს უძველესი ქართული კალენდარის „კრებაჲ თთუეთაჲ წელიწდისათაჲ“-ს სინას შთის მონასტრის წიგნთსაცავში დაცული № 34 ხელნაწერი, რომელიც 1902 წ. ჩემგან გადმოწერილ იქნა მთლიანად, მაგრამ რომელსაც აქამდის გამოცემა ვერ ელირსა¹.

როდესაც ხელნაწერის შემზადება დამთავრებული იყო, აღწერილი — ავტორი, ან დამწერელი თუ გადამწერელი თავისი ნაშრომისა და ნამუშევარის, აგრეთვე თავის ვინაობისა და სამუშაოსთან დაკავშირებულ გარემოებათა შესახებაც მკითხველს წერილობითს ცნობებს უტოვებდა ხოლმე. ასეთი ხასიათის ცნობას „ანდერძი“ ეწოდებოდა და, ჩვეულებრივ, წიგნის ბოლოში იყო მოთავსებული, მაგრამ ზოგჯერ ხელნაწერის შუაშიაც იწერებოდა ხოლმე. ზოგჯერ თვით წიგნის მომგებელიც და ყოველთვის მერმინდელი გადამწერილიც ღედნის ანდერძის შემდგომ თავის ანდერძსაც სწერდა ხოლმე. ამგვარად და ამის წყალობით ამ ანდერძში წიგნის მთელი თავგადასავალია ხოლმე მოთხრობილი და ამიტომ, როგორც პალეოგრაფისათვის, ისევე ფილოლოგის ისტორიკოსისათვის ანდერძების ცნობებს ფრიად დიდი მნიშვნელობა აქვს და ყოველთვის ჯეროვანი ყურადღებით უნდა იქნენ შესწავლილი. ამ ანდერძების უაღრესი მნიშვნელობა ძველადაც კარგად ესმოდათ და სათანადო მოწიწებით ებყრობოდნენ. 1047 წ. ხელნაწერში ნათქვამია: „ვის ამათ წიგნთა ძალისა ცნობაჲ გინდეს, ზემოჲ ანდერძი აღმოიკითხეთ და მისგან სცანიო“-ო (ქკბი I, 192). გელათის მონასტრის 1048 წ. ხელნაწერში 1002 წ. ნუსხიდან მოყვანილია ეფთჳმე მთაწმიდელის შემდეგი შინაარსის ანდერძიც: „გვედრებით ყოველთა, რომელნი ამას წიგნსა ხწერდეთ, ესე ანდერძი დაუკლებლად თანა დაწერეთ. ვინ არა დაწეროს დიდსა ბრალსა თანამდებ არს. — აღესრულა ესე ნუსხაჲ თარგმანებისა მათეს თავისაჲ წელითა გლახაკისა და მწარედ ცოდვილისა ეფთჳმესითა“ და სხვა (ქკბი I, 239). ცხადია, 1048 წ. ხელნაწერის გადამწერელს ეფთჳმე მთაწმიდელის 1002 წ. ნუსხის ანდერძიც სიტყვა-სიტყვით გადმოუწერია. გ. ხუცეს-მონაზონსაც ნათქვამი აქვს: „უკუეთუ ვინმე იყოს... და უნდეს... ძალი თითოეულისა წიგნისაჲ, თუ რაჲ ხწერია, ამის წიგნისა ბოლოს პოოს... განმარტებულად თითოეულისა წიგნისა ზანდუკი და ანდერძი...“, რომელი წმიდამან ბერქან იოანე პატრიკ ყოფილმან აღწერა, რაჲამს იგი თავისა თვისისათჳს გარდაიწერნა წმიდანი ესე წიგნნი“-ო (ცდ გ ი მთაწმიდელსა, 311).

¹ ამჟამად ის გამოცემულია: „ივ. ჯავახიშვილი—სინის შთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა“, გვ. 200—226, თბ. 1947 წ. (ივდ.).

წიგნის „შეწამება“ და „განმართვა“ რომ დამთავრდებოდა, მის „შემოს-
 ხვა“-ს შეუდგებოდნენ ხოლმე. შემოსვა, ვგონებ, რვეულებად და წიგნად
 აკინძვას უნდა ნიშნავდეს. მათეს თავის იოანე ოქროპირის თარგმანების
 ეფთვზე მთაწმიდელის ქართული თარგმანის 983 წ. ხელნაწერის ანდერძში,
 მაგ., ნათქვამია: „წისა სახარებისა მათეს თავისაჲ ოდენ თარგმანი საჲ წიგ-
 ნად შეიმოსა. ესე პირველი წიგნი არს: ა(ე. ი. პირველ) თავითგან ი(შ (მე-18)
 თავადმდე სწერია ამა წიგნსა. მეორესა წიგნსა ი(თ (მე-19) თავითგან მ(ე (45)
 თავადმდე. მესამესა მ(ე (46)-გან ე(90)-მდე ამას შინა დასრულდების“-ო
 (ალ. ცაგარელი, СПГП I, 92). მაინც და მაინც „შემოსვა“ და დაკაზმა
 რომ ერთსა და იმავეს არა ნიშნავდა, ეს სრულებით ცხადია. ამავე ხელნა-
 წერში შემოსვის შესახები ცნობის შემცველი ანდერძი ერთი ხელით არის
 დაწერილი და სულ სხვა ხელით სწერია: „მე ცოდვილმან თ(ე შევკაზმე წიგნი
 ესე“-ო (იქვე, I, 92).

ვინც წიგნსა კერაუდა, „შემოსველი“-ს ანუ „მმოსველი“-ს სახელს ატა-
 რებდა, უღის გამკეთებელს კი „მკაზმავი“ ანუ „მკაზმელი“ ეწოდებოდა.
 მმოსველი და მკაზმავი რომ ერთი და იგივე პირი არ იყო და, მაშასადამე,
 „შემოსვა“ და „დაკაზმა“ ერთსა და იმავეს აღნიშენელი არ შეიძლება ყოფილიყო,
 ამას ათონის მონასტრის 1008 წ. ხელნაწერის ანდერძის შემდეგი ცნობაც
 ცხად ყოფს: „დაიწერა მეორე ესე წიგნი კელითა ჩუენ ცოდვილთა არსენი,
 იოვანე და ოქროპირისაჲთა... ლოცვა ყავთ... ჩ(ნ უცბად მწერალთა და სმრპ-
 პიონ მმოსველისათჳს... მე ცოდვილმან თ(ე შევკაზმე“-ო (СПГП I, 86).

ცხადია, შემოსვა რთული საქმე არ არის და ამიტომაც რომ ზოგჯერ
 „მწერალი“ იმავე დროს „შემმოსველი“-ც ყოფილა (იხ. СПГП I, 90—91
 და 83 და სხვაგანაც).

შემოსილ წიგნს „მკაზმავი“ მიიღებდა ხოლმე უღის გასაკეთებლად.
 უფრო იშვიათი შემთხვევა იყო, მაგრამ ზოგჯერ დამწერელს წიგნი თითონვე
 დაუკაზმავს. მკაზმავობას თვით მონასტრის არქიმანდრიტები და უფრო მაღალ
 საფეხურზე მდგომი პირებიც არ უკადრისობდნენ: „ამა წიგნისა მკაზმავსა
 პატრონისა ჯუარისა მონასტრისა არქიმანდრიტსა მაშასა იოსებს შეუნდობ
 ღმერთმან“-ო (СПГП II, 14, § 15). ვისაც ძველი ქართული ხელნაწერების
 ტყავის საუცხოო, ჩაკლული სახეებით შემკული ყდები უნახავს, ის ადვილად
 წარმოიდგენს, თუ რამდენად განვითარებული და დაწინაურებული უნდა ყო-
 ფილიყო ეს ხელობა ძველ საქართველოში. სასურველია, რომ ეს საკითხი
 საგანგებოდ და ჯეროვნად იქნეს შესწავლილი.

X § 8. წიგნების მხატვრული შემაკობა

შეძლებული და მხატვრული მოთხოვნების მქონებელი წიგნის შემკვე-
 თელი და მომგებელი ცდილობდა თავისი წიგნი სურათებით ანუ, როგორც
 მაშინ ანბობდნენ ხოლმე, „ხატებით“ შეემკო. პირველ ფურცელზე „ქაშარა“-ს
 ახატვინებდა, ხელნაწერის სხვადასხვა ადგილას კი სურათებს ურთავდა
 ხოლმე.

„კამარების“ დამხატველს განსაკუთრებული სახელი „კამარაშია მხმარა-
ლი“ ჰქვამევია. აკად. მ. ბროსეს ჯრუჭის სახარების 940 წ. მინაწერში
ამოუკითხავს: „ქკი იყო რ'მ. ქე შეიწყალე ამათ კამარათა მწერალი თეო-
ლოგი“ (Voyage XII, 83).

როგორც ჩანს, წიგნის შემკობილობის აღმნიშვნელი ტერმინი უნდა იყოს
ავრეთვე „ჯაზული“, ანუკა ბატონიშვილის 1712 წ. მხითვის წიგნში სწერია:
„საეროს წიგნთაგან—ვეფხის ტყაოსანი ერთი ჯაზულით დახატული ერთი“-ო
(სქეს სძელნი III, 483). საისტორიო საზოგადოების № 342 ხელნაწერში, 1661 წ.
ქამგულანში, წიგნის მომგებელი ამბობს: „აღვაწერინეთ... ყოველითურთ აღ-
სრულებული ჯაზულითა და დახატუთა ესე ქამგულანი“-ო (ე. თაყაიშვი-
ლი, საისტ. მასალ. III, 49). ს. ორბელიანის სიტყვით, „ჯაზვალი
სპარსთა ენაა (ე. ი. სიტყვა). ქართულად იყოჩაჲ ჰქვიან“-ო (ლექსკ.), მაგრამ
იყოჩა „რკინის ჯაზვარად“-ვე აქვს განმარტებული და არაფერი ირკვევა.
ქაჲ „ჯადვალ“ არაბულად წყაროს, ბალის რუს, შემდეგ ხაზს, ნახაზს, ცხრილს
და წიგნის ნაწერის სვეტსაღ ნიშნავს. ე. თაყაიშვილის სიტყვით, „ტექს-
ტი... ხის ფერადებით დახატულ ოთხკუთხედში“ (საისტ. მასალ. III, 48)
და, შესაძლებელია, ჯაზულად სწორედ ეს ტექსტის გარემომცველი ფერადე-
ბით დახატული ოთხკუთხედი ჩარჩოები იწოდებოდა.

მდიდრულად შემზადებული ხელნაწერი შეიძლება მთლად „ან ზოგან
„ოპროს ნარაჲთა მხმარაღი“ ყოფილიყო. ბიჭვინტის იადვარში, შავ., იხსე-
ნიება „კონდაკი ოქროს ვარაჲთა წერილი“ (ა. ხახანაშვილი, გუჯოები
142). ამავე ძეგლში ნახმარია ტერმინი „ხრელი ნუსხა“. იქ სწერია: „ერთი
პატიოსანი ძილისპირი ქრელის ნუსხითა“-ო (იქვე). დაბადების ქართული
თარგმანის „ქრელი“ ბერძნული ტექსტის $\pi\alpha\iota\chi\mu\alpha$ „პოჯილა“-ს უდრის (შესაქ-
მეთად 30, 39). რაც მრავალფერად შემკობას ნიშნავს. ამიტომ „ქრელი ნუსხა“-
თითქოს სხვადასხვა ფერადებით მხატვრულად დაწერილ ავტოგრაფს უნდა
ნიშნავდეს. მაგრამ, შესაძლებელია, აქ სხვა მნიშვნელობა ჰქონდეს.

თითოეული დარგისა და დანიშნულების წიგნს თავის „შესაფარისი
შემკობა“, დასურათება სჭირდებოდა, „საკადრისად დახატვა“ უნდოდა.
ნიკოლოზ კათალიკოზს 1687 წ. სიგელში ნათქვამი აქვს: „დიდი
გულანი დავაწერინე და მისად საკადრისად დავახატვინე“-ო (ისტ. საბ.
IV, 65).

როდესაც შეკვეთილი წიგნის დასურათება სწადდათ, დამწერელს წინდა-
წინვე დაავალდებდნენ გარკვეული, დასურათებისათვის განკუთვნილი ფურც-
ლები ცარიელი, დაუწერელი დაეტოვებინა. დამწერელი რომ თავის საბუშაოს
დაამთავრებდა, მაშინ წიგნს მხატვარსა და „კამარათა მწერალს“ გადასცემ-
დნენ, რომ ცარიელ ფურცლებზე სურათები დაეხატათ... ამგვარად, ჯერ
ტექსტი იწერებოდა, მერმე სურათებს ხატავდნენ ხოლმე. ამ მხრივ შემოქმე-
დის 1749 წ. გულანში შემდეგი საგულისხმო და შემოგამოთქმული აზრის
დამადასტურებელი ცნობა მოიპოვება. სხვადასხვა ადგილას იქ მაშია გურიე-
ლის ხელით სწერია: „ამაზედ მეზვერე და ფარხვეველი დახატე“, „აქ გარ-
დამოხსნა დახატე“-ო (დ. ბაქრაძე, АПН, 150).

საქ. საისტორიო საზოგადოების ვეფხის ტყაოსნის 1671 წ. ხელნაწერის გადართვილის შემდეგი ლექსიც ამავე გარემოებას აღასტურებს:

„ბრძანებით შემოქმედისა რა ჯელ-ვჰყავ ესე წერითა,
ჯელნი დამიწრო კალამმან, თვალნი გაშტერდეს მზერითა,
... აწ გაჯინდების, მხატვარო, შემკობა შესაფერითა“

(ს. კაკაბაძე, ვეფხის-ტყ., 14).

ზოგჯერ ხელნაწერის შემზადების ბევრი ხნის შემდგომ ახერხებდნენ სურათების დახატვინებას, ხან კი უსახსრობის გამო დატოვებული ფურცლები დაუხატველი და ხელნაწერი დაუსურათებელი რჩებოდათ. შეძლებული ადამიანი სურათებსა და „კაპარებს“ საბერძნეთიდანაც გამოაწერდა ხოლმე ან თითონ მოჰქონდა. ტბეთის 995 წ. სახარებაში სამოელ ეპისკოპოსს, მაგ., აღნიშნული აქვს: „მე გლახაკმან სამოელ... (ვიხილე) წიგნი ესე ოთხთავი სახარება და ვპოვე აღწერილი და შემკული ყოვლითა განგებულებითა, ხოლო ნაკლულევან იყო ხატთა და კამარათაგან და გულს-ყიდვინე დიდითა ხარკებითა და მოვიხვენი ესე ხატნი და კამარანი საბერძნეთით, ქალაქით დიდით სამეფოთ და ჩაურთენ ამას წმიდასა სახარებასა“-ო (აღ. ცაგარელი, СПГП I, 21). ყველა ეს გარემოება როგორც პალეოგრაფს, ისევე ხელოვნების ისტორიკოსს მუდამ უნდა მხედველობაში ჰქონდეს.

გიორგი XI-ისეული ვეფხის-ტყ. 1680 წ. ხელნაწერშიც ამგვარივე წიგნების მხატვრული შემკობის ტრფიალის ერთი საგულისხმო ცნობა ნოიპოვება. მისი დანწერელი მკითხველს მოუთხრობს: „უფალმან ჩუენნან გიორგი ბრძანება ყო ჩემდა მომართ დაწერად წიგნისა ამის ვეფხის-ტყაოსანისა და წარავამრავალი წარსაგებელი ვითარცა ხაცნაურ ჰყოფენ თუალნი მხიარულთანი (? მხილველთანი?) ჯელოვნებასა ამის წიგნისასა და ენება, რათამცა ფრიად კეთილ-შუენიერ უოფილიყო, რომელ არსცა ფრიად კეთილ და შუენიერ... ესეცა უწყოდით, უფალნო ჩემნო, მრავალნი შეუენი გარდაცვალებულან და არავის შეუმკვია წიგნი ვეფხის-ტყაოსანი მსგავსად პატრონის ჩუენისად“-ო (ე. თაყაიშვილი, Опис. II, 575—576).

ყოველ კარგად შემკულსა და ნნიშნელოვან ხელნაწერს თავისი ძვირფასი უდა ჰქონდა, დაკაზმული იყო ხოლმე. ზოგჯერ მდიდრულად და მხატვრულადაც იყო ხალმე მოჭედული. მეღქიზედეკ ქართლისა კათალიკოსს თავის 1020 წ. სიგელში აღნიშნული აქვს, რომ მარტო მან საკათალიკოსო საყდარს შესძანა სახარება „გარე თვლითა და მარჯალიტითა შემკობილი“, კიდევ ერთი წიგნი „ეგრევე ვეცხლითა შეკაშმულნი დილკოლოთა ვეცხლისათა“, კურთხევანი „გარე ოქროს ხატითა მოჭედოლნი და ცურითა მოჭედოლნი“, „მატიანენი სათანაონი ვეცხლით მოცვარულნი“ (ქქები II, 32—33) და კიდევ ორიც სხვა.

საკმარისია, ადამიანმა ოქრომჭანდაკებელის ბეჭა ობიზარის მიერ მოჭედული სახარების უდას გადაავლოს თვალი (სურათი იხ. ჩემი ქლ ერის ისტორიის II, 641), რომ მაშინდელ განათლებულ ქართველ მომგებელთა დიდი მხატვრული მოთხოვნა და გემოვნება ცხადი შეიქნეს. მაგრამ ეს საკითხი

უკვე დამწერლობათამცოდნეობისა და სამწიგნობრო ხელოვნების სფეროს არ ეკუთვნის, არამედ ქართული ხელოვნების ისტორიის საქმეა.

§ 9. დაზიანებული წერილობითი ძეგლების განახლება

წიგნების გავრცელებულობისა და ხმარების შესახებ § 10-ში მოყვანილია ხელნაწერებში დაცული გოდება და ჩივილი წიგნების ზოგიერთი წამკვითხველის დაუდევარი და გაუფრთხილებელი ხმარების გამო, ანდა ზოგჯერ ხელნაწერების ცხადი და შეგნებული, ანგარებით ნაკარნახივი დაზიანების შესახებ. ხან ნათხოვარი წიგნიდან მათთვის საანტერესო შინაარსის რვეულებსა და სურათებს ამოგლეჯდნენ, თუ ამოსჭრიდნენ ხოლმე, ხან რომელიმე პირისათვის საზიანო ცნობის შემცველ ფურცელს ამოჰკვეთდნენ და გაანადგურებდნენ. „ფორცელის ამოკუთხაჲ“ და „რვეულის ამოგლეჯა“, რასაკვირველია, საძრახისი საქმე იყო. ამისთვის, როგორც ჩანს, საზღაურის „გარდაჭდევენება“-ც სცოდნიათ, მაგრამ ეს დაზიანებულ ძეგლს, რასაკვირველია, ვერას უშველიდა. კორიდეთის სახარების მურვანის ხელით დაწერილი მინაწერიდან ჩანს, რომ ამ წიგნიდან გადასახადების გარიგების შემცველი ფურცელი განზრახ ამოუჭრიათ: „ფორცელი ამოკოეთილი იყო და არ... |გარდაგაჭდევენე (გადასახადი), ავიღე თქვენგან სამსახური... და ფორცლისა ამოკოეთაიცა გაგიშოი“-ო.

განზრახი და დაუდევარი ხმარებით გამოწვეული დაზიანების გარდა, ქართული წერილობითი ძეგლების კეთილდღეობა მტრების შემოსევაზეც იყო დამოკიდებული. უამრავი ხელნაწერი, სიგელ-გუჯრები და წარწერები სწორედ ამის გამო დაიღუბა ან დაზიანდა. საქართველოს ისტორია სავსეა ამგვარი უბედურების შესახები ანბებათ და ამაზე ბევრი ლაბარაკი არც არის საქირო. მხოლოდ ერთ საგულისხმო ცნობას მოვიყვანო ჯვარის მონასტრის § 77 ხელნაწერის მინაწერიდან, რომელშიაც ჯალალედინის საქართველოში შემოსევის დროს ქართულ სამონასტრო და სხვა წიგნთსაცავებზე თავდამტყდარი უბედურების მთელი საშინელებაა დასურათებული. იქ ნათქვამია: „მე სულითა საწყალობელი... გიორგი ღირს მყო მოგეზად წათა 'ამათ მარხვანთა დიდსა სიგლახაკესა შინა, შემდგომად ტყუეობით განოსლვისა ხუარაზმელთაგან: ესე ყოველთა შემდგომითი-შემდგომად მოგეთხრას მაშინდელი ყოველთა ქრისტიანეთა ჳირნი და განსაცდელნი, ოვრებანი მონახტერთა და ეკლესიათანი, რომელ არასადა დარჩომილა ერთი წიგნისა ფურცელი“-ო (СНГП I, 26, § 77). ცნობა, უეჭველია, გაზვიადებულია, მაგრამ ძალზე შემცირებულიც მაინც დიდი კულტურული უბედურების გამომხატველია.

წერილობითი ძეგლების დაზიანება ზოგჯერ მხოლოდ ნაწერს დაეტყობოდა ხოლმე, ზოგჯერ მისი მთლიანობაც იყო დარღვეული. პირველი ხასიათის ზიანს „დაშავება“ და „დაშავებაჲ“ ჰქვამევია, მეორე ხასიათის ზიანს კიდევ „დაშლილობა“ და „დაშლილი“ ეწოდებოდა. დაზიანებულ ძეგლთა

¹ Н. Марр, Груз приписки греч. Евангелия из Коридии. ИАН. 1911 №. 83-228-229.

მატრონნი ამ ორგვარივე ზიანის გამოსწორებას შეუდგებოდნენ ხოლმე, როდესაც ცხოვრების ხელშემწყობი პირობები და ქონებრივი შესაძლებლობა ამის საშუალებას აძლევდა: დაშავებული ნაწერის განახლებასა და დაშლილი და დაფხრეწილი ხელნაწერების ჯერ დანაკლისი ფურცლებისა და ტექსტის შეესებას, ხოლო შემდეგ შეკვრა-დაკაზმას შეუდგებოდნენ ხოლმე. დაშავებული ნაწერის განახლებას „განცხროველებაჲ“ ერქვა, ხოლო წიგნისას „განახლება“, „გაახლება“ და „ჩამატება“. კორიდეთის სახარების ერთ მინაწერში ნათქვამია: „ამას ზერგით რომელ პაპისა ჩემისა ჯელითა დაწერილ არს, დაშავებულ იყო [და] მე ძისწულმან მისმან ბეშქენ გა[წ]ვაცხოველე“-ო¹.

დაშლილი წიგნის განახლების შესახებაც ბევრი ცნობები მოგვეპოვება, მაგრამ სანდუმოდ მხოლოდ ორიოდეს მოვიყვან. ბეშქენ ერისთავთ-ერისთავს კორიდეთის სახარებაში ჩაუწერია: „ერთი სახარებაჲ განთხუთი კორიდული დაშლილი ვპოვე... შევკაზმე... სახარებაჲ მათეასი სადაგად შევმოხე“-ო². გელათის მონასტრის XIII საუკ. № 17 ხელნაწერშიც ნათქვამია: „გავაკეთე წა ესე წიგნი სჯულის კანონი ფრიად დაშლილი და დაძველებული ფრიადითა შრომითა“-ო (XB, V, 119—120).

ზოგჯერ ამგვარი გადასული ნაწერისა და დაძველებული, დაშლილი თუ დაგლეჯილ-დაზიანებული წიგნების და წიგნთსაცავის ყველა ხელნაწერის ერთ-თავად განახლება და გაცხოველება უწარმოებიათ. ამ მხრივ დაძველებულ-დაზიანებულ ხელნაწერების შესახებ ერთი ფრიად საგულისხმო და საყურადღებო ცნობა მოიპოვება ჯვარის მონასტრის № 77 ეტრატის ხელნაწერის 1570 წ. მინაწერში: „შეიკაზმა წა ესე... მარხვანი ჯელითა ურბნელისა მთავარებისკოპოზისა ვლასისათა და ჯელითა ჩუქ ცოდვილისა ტვილელ მთავარებისკოპოზისა ბარნაბაქსითა ესრე სახედ, რომელ მე ვაცხოველებდ და დაკლებულსა დავსწერდ და დაფარულსა განვაცხადებდ, ხოლო იგი შკაზმავნ და შკრავნ. და ორნივე ზოგად ვიჭირებდით არა ხოლო ამის წიგნისა, ყოველთავე წიგნთა რაოდენიცა ახლად განვაკეთეთ... აღესრულა მუშაკობაჲ ამისი... ქკს სწმ (268 = 1570), დასაბამითგან წელთა ხწმ (6078), ხოლო ქრისტეს მოსლევითგან წელთა ჩწო (1570). ამასვე ქორონიკონსა მოვედით ჩუენცა საქართუელოჲთ“ (ალ. ცაგარელი, СПГ II, 26—27, § 77).

ნიკოლოზ კათალიკოზსაც მცხეთის 1687 წ. სიგელში ნათქვამი აქვს: „ძველს წიგნებს რა გაახლება, ჩამატება და შეკრვა უნდოდა, ყველა გავაკეთებინე“-ო (ისტ. საბ. IV, 66).

დასასრულ, კიდევ ერთი მეტად იშვიათი და ამის გამო განსაკუთრებით ძვირფასი ცნობა არსებობს, რომლიდანაც ჩანს, რომ მართო ხელნაწერების განახლება კი არა, თვით წარწერების განახლება და ძველის მაგიერ დაახლოებით ძველივე შინაარსის ახლის გაკეთება სცოდნიათ საქართველოში. სვეტიცხოვლის საქადაგე ხატს საბელდობრ შემდეგი წარწერა აქვს: „შევამკე და

¹ Н. Маур, Груз. приписки греч. Евангелия из Коридии. ИАН. 1911 № 33. 227.

² იქვე, № 233.

შეგაქედინე კუბო (ე. ი. ხატის ბუდე) ესე სვეტისცხოველის საქადაგე ხატისა ჩვენ ყოვლისა ჩრდილოეთისა და აბხაზეთის კათოლიკოზმან გურიელმან მალაქია... ოდეს შაჰაბაზმა ყვენმა კახეთი და ქართლი აღაოსრა, კახეთისა და ქართლის ბატონები ორივენი ლიხეთის მთას აქეთ გარდმოვიდნენ... და ქართლისა კათოლიკოზი იოანე ჩვენთან მოვიდა და აქ ჩვენთან მიიცვალა... ქ. პირველად გაეკეთებინა კუბო ესე დედის ბიძასა ჩვენსა კათოლიკოზს გურიელს, დაღეწილიყო და შემუსვრილიყო. ხელახლა ჩვენ საქართველოს მეფე[თა] შარავეანდელმა კათალიკოზ-პატრიარქმა დომენტიმ განგაახლეთ და ვერცხლი ოცი მარჩილი დაუდევით. ისევ როგორც გურიელის კათალიკოზის ხანელი ეწერა, ისევ დავწერთ... ქქსა უდ (404 = 1716 წ.), სვეტისცხოველის სახე არ იყო და ჩვენ გამოვიყვანეთ“-ო¹. მაშასადამე, აბხაზეთის კათალიკოზის მალაქიას ზემომოყვანილი წარწერა მისი და მის დროინდელი კარ ყოფილა, არამედ დომენტი კათალიკოზის ბრძანებით გადმონაწერსა და განახლებულ წარწერას წარმოადგენს. აქ ეს გარემოება აღნიშნულია, სხვაგან შეიძლება აღნიშნული არც იყოს. ამიტომ პალეოგრაფს მუდამ უნდა ახსოვდეს, რომ ძველი წერილობითი ძეგლების გაცხოველება-განახლება იშვიათი შემთხვევა არ იყო, ნაწერისა, თუ ტექსტის შეფასების დროს ამასაც უნდა ანგარიში გაუწიოს ხოლმე.

§ 10. წიგნების გავრცელებულობა და ხმაკება

საქართველოში წიგნს დიდი გასავალი ჰქონდა და წიგნების დიდი მოთხოვნილება იყო. რამდენად დიდი ღირებულებად და განძეულობად ითვლებოდა წიგნი, ამის გასათვალისწინებლად შეიძლება გიორგი მერჩულის ერთი ცნობა იქნეს აღნიშნული, რომ გრიგოლ ხანძთელმა ახლად აგებულ უბის მონასტერში „ილარიონ ვინმე იერუსალშმით მოსრული... დაადგინა მამასახლისად, რამეთუ... აქუნდეს მას კეთილნი წიგნნი, და მამამანცა გრიგოლ თჳსნი წიგნნი, რომელ აქუნდეს, დაუტევნა მონასტერსა მას“ (ც^ა გ^გლ ხ^ნძთლსა, გვ. კგ, § კა). დაიწერებოდა თუ არა ახალი თხზულება, გადმოითარგმნებოდა თუ არა ახალი ძეგლი, ამ ახალი წიგნების შეძენის მსურველნი ჩნდებოდნენ და მათი გადაწერა იწყებოდა. გიორგი მთაწმიდელის სიტყვით, დაეით დიდი კურაპალატი ეფთჳმე მთაწმიდელს „ზედადსხედა მოუწერნ, რათა თარგმნიდეს“ წიგნებს და „წარსცემდეს“ საქართველოში წამოსაღებად და გასავრცელებლად. ისიც თავის თავსა და ჯანბრთელობას არ ზოგავდა და ახალ-ახალ წიგნებს თარგმნიდა და წერდა „და მრავალნი წიგნნი წარსცნის წინაშე დავით კურაპალატისა“-ო (ც^ა იე^სი და ეფთ^მსი, 48,1).

ამგვარადვე გიორგი მთაწმიდელის ნათარგმნი თუ საკუთარი თხზულებები უცხოეთში მყოფ ქართველთ „ყოველთა მონასტერთა გარდაიწერნეს და უფროდს ყოველთასა დადად იღუაწა სულითა კურთხეულმამ ანტონი ლიბარიტ ყოვლიმან და თჳსისა მონასტრისა, ბარალამ წბიღისათჳს დააწერინა“-ო

¹ Натроен. Святи-Цховели, 413; ხატის სურათი 420 V.

(ცა გი მთწმდლსა, 316). გიორგი ხუცესმონაზონის სიტყვით, „რომელნიმე წიგნი ორკეცად და სამკეცად გარდაწერილ არიან“ (იქვე, 310).

წიგნების გარკვეული რაოდენობა არსებობდა, ის მინიმუმი, ურომლოდაც არცერთ ეკლესიას და მონასტერს წესიერი მოქმედება არ შეეძლო და რომელიც ყოველ მათგანს უეჭველად უნდა ჰქონოდა. დოროთეოზ კათალიკოსს იტრიის XVI საუკ. დამლევის სიგელში ნათქვამი აქვს: „წიგნები, რაც ერთს მონასტერს მოუნდების, ყუელა კარგი და პატიოსანი“ შევწირეთ (სქს სძვლნი III, 127).

მონასტრებისა და კულტურის სხვა დაწესებულებების გარდა, წიგნების მოყვარულნიც იყვნენ, რომელნიც თავიანთთვის საკუთრივ აწერინებდნენ ან გადაიწერდნენ ხელმე. ხელნაწერებს. გიორგი ხუცესმონაზონის სიტყვით, ბერმა იოანე პატრიკ-ყოფილმა „თავისა თვისისათჳს გარდაიწერნა წმიდანი ესე წიგნი“ გიორგი მთაწმიდელისა (ცა გი მთწმდლსა, 311). ასეთ მოყვარულს ეწოდებოდა „ტრფიალი წიგნთაჲ“. 1047—53 წწ. გადაწერილი სახარების თარგმანების ხელნაწერის ანდერძში აღნიშნულია, რომ „ერისთავთ-ერისთავი ლიპარიტ მოხწრაფედ ტრფიალი წიგნთა ხალმრთოთაჲ“ ყოფილა (ქკბი I, 193), და ეს ცნობა გიორგი ხუცესმონაზონსაც დადასტურებული აქვს. ასეთი პირები ცდილობდნენ, რომ თავიანთთვის გადმონაწერთუ შეძენილი წიგნები მხატვრულად შეემკოთ და ყოველისფრით სამაგალითოდ გაეხადათ. ამავე გიორგი ხუცესმონაზონის სიტყვით, გიორგი მთაწმიდელის „თითოეულისა წიგნისა ზანდუკი და ანდერძი ღმრთივ-შუენიერად... ბერმან იოანე პატრიკ-ყოფილმან აღწერა“ და დაურთო, როდესაც ამ ნაწარმოებებს თავისთვისა სწერდაო (ცა გი მთწმდლსა, 311).

წიგნების კითხვის წყურვილი და მოთხოვნილება საქართველოში შემდეგშიაც დიდი იყო, თუმცა, ქვეყნის პოლიტიკური და ეკონომიური დაქვეითების გამო, წიგნების რიცხვი წინანდელთან შედარებით შემცირდა. ერთ ხელნაწერ კრებულში დამწერელს ნათქვამი აქვს: „აღიწერა და სრულ იქმნა წიგნი ესე კაცთა შესაქმე, ექუსთა დღე, საბისმეტყუელეება, კურთხევა და ცხორება ათორმეტთა ნათესავთა და ათორმეტთა თუალთა არონისთა და სხუანი სწავლანი იოანე ოქროპირისანი ბრძანებითა მეფისა გიორგისითა. რომელსა ხურადა მრავალთა ხალმრთოთა და სამეცნიეროთა წერილთა კითხვა და თარგმანება, რათა განმარტებულად გამოიძიოს ღთივ წერილნი, რომელსა შეუკრებიეს გულსა მისსა ყოველი სწავლა და მეცნიერება“-ო (ე. თაყაიშვილი, Опис., II, 653).

ყოველ წიგნს თუ წერილს თავისი დანიშნულება ჰქონდა: ზოგი იყო „ხალმრთოჲ წიგნი“, ზოგი „სამეცნიერო“, ზოგი „საპითხავი“ და „სამრო ანუ ბარშეშ“. გიორგი იმერთა მეფის თანამეცხედრეს დედოფალთა-დედოფალს დიასამიძის ასულს თამარ—ყოფილს ქრისტიანეს თავის 1586 წ. გელათის სიგელში ნათქვამი აქვს: „შემოგწირეთ... ჩემი საკითხავი ვაშნი და ოთხთავი, დავითნი“-ო (დას. სქს. საბ. I, 33).

წიგნები იმდენად აუცილებელი იყო ყოველი განათლებული ოჯახისთვისა და აღაზიანისათვის, რომ წესად იყო მიღებული გასათხოვარი ქალის-

თვის მზითვეში უეჭველად წიგნებიც უნდა გაეტანებინათ. ანუკა ბატონიშვილის 1712 წ. მზითვის წიგნში, მაგ., აღნიშნულია: „სახარება ერთი, კიდევ სახარება სტამბისა ერთი, სამოციქულო სტამბისა ერთი, ჟამნი სტამბისა ერთი, დავითნი სტამბისა ერთი, ჭელით დაწერილი პატარა დავითნი ერთი, სტამბის მხედრული დავითნი ერთი, სარწმუნოების სტამბის წიგნი ერთი, — თავისიხ მკროქსოვილის ბოხჩებიტა... საეროს წიგნისაგან: ვეფხის-ტყაოსანი ერთი, ჯაზულით დაბატული ერთი, ლეილ-მეჯნური[ანი] ერთი, უსუფ-ზილიხანიანი ერთი, საამიანი ერთი (სქს სძვლნი III, 483). ამგვარად, ბატონიშვილს მზითუად გაჰყოლია 8 სასულიერო და ხუთი საერო წიგნი, ე. ი. სულ 13 წიგნი თავისი ბუღეებით.

ქსნის ერისთვის ასულს ელენეს 1713 წ. მზითვის წიგნის მიხედვით მზითვეში ვიუღია: „სამღვთო წიგნებისაგან — სახარება, დავითნი ჭელით ნაწერი ვერცხლის ბირკებითა, ჟამნი ერთი ჭელით ნაწერი, პატარა ჟამნი, სტამბისა ჟამნი ერთი, ყოვლად წმიდის სავედრებელი ერთი, წმიდის მარინას ცხობრება ერთი, სარწმუნოება ერთი“ (იქვე, III, 493), სულ 8 წიგნი. ხოლო „გარეშეს (ე. ი. საერო) წიგნისაგან — ვეფხის-ტყაოსანი, ზილიხანიანი ერთი, ირდუხტიანი ერთი“ (იქვე, III, 497), ანუ 3 წიგნი. ამგვარად, სასულიერო და საერო შინაარსის მზითუად გატანებულ წიგნთა რიცხვი 11 უდრის.

იოანე დოღენჯისშვილის ქალს, ანასაც 1796 წ. 3 წიგნი — დავითნი, ლოცვები და ვახტანგიანი მზითუად წაუღია და სამიც — სამოციქულო, პარაკლიტი და ხატეკი მზითვეს გარეშე (სქს სძვლნი I, 403 და 406), ანუ სულ 6 წიგნი.

წიგნს, მეტადრე კარგსა და მხატვროვლად შესრულებულს, მტერიც ბევრი ჰყავდა: ზოგს სხვის მშვენიერსა თუ საგულისხმო შინაარსის საკითხავ წიგნზე ეჭირა თვალი, ზოგმა წიგნის გაფრთხილება არ იცოდა და კითხვის დროს აფუქებდა ან საინტერესო ნაწილის ამოგლეჯით თავისთვის შესანარჩუნებლად, ან შინაარსით აღტაცებული თუ სხვა გრძნობით ამოძრავებული, თავის აზრსა და სურვილს იქვე ტექსტის გვერდით მიაწერდა ხოლმე. ამიტომ იყო, რომ მღვდელი ნიკოლოზ ჩაჩიკაშვილი თავისი 1779 წ. დაწერილი წიგნის ანდერძში გამწარებით ამბობდა: „წყეული იყოს ის კაცი თუ ქალი, თხოვნით წაიღოს და ამის პატრონს დაავიწყდეს და აღარ გამოუჩინოს. წყეული იყოს, რომელსაც აქედამ ამბავი მოეწონოს და ან რვეული ამოგლიჯოს და ან ფურცელი აღმოხიოს და ან უბრალოთ არშიაზე ბლარჯვა დაუწყოს და ან ფინთად და უნაღვლეულად და ნისიათ იხმაროს“-ო (ე. თაყაიშვილი, Опис., II, 553).

ჩაჩიკაშვილის სიტყვები ცხად-ყოფენ, რომ ამ ხანაში მაინც იშვიათი მოვლენა არ ყოფილა, რომ, როცა პატრონს დაუიწყებული ჰქონდა, თუ ვის მისცა დანამდვილებით თავისი წიგნი წასაკითხავად, წამლებს ნათხოვარი წიგნი „აღარ გამოეჩინოს“. მოწონებული ამბავის გულისათვის „რვეულის ამოგლეჯა“ ან „ფურცელის ამოხვევა“ და ბოროტი განზრახვით „ამოკუთვა“-ც სცოდნიათ. საერთოდ წიგნის ცუდად და „უნაღვლეულად და ნისიად ხმარე-

ბა“, მეტადრე მერმინდელი კულტურული დაქვეითების ხანაში, ცხოვრების მტკივნეული ნაკლი ყოფილა.

§ II. საშინაო და სათანაო ხაღანაჲები და ნიგნოსაჲები

წიგნები დანიშნულებისდა მიხედვით ორ მთავარ ჯგუფად იყოფოდნენ: ერთნი შინ, სახლში სახმარებლად იყვნენ განკუთვნილნი—ასეთ წიგნებს მაშინ „საშინაონი“ ეწოდებოდა, — მეორენი თან სატარებლად ჰქონდათ ხოლმე, რომელთაც „სათანაონი“ ერქვათ. მელქიზედეკ კათალიკოსს თავის 1020 წ. სიგელში, მაგ., ჩამოთვლილი აქვს: „სათანაო ოთხთავი სახარება აა:“ (1), „სათანაო მრავალთავი ერთი“, „მატიანენი საშინაონი“, დასასრულს „უამის წირვანი სათანაონი: აა:“ (ქვები II, 32—33).

სინას შთის № 77 (ა. ცაგარლის კატალოგით № 54) ხელნაწერიდან ჩანს, რომ მონასტრებში წიგნებისათვის განსაკუთრებული ოთახი ყოფილა, სადაც ხელნაწერები ელაგა და საიდანაც წიგნების გამოტანა სენაკში წასაკითხავად აკრძალული ყოფილა. ვისაც კითხვა სურდა, იქვე, იმავე ოთახში უნდა წაეკითხა და წაკითხვის შემდგომ ხელნაწერი თავისსავე ალაგას დაედვა. იქ, ამ წიგნის ანდერძში, ნათქვამია: „ვინც ესე წიგნი ქართულთა ეკლესიით გამოიღოს ანუ სხსა ეკლესიასა წაიღოს, ანუ გაღმა გაიღოს, ანუ სენაკსა შინა დაიდვას, ანუ ეკლესიის სენაკსა შინა დაბალოს, კრულმცა არს ცათა შინა და ქუეყანასა ზედა გაუქსნელად“. ეს წიგნები „იხხნენ საწიგნეთა ზედა: ვის უნდენ, ივმარნის, ვის არა, მშუღობაჲ მის თანა:“. რომელმან ესე ანდერძი ამოკუეეთოს, ანუ სხსა ფურცელი, კრულია ქრისტემს ღისა ჩნისა ძალითა და ჯუარისა ცხოველმყოფელისაჲთა“-ო (გვ. 191a—b).

ამ ამონაწერიდან ჩანს, რომ სამკითხველო ოთახში ხელნაწერები „საწიგნეთა ზედა“ ყოფილა დალაგებული, რომელნიც თითქოს თაროების მსგავსად უნდა იყოს საფიქრებელი. ტერმინი „საწიგნეთი“ მელქიზედეკ კათალიკოსის 1020 წ. სიგელშიც გვხვდება. მას ნათქვამი აქვს, რომ მას საკათალიკოსო საყდრისათვის შეუწირავს „საწიგნენი ოქროჲთა და ვეცხლით ცურვებულნი ერთი“ (ქვები II, 33). საბა ორბელიანის განმარტებით, „საწიგნე წიგნთა აღგილი“ უნდა იყოს (ლექსიკ.). მაგრამ ეს ისეთი ბუნდოვანი განმარტებაა, რომ მისი გამოყენება შეუძლებელია. სინას შთის ხელნაწერის ცნობა უფრო გარკვეულია და „საწიგნე“ წიგნების დასაღები ყოფილა, მაგრამ რა სახის, თაროს მაგვარი თუ ფერხელი, ძნელი სათქმელია. მელქიზედეკ კათალიკოსის ოქრო-ვერცხლით დაფერილი საწიგნის შესახები სიტყვებიც, ალბათ, ხელნაწერების დასაწყობს გულისხმობს, მაგრამ ძვირფასად და ხელოვნურად გაკეთებულს. ძნელი წარმოსადგენელია, რომ აქ წიგნის ბუდე იგულისხმებოდეს, რადგან მაშინ ერთის მაგიერ რაჰდენიმე ცალი მაინც იყო მოსალოდნელი.

იმ სენაკს, რომელშიაც ხელნაწერები ელაგა წასაკითხავად, „წიგნის საცავი“ ეწოდებოდა. ეფრემ მცირეს თავის ფსალმუნთა თარგმანებაში

ნათქვამი აქვს: „რაოდენნიცა იყენეს წიგნის საცავსა ხურონ წმიდისასა თარგ-
მანებანი დავითისნი, ყოველნივე დედად შქონდეს“-ო (გვ. 247). ანტონ კა-
თალიკოზსაც აღნიშნული აქვს: „წესი გამორჩევის და კელდასხმისა მღვდელ-
მთავრობითისა... ეპოვნეთ საუნჯეთა შინა წიგნის საცავთა მცხეთისა ეკლე-
სიისათა“-ო (თ. უორდანი, Опис., I, 227, ხელნაწ. № 20), ე. ი. მცხეთის
საპატრიარქო წიგნთსაცავში.

ამ დიდსა და ძირითად წიგნთსაცავეს გარდა, მრავალრიცხოვან მონა-
სტრებში, როგორც ეს სინას მთის № 67 ხელნაწერიდან ჩანს, დაუუდე-
ბულთათვის პატარა სასენაკო წიგნთსაცავეებიც ყოფილა.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის თხზულებიდან ირკვევა, რომ სა-
ქართველოს მეფეს არამცთუ ძირითადი, არამედ მოძრავი, სათანაო წიგნთსა-
ცავიც კი ჰქონია. მისი სიტყვით, დავით აღმაშენებელს „დღე და ღამე მიმოს-
ლგათა შინა მიმდებთა, დაშქრობათა მოუწყინებელთა, შრომათა განუსუენე-
ბელთა წიგნები ეტჯრთა სიმრავლესა ჯორთა და აქლემთასა და სადა გარ-
დაცდის პონესა, პირველ ყოვლისა წიგნი მოაქუნდიან კელითა“ (ცა მფთ-
მფსა დავითისი * 547, გვ. 315).

რასაკვირველია, დიდ წიგნთსაცავეს იქ დაცული ხელნაწერების სია,
კატალოგი ჰქონდა ხოლმე. პროფ. ნ. მარმა სინას მთის № 92 ხელნაწერის
ყდაზე შიგნით ვაკრული ეტრატის პალიმფსესტზე აღმოაჩინა რომელიღაც მო-
ნასტრის X საუკ. ანგვარი კატალოგის ნაწყვეტი. იქ სულ ოცდაორი წიგ-
ნის სათაური არის შენახული. მათ შორის „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ც არის
დასახელებული. ზოგი თხზულება ორ-ორ და მეტ ცალიდაც, ექვსცალიანი
წიგნიც კი იხსენიება და სულ 52 ხელნაწერია მოხსენებული¹.

კატალოგის ამ ნაწყვეტის მიხედვით სამონასტრო და სხვა წიგნთსაცა-
ვების სიმდიდრის რაოდენობის გათვალისწინება არ შეიძლება. მელქიზედებ
კათალიკოზის 1020 წ. სიგელში ნათქვამია, „ესე წიგნები, რომელ მე დამი-
წერია, ჯუმლად არს თავი: კე:“ (ქვბი II, 33). თუ მარტო მას ამოდენად
გაუმდიდრებია მცხეთის საპატრიარქო წიგნთსაცავი, სხვებიც ხომ, წინანდელი
და მერმინდელი კათალიკოზებიც წიგნების გამრავლებისათვის ზრუნავდნენ
და ამიტომ უფლება გვაქვს განთქმული მონასტრებისა და სამეფო წიგნთსა-
ცავები შედარებით მდიდარ წიგნთსაცავებად ვიგულისხმოთ.

პროფ. ალ. ცაგარლის ცნობით, ათონის მონასტერში წარსული
საუკუნის ოთხმოციან წლებში 88 ხელნაწერი, იერუსალემის ჯვარის მონას-
ტერში 147 და სინას მთის მონასტერში 93 ხელნაწერი იყო. ევროც ერთი ამ
რიცხვთაგანი უცხოეთში მდებარე ქართული მონასტრის წიგნთსაცავეების
ოდინდელი სიმდიდრის გამოშხატველად ვერ ჩაითვლება. საკმარისია გავიხსე-
ნოთ, რომ, თვით ეფთჳმე მთაწმიდელის სიტყვით, მარტო თეოფანე ხუცესს
ათონის მონასტრისათვის 1500 დრაქმანი ღუკატის ღირებულების ანუ 75
წიგნზე მეტი შეუწირავს. თუ ამ რიცხვს პირადად ეფთჳმე მთაწმიდელის აღ-

¹ Н. Марр, Предварительный отчет о работах на Синае. Сообщ. Прав. Палест. общ., 1903 წ., წიგნი XIV, გვ. 45.

წერილ 93 წიგნსა და გიორგი მთაწმიდელის 40 წიგნსაც მივუმატებთ, მარტო ამ სამი პირის ნაღვაწის რაოდენობა 205 ხელნაწერს უდრის, ნამდვილად კი გაცილებით აღემატებოდა. მაგ., გიორგი მთაწმიდელის სიტყვით, თორნიკეს 7 წიგნი შეუწირავს, მათ შორის ქართული დაბადების სრული ტექსტი ყოფილა (ცდ იესი და ეფთმსი 31,3). ხოლო ათონის აღაპებისდა მიხედვით XI—XII სს. ამავე მონასტრისათვის სკჰონ ხერკელს 5 წიგნი უჩუქებია (ათონის კრებული, გვ. 217), პეტრე ხუცესს 8 წიგნი (იქვე, გვ. 223) და იოანე რუს ყოფილს 5 წიგნი (იქვე, გვ. 227). ეს 25 წიგნიც რომ მივათვალოთ, 230 ხელნაწერი გვექნება. ცხადია, ვერც ეს რიცხვი ჩაითვლება ათონის მონასტრის წიგნთსაცავის ხელნაწერების ნამდვილი რაოდენობის გამოთხატველად, რადგან ამ მონასტრის წინანდელი სიმდიდრის შესახებ ჩვენ ხელთ მხოლოდ შემთხვევით გადარჩენილი ცნობებია და, უიქველია, შეწირულებათა და ნასყიდობათა შესახებ მომეტებული ნაწილი ან სამუდამოდ დაიღუპა, ან გამოუტყვევებელი და ჯერ უცნობია. ათონის მონასტრის წიგნთსაცავის ხელნაწერთა რაოდენობის ჩვენ მიერ გამოანგარიშებულ რიცხვს, 230 წიგნს, ის მნიშვნელობა აქვს, რომ ცხადყოფს, თუ რამდენად დაშორებულია სინამდვილეს ამ მონასტრის ხელნაწერთა აწინდელი რაოდენობა, მნ, და, მეორე მხრით, უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ათონის ქართველთა მონასტერს დიდი წიგნთსაცავი უნდა ჰქონოდა, რომელშიაც ხელნაწერთა რამდენიმე ასეული და მეტიც უნდა ყოფილიყო.

ვანის XII საუკ. საბარების გადამწერელის ანდერძიდან ცხადი ხდება, რომ ათონის ქართველთა მონასტერს, XII ს-ში მაინცდამაინც, ორი წიგნთსაცავი ჰქონია: ერთი დიდა და ერთიც პატარა, — იმას გარდა, რაც ყოველდღიური ღვთისმსახურებისათვის საჭირო წიგნები თვით ეკლესიაშივე ელავა. თამარ დედოფლის მლოცველი იოვანე თავის ანდერძში მკითხველს თავისი გადანაწერის ვითარებას ასე აუწყებდა: „ესე საცნაურ [ი]ყავნ ყოველთა, რამეთუ ყოველნივე ქართულნი საბარებანი მთაწმიდით აღწერილნი და გამოსრულნი ღირსისა მამისა გიორგის თარგმნილნი საეკლესიოჲსა საბარებიანგან, რომელ მთაწმიდელნი იხმარებენ, აღწერილ არიან და არა მისგან, რომელთა ვით გიორგი თარგმნა და ნუსხად მდებარე იყო დიდსა წიგნის საცავს, არანედ მისგან გარდაწერილისაგან“. ხოლო რაკი ამ გადანაწერებში შეცდომები შეჰპარვიათ და გიორგი მთაწმიდელის თარგმნილი ტექსტი დამახინჯებული ყოფილა, ამიტომ „დიდი მოღუაწეთა შორის ბერი ზაქარია, მო-რა-ვიდა მთასა წმიდასა, ძიებად ყო გიორგის მიერ აღწერილისა წმიდისა მის საბარებისათჳს და პოა დიდსა წიგნის საცავსა შინა. და აღივსო სიხარულითა და მიერ გადმოეწერა შატბერდელსა ხუცესსა სტეფანეს. და აღ-მო-რა-ვიდა რომანიას, მე გელთ-ფყავ ცოდვილმან იოვანე აღწერად“-ო (ე. თ. ა. ყაიშვილის არქეოლოგიური მოგზაურობანი და შენიშვნანი I, 15—16). ათონის მონასტრებში ქართველებს „დიდი წიგნთსაცავი“ ჰქონიათ. მისი ამგვარი სახელი გვაფიქრებინებს, რომ პატარა წიგნთსაცავიც უნდა ჰქონოდათ, რომელშიაც, აღბათ, საშუალო მკითხველისათვის ხველლებრივ საკითხავი წიგნები იქნებოდა მოთავსებული. დიდ წიგნთსაცავში, რომელშიაც

მაშინ ცნობილი ყველა ქართული და ქართულად ნათარგმნი ძეგლები და მათი ბერძნული დედნები იქნებოდა შეგროვებული, სხვათა შორის, უძვირფასესი ხელნაწერები, გამოჩენილ მეცნიერ-მოღვაწეთა ნუსხები, ავტოგრაფებიც ყოფილა დაცული, როგორც გიორგი მთაწმიდელისა და, უძველესია, იოანე და ეფთჳჳე მთაწმიდელის მიერ საკუთარი ხელით ნაწერი ძეგლები. ეტყობა, როგორც თანამედროვე ქართველი ბერები, ისევე მერმინდელი თაობანი, მათ ნალვაწს დიდი მოწიწებით ეპყრობოდნენ და თვალის ჩინსავეთ სიფრთხილით იცავდნენ.

რამდენად დიდი უნდა ყოფილიყო ათონის ქართველთა მონასტრის წიგნთსაცავი, თუნდაც იმ ცნობიდან ჩანს, რომელიც ათონის მთის მონასტრების 1726 წ. და 1744 წ. მომხილველი ე. ბარსკის აღწერილობაშია შეტანილი. მისი სიტყვით, ქართველთა მონასტრის წიგნთსაცავი ათონის ყველა სხვა მონასტრის წიგნთსაცავეებზე უფრო დიდი ყოფილა და, მრავალ სიგელ-გუჯრებს გარდა, უძველეს ხელნაწერებს შეიცავდა. იქ, ქართულის გარდა, ბლომად ყოფილა ბერძნული და ლათინური¹ სხვადასხვა შინაარსის წიგნებიც. ბარსკის სიტყვით, იქ 3000 ხელნაწერზე მეტი ყოფილა, რომელთაგან ზოგი იშვიათი იყო, ან სხვაგან არსად იშოვებოდა (Пешеходца Василия Григоровича Барского-Палки-Албова, уроженца Киевского, Монаха Антиохийского, путешествие к св. местам, в Европе, Азии и Африке находящимся, предпринятое в 1723 г. и оконченное в 1747 г., им самим написанное, изд. 3-ье СПб. 1793 წ., ნაწილი II, 591—592 და აღ. ცაგარლის СПб. I, 63—64).

როგორც სამონასტრო და საკათალიკოზო, ისევე სამეფო და კერძო მესაკუთრეთა წიგნთსაცავეების ზრდა, რასაკვირველია, მშვიდობიანობის დროს იყო შესაძლებელი. თუ უძველეს ხანას, ცნობების უქონლობის გამო თავს დავანებებთ, წიგნთსაცავეები თვით საქართველოში, მეტადრე X—XII სს-ში უნდა ყოფილიყვნენ მდიდარი.

ტბეთის სახარების XII საუკ. ანდერძში ნათქვამია: ტბეთის საყდარში „ისხნეს ძუელნი წიგნნი მრავალნი“-ო (M A K XII, 156). აქ მრგლოვანი ასომთავრულით დაწერილი ხელნაწერები იგულისხმება და ამ განცხადებიდან ჩანს, რომ ამ დროს XII ს-ზე უწინარეს დაწერილი ხელნაწერები ტბეთს მრავალი ჰქონია. მაშასადამე, დიდი წიგნთსაცავის პატრონიც ყოფილა. ამავე დროს მცხეთის საპატრიარქო წიგნთსაცავში, დავით გარეჯისა, შიომღვიმისა, გელათისა და სხვა მონასტრების წიგნთსაცავეებში წიგნების რიცხვი, უმჯველია, ასობით უნდა ყოფილიყო. საპატრიარქოსა და სამეფო წიგნთსაცავეებში ხომ ხელნაწერთა ამაზე მეტი რიცხვია საფიქრებელი. ამასთანავე, უეჭველია, საპატრიარქო წიგნთსაცავეში, ქართულის გარდა, ბერძნული ხელნაწერებიც იყო, როგორც ამას საქართველოში ეხლაც დაცული ბერძნული წიგნები ცხად-ყოფენ, ხოლო სამეფო წიგნთსაცავში არაბული და, მეტადრე, სპარსული

¹ ცნობილია, რომ რომაული ბერებისათვის საკუთარი მონასტრის აგებას ათონზე იოანე და ეფთჳჳე მთაწმიდელეებმა შეუწყვეს ხელი.

ხელნაწერებიც ბლომად იქნებოდა. დავით აღმაშენებლის შესახებ თვით მაჰმადიან ისტორიკოსებსაც აქვთ ცნობა, რომ კურანის თარგმანება იცოდა.

მტრების მრავალგზისი შემოსევა წიგნთსაცავების არაშცოთუ ზრდას აუერხებდა, ხშირად მათ არსებობასაც კი სპობდა, ყოველთვის კი მათ საგრძნობ ზიანს აყენებდა ხოლმე. ჰუნებისა და ხაზართა შემოსევასაც რომ ამ მხრივ ხეირის დაყრა არ შეეძლოთ, ეს ცხადია, მაგრამ ამაზე მეტი კულტურული უბედურება XIII ს-იდან იწყება. ამ მხრივ საქართველოს წიგნების საგანძურებს საშინელი ზიანი ხუარაზმელთა შემოსევამ მიაყენა ჯალალედინის შეთაურობით. ვინმე გიორგი იერუსალიემის ჯვარის მონასტრის ერთი წიგნის მინაწერში მაშინ დატრიალებული უბედურების ამბავს მკითხველს ასე მოუთხრობს: მე „გიორგი ღირს მყო მოგებად წითა ამათ მარხვანთა დიდსა სიგლახაკესა შინა შემდგომად ტუფეობით გამოსლვისა ხუარაზმელთაგან. ესე ყოველი შემდგომითი-შემდგომად მიგეთხრას მაშინდელნი ყოველთა (იგულისხმება საქართველოს) ქრისტიანეთა ქირნი და განსაცდელნი, ოჯრებანი მონახტერთა და ეკლესიათანი, რომელ არახადა დარჩომილა ერთი წიგნისა ფურცელი. იერუსალიემს შუკათა შინა შთასულმან ვნახე ესე ორნი წიგნნი — ერთი ესე და ერთი საწინასწარმეტყუელო — სპარხსა კაცსა მქონდეს, მიხვან თელავდესა სპარხსა კაცსა ეყიდნეს. მატრებითა და მატრებითა ძლივ წაუხუენ ესე სადღესასწაულო“-ო (აღლ. ცაგარელი, СПГП, II, 25, § 77). რასაკვირველია, ეს ცნობა მაშინდელ უბედურებას გახვიადებულად გვისურათებს: არც ისე იქნებოდა საქმე, რომ საქართველოს არცერთ მონასტერსა და ეკლესიაში ერთი წიგნის ფურცელიც კი არ გადარჩენილიყო. IX—XII სს. ხელნაწერებმა მთლიანადაც ათობით მოაღწიეს ჩვენამდის. მაგრამ ჯალალედინის შემოსევის გამანადგურებელი შედეგი ყველა იმ ქვეყნისათვის, სადაც ის თავის ლაშქრითურთ მივიდა, თვით მისივე კარის ისტორიკოსის, ნესევის თხზულებაშიც არის აღნიშნული და მონღოლთა-ღროინდელ ქართველ გამათააღმწერელსაც აქვს აღწერილი. რაც მტრის ხელს თბილისში გადურჩა, უეჭველია, ის თვით ქართველთაგან მტრის ხელში ჩაეარდნილი დედაქალაქის გადაწვის დროს უნდა დაღუპულიყო. ამიტომ, სიფიქრებელია, რომ მაშინ თბილისში სამეფო სასახლის წიგნთსაცავიც განადგურდებოდა. თემურ-ლენგისაგან საქართველოში და სხვა ქვეყნებში დატრიალებული უბედურება და აოხრება საკმაოდ კარგად არის ცნობილი, რომ ამაზე ლაპარაკი სიჭირო იყოს. მთავარი მონასტრების, ეკლესიებისა და ციხეების დანგრევამ, უეჭველია, თან მათი მონღოლთა ბატონობის შემდგომ შევსებულ-განახლებული ქონებაც, რასაკვირველია, წიგნების უდიდესა ნაწილიც იმსხვერბლა. რამდენად დიდი უნდა ყოფილიყო ამ თემურ-ლენგის შემოსევისაგან მოყენებული ზიანი, იქიდანაც ჩანს, რომ 1546 წ. ლუარსაბ მეფისა და კათალიკოზისაგან შედგენილი სვეტიცხოვლის საყდრის განძის ანგარიშში მხოლოდ 51 წიგნია იხსენიება, მათ შორის ქართლის ცხოვრების ერთი ხელნაწერიც¹.

¹ იხ. ეს საბუთი ან. მატრთმეილის Святи-Цховали-ში, გვ. XVII—XX, მუდარე გვ. XIX—XX.

ლუარსაბ მეფის დროს საქართველო, როგორც ვიცით, კვლავ მტრის შემოსევის მსხვერპლად იქცა. შაჰთაშახის დროს როგორც თბილისი, ისევე მცხეთა მეტად დაზიანდა, თვით ლუარსაბ მეფეც წამებულ იქნა. შემდეგ შაჰთაშახის ხანგრძლივმა სამხედრო მოქმედებამა და დაქსაქსულისა და შეუთახნ-მებელი აღმოსავლეთ-დასავლეთი საქართველოს დამოუკიდებლობის შესანარჩუნებლად სპარსეთისა და ოსმალეთის წინააღმდეგ წარმოებულმა თავვანჭირულმა უსწორო ბრძოლამ სენი ქვეყანა, მეტადრე ამიერი საქართველო, საშინლად დააზარალა და კვლავ ურულად გაანადგურა.

მტრების მრავალგზისი შემოსევის დროს სხვა ქონებასთან ერთად წიგნთ-საცდებები და მრავალი წიგნიც დაიღუპა. მაგრამ ყოველთვის, როცა მშვიდობიანობა დაბრუნდებოდა და ცოტად თუ ბევრად მყუდრო ცხოვრება შესაძლებელი შეიქმნებოდა, მაშინვე დაზიანებული ხელნაწერების განახლება-შეკეთებას იწყებდნენ, ხოლო განადგურებული წიგნების მაგიერ საღმრეთო გადარჩენილი დედნებიდან ხელახლად გადააწერინებდნენ ხოლმე. ხელნაწერთა განახლების შესახებ საქმათ ცნობებია ამისთვის განკუთვნილ წ. მ. ში და აქ ამაზე მეტი საუბარი საქირო აღარ არის. წიგნების დანაკლისის შესახებად წარმოებული ფართო მუშაობის გასათვალისწინებლად გელათის წ. ა. გიორგი მონასტრის ხელნაწერში ერთი საგულისხმო ცნობა მოიპოვება: „დაიწერა... ბრძანებითა დიდისა აბხაზეთისა და ყოვლისა საქართველოდსა პატრიარხისა (sic?) კათალიკოსისა პატრიოსნისა ეფთჳშისითა... ბიქვინთისა ლეთისმშობელთ, აცოცხლუ... რამეთუ ქეშპარიტად იჭირვოდა წიგნთა წმიდათა წერასა და ამკობდა პატრიოსანთა საუდართა კახეთით, ქართლით, იმერეთ-ოღიშით და გურიით და დასდებდა დიდროან და პატრიოსანთა, ყოვლითურთ შეშკობილსა წიგნებსა და ჩუენ გუიბოდებდა მათსა ალალსა მათისა კონდაკითა ნაშოებსა საქონელსა მრავალსა და აურაცხელსა და არა დასცბრებოდა... ყოველსა წელიწადსა შინა ოთხ-ოთხისა, სამ-სამისა და ორ-ორისა მწერალთაჲ გვაწერინებდა დიდისა პატრიეთა და წყალობითა“-ო (ქქ. ში II, 435, — 1605 წ. ქვეშე).

მაგრამ აღმოსავლეთ საქართველოში მონასტრები და ტაძრები მთელი მათი ქონებით სშირად ისე იყო ხოლმე განადგურებული, რომ საქმის თითქმის ისევ თავიდან დაწყება უბედობდათ ხოლმე. მეფე სვიმონს, მაგ., 1566 წ. სიგელში აღნიშნული აქვს, რომ „ძველითგან მრავალთაჲ დავიწყებული ხაუდარი ხაეპისკოპოზო ურბნისი... მოშლილი იყო ფაშთა ვითარებისაგან და უღმრთოთა აგარიანთა ჯელითა ტყუულ ქმნილ იყო ვანძო და გუჯარი მისი“-ო. ცხადია, გუჯარ-განძეულობასთან ხელნაწერებიც წაღებული, ანუ განადგურებული იქნებოდა. „კუალად... ჯელ-გუაგ და ვიწყეთ განახლებად“-ო (სქს სძე. ლნი I, 321).

ამგვარადვე დავით გარეჯის უდაბნოს წინამძღვრის ონოფრე მაჭუტაძის 1712 წ. გუჯარში მოყვანილი ცნობით, გარეჯის „უდაბნონი და მონასტერი იყო ფაშთა ვითარებისა და ქუეყანის შლილობასაგან აოჭრებული იყო. როცა რომ კახეთს მშვიდობა და შენობა ჩავარდნილიყო, მეფის არჩილის დროს, ორნი კარგნი მღვდელ-მოღოშონნი (sic) დამდვარიჲუნენ — პაულუ და ნიკოლოზ,

კარგნი და პატროსანნი. აღარცა რა არჩილ შეუეს დახცალებოდა და ის მღვდელ-მონაზონნიც (sic) მიცვალებულიყვნენ, მაგდენი მონასტრის შემატების ხაქმე არა დახცალებოდათ რა. იმათ მიცვალებას უკან ჩუენც ზედ მოვესწრენით. იმათი ნაღვაწიცა და ამ გუჯრის უწინდელი ჩუენი ნაღვაწიცა, — ურჯულონი ლეკნი დაგვეხნენ თავსა — და მონასტრის კრებულნიც დახცოდნ და მონასტრის საყმაონი კურჩელნი და საეკლესიო იარაღი ყუელა წარბტყუენეს, იავარყუეს და მოაოვრეს. ამა ზემოთი წერილი, რომელსაც, მოგითხრობს და მოგახსენებსთ, მასუკანდელი ნაშუშკევი და ნაღვაწი არის¹. ონოფრე მაქუტაძის გუჯარში რამდენსამე აღგილას გარეჯის უდაბნოს წიგნებიც არის ჩამოთვლილი: ერთგან 13 წიგნია დასახლებული, მეორეგან — 10 წიგნი (იქვე, გვ. 57), მესამე აღგილას — 26 (იქვე, გვ. 58), მეოთხე აღგილას — 5 წიგნია² (იქვე, 59—60) და მესუთე აღგილას 33 წიგნი (იქვე, 62—63). მასასადამე, განახლებული დავით გარეჯის უდაბნოს ახლადშექმნილი წიგნთსაცავი 1712 წელს სულ 87 წიგნს შეიცავდა, რომელთაგან 15 წიგნი ნაბეჭდი იყო და 1 ვერცხლით მოჭედილი.

რამდენი შეემატა მას შემდეგში 1721 წლამდე, ცნობები არ მოგვეპოვება. მაგრამ ამის მერმინდელი ამბების წყალობით, ჯერ თურქთა, შემდეგ სპარსთა ბატონობისა და თავაშეებული ნავარდის დროს სამონასტრო ქონებასა და წიგნთსაცავს ზრდის მაგიერ, უმცველია, შიანი უნდა მოსვლოდა. ამით იხსნება, რომ დავით გარეჯის უდაბნოს ქონების 1764 წ. აღწერილობაში ისევ 87 წიგნი ჩანს, მათგან 2 მოჭედილია, 4 ნაბეჭდი და ორიც რუსული წიგნია³, ისე რომ ქართული წიგნების რიცხვი 85 გამოდის. ამგვარად, წიგნთსაცავის ქონება თავის პირვანდელ, განახლების-დროინდელ 1712 წ. მღვონარეობასთან შედარებით გაზრდის მაგიერ შემცირებულა კიდევ.

მაგრამ ამ პოლიტიკურ-კულტურული დაქვეითების ხანაშიაც ცოტად თუ ბევრად მყუდროდ მყოფი მონასტრების წიგნთსაცავებსაც რომ ხელნაწერები შესაძლებელია ასობით ჰქონოდათ, ამას დოღოს მონასტრის ქონების სიაც უბად-ყოფს: ამ სიის მიხედვით, მის წიგნთსაცავს 217 წიგნი ჰქონია⁴. ამ სიის თარიღი თ. ჟორდანიას აღნიშნული არა აქვს, ალბათ, თარიღი უკვე აღარ იყო შერჩენილი. მაგრამ ცხადია, რომ დოღოს მონასტრის ეს წიგნები მხოლოდ გარეჯის უდაბნოს მონასტრების (მათ შორის დოღოს მონასტრისაც) განახლების შემდგომ, ე. ი. 1690 წ. მერმე⁵ და 1778 წლამდე შეეძლო შეევროვებინა და შეეძინა, რადგან ამ წლის საბუთში დოღოს მონასტერი უკვე აობრებულად და უმკვიდროდ არის მოხსენებული⁶.

ქართული წიგნთსაცავების შესახები ცნობებისა და მათი ქონების X—XII სს-ში დიდ შედგენილობაზე მსჯელობის სიმართლას გასათვალისწინებლად ამავე საკითხის შესახებ სხვა ქუეყნების ისტორიის ცოდნაა საჭირო. მაშინ ბევრი რამე არც დაუჯერებელი გვეჩვენება და არც გაგვაკვირებს. ეგვიპტეს,

¹ თ. ჟორდანიას, ქართლ-კახეთის მონასტრების და ეკლესიების ისტორიული საბუთები, გვ. 68—69.
² იქვე, გვ. 112—114.
³ იქვე, გვ. 153.
⁴ იქვე, № 8 სიგელი.
⁵ იქვე, გვ. 122, № 113 საბუთი.

ასურეთს, ბეთას, საბერძნეთსა და რომს, დასავლეთ ევროპასა და ბიზანტი-
ში, არაბეთსა და სპარსეთში საწიგნოსადაც ორგანიზაციის მოკლე მიმოხილ-
ვაც ბევრს საგულისხმო ცნობებს მოგვცემს. ამიტომ ქვემოთ სწორედ ამაზე
გვექნება საუბარი.

განათლებული კაცობრიობისათვის წიგნების შეგროვებაზე ზრუნვა და
წიგნოსაცავების არსებობა ახალი საქმე არ არის. განთქმულ სალოცავ ტაძ-
რებში წიგნების შენახვა და დაცვა უკვე ძველ ეგვიპტელებს ჰქონდათ ჩვეულე-
ბად. ჭილზე ნაწერი ძეგლები ეგვიპტის მშრალი ჰავის წყალობით მშვენიერად
ინახებოდა და მრავალი მათგანი საუკუნეთა განმავლობაში უქმად მდებარე
და უცნობი არქეოლოგიური კვლევადიების წყალობით XIX—XX სს-ში კვლავ
აღმოჩნდა და შორეული წარსულის პოლიტიკური და კულტურული ისტორია
გაგვიშუქა. ეგვიპტის მეფემ ამენხოტეპ IV (XIV საუკ. ქ. წ.) ეგვიპტის სახელ-
მწიფო დაეთარხანა თებიდან თავის დაარსებულ ქ. ძანტ-ატონში გადაიტანა.
რომლის ნანგრევებსაც ეხლა ტელ-ელ-ამარნა ეწოდება. 1887 წ. აქ ნანგრევებში
ფელაზების მიერ აღმოჩენილ იქნა ამ არქივის, უეჭველია, მცირე ნაწილი: სულ
358 საბუთი იყო ნაპოვნი, რომელნიც ქ. წ. XIV საუკ. დამდეგის დიდ სახელ-
მწიფოებთან დიპლომატიურ მიწერმოწერასა და ზავის წიგნებს შეიცავდნენ.

ეგვიპტელებს არც ბაბილონელები და ასურელები ჩამოუვარდებოდნენ ამ
მხრივ. ჯერ კიდევ სუმერიელ მეფეთა სატახტო ქალაქ ნიპურში მთავარი სა-
ხელმწიფო დაეთარხანა იყო და ტაძართან მდიდარი წიგნოსაცავიც არსებობდა.
ხოლო ძველი ნინევიის ნაქალაქევის 1854 წ. გათხრამ მეფე ასურბანიპალის
(669—525) კარის წიგნოსაცავი აღმოაჩინა, მრავალ ლურსმულ-წარწერიანი
თიხის დაფების შემცველი. ამ წიგნოსაცავის წიგნების შინაარსი მეტად მრავ-
ალფეროვანი და მდიდარი ყოფილა: იქ საღმრთო წერილის წიგნებიც არის,
შელოცვა-მისნობის ნაწარმოებებიც, საისტორიო თხზულებებიც, ვარსკვლავთ-
მრიცხველობის სახელმძღვანელოებიც და მცენარეებისა და ცხოველთა სახე-
ლების შემცველი სიებიც; დასასრულ, წერილები და საბუთებიც. ქ. ბაღდა-
დის სამხრეთ დასავლეთით მდებარე სიპარას ნაშთის 1879 წ. გათხრის დროს
ნანგრევებში 40—50000 ამგვარი ლურსმულ-ტექსტიანიეე თიხის დაფები
აღმოჩნდა. რადგან ყველა ეს დაფა წესიერად დალაგებული იყო, ცხადი გაბ-
და, რომ აქაც დიდი წიგნოსაცავი უნდა ყოფილიყო.

1905 წ. ბაღაზკოიში პუვო ვინკლერის მიერ წარმოებულმა არქეოლო-
გიურმა კვლევა-ძიებამაც 14—13 ქრისტესწინეთი საუკუნეების საბუთების შე-
მცველი ხეთელთა სახელმწიფო დაეთარხანა აღმოაჩინა.

ყველა ამ გარემოებითაგან ცხადი ხდება, რომ უძველესი აღმოსავლეთისა
და სამხრეთის ყველა კულტურულ სახელმწიფოში სასახლეებთან და ტაძ-
რებთან წიგნოსაცავები და დაეთარხანები სცოდნიათ. ზოგი მათგანი ეხლან-
დელი თვალთსაზრისითაც მოხრდილ წიგნოსაცავად უნდა იქნეს მიჩნეული.

ლუდვიგ ტრაუბეს აზრით, საბერძნეთში წიგნების შეგროვების სიყვა-
რულისათვის მისაბაძი მაგალითი არისტოტელეს უნდა მიეცა. თავის ყოველმხრივი
ცოდნისმოყვარეობის დასავსაყოფილებლად და სამეცნიერო კვლევა-ძიებისათვის
მრავალგვარი შინაარსის წიგნები სჭირდებოდა და მდიდარი წიგნოსაცავიც

ჰქონდა, რომელიც კარგა ხნის შემდეგ სულამ რომში გაიტანა. ვილამო-
ვიცს წიგნთსაცავის შეგნებულ დამაარსებლად ფილოსოფოსი პლატონი მიაჩ-
ნია. ამ ორი დიდი ადამიანის მაგალითმა საბერძნეთისა და ბერძენთა განათ-
ლებული წრეები წიგნთსაცავის დაარსებისა და გამდიდრებისათვის წახალისა-
თუ უკვე პტოლემეაძოს ლავის (323—284) არა, პტოლემეაძოს ფილადელფოსის
(284—247) მიერ მაინც უნდა იყოს დაარსებული განთქმული ალექსანდრიის
წიგნთსაცავი, რომელშიაც 47 წ. ქ. წ. 450000 გრაგნილამდე უნდა ყოფილიყო.
ამ წიგნთსაცავის წიგნთა შემცველობის მეტად დიდი რიცხვი ექვს იწვევს და-
ცნობის სხვადასხვანაირი განმარტება არსებობს, მაგრამ მისი სიმდიდრე მაინც
ძველად კაოვად იყო ცნობილი. 47 წ. ქ. წ. ეს წიგნთსაცავი დაიწვა. შემდეგ
ატალ I-ისა (241—197 წწ.) და მისი შვილის ეუმენესის (197—158) მიერ
დაარსებული და საუცხოოდ მოწყობილი პერგამენონის წიგნთსაცავი იყო
განთქმული, რომელიც მერნე რომაელებმა თავიანთ დედაქალაქში გადაიტანეს.

საბერძნეთში კერძო პატარა წიგნთსაცავებიც იყო ათენში (პტოლემეა-
ძონში), დელფიში, კორინთში, პალიკარნასში. მაგრამ მონეტრებული მათგანი
რომაელების ბატონობის ხანაში გაჩნდა.

რომში წიგნთსაცავები კეისრობის დამყარების შემდგომ არსდება. თეო-
ცეზარს ბერძნული და ლათინური წიგნთსაცავების დაარსება რომში ჰქონდა
განზრახული და წიგნთსაცავის გამგედ დანიშნა უნდოდა, მაგრამ ვერ განა-
ხორციელა. პირველად აზინიუს პოლიომ შექმნა atrium libertatis-ში მოთავ-
სებული წიგნთსაცავი და უმეტესი ნაწილი წიგნთსაცავთაგანი სწორედ აუ-
გუსტუსისა, ტიბერიუსისა და კაღრიანე კეისრების დროს დაარსდა. კაღრიან-
ნეს დროს ჰერენიოს ფილონმა დაწერა 12 წიგნიანი თხზულება *περὶ ἀριθμοῦ
καὶ ἐκλογῆς βιβλίων*—წიგნების შეძენისა და ამორჩევისათვის. შემდეგში სხვა
კეისრებიც საჯარო წიგნთსაცავების დაარსებაზე ზრუნავდნენ, ისე რომ ერთს
აღწერილობაში რომში 28 წიგნთსაცავი იხსენიება. მათ შორის ყველაზე
უფრო განთქმული ტიბერიუსის მიერ გახსნილი ულპიას წიგნთსაცავი იყო.
რომელიც V ს-შიაც ჯერ კიდევ არსებობდა. როგორც რომში, ისევე პროვინ-
ციებშიაც კერძო წიგნთსაცავები იყო. რომის იმპერიის მერმინდელმა პოლი-
ტიკურ-კულტურულმა დაქვეითებამ სხვა ბევრ მონაპოვართან ერთად წიგნ-
საცავებიც იშხვერპლა: რაც ცეცხლს ვადურჩა, დატაცებულ იქნა და დაი-
ფანტა ან განადგურდა.

მაშინდელი წიგნთსაცავების ყველა წიგნი გრაგნილების სახით იყო შემ-
ზადებული, რომელნიც *armaria, loculi*, აგრეთვე *nidi*-დ წოდებულ განსაკუთ-
რებულ კარადებში იყო ხოლმე მოთავსებული. გრაგნილების დასაყენებლად ეს
კარადები ასწვრივ რამდენიმე განყოფილებად იყო დაყოფილი. წიგნთსაცავის
კარადებისაგან თავისუფალ ადგილებს ქანდაკებებით, სურათებითა და სხვა
სამკაულით ამშვენებდნენ ხოლმე.

ქრისტიანობამ და საეკლესიო დაწესებულებებმა წარმართი საბერძნეთისა
და რომის მრავალ კულტურულ მონაპოვართან ერთად ეკლესიებში საბუთე-
ბისა და წიგნების შენახვის ჩვეულებაც შეითვისეს და ეკლესიის განძეულო-
ბასთან წიგნებიც საგანძურში ინახებოდა ხოლმე. რასაკვირველია, წიგნებით

ვერღაზე უფრო მდიდარი რომის პაპის საგანძობი და წიგნთსაცავი იყო, რომელსაც თავისი სიმდიდრე დროთა განმავლობაში პოლიტიკური უკუღმართობის წყალობით არაერთხელ თითქმის სულ მთლად დაუკარგავს, ისე რომ ამ საქმას ხელახლად დაწვებაც კი საჭირო გამხდარა. უკვე პაპი გრიგოლ დიდის დროს რომის ტახტის წიგნთსაცავი საკმაოდ მოზრდილი ყოფილა და იქიდან ასალ გაქრისტიანებულ ქვეყნებში ხელნაწერები იგზავნებოდა ხოლმე. VII—VIII სს-ში სასულიერო წიგნები მთელ დასავლეთ ევროპაში, მეტადრე ჩრდილოეთის ქვეყნებში, სწორედ რომიდან იგზავნებოდა ხოლმე. მაგრამ XI საუკ. დატრიალებულმა უბედურებამ რომის პაპის წიგნთსაცავი ხელახლად შესაგროვებელ-მოსაწყობელი გახადა. მხოლოდ პაპი ინოცენცი III (1198 წ.) დროიდან მოყოლებული არქივისა და სამდივანმწიგნობროს ქონება შედარებით უკეთესად არის დაცული. მაგრამ XIII საუკ. დასასრულსაც კი პაპის წიგნთსაცავში XII საუკ. ხელნაწერები მხოლოდ თითო-ორილა მოიპოვებოდა. ამ წიგნთსაცავის 1295-ისა და 1311 წლების კატალოგებიდან ჩანს, რომ მას XIII საუკ.-ში სულ 750 წიგნი ჰქონია და ამ ხანაში დასავლეთი ევროპის თითქმის უმდიდრესი წიგნთსაცავი ყოფილა. ამავე დროს მას მხოლოდ ინგლისის კენტერბურის (Canterbury) საყდრის წიგნთსაცავი თავის 700-მდე წიგნითურთ თუ შეედრებოდა. მაგრამ პარიზის სორბონის წიგნთსაცავი უკვე მათ მეტოქეობასაც უწევს და სჯობნის კიდევ. 1338 წ. კატალოგით სორბონის წიგნთსაცავს 1720 წიგნი ჰქონია.

რომის ტახტის ამ წიგნთსაცავს შემდეგშიაც განსაცდელი არ ასცდენია და მისი უდიდესი ნაწილი კვლავ დაიღუპა. პაპმა ნიკოლოზ V (1447—1455) წიგნთსაცავისათვის შენობის მოწყობით და ხელნაწერთა შეგროვებისა და გადაწერინებით ვატიკანის განთქმულ წიგნთსაცავს მტკიცე საფუძველი შეუქმნა. მისმა მომდევნო პაპმა სიქსტუს IV ახალი შენობა დაამთავრა 1475 წ. და მაშინვე წიგნთსაცავი და დავთარხანა ცალ-ცალკე დაწესებულებად აქცია: პირველს Bibliotheca publica ეწოდა, მეორეს Bibliotheca secreta.

წიგნების წერა და გავრცელება დასავლეთელმა ბერებმა აღმოსავლეთის მონაწივნების მიმბაძველობით თანდათან თავიანთ ხელობად გაიხადეს. ამასთანავე რაკი მწერლობა და მეცნიერებაც საშუალო საუკუნეებში ბერების ხელთ იყო და მათი შემოქმედებით არსებობდა, ამიტომ მონასტრებსაც თანდათანობით წიგნთსაცავები გაუჩნდათ. დასავლეთ ევროპის მონასტრებს აშგვარი მოღვაწეობის მაგალითი თეოდორახ მეფის ყოფილმა მწიგნობართ-უხუცესმა კასიოდორმა მისცა, როდესაც მან VI საუკ. შუა რიცხვებში სახელმწიფო მოღვაწეობას თავი დაანება და 540, წ. თავის დაარსებულ ვივარიუმის ბენედიქტელთა მონასტერს სათავეში ჩაუდგა. ვითარცა კლასიკური განათლების მქონებელ ადამიანს, მას ჯერ რომში უმაღლესი საღვთისმეტყველო სასწავლებლის დაარსება უნდოდა, მაგრამ ხელშემშლელი პოლიტიკური პირობების გამო ვერა გააწყო რა. ამის შემდგომ თავის მონასტერში ძველი ბერძნულ-რომაული მწერლობისა და მეცნიერებისათვის მყუდრო კერა შექმნა. ხელნაწერების შეგროვებას შეუდგა და გადაწერა დაიწყო თითონაც და თვის ძმობის წევრებსაც ამუშავებდა. რაკი ლათინური ენა დასავლეთი ევროპის ყველა

ქვეყნის ერთადერთი საეკლესიო ენა იყო, ამიტომ მისი კარგი ცოდნა ყველა სასულიერო პირისათვის აუცილებლად საჭირო შეიქნა. ლათინური ენა კი იტალიელთ გარდა ყველა სხვა ერისათვის უცხო ენა იყო, რომლის შეთვისება მხოლოდ შესწავლით შეეძლოთ. რაც დრო გადიოდა, ძველი რომაული კულტურის ტრადიციების გავლენა უფრო და უფრო სუსტდებოდა და ჰქრებოდა. კარგი ლათინური ენის შეთვისებისათვის წარმართული ხანის მწერალთა თხზულებების მაგალითებით სარგებლობა იყო საჭირო და ეს მოთხოვნილება იყო, რომ რომაული კულტურის წერილობითი ძეგლები სამუდამო დაღუპვას გადაარჩინა და სამონასტრო წიგნთსაცავებში საღვთისმეტყველო და საღვთაშობაბურო თხზულებებთან ერთად ბევრი სხვა შინაარსის წიგნის ქონებაც აუცილებელი გახდა.

თუ პირველ ხანებში დასავლეთი ევროპის მონასტრებს ვერ კიდევ პატარა წიგნთსაცავები ჰქონდათ, VIII—IX სს-იდან მოყოლებული მათი შედგენილობა თანდათან სწრაფად მატულობს. მაგ., 822 წელს რაბენაუს მონასტერს წიგნთსაცავში 450 მრავალმბრივი შინაარსის ხელნაწერი ჰქონია. რიკვიეს წიგნთსაცავში 831 წ. 500 ხელნაწერი უოფილა, ლორში IX საუკ. 600 წიგნი ითვლებოდა, ხოლო ბობიოს წიგნთსაცავში ამავე დროს 700 ხელნაწერი იყო. ყველა ტიბიკონის გავლენიანი ბერების მოღვაწეობის შთაფარი ყურადღება სამწერლობო მოღვაწეობისაკენ იყო მიპყრობილი. საშუალო საუკუნეებში ანდიზადიკი იქცა გამონათქვამი *claustrum sine armario est castrum sine armis*—უკარადო ციხე უიარაღო მანაკიო, რომლის მიხედვით წიგნების კარავა მანინდელი კულტურული ცხოვრების აუცილებელ კუთვნილებად იყო ქცეული.

წიგნთსაცავებს დასავლეთ ევროპაში საშუალო საუკუნეებში *armarium* ან *almarium* ანდა *librarium*, *libraria*-ს ეძახდნენ. წიგნება საწიგნე მაგიდებზე ან თაროებზე ეწყობო ბრტყლად, როცა მოშტრო, წიგნთსაცავი იყო და თავისუფალი ადგილი ბევრი ჰქონდათ; ან ასწვრივ ერთიმეორეს გვერდით დალაგებული იყო, როდესაც დიდი წიგნთსაცავი იყო ხოლმე. წაკითხვის შენდვომ უწყსრიგო დალაგებისა და არეულობის თავიდან ასაცილებლად გარკვეული წესები იყო შემოღებული. მაგრამ რაკი ხშირად ვერც წესები შეელოდა საქმეს და განსაკუთრებით რომ წიგნები არავის გაეტანა და მიეოვისებინა, ხელნაწერების მიჯაქვა დაიწყეს: რგოლითა და საკმაოდ გრძელი მაგარი ძეწყვით წიგნს თაროზე ამაგრებდნენ ისე, რომ მისი ჩამოღება და წაკითხვა შეიძლებოდა, მაგრამ მკითხველი ხელნაწერს თავისი ხვეულებრივი ადგილიდან ვერ შეძრეოდა და წიგნთსაცავიდანაც ვერსად გაიტანდა.

წიგნთსაცავები, რასაკვირველია, სამეო, შთავრებისა და თავადების კარზეც იყო, მაგრამ ამგვარი წიგნთსაცავი გარეშე პირთათვის მიუწვდომელი იყო. საჯარო წიგნთსაცავები დასავლეთ ევროპაში პირველად იტალიაში გაჩნდა პუმანიზმის ხანაში და იქიდან ეს მაგალითი სხვა ქვეყნებშიაც მისაბამე შეიქნა¹.

¹ საბერძნეთ-რომისა და დასავლეთ ევროპის წიგნთსაცავების შესახებ იხ. Ludwig Traube, Die Bibliotheken, მისი Vorlesungen und Abhandlungen-ის I. 103—127; Wattenbach-ის Schriftwesen, გვ. 570-დან პოლიმეო; K. Brecht-ის Lateinische Paläographie, § 2 Bibliotheken und Archive, გვ. 30—35.

წიგნთსაცავების მოწყობილობისა და სიმდიდრის საკითხი ბიზანტიაში ჯერ თითქმის შესწავლილი არ არის. წიგნთსაცავების ხელნაწერად დაცული ძველი კატალოგებიც კი ჯერ საკმაოდ გამოქვეყნებული არაა, არამედ მხოლოდ საბი-ოთხი ამგვარი ძეგლია გამოცემული. მათ შორის პირველი ადგილი უკავია შახაელ ატალიატის მიერ 1077 წ. დაარსებული მონასტრის წიგნთსაცავის ხელნაწერთა სიას, რომელიც კ. ნ. სათასმა დაბეჭდა 1872 წ. (იხ. Μεσαυ-
νική Βιβλιοθήκη ἐπιστολῆς Κ. Ν. Ζήμα, ვენედიგი — პარიზი 1,41). შემდეგ 1892 წ. შარლ დილმა პატმოსის მონასტრის წიგნთსაცავის XIII საუკუნის დამდეგის ქონების დავთარის ტექსტი და გამოკვლევა გამოაქვეყნა, რომელ-
 შიაც ამ სავანის წიგნების დაწერილობითი სიაც მოიპოვება¹. ამავე მონასტრის წიგნთსაცავის 1355 წ. კატალოგი გამოცემული აქვს A. Mai-ს *Nova patrum bibliotheca*-ს VI წიგნში (მე-2 ნაწილის გვ. 537—539) და გადაბეჭდილი Migne-ის *Patrologia gr.* t. 149, გვ. 1049—1052. შესამეჯერ W. Studemann-ს აქვს გამოცემული *Philologus*-ის 26 წიგნში (1867 წ., გვ. 167—183).

შ. დილის საგულისხმო გამოკვლევაში აღნიშნულია ის გარემოება, რომ პატმოსის მონასტრის წიგნთსაცავი, ვითარცა გარეშე მტრის განადგურებისა-
 გან დაცული და ბიზანტიური განათლების განთქმული კერათაგანი, შეიძლება ბერძნული სამონასტრო წიგნთსაცავების მდგომარეობის გასათვალისწინებლად გამოყენებულ იქნეს. 1201 წ. პატმოსის წიგნთსაცავს სულ 330 ხელნაწერი ჰქონია, რომელთაგან 267 წიგნი ეტრატზე იყო დაწერილი და 63 ბომბიციონის ქალილდზე (*βυβλίσαι τῆς βυβλίσμαχου*). შინაარსისა და მიხედვით უმთავრესად სასუ-
 ლიერო მწერლობის ძეგლები ყოფილა და საერო მწერლობის ნაწარმოებთაგან 20 ხელნაწერი არც კი ჰქონიათ. სასულიერო შინაარსის ძეგლთა შორის ერთ შესამედზე მეტი სამღვდელმსახურო წიგნები—სახარება, ფსალმუნები, ოკტოი-
 ხონი, სვინაქსარი და სხვაც ამის მსგავსი ყოფილა. ეს გარემოება, რასაკვირ-
 ველია, ბერძენი ბერების ვიწროდ შემოფარგლული ინტერესისა და მსოფლმხედ-
 ველობის გამომ[ამ]ქლავნებელია. შემდეგში პატმოსის სამონასტრო წიგნთსაცავი გაძლიერებულა და, 1355 წ. ცნობების მიხედვით, იქ უკვე 380 ხელნაწერი ყოფილა. მაგრამ, როგორც შ. დილს გამორკვეული აქვს, ამ დროიდან მო-
 ყოლებული პატმოსის წიგნთსაცავი თავის განძეფლობას ვეღარ უვლის და მის ხელნაწერთა რიცხვი ზრდის მაგიერ მცირდება. 1382 წლისათვის მას უკვე 80 წიგნი ჰქონია დაკარგული და მხოლოდ 300 ხელნაწერის მქონებელი-ლა ყოფილა. შემდეგშიაც წიგნთსაცავის გაღარიბების პროცესი, როგორც ეტყო-
 ბა, კარგა ხანს არ შეჩერებულა და სწორედ ამ ხანებში უნდა ჰქონდეს პატ-
 მოსს 200-მდე მეცამეტე საუკუნეზე უწინარეს დაწერილი ხელნაწერები დაკარ-
 გული. მერმე მონასტერს თავისი წიგნთსაცავის შევსება კვლავ განუახლებია, შემოწირულების სახითაც მიუღია და სხვა გაოხრებული სავანეებიდან გად-
 მოტანილი წიგნებითაც გაუმდიდრებია, ისე რომ XIX საუკ. მას უკვე 735 ხელნაწერი ჰქონდა. მაგრამ უძველეს ხელნაწერებს, მეტადრე საერო შინაარსის

¹ Ch. Diehl, Le trésor et la bibliothèque de Patmos au commencement du 13-e siècle. Byzantinische Zeitschrift, 1892 წ., 1. Band., გვ. 537—539.

წიგნებს, როგორც ჩანს, დიდი უწყურადღებობითა და დაუდევრობით ეპყრობოდნენ და არცერთი მათგანი, რომელიც 1201 და 1355 წწ. დავთრებში იხსენიება, შენახული არ არის¹.

მაგრამ, უეჭველია, იმ დიდი ცოდნისმოყვარეობისდა მიუხედავად, რომელიც პატრიარქის მონასტრის დამაარსებელს ჰქონია პირადად და თავისი სავანისათვისაც ჩაუხერგავს, იმ დიდი მნიშვნელობისდა მიუხედავად, რომელიც ამ მონასტერს ჰქონდა, მაინც მისი წიგნთსაცავის სიდიდის ოდენობა 1201 წლისათვის ბიზანტიის ძველი და განთქმული მონასტრებისა და საპატრიარქო წიგნთსაცავების სიმდიდრის საერთო გამომხატველად არ შეიძლება მიჩნეულ იქნეს. უეჭველია, X—XII სს-ში პატრიარქის სამონასტრო წიგნთსაცავებზე გაცილებით უფრო მდიდარი წიგნთსაცავები უნდა ყოფილიყო, რომელთა შემადგენლობა რამდენიმე ასეულ ხელნაწერად უნდა ვიგულისხმოთ.

დიდი სამონასტრო წიგნთსაცავების შედგენილობის ასობით ანგარიში რომ მოჭარბებული არ არის, ამას ეფუძრებ მცირის ერთი საყურადღებო ცნობაც ამტკიცებს. მისი სიტყვით, მას საშუალება ჰქონია ერთი საკითხი შეესწავლა ანტიოქიის მახლობლად მდებარე შავი მთის სუმეონ-წმიდის ბერძენთა მონასტრის წიგნთსაცავში მყოფ „ოთხას ოცთა მათგან წიგნთა, თეოდორე პატრიარქისა მიერ სუმეონ-წმიდას შეწირულთა“ (ქკბი I, 217). თუ მართო თეოდორე პატრიარქს 420 ხელნაწერი მიურომევიამ ამ სავანისათვის, — ცხადია, ამ მონასტრის წიგნთსაცავი უკვე XI საუკუნეში ამაზე გაცილებით მეტი ვანძვეულობის მფლობელი უნდა ყოფილიყო.

შემდეგ ფოტიოსის „მზრიობიბლონ“-ად წოდებული ცნობილი თხზულება, რომელიც ავტორს ჯერ კიდევ ერისკაცობაში 858 წლამდე აქვს დაწერილი და 289 წიგნიდან ამოკრებილ ცნობებს შეიცავს², ცხად-ყოფს, რომ IX ს-შიაც კი განათლებულ ერისკაცს ბიზანტიაში საშუალება ჰქონდა ამოდენა და ამაზე გაცილებით უფრო მეტი თხზულებებით ესარგებლა: ფოტიოსსაც თავისი ნაწარმოებისათვის ბევრი ისეთი ნაშრომი არ გამოუყენებია, რომელთა მაშინ არსებობის შესახებ უტყუარი ცნობები მოიპოვება. ცხადია, ფოტიოსის განკარგულებაში თუ სარგებლობისათვის საქმოდ დიდი და მრავალფეროვანი შინაარსის წიგნთსაცავი უნდა ყოფილიყო.

არაბებმაც, იმისდა მიუხედავად, რომ კულტურული ცხოვრების ასპირეზზე შედარებით გვიან გამოვიდნენ, მწერლობისა და მეცნიერების სწრაფი შეთვისების დიდი ნიჭი გამოიჩინეს. მათი სამწერლობო მოღვაწეობის ინტენსივობა გასაოცარია და თავიანთი კულტურული ცხოვრების პირობების შესაქმნელადაც ბევრი მუშაობა ჰქონდათ გაწეული. მართალია, ყველაფერი მკვიდრი არაბების გაკეთებული არ არის და ამ კულტურულ შემოქმედებაში დიდი წვლილი გააჩაბებულ ებრაელ[ებ]ს, ასურელ[ებ]სა და სპარსელებს აქვთ შეტანილი, მაგრამ მათი ნაღვაწი მაინც არაბული კულტურის კუთვნილებას შეადგენს.

¹ იბ. შ. დილის ხელნაწახსენებული გამოკვლევა, გვ. 498—507.

² K. Krumbacher, Geschichte d. byzantinischen Literatur, 2 გამოც., გვ. 517.

ისე მოეწყო და ჩვეულებად იქცა, რომ მაჰმადიანობის მეცნიერების შესასწავლად დაარსებულ მედრესეებს უმეტესად წიგნთსაცავებიც ჰქონდათ¹. ჯერ კიდევ ხალიფა მამუნმა სიბრძნის სახლად წოდებული სამეცნიერო დაწესებულება დააარსა, რომელთანაც დიდი წიგნთსაცავიც იყო. ამ მაგალითის წყალობით ეგვიპტის ფატიმიელმა ხალიფებმაც ქაიროში „დარ-ალ-ილმ“ — სიბრძნის სახლი შექმნეს. პირველი საჯარო წიგნთსაცავი ბაღდადში 381 წ. ჰიჯრიდან (991—92 წ. ქ. შ.) უნდა იყოს დაარსებული. ხოლო იმავე ბაღდადში, XIII საუკ. პირველ ნახევარში, სანამ მას მონღოლები აიღებდნენ და გაანადგურებდნენ, უკვე 36 წიგნთსაცავი ყოფილა².

X საუკ. ორი წიგნთსაცავის დაწესებულებითი აღწერილობაა შენახული ერთი მათგანი ბუხარაში იყო, მეორე კი იქვე შირაზში. ბუხარის წიგნთსაცავის ხელნაწერები დარგებისდა მიხედვით იყო დალაგებულ-მოთავსებული: ერთ ოთახში არაბული წიგნები და პოეტური ნაწარმოებები ელაგა, მეორე ოთახში სამართლის მეცნიერების შინაარსის წიგნები იყო და ასე მწერლობის თითოეულ დარგს თავისი ადგილი ჰქონდა მიჩენილი. ხელნაწერები სკოლებში ელაგა ისე, რომ წიგნები ერთმეორეზე იყო დაწყობილი. წიგნთსაცავს ხელნაწერების კატალოგი ჰქონდა, რომლის მიხედვითაც ყოველი წიგნის მოძებნა შეიძლებოდა.

შირაზის წიგნთსაცავი უფრო უკეთესად იყო მოწყობილი. ის გრძელ სტოაში ყოფილა მოთავსებული, სადაც ყველა კედელს ხელნაწერების შესანახად ხის კარადები ჰქონდა მიმაგრებული. კარადებს ადამიანის ოდენა სიმაღლე და 3 წყრთა სიგანე ჰქონდათ. კარადები მხატვრულად შემკული ყოფილა და კარები ისე ჰქონდათ გაკეთებული, რომ დახურვისას ზევიდან ეშვებოდა და გასაღებად ქვევიდან ზევით უნდა ყოფილიყო აწეული. წიგნები ამ კარადებში თაროებზე ელაგა. ყოველი დარგისათვის ცალკე ყუთები იყო ხელნაწერთა კატალოგებითურთ. ცნობაა, ვითომც არ ყოფილიყოს არცერთი ისეთი მანამდე დაწერილი წიგნი, რომელიც ამ წიგნთსაცავს არ ჰქონოდა. თუნდაც რომ ეს ცნობა გაზვიადებული იყოს, მაინც იმის მომასწავებელია, რომ ამ წიგნთსაცავის მეთაურნი ცდილობდნენ მათ ხელნაწერთა საგანძური შეძლებისდა გვარად სრული ყოფილიყო და ამ დაწესებულების მაშინდელ მნახველებსა და მკითხველებსაც ამგვარივე შთაბეჭდილება ჰქონიათ. ამ წიგნთსაცავს ჰყავდა განსაკუთრებული გამგე „ვაქილ“-ი, ხელნაწერების მცველი „საზინ“-ი და მეთვალყურე „ბუშრაფ“-ა, რომელნიც ქალაქის სამატიო მკვიდრთაგანნი იყვნენ ხოლმე³.

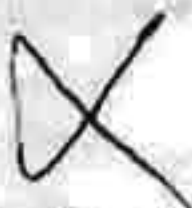
განთქმული მეცნიერის იაკუტის ცხოვრების თავდასახვლიდან ცნობილია, რომ 1216 წ. როდესაც ის ქ. მერვში მივიდა, იქ 10 საუცხოო მდი-

¹ Alfred von Kremer, Colfargeschichte des Orients unter den Chalifen. II, 481.

² იქვე, II, 483.

³ პროფ. ვ. ბარტოლოდი, Хранение документов в государствах мусульманского Востока, გვ. 71, წერილი მოთავსებულია 1920 წ. პეტროგრადში გამოცემულ კრებადში Архивные курсы, Лекции, читанные в 1918 году.

დარი წიგნთსაცავი დახვედრია. ორი ამ წიგნთსაცავთაგანი დიდ მიზგითში ყოფილა მოთავსებული, რომელთაგანი ერთი, „აზიზია“-დ წოდებული წიგნთსაცავი, 12000 ხელნაწერს შეიცავდა. ამ დაწესებულების გამგენი იმდენად ცდილობდნენ მეცნიერთა მუშაობისათვის ხელი შეეწყოთ, რომ იაკუტისათვის 200 წიგნის თავის ბინაზე წაღების ნებართვაც კი მიუციათ იმისდა მიუხედავად, რომ ზოგი მათგანი 200 დინარი ღირდა¹.

§ 12. წიგნების უასი

გადამწერლობა ისეთივე ხელობა იყო, როგორც სხვა ხელობებიც. რასაკვირველია, ყოველ განათლებულ ადამიანს შეეძლო თავისთვის რომელიმე წიგნი დაეწერა ან გადაეწერა, მაგრამ ყველას არ ჰქონდა ამისთვის საჭირო მოცლილობა და მეტადრე კარგი და ლამაზი ხელი, რომ საკითხავი წიგნისათვის შესაფერისი ყოფილიყო. ამიტომ იყვნენ ისეთებიც, რომელთაც გადამწერლობა ხელობად ჰქონდათ არჩეული და მთელ, ან მთელ თავისუფალ დროს ამას ანდომებდნენ. ეს ხელობა უფრო მონაზვნებს შორის იყო გავრცელებული პირველ ხანებში მაინც. ბერები, რასაკვირველია, მართლ სასულიერო და სამეცნიერო თხზულებებს ამზადებდნენ ხოლმე, საერო მწერლობისა და თავისუფალ მეცნიერებათა დარგის წიგნების წერა-გავრცელება, უეჭველია, ერისკაცების ხელობა იქნებოდა ძველადაც, XI—XII სს-შიც იმგვარადვე, როგორც ეს XVI—XVIII სს-ში იყო.

რაკი დამწერლობა ხელობა იყო და არსებობისა თუ შემოსავლის სახსარს შეადგენდა, ამიტომ წიგნს სრულებით უსასყიდლოდ არაეინ დაწერდა. თუმცა სასულიერო თხზულებათა გადაწერა ბერების ხელობად იყო ქცეული, მაგრამ სასყიდელზე უარს არც ისინი ამბობდნენ, იმისდა მიუხედავად, რომ სამონასტრო წესებით მათ აღებმიცემობა აკრძალული ჰქონდათ. უფასოდ წიგნს რომ არაეინ გადაწერდა, ამის დამამტკიცებელი ცნობა ერთ ხელნაწერშიც არის შენახული. მისი დამწერელი მკითხველებს შენდობას სთხოვს: მართალია, ჩემი წიგნი ასეთი ცუდი ხელით არის დაწერილი, მაგრამ რა ვქნა, „სხვაე ღონე არა მქონდა, ხაფახისაგან გლახაკ ყოვლად ვიყავ და უსახყიდლოდ არაეინ დამიწერდა“-ო (ქკბი I, 209).

რაკი ძველად წიგნების ბეჭდვის ხელოვნება ჯერ კიდევ აღმოჩენილი არ იყო და დასავლეთ ევროპაში აღმოჩენის შემდგომაც საქართველოში მაინც XVIII საუკ. დამდეგამდე წიგნების ბეჭდვა არ იცოდნენ, ამიტომ არც გასაკვირველია, თუ ძველად ხელით ნაწერ წიგნს კარგი ფასი ექნებოდა. გადამწერლობა მაშინ შემოსავლიანი ხელობა იყო. ნიკორწმიდის XI საუკ. პირველი მეოთხედის სიგელში ნათქვამია: „ვიყიდე წიგნი პარაკლიტონია: ა: (1) და მივეც ფახად ცხენისა ნახევარი“-ო (ქკბი II, 49). იქვე სწერია: „მე დამხუდა ხადგარი ნახევარწერილი: ა: და გავასრულე ყოვლითავე სისრულითა, შევმოსე და მოვცვარე და შევბეჭდე და ამისა დაწერისა და შეკაზმისათვის მივეც

¹ Alf. von Kremer-ის დასახ. თხზ., II, 434—435.

დრაჰკანი ღუკატი: იე: (15)-ით (იქვე). ვთქვით, შეკაზმაში 3—5 დრაჰკანი მისცა, მაშინ ნახევარი წიგნის დაწერა 10—12 დრაჰკანი ღუკატი დასჯდომია. მთელი წიგნი კი 20—24 დრაჰკანი ღუკატი ღირებულა.

გიორგი და ეფთჳმე მთაწმიდელების სიტყვით, თეოფანე ხუცესს, რომელიც იყო „სწავლული ფრიად და ხელოვნებით მწერალი წიგნთა საღმრთოთაჲ“, თავისი სამონასტრო მოღვაწეობის განმავლობაში ეფთჳმე მთაწმიდელის მოწმობით „უფროჲს ათას ხუთასისა დრაჰკნისა უწერიან წიგნნი მონასტრისანი შინა და გარე“ (ცქ იე და ეფთჳმისი 57). იადგარის ღირებულების შესახები ზემომოყვანილი ცნობის მიხედვით, რომ ერთი მოზრდილი სამღვდელმსახურო წიგნის ფასი საშუალოდ 20 დრაჰკანად ვიანგარიშოთ, მაშინ, საფიქრებელია, რომ ამ განთქმულ ხელოვან დამწერელს, თეოფანე ხუცესს, მთელი თავისი სამონასტრო მოღვაწეობის დროს სულ დაახლოებით 75 წიგნი და, ეგების, ამაზე მეტიც დაუწერია. 1500 დრაჰკანი იმ დროს დიდი ფული იყო და თეოფანე ხუცესის ხელოვნებითი გადამწერობის ნაყოფიერებაც მართლაც რომ განმაცვიფრებელია. მაგრამ ეფთჳმე მთაწმიდელის სიტყვებიდან ჩანს, რომ წიგნების წერით 1500 ღუკატისა და მეტის მოგება მხოლოდ დახელოვნებულსა და განთქმულ გადამწერელს შეეძლო. ჩვეულებრივსა და საშუალო ღირსების გადამწერს, როგორც ეტყობა, შრომის ამაზე ჯაცილებით ნაკლები ნაყოფიერების გამოჩენაც შეეძლო და ამისდა გვარად შემოსავალიც ნაკლები ექნებოდა.

საზოგადოდ წიგნის ყიდვის მსურველი ბევრი იყო და მზურვალე აღებმიცემობის საგანს შეადგენდა. თ.ს.უ. № 484 ხელნაწერის XI საუკ. მინაწერში, მაგ., აღნიშნულია: „მე... გიორგი მოვიგე წა ესე სახარება დიდითა გულს-მოდგინებითა. მრავალთაგან განსყიდული იყო მიერითგან, ოდეს მას საუდრისაგან გამოჯუებულ იყო, ოდეს მე ვიყიდე და შევწირე უღაბნოსა ხანძთისასა“-ო¹.

მტრისაგან წარტყვევნილ წიგნებსაც კი უყურადღებოდ არ სტოვებდნენ და მათს ტყვეობიდან დახსნას ცდილობდნენ. ამ მხრივ XII—XIII ს. ერთ ხელნაწერში შემდეგი საგულისხმო მინაწერები მოიპოვება: „ესე... მე ხუდადად თბილელმან დავწერე. ამა წიგნსა გარდვეკიდე და ფასი არა მქონდა, რომე მეყიდა, და ასრე დამჩია ტყუეობასა შიგან. ვინცა ქართველი კაცი გარდვეკიდოთ ანუ შეეყაროთ, რათამცა ევებოდეს, ესე წიგნი დაიჯნათ ტყუეობითგან“-ო. შემდეგ სხვა ხელით მიწერილია: „ცოდვანი შეუნდვნეს ღმერთმან გიორგის ამა წიგნისა დამჯხნელსა ტყუეობისაგან“-².

თ. ს. უნივერსიტეტის № 76 ხელნაწერის ერთს მინაწერში 1569 წ. ერთი საგულისხმო ცნობაა შენახული წიგნის იმდროინდელი ფასის შესასწავლად. იქ ნათქვამია: „მას უამსა, როდეს მეფე ბატონი სუიმონ ურუმთაგან დატყუევდა და ჩუენ ხუანთქართანა ეღჩად წავედით და ეს წიგნი დატყუევებულა ვიპოვეთ და დავიხსენით და ვიყიდეთ ოთხმოც ფლურად“-ო (XB. II,

¹ თ. ქორდანია, Опис., II, 47.

² მ. ჯანაშვილი, Опис., III, 49—50.

354). ეს ხელნაწერი, თ. ქორდანიას სიტყვით, 676-გვერდიანი წიგნია, XII საუკ. ხელით ქალაქდზე გადაწერილი და სრულ სჯულის კანონს შეიცავს (Опис., I, 74). მართალია, ეს წიგნი განსაკუთრებულ პირობებშია ნაქიდი, მაგრამ სტამბოლში ქართულ წიგნს ისეთი გასავალი არ ექნებოდა, როგორც საქართველოში, ამიტომ ქართული წიგნი იქ უფრო იათი იქნებოდა. ამგვარად, ის, რაც ამ წიგნის ფასს, ვითარცა ტყვეობიდან გამოხსნილს, წაემატებოდა სტამბოლში არსებულ ფასებთან შედარებით, შეიძლება საქართველოში წიგნის ამდროინდელ ფასებთან გამათანასწორებლად მივიჩნიოთ და დაახლოებით 80 ფლური ქართული ძველი დიდტანიანი წიგნის XVI საუკ. ფასად ჩავთვალოთ.

გადამწერლობის შრომის ფასის შესახებაც ჯერჯერობით მხოლოდ ორიოდ ცნობა გვაქვს. რასაკვირველია, ფასი გადამწერლის ღირსებაზეც და ნაშრომის თვისებებზეც, მუშაობის პირობებზეც და ქვეყნის იმდროინდელ მდგომარეობაზეც იყო დამოკიდებული. ამისდა მიხედვით, გასამრჯელოც შეიძლება ზეტნაკლები ყოფილიყო. ზოგჯერ დაწერილი თავისი ხელობით მხოლოდ ქამასმისათვის სამყოფი ფულის აღებას ახერხებდა. მაგ., 1066 წლის ერთ ხელნაწერში გადამწერელს ნათქვამი აქვს: „სრულ იქმნა ერთ თუე... ჯელითა გლახაკისა გრიგოლ ხუცისათა ფახად პურისა ჩემისა“-ო¹. მაგრამ უფრო ხშირად გადამწერლის შრომა საკმაოდ ჯილდოვდებოდა. ამ მხრივ კიდევ ერთი საგულისხმო მინაწერი მოიპოვება მათეს თავის სახარების იოანე ოქროპირის თარგმანების შემცველ 700-გვერდიან ქალაქდზე ნაწერი წიგნის შესახებ, რომელიც ცნობილი გადამწერლის თბილისის სიონის ტაძრის დეკანოზის ნიკოლოზ ოსესძის ხელით არის 1764 წ. დაწერილი. აქ ნათქვამია: „მუდი თუმანი არის ამ წმიდას სახარების თარგმანში მიცემული, თბუთმეტი მინანთული (sic) მისს ღირსებას ყდ სამღუდელოსაგან ბოდბლის იოანესაგან მიცემული და ხუთ თუმან-ნახევარი საწყალის ჩემი ბოდბლის დავითისაგან ჩლად“-საო². მაშასადამე, XVIII საუკ. მეორე ნახევარში 700-გვერდიანი ხელნაწერი 7 თუმნად ღირებულა, ე. ი. 100 გვერდი 1 თუმნად, 10 გვერდი 1 მინალთუნად, ერთი გვერდი კიდევ 2 შაურად გამოდის.

ვახტანგ VI-ის სიტყვით, „იქნების პური კოდი შაურ-ნახევრად იყოს და იქნების უფრო ძვირად, ვინა იაფად“ (სამართლის წიგნის § 129), — ხოლო „თუ პურის ძვირობა იყოს... კოდი ან ათ შაურად, ან ორ აბაზად, ან სამ აბაზად იყოს“-ო (იქვე, § 125). ბერბუკის გალავნის აგების 1749 წ. ანგარიშის წიგნში კოდი პური 2 აბაზად არის აღნიშნული. თუ ეს გარემოება მხედველობაში გვექნება და გავითვალისწინებთ, რომ პურის ძვირობის დროსაც კი 2 შაურად $\frac{1}{4}$ კოდი პურის ყიდვა შეიძლებოდა, ნორმალური ფასების დროს კი სრული 1 კოდი პურის ყიდვა შეეძლო ამ დროს ადამიანს, მაშინ ჩვენთვის ცხადი შეიქნება, რომ გადამწერლობა მომგებიანი ხელობა ყოფილა და გადამწერლებს კარგი ხელფასი უღიათ. ადამიანს შარტო ამითაც შეეძლო თავი

¹ აღ. ცაგარელი, СПГП., II, 16, § 27.

² თ. ქორდანიას, Опис., I, 18, ხელნაწ. № 20.

ერჩინა. იესე ოსეს შვილსაც თავის თავგადასავალში აღნიშნული აქვს, რომ როდესაც უადგილოდ დარჩა და გაუქირდა, „სამლუღლოს წიგნებს ვწერდი, ვყიდდი და იმით მოვიარეწდი“-ო (გვ. 9).

საქართველოს შესახებ ცნობებს რომ უფრო მეტი გარკვეულობა მიეცეს, კარგი იქნება წიგნების ფასის საკითხს ძველ საბერძნეთსა და რომში, საშუალო საუკუნეების დასავლეთი ევროპის ქვეყნებში და არაბთა სახალიფოშიაც თვალი გადავაგლოთ. საბერძნეთსა და რომში თავდაპირველად ავტორი თავისს მრავლად გადაწერილ ნაწარმოებს თვითვე ავრცელებდა და მხოლოდ თანდათანობით გასავრცელებლად და გასასყიდად წიგნის მოვაჭრესაც მიჰპართეს. თუ საბერძნეთში წიგნის მაღაზია უკვე V საუკ. ქ. წ. ჩნდება, რომში წიგნებით ვაჭრობა მხოლოდ ციცერონის დროიდან მოყოლებული ხდება ჩვეულებრივ მოვლენად. ეს საქმე მომეტებულ ნაწილად განათლებულ და მწერლობის საუკეთესო მცოდნეთა ხელში იყო, რომელნიც ხელნაწერების გადაწერას თითონაც მისდევდნენ და ძველი საუკეთესო და იშვიათი წიგნების ტრფიალებით მოყვარული იყვნენ. წიგნების ფასი სიდიდისა, მხატვრული თუ სხვაგვარი ღირსებისა და სიძველის მიხედვით განსხვავდებოდა. წიგნი მაინც ძვირი იყო და ლივიუსის მარტო ერთი წიგნი 5 დინარი ანუ დრაჰკანი ღირდა, რაც, თ. ბირტის სიტყვით, 4 გერმანულ ოქროს მარკას და 10 ფენიგს უდრის. მაგრამ რადგან მაშინ ფულს ეხლანდელზე გაცილებით მეტი მყიდველობითი ძალა ჰქონდა, ამიტომ ნამდვილად 14 ოქროს მარკის თანასწორ ოდენობად უნდა ვიანგარიშოთო. ეს წიგნის მაშინდელი ჩვეულებრივი ფასი ყოფილა. ამისდა მიხედვით, ადაზიანს რომ მარტო ლივიუსის ყველა 142 წიგნის ყიდვა სდომებოდა, მხოლოდ ამისთვის მას 710 დინარი უნდა გამოეღო, რაც 2000 ოქროს მარკას უდრისო. ეს გარემოება ცხად-ყოფს რომ კერძო წიგნთსაცავის შესადგენად მაშინ დიდი ფული იყო საჭირო¹.

რომაული კულტურის დაქვეითება-გადაგვარებამდე მთელი დასავლეთი ევროპისათვის წიგნებით ვაჭრობის ცენტრად სწორედ რომი იყო, შემდეგ რომაული სახელმწიფოებრივობისა და მოქალაქური ცხოვრების გაქრობასთან ერთად წიგნის მაღაზიებიც ქრება და წიგნების გადამწერლობა მონასტრებში-და ღვივის. იმ სახით, როგორც წინათ რომში წიგნების მაღაზიები იყო, მთელ საშუალო საუკუნეებში წიგნებით ვაჭრობა აღარ განახლებულა და კერძო ხასიათი ჰქონდა და მის მოქმედებას ვაწრო ასპარეზი ეკავა. მაგრამ წიგნების გადამწერლობა და ყიდვა-გაყიდვა გავრცელებული იყო და ხელნაწერს ეკონომიურ ურთიერთობაში თავისი ღირებულება ჰქონდა. H. Kirchhoff-ს თავის გამოკვლევაში Die Handschriftenhändler des Mittelalters (1853 წ. დაიბეჭდა ლაიპციგში), Wattenbach-ს თავის Das Schriftwesen im Mittelalter-ში (იხ. მე-3 გამოც. გვ. 545—570) და Paoli—Lohmeyer-ის Grundriss der lateinischen Paläographie-ის მე-2 წიგნში დასავლეთი ევროპის საშუალო საუკუნეების ხელნაწერების ფასების შესახებ ბევრი ცნობა აქვთ

¹ Th. Birr, K. u. H. nebst Abriss des antiken Buchwesens, 22. 307—312ff. 319—325.

დაკროვებული, მაგრამ ყველა ქვეყანას მაშინ თავისი ფული ჰქონდა და ამ ცნობების აქ მოყვანას მნიშვნელობა არ ექნებოდა.

ეხლა არაბთა სახალიფოს რომ თვალი გადაევალოთ, უკვე IX საუკ. მეორე ნახევარს დაკუთბის ცნობით ქ. ბაღდადში ასზე მეტი წიგნებით მოვაჭრე ყოფილა. ეს წიგნის გამყიდველები ხშირად იმავე დროს ხელნაწერთა გადამწერ-ლებიც იყვნენ. თავისი ხელობის წყალობითა და ვაჭრობის წარმატებული წარ-მოუბისათვის მათ თვით თხზულებათა ღირსება-ნაკლისა, სხვადასხვა ხელნა-წერის თვისებების შესახებ დაწერილებითი ცნობები ჰქონდათ შეძენილი და ნამდვილი ბიბლიოგრაფები იყვნენ. სოგირით მათგანს თავისი ფართო ცოდნა წერილობითაც აქვს აღბეჭდილი და გამოკრებული კრებულებიც კი შეუდგე-ნიათ. არაბთა განთქმული გეოგრაფი დაკუთბიც წინათ წიგნის მაღაზიაში მსახურობდა და თავისი მრავალმხრივი ცოდნა იქ თავმოყრილი ხელნაწერე-ბიდანაც აქვს შეძენილი, ერთი სიტყვით, არაბთა სახალიფოს კულტურამ არამცთუ მარტო წიგნების ცხოველი ვაჭრობა შექმნა, არამედ ნამდვილი ბიბ-ლიოგრაფები და ძველი ხელნაწერების მოტრფიალე შემგროვებლებიც წარ-მოშვა. ერაყის ერთ პატარა ქალაქში, მაგ., ერთი ამგვარი წიგნების მოტრ-ფიალე ყოფილა, რომელსაც მწერლობის სხვადასხვა დარგის ძეგლები ჰქონია შეგროვებული როგორც ტყავის გრაგნილებზე და ეტრატზე, ისევე ეგვიპტურ ქილზე და თვით ჩანურ ქაღალდზეც კი დანაწერი. მათ შორის ბევრი გამოჩე-ნილი მოღვაწის პირველი ნუსხები ყოფილა. ყოველ ამგვარ ძეგლს აღმწერელის სახელი ჰქონდა და წინანდელ მეცნიერთა მინაწერებით იყო შემკული.

არაბთა სახალიფოშიაც ხელნაწერების ფასი სიდიდისა, ღირსებისა და ნული საშოგრობისდა მიხედვით განსხვავდებოდა. მაგ., 362 წ. ქ. შ. ფარაჰიდის 430 ფურცლის შემცველი თხზულება „ქითაბ ალ-გაინ“ 50 დინარად გაყიდუ-ლა, რადგან ძნელი საშოგარი ყოფილა და ბასრში წიგნების მოვაჭრისაგან ხვარასნიდან ყოფილა მოტანილი. ერთ მეცნიერს კიდევ მოთხრობილი აქვს, რომ ერთხელ მას აღექსანდრე აფროდიზიელის არისტოტელეს თარგმანების ხელნაწერი უნახავს გასაყიდად გამოტანილი, რომელიც გამყიდველს მისთვის 120 დინარად შეუძლევია. ამ მეცნიერს თან ამდენი ფული არ აღმოჩენია, მაგრამ ფულის საშოგნელად წასული რომ ფულით ისევ იმავე ვაჭართან იმ წიგნის შესაძენად მისულა, გამორკვეულა, რომ ის ხელნაწერი სხვებთან ერთად ერთ ხვარასნელ კაცს 300 დინარად შეეძინა¹. დაკუთბის სიტყვებიდან ჩანს, რომ ზოგი წიგნი იმდენად ძვირი ყოფილა, რომ თითო 200 დინარად ფასობ-და თურმე².

¹ Alf. von Kremer, Culturgeschichte des Orients, II, 310—311.

² იქვე, 83. 435.

ღამნაირობათა მოდნობის ზოგადი დახუდაბანი და ქართული სხვადასხვა ღამნაირობის შესახები ცნობები

§ 1. ასო, მისი ნაწილები და ღამნასიათაჲთა ზეგნებები

პალეოგრაფიას ბგერებისა და სიტყვების აღმნიშვნელ ნიშნებთანა აქვს საქმე. ადამიანის დაწინაურებასთან ერთად დამწერლობაც ვითარდება და იცვლება. დამწერლობათა ისტორიის აღდგენაც სწორედ ამ თანდათანო ცვლილებების შესწავლით შეიძლება. ხოლო ცვლილებათა შესწავლისა და დახასიათებისათვის ასოს ყველა ნაწილისათვის ზედმიწევნით აღმნიშვნელი ტერმინებია საჭირო და სწორედ ამიტომ პირველად ამაზე გვექნება საუბარი.

ყოველს, ფინიკიელთა სისტემაზე დამყარებულ „მწიგნობრობა“-ს ანუ დამწერლობას საფუძვლად ბგერათა გამომხატველი საწერი ნიშნები უდევს. ამ საწერ ნიშნებს ქართულად „ანბანი“ ჰრქმევია ძველადაც. ეპიფანე კვპრელის თხზულების ქართულ თარგმანში, მაგ., „კბ (22) არიან ანბანნი ებრაელთანი“-ო¹. ხოლო ეფრემ მცირეს თავის შრომაში აღნიშნული აქვს რომ თარგმანება „ასოთა ზედა ანბანისათა განწყობილად“ არის (ეფრემ მცირე, ფს. 251).

თითოეულ ცალ-ცალკე ბგერის გამომხატველ ნიშანს, როგორც ეფრემ მცირეს ზემომოყვანილ წინადადებასაც ნათლად ემჩნევა, „ასოდ“ ერქვა. ეს ტერმინი უკვე შატბერდისეულს კრებულში მოიპოვება და ეპიფანე კვპრელის თხზულების თარგმანში გვხვდება. ბერძნული ანბანის „თავცა არს ასოდ იგი აღფად“-ო (მწერ. IX—X სს., გვ. 132), ხოლო ებრაელთა ანბანში „ბუონი იგი ასონი მათ შორის ორკეც არიან: „ქათ მრჩობლ არს“-ო (იქვე, გვ. 122).

ეპიფანე კვპრელის თხზულების ბერძნულ დედანში ქართულ სიტყვას „ანბანნი“ უდრის „*τὰ γράμματα*“, ხოლო, „ანბანნი ებრაელთანი“ „*τὰ παρὰ τῆς Ἑβραίων γράμματα*“-ს ეთინასწორება (Liber de mensuris et ponderibus, Migne P. G. LXIII, 277). ბერძნულად *τὰ γράμματα* — „ტა გრამმატა“ ასოებს, წერა-კითხვას, დასაწყის განათლებას ეწოდებოდა. თავისი აგებულებით ქართული „ანბანი“ პირველი ორი ასოს „ან“-ისა და „ბან“-ის სახელების შენა-

¹ მ. ჯანაშიელი, ქართ. მწერ. IX—X სს., 122, 10-11.

ერთებს წარმოადგენს და ამ მხრივ ის „ალფაბეტ“-ს ეთანასწორება. ხოლო ქართული „ასო“ ბერძნულ $\alpha\sigma\upsilon\chi\alpha\iota\sigma\upsilon$ — „სტოქედიონ“-ს ანუ, საშუალო საუკუნეების ბერძნული გამოთქმით, „სტიქიონ“-ს უდრის (იქვე, 244, cap. IV), რაც მართლაც ასოს ნიშნავს. ასოს დაწერას „გამოსახვა“ ეწოდებოდა და დაწერილ ასოს — „გამოსახული“. ეპიტანე კპრელის თხზულების თარგმანში ნათქვამია: „ზიამსგავსა ომიროს რიცხვ იგი კბ (22)-თაჲ მათ წიგნთა ებრაელთაჲ კდ (24)-სა მას ასოსა გამოხახულსა“-ო (მწერ. IX — X სს., გვ. 133). ასოთა გარეგანი მოყვანილობის აღსანიშნავად „ღანაკუთა“ იხმარებოდა. ანტონ კათალიკოზის სიტყვით, დიდი, დასაწყისი ასოები ხშირად „სხუად და სხუად ყვაეილოვნად და რაუთლადჲე შესახედავად დაინაკუთების“-ო (გრამ. 284—285, § 3).

ხოლო რადესაც ასოები რომელიმე სიტყვის ან ტექსტის აღსაბეჭდად უნდა ყოფილიყო გამოყვანილი, ამ ერთი-მეორის გვერდით ასოთა გამოსახვას, როგორც მეორე თავის § 3-ში აღნიშნული გვექონდა, „ღანახვა“, ან „ჩახახვა“ ეწოდებოდა.

ასოს მოყვანილობას და მოხაზულობას „ტანი“ ერქვა და ჩვეულებრივ ასოთა ერთ-ერთ დამახასიათებელ თვისებად ითვლებოდა ჯერ ერთი ასოთა „ტანისა სინხმო“ (ნიკოლოზ თბილელი 1728 წ., ე. თაყაიშვილი, Опис., II, 411), შემდეგ, თუმცა იმდენად არა, შავრამ მაინც, რაოდენობა სინგრიხა და სინგრიხა ასოთახა“ (ანტონი კზი, გრამ. 285), ნაშასა-დამე, ასოთა ტანის სიგრძე და სივრცე და თანაც თვით მოხაზულობის სინხო.

რადგან ტანი სპარსული სიტყვაა და უძველესი ქართული მწერლობისათვის უცნობი ტერმინია, ამიტომ, ცხადია, წინათ ასოს ტანის მაგიერ სხვა სიტყვა უნდა ყოფილიყო, ალბათ, ისევე, რომლის ადგილიც ტანმა დაიჭირა, სახელდობრ „გვაში“.

ასო ხაზებისაგან იყო და არის ხოლმე ჩამონაკეთილი და გამოსახული. სახარების ქართულ თარგმანში შენახულია ორი ტერმინი, რომელნიც ასოთა შემადგენელი ხაზების აღსანიშნავად იხმარებოდნენ. „ვიდრე წარვდეს ცაჲ და ქუეყანაჲ იოტა მარტო, ერთი რქაჲ არა წარვდეს შჯულისაგან“-ო (მათე V, 18). ეფრემ მცირესაც თავის თხზულებაში „განწესებაჲ თავთაჲ წთა მოციქულთა საქმისაჲ“ ნათქვამი აქვს: „ესევითარნი სიტყუანი სადაცა შემიცვალეზიან, კიდესა სტიქონისასა იოტაჲ დამისუამს... აწ უკუჲს სა[დაცა] კიდესა სტიქონისასა ანუ სიტყუასა ზედა იოტაჲ ჰპოო... ცან, ვითარმედ მცირედ ცვალეზაჲ ჰნებებია მას სიტყუასა“-ო (იერუსალ. № 25 ხელნაწ. 138, აღ. ცაგარლის აღწერილობით ნ. მარის გადმონაწერიდან). ლეთაების 1722 წ. გუჯარშიც აღნიშნულია: „ვითარცა მათ დაემტკიცათ, ჩვენცა უმეტეს დავამტკიცეთ: არცა რქა, არცა იოტა აევოცეთ, ვითარცა მხედველ ხართ გუჯრისა ამის რიგსა“-ო (ისტ. საბ. I, 40). ეფთჳმე მთაწმიდელის ნათარგმნ მაქსიმე აღმსაარებლის ცხოვრებაში სხვათა შორის ასეთი წინადადებაა: „რაჲ იგი... წთა მოციქულთა დააწესეს და წთა კრებათა დაამტკიცეს იოტაჲ ერთი, ანუ ბეწვ არა შეიცვალეზის“-ო (Keimena I, 85). იმთაჲ ბერძნული „ი“ ასოს სახელია $\iota\omicron\tau\alpha$, ხოლო რაკი ებრაულ ანბანში ინი უკნი-

ნესი ასო იყო, ამიტომ სახარებასა და ახალ აღთქმაში უკნინეს, სულ უმცირეს ხაზს ეწოდებოდა. ეფრემ მცირეს „იოტად“ პატარა ასწერივი ხაზის სახის მჭონებელ ნიშნად აქვს გამოყენებული. რძად კიდევ ბერძნული ტექსტის *κεφαλα* — „კერადა“-ს უდრის, რაც ასოს ან ნახვილის ნიშანს, პატარა წერტილსაც ნიშნავს. ხოლო ეფთჳმე მთაწმიდელის თარგმანის შემომოყვანილ წინადადებაში ამის შესატყვისად „ბეწვ“ არის ნახმარი. საბა ორბელიანის განმარტებით, „მართალ ჩამოზიდულსა მას ასოსა წერილთასა იოტა ეწოდების, ხოლო ზედა კერძო წარზიდულსა მას მრგულად¹ და გურდივ-რქა“-ო (ლექსიკონი, იოტას ქვეშე). მეორეჯან ნათქვამი აქვს: „რქა ეწოდების ასოსა ზედათ წარზიდულსა“-ო (იქვე, რქას ქვეშე). შემომოყვანილი მასალების მიხედვით შეიძლება დავასკვნათ, რომ „რქად“ ასოს ზეეითა ბეწვივით წვრილ ნაწილს ეწოდებოდა, რომელიც წარზიდული იყო და რქის მსგავსად მოხრილი.

ასოთა მოყვანილობა-გამოსახულობის მრავალგვარობა მხოლოდ კალმის ხმარებამ შექმნა. კალმის ხელში დაჭერას „კალმის პშრობა“ ეწოდებოდა. მელანში ამოწობილი კალმის ყოველი მოსმა საწერ მასალაზე კვალსა სტოვებს. ასეთ კალმის კვალს თითქოს „ლუმბა“ უნდა ჰრქმეოდეს. ღვთაების 1721 წ. გუჯარში ნათქვამია: ღვთის „დიდებათა გზასა მსულელთა თითო ბიჯისა აღაგთა ჰყრიან ფრიადნი ლუმბანი კალმისანი“ და „აღწერის... მიზეზად... უბყრია კალამნი ფოლადისანი“ (ისტ. საბ. I, 18). ს. ორბელიანის განმარტებით, „ლუმბა საქედარი ცხენისა, თუ ფესსაცმელთასა“ უნდა იყოს (ლექსიკ.). თვით საქედარიც მას ცხენის ლუმბადვე აქვს ახსნილი (იქვე). ამგვარად, ისე გამოდის, თითქოს ლუმბა ან ნალი უნდა იყოს, ანდა ნალის მისაქედი იარაღი. მაგრამ შემომოყვანილი ამონაწერის გაზონათქვამის გასაგებად ეს განმარტება გამოსადეგი არ არის, რადგან კალმის მხოლოდ ნაკვალევზე ანუ ნაწერზე შეიძლება ლაპარაკი იყოს.

ცნობილია, რომ კალმის ხმარებამ ასოთა ხაზების სხვადასხვა სისხოთი გამოყვანა შესაძლებელი გახადა: თუ დამწერელი კალმის ხელით მსუბუქად აჭერს, მაშინ კალმის მოსმა ბეწვის მსგავსად წვრილ ხაზად წარმოგვიდგება ხოლმე; ხოლო თუ ადამიანი ხელს მაგრად დააჭერს, მაშინ მსხვილი ხაზი გამოდის. ზოგჯერ ისე წერდნენ და ეხლაც ისე წერენ ხოლმე, რომ ასოთა ხაზები ყველგან ერთნაირი სისხოთი არის ხოლმე გამოყვანილი. ნიკოლოზ ტფილელს ნათქვამი აქვს კიდევ, რომ ასოთა „ტანისა ხისხო ყოველთავე ხწორად ვაშს“-ო².

რაკი სხვადასხვა დამწერლობის დამახასიათებელ თვისებათა შორის ასოთა ხაზების სისხოსაც აქვს მნიშვნელობა, ამიტომ პალეოგრაფიაში წვრილისა და მსხვილი ხაზისათვის განსაკუთრებული აღმნიშვნელი ტერმინი არსებობს, ასოთა ბეწვებრ წვრილ ხაზებს ფრანგები უწოდებენ *les traits, déliés, les traits fins*, გერმანელები *die Haarstriche*, ხოლო მსხვილ ხაზებს ფრანგუ-

¹ რ. ერისთავის გამოცემაში „მგურდლ“.
² ე. თაყაიშვილი, *Опнс.*, II, 411.

ლად *les traits pleins, les traits forts, les traits gros* ჰქვია, გერმანულად კიღევ *die Grundstriche, die Schattenstriche*; თანასწორი სისხოს ხაზებს ფრანგულად ეწოდება *traits d'égale force*, გერმანულები კი ასეთ თანასწორ სისხო-ხაზო-ვან ასოებს ეძახიან *Buchstaben ohne Haar und Grundstriche, Buchstaben ohne Haar und Schattenstriche*.

რა ეწოდებოდა ძველად ქართულად ასოთა წვრილ და სხვილ ხაზებს, ჯერ არა ჩანს. იერუსალიმის № 15 ხელნაწერის ანდერძში, მართალია, ნათქვამია: „ესე მსხულ[ად] მით დავწერეთ, რომელ ზოგნი (მაშათაგანნი) მოხუცებულ იყუნენ“-ო¹. ამნაირადვე გიორგი მთაწმიდელის ხელით სუსსაზე ერთი გადანწერელთაგანი მოგვითხრობს, რომ „ეზომ წურილად ნაწერი იყო, რომელ კაცისა თავისა თმასა ჰგვანდა“-ო (ქ. კები I, 95). მაგრამ აქ „სხვილად“ და „წურილად“ დანაწერის ტანის მიხედვით არის დახასიათებული, ჩვენ კი ერთი ასოს ხაზების სისხოს დამახასიათებელი ქართული ტერმინი გვჭირდება. სანამ ძველი შესაფერისი ტერმინები აღმოჩნდებოდეს, ტერმინებად შეიძლება „მეწვებრინვი“ და „მსხვილი“ ხაზი ვიბმაროთ ხოლმე.

ასოთა ხაზების სისხო-სიწლოს გარდა, დამწერლობათა დახასიათებისათვის ასოთა სიმაღლესა და სიგანესაც აქვს მნიშვნელობა. ანტონ კათალიკოზის სიტყვით, „არა არს კანონი, რაოდენობა სივრძისა ანუ სივრცისა ასომთავრულთა საზენაოთა ანუ განთხულთა“ დაკანონებული იყოსო (გრამატიკა, 285). ცხადია, „სიბრძმ ასოთა“ აქ ასოთა სიმაღლესა ნიშნავს, „სივრცე“ კი სიგანეს. თუ ხელოვნებითსა და განთხულ ასოთათვის სივრძე-სივრცე დაკანონებული არ იყო, სამაგიეროდ ჩვეულებრივი დამწერლობისათვის გარკვეული წესები არსებობდა.

თანამედროვე დამწერლობათმცოდნეობაც ყურადღებას აქცევს ასოთა ამ თვისებებს და ამა თუ იმ დამწერლობის დახასიათების დროს სხვა თვისებათა შორის აღნიშნულია ხოლმე როგორც „სივრძე ასოთა“ (ფრანგ. *hauteur des lettres*, — გერმ. *die Grösse, die Höhe der Buchstaben*), ისევე „სივრცე ასოთა“ (ფრანგ. *largeur des lettres*, გერმ. *die Breite der Buchstaben*).

ყოველ ასოს გარკვეული მოხაზულობა და სახე აქვს, რომელიც მკაფიოდ გამოხატულ ნაკვთს წარმოადგენს, რასაც ფრანგები *le tracé des lettres, forme des lettres*, გერმანულები კი *Buchstabenbild*-ს ეძახიან. რა ეწოდებოდა ქართულად ამას ძველად, არა ჩანს, მაგრამ შეიძლება „ასოთა ნაწილი“ ვუწოდოთ. ყოველ ასოს ნაკვთს თავისი დამახასიათებელი ნაწილი აქვს, რომლითაც იგი სხვა ასოსაგან ნიშანდობლივ განირჩევა, მაგრამ ამავე დროს ისეთი ნაწილებიც მოეპოვება, რომლითაც იგი სხვა ასოს ან ასოებს მიაგავს. ამიტომ ყოველი დამწერლობისა და ასოს დასახასიათებლად თუ აღსაწერად ასოთა ნაკვთის დახასიათებაც საჭიროა ხოლმე, და ასოებიც ნაწილებად იყოფა. ამ თვალსაზრისით „ასოთა ნაწილები“ (*Teile der Buchstaben, Buchstabenteile, parties des lettres, éléments d'une lettre*) ორ მთავარ ჯგუფად იყოფა: ერთს დამახასიათებელი, მთავარი ანუ არსებითი, ნიშანდობლივი ნაწილები ეწოდება

¹ აღ. ცაგარელი, *СНГП*, II, 14.

(die charakteristische, oder wesentliche Teile ან კიდევ Hauptbestandteil), მეორეს კიდევ არაპარსებინთი, უმნიშვნელო, ნაწილები (unwesentliche Teile) ჰქვია. მაგ., ასომთავრულში „ბ“ და „გ“-ს ერთიმეორისაგან ზედა ნაწილი ასხვავებს, „ვ“-ს კი „ე“-ისაგან—შუა ნაწილი, სამაგიეროდ „ვ“-ი „ე“-ისაგან თავისი ბოლოთი განსხვავდება.

მოხაზულობის მხრივ რომ განვიხილოთ ასოები, ზოგს, ან უმეტეს მათგანს ერთი მთავარი ასწვრივი ხაზი აქვს, რომელსაც ან ერთი მხრიდან, ან ორივედან, ან ზევით, ან შუაში, ანდა ბოლოში ან განივი ხაზი, ან პირშეკრული თუ პირგახსნილი წრე, ან ნახევარწრე ერთვის ხოლმე. მაგ., ბ ვ ე ვ ზ ც ი ლ მ ნ ტ ფ ჯ ყ უ ჩ და სხვა. ამგვარ მთავარ ასწვივ ხაზს პალეოგრაფიაში გერმანულად Schrift-ს, ფრანგულად hampe-ს უწოდებენ, რაც დრო შის ბუნს ნიშნავს და ქართულად შეიძლება ასევე „ასოს ბუნი“ ეწოდოს. ზოგ ასოს კიდევ როგორც მაგ., ღ მ თითქოს „მუცელი“ აქვს, რომელსაც ასევე pause ჰქვია ფრანგულადაც.

§ 2. რამდენობათა ჯგუფებზე რანაწილების პრინციპები და ნაკომოშობები გარემოებანი

სხვადასხვა არსებულ დამწერლობათა ჯგუფებად დასანაწილებლად და დასახასიათებლად, სხვათა შორის, მათი ხაზთაშორისი მდებარეობის შესწავლასა აქვს მნიშვნელობა, სახელდობრ იმ საკითხს, თანასწორი სიმაღლისანი არიან ასოები და ორ ხაზს შორის ეტევიან ყველანი, თუ ზოგი ასო ორ ხაზს შუა თავსდება, ზოგს კი თავი ან ბოლო ორ ხაზს ზევით, ან ქვევით აქვს აწეულ-ჩამოშვებული და ამგვარი ანბანისათვის ოთხხაზოვანი ბაღვა საჭირო.

ვისაც ხელნაწერებზე უნუშავნია ან გინდ გულდასმით გაუსინჯავს, ეცოდინება, ან შემჩნეული ექნება, რომ ხუცური თუ მხედრული ასომთავრული დამწერლობის ასოები ყოველთვის ორ ხაზს შუა არის ხოლმე მოქცეული და მათი სიგრძე მუდამ ერთნაირია. ხოლო ნუსხა-ხუცურისა და მხედრულის ასოები სხვადასხვა სიგრძისანი არიან: ზოგი ორ ხაზს შუა ეტევა, როგორც, მაგ.: ა, თ, ი, ო, და სხვები,—ზოგს კიდევ ზედა ნაწილიც აქვს, როგორც, მაგ.: ბ, ზ, მ, ნ, რ, ს,—ან ქვედა ნაწილი აქვს ხოლმე: გ, დ, ე, ვ, ჯ, ლ და სხვ.—ანდა ზედაცა და ქვედა ნაწილიც აბადია: ქ, წ, ჭ. ამგვარი დამწერლობის ასოთა წესიერი გამოყვანისათვის ოთხხაზოვანი საწერი ბაღვა საჭირო. ძველადაც ასევე ოთხ ხაზს შუა წერდნენ და ესლაც ქართული წერის სავარჯიშოდ დედნის დასაწყისი ნაწილი ოთხხაზოვანი საწერი ბადის სისტემაზეა დამყარებული. თანამედროვე პალეოგრაფიაშიაც ამ „ხაზოვანობის სისტემის“ საკითხს, რომელსაც გერმ. das Linienschema ეწოდება, ჯეროვანი ყურადღება აქვს მიქცეული: „ორხაზოვან სისტემა“-სა (das Zweilinienschema, das Zweiliniensystem) და „ოთხხაზოვან სისტემა“-ს (das Vierlinienschema, das Vierliniensystem) არჩევენ ერთმანეთისაგან. ოთხხაზოვან საწერ ბაღვში ორი შუაში მოქცეული ხაზი „შუახაზების“ (die Mittellinien) სახელით აღინიშნება.

3-17-98. 2p. 120
5-17-98.

ასოთა ტანის დანაწილებაც არსებობს: ყოველ ასოს აქვს თავი და ბოლო. ასოს თავად, ჩვეულებრივ, ზედანაწილი იწოდება. ხშირად ასოს გამოსახვა-დაწერაც სწორედ ამ „თავიდან“ ან ზედანაწილით იწყება ხოლმე, მაგრამ ასოს თავი და დასაწყისი ნაწილი ყოველთვის ერთი და იგივე არ არის, არამედ ზოგჯერ ასოს დაწერას შუა ნაწილიდან იწყებენ ხოლმე. ერთგვარობისათვის ისე უნდა იყოს მიღებული, რომ ასოს თავად მისი ზედანაწილი უნდა მივიჩნიოთ, ხოლო ბოლოდ—ქვედა ნაწილი. ასოთა ხაზებს, დასაწყისისას და დასასრულისას, ან წარზიდულ ხაზებს „ასოთა კიდურები“ (les extrémités des lettres) ეწოდება.

ასოს ქვედა კიდურს, როდესაც ამის მსგავსი მოყვანილობა აქვს, როგორც, მაგ., მ, „კუდი“-ც (ლათ.-გერმ. cauda, Cauda) ეწოდება. შემდეგ კალმით წერის დროს გაკრული ხელით დაწერილ ასოებს დაწყებისას წერტილის ან დანაქირების მსგავსი ხაზი ემჩნევათ და დამთავრებისას რქის მსგავსი მოყვანილობით თავდებათ ხოლმე. ამას გერმ. die Ansatz- und Auslauflinien, die Ansatz- und Auslaufstriche ეწოდება.

ოთხხაზოვანი სისტემის დამწერლობაში, როგორც აღნიშნული გვექონდა, ზოგი ასო შუა ხაზებში თავსდება, ზოგ ასოს შუა ხაზს ზევითი ან ქვევითი ხაზებამდე აქვთ თავი თუ ბოლო მიბჯენილი; დასასრულ, ისეთი ასოებიც არის, რომელნიც მხოლოდ ოთხხაზოვან ბადეში თავსდება. ამგვარი დამწერლობის თავისდათავად და ისტორიული განვითარების დახასიათების დროს ასოთა სხვადასხვა ნაწილს სხვადასხვანაირი მნიშვნელობა აქვს და ამიტომ ოთხხაზოვანი სისტემის ასოების ნაწილებს თავთავისი აღმნიშვნელი სახელები უნდა ჰქონდეთ. გერმანელები ამას უწოდებენ die Buchstaben mit Mittel- Ober- und Unterlängen, ქართულად კი შეიძლება ასოთა ზედატანი, შუატანი და ქვედატანი ვუწოდოთ.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ასოთა ასწვრივი თუ გადახრილი მდებარეობა. ამისდა მიხედვით არსებობს „ასწვრივი დაწერლობა“ (Steilschrift, l'écriture verticale) და „გადახრილი დაწერლობა“ (Schrägeschrift, l'écriture penchée). ზოგიერთ ენათა დამწერლობას, ორივე ეხერხებოდა და ორივე იხმარებოდა, ზოგს კი ერთი რომელიმე უფრო ემარჯვებოდა. ბერძნულმა პალეოგრაფიამ, მაგ., ორივე იცის, თუმცა იქ ასწვრივი დამწერლობა უფრო საზოგადო და მართებული იყო, მაგრამ გადახრილი ხშირად იხმარებოდა და ერთ დროს, როგორც ეტყობა, შნოიანად და მოხდენილადაც კი ითვლებოდა¹. ქართულში, პირიქით, გადახრილი დამწერლობა უფრო იშვიათია.

საზოგადოდ შეიძლება ითქვას, რომ გადახრილი დამწერლობა თავდაპირველად ჩქარი, გაკრული წერის დროს წარმოიშვა ბუნებრივად ასოთა ურთიერთთან გადაბმის წყალობით.

დამწერლობის სხვადასხვაობისა და თვისებათა ღირსების წარმომსობელად ოთხი მთავარი გარემოება უნდა ჩაითვალოს: I. საწერი მასალისა და

¹ გარდტა უხენი, ბერძ. პალ., II², III.

იარაღის თვისება; II. დანაწერის დანიშნულება, III. დამწერელისაგან დასახული მიზანი და IV. დამწერლის მომზადება-გაწვრთნილობა.

I. 1) საწერი მასალისა და იარაღის გავლენა ასოთა მოხაზულობა-მოყვანილობის თვისებებზე უმაღლესადი ცხადი იქნება, თუ გავიხსენებთ, რომ წარწერა ქვაზე მაგარი, მკვეთრი იარაღითა და უროს ძლიერი ცემით უნდა ყოფილიყო გამოყვანილი. ლითონზეც, რომელიც ქვაზე უფრო ელასტიურია, ამგვარივე მაგარი იარაღი ან წაწვეტილი, ან, თუ ლითონის თხელი ფურცელი იყო მასალად, წვეტიანობისგან იხმარებოდა. ქილისა და ეტრატის, ან ქალაღისათვის კი არამცთუ მკვეთრი იარაღი არ გამოდგებოდა, სუბუქ კალამსა და საღებავზე მეტი არაფერი იყო საჭირო. ხელის დიდი ძალით დაქერასაც კი ქილისა და ქალაღის გახევა შეეძლო. რადგან თხელ საწერ მასალათაგან პირველად ქილი იყო შემოღებული, რომელიც მეტად სათუთი და ნაზია, დამწერს უნდა ყოველი ღონისძიება ეხმარა, რომ კალამი სუბუქი ხელისნოსნით მოეხმარა და კუთხოვანი, წვეტიანი ხაზების მაგიერ ასოები მრგვალი მოხაზულობით გამოეხატა. ამგვარი საწერა მასალისა და იარაღის სხვადასხვაობას ასოთა მოყვანილობასა და დამწერლობაზე არ შეიძლება თვალსაჩინო გავლენა არ მოეხდინა. ყოველ ექვს გარეშეა, მაგ., რომ სწრაფი, გაკრული დამწერლობა ვერც განვითარდებოდა და ვერც ჩამოინაკეთებოდა, საწერ მასალად მუდამ ქვა და ლითონი რომ დარჩენილიყო და წერა ხამდვილად მაგარი იარაღის საშუალებით ამოკრად დარჩენილიყო.

2) ცხადია აგრეთვე, რომ დამწერლობაში ასოთა ხაზების სისხო-სიწლო მხოლოდ მას შემდგომ შეიძლება შემოსულიყო, როდესაც საწერ იარაღად კალამი და მასალად ქილ-ეტრატი და საღებავი იყო შემოღებული. ქვაზე და სხვა მაგარ მასალაზე ამოჭრილი წარწერის ასოთა ხაზების სისხო ყოველთვის თანაბარი გამოდიოდა, რადგან იმ რკინის მკვეთრის იარაღის წვეტი, რომლითაც წარწერას სჭრიდნენ ხოლმე, მაგარი და მუდამ ერთი და იმავე ოდენობისა იყო, კალმის რბილი და მოქნილი წვერი კი სულ სხვადასხვა სისხოს ხაზებს გამოსახავდა იმისდა მიხედვით, თუ როგორი სიძლიერით დააქერდა დამწერი კალამს ხელს. ამიტომ არის რომ ასოთა მოხაზულობის დანაჭარებზე ლაპარაკი, რასაც ფრანგები *les traits pleins*, გერმანელები *Druck*-ს, ხოლო რუსები *нажим*-ს უწოდებენ, მხოლოდ კალმის შემოღების შემდგომ შეიძლება.

II. დანიშნულებისდა მიხედვით პალეოგრაფიაში სამ, ერთიმეორისაგან განსხვავებულ, დამწერლობის გვარს არჩევენ, რადგან თითოეულს მათგანს თავისი დამახასიათებელი თვისებებურება ემჩნევა.

1) ერთი — წარწერების ანუ ეპიგრაფიკული დამწერლობაა, რომელიც ქვაზე ან ლითონზე, გინდ სხვა რაიმე ნივთიერებაზე ამოჭრის თუ გამოქანდაკების დროს იხმარებოდა. ასეთ დამწერლობას ეწოდება „*scriptura epigraphica*“ „*scriptura monumentalis*“, *l'écriture épigraphique*, *Die epigraphische Schrift*, *die Monumentalschrift*, რომლის ქართულ შესატყვის ტერმინად შეიძლება „*ეპიგრაფიკული ანუ ეპიგრაფიკული დამწერლობა*“ ვიხმაროთ.

უნდა აღინიშნოს, რომ ლითონზე გამოყვანილი წარწერა თუ თვით საგანი, რომელზედაც წარწერაა აღბეჭდილი, ნაქედლობით არის გაკეთებული

და თვით წარწერაც ქედვითვეა შესრულებული, მაშინ წარწერის ასოები ამობორცვილია ხოლმე, რადგან ოქრომქედლებს ასეთ შემთხვევებში სახეებიცა და წარწერაც ლითონის ფურცელზე უკანიდან ქედვით გამოჰყავთ ხოლმე, უკანიდან ჩაღრმავებულ ასოთა ხაზები კი პირიდან ამობორცვილი გამოდის ხოლმე, ამიტომ ამობორცვილი ასოებით გაკეთებული დამწერლობა ლითონის ძეგლების წარწერათა ბუნებრივ წარმონაშობად უნდა ჩაითვალოს, იმისდა მიუხედავად, რომ სხვა მასალაზე გამოყვანილი წარწერებისათვისაც ყოფილა გამოყენებული, ეს შედარებით მერმინდელი მოვლენა უნდა იყოს,

2) დამწერლობის მეორე გვარი წიგნებისათვის იყო განკუთვნილი და შედარებით რბილ და მოქნილ საწერ მასალაზე იყო ხოლმე აღბეჭდილი. რაკი, ერთი მხრით, ეტრატა, ქილი და ქაღალდი, ვითარცა საწერი მასალა, სათუთი იყო, მეორე მხრით, კალამი და მელანი დამწერელს საწერი იარაღის თავისუფალი ხმარებისა და მოსმის საშუალებას აძლევდა, იგი უკვე იძულებული აღარ იყო ასოთა მოხაზულობა კუთხოვანი გამოეყვანა. ყოველდღიურ, თუ ხშირად წერის დროს აუცილებელმა სისწრაფემ და ბუდმივმა ვარჯიშობამ თუ მუშაობამ დამწერელს ბუნებრივად სურვილი დაუბადა ხელის მოძრაობა და მუშაობა გაეადვილებინა და შეემსუბუქებინა, და სწორედ ამის წყალობით თანდათანობით ასოთა სიგრძეც დაბატარავდა, კუთხიანი მოხაზულობაც მომრგვალდა. ამას გარდა, კალამი, ვითარცა რბილი საწერი იარაღი, წერის დროს ასოთა ხაზებს ხელის სხვადასხვა სიძლიერით დაჭირებით გამოწვეულ სხვადასხვა სისხოს ანიჭებდა და ამნაირად ბეწვებრივი და სხვილი ხაზიანი ასოთა დამწერლობა შემუშავდა. წიგნებისათვის განკუთვნილი დამწერლობა სწორედ ასოთა უფრო მრგვალი მოყვანილობითა და ბეწვებრივი და მსხვილი ხაზებით არის დამახასიათებელი. ლ. ტრაუბე ამ დამწერლობას და ასოებს *littera libraria* ან მარტივად *libraria*-ს უწოდებს. გერმანულად კი ამას *die Buchschrift*-ი ჰქვია, ქართულად შეიძლება „წიგნური“ დამწერლობა ეწოდოს.

3) მესამე გვარი დამწერლობა მხოლოდ საბუთებისათვის იხმარებოდა მდივან მწიგნობრების მიერ. ამას პალეოგრაფიაში, ჰუბნერის და თანახმად, უნდა „*Scriptura actuaria*“ ეწოდებოდეს. გერმანელები ამ ცნების გამოსახატად *die Urkundenschrift*-ს ხმარობენ, ფრანგები *l'écriture de chancellerie*-ს ეძახიან. რადგან მდივან-მწიგნობრებს ხშირად კარნახითა და სასწრაფოდ უხდებოდათ წერა, მაგრამ, ამისდა მიუხედავად, მეფეთა სიგელები შესაფერისი იერით უნდა ყოფილიყო შექმნილი, ამიტომ საბუთთა დამწერლობას სხვებზე უფრო მეტი თავისებურება დაეტყო და თავის ნიშანდობლივ თვისებათა გამო სხვა დამწერლობათაგან ადვილად ირჩევა. ქართულად ამ დამწერლობას უნდა „მდივან-მწიგნობრული დამწერლობა“ ეწოდოს.

როდესაც ძეგლური, ეპიგრაფიკული და ლითონური დამწერლობა, იმნაირადვე როგორც წიგნური და მდივან-მწიგნობრული დამწერლობა თავ-თავის მხრივ მთელი თავიანთი დამახასიათებელი და განმასხვავებელი თვისებებით ჩამოინაკვთა, შემდეგში უკვე დამწერლობითი ხელოვნების განვითარებასა და დაწინაურებასთან ერთად მხატვრული მოსაზრებითა და გემოვნებას თავისებური გამოხატულების წყალობით, ანდა მინზაძველობით ქვის წარწერათა

დამწერლობა ხელნაწერებშიაც იქნა გამოყენებული, ლითონური ნაკედი-დამწერლობა ქვის წარწერებზეც იყო ნაცადი და არა ერთგან ნახმარიც არის იმგვარადვე, როგორც კედლის ფერადოვანი წარწერისათვის შეიძლება ხელნაწერთა დამწერლობის ხასიათიც მიეცა მხატვარს. ერთი სიტყვით, ერთ დარგში შემუშავებული დამწერლობა სულ სხვა დარგებისათვის ყოფილიყო გამოყენებული. ამნაირი მოვლენა იშვიათი არ არის, მაგ., უძველესი ჯვრეთ ცნობილი ქართული წარწერა ბოლნისის სიონის გარეთ კედელზე გამოყვანილი ამობორცვილი ასოებით არის გაკეთებული, ე. ი. ლითონური წარწერის ხასიათი აქვს. ამგვარივე თვისებასაა ურბნისის საყდრის გარეთი კედლისა, კუმურდოს საყდრის ზოგიერთი და სხვაგან დაცული წარწერებიც. შემდეგ ატენის სიონის შიგნითი კედლის მოლესულობის განთქმული 853 წ. წარწერაც, ბუღა თურქის საქართველოში შემოსევის ამბის შემცველი, იმისდა მიუხედავად, რომ კედელზეა გამოყვანილი, ეტრატზე დანაწერის შთაბეჭდილებას ახდენს და თავიდან ბოლომდის წიგნური დამწერლობით არის დაწერილი.

III. მონღოლთა დროინდელ ქართველ ეპითააღმწერელს თავის საისტორიო შრომაში ერთგან ნათქვამი აქვს; უიღურნი „ათექუსმეტითა ახოთა დაწერენ წიგნსა, რომელ ადვილ სასწავლოცა არს და ადვილ გულისხმისსაყოფელიცა“-ო (* 731, გვ. 550). აქ კარგად არის გამოთქმული ის ორი მთავარი მომენტი და მიზანი, რომელიც დამწერლობის ღირსების დაფასების დროს გასათვალისწინებელია. დამწერლობა, ერთი მხრით, ჩვენ ჩვენი ნააზრევის აღსაბეჭდავად გვჭირდება, წერისათვის, და თუ რომელიმე ანბანი წერისათვის „ადვილ სასწავლო“ არის, ეს მის დიდ ღირსებას შეადგენს. მაგრამ, მეორე მხრით, დამწერლობა და ანბანი ჩვენთვის სხვისი ნააზრევისა და დანაწერის წასაკითხავად და გულისხმისყოფისათვისაც არის საჭირო და, თუ რომელსამე ანბანს ისეთი თვისებაცა აქვს ასოთა მოხაზულობის ნიშანდობლივი გარკვეულობის მხრით, რომ მისი გარჩევა სიძნელეს არ წარმოადგენს და „ადვილ გულისხმისყოფელიცა“ არის, მაშინ ასეთ დამწერლობას არავითარი წუნია არ ექნება.

უნდა გათვალისწინებული გვექონდეს, რომ წერისა და კითხვის პროცესს შორის, ადამიანის ძალღონის მოხმარების მხრივ, არსებობს განსხვავება: წერის დროს უმთავრესად ხელის კუნთების მუშაობაა, რადგან, დამწერელის მიერ ასოთა მოხაზულობის უცდომელი ცოდნის გამო, თვალი აქ თითქმის მექანიკურად იღებს მონაწილეობას და უფრო მეტეალყურეა, რომ ადამიანს წერის დროს უნებლიეთი შეცდომა არ შეეპაროს. დამწერელს თვალდაბუკულსაც შეუძლია ყოველი ასო სრულებით უცდომელად დაწეროს. ამგვარად, წერის პროცესის დროს ადამიანს უმთავრესად ხელი ეღლება. პირიქით, კითხვის დროს მხოლოდ თვალი მუშაობს, ხელი კი არავითარ მონაწილეობას არ იღებს: მაშასადამე, ჯაფის მთელი ტვირთი თვალს აწევს და მხოლოდ ის იღლება. ამ ორი ძირითადი განსხვავებისაგან გამომდინარეობს წერისა და კითხვის პროცესისაგან დამწერლობის განვითარებაზე მოხდენილი გავლენის სხვადასხვაობაც: თავისთვის წერის დროს ადამიანი ბუნებრივად ცდილობს მარჯვენა ხელის კუნთებს რამდენადაც შეიძლება მუშაობა შეუბუკროს და

ამიტომ ასოთა მოხაზულობის გამარტივებასა და ასოთა გადაბმას ეტანება სამუშაო დროს შესამცირებლად, ხოლო წასაკითხავად ყოველი ჩვენგანი უპირატესობას ისეთი დამწერლის ხელსა და ისეთ დამწერლობას მიანიჭებს, რომელიც უფრო ადვილი წასაკითხია, მკაფიოდ და გარკვევით არის დაწერილი და თვალს ამის გამო ნაკლებ ჯათას აყენებს. ამიტომ როგორც მკითხველი, ისევე დამწერელი რჩებოდნენ, რომ საკითხავად განკუთვნილი წერილობითი ძეგლი, დამწერლის ხელის პირადი თავისებურების მქონები, რაც შეიძლება ნაკლებად ყოფილიყო და ისეთი მოხაზულობის ასოებით ყოფილიყო დაწერილი, რომელიც თითოეული ასოს მკაფიოდ და სწრაფად გარჩევას ვაადვილებდა და ყველასთვის ადვილი წასაკითხი იქნებოდა. ამ მოთხოვნილებამ საერთო, ყველასათვის გასაგები, დამწერლობა შექმნა. ქართულად ძველადაც არსებობდა ამ ცნების გამომხატველი განსაკუთრებული ტერმინი „საზოგადო“.

„საზოგადო“ ასოები და დამწერლობა, გერმ. die Schulschrift, ფრანგ. l'écriture commune, როგორც თვით სახელიც ცხად-ყოფს, საერთოდ გავრცელებული მოყვანილობის ასოების აღსანიშნავად იხმარებოდა. ანტონ კათალიკოზის განმარტებაც ამასვე მოწმობს. მასაც ნათქვამი აქვს: „საზოგადო (ასონი), რომელიცა მრავალთა წერილთა შინა ანუ სტამბისა და ანუ კალმით წერილისათა იხმარების“-ო (გრამ. 285). თავისთავად ცხადია, რომ საზოგადო დამწერლობა როგორც მხედრულში, ისევე ხუცურში, თვით ასომთავრულშიაც კი შეიძლებოდა ყოფილიყო.

საზოგადო დამწერლობის საწინააღმდეგო ცნებას **საპირადო** დამწერლობა, ფრანგ. l'écriture privée, გერმ. die persönliche Schrift გამოხატავს.

ამას გარდა, ყოველი ადამიანი, დასახული მიზნისდა მიხედვით, სხვადასხვანაირად წერს. როდესაც მას უნდა, რომ მისი დანაწერი სხვებისათვისაც წასაკითხავად გამოდგეს, ის ცდილობს რაც შეიძლება გარკვევითა და საზოგადო დამწერლობით წეროს. თუ ერთბაშად მას გარკვევით წერა არ ეხერხება, ის ავხელად დაწერილს მეორეჯერ დამშვიდებითა და გულდასმით კაიხელად გადაწერს. თუ მას თითონ კაიხელადი წერა სრულებით არ შეეძლო, მაშინ თავისი ავხელადი ნუსხის გადასაწერად დახელოვნებულ გადამწერელს მოიწვევდა.

ხოლო როდესაც ადამიანი თავისთვისა წერდა, შენიშვნების სახით, ყოველდღიურ ცხოვრებაში და სასწრაფო მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად, ასეთ შემთხვევაში მას თავისი დანაწერის სილამაზე და შნოიანობა სრულიად არ აინტერესებდა, ის არც იმისათვის ზრუნავდა, რომ მისი დანაწერი საზოგადო მოხაზულობის ასოებით ყოფილიყო აღბეჭდილი, ოღონდ კი დასახსომებელი თუ შესატყობინებელი აზრი, ამბავი, გარემოება თუ სასწრაფო საქმე საჩქაროდ აღნუსხული ყოფილიყო.

ყოველდღიური გამოცდილებითა და თვითდაკვირვებითაც ვიცით, რამდენად დიდი განსხვავება ემჩნევა ხოლმე დანაწერს ამ ორ შემთხვევაში. უცნობი ადამიანი ზოგჯერ შეიძლება ვერც კი მიხედეს, რომ ორივე შემთხვევაში ერთი და იმავე პირის დანაწერი აქვს ხელში. სწრაფი წერისათვის ასოთა მოხაზულობის უკიდურესი გამარტივება და ასოების ერთმანეთზე გადაბმა აუცილ-

ბელი იყო. გადაშვას დროს ასოთა ასწერივი მდგომარეობა თანდათან უნებ-
 ლიეთ იხრებოდა. ყველა ამ გარემოებამ განსაკუთრებული სწრაფადი დამწერ-
 ლობა შექმნა, რომელსაც ბერძნულად τχ επισημασμενα γραμματα, επισημασμενη
 γραφή ეწოდებოდა¹, ფრანგ. la cursive, გერმ. Cursive ანუ Briefschrift,
 რუს. курсив, скоропись, სომხურად სიարაფჩი-ი ჰქვია. ქართულად ამ
 ცნების გამოსახატავად რამდენიმე ტერმინი არსებობდა.

სხვადასხვა დამწერლობათა შორის ანტონ კათალიკოზს, მიგ.,
 „ნოტრი“-ც აქვს მოხსენებული. საბა ორბელიანს ნათქვამი აქვს, რომ
 ნოტრი არის „წვრილად ნაწერი წერილში“-ო (ლექსიკონი). თვით ანტონ კა-
 თალიკოზის განმარტებაც ამაზე უფრო მკაფიო არ არის. მისი აზრით „ნოტრი
 რომელსაცა ვიგმევთ სხუათა აექსონთა წერილთა მოღებასა შინა წერილთა-
 სა“-ო (გრამ. 285), ესე იგი სხვა თხზულებიდან მოყვანილი ამონაწერი უნდა
 იყოს, რომელიც, როგორც ჩანს, მთელი ტექსტისაგან განსხვავებული დამწერ-
 ლობით უნდა ყოფილიყო გამოყვანილი. ამ ორივე განმარტებიდან თითქოს
 ისე გამოდის, რომ ნოტრი გაკრული წვრილი დამწერლის სახელი უნდა ყო-
 ფილიყო. რაკი ეს ტერმინი „ნოტრი“ სომხურშიაც მოიპოვება სიარ
 სიარ ფჩი-ის სახით, და გადახრილი ხელის, კურსივის აღსანიშნავად იხმა-
 რება, ქართულ ძეგლებში კი, ანტონ კათალიკოზის ზემოდასახელებული შრო-
 მის გარდა, ჯერ არსადა ჩანს, ამიტომ ამ ტერმინის გაჩენის დრო და თვით
 არსებობაც კი ჯერ კიდევ განოსარკვევია.

შემდეგ უნდა ითქვას, რომ გაკრული ხელისა და დამწერლობის აღსა-
 ნიშნავად, საბა ორბელიანის სიტყვით, ტერმინი „ნუსხა“-ც ყოფილა მიღე-
 ბული. მისი განმარტებით, „ნუსხა ჩქარად აღწერილი“ არის (ლექსიკონი).
 ტერმინი ნუსხა, როგორც თავის ადგილას (იხ. თავი II, § 3) გამორკვეულია,
 ძველად ავტორის ხელით ნაწერს დედანს ეწოდებოდა. რაკი თვით სიტყვა
 არაბულია და არაბულადაც თავდაპირველად მართლაც დედანს ნიშნავდა,
 ამიტომ ამ ტერმინს პირველად სწორედ ეს მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა.
 ხოლო რადგან ავტორი თავის ნაწარმოებს თუ წერილს საკუთარი ხელით,
 ჩვეულებრივ, უფრო სწრაფად და გაკრული ხელითა წერს ხოლმე, ალბათ,
 აქედან უნდა წარმომდგარიყო ტერმინი „ნუსხა“-ს ხმარება „ჩქარად აღწერი-
 ლის“ ანუ გაკრული ხელის აღსანიშნავადაც.

გაკრული ხელი, რასაკვირველია, ხუცურიც შეიძლებოდა ყოფილიყო,
 მხედრულიც, თუმცა მხედრული უფრო მომარჯვებულია სწრაფი, სამდივნო
 წერისათვის. ამისდა მიუხედავად, თანამედროვე ქართულში ტერმინად განსა-
 კუთრებით „ნუსხა ხუცური“ იხმარება, ნუსხა მხედროულს კი არავინა ხმა-
 რობს, ამასთანავე ნუსხა-ხუცური ესლა იმდენად გაკრული დამწერლობის აღ-
 სანიშნავად არ იხმარება, რამდენადაც პატარა ტანის, ოთხხაზოვანი სისტემის
 დანაწერი ხუცური დამწერლობის გამომხატველია, ამიტომ „ნუსხური“ და
 „ნუსხა-ხუცური“ უკეთესია ისევ წინანდებურად ოთხხაზოვანი სისტემის დამ-

¹ გარდტჰაუზენი, ბერძნ. პალ., II, 162.

წერლობის აღსანიშნავად დარჩეს. კურსივის აღმნიშვნელ ტერმინად „გაკრული დამწერლობა“ ვიხმაროთ, რადგან თანამედროვე ქართულშიც „გაკრული ხელი“ ამგვარივე აზრით იხმარება.

საბა ორბელიანის განმარტებით, „გაკრა... არის კალმით ნიშნის დასმა“ (ლექსიკ.), მაგრამ ამგვარი აზრია არც სრულია და არც სწორი. გაკრა ხელის ჩქარი მოძრაობის აღსანიშნავად არის ნახმარი და, ამისდა გვარად, გაკრული დამწერლობა თუ ხელი ისეა დამწერლობას და ხელს ერქვა, რომელიც ხელის ჩქარი მოძრაობით არის წარმომდგარი. ამ მხრივ ქართული სახელი, მაშასადამე, ამ დამწერლობის ნიშანდობლივ თვისებას აბასიათებს და ხედგამოქრილია.

რადგან ყოველდღიურ ცხოვრებაში ჩქარი წერა უფრო ხშირია, ვიდრე დამშვიდებული და, რაც უფრო წინაურდება და რთულდება სამოქალაქო ცხოვრება და კულტურა, წერაც ადამიანის მოქმედების უფრო და უფრო აუცილებელ და ხშირ გამოხატულებად ხდება, ამიტომ მწერლობის განვითარების ყოველ საფეხურს გაკრული დამწერლობა და ხელიც თანსდევს და ყოველს მთავარს კაიხელადს დამწერლობას შეიძლება თავისი შესატყვისი გაკრული დამწერლობა ჰქონოდა და ჰქონდა კიდევ. ბერძნულსა და ლათინურ პალეოგრაფიაში, მაგ., მიღებულია გაკრული Majuskel und Minuskelcursive, cursive majuscule et cursive minuscule. ამას გარდა, არჩევენ პტოლემეურ, რომაულ და სხვა დროის გაკრულ დამწერლობას, რომელთა ასოების მოხაზულობის თავისებურება უმთავრესად გადაბმის ხეგავლენით არის წარმოშობილი.

ნუსხური დამწერლობა, რომელიც ოთხხაზოვან ბადეზეა დამყარებული და გრძელ და მოკლე, ტოლმეტ ასოთა სისტემას წარმოადგენს, მხედველობითი თვალსაზრისით და წამკითხველთათვის დიდ წარმატებად უნდა ჩაითვალოს, რადგან ასოთა ტოლობა და ერთგვარობა მათ გარჩევას აძნელებს, მათი ტოლმეტობა კი, პირიქით, ადამიანს ძალიან უადვილებს კითხვას. ეს გარემოება ექსპერიმენტულადაც და ფიზიოლოგიურადაც გამორკვეულ-დამტკიცებულია¹. ასოთა ურთიერთშორისი განსხვავება სიდიდით, განსაკუთრებით კი თავიანთ ზედა თუ ქვედა ტანის სიგრძე-სიმოკლითა და მოყვანილობით თითოეულ მათგანს უფრო მეტ ნიშანდობლივობას და მკაფიობას ანიჭებს, რაც თვალს მათ გარჩევას უადვილებს. სხვათა შორის, ამ ცხადმა უპირატესობამაც ხელი შეუწყო ნუსხური დამწერლობის გამარჯვებას და ასომთავრული დამწერლობა ზედმეტ ტვირთად აქცია.

ნუსხური დამწერლობა რომ თვალისათვის და წასაკითხავად ასომთავრულზე უფრო ადვილი იყო და ასომთავრულის კითხვა, პირიქით, საძნელო იყო, ამის დამადასტურებელი ერთი საგულისხმო ცნობა მოიპოვება ტბეთის 1161 წ. ახლო ხანებში დაწერილი სახარების ანდერძში. იქ პავლე მტბეგარს, სხვათა შორის, ნათქვამი აქვს, რომ ტბეთის საყდრის ხუცესთათვის

¹ იხ. Javal, Physiologie de la lecture et l'écriture; Brandt, Unsere Schriften; გარდტაუზენი, ბერძნ. პალ., II², 189.

„მრგლოანის კითხვაჲ საქირო იყო, დიდად იჭირვოდეს, და დავაწერინე ესე ოთხთავი სრული“-ო ნუსხა-ხუცურად, რომელიც ეტყობა აღვილი წასაკითხავი ყოფილა¹.

IV. დასასრულ, დამწერლობის თვისება, რასაკვირველია, დამწერლის მომზადება-გაწვრთნილობისდა მიხედვითაც განსხვავდებოდა. ცხადია, ჩვეულებრივი ერისკაცი, რომელსაც წერის ხელოვნება თავის ხელობად არ ჰქონდა ქცეული და წერაშიაც სათანადო გავარჯიშება აკლდა, ისე ვერ დაწერდა, როგორც განსწავლული დამწერელი. პირველს თუ უფრო ავხელადი ხასიათის დანაწერი გამოუვიდა, მეორეს კაიხელადი, შნოიანი დანაწერი მაინც ექნებოდა. ამგვარადვე სულ სხვა თვისებისა და ღირსების ნაწერია ხოლმე, როდესაც დამწერელი დახელოვნებული პირია და მას ხელოვნების ძეგლის დაწერა სურდა ან შეკვეთილი ჰქონდა. ამისდა მიხედვით ღირსებისდა გვარად თითქმის ყოველი დამწერლობა შეიძლება ოთხნაირი იყოს: ან მდაბიო, ან ჩვეულებრივი, ან კეთილ-ხელადი, კალიგრაფიული, ანდა მხატვრული. ლათინურ პალეოგრაფიაში ორი ტერმინია მიღებული: *capitalis elegans* და *capitalis rustica*, რომელსაც ფრანგულადაც *capitale rustique*-ს, გერმანულადაც *ki bäuerische Schrift*-ს ეძახიან. ფრანგულ პალეოგრაფიულ მწერლობაშიც იხმარება ტერმინები *l'écriture basse*, *commune*, *l'écriture calligraphique*. ამის შესატყვისად გერმანელებს მიღებული აქვთ: *kalligraphische Schrift*, *die Schönschrift* და *die Prunkschrift* მხატვრული დამწერლობისათვის. ქართულ საისტორიო მწერლობაში ლამაზად ანუ შნოიანად დამწერელის აღსანიშნავად „კეთილად-მწერალი“ გვხვდება, რომელიც ბერძნულ *καλλιγραφος*-ს უდრის².

§ 3. ქველ წყაიოებში შენახული რამენიღობათა აღმნიშვნელი გაკვირებები

ქართულ მრავალსაუკუნოვან მწერლობაში ბევრი სხვადასხვა სახისა და მოყვანილობის დამწერლობა იყო მიღებული. ყველას შესახებ ჯერ საკმაო ცნობები არ მოგვეპოვება და არც თითოეული მათგანის საგანგებო სახელი ვიცით. ჩვენ წყაროებში ჯერჯერობით შემდეგი ცნობებისა და ტერმინების ამოკრება შეიძლება.

არჩილ მეფეს თავის გალექსილ თხზულებაში „საქართველოს ზნენი“, სხვათა შორის, უწერია:

„დამწერლობა ხუცურსა და მხედრულს უნდა სხვადასხვადა გრგლოვანს, ყუავისფრჩხილოვანსა, ასომთავრულს სმენ თავადა“.

მაშასადამე, როგორც „ხუცურს“, ისე „მხედრულს“ საქართველოში წერდნენ „სხვადასხვადა“. შემდეგ ჩამოთვლილი ტერმინები „გრგლოვანი“,

¹ ე. თაყაიშვილი, *MAK*, XII, 156.

² იხ. გიორგი ამარტოლის ხრონოგრაფის ქართ. თარგმანი, ს. ყაუხჩიშვილის გამ., 236, 16; de Boor, 454, 22.

„**შუაგისფრხილოვანი**“ და „**ასომთავრული**“, როგორც ქვემოთ გამოჩეული იქნება, მხოლოდ ხუცური დამწერლობის სხვადასხვა სახეობის სახელებია. მხედრულ სახეობათა შესახებ არჩილ მეფეს არაფერი აქვს ნათქვამი.

ანტონ კათალიკოზს უფრო მეტი ცნობები აქვს, მაგრამ მასაც მხოლოდ ხუცურ დამწერლობაზე აქვს ლაპარაკი. ანტონ კათალიკოზის სიტყვით, საქართველოში შემდეგი შეიღგეარი ანბანი ყოფილა გავრცელებული: 1) „**საზენაო**“, 2) „**ასომთავრული**“, 3) „**მგვლოვანი**“, 4) „**საზოგალო**“, 5) „**შუაგისფრხილოვანი**“, 6) „**ნობრი**“ და 7) „**თხზული**“. სამი ამ შეიღგეარანი არჩილ მეფესაც აქვს შემომოყვანილ ლექსში აღნიშნული, ზოგის შესახებ უფრო უძველესი ცნობებიც მოიპოვება, მაგრამ საზენაო და თხზული ჯერჯერობით მხოლოდ ანტონ კათალიკოზსა აქვს მოხსენებული. სამაგიეროდ სხვა ავტორებსაც მოეპოვებათ ისეთი ცნობები, რომლებიც არც არჩილ მეფეს სცოდნია, არც ანტონ კათალიკოზს.

ჩვენი თანამედროვე ჩვეულებრივი წარმოდგენით მთელი ქართული დამწერლობა ორ მთავარ დარგად განიყოფება: ხუცურ და მხედრულ დამწერლობებად. ასევე იყო XVIII ს-შიაც. იესე ოსეს შვილს, მაგ., თავის თავგადასავალში აღნიშნული აქვს: „**მხედრული და ხუცური წერა ვისწავლე**“-ო (გვ. 8). მაგრამ ყოველთვის ასე არ ყოფილა. ჯერჯერობით 1365 წ. უწინარეს, თუ არ ვცდები, ტერმინი „**ხუცური**“ არ გვხვდება უეჭველია, თვით ეს ტერმინი პირველად სწორედ აქ არ იქნება ნახმარი და ამაზე უწინარეს უნდა იყოს შემოღებული, მაგრამ მაინც დამახასიათებელია, რომ IX — XII სს-ის ხელნაწერთა აქამდე გამოქვეყნებულ არცერთ ანდერძში ეს ტერმინი არ გვხვდება. ავგაროზ ბანდაისძე თავის 1365 წ. ანდერძში გვაძინობს, რომ იცოდა „**ქელი... მწიგნობრობისაჲ, წერაჲ ხუცურისაჲ, შექმნაჲ ეტრატისაჲ, შეკერაჲ წიგნისაჲ, მხატვრობაჲ**“ და კიდევ ზოგიერთი სხვა ხელობაც¹. ამ ცნობაში მხედრული წერა არ იხსენიება, ალბათ, იმიტომ, რომ თვით ავგ. ბანდაისძემ მხედრული დამწერლობა არ იცოდა. მაგრამ ტერმინი „**ხუცური**“ გვაგულისხმებინებს, რომ „**მხედრული**“ ან სხვა რაიმე ამის მსგავსი ხუცურის საწინააღმდეგო ტერმინი უნდა არსებულებო. რაკი IX — XII სს. ხელნაწერებში ტერმინი ხუცური და მხედრული არა ჩანს, იბადება საკითხი, თუ როდის უნდა იყოს ტერმინი „**ხუცური**“ გაჩენილი. XIV საუკ. შუა წლებში იგი არსებობს. დამახასიათებელია, რომ 1161 წ. შემდგომ და ახლო ხანებში დაწერილ ტბეთის სახარების ანდერძში ნახმარია მრგლოვანი დამწერლობის სახელი, იქ ნათქვამია: „**საყდარსა ტბეთისასა ისხნეს ძუელნი წიგნნი მრავალნი და ახალნი ყოლა არა, მრგლოანისა კითხვაჲ საქირო იყო, და დიდად იქირვოდეს, და დავწერინე ესე ოთხთავი სრული**“².ო. ტბეთის სახარება ნუსხა-ხუცურით არის დაწერილი და რაკი პავლე მტბევეარი აქ დამწერლობათა შედარებით სიძნელეზე ლაპარაკობს და ამბობს, რომ ასომთავრული მრგლოვანით დანაწერი ძნელი წასაკითხი იყო და ნუსხა ხუცურით დაწერილი

¹ თ. ჯორდანიძე, Опис., II, 94.

² ე. თაყაიშვილი, МАК, вып. XII, 156.

კი ვადვილებოდათ, მოსალოდნელი იყო, რომ ამ ადვილი წასაკითხავი დამწერლობის სახელიც მოყვანილი იქნებოდა, მაგრამ არ არის. როგორც ასომთავრულს აქ მოყვანილობისდა მიხედვით მრგვლოვანი ჰქვია და არა ხუცური, ისევე, უეჭველია, ნუსხა-ხუცურსაც თავისი ნიშანდობლივი სახელი ექნებოდა, მაგრამ, ალბათ, ამ დამწერლობის მოყვანილობის დამახასიათებელივე-მაინც შემთხვევითი მოვლენა არ უნდა იყოს, რომ არც ამ 1161 წ. ახლო ხანის ანდერძშიც „ხუცური“-ს ხსენება არ არის. ამ მონაგრაფიის IV თავში, ქართული დამწერლობის განვითარების მთავარი საფეხურების განხილვის დროს დავრწმუნდებით, რომ ტერმინი „მხედრული“-ს გაჩენისათვის ამ ხანაში ჯერ ობიექტური პირობები არ არსებობდა. ხოლო რაკი „ხუცურისა“ და „მხედრულის“ ამგვარი დაპირისპირებისათვის მაშინ ნიადაგი არ იყო, არც შეიძლება რომ ამნაირი ტერმინები ყოფილიყო. მაშასადამე უნდა ვიფიქროთ, რომ ტერმინი ხუცური და მხედრული იმ დროს უნდა გაჩენილიყო, როდესაც ერისკაცებსა და მდივან-მწიგნობრებს თუ არ განსწავლულთ ნუსხა-ხუცურად წერა აღარ შეეძლოთ და ხოლოდ სასულიერო პირთა დამწერლობად იქცა, როცა მხედრულიც თავის წარმომშობელ პირველ წყაროს ისე დაშორდა და სრულებით განსაკუთრებულ დამწერლობად ჩამოყალიბდა, რომ ნუსხა ხუცურს დაუპირდაპირდა და ერისკაცთა დამწერლობად იქცა. როგორც ჩანს, ტერმინები „ხუცური“ და „მხედრული“ XIII საკ. დამლევსა და XIV საუკ. დამლევს უნდა იყოს შემოსული.

ამგვარად, ცხადი ხდება, რომ ქართული დამწერლობის ხუცურად და მხედრულად დაყოფა მერმინდელია და უძველეს ხანისათვის და XIII საუკ. დასასრულამდე ქართული დამწერლობისათვის არც დამახასიათებელია და არც შესაფერისი. მაგრამ რადგან შემდეგ ასეთ დაყოფას უკვე რეალური საფუძველი ეძლევა, ამიტომ ამ ორი ტერმინის შენარჩუნება შეიძლება და სასურველიც არის.

აღსანიშნავია, რომ „ხუცურის“ მაგვარი ტერმინი ზარტო ქართველებს არა აქვთ, არამედ გერმანელებსაც. ქართული „ხუცურისა“ და „მხედრულის“ დამწერლობის მსგავსად, დასავლეთ ევროპაშიც XIII ს-ში ლათინურის დამწერლობიდან შემუშავდა ე. წ. „გუთური“ დამწერლობა (gotische Schrift), რომელსაც „მონაზონურიც“ *Mönchschrift* ეწოდებოდა¹, და რომელსაც გუთებთან არაფერი აქვს საერთო, და არც მონაზონთა საკუთრებას წარმოადგენდა, არამედ მთელ დასავლეთ ევროპაში იყო გავრცელებული, და ასეთი სახელიც (მონაზვნური) იმიტომ ეწოდა, რომ გადამწერლობა საშუალო საუკუნეებში უმთავრესად მონაზონთა ხელობას შეადგენდა.

არჩილ მეფისა და ანტონ კათალიკოზის მიერ დასახელებული ტერმინების გამორკვევის დროს ჩვენ ჯერ ასომთავრულ დამწერლობათა აღმნიშვნელ სახელებს განვიხილავთ, შემდეგ ნუსხა-ხუცურ დამწერლობათა ტერმინებზე გვექნება საუბარი. სულ ბოლოს ხელოვნებითი დამწერლო-

¹ Prof. Dr. O. Weise, Schrift- und Buchwesen in alter und neuer Zeit. Aus Natur- und Geisteswelt, 1903 წ., გვ. 6-7.

ბის სახელებს შეეხებით. ზემოდასახელებულ ავტორთაგან აღნიშნულ ცნობებსა და ტერმინებს გარდა დასახელებული იქნება სხვა ჯერეთ აღუნიშნავ დამწერლობათა თავისებურებანი და მათთვის გამოსადეგი ტერმინებიც.

X § 4. ასომთავრული დამწერლობანი

ქართული ძველი წყაროების ცნობებით არ ამოიწურება მთელი ის მრავალფერაობა, რომელიც დამწერლობის მხრივ ძველმა საქართველომ თავის მრავალსაუკუნოვანი არსებობის დროს შექმნა, ამიტომ წყაროებში დაცული ტერმინების მნიშვნელობის გაგებასა და გამოყენებასთან ერთად უნდა ისეთ დამწერლობასაც შევეხეთ, რომელთა ხსენება და სახელი წერილობით ძეგლებში ჯერ არ ჩანს.

ანტონ კათალიკოზი ამბობს: „პირველსა ზედწოდებულს საზენაო ამაღლ რომელ წყებასა შინა უპირველესთა წერილთასა თავად დაიდების“-ო (გრამ., 284—285, § 3). ეს საზენაო ასო „სხუად და ხხუად ყვავილოვნად და რაულადმე შესახედავად დაინაკუთების“-ო (იქვე). მაშასადამე, „საზენაო“-დ ის ასოები იწოდებოდა, რომელნიც ამა თუ იმ თხზულების თავში, პირველი სტრიქონის პირველი სიტყვის დასაწყის ასოდ იყო ხოლმე და, ჩვეულებრივ, რომელიმე ყვავილის ან სხვა რაიმე ნხატვრული ნაკეთის სახე ჰქონდა ხოლმე. ანტონ კათალიკოზის ზემომოყვანილი განმარტებიდან ჩანს, რომ მთავარი ანუ საზენაო ასოების ყვავილოვან ან ცხოველთა სახეებით მოხაზვასა და გამოყვანას „დანაკვეთა“ რქმევია.

„ასომთავრული“, როგორც თვით სახელიც ცხად-ყოფს, მთავარი ანუ დიდი ასოების სახელი უნდა ყოფილიყო. ანტონ კათალიკოზის განმარტებით, „ზედწოდებულს ასომთავრული ამაღლ, რომელ წყებასა შინა სიტყუსა და პერიოდისასა თავად დაიდების და ანუ წყებასა სახელთასა“-ო (გრამ., 285). მაგრამ ეს განმარტება არც სრულია და არსებითად არც სწორი, რადგან აქ ანტონ კათალიკოზს ასომთავრული ისე ესმის, როგორც მის დროს იხმარებოდა; ამ ხანაში კი და, როგორც დავრწმუნდებით, გაცილებით უფრო ადრეც ასომთავრულს თავისი პირვანდელი დანიშნულება უკვე დაკარგული ჰქონდა. ნამდვილად ძველ დროს ტერმინი „ასომთავრული“ თვით დამწერლობის ისეთი გვარობისათვის იხმარებოდა, როდესაც ნაწერი მთლად დიდი ასოებით იწერებოდა ხოლმე და ამავე მნიშვნელობითვე უნდა ვიხმაროთ ეს ტერმინი ეხლაც.

ხოლო თვით ცალკე დიდ ასოებს, რომელნიც თხზულების, თავის, პერიოდის, ან ამა თუ იმ სახელის დასაწყისში მოზრდილი ტანისა იწერებოდნენ, „მთავარნი ასონი“ ერქვა. ნიკოლოზ ტფილელს აღნიშნული აქვს, რომ ხუცური „მთავარნი ...ასონი ძველადვე ქართველთა ეწესა“-ო (1728 წ. Опис., II, 411). ამგვარად, „მთავარი ასო“ ფრანგულს *lettre capitale*, გერმანულს *grosser Buchstabe*, რუსულ *заглавная буква*-ს უდრის. როგორც ბერძნულ-ლათინური ანბანისა, ისევე ქართული ანბანის ისტორია მოწმობს, რომ ძველად

ყველაფერი მთავარი ასოებით იწერებოდა, მხოლოდ ასომთავრული დამწერლობა არსებობდა, და მარტო შემდეგში პატარა ასოებიც შემუშავდა და განსაკუთრებული დამწერლობა დაწესდა.

პატარა ასოების შემუშავებისა და შემოღების შემდგომ, როდესაც მთელ ტექსტს უკვე მხოლოდ-ღა პატარა ტანისა და ასომთავრულისაგან განსხვავებული მოყვანილობის ასოებით წერდნენ ხოლმე და ასომთავრული დამწერლობა მოისპო, მთავარი ასოების ხმარება მაინც არ ამოკვეთილა და მათ სწორედ ის მნიშვნელობა მიენიჭა, რაც ანტონ კათალიკოზსა აქვს აღნიშნული: თხზულების თავისა და პერიოდების, ზოგან საკუთარი სახელების დასაწყის ასოებად იხმარებოდნენ ხოლმე. სწორედ ამიტომვე არის, რომ არჩილ მეფესაც ნათქვამი აქვს: „ასომთავრულს სმენ თავადა“-ო (თავი, საქართველოს ზნენი).

როდესაც მხედრული დამწერლობა შემუშავდა და ჩამოყალიბდა, მთავარი ასოები თუ დასჭირდებოდათ ხოლმე, ისევ ხუცურსა ხმარობდნენ, რადგან მხედრული მთავარი ასოები არ არსებობდნენ. ეს ხელნაწერების შესწავლითაც მტკიცდება და ნიკოლოზ ტფილელის 1728 წ. დაწერილი ანდერძითაც. მასაც ნათქვამი აქვს: „მხედრული ასომთავრული ძველითგან არ ყოფილ არს, აწ მე გავაკეთე“ და „ჩემი მოგონილია“-ო¹. ამ ცნობაში ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, ნიკოლოზ ტფილელი დაქსელილი მხედრული ასოების გამოგონებას გულისხმობს თუ საზოგადოდ „მხედრული ასომთავრული“ თავის მოგონილად მიაჩნია.

ქართული ასომთავრული დამწერლობის ერთ-ერთ სახეობად არჩილ მეფეს „მრგლოვანი“-ც აქვს მოხსენებული, რომელიც „მგრგლოვანი“-ს სახითაც გვხვდება. ეს ცნობა ძველი მოწმობითაც მტკიცდება. XII ს-ის ტბეთის სახარების ანდერძში, სხვათა შორის, ნათქვამია, რომ „საყდარსა ტბეთისასა ისხნეს ძუელნი წიგნნი მრავალნი“, რომელნიც „მრგლოვანისა“ ანბანით ყოფილან ნაწერი². ონოფრე მაქუტაძესაც დავით გარეჯის უღაბნოს 1712 წ. გუჯარში ნათქვამი აქვს: „არის წიგნები... სახარება მგრგლოვანიორი“-ო³. მრგვლოვანს ანტონ კათალიკოზიც იხსენიებს, მაგრამ განუმარტველად, — „სხუასა ზედწოდებულ მგრგლოვანი“-ო (გრამ., 285). მხოლოდ საბა ორბელიანსა აქვს განმარტებული, რომ „მგრგლოვანი ლათინთ წიგნთ მსგავსად ასომთავრული ნაწერი“ არის (ლექსიკონი). სახელოვანი ქართველი მეცნიერის განმარტება სამართლიანი უნდა იყოს, მაგრამ სრული არ არის და ნიშანდობლივი თვისებაც მას აღნიშნული არა აქვს. საბას მრგვლოვანი ისეთ ასომთავრულ დამწერლობად მიაჩნია, რომელსაც ლათინური ანუ რომის ეკლესია სამღვდელმსახურო წიგნებში ხმარობდა. როგორც ქართული ტერმინის „მგრგლოვანი“-ს მნიშვნელობიდან ჩანს, ამ დამწერლობის დამაბნასიათვბელი თვისება მის ასოთა მრგვალი მოყვანილობა უნდა ყოფილიყო. მაგ-

¹ ე. თაყაიშვილი, Опис., II, 416.

² ე. თაყაიშვილი, МАК, წ. XII, 156.

³ თ. ეთრდანი, ქართლ-კახეთის მონასტ. ისტ., საბ., 37.

რამ რაკი ძველად V—XII სს-ში მრგვალი მოყვანილობის ასოები მომეტებულად ასომთავრულში გვხვდება, პატარა ტანის ოთხხაზოვანი სისტემის ნუსხა-ხუცურ დამწერლობას კი კუთხოვანი მოყვანილობის ასოები ჰქონდა, ამიტომ ძველი საქართველოსათვის „მრგვლოვანი“ დროთა განმავლობაში ასომთავრულის სინონიმად იქცა. ამას ტბეთის სახარების ზემოაღნიშნული ანდერძიც ამტკიცებს. როგორც უკვე მოყვანილი იყო, ტბეთის საყდარში „ისხნეს ძუელნი წიგნნი მრავალნი და ახალნი ყოლა არა. მრგვლოვანისა კითხვად საქირო იყო და დიდად იქირვოდეს და დავაწერიე ესე ოთხთავი“-ო (MARG XII, 156). ეს ახალი ოთხთავი პატარა ტანის ანუ ნუსხა-ხუცური ასოებით არის ნაწერი. სახარების ძველი ხელნაწერები, მრგვლოვანით დანაწერი, ტბეთში ბევრი ყოფილა, პატარა ტანის ნუსხა-ხუცური ანბანით დაწერილი „ახალი“ ხელნაწერები კი სრულებით არა ჰქონია საყდარს. რაკი „მრგვლოვანისა კითხვად საქირო იყო“-ო, მღვდლებს მისი წაკითხვა უძნელდებოდათ, ამიტომ უდიდად იქირვოდეს“-ო და საქმის გასაადვილებლად პატარა ხუცური ასოებით დავაწერინე ოთხთავიო.

ეს ანდერძი ამტკიცებს, რომ უკვე XII ს-ში, 1151 წ. ა. ხ. მრგვლოვან ასომთავრულს ჩვეულებრივი ქართველი მკითხველი, თვით სამღვდელთაშიაც კი, იმდენად გადაჩვეული ყოფილა, რომ წაკითხვა უძნელდებოდა.

თუ მეთორმეტე საუკუნეში ასომთავრული მრგვლოვანი დამწერლობის წაკითხვას გადაჩვეულნი ყოფილან და კითხვა უძნელდებოდათ, შემდეგში უკვე მათი წერაც კი თითქმის დავიწყებიათ საქართველოში. ნიკოლოზ ტფილელს 1728 წ., სხვათა შორის, აღნიშნული აქვს, რომ თუმცა ხუცური „მთავარნი ესე ასოთანი ძველად ქართველთა ეწესა“, მაგრამ მის დროს უკვე „არღარავინ იყო სწავლულ ამისა თვინიერ უხუცესისა ძმისა ჩემისა სულხან საბა ორბელიისძისაგან კიდუ, მასცა მამისაგან ჩემისა ეხწავა და მან შე მასწავლა“-ო. თავის მხრივ ნიკოლოზ ტფილელსაც ეს ცოდნა გაუვრცელქვია და „რომელთა ინებეს ველთაგან ჩემთა ისწაფეს“-ო¹. საუბრებელია, რომ ცნობა ხუცური მთავრული ასოების წერის დავიწყების შესახებ უფრო გადაბმულ ასოებს ეხება, მაგრამ, უეჭველია, ნაწილობრივ მაინც იგი გადაუბმელის, მრგვლოვანი დამწერლობის უცოდინარობასაც ცხად-ყოფს. შემდეგშიაც თითო-ორიოლას რომ მრგვლოვანი დამწერლობა მაინც უნდა სცოდნოდან, ამას იესე ოსეშვილის ნათქვამიც ამტკიცებს. თავის თავგადასავალში მას აღნიშნული აქვს: „ვიცოდი ხუცური, მკედრული და მგვლოვანი წერა“-ო (გვ. 5).

მაგრამ ყველა ძველი ყოველთვის მრგვლოვანი დამწერლობით არ იყო ნაწერი ან გამოყვანილი. არა ერთი ძველია, უმთავრესად წარწერები, რომელთა დამწერლობის ასოები მრგვლად კი არა, პირიქით, კუთხოვანადაა ჩამონაკვთილი. მაგალითად, შეიძლება ცნობილი ეტრატ-ქილის ზატყი იქნეს დასახელებული ძველ ხელნაწერთაგან, ხოლო წარწერათაგან ლორეს ვაკის შაჰნაზარასოფლის წარწერა და ს. ხოვლის დასაუღეთით მდებარე ნასოფლარის თევდორე წმიდის ეკლესიის წარწერები, აგრეთვე ქ. ანისის საჰმადინის კედლის წარწერა

¹ ე. თაყაიშვილი, Опис., II, 411.

და სხვები. ამ ასოთა მოხაზულობის კუთხოვანობის მხრით შეტად საყურად-
ღებოა შემოდასახელებული წარწერები, რადგან იქ ეს კუთხოვანი მოყვანილობა
უკიდურესობაზედა განვითარებული, ისე რომ თვით ისეთი მრგვალი ასოებიც
კი, როგორც დ, ო, თ და ფ-ია, კუთხოვნად იწერება. უეჭველია, ასეთ დამ-
წერლობასაც თავისი აღმნიშვნელი სახელი ექნებოდა, მაგრამ ჯერ არსადა
ჩანს. ამის გამო სანამ ძეგლებში მისი ნიშანდობლივი ტერმინი მოიძებნება,
შეიძლება მრგვლოვანის მსგავსად „კუთხოვანი დამწერლობა“ ვუწოდოთ.

კუთხოვანი მოყვანილობის დამწერლობა ბერძნებსა და რომაელებსაც ჰქონ-
დათ. ამ ასოებს კიდევ „Litterae capitales“ ანუ „quadratae“, ე. ი. მთავარი,
დიდი ასოები ანუ ოთხკუთხოვანი ასოები ეწოდებოდა. ფრანგები ამას l'écriture
capitale, l'écriture carrée, ხოლო გერმანელები die Kapitalschrift,
Quadratschrift-ს ეძახიან. ქართულად ამგვარი დამწერლობის აღსანიშნავად
და შესატყვის ტერმინად, როგორც დავრწმუნდით, „ასომთავრული“ იხმარე-
ბოდა. ტერმინი litterae capitales ან quadratae შემოდებული იყო პირველად
ლათინურ პალეოგრაფიაში, შემდეგ სხვა ერთა დამწერლობათამცოდნეობაშიაც
შეითვისეს, მაგ., ბერძნულში და ლათინურისაგან წარმოშობილ დამწერლობა-
თათვის. მაგრამ ვატენბახის¹ აზრით, ბერძნულსათვის ეს ტერმინი
ვითომც გამოსადეგი არ უნდა იყოს, რადგან ბერძნულ დამწერლობაში ამგვარი
მკათიო განსხვავება ასოთა მოყვანილობის მხრით არ არსებობდა. ვატენბა-
ხის წინადადების თანახმად, ეს ტერმინი ბერძნულ დამწერლობათამცოდნეო-
ბაში ამოკვეთილ იქნა და აღარ იხმარება. გარდტჰაუზენი ამას არ
ეთანხმება და ამბობს, რომ ბერძნულშიაც ამგვარი მოვლენა, რასაკვირველია,
იყო და, თუ ამოსაკვეთია, უფრო უნციალია ზედმეტი ბერძნული პალეოგრა-
ფიისათვის, ვიდრე პირველი ტერმინი, მაგრამ ვატენბახის აზრი ისე მტკი-
ცედ მომაგრდა, რომ ესლა უკვე ცვლილების შეტანის ცდა უიმედო იქნებო-
დაო (G. P. II², 88).

სამეცნიერო ტერმინოლოგიის ერთგვარობისათვის, თუ თვით მოვლენათა
ერთგვარობა მართლაც არსებობს, რამდენადაც არ უნდა იყოს განმტკიცებული
რომელიმე პატივცემული მეცნიერის აზრი, უკეთესია ამგვარი ტერმინი, როგო-
რიცაა litterae quadratae ანუ capitales, შემოდებულ იყოს. რადგან ასოთა კუ-
თხოვანი თუ მრგვალი მოხაზულობა მათი ტანის სიდიდე-სიპატარავესთან არ
არის აუცილებლად დაკავშირებული, ამიტომ უკეთესი იქნებოდა, რომ Litterae
capitales და Litterae quadratae პალეოგრაფიაში ერთიმეორის მაგიერ და
მნიშვნელობით კი არ იხმარებოდეს, არამედ თითოეული თავ-თავისი, განსა-
კუთრებული მნიშვნელობით: პირველი Litterae capitales, l'écriture capitale,
die Kapitalschrift ასომთავრული, დიდი ტანის ასოების, დამწერლობისათვის
ეიხმაროთ, ხოლო litterae quadratae კუთხოვანი დამწერლობისათვის. ბერძნებ-
საც ძველ დროს ჰქონდათ ამ დიდი ასოებით ნაწერის აღმნიშვნელი ტერმინი
„γράφας ἐς λέσχαμα μεγάλοις γράμμασιν“, τὰ μέγιστα γράμματα.

¹ Wattenbach, Anleitung z. gr. Pal., გვ. 5-6.

² გარდტჰაუზენი, G. P., II², 88, შენ. 8.

აღსანიშნავია, რომ ყველა ერის დამწერლობის უძველეს საფეხურად კუთხოვანი დამწერლობა იყო, ასომთავრული კი ყველას არ მოეპოვება. რადგან დრომ და სათანადო ხელშემწყობმა პირობებმა ბერძნული და ლათინური ასოების კუთხოვანი მოყვანილობაც მოამრგვალა და თანაც ასოთა სიდიდეც თავისდათავად შემცირდა, ამგვარად მომცრო მომრგვალებული მოყვანილობის დამწერლობა შემუშავდა, რომელსაც აღსანიშნავად თავისი განსაკუთრებული სახელი ჰქონდა. ლათინურად ამ დამწერლობას ზომისდა მიხედვით ერქვა „Litterae unciales“. აქედანვეა ნაწარმოები ტერმინები დასავ. ევროპის დანარჩენ ენებშიც, მაგ., გერმ. die Unziale, die Unzialschrift, ფრანგ. l'onziale, l'écriture onciale ეწოდება. Uncialis ლათინურად ცერისოდენას ნიშნავს. ბერძნები ამ დამწერლობის აღსანიშნავად ხმარობენ $\sigma\rho\omicron\upsilon\gamma\gamma\sigma\lambda\acute{\omicron}\chi\eta\mu\alpha\varsigma$ ან $\sigma\rho\omicron\upsilon\gamma\gamma\sigma\lambda\acute{\omicron}\varsigma$ $\chi\alpha\rho\alpha\alpha\tau\acute{\eta}\rho$ ¹, რაც გაქართულებული მრგვალსახიანს, მომრგვალებულ ასოს ნიშნავს. ამრიგად, Litterae unciales-ს და აქედან წარმომდგარ ფრანგულსა და გერმანულ ტერმინს ქართულად „მრგვლოვანი“ უდრის. ნხოლოდ რაკი uncialis ცერისოდენას ნიშნავს და, ამგვარად, ასოთა მოყვანილობისა კი არა, არამედ მათი სიდიდის დამახასიათებელი ტერმინია, იქნებ უმჯობესი იქნებოდა პალეოგრაფიის საერთო ტერმინოლოგიაში მრგვლოვან დამწერლობის აღსანიშნავად scriptura rotunda-ც ყოფილიყო ტერმინად შემოღებული?

აღსანიშნავია, რომ იმგვარადვე, როგორც საქართველოში, ბერძნული ასომთავრულ-მრგვლოვანი ხელნაწერები ბიზანტიაშიც XII ს-ის პირველი ნახევრის დამლევამდის იწერებოდა, შემდეგში კი ეს დამწერლობა უკვე აღარ იხმარება². ამ დროიდან მოყოლებული ასომთავრული ნხოლოდ თხზულებათა თუ თავების სათაურებისათვის-ღა სჭირდებოდათ ხოლმე. მაგრამ საამისოდ საგანგებო დამწერლობა შემუშავდა, რომელსაც გერმანულად „Überschriftsmaiuskeln, Überschriftsunciale-ს უწოდებენ, ქართულად ამგვარ დამწერლობას „საზენაო“ ერქვა. ამისთვის მეტად დიდი და ვიწრო ტანისა და გარდვიგარდმო გაზიდული პატარა ხაზებით შემკულ ასოებსა ხმარობდნენ, რომელთა სწორი ხაზების კიდურები თანდათანობით გაგანიერებული იყო წაწვეტილობის მაგიერ და ბრტყლად თავდებოდა, როგორც, მაგ., I, T და სხვა. გარეგნულად მათ შნო აკლდათ და ასოთა ხშირი გადაბმა და ქარაგმიანი წერა, ზოგი ასოების პატარა ტანისა და ერთიმეორეზე დასმა ამ დამწერლობას თავისებურ ხასიათს ანიჭებდა და კითხვას აძნელებდა³. ამ დამწერლობით მარტო ხელნაწერთა სათაურებს კი არ ამკობდნენ, არამედ წარწერებსაც კი აკეთებდნენ ხოლმე. ამ დამწერლობის მსგავსი მოყვანილობის ასოები კლასიკურსა და თვით წარმართობის ხანაშიც კი მოიპოვება⁴.

დიდი ტანის ასომთავრულ-მრგვლოვანის გარდა, ბიზანტიაში პატარა ტანის ასომთავრულ-მრგვლოვანიც იხმარებოდა. განსაკუთრებით, როდესაც

¹ Gardthausen, G. P., II, 88.

² გარდტჰაუზენი, ბერძნ. პალ., II², 157.

³ იქვე, II¹, 157.

⁴ იქვე, II², 158.

ტექსტი რაიმე გარჩევით უნდა ყოფილიყო გამოყვანილი, და სქოლიოებში. ეს დამწერლობა ლათინურ ნახევარმრგვლოვანს ანუ სემიუნციალს მიაგავს ტანის სიმცირით, მაგრამ ბერძნულში შედარებით იშვიათად იხმარებოდა¹.

როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, XII საუკ. შუა წლებში საქართველოში მრგვლოვან ასომთავრულ დამწერლობას თვით სამღვდელოებაც კი ისე კარგად ვეღარ კითხულობდა, როგორც ნუსხა-ხუცურს, რომელსაც უკვე მიჩვეული ყოფილან. ამის კვალი გაცილებით უფრო ადრეცა ჩანს. უკვე XI ს. წარწერების ასომთავრული დამწერლობა ხშირად ნამღვილი ასომთავრული აღარ არის და წარწერებში მთავრული ასოების გვერდით პატარა ტანის ასოებიც გვხვდება ხოლმე და თანაც ორხაზოვანი სისტემის ასოს მოხაზულობის მაგიერ ოთხხაზოვანი სისტემის მოხაზულობა გვაქვს ხოლმე. აქ ნუსხა-ხუცური დამწერლობის გაელენა ცხადად ემჩნევა და ეტყობა დამწერელსა თუ ამომქრელს ასომთავრული უკვე იმდენად არ ეხერხებოდა, რომ მისი ხელი წერის დროს ასომთავრულის მაგიერ უნებლიეთ ნუსხა-ხუცურ ასოებს წერდა. ამგვარი წარწერების ნიმუშად შეიძლება ყალაბოინას 983 წ. წარწერა (სურათი იხ. ე. თაყაიშვილი, *Арх. Эпк.*, III, 4—5), ატენის სიონის სამხრეთის გარეთი კედლის წარწერა და მეტადრე ს. საროს დიმიტრი I-ის დროის წარწერა, რომლის სურათი მოყვანილი აქვს ე. თაყაიშვილს (იხ. *МАК XII*, 20), და სხვაც ბევრი დავასახელოთ.

უეჭველია, აქ საქმე შერეულ ასომთავრულ-ნუსხურ დამწერლობასთან გვაქვს და ე. წ. „*Scriptura mixta*“ არის.

§ 5. ნუსხური დამწერლობანი

ნუსხა-ხუცურ დამწერლობას ორი ზოგადი დამახასიათებელი თვისება აქვს. ასომთავრულთან შედარებით ის ოდნავ მარჯვნივ გადახრილი დამწერლობაა. ეს მარჯვნივ გადახრილობა ყველა ასოს ემჩნევა მთლიანადაც და მეტადრე ასოთა ზედა და ქვედა ტანს და უფრო ძლიერად ბ, გ, ვ, მ, ნ, ტ, ც, ხ, და ჳ ასოებს. ეს ამ დამწერლობის პირველი დამახასიათებელი თავისებურება არის. ამ დამწერლობის მეორე დამახასიათებელ თავისებურებად უნდა ასოთა კუთხოვანი მოხაზულობა ჩაითვალოს, ასომთავრულ მრგვლოვანთან შედარებით IX—XI სს-ისა და, ჩვეულებრივ, მერმინდელი ნუსხა-ხუცურიც უკიდურესად კუთხოვანი დამწერლობაა. მხოლოდ თითო-ორთა ასოსა აქვს მრგვალი მოყვანილობა. როგორც ქვევით აღნიშნული იქნება, ასოთა კუთხოვანობა ნუსხა-ხუცური დამწერლობის საბარადისო უცვლელ თვისებას არ შეადგენს, არამედ სხვა მოყვანილობის ნუსხა-ხუცურიც არსებობს. ამიტომ თანამედროვე ქართულ პალეოგრაფიაში უნდა ტერმინად შემოვიღოთ „ნუსხა-ხუცური კუთხოვანი დამწერლობა“.

კუთხოვანი ნუსხა-ხუცური დამწერლობის გარდა, XI საუკ. ხელნაწერებში და საბუთებში მრგვალი მოხაზულობის ნუსხა-ხუცურიც გვხვდება. ამ

¹ გარდტაუზენი, *ბერძნ. პალ.*, II, 158—159.

დამწერლობის დამახასიათებელ თვისებას, ჯერ ერთი, თითქოს ყველა ასოს კუთხოვანი მოხაზულობის საგრძნობი მომრგვალება შეადგენს და შემდეგ ასოთა გადაბმისადმი ცხადი მიდრეკილება. ამ დამწერლობაში, მაგ.: დ და ა, დ და ი, დ და ს, ხ და ა, თ და ა, თ და ე, ი და გ, ი და ლ, მ და ე, მ და ლ, ნ და ა, ნ და ი, რ და ა, ს და ა, ს და ი, უ და ა, ფ, უ და ლ, ძ და ი, წ, ი და გ და სხვა ასოებიც ერთიერთმანეთზე გადაბმულები არიან და, ამ ნაირად, გადაბმული დამწერლობისადმი ცხადი მიდრეკილება ემჩნევა.

ამ დამწერლობით არის დაწერილი წ. კ. გ. ს. წიგნთსაცავის ეტრატის № 353 ხელნაწერი XI საუკ. და სხვაც ბევრი. მისი გარეგანი მოხაზულობის ნახვა შეიძლება პროფ. ალ. ცაგარლის СПГП I წიგნთან დართული პალეოგრაფიული ტაბულის № VII-ში, ხოლო ფოტოგრაფიულად გადაღებული და ცინკოგრაფიულად დაბეჭდილი ნიმუშები მოიპოვება პროფ. ნ. მარის წერილში Агиограф. материалы по грузин. рукописям Ивера (იხ. ЗВОРАОб, ტ, XIII, ნაწ, II და III, გვ. 81, ტაბულა № 8 და გვ. 82, ტაბ. № 9).

რა ეწოდებოდა ამ დამწერლობას მაშინ, ჯერ არა ჩანს, ეხლა კი შეიძლება „ნუსხა-ხუცური მრგვლოვანი“ ვუწოდოთ.

XI—XII სს-ის სიგლებში დაცული დამწერლობა იგივე ნუსხა-ხუცურია, რომელიც ჩვეულებრივი, ხელნაწერებში მიღებული, მრგვლოვანი ნუსხა-ხუცური დამწერლობისაგან მაინც განსხვავდება და ამიტომ ცალკე უნდა იყოს გამოყოფილი. მართალია, ბევრი თავისი თვისებები ამ დამწერლობას ნუსხა-ხუცურისაგან აქვს დამკვიდრებული, მაგრამ ზოგიერთ ასოთა მოხაზულობა თვალსაჩინოდ განსხვავდება. აღსანიშნავია ამ მხრივ, რომ სიგლებში ბ-ანისა და გ-ანის ქვედა კიდური, ჩვეულებრივ მარცხნივ მოხრილი, მეორე შუახაზამდეა მიყვანილი, სადაც წრედ იკვრება ბ. გ. შემდეგ განსაკუთრებით საყურადღებოა „ხ“ ასოს მოხაზულობა, რომელიც ნუსხა-ხუცურში შუა და ქვედა ტანის მქონებულია და ორ შუა ხაზსა და ქვედა, მეოთხე ხაზს შორისაა მოთავსებული, სიგლებში კი მთლიანად ზევით არის აწეული ისე, რომ მისი ქვედა კიდური შუა ხაზებს ოდნავ სცილდება, და სამავიეროდ მარცხენა ხაზი, ბუნი აწეულია ოთხხაზოვანი ბადის პირველ ხაზამდის. ამასთანავე გამარტივებულია ა, დ და ზოგიერთი სხვა ასოების მოხაზულობა: ა-ნს, მაგ., ზევით კბილები არა აქვს და მარჯვენა ქვეითი კბილიც არ იწერება, ხოლო დ-ონის თავზე მყოფი სარქელის ხაზი მარჯვნივ წარზიდული არ არის, არამედ ასწვრივ ხაზთან მომრგვალებით არის შეერთებული. ამ დამწერლობის საერთო დამახასიათებელ თვისებას, ერთი მხრით, ასოთა უაღრესი მომრგვალება, მეორე მხრით, ასოთა მოხაზულობის გამარტივება და გადაბმა შეადგენს: იგი ნუსხა-ხუცური მრგვლოვანი გაკრული დამწერლობაა და, სანამ მისი იმდროინდელი სახელი გამოჩნდებოდა, შეიძლება „ნუსხა-ხუცური მდივანმწიგნობ[რ]ული დამწერლობა“ ვუწოდოთ.

განსაკუთრებული ნუსხა-ხუცური დამწერლობის აღმნიშვნელ ტერმინად იხმარებოდა „შუამისფრჩხილოვანი“. არჩილ მეფეს ამ ტერმინის მნიშვნელობა განმარტებული არა აქვს. მხოლოდ ანტონ კათალიკოზი ამბობს, რომ „ყუაფისფრჩხილოვანი, რომელიცა ანუ ფურცლისა დასასრულსა

ტაეპსა შინა იხმევიან და ანუ ყოველთა ფურცელთა შინა ყოვლადისა წიგ-
ნისათა“ (გრამ., 285). ვისაც ძველი ქართული ხუცურად დაწერილი წიგნები
უნახავს, მისთვის ზემომოყვანილი განმარტება საკმაოდ ნიშანდობლივია რომ
მიხვდეს, თუ რომელი დამწერლობის სახელი უნდა ყოფილიყო ტერმინი ყუა-
ვისტურჩხილოვანი. ზოგს ხუცურად ნაწერს ხელნაწერებში მართლაც გვხვდება
ხოლმე, რომ უკანასკნელი სტრიქონის ასოთა ქვედა ნაწილი ძალზე გაგრძე-
ლებულია და ბოლოში ფრინველის კლანჭ-ფრჩხილის მსგავსად მოკაუჭებულია.
ესეთი ხელნაწერებიც მოიპოვება, სადაც მართლაც, როგორც ანტონ კათა-
ლიკოზი ამბობს, მთელი წიგნის ყველა ფურცლის უკანასკნელი სტრიქონები
ამნაირი მოყვანილობის ასოებით არის ხოლმე დაწერილი. მაინც უნდა აღი-
ნიშნოს, რომ ყვავისტურჩხილოვანი დამწერლობით გადაწერილი წიგნები მეტად
იშვიათია, რადგან, უგუველია, ამნაირად წერა მხოლოდ განსაკუთრებული,
მხატვრული მიზნით დაწერილ ძველ წიგნებში შეეძლოთ, უდიდესი ნაწილი
მათგანი კი დროთა განმავლობაში დაიღუპა. ყვავისტურჩხილოვანი დამწერ-
ლობის საუკეთესო ნიმუშად შეიძლება მიქაელ მოდრეკილის ცნობილი საგა-
ლობლების წიგნი ჩაითვალოს.

ნუსხა-მხედრული დამწერლობა, როგორც ამ გამოკვლევის IV თავში
დავრწმუნდებით, ნუსხა-ხუცური მდივან-მწიგნობრული დამწერლობის წარმო-
ნაშობია. მისი ჩამონაკეთა თანდათან ვითარდებოდა და XIV ს. დამდეგიდან
იგი თავის წარმომშობელს უკვე იმდენად დაშორდა, რომ შეიძლება განსაკუ-
თრებულ დამწერლობად ჩაითვალოს იმისდა მიუხედავად, რომ მისი მოხაზუ-
ლობის ჩამონაკეთის პროცესი ამ დროსაც ჯერ დამთავრებული არ იყო და
შემდეგშიაც გრძელდებოდა. ამ ნუსხა-მხედრული დამწერლობის ნიმუშებისა
და განვითარების დაკვირვებისათვის საუკეთესო მასალას უმთავრესად სიგელ-
გუჯრები გვაძლევენ, რადგან ძველი ხანის დათარიღებული მხედრული ხელ-
ნაწერები თითქმის არ არის შენახული.

§ 6. ხალოვნებითი დახეარობანი

ტერმინი „საზენაოს“ განმარტების დროს უკვე აღნიშნული გვქონდა,
რომ საზენაოს ასო, ანტონ კათალიკოზის სიტყვით, „სხუად და სხუად
ყუავილოვნად“-აც დაინაკეთებოდა. არსებობდა მთელი დამწერლობა ქართუ-
ლად, რომლის ჩვეულებრივისაგან განსხვავებულებასა და თავისებურებას
ყვავილის მსგავსად ჩამონაკეთილი ასოთა კიდურები შეადგენდა. ამგვარი
დამწერლობით არის, მაგ., გამოყვანილი რაქის ერისთავის რატიის წარწერა
მღვიმევის დედათა მონასტრის იოანე ნათლისმცემლის ვეცხლის ხატზე. რა
გწოდებოდა ძველად ამ დამწერლობას, ჯერ არ ვიცით, ეხლა კი შეიძლება
„კიდურყვავილოვანი დამწერლობა“ ვუწოდოთ.

ზოგ ძეგლებში, მეტადრე წარწერებში, თავისებური დამწერლობაა ნახ-
მარი, რომლის ასოთა ნიშანდობლივ თვისებას კიდურებზე მყოფი წერტი-
ლები შეადგენენ: ყოველი ასო იწყება და თავდება წერტილით, წერტილები-
თვეა შემკული ყოველი კიდური. ამ დამწერლობის საუცხოო ნიმუშად შეიძ-

რომ ყოფილან οί τόν βῆνρρσγχογ η̄ στρογγύλον χαρακτήρα ἐπιτηδευσάμενοι“ (N. B ἔ
 ης: Rhein. Mus. N F. 66. 1911 წ., გვ. 636. გარდტჰაუზენის ბერძ. პალ., II, 115).
 რაჟი უკანასკნელი ტერმინის მნიშვნელობა ცხადია და მრგვლოვან და-
 მწერლობას ეწოდებოდა, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ პირველი ტერმინიც
 განსაკუთრებული და არსებითად განსხვავებული დამწერლობის აღმნიშვნელი
 უნდა ყოფილიყო და არა წვეტიანი კალმის ხმარების გამო ჰრქმეოდეს მას ამგვარი
 სახელი, როგორც ამას გარდტჰაუზენი ფიქრობს. თავისთავად ცხადია, რომ
 კალმის გათლილობის სიმკვეთრეს რომ თვით ასოთა მოხაზულობა-მოყვანილო-
 ბაზე თვალსაჩინო განმასხვავებელი გავლენა არ მოეხდინა, მაშინ განსაკუთ-
 რებული დაპირისპირებული ტერმინი არც წარმოიშვებოდა. ამიტომ ვკონებ
 ვილკენისა და N. B ἔ η ἔ-ის აზრი უფრო სამართლიანად უნდა იყოს მიჩ-
 ნეული და ἂ βῆνρρσγχογ χαρακτήρ-ის მნიშვნელობა ქართულად კიდურწვეტიან
 დამწერლობას უნდა უდრიდეს, რასაც გერმანულად ეწოდებოდა spitzbogige
 Schrift. უკვე VIII ს-დან მოყოლებული ბერძნულ დამწერლობას ემჩნევა
 კიდურწვეტიანი და მარჯვნივ გადახრილი დამწერლობის თანდათანო შემუშა-
 ვების პროცესი. ჯერ ეს მხოლოდ ზოგიერთ ასოებს ეტყობოდა, შემდეგ და-
 ნარჩენ ასოთა მოხაზულობა-მოყვანილობაც ამნაირადვე შეიცვალა. IX ს-ში ეს
 ბერძნული კიდურწვეტიანი დამწერლობა უკვე სრულებით ჩამონაკეთილია და
 დამთავრებული და ორგვარად იხმარებოდა: ან ასწვრივ მდგომარე, ან მარჯ-
 ვნივ გადახრილი¹. გარდტჰაუზენის სიტყვით, ამგვარი ასწვრივი კიდურ-
 წვეტიანი ბერძნული დამწერლობისაგან არის წარმომდგარი სლავური დამ-
 წერლობაცო (იქვე, 151).

საგულისხმოა, რომ ლათინურ დამწერლობასაც ანგვარი მიდრეკილება
 დაეტყო და XIII ს-დან მოყოლებული თანდათანობით შემუშავდა კიდურ-
 წვეტიანი და კუთხოვანი დამწერლობა, რომელსაც ჩვეულებრივ გუთური
 დამწერლობა ეწოდებოდა და ეხლაც ჰქვია. გერმანულად მიღებული gotische
 Schrift-ისა და ფრანგული l'écriture gothique ნამდვილად გუთების დამწერ-
 ლობას კი არ წარმოადგენს, არამედ საერთო დამწერლობა იყო დასავლეთი
 ევროპის ყველა ერისათვის და, გერმანიის გარდა, როგორც იტალიასა და
 ესპანეთში, ისევე საფრანგეთსა და ინგლისშიც იყო გავრცელებული იმ განსხ-
 ვავებით მხოლოდ, რომ ინგლისსა და გერმანიაში იგი უფრო კუთხოვანი იყო,
 ვიდრე იტალია-საფრანგეთში. ამ დამწერლობას არც დასაწყისი და სათავე
 აქვს გერმანიაში, არამედ გერმანიამ მხოლოდ შემდეგში სხვებზე უფრო ხანგ-
 რძლივ და აქამდინაც შეინარჩუნა, სხვაგან კი წინანდელმა, საზოგადო ძველმა
 ლათინურმა დამწერლობამ კვლავ გაიმარჯვა, გერმანელებისათვის კი გუთური
 დამწერლობა თითქოს ეროგვარ ეროვნულ დამწერლობად იქცა. თვით სახელ-
 წოდება „გუთური“ ამ შემთხვევაშიცა და, „გუთური სახუროთმოძღვრებო
 რიგი“ რომ იხმარება, მაშინაც მხოლოდ საშუალო საუკუნეებისას ნიშნავს და
 სხვას არაფერს. გუთური დამწერლობის განსაკუთრებული ბატონობის ხანად
 XIII—XV სს. უნდა იყოს მიჩნეული².

¹ გარდტჰაუზენი, ბერძნ. პალ., II², 144—149.

² B. Bretholz, Lateinische Paläographie, 95—98.

§ 7. თხზუნი და დაქსადილი დახვარობა

მარტივი, ცალცალკე ასოების გარდა რთული, რამდენიმე ერთიერთმანეთზე გადახლართული ასოების წერაც იცოდნენ ხოლმე. მთელი განსაკუთრებული დამწერლობაც კი არსებობდა, რომელიც ასოთა გადაწენა-გადახლართვაზე იყო დამყარებული. ამგვარ ასოებს „თხზული“ ეწოდებოდა. ანტონ კათალიკოზსაც მოხსენებული აქვს „ასომთავრული თხზული, რომელიც ითხზეს ანუ ხაზენათა ასოთაგან და ანუ ასომთავრულთაგან“ (გრამ., 285). თხზვა ძველ ქართულში დაწვანას ნიშნავდა. ამიტომ თხზული ასონი ერთიმეორეზე გადაწნული ასოები იყვნენ.

ძველ ხელნაწერებში საზენაო და ასომთავრული ასოები ერთიმეორეზე გადაწნულ-დამავრებული მართლაც გვხვდება განსაკუთრებით თხზულების სათაურებისა, თავებისა და პერიოდების დასაწყისი სიტყვების პირველი ასოებისათვის. მაგრამ თხზული დამწერლობა მთლიან ტექსტშიც იხიარებოდა: მთელი წარწერებიც კი მოგვეპოვება, რომელნიც სწორედ ამ დამწერლობით არის შესრულებული. თხზული დამწერლობა ძალიან გავრცელებული იყო ოქრომკედის ნაკერებში, რომლის ნიმუშების ნახვა სამღვდელმსახურო სამოსლებისა და მეტადრე სიწმიდის სამსახურებელის სურათებზე შეიძლება.

ნიკოლოზ ტფილელს თავის 1728 წ. შედგენილს დედანში და ანდერში „დაძმელილი“ ასოების და ანბანის ნიმუშებიცა აქვს მოყვანილი, და თვით „დაქსელვაც“ რა წესით წარმოებდა, ისიც განმარტებული აქვს. იქ სადაც თავისი მაგალითები აქვს მოყვანილი, ის ამბობს: მე „ტფილელ მიტროპოლიტმან... ნიკოლოზ ანბანი ესრეთ დავწერე“-ო და ასოთა „ერთიერთას დაქსელვა და გვარკეთილობა საჩინო მიქმნიეს და უმეტესსა გვარსა ნუ ვინ შესძინებ“-ო¹. მთავარ ასოთა „გვარი და ერთმანეთში დაქსელვა ესრეთ ვაძს“-ო. მაგრამ სხვანაირადაც შეიძლებოდა; ვისაც ამ დამწერლობის დამახასიათებელი თვისებები შესწავლილი ჰქონდა, ასეთ „გულისხმიერისაგან სხვა და სხვა რიგად“ დაქსელვის უნარიც ექნებოდა. ნიკოლოზ ტფილელს ერთი მოწიფე ჰყოლია, რომელსაც ამ საქმეში გულმოდგინეობა გამოუჩენია: „ჩემსა ცხორებასა ვიხილე ჩემ მიერ სწავლულისა მიერ ვითაცა მას ენება, ეგრე გვარიან ყოფდა“. და „თუ ვისმე ძალ ეღვას სხვა თვით მოიგონოს“-ო (იქვე).

ამ დამწერლობისა და ხელობის მთავარ დებულებასაც ის პირობა შეადგენდა, რომ ასოთა „ერთმანეთში დაძმელვა“ ისე უნდა მომხდარიყო, რომ მათი „ტანის სისხო სწორედ ვაძს“-ო (იქვე).

ასომთავრული დაქსელილი დამწერლობა, როგორც შემდეგში დავრწმუნდებით, უკვე ძველ დროსაც სცოდნიათ საქართველოში. ნიკოლოზ ტფილელიც ამტკიცებს კიდევ, რომ „მის უამისა მეფენი და შემდგომნი მოწლედ ჰყვარობდენ ამა წერათა“-ო². მხოლოდ XVII ს-ის დასასრულისათვის ეს დამწერლობა ქართველებს უკვე იმდენად დავიწყებული ჰქონიათ, რომ თითო-

¹ გ. თაყაიშვილი, Опис., II, 411.

² იქვე, Опис., II, 411.

ორივე ადამიანი-ღა თუ მოიძებნებოდა მისი მცოდნე. ეს ხელოვნება საბასულხანისა და მისი ძმის ნიკოლოზ ტფილელის მამის ოჯახში შენახული ყოფილა. მამას ჯერ სახელოვანი ქართველი ლექსიკოგრაფისათვის შეუსწავლებია ძველებური დაქსელვის წესი, შემდეგ საბა ორბელიანს ეს ცოდნა თავისი ძმისათვის გადაუცია. ნიკოლოზ ტფილელს კი თავისი მოწაფეების საშუალებით ეს დამწერლობა საქართველოში კვლავ აღუდგენია და გაუვრცელებია.

რაკი ნიკოლოზ ტფილელის სიტყვით, მხედრული მთავარი ასოები სრულებით მიღებული არ ყოფილა და მხოლოდ მას მოუგონია, ამიტომ ძველად, რასაკვირველია, არც შეიძლება, რომ მხედრული მთავარი ასოების დაქსელვა ყოფილიყო. ეს დამწერლობაც ნიკოლოზ ტფილელის გამოგონილი ყოფილა XVIII ს-ის პირველ მეოთხედში¹.

დაქსელილი მთავარი ასოების ნიმუშები როგორც ხუცური, ისევე მხედრულიც თვით ნიკოლოზ ტფილელის ხელით 1728 წ. მოხატულები შენახულია წ. კ. გ. ს. წიგნთსაცავში № 303². ხუცური დაქსელილი ასოების ნიმუშები ისევე არის მოყვანილი, როგორც თვით ნიკოლოზ ტფილელს თავისი ძმის საბა ორბელიანისგან უსწავლია, რომელსაც მამისაგან შეთვისებული გადმოცემით მიღებული ცოდნა დაუცავს, მხედრული ნიმუშები კი თვით ნიკოლოზის მოგონილი ყოფილა (იქვე, 411).

ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, თუ რა განსხვავებაა თხზულსა და დაქსელილს შორის: მართალია, პირველი ამ ტერმინთაგანი დაწვნის ხელობიდან არის ნასესხები, მეორე საფეიქრო ხელობის ტერმინია, მაგრამ ჯერ არ ვიცით რა განსაკუთრებული მნიშვნელობით იხმარებოდა თითოეული მათგანი დამწერლობაში.

ასოთა თხზვა-დაქსელვა ბერძნულმა და ლათინურმა დამწერლობამაც იცოდა და ლათინურად ამას *nexus literarum*-ს ეძახიან.

აღსანიშნავია, რომ სამგვარი თხზული და დაქსელილი დამწერლობა გვხვდება: ერთი გვარია, როდესაც ორი ერთმანეთის გვერდით მდგომი ასო ერთიმეორეზე გადახლართული და მართლაც გადაწნულის, თხზულის შთაბეჭდილებას ახდენს. ასეთ ასოებს რომაულ პალეოგრაფიაში *litterae implexae* ანუ ჩაწნული ასოები ჰქვია. მეორე გვარია, როდესაც რომელიმე ასო წინამდგომ ასოს შუა-გულში, წიაღშია მოთავსებული. თავისდათავად ცხადია, რომ შუაში ჩასმული ასო ტანით დანარჩენ ასოებზე საგრძნობლად პატარაა. ასეთ ასოებს შეიძლება „შეწიადებული“ ვუწოდოთ. ლათინურ პალეოგრაფიაში ასეთ ასოებს ეწოდება *litterae incertae*. დასასრულ, ისეც არის ხოლმე, რომ ერთი ასო მეორე ასოს ზევით არის ხოლმე გადაბმით დაწერილი. ასეთი დამწერლობა მდივან-მწიგნობრულსა და მხედრულში გვხვდება ხშირად. ქართულად ასეთ ასოებს შეიძლება ვუწოდოთ „აგოდლებული ასოები“, ხოლო ზემჯდომ ასოებს—„აღწევებული ასოები“, ლათინურად კი ეძახიან *litterae columnatae*.

¹ იხ. მისი 1728 წ. ანდერძი: ვ. თაყაიშვილი, *Опис.*, II, 410 და 411.

² იქვე.

მხოლოდ გურგენისა და ეახტანგის სასანიანთ სახეობის ქართულ ფუ-
ლებზე (VI ს.) გვხვდება ჩვენ ქართული მონოგრამის ნიმუშები, რომლის და-
მახასიათებელ თავისებურებას „გნ“ და „ვგნ“ ასოების ბუნთა შეერთება უნდა
ჩაითვალოს. ამ მონოგრამების სურათი ე. პახოპოვის ნაშრომშია მოყვა-
ნილი (Монеты Грузии I, 18). რა ეწოდებოდა ძველად ქართულად, ჯერ
არა ჩანს, ეხლა კი შეიძლება „გურგენის დიდი ასომთავრის“ დავარქვათ. ლათინ-
ურად ამნაირი ასოებისათვის ტერმინად იხმარება litterae contiguae ანუ
მოსაზღვრე ასოები.

თხზული და შეწიალებული ასოების გასაცნობად მკითხველს შეუძლია
ზარზმის სამრეკლოს 1045 წ. წარწერის პალეოგრაფიულად გადმოღებულ
პირს მიმართოს, რომელიც ე. თაყაიშვილს აქვს დაბეჭდილი (იხ. Арх.
Экспедиции I, 23—25), — ერისთავთა ერისთავისა და მეჭურჭლეთა უხუცესის
აბულასანის ხატის წარწერასაც, რომლის სურათი და გარჩევა ე. თაყაი-
შვილის Арх. Экс. მე-2 წიგნშია მოთავსებული (გვ. 69 — 71), — აგრეთვე
ბიეთის ეკლესიის ქვის კანკელის ნატეხებს, რომელთა ერმაკოვისეული ფო-
ტოგრ. სურათი არსებობს. მერმე შეიძლება დასახელებული იყოს არმაზის
წარწერა, რომლის ფოტოგრ. სურათიც არსებობს და ბაქრაძის შემდგომ
ე. თაყაიშვილს პალეოგრაფიული პირიც გამოცემული აქვს (СМОНПР,
вып. XXII). მ. ჯანაშვილს ეს წარწერა თამარ მეფის დროისად მიაჩნდა
(გაზ. Кавказ, 1892 წ. № 129), ე. თაყაიშვილი კი XVII სა-ად სთვლის,
რადგან თხზული დამწერლობა XVII ს-ში ძლიერდება. ეს აზრი სწორი არ
არის და ნიკოლოზ ტფილელის თავის ადგილას მოყვანილ ცნობასაც
ეწინააღმდეგება. ზედმიწევნითი დათარიღებისათვის არმაზის წარწერას ჯერ
კიდევ შესწავლა სჭირდება, მაგრამ ენის მხრით ის გაცილებით უფრო ძვე-
ლის შთაბეჭდილებას ახდენს, ვიდრე ე. თაყაიშვილს ეგონა. თხზულ-
დაქსელილი დამწერლობის ნიმუშები სხვაც ბევრია, მაგრამ მათი ჩამოთვლა
შორს წაგვიყვანდა.

§ 8. მ ა რ ე მ ნ ე რ ი ლ ბ ა

მეფისა თუ ვაზირთა სასწრაფო განკარგულებათა საჩქაროდ აღსაბეჭ-
დად, აგრეთვე სასამართლოს საქმის წარმოებისა და იქ წარმოთქმული სიტყ-
ვების ჩასაწერად, ძველ საბერძნეთსა და რომში ქრისტიანობის ხანაში საეკ-
ლესიო კრებების ძეგლისწერათა შესადგენად და ბიზანტიის კეისრების ბრძა-
ნებათა დაუყოვნებლივ აღსანიშნავად ჩვეულებრივი წერა საკმარისი არ იყო,
რადგან მაშინ ჩამწერელი მოსაუბრის მჩქეფარე სიტყვას კვალდაკვალ ვერ
მისდევდა და ჩაწერას ვერ ასწრებდა. ბიზანტიელ ისტორიკოსს მიხეილ
ფსელოსს, მაგ., აღნიშნული აქვს, რომ კოსტანტინე VIII კეისარი ისე
სხაპასხუპით ლაპარაკობდა და უკარნახებდა ხოლმე სეფე მწიგნობარს, რომ
ჩვეულებრივი ანბანით მისი ნაბრძანებისა თუ ნათქვამის აღბეჭდვა არავის
შეეძლო და ამისთვის სეფე მწიგნობრები საგანგებო ნიშნებს ხმარობდნენ
ხოლმეო¹.

¹ Sathas, Bibliotheca graeca medi aevi, IV, Paris, 1874 წ., გვ. 27; იხ. Скаб-
ланович, Визант. государство и церковь в XI в., 174.

ასეთ საგანგებო ნიშნებს, ადამიანის სწრაფი საუბრის ჩასაწერად რომ იხმარებოდა, ბერძნები თუαεια „სემეია“-ს ანუ, საშუალო საუკუნეების გამოთქმით, სიმიას ეძახდნენ. Σημειον „სემეიონ“ ანუ „სიმეიონ“ კი ნიშანს ეწოდებოდა. ამგვარი ნიშნებით საუბრის წერის მცოდნეს თუαειογράφος „სემეიოგრაფოს“-ს ანუ „სიმეიოგრაფოს“-ს ეძახდნენ. მიღებული იყო აგრეთვე ამისთვის ἄλφα ἄφωც და ραχσ ἄφωც¹. სიმეიოგრაფოსის შესატყვისობა ძველ ქართულ მწერლობაშიც გვხვდება: „სიმეიათამწერალი“-ს სახით მოიპოვება ელასიპე, მელასიპესა და სბეესიპეს მარტულობის თარგმანში. იქ იხსენიება ერთი დედაბერი „სიმეიათამწერალის“ სახელწოდებით. ლათინურ ტექსტში ამას უდრის medicinae notis instructa — სამკურნალო ნიშნების მცოდნე (იხ. ნ. მარი, ВВОРАО, ტ. XIII, 327, 5, და 303—304). ასეთი მნიშვნელობა ამ ტერმინს, ალბათ, იმიტომ უნდა ჰქონდეს მინიჭებული, რომ სამკურნალო წონისა და ოდენობის აღსანიშნავადაც განსაკუთრებულ ნიშნებსა ხმარობდნენ, რომელნიც მოკლედ და სწრაფად გამოხატავდნენ აზრს. მაგრამ, უეჭველია, სიმეიათამწერალს ძველ ქართულშიაც მალემწერლის ანუ სტენოგრაფის აღსანიშნავად ხმარობდნენ. აქას ისიც ცხად-ყოფს, რომ ამ ტერმინის მნიშვნელობა, როგორც ეტყობა, საბა ორბელიანსაც სცოდნია. სიმეიათამწერლის შესახებ აღნიშნული აქვს: „წარსაგებლის მწერალი, გინა მონახმენის მწერალი“-ო (ლექსიკ.). ამ განმარტების მეორე ნაწილის მნიშვნელობა ცხადია და სიმეიათამწერლის შინაარსი მართლაც სწორედ არის განმარტებული. პირველი ნაწილის შესახებ უნდა ითქვას, რომ რადგან წარსაგებელი დანახარჯსა ნიშნავდა, ამიტომ წარსაგებლის მწერალი ანგარიშების მწერალს და მოანგარიშესა გულისხმობს. ეს ტერმინი ამ მნიშვნელობითაც იმიტომ უნდა შემოსულიყო, რომ ანგარიშებისათვისაც ფულის და საზომ-საწყაოს აღსანიშნავად საგანგებო ნიშნები იყო მიღებული. მართლაც, როგორც ს. ყაუხჩიშვილს გამორკვეული აქვს, „სიმეია“ უკვე შატბერდისეული კრებულის სასწავლო წიგნში შემოკლებული წერის აღმნიშვნელ ტერმინად არის ნახპარი².

სიმეიათამწერალს გარდა, ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში ტერმინად „მალემწერალი“-ც გვხვდება. ეს სიტყვა გიორგი ამარტოლის ხრონოგრაფის ქართულ თარგმანში გვხვდება³. ბერძნული დედნის ραχσ ἄφωც-ისა და ἄλφα ἄφωც-ის შესატყვისობად⁴.

რამდენადაც საზოგადოებრივი ცხოვრება ცხოველია და ადამიანის სიტყვას და მკერმეტყველებას უფრო მეტი მნიშვნელობა აქვს, მით უფრო ძლიერი უნდა იყოს მოთხოვნილება მკვირცხლი, მჩქეფარი ენაწყლიანობის შევნიერებისა და წარმოთქმული აზრის სიღრმის სამარადისოდ აღსანიშნავად. ხოლო როდესაც სახელმწიფო-საზოგადოებრივი მოღვაწეობის ენერჯია

¹ გარდტჰაუნენი, ბერძ. პალ., II², 272—275.

² ს. ყაუხჩიშვილი, „შატბერდის კრებულის სასწავლო წიგნი“, თბ. უნივერსიტეტის მოამბე, III, გვ. 184—185.

³ იხ. ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემის (თბ. 1920) გვ. 236, 16 და 237, 5.

⁴ იხ. de Boer-ის გამოც. Georgii monachi chronicon, II, 454 და 456.

მოდუნებულია, წარმატება ნელის ნაბიჯით მიდის წინ, ან როცა წარმატების მაგიერ ცხოვრება დაქვეითების გზას ადგია, ადამიანის საუბარსაც სისწრაფე აქ-
ლია და მის ჩაწერას ან მნიშვნელობა ეკარგება, ან დახელოვნებული მდივან-
მწიგნობარიც ადვილად ახერხებს. ამიტომ იყო, რომ ძველ საბერძნეთში
ოქსვგრაფიის ან ტაქიგრაფიის სახელით ცნობილი, ხოლო რომში „ტირონის
ნიშნები“-ს („Notae Tironis et Senecae“) ტერმინით მიღებული მალედამწერ-
ლობის ხელოვნება ძალიან იყო გავრცელებული. შემდეგში კი როგორც ბა-
ზანტიაში, ისევე საშუალო საუკუნეების დასავლეთ ევროპაში ამ მალედამ-
წერლობის ანუ სტენოგრაფიის ცოდნა კლებულობს. მოქმედების სარბიელიც
უფრო და უფრო ვიწროვდება ისე, რომ ბიზანტიაში XII ს-ში¹, ხოლო და-
სავლეთ ევროპაში უკვე X ს-დანვე² ქრება, მეთე საუკუნეში მომხდარმა
მალედამწერლობის (გარდტჰაუზენი, ბერძ. პალ. II², 388) განახლებამაც
ვერ იხსნა იგი ბიზანტიაში სწრაფი დაეიწყებისაგან, რადგან სახელმწიფო
და საზოგადოებრივ ცხოვრებას იგი აღარ სჭირდებოდა.

ზემოაღნიშნული ქართული ტერმინის სიმიათამწერლის გარდა, თვით
საქართველოში სიმიათამწერლობის ანუ მალედამწერლობის არსებობის,
ჯერჯერობით მაინც, არავითარი კვალი არ არის აღმოჩენილი. ის გარე-
მოება, რომ არც მწიგნობართა [ნაშრომთ] შორის—საბუთებისა და ხელმწი-
ფის კარის გარიგებაში,—არც საისტორიო-საღიტიტურო თხზულებებსა
და ძეგლებში ამის შესახებ არაფერი გვხვდება, მის არსებობას თუ სრულე-
ბით სათუოდ არა, მაინც იშვიათ მოვლენადა ხდის. მაგრამ ყველაფერს მომა-
ვალი გვიჩვენებს და შესაძლებელია XI—XII სს-ის საქართველოს სახელმ-
წიფო ცხოვრების აღმბეჭდველი ძეგლების დაღუპვასთან ერთად ქართული
მალედამწერლობის ნიშანწყალიც გაქრა.

§ 9. საიდუმლო ანუ ანჯანუკი ღამნაკობა

მას შემდეგ, რაც წერაკითხვა, ყველასათვის თუ არა, ბევრისათვის მი-
საწვდომ და გასაგებ ხელობად და ცოდნად იქცა, საიდუმლო პოლიტიკური
და სამხედრო ცნობების შესატყობინებლად განსაკუთრებული, გარეშე პირი-
სათვის სრულებით წაუკითხავ-გაუგებარი, ანბანის შექმნა აუცილებელი იყო.
ამიტომაც, რომ ყველა კულტურულ ერს, ჩვეულებრივს გარდა, საიდუმლო
მრავალი სხვადასხვანაირი ანბანიც ჰქონდა ხოლმე.

ქართულად, საიდუმლო ანბანს გარდა, საიდუმლო ენაც, მეტყველება
არსებობდა, რომლის მთავარს, სიტყვათა სახის შემცვლელ ელემენტს მარც-
ვალსა და მარცვალს შუა განზრახ ჩანართი მარცვალი, მაგ. „წ“ შესატყვისი
ხმოვნითურთ შეადგენდა. ამის წყალობით „შიკრიკი მოვიდა“-ს მაგიერ გა-
მოდიოდა „შიკწირიწიკიწი მოწოვიწიდაწა“.

ბერძნული საიდუმლო დამწერლობის ანუ კრიპტოგრაფიის სხვადასხვა
სისტემა ორ მთავარ ჯგუფად არის მეცნიერებაში დაყოფილი: ერთ მათგანს

¹ გარდტჰაუზენი, ბერძნ. პალ., II², 288.

² B. Bretholz, Lateinische Paläographie, 2. Aufl., გვ. 106—107.

წერის კრიპტოგრაფია (Kryptographie des Schreibens), მეორეს სათვალავით კრიპტოგრაფია (Kryptographie des Rechnens) ეწოდება. მარტივი საიდუმლო ანბანი ჩვეულებრივი ასოებით მიდიოდა იოლად, მხოლოდ ასოთა მნიშვნელობას სცვლიდა ისე, რომ ასოთა ჩვეულებრივი მნიშვნელობა ერთით ან ორით, ან უფრო მეტად იყო ხოლმე გადადგმული და β იკითხებოდა α -ად, γ იკითხებოდა β -ად. იულიოს კეისარი, მაგ., თავის საიდუმლო ანბანისათვის A-ის მაგიერ D-სა ხმარობდა და ასე ოთხი ასოთი ჰქონდა გადაწეული ასოთა ბგერითი მნიშვნელობა¹.

ისეთი სისტემაც არსებობდა, რომელშიაც ჩვეულებრივი რიგის ანბანი უკულმა იყო მობრუნებული და ბგერითი მნიშვნელობა ბოლოდან მოყოლებულ რიგსა ჰქონდა მიკუთვნილი, ამგვარად α და ω ერთიმეორის მაგიერ იხმარებოდნენ და ასევე იყო დანარჩენ ასოთა ბგერითი მნიშვნელობა შეცვლილი. ასეთ სისტემას ატაშ-ის (Atbash) სახელი ჰქონდა².

ბერძნებს ისეთი სისტემის კრიპტოგრაფიაც მოეპოვებოდათ, რომლის მიხედვით ან სიტყვებში მთელი მარცვლები იყო ხოლმე გადასმული, ან უხმოვნებოდ იწერებოდა ზოგჯერ მთლად, ზოგჯერ ხმოვნების წერტილებით აღნიშნვით, ზოგჯერ კიდევ მთელი მარცვლების გამოტოვებით, ან მხოლოდ დასაწყისი ასოების დაწერით³.

როცა სიმიათმწერლობა იშვიათ ხელობად შეიქნა და ჩვეულებრივი მკითხველისათვის სრულიად გაუგებარი გახდა, საიდუმლო წერისათვის ტაქიგრაფიასაც ხმარობდნენ ხოლმე⁴. საიდუმლო წერისათვის საგანგებოდ შეთხზული რამდენიმე ანბანიც არსებობდა⁵.

სათვალავითი კრიპტოგრაფია ანბანის ასოთა რიცხვის მნიშვნელობის სხვადასხვაგვარ შეცვლაზეა დამყარებული. რადგან ბერძნებს, მეტადრე კი რომაელებს, რიცხვით ოდენობათა აღსანიშნავად განსაკუთრებული ნიშნები ჰქონდათ, ამიტომ სათვალავითი კრიპტოგრაფიის სისტემა მათ აღმოსავლეთიდან უნდა ჰქონდეთ შეთვისებული. სათვალავითი კრიპტოგრაფიის ერთი სისტემა სიტყვათა მაგიერ სიტყვების ასოთა რიცხვითი მნიშვნელობის დასახელებაა, მეორე—სიტყვათა აზრის ასოების რიცხვითი ოდენობის ჯამით გამოხატვა, რასაც იზოფსეფია (Izopsephie) ეწოდებოდა, მესამე—რიცხვითი ანბანის სამჯგუფად (ერთეულად, ათეულად და ასეულად) დაყოფა და თითოეული ჯგუფის მნიშვნელობის უკულმა მობრუნებით ხმარება და სხვ⁶.

საქართველოშიაც სცოდნიათ კრიპტოგრაფიის ხელობა. აკად. მ. ბროსეს ნათქვამი აქვს, რომ ბევრი სხვადასხვა ქართული საიდუმლო ანბანის ნიმუში ჰქონია ხელთ.

¹ გარდტაუზენი, ბერძნ. პალ., II, 301—302.
² იქვე, 311.
³ იქვე, 302—304.
⁴ იქვე, 304—305.
⁵ იქვე, 305—306.
⁶ იქვე, 307—317.

უძველეს ნიმუშად ჯერჯერობით მაინც პ. ინგოროყვას მიერ გან-
მარტებული X საუკ. ხელნაწერში შენახული საგალობელთა კრებულის შემ-
დგენელი მიქაელ ზოდრეკილის „მიქაელის“ კრიპტოგრაფიაა, რომელ-
შიაც ასოების მაგიერ რიცხვითი მნიშვნელობაა გამოყენებული; „ორმოცი
ათი ექუსასი ერთი ხუთი და ოკდაათი“¹. რაკი 40 ძველ ქართულ მწერლო-
ბაში ასო „მ“-ანით, 10 „ი“-ნით 600 „ქ“-ანით, 1 „ა“-ნით, 5 „ე“-ენით, 30
„ლ“-ასით აღინიშნებოდა, ამიტომ ამ საიდუმლო ანბანის მცოდნე პირს ზემო-
მოყვანილ რიცხვთა კრებული „მიქაელ“-ად უნდა წაეკითხა. ეს მაგალითი
სათვალაფითს კრიპტოგრაფიას ეკუთვნის.

ძველად რას უწოდებდნენ ჩვენში საიდუმლო ანბანს, ჯერ არ ვიცით,
მაგრამ XVII ს-ში „ანჯანის ანბანი“-ს სახელით ყოფილა ცნობილი. ეს
ტერმინი ფ. გორგიჯანიძესა აქვს ნახმარი, რომელსაც თავის თხზულე-
ბათა კრებულში საიდუმლო ანბანზე აქვს საუბარი და ერთი ამგვარის ნიმუ-
შიც მოყვანილი აქვს. გასაოცარია, რომ საბა ორბელიანს ეს სიტყვა არ
მოეპოვება ლექსიკონში. ხოლო ჩვენს ისტორიკოსს უწერია: „ქ. ვისაც სამა-
ლავეთ ერთმანერთთან წიგნის მიწერა გინდოდეს, ამას ქვეით რომ ანჯანის
ანბანი დაიწერების, ან ზეპირად ისწავლეთ და დაიმახსოვნეთ და ან ანჯანის
ანბანი თან იქონიეთ ხოლმე, იმით მისწერდეთ და ან მოგწერდენ, წაიკითხვის.
ფარსადან გორგიჯანიძეს შეუწყვია. რაც ასო თქმასა და გაგონებას მოუნ-
დების, ყველა არის. ანჯანის ანბანი ეს არის:

ქ. აჯ. ბხ. გვ. დქ. ეწ. ვძ. ზც. ჰჩ. თშ. იყ. კლ. ლქ. მფ. ნუ, ოტ, პს, რუ².

ამ საიდუმლო ანუ სამალავადი ანბანის მთელ საიდუმლოებას ანბანის უკუ-
ღმა მობრუნება და ერთი ასოს მაგიერ თავიდან მოყოლებული მეორის ხმარე-
ბა შეადგენს. ეს მეორე სანაცვლოდ შემოღებულ ასოთა რიგი ჩვეულებრივი
ანბანის ბოლოდან იწყება. ამგვარად ბგერა „ა“-ნის აღსანიშნავად ასოდ
„ჯ“-ანია მიღებული, „ბ“-ანის ნაცვლად „ხ“ და ასე ამგვარად. მაშასადამე,
ეს სისტემა უკუღმა მობრუნებულ ანბანს წარმოადგენს და დასავლეთი ევრო-
პის პალეოგრაფიის Athassi „ატბაშს“ უდრის. ზემომოყვანილ ცნობაში ეს საი-
დუმლო ანუ ანჯანის ანბანი ფ. გორგიჯანიძის შეწყობილად არის გამოცხა-
დებული. ის გარემოება, რომ ს. ორბელიანს ანჯანის ანბანი მოხსენებული
არა აქვს, თითქოს უნდა გვაფიქრებინებდეს, რომ ეს ტერმინი მართლაც სა-
ყოველთაოდ გავრცელებული არ უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ამას ჯერ კიდევ
გამორკვევა სჭირდება. აქ რომ ფ. გორგიჯანიძე მხოლოდ განმაახლებელი
უნდა იყოს და სრულებით ახალ მომგონებლობასთან არ უნდა გვექონდეს
საქმე, ამას ის გარემოება ცხად-ყოფს, რომ ეს სისტემა ბერძნულ-რომაულმა
კრიპტოგრაფიამაც იცოდა. ამიტომ შესაძლებელია ფ. გორგიჯანიძე ან ძვე-
ლისა და მივიწყებულის განმაახლებელი ან სხვა ქვეყნის, ამ შემთხვევაში
სპარსეთის, მაგალითის მიმბაძველი იყოს, თუ იქ ამნაირი სისტემა არსებობდა.

¹ პ. ინგოროყვა, ძველი ქართული სასულიერო პოეზია, თბილისი, 1913 წ., გვ. XII.

² იხ. ფარსადან გორგიჯანიძე და მისნი შოთმანი, გამოცემა მ. ჯანაშვილისა,
თბილისი, 1896 წ., გვ. 72.

იმგვარადვე, როგორც ზემომოყვანილ საიდუმლო ანუ ანჯანის ანბანში ბგერათა აღმნიშვნელი ასოები ჩვეულებრივია და ხოლოდ მათი მნიშვნელობაა შეცვლილი, ამნაირადვე ასოთა ჩვეულებრივი მოხაზულობაა XVII—XVIII სს-ის ხელნაწერებში ნახმარ კრიპტოგრამებში, რომელთა მნიშვნელობა პროფ. აკ. შანიძემ განმარტა¹. ამ სისტემაში რიცხვითი და ფონეტიკური მნიშვნელობის შეცვლა საფუძვლად მიღებული.

„ჩვეულებრივი ასოებისთვის დათქმული ფონეტიკური მნიშვნელობის მინიჭების დროს მიღებულია მათი რიცხვითი მნიშვნელობა, სახელდობრ: ის ასოები რომელთა რიცხვითი მნიშვნელობა ერთეულს წარმოადგენს, ნახმარია იმ ასოების ნაცვლად, რომელნიც შესაბამისად ათასეულებს გამოხატავენ და წინაუკმო ათასეულების ასოები ასეულებისას ენაცვლებიან შესაბამისად. ამასთანავე „შ“ და „ჰ“ ერთიმეორის შესატყვისობად არიან მიჩნეულნი და ერთიმეორის ალაგას არიან ნახმარნი. ამ საიდუმლო ანუ სამალავადი ანბანის ვასალები ასეა წარმოსადგენი:

ერთეულები	1	2	3	4	5	6	7	8	9
	ა	ბ	გ	დ	ე	ვ	ზ	შ(3)	თ
	1000 →								9000
ათასეულები	ჩ	ც	ძ	წ	ჭ	ხ	ჯ	ჟ	(3)ც
	10 →								90
ათეულები	ი	კ	ლ	მ	ნ	ღ	ო	პ	ჟ
	100 →								900
ასეულები	რ	ს	ტ	უ	ფ	ქ	ღ	ყ	შ

ამგვარად, ამ სისტემით ერთეულების აღმნიშვნელი ასოების მაგიერ შესატყვისი ათასეულთა აღმნიშვნელი ასოებია ნახმარი და ათასეულების მაგიერ ერთეულების ასოებია მიღებული. ასევეა ათეულებისა და ასეულების აღმნიშვნელი ასოების შესახებ დაწესებული. ამგვარად შემდეგი კრიპტოგრამმა: „ჟქ ექ ნწ ბღწხრტრ ჩურკ უდჭიჩტრ რჭ ჩფ წჩ ურკჩ წქწჩ უჭჩწჩ ექფწფკ ოფ ჩფ:“ ასე უნდა იყოს წაკითხული: „ქე შე ფდ ცოდვილი ამისა მწერალი იე ან და მისთა დედა მამათა შენდნს ღნ ან“².

მაგრამ სამალავადი ანბანისათვის ამა თუ იმ ენის ანბანის ასოთა ჩვეულებრივი მოხაზულობის ხმარება საიდუმლოების შენახვის თვალსაზრისით იმ მთავარ ნაკლს შეიცავდა, რომ უკვე ასოთა გარეგნულობა მათ სადაურობას ამჟღავნებდა, ხოლო რაკი კრიპტოგრამის ენა ცნობილი იყო, ნიშნების გამოცნობის სიძნელე, თუ მეტად არა, სანახევროდ მაინც უკვე დაძლეულად უნდა ჩაითვალოს. ამიტომ ანჯანის ანბანის გამომგონნი ხშირად ბგერათა აღსანიშნავად ან სრულებით ახალ ასოს იგონებდნენ, ან სხვადასხვა უცხო ანბანებიდან ამოღებულსა და გადაკეთებულს ხმარობდნენ ხოლმე. ამგვარი სისტემის სამალავადი ანბანი ძველად ქართულადაც არსებობდა.

¹ ა. შანიძე, „ქართული კრიპტოგრაფიის ახალი ნიმუშები“, საქართველოს მუზეუმის მოამბე, 1921 წ., № 1, გვ. 63—68.

² იქვე, 67.

ამგვარი ანბანით არის ნაწერი გელათის მონასტრის № 4 ხელნაწერის მინაწერები, რომლის სურათი კ. კეკელიძემ გაუგზავნა ნ. მარს. ამ ნიმუშების სურათი ნ. მარს მოყვანილი აქვს, რომელმაც ეს საიდუმლო ანბანი გაარჩია და მისი გასაღები შეადგინა. აი, მისი გასაღებიც:¹

ა	ბ	გ	დ	ე
ჲ	ვ	ზ	თ	ი
კ	ლ	მ	ნ	ო
პ	ჟ	რ	ს	ტ
ყ	ფ	ქ	ც	ძ
ჩ	ც	ც	ც	ც
ც	ც	ც	ც	ც
ც	ც	ც	ც	ც
ც	ც	ც	ც	ც
ც	ც	ც	ც	ც

ამის მსგავსივე სისტემის კრიპტოგრამა პროფ. აკ. შანიძეს რუსეთის სამეცნიერო აკადემიის სააზიო მუზეუმის ერთ ქართულ ხელნაწერში უნახავს, სადაც ასოებად გამოგონილი ნიშნები არის ნახმარი, მაგრამ რომელნიც გელათის მონასტრის № 4 ხელნაწერში ნახმარისაგან თურმე განსხვავდებოდნენ. ნიშნების მნიშვნელობა აკ. შანიძეს გამოურკვევია, მაგრამ რვეული, სადაც ამის შესახები ცნობები ჰქონია, დაჰკარგვია².

პირადად მე იოანე ბატონიშვილისეულ ხელნაწერთა შორის ერთში არაბული რიცხვებითა და ასწვრივი ხაზებით დაწერილი კრიპტოგრამა მინახავს,

¹ ნ. მარსი, Один вид грузинского криптографического письма, ХВ, III, 205—207.

² ა. შანიძე, „ქართული კრიპტოგრაფიის ახალი ნიმუშები“, საქართ. მუზ. მთაბე № 1, გვ. 64, შენ. 1.

მაგრამ მაშინ არ აღმინიშნავს ამ ხელნაწერის № და შემდეგ უკვე იმ ხელნაწერს ვეღარ მივაგენი. ამიტომ შეიძლება ითქვას, რომ ქართული საიდუმლო ანბანი ჯერ კიდევ შესაგროვებელი და შეხასწავლია.

დროთა განშავლობაში ასოებს გარდა სხვადასხვა ნიშნებიც გაჩნდა, რომელნიც წამკითხველს დაწერილი თუ გამოქანდაკებული აზრის სწორედ გაგებას უადვილებდნენ. მათ საზოგადო სახელად „ნიშანი“ იყო მიღებული.

ნიშნებს სხვადასხვა მიზნით ხმარობდნენ: ზოგი დაწერილი აზრის გაგების გასაადვილებლად, ზოგი მთელი სიტყვებისა და რიცხვების შემოკლებით აღსანიშნავად, ზოგი კიდევ საგალობლის ჰანგის გადმოსაცემად. პირველი ჯგუფის ნიშნებს „განკუთხილობისა და ხასუანი ნიშნები“ ეწოდებოდა, მესამე „ხაზალობელი ნიშნები“ იყო, მეორე ჯგუფს საგანგებო განსაკუთრებულ სახელად „ძარაზმა“ და „პატივი“ ჰქონდა.

§ 10. ბგერის განსხვავებულად გამოთქმის ნიშნები

ყოველი ერის დამწერლობაში ანბანის შედგენილობა გარკვეულ ხანაში უკვე მთლად დასრულებული იყო ხოლმე, ცოცხალი ენა კი მუდამ ცვალებადია. იცვლება, რასაკვირველია, გამოთქმაც: ძველ ბერას იმდენად ახალი და განმასხვავებელი ელფერი ემჩნევა ხოლმე, რომ მის აღსანიშნავად წინათ მიღებული ასო უკვე გამოსადეგი არ არის ხოლმე. ასეთ ახალ, ხშირად გარდამავალ, ბგერათა აღბეჭდვისათვის ძველ ასოს შემოდან განსაკუთრებულ ნიშანს უკეთებდნენ ხოლმე.

1902 წ. სინას მთის მონასტრის ქართული ხელნაწერების აღწერის დროს ჩემი ყურადღება მიიპყრო ზოგიერთ ხელნაწერში სტრიქონს ზევით და სტრიქონს ქვევით დასმულმა ერთ და ორ-წერტილებმა, რომელნიც ზოგი ირიბად იყო განწყობილი. ამგვარი ორ-წერტილებისაგან შემდგარი ნიშნები სტრიქონს ზევით და ქვევით სიტყვებისათვის ასურულ დამწერლობაში იყო მიღებული და ქართულ ხელნაწერებში ნახმარი ორწერტილოვანი ნიშნები, ერთი შეხედვით, სწორედ ასურულისას მიაგვანან. მაგრამ ასურულში ეს ნიშნები ა, ე, ი, ო ხმოვნების გამოსახატავად იყო გარკვეული დროიდან შემოღებული, რადგან ასურულ დამწერლობას, ვითარცა სემიანთა დამწერლობასაც საერთოდ, ხმოვნების დასაწერად ანბანში ასოები არ ჰქონდა. ასურულში ამის გამო წერტილოვანი ნიშნებს თავიანთი დანიშნულებას ასრულება შეეძლოთ. ქართულ ანბანში ყველა ხმოვნისათვის განსაკუთრებული ასოები არსებობდა და ამიტომ ორწერტილოვანი ნიშნების შემოღებას შეუძლებელია ისეთივე აზრი ჰქონოდა, რა მიზნითაც ისინი ასურულ დამწერლობაში შემოღებული იყვნენ. რადგან სრულებით უაზროდ წერტილების დასხმით ტექსტის წერის დროს ისედაც საკმაოდ მომქანცველ მუშაობას არავინ გაირთულებდა და გაადიდებდა, ამიტომ ამ წერტილოვანი ნიშნების დანიშნულების გამოკვლევა საჭირო და მომავალი კვლევა-ძიების საკითხად უნდა გახდეს. პირველად გამოსარკვევია, რამდენად გავრცელებული იყო ეს სისტემა ძველ ქართულ დამწერლობაში?

ანა დედოფლისეული ქართლის ცხოვრების ხელნაწერის ტექსტში „ვ“ ასოზე სამწერტილიანი ნიშანი ზის ხოლმე ზევით. ამნაირად არის, მაგ., დაწერილი ციხე „ყველი“-ს სახელი. მარიამ დედოფლისეულ ქართლის ცხოვრების ხელნაწერში შესატყვის ადვილას (*513, გვ. 282) სწერია „ყველი“ „უ“-ნით, თავზე სამწერტილიანი „ვ“-ის მაგიერ. ასეთი შესატყვისობა გვაფიქრებინებს, რომ ვინის ზემოთ დასმული სამი წერტილით დამწერელს უნდოდა მკითხველთათვის ეგრძნობინებინა, რომ აქ ჩვეულებრივი „ვ“ ბგერა არ ისმოდა. რაკი არც „უ“ დაუწერია, ცხადია, მისი აზრით, ამ სიტყვაში არც „უ“-ლა ისმოდა. მაშასადამე, აქ „უ“-ისა და „ვ“-ის საშუალო ბგერა უნდა ყოფილიყო, ის ბგერა, რომელსაც ანტონ კათალიკოზმა გამოსახატავად უ ბრჯგუ მოუძებნა. შესაძლებელია, ბრჯგუობის ნიშანი სწორედ იმ სამი წერტილისაგან იყოს წარმომდგარი, რომელიც XV საგ. დამლევის ზემოდასახელებულ ხელნაწერში გვხვდება.

ბრჯგუობის ანუ „საბრჯგუსო ნიშნის“ განმარტება ანტონ კათალიკოზსა აქვს თავის გრამატიკაში. ანტონ კათალიკოზის სიტყვით, „ღრამნიშანნი სულისკუეთისა სახეთანი: ამას უკვე ზედწოდებულ ბრჯგუდ“ (ღრამ., 288). ბგერის „სხულადრე აღმოხვლა“ და „გამოხმობა“, „ზედწოდებულ ბრჯგუი“ (იქვე, 285). ერთგან მას ნათქვამი აქვს, რომ ბგერები „რომელნიცა არიან უტჳმონი, ითქმიან... ბრჯგუდ, რომელთაცა ზედა ნიშანი ესე საბრჯგუსანი დაგუსხამნ... თავით თჳსით ვერ გამოღებისათჳს ვმისა“ (იქვე, 116 — 117). თუმცა „უ“ ანტონ კათალიკოზს „თუტჳმოვან“ ბგერად მიაჩნდა, მაგრამ „თუ სადმე ლექსსა შინა ოდესმე შესუდების, მაგ., წჳა—გაბრჯგუდების მცირედრე და იკმევს ნიშანსა ბრჯგუისასა“-ო (ღრამ., 117). მაგრამ ეს განმარტება ბუნდოვანია და ძნელი გასაგები. საბა ორბელიანს უფრო შკაფიოდ აქვს ახსნილი „ბრჯგუ“ ტერმინის მნიშვნელობა. მისი სიტყვით, ბრჯგუ ყრუსა ნიშნაუდა და უ ბრჯგუც მართლა ყრუ უ-ნა იყო, რომელიც უკვე „ვ“-ს უფრო უახლოვდებოდა, თუმცა „ვ“-ინი არ იყო.

X § II რაქარაგმობის ნიშნები და წესი

ძველად, როცა მწიგნობრობა განუითარდა და დამწერნიც დახელოვდნენ, სისწრაფის გულისათვისაც და საწერი მასალის სიძვირის გამოც სიტყვათა სრული წერის მაგიერ მთელი მარცვლების გამოტოვებით შემოკლებული წერა შემოიღეს. ამ წესით დაწერილ სიტყვას ზევიდან განსაკუთრებულ ნიშანს უკეთებდნენ ხოლმე, რაც მკითხველთათვის იმის მაჩვენებელი და დამამტკიცებელი უნდა ყოფილიყო, რომ წაკითხვის დროს ეს ასონაკლები სიტყვა უნდა სრულად აღედგინა. ამგვარი წერის წესი ყველგან იყო ძველად მიღებული და საქართველოშიც იცოდნენ ხოლმე. ასოს, ან მარცვლის ნაკლებობის მაჩვენებელ ნიშანს „პატივი“ და „შარაგმა“ ეწოდებოდა. საბა ორბელიანს ნათქვამი აქვს „ქარაგმა ასო ნაკლების ნიშანი“-ო (ლექსიკ.) და „სადა ესე ჯდეს, ასო აკლია“-ო (იქვე, წინასიტყვაობა, XXVII).

ტერმინი „პატივი“ ეფრემ მცირის „გადმოცემისა“-დში დაწერილ შესავალშია ნახმარი. მას ნათქვამი აქვს, რომ ანტიოქიის მახლობლად მდებარე ბერძენთა სუმეონ-წმიდის მონასტრის წიგნთსაცავის ხელნაწერებში „საქიროდესა სიტყუსა თარგმანი (იგულ. თარგმანება) პატივთა ზედა წიგნისათა უწერია“-ო (ქკ^ბ 1, 21/). წინადადება ვგონებ გადამწერთაგან დამახინჯებული უნდა იყოს და დედანში, ალბათ, ასე ეწერებოდა: „პატივითა კიდეთა ზედა წიგნისათა უწერია“-ო. ერთი სიტყვით, ეფრემ მცირეს უნდოდა ეთქვა, რომ ბერძნულ ხელნაწერებში განმარტებას კიდევზე წერდნენ დაქარაგმებული სიტყვებით. პატივი სპარსული სიტყვაა და თავსაკრავსა და თანამდებობას ნიშნავდა. სომხურშიც შემოსული იყო, სადაც *պատիւ*, ქართულის მსგავსად, სხვათა შორის სიტყვის შემოკლების ნიშანსაც ეწოდებოდა.

ტერმინი „ქარაგმა“ კი ბერძნულიდან შეთვისებულ სიტყვად ჩანს. ბერძნულად τὸ χάραιγμα „ტო ქარაგმა“ შუბლის, ან ხელის ნაკუს ნიშნავდა და, რაკი ქარაგმაც განივი სწორი ან გახრილი ხაზის მსგავსად იწერებოდა, ალბათ, ამიტომ უნდა იყოს შემოკლების ნიშნის გამოიხატველ ტერმინად გამოყენებული.

ანტონ კათალიკოსის ქარაგმის უფრო ვრცელი და ზედმიწევნითი განმარტება აქვს. მისი სიტყვით, „ქარაგმი არს ღრამი რამჟმე ზედმდებარე ლექსთა დასამოკლებლად წერილისა“-ო (ღრამატიკა, 287). შემდეგ ქარაგმები მას ორ მთავარ ჯგუფად დაუყვია „შალრესობითისად“ და „საყოვლადოდ“. შალრესობითი ქარაგმები ღვთაებისა, წმიდანებისა და სხვა ხშირად სახმარებელ საპატიო სიტყვებზე იწერებოდა, საყოვლადო საზოგადო სიტყვებზე მიღებულ ქარაგმებს ეწოდებოდაო (იქვე, 287—288).

სიტყვათა შემოკლებითი წერის აღსანიშნავად შეიძლება ტერმინად „დაძარაზმება“ ვიხმაროთ. სიტყვათა შემოკლებული წერა გავრცელებული იყო როგორც ბერძნულად, ისევე ლათინურადაც. ქართველთა მეზობლებს, სომხებსაც, ქარაგმიანი წერა მიღებული ჰქონდათ. დასავლეთ ევროპაში საშუალო საუკუნეებში იგი იმდენად გავრცელებული იყო, რომ შემოკლებათა სისტემის უცოდინარს ხელნაწერის წაკითხვა გაუძნელდებოდა უკვე. ამიტომ უკვე რომაელების დროს შემოკლებათა კრებულები არსებობდა, ხოლო შემდეგ მაგნომ, არქიეპისკოპოსად დასმულმა, კარლოს დიდისათვის შემოკლებათა ახალი კრებული შეადგინა. რაკი შემდეგში შემოკლებითი წერა ჩვეულებრივ წესად იქცა, ამის გამო შემოკლებათა ამხსნელი სხვადასხვა სახელმძღვანელოებიც გაჩნდა, რომელთაგან XV საუკ. ყველაზე უფრო გავრცელებული იყო „Modus legendi abbreviaturas in utroque iure“. პალეოგრაფიისა და მეტადრე დიპლომატიკის შესწავლის დაწყებასთან ერთად მკვლევარსა ყურადღება ან შემოკლებათა სისტემაზეც მიიზიდა. J. L. Walther-მა VIII—XVI სს. ხელნაწერებიდან ფაქსიზიმულს წესით გადმოიღო, ამოკრიბა და კრებულად შეადგინა, რომელიც 1752 წ. J. H. Jung-მა Lexicon diplomaticum-ის სახელით გამოსცა. ამ მაგალითმა ბევრი წაახალისა, მაგრამ მხოლოდ 1846 წ. დაიბეჭდა შრომა, რომელიც, მართლაც, საყურადღებოა. ეს ნაშრომი L. A. Chassants ეკუთვნის და ეწოდება „Dictionnaire des abréviations“

latines et francaises... du moyen age", და იმდენად გავრცელდა, რომ 1884 წ. ამ წიგნის უკვე მეხუთე გამოცემა დაიბეჭდა. შასანის ღვაწლი იმაში მდგომარეობს, რომ მან შემოკლებათა მრავალრიცხოვან მასალებში შემოკლების რამდენიმე საერთო სახელმძღვანელო პრინციპი აღმოაჩინა და ამისდა მიხედვით სათანადო ტერმინოლოგიაც შექმნა, რომელიც პალეოგრაფიაში ეხლაც მიღებული არის. მისი დანაწილების, ცოტა არ იყოს, რთული სისტემა პაოლიმ გაამარტივა (მისი შრომის გერმან. თარგ. „Die Abkürzungen in der lateinischen Schrift des Mittelalters“). მეორე იტალიელმა პალეოგრაფმა J. Kaffelli-მ თავის 1899 წ. დაბეჭდილ „Dizionario di abbreviature latine ed italiane“-ში, რომლის 1901 წ. ლაბკვიცში გამოსულ გერმანულ თარგმანს „Lexicon abbreviaturarum“-ი ეწოდება, ყველა შემოკლება შემდეგ მთავარ ჯგუფად დაყო:

1) შემოკლებათა პირველი სისტემა სიტყვის მხოლოდ დასაწყის ნაწილსა წერდა, მეორე ნაწილს-კი დაუწერელს ტოვებდა და მის მაგიერ შემოკლების ნიშანს წერდა. ეს სისტემა პირველად ლ. შასანმა აღნიშნა და მანვე სახელად უწოდა suspension, ანუ შეკვეცა, რომელიც ამ სისტემას შერჩა: გერმანულ პალეოგრაფიაშიც Suspension-ს ხმარობენ. ლ. ტრაუბეს გერმანულად ამის შესატყვისად Weglassung-ს, ანუ გამოტოვებას ხმარობს, ბ. ბრეტ-პოლცი კიდევ Abbrechung-ს, მოტებას. ქართულად ამ წესს შეიძლება „ბოლოშეკვეცილობითი დაძარაგება“ ან მოკლედ „ბოლოშეკვეცილობა“ ეწოდოს.

2) შემოკლების მეორე სისტემა, პირიქით, სიტყვის პირველსა და ბოლო ბგერას ან მარცვლებს წერს, სამაგიეროდ შუა ნაწილის ასოებს დაუწერელსა ტოვებდა და სიტყვის თავზე შემოკლების ნიშნად ხაზი იყო ხოლმე გასმული. ეს სისტემაც პირველად შასანმა აღნიშნა და სახელად contraction-ი ანუ გამოტოვება უწოდა. ეხლაც პალეოგრაფიაში ამ სისტემას ეს სახელი აქვს და გერმანელებიც Kontraktion-ს ხმარობენ, რომლის შესატყვისად ლ. ტრაუბეს გერმანულად Auslassung-ი მიაჩნია. ქართულად ამის აღსანიშნავად შეიძლება ტერმინად „შუაშეკვეცილობითი დაძარაგება“ ან მოკლედ „შუაშეკვეცილობა“ ვიხმაროთ.

მე-3 და მე-4 სისტემა სიტყვის შემოკლებულს მეორე ნაწილს სხვადასხვა განსაკუთრებული სტენოგრაფიულის მსგავსი ნიშნებით წერდა ხოლმე.

მე-5 სისტემა შემოკლებას სიტყვის ზევით დაწერილი პატარა ასოებით ახერხებდა. საშუალო საუკუნეებში ეს სისტემა ძალიან იყო გავრცელებული.

მე-6 სისტემა შემოკლებულ ნაწილს საგანგებო ნიშნებით გამოხატავდა ხოლმე.

მაგრამ სიტყვათა შემოკლებითი წერის საკითხის მთავარი დებულებანი ლ. ტრაუბეს მიერ არის გამორკვეული. პირველად სწორედ მან მიაქცია იმ გარემოებას ყურადღება, რომ სიტყვათა შემოკლებათა მართო ტექნიკურ თვისებათი მიხედვით ჯგუფებად დაყოფა საკმარისი როდია, არამედ მათი ქრონოლოგიური უფროს-უმცროსობის საკითხის გამორკვევაც არის საჭირო. თვით ტრაუბეს მთავარ საკითხად სწორედ ეს მიაჩნია. ქარაგმიან ხელნაწერთა და

წარწერების შესწავლით მან დაამტკიცა, რომ უძველეს ხანაში სიტყვათა შე-
მოკლების ბოლოშეკვეცილობითი სისტემა ყოფილა მიღებული, ე. წ. suspen-
sion-ის სისტემა. რომაელები ამას litterae singulares-ს ეძახდნენ. ხოლო შემ-
დეგ, საშუალო საუკუნეებში ამის მაგიერ შუაშეკვეცილობის სისტემა, ე. ი.
Kontraktion-ი ვრცელდება, როდესაც სიტყვის დასაწყისისა და დასასრულის
ასოები იწერებოდა, შუაგულა კი ან გამოტოვებული, ან ორიოდვე ბგერით
აღინიშნებოდა¹.

ლ. ტრაუბემ სიტყვათა შუაშეკვეცილობითი წერის წესის სადაურ-
ბის საკითხიც გამოარკვია: ბერძნულ მწერლობას იგი დაბადების თარგმანთან
ერთად ებრაელთაგან უნდა ჰქონდეს შეთვისებული, რადგან ებრაულში, იმ-
გვარადვე როგორც დანარჩენ სემიან ერთა დამწერლობაშიც, სიტყვები ყო-
ველთვის უხმოვნებოდ იწერებოდნენ ხოლმე. წერის ეს წესი ბერძენ მთარ-
გმნელებს უნდა ბუნებრივად შემოკლებითი წერის წესად სჩვენებოდათ. ხოლო
რადგან ყველაფერი დაბადებაში მყოფი მისაბაძავ მაგალითად იყო მიჩნეული,
ამიტომ ბერძნულ ქრისტიანულ დამწერლობაშიც შეითვისეს, აქედან კი ლა-
თინურშიც გადავიდა².

დაქარაგმება გლინურსა და ბიზანტიურ დამწერლობაში ძალიან იყო მი-
ღებული და ყველანი იმნაირსავე დაქარაგმების წესს მისდევდნენ, როგორც
ლათინურ დამწერლობაში არსებობდა. დაქარაგმება იმდენად გახშირებული
და გადაქარბებული ყოფილა, რომ იუსტინიანე კეისარი იძულებული ყოფილა
ორაზროვნობისა და ბოროტმოქმედების თავიდან ასაცილებლად დაქარაგმება
სიგლებში სრულებით აეკრძალა³.

აღსანიშნავია, რომ იმისდა მიუხედავად, რომ უკანასკნელი 25 წლის
განმავლობაში არაერთი ძველი ქართული ტექსტი ხელნაწერების მიხედვით
სათანადოდ იყო გამოცემული და ამ გამოცემებს ქარაგმიანი სიტყვების სიაც
ჰქონდა ხოლმე დართული, მაინც დაქარაგმების წესითა და ქარაგმის სხვადა-
სხვა ფორმებით არავინ დაინტერესებულა და ეს საკითხიც ჯერჯერობით
სრულებით შესწავლილი არ არის.

ქარაგმა ქართულ დამწერლობაში სხვადასხვა დროს სხვადასხვანაირად
გამოიხატებოდა. მცხეთის ჯვრის ეკლესიის წარწერებში ქარაგმად სიტყვებს
ზევით სწორი განივი ხაზი(—)იხმარება. დამწერლობისდა მიხედვით ეს ქარაგმა
კიდურწერტილიანადაც შეიძლება იყოს გამოყვანილი და კიდურსოლებრივა-
დაც. ასევე სწორი განივი ხაზის სახითაა გამოყვანილი ქარაგმა ატენის ჯვ-
რის კვარცხლბეკის ვეჯან ატენელის წარწერაშიაც, კუმურდოს ტაძრის სტოას
მარჯამ დედოფლის წარწერაშიაც, ატენის სიონის 1060—5 წწ. წარწერაშიაც
და თვით ქ. ანისის XIV საუკ. პარველი ნახევრის საჰმაღინის წარწერაშიაც კი.

¹ L. Traube, Lehre und Geschichte der Abkürzungen, meine Vorlesungen und
Abhandlungen-ის I წიგნის გვ. 138—140.
² იქვე, 150—155.
³ J. Gardthausen, Griechische Palaeographie, II², 319—322.

მდივან-მწიგნობრულ დამწერლობაშიც მარტო უბრალო განივი ხაზი იყო ქარაგმად XIV საუკ-მდე.

მაგრამ კიქათორისძის რუსუდან დედოფლის დროინდელ წარწერაში შემდეგი სხვადასხვა სახის ქარაგმაა ნახმარი:

ქობაირის კედლის წარწერაში კიდევ თუმცა ამის მსგავსივე, მაგრამ მაინც ერთგვარი თავისებურებით შემკული ქარაგმები გვხვდება:

უძველეს, ხანმეტ ტექსტებიან ხელნაწერებში ქარაგმად განივი ხაზია მიღებული, მაგრამ თავში მას ზევიტკენ, ბოლოში კი ქვეითკენ მიმართული კალმის მსხვილი დანაქირები ანშვენებს ხოლმე. ჩვეულებრივ, ქარაგმა შემდეგშიც ასე იწერებოდა ხელნაწერებში, მაგრამ ზოგან ხაზი ოდნავ გახრილიც არის, მაგ. 864 წ. მრავალთავში და უბისის ტაძრის წარწერაში.

XV ს-დან მოყოლებული მხედრული დამწერლობის ძეგლებში ქარაგმას უკვე სრულებით განსხვავებული სახეობა აქვს და გაკრული ონივით იწერება.

ეხლა რომ ქართულ ძველ მწერლობაში სიტყვათა დაქარაგმების სისტემათა განხილვას შევუდგეთ, უნდა აღვნიშნოთ, რომ უძველეს ჯერეთ ცნობილ წარწერას, რომელიც დავით ბოლნელი ეპისკოპოსისაგან ბოლნისის სიონის გარეთ კედელზეა გამოყვანილი და დაახლოებით 506 წ. ახლო ხანებს ეკუთვნის, ქარაგმიანი სიტყვა არ მოეპოვება. პაზარუხტის წარწერაშიაც ყველა სიტყვა სრულად სწერია. მაგრამ ეს ორი წარწერა საკმარისი არ არის, რომ ამის მიხედვით დავასკვნათ, თითქოს ამ დროს საქართველოში დაქარაგმება ჯერ არ სცოდნოდეთ.

მცხეთის ჯვრის კედლის წარწერებში ერთი მხრით საკუთარი სახელები—გრლ, მქლ, სტე არის დაქარაგმებული, მეორე მხრით ვედრების გამომხატველი სიტყვები—წო = წმიდაო-ს და შე = შეწყალებ. თემისტიის 5 სტრიქონიან წარწერაში მხოლოდ ერთი სიტყვა ქსმან = ქრისტესმან-ს არის დაქარაგმებული. ისეთ შთაბეჭდილებას ახდენს, რომ სადაც ადგილის გამოზოგვა არ აიძულებდათ, დაქარაგმება იშვიათად იხმარებოდა.

ზემომოყვანილ მაგალითებში დაქარაგმების წესი სიტყვის, ან მთელი შუა ნაწილის, ან მისი უდიდესი ნაწილის გამოტოვებაზეა დამყარებული ისე, რომ სიტყვის ან მხოლოდ პირველი და უკანასკნელი ბგერა იწერება, მაგ., წო, შე, ან და ამას გარდა შუანაწილის ერთ-ერთი თანხმოვანიც, მაგ., გრლ-გაბრიელ, მკლ-მიქაელ, სტე-სტეფანე. როდესაც საკუთარი სახელის კანკლედობის casus obliquus-ი არის წარმოდგენილი, მაშინ ბრუნვის გამომხატველი ბგერაც იწერება ხოლმე, მაგ. ქსმან = ქრისტესმან. ყველა ზემომოყვანილ შემთხვევაში, ცხადია, „კონტრაქციონ“-ის, ანუ „შუაშემოკლებითი დაქარაგმების“ მაგალითები გვაქვს თვალწინ.

V—VI სს. ხანმეტ ტექსტებშიც დაქარაგმება ნახმარია, მაგრამ ზომიერად. სახელთაგან დაქარაგმებულია: იკ, იკს, —ონი, ონისა, ოლისა, ოა, ონ, ოა, ოო, —ლნ, ლთისა, ღა, ღნ, —ქყნა, იშლი. ნაცვალსახელთაგან: თქნ, თნმან, თქნდა, თქნთაჲ, —რნი, რლი, რლსა, რნ, რლითა, რლნი, რლთა, —ყლი, ყლისა, ყლსა, ყლმან, ყლივე. ზმნის ფორმათაგან ჩვეულებრივ: ხრქა, რქა. თანდებულთაგან: გნ, ზა, წე. კავშირთაგან: ად, ვა, ვდ, ვე, ვრ, რ, რა, რამცა, ხ.

ვეუან ატენელის VII—VIII ს. წარწერაში დაქარაგმება უფრო გახშირებულია. აქ საკუთარი სახელებიც დაქარაგმებულია: ქტე, ქტსჲ, ქტსთა, —ატნლ-ატენელ, —არსებითი სახელებიც: ძთა-ძალითა, —მხლნ —მამასახლისმან?, —ჯნი, ჯია-ჯვარი, ჯვარისა, —ნაცვალსახელებიც: შნდთა-შენისაჲთა, რლთა-რომელთა, ყლთა-ყოველთა. რასაკვირველია, დაქარაგმებულია აგრევე „ან იყნ“-ამცნ იყავნ.

ამ დაქარაგმებულ სიტყვათაგან, ერთის გარდა ყველანი შუაშემოკლებითი დაქარაგმების სისტემას ეკუთვნიან, ერთხ კი „ატნლ“, რომელიც = ატენელ-ს, ის თავისებურება აქვს, რომ შუაში უხმოვნოდ არის დაწერილი და მხოლოდ თანხმოვანი აქვს შენარჩუნებული.

ამ უკანასკნელი მოვლენის თვალსაზრისით საყურადღებოა ჭილ-ეტრატის იადვარი, რომელშიაც შუაშემოკლებითი დაქარაგმების წესიცაა ნახმარი (მაგ., ად, გი = გუერდი, ვა, ოო, რნ, ქე, შე, რნ, ჯა-ჯმაჲ), მაგრამ ხშირია ისეთი დაქარაგმება, როდესაც სიტყვის მარტო თანხმოვანები იწერება ხოლმე. ხმოვანი ასეთი დაქარაგმების დროს იწერება მხოლოდ თავში და ბოლოში, თუ სიტყვა ხმოვნით იწყება ან თავდება. ამნაირი დაქარაგმების მაგალითად შეიძლება დასახელებული იყოს: ბნსჲ, გგლზნ, გლზსა, გქბთ, ვტყთ, ზცთ, მნთა, მცხენე, სლსა, ოგლბთ, ოკდო, ტქბლთა, ლლტყვსა, შგწყლნ, შსწრვდ, ცცხლსა, წმდთა, ცდვთა, წყლბჲ, ჯლთა და სხვაც ბევრი ამის მსგავსი. რადგანაც დაქარაგმების პრინციპი სიტყვის უხმოვნოდ დაწერაზეა დამყარებული, ამიტომ ასეთ წესს შეიძლება „უხმოვნოდ დაქარაგმება“ ვუწოდოთ. ეს სისტემა, უეჭველია, სემიანთა დამწერლობის მიმბაძველობას წარმოადგენს, რადგან ებრაულად, ასურულად და არაბულად წერის დროს ხმოვნები არ აღინიშნება და სემიანთა ანბანებში ხმოვნებისათვის ასოები არც კი არსებობს.

დასასრულ, აღსანიშნავია, რომ ქილ-ეტრატის იადგარში თანდებული „გან“ დაქარაგმების დროს მხოლოდ დასაწყისი ასოთია წარმოდგენილი: ჩემთაგ^რ = ჩემთაგან-ს, საონჯეთაგ^რ — საუნჯეთაგან. ქართულ მდივანმწიგნობრულ დამწერლობაში ამნაირი დაქარაგმება უფრო ხშირია, მაგ., ქკზი = ქართლის კათალიკოზ-ს, კ = კათალიკოზ-ს, ქ = ქკონდიდელს, მწუ ხუცესი = მწიგნობართ-უხუცესს, მ = მთავარ მამას, მწი = მთავარებისკოპოსს, წ = წილქნელს (იხ. ოპიზ. და შიომღვ. მონასტრ. საბუთები XI — XII სს.) და სხვა. მაინც, ასე მხოლოდ რამდენიმე ხშირად სახმარებელი სახელის დაქარაგმება ყოფილა წესად მიღებული. ასეთ წესს შეიძლება „მხოლოდასოიანი დაქარაგმება“ ეწოდოს.

მეტად საყურადღებოა დაქარაგმების მხრივ ყალაბოინას ეკლესიის 983 წ. წარწერა: იქ დაქარაგმებულ სიტყვებს ბოლო აქვთ შეკვეცილი. ეს გარემოება ამ ძეგლის გამომცემელს ე. თაყაიშვილს აღნიშნული არა აქვს და წანაკითხშიც ზოგან შევსებულია (იხ. Apx. შკც. III, 4—5).

თვით წარწერა ასეა ამოკრილი:

1. სახელი დთ აღთ დ	7. სადებელ
2. მეოხებითა წდ ლთის	8. ლოცველად ძმა
3. აშობელისათ და	9. შვილთ ჩნ დ სჯარა
4. შეწევნი ნათლიცე	10. სცლ ჩნ ბაგრტ ქრთ
5. ა აღვშე წდ ესე ე	11. თა მეფობსა დავ[ით კ]
6. მე დ ო ვ	12. ორაბლატობს ერ [თ]
	13. ობით აღ ლნ ქრონ [კ]
	14. ონი იყო სკ

ამ წარწერაში შემდეგი არაჩვეულებრივი დაქარაგმება გვაქვს: სახელი = სახელითა, დ-და, შვილთ-შვილთა, შეწევნი-შეწევნითა, აღვშე - აღვაშენე, წდ-წმიდა, სცლ-სალოცველად, აღ-აღიდენ. ყველა ამ შემთხვევაში დაქარაგმებულ სიტყვებს ბოლოები დაუმთავრებელი აქვთ და წამკითხველმა უნდა შეავსოს. დაქარაგმების ამნაირი სისტემა ამ და შემდეგი დროის ეპიგრაფიკულ ძეგლებშიც გვხვდება. ცხადია, რომ აქ ე. წ. სუსპენზიონის ანუ ბოლო-მოკვეცილობითი დაქარაგმების წესი გვაქვს.

ზემონათქვამიდან ცხადი ხდება, რომ, რამდენადაც ჯერეთ ცნობილი ძეგლებიდან ჩანს, ქართული დამწერლობათამცოდნეობისათვის ლ. ტრაუბეს დებულება დაქარაგმების წესის ქრონოლოგიური თანმიმდევნობების შესახებ გამოსადეგი არ არის: პირიქით, საქართველოში სუსპენზიონი, ან ბოლოშეკვეცილობითი დაქარაგმება, უძველეს ხანაში კი არა, არამედ X — XI სს-ში გვხვდება. მაგრამ საბოლოო დასკვნა აქაც მომავლის საქმეა.

ორი გარემოებაა კიდევ აღსანიშნავი: ერთი ის, რომ დაქარაგმების ერთ-სახეობა ხშირად დარღვეული არის ხოლმე და ერთი და იგივე სიტყვა ყოველთვის ერთნაირად არ არის დაქარაგმებული, არამედ სხვადასხვანაირად. შესაძლებელია აქ მერმინდელ გადამწერელთა ნამუშევრის კვალი იყოს. მომავალმა გულდასმითმა შესწავლამ ეგებ ისიც გამოარკვიოს, რომ ქართულ დამწერ-

ლობაშიც სანწერლობო მიმართულებათა მიხედვით გარკვეულ დაქარაგმებას მისდევდნენ,—მეორეც ის, რომ ერთსა და იმავე ძეგლში დაქარაგმების რამდენიმე წესი არის ხოლმე გამოყენებული, ზოგჯერ, როგორც ეს ზემომოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, ერთი სიტყვის დაწერის დროსაც ამნაირ მოვლენა გვხვდება ხოლმე.

დასასრულ, უნდა აღინიშნოს, რომ ასო-რიცხვნიშნებსაც ხშირად ზევიდან ქარაგმა აქვთ ხოლმე.

X § 12. განკვეთილობისა და სასვენი ნიშნები

თავდაპირველად ადამიანი ჯერ იმდენად განვითარებული და დახელოვნებული არ იყო, რომ წერისა თუ წარწერის ამოჭრის დროს სიტყვებისა და წინადადებათა დაყოფაზე ეფიქრა. მაშინ ის მხოლოდ იმაზე ზრუნავდა, რომ ასოები სწორედ გამოეყვანა. ამიტომ ყველგან და ყველა ენაზე უუძველესი წარწერები ისეა შედგენილი, რომ ასო ასოს მისდევს და არც სიტყვები და არც, მით უმეტეს, წინადადებები ერთიმეორისაგან დაშორებულიც კი არ არის. სად თავდება ერთი სიტყვა და სად იწყება მეორე, არა ჩანს. არც ის ჩანს, სად თავდება ერთი წინადადება და სად იწყება ახალი. ეს თვით მკითხველმა უნდა გამოარკვიოს. მხოლოდ შემდეგში მიუხვდა ადამიანი სიტყვების ერთიმეორისაგან განცალკევების მნიშვნელობას და საამისოდ ნიშნები იქნა შემოღებული. მაგრამ ეს სასვენი ნიშნები კი არ ყოფილა, რომელთა საშუალებით წინადადება წინადადებისაგან და თვით ერთს წინადადებაშიაც წევრთაშორისი გრამატიკულ-ლოგიკური დამოკიდებულება აშკარადდება ხოლმე, არამედ მხოლოდ სიტყვათა მექანიკური განცალკევება იყო. ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ ამ ხანაში არამცთუ სიტყვებსა ჰყოფენ ნიშნებით ერთიმეორისაგან, არამედ რთულ სიტყვებსაც ანაწილებდნენ და თანდებულებიან ზმნებსაც და ორ-ნაწილად არსებით სახელებსაც განცალკევებულად წერდნენ: თანდებულსა და ზმნას შუა, რთული სიტყვების ნაწილებს შორისაც იმგვარადვე იყო ხოლმე ნიშანი ჩასმული, როგორც დამოუკიდებელ სიტყვებს შორის.

დიდ ხანს, საუკუნეთა განმავლობაში, კაცობრიობას განკვეთილობისა და სასვენი ნიშნების საქიროებაზე წარმოდგენაც კი არ ჰქონდა და უმათოდ წერდა და კითხულობდა. ამიტომ შედარებით ძალიან გვიან გაჩნდა განკვეთილობისა და სასვენი ნიშნები. მათი აუცილებლობის აზრიც ნელნელა განმტკიცდა და მხოლოდ თანდათანობით ჩამოყალიბდა მათი ხმარების წესრიგიც.

სანამ ხანვეტი პალიმფსესტები აღმოჩნდებოდა, ეფრემ მცირის სიტყვების ზეგავლენით გვეგონა, რომ განკვეთილობისა და სასვენი ნიშნები საქართველოში პირველად ეფრემ მცირემ შემოიღო. მაგრამ სახარების ხანვეტი ტექსტები ცხად-ყოფენ, რომ როგორც განკვეთილობისა, ისევე სასვენი ნიშნები ქართულ მწერლობაში უკვე VI ს-ში უხმარიათ. შემდეგ, არაბთა ბა-

ტონობაში VII—VIII სს-ში მომხდარი შედარებითი დაქვეითების წყალობით, სასვენი ნიშნების ხმარებას გადაჩვეულან და მხოლოდ განკვეთილობის ნიშნები-ღა უხმარიათ.

ხელმეორედ რომ ქართულ მწერლობაში სასვენი ნიშნები შემოიღეს, „სახუნად“-აც და „განსაკუთელად სიტყვა“ წერტილები იხმარებოდა მხოლოდ. **წერტილი** (1091 წ. ხელნაწ., ქცები I, 215; ეფრემ მცირე, ქცები I, 218) ზმნა „წერტვა“-საგან ნაწარმოები მიმღეობაა, რაც ჩხვლეტასა ნიშნავდა. მაშასადამე, პირველად „წერტილს“ ნაჩხვლეტის მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა და ჰქონდა კიდევ. ეს გარემოება საბა ორბელიანმააც იცოდა და ლექსიკონში მოხსენებული აქვს. თავდაპირველად წერტილს ხმარობდნენ მხოლოდ „**განსაკუთელად სიტყვა**“, რომ სიტყვები ერთიმეორისაგან გაეყოთ და მათი წაკითხვა გაეადვილებინათ. საამისოდ ორი ან სამი წერტილი იყო მიღებული. ამ დროს არც ავტორები, არც გადამწერენი მოთხრობის აზრთა ერთიმეორისაგან გამოყოფაზე არ ფიქრობდნენ, ისე რომ თვით წამკითხველის საქმე იყო და მის ცოდნასა და მიხვედრილობაზე იყო დამოკიდებული, თუ როგორ გაეგო თხზულების სინტაქსური აგებულება და ავტორის აზრი. დიდებულ ქართველ მეცნიერს ეფრემ მცირესაც აღნიშნული აქვს, რომ წინანდელ ქართველ ავტორებს „არარაჲ ეღუაწა წერტილითა განკუთებისათჳს საკითხავთაჲსა“, ისე რომ სწორედ ამის გამო „ზეპირით უკმდა გაკუთებაჲ ყოველთა სახელოვანთა მკითხველთა“. ამგვარ პირობებში, თავის-დათავად ცხადია, რომ წამკითხველს თხზულების „**მართლად განკუთილობის**“ სრული რწმენა არ შეიძლებოდა ჰქონოდა. მხოლოდ გიორგი მთაწმიდელს შემოუღია პირველად განკვეთილობის ნიშნები. ამავე ხანაში კი ბერძნებს, ეფრემ მცირის მოწმობით, სასვენიცა და განკვეთილობის ნიშნებიც საყოველთაოდ შემოღებული ჰქონიათ, ამის წყალობითო, — ამბობს ზემო-აღნიშნული ქართველი მეცნიერი, — „ესოდენ მისანდობელ არს წიგნები მათი მართლად გაკუთილობისათჳს, ვითარ ჩუენი საგალობელი, რაოდენი დიდისა მის მნათობისა გიორგი მთაწმიდელისაგან თარგმნილ არს“-ო (ქცები I, 218).

გიორგი მთაწმიდელის შემდგომ სასვენი-განკვეთილობის ნიშნების შემოღება ქართულ მწერლობაში ცნობილმა ეფრემ მცირემ სცადა. მან საფუძვლად წერტილი აიღო და მთელი სისტემა შეიმუშავა. ტექსტის დანაწილებისა და ნიშნების ხმარების დროს ეფრემ მცირეს გაუთვალისწინებია მხოლოდ სამ-ოთხგვარი შესაძლებლობა: ერთი მხრით, მას საჭიროდ მიაჩნია საგანგებო ნიშანი „**მცირედ სახუნად**“ და „**დიდად სახუნად**“, მეორე მხრით — „**სრულიად დასაბოლოებლად და ახლად დასაწყებელად სიტყვა**“, ანუ მოთხრობისა. ამას გარდა, მას აუცილებლად მიაჩნია ნიშანი „**განსაკუთელად სიტყვა**“. ამ სინტაქსური დამოკიდებულების ცხადყოფელ ნიშნებს გარდა, ეფრემ მცირემ ერთ-ერთი მათგანი სადეკლამაციო მიზნით, „**ამის საკვებად**“ იხმარა, რომ მკითხველს სცოდნოდა, სად რაგვარი ხმის მოქცევით უნდა წაეკითხა დაწერილი ტექსტი, რომ სწორედ ამ ადგილას უნდა „**კმაჲ იქციოს მკითხველმან**“ (ქცები I, 218).

ეფრემ მცირემ შემდეგი განკვეთილობისა და სასვენ ნიშნები შემოიღო: „ყოველივე ჩემ მიერ თარგმნილი წიგნი ერთ წერტილად და ექუსწერტილად გამიკუეთია“-ო, — ამბობს იგი. „**მრწამრილი უკვე—მცირედ სასუნად, მრწამრილი—გასაკუთელად სიტყუაჲ და სამწამრილი—დიდად სასუნად, მქუსწამრილი—სრულიად დასაბოლოებლად და ახლად დასაწყებლად სიტყუაჲ**“. მაგრამ „არს ოდესმე იშვათ რომელ არა დასაბოლოებლად ზის ექუსწერტილი, არამედ ჯნისა საქცევად ოდენ, რომელი-ესე მეტაფრასთა შინა უფრო იპოების, რაჟამს მოწამე მსაჯულისა მიმართ მეტყუელებდეს და მყის ღვთისა მიმართ ცვალის მეტყუელებაჲ, ესევეთარსა ამას ადგილსა ექუსწერტილი უზის არა რათა დააბოლოოს, არამედ რათა ჯმაჲ იქციოს მკითხველმან“-ო (ქკბი I, 218). ეფრემ მცირის შემოღნიშნული სისტემა მთელმა განათლებულმა ქართველობამ მიიღო. ამ სისტემის გავლენის კვალი თვით მდივან-მწიგნობრულ დამწერლობასაც კი ემჩნევა და სიგლების შინაარსისდა მიხედვით დანაწილების აღსანიშნავად XI საუკ. დამლევიდან უკვე იხმარება (ამაზე იხ. ჩემი ქართული სიგელთაშეცოდნეობა).

აღსანიშნავია, რომ ანა დედოფლისეული ქართლის ცხოვრების ხელნაწერში სიტყვათა ერთიმეორისაგან განკვეთილობის ნიშნად სამი წერტილია ნახმარი, სასვენ ნიშნად კი მძიმეა შემოღებული.

საბა ორბელიანს თავის ლექსიკონში განკვეთილობა—სასვენ ნიშნების შესახებ არაფერი აქვს ნათქვამი. თუმცა „მძიმე“, რომელიც ანტონ კათალიკოზს (და უკვე უწინაც) სასვენ ნიშნად აქვს ნახმარი, საბასაც მოეპოვება, მაგრამ სულ სხვანაირად არის განმარტებული. თვით ნიშნის (,) გამოხატულების შემდგომ საბა ორბელიანი ამბობს: „ამას ეწოდების ვარია, რომელ არს მძიმე, სადა ქუეილამ უჯდეს, მუნ ჯმის დადაბლება ჯამს“-ო (წინასიტყვაობა, XXVII). მაშასადამე, გამოჩენილ ქართველ მეცნიერს მძიმე საინტონაციო ნიშნად მიაჩნია და არა სასვენ ნიშნად. ანტონ კათალიკოზი კი ამბობს: „სულისკუეთისა მიერ განჩეულნი სიტყუანი არა სრულად და დასასრულად დაინიშნუიან წერილთა შინა რომელთამე ღრამთა მიერ. დანიშვნა არასრულისა სიტყუსა იქმნების წერილთა შინა ღრამით ამით, მაგალითებრ (,) და ამას უკვე ზედწოდებულ ვარია, ხოლო ჩვენებრ მძიმე. დანიშვნა სრულისა იქმნების ნიშნითა ამით, მაგალითებრ (.) და ამას უკვე ზედწოდებულ სტილმა, ხოლო ჩვენებრ წერტილი. ხოლო დანიშვნა დასასრულ სიტყუსა იქმნების ნიშნითა ამით, მაგალითებრ (:) და ამას უკვე ზედწოდებულ ჩვენებრ ორა წერტილი“¹. ეს ანტონ კათალიკოზის დებულება XVIII საუკ. მეორე ნახევარში საქართველოში საყოველთაოდ მიღებული იყო.

§ 13. პირობითი ნიშნები

განკვეთილობისა და სასვენ ნიშნების გარდა, სხვა ბევრნაირი ნიშნები არსებობდა. ზოგი უბრალოდ ხსოვნისათვის იხმარებოდა და მხოლოდ პირადი მნიშვნელობა ჰქონდა; მაგ., დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს მოთხრო-

¹ ანტონ კათალიკოზი, ქართული ღრამატყა, 1885 წ., გვ. 293, § 48.

ბილი აქვს, რომ დიდებულმა მეფემ „წინა დაიდვა ოდესმე წიგნი სამოციქულო წარსაკითხავად და, რაქამს დაასრულის, ნიშანი დასუის ბოლოხა წიგნისახა, ხოლო მოქცევასა წელიწდისასა მით ნიშნით აღვთუალეთ, ოცდაოთხჯერ წარეკითხა“-ო (ცა მწუთ-მწესა ღთსი, *548, გვ. 319). ცხადია, დავით აღმაშენებელს რაღაც ნიშანი უხმარია იმის აღსანიშნავად, რომ თხზულება წაკითხული ჰქონდა. ეს ნიშანი და მისი მნიშვნელობა მეფის მახლობელ პირებსაცა სცოდნიათ, ისე რომ ამის წყალობით შეეძლოთ გამოერკვიათ დავით აღმაშენებელს რომელი წიგნის კითხვა უფრო ჰყვარებია და თითოეული მათგანი რამდენჯერ წაუკითხავს.

ნიშნებს სხვადასხვა ცნების მოკლედ გამოსახატავადაც ხმარობდნენ ხოლმე, მაგალითად, იმის მაგიერ, რომ დაეწერათ თავი, ან ბოლო, ან ღამისთევად, ან სხვა რომელიმე ტერმინად მიღებული სიტყვა, სიმოკლისათვის შესატყვის ნიშანსა წერდნენ. სინას მთის მონასტრის 992 წ. № 16 ხელნაწერში და სხვაგანაც მაგ., ნათქვამია: „სადა სახარებისა თავი არს დასაწყებელი ესე ქანწილი ზის ნიშნად, სადა დასრულდებოდეს ბოლო, ესე ჯი ზის სინგურათვე, კეთილად გულისხმა-ყა“-ო (იხ. გვ. 316 v., აგრეთვე იმავე მონასტრის № 19 ხელნაწ., გვ. 262 v—278 v, შეად. ქკბი I, 208, 5). მაშასადამე, დასაწყისის ან თავის აღსანიშნავად „ქანწილი“¹ ყოფილა მიღებული, დასასრულისათვის—„ჯმარი“. „ქანწილი“ ან „წილქანი“ თავის ანუ დასაწყისის ნიშნად მიღებული ყოფილა საზოგადოდ. თ. ს. უ. მუზეუმის № 37 თუ 38 ხელნაწერში, სადაც ათანასი ალექსანდრიელის ფსალმუნთა თარგმანებისა და დანაწილების წინასიტყვაობაა მოთავსებული, სხვათა შორის, ნათქვამია: „სადა წერილ იყოს ესე ვითარმედ „თაყუანისცემაჲ“, ცან-ლა, მუნ დიდებად ითქუას და მუნვე წითლითა წილქანი ზის და ესე ფსალმუნთა, ხოლო კანონთა თავი თუთ საცნაურ არს და თანავე ჩამოწერილ არს“-ო (ქკბი I, 94 და მ. ჯანაშვილი, ქლი მწერლობა I, 190).

სინას მთის ქართველთა მონასტრის დაუღალავ მწერალს იოანე-ზოსიმეს კიდევ თავის საეკლესიო კალენდარში შემდეგი ნიშნები აქვს ნახმარი: „ესე ნიშანი (წრე შუაში მოქცეული ჯვარედინით) ღამის თევიაჲ არს: და ესე ნიშანი X ს-პირნსათჳს არს: და ესე ნიშანი: ≡ უამის წირჳსათჳს არს: საბა წმიდისა წესსა ზედა, გულისხმა-ყავ, :: ესე მარხვანი წმიდათა დღესასწაულთანი“-ო, და თავის ნაწარმოებში მართლაც ამ სიტყვების მაგიერ ყველგან შემომოყვანილი ნიშნები დაუსხამს.

პირობით ნიშნად „ჩიტის თუალი“-ც გვხვდება ხოლმე. საქ. საისტორიო საზოგადოების 1661 წ. № 342 უამნგულანში ნათქვამია: „ესე დასდებლნი და გალობანი, რომლისაცა მოციქულისათჳს გინდეს, ამისთჳსცა ითქმიან სიტჳსა ქცევითა, გარნა სადაცა ჩიტის თუალი ჯდეს, სახელს მას აღგილს იტყოდნი“-ო². მაშასადამე, „ჩიტის თუალი“ სახელდებას აღნიშნავდა.

¹ ქანწილი, ან წილქანი წარმოადგენს ხუცურთა ასომთავრული „ქ“ და „წ“ ასოების შენაერთის მონოგრამას.

² ე. თაყაიშვილი, საისტ. მასალ. II, 50.

ს. ორბელიანსაც თავის ლექსიკონის შესავალში ხელნაწერებისა და მისგან ნახმარი პირობითი ნიშნები აღუნუსხავს განმარტებითურთ (იხ. გვ. XXVIII და XXIX). საბას ნათქვამი აქვს: „ესე ოთხი ნიშანი ქუეყნის მზომელობის ქელოვნებანი არიანო“ და ამას შემდეგი ახსნა მისდეს, - „... ამას ეწოდების სტილმა, რომელსა ჩვენ წერტილს და სახელს სდებენ ერთად. — ამას უწოდენ ღრამად, მეორედ, რამეთუ წერტილისაგან წარზიდულ არს. ¶ ამას უწოდენ ეპიფანიად, რომელიცა ზედაკერძო იხილების. - ¶ ხოლო ამას უწოდენ სტერეოდ, რომელიცა ქუემო კერძო გვაში იყო რისაცა... შეისწავლე ქართულადცა სახელები ესე არს: სტილმასი — წერტილი, ღრამმასა — წარზიდული, ეპიფანიასი — ხაჩინო, სტერეონისი — მყარი“-ო.

ნიშნების სახელები ბერძნულია და ამის გამო საფიქრებელი იყო, რომ ბერძნულიდან ნათარგმნი თხზულებებიდან უნდა იყოს შემომოყვანილი ცნობები და ნიშნებიც ამოდებული, მაგრამ ბერძნულში ამგვარი ნიშნები, რამდენადაც გარდტჰაუზენის თხზულების მიხედვით ამის გამორკვევა შეიძლება, არა ჩანს.

§ 14. კისხვთნიშნები და ურდის საანბარიშო ნიშნები

რიცხვის ოდენობათა აღსანიშნავად თავდაპირველად მხოლოდ ხაზებსა ხმარობდნენ. თითოეული ხაზი ერთეულს აღნიშნავდა. ეხლაც წერა-კითხვის უცოდინარნი ამგვარადვე იქცევიან და ხეზე დანით დააქდევნენ ხოლმე: რამდენი ქდეც არის ამოჭრილი, იმდენი ერთეული არის ნაგულისხმევი. განვითარების ამ საფეხურზე ჯერ ათეულებისა და ასეულების გასარჩევად არავითარი განსაკუთრებული ნიშნები არ მოიპოვება, რაც ცოტად მაინც დაწინაურებული ერისათვის სრულებით აუცილებელია. ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ უკვე კრიტოსელთ ერთეულებისათვის ასწვრივი ხაზი ჰქონდათ ხოლმე განკუთვნილი, ათეულებისათვის კი განივი ხაზები, ასეულების გამოხატვა კი წრეებით სცოდნიათ. კვიპრელებსაც დაახლოებით ამგვარივე სისტემა ჰქონდათ¹.

ბერძნებსაც ემჩნევათ ხაზებით რიცხვითი ოდენობის აღმნიშვნელობის კვალი, მაგრამ განსაკუთრებით პირველი ოთხი რიცხვისათვის-ღა ჰქონდათ შენარჩუნებული I II III IIII. ხუთიდან მოყოლებული მთავარ ოდენობათა აღსანიშნავად უკვე ამ რიცხვთა სახელების დასაწყისს ასოებსა ხმარობდნენ ხოლმე, მაგ., 5 Πέντε—Γ', 10 Δέξα—Δ, 100 Ηεξατήν—Η, 1000 Χίλιοι—Χ. ამაზე მცირე ოდენობისათვის კი ხუთამდის ისევ ხაზებით კმაყოფილდებოდნენ ხოლმე. ამგვარად, 6 ასე იწერებოდა ΓΙ, 7—ΓΙΙ, 8—ΓΙΙΙ, 9—ΓΙΙΙΙ, 10—Δ, 11—ΔΙ, 12—ΔΙΙ, 13—ΔΙΙΙ, 14—ΔΙΙΙΙ, 15—ΔΙ', 16—ΔΙ'Ι და ასევე დანარჩენიც 20-მდე. დოდეკა-ს აღსანიშნავად Δ Δ იხმარებოდა, 30—ΔΔΔ, 40—ΔΔΔΔ, ხოლო 21—ΔΔΙ და სხვა. 100—Η, 200—ΗΗ, 300—ΗΗΗ, 400—ΗΗΗΗ და სხვა². როგორც ნათლად ეტყობა, ეს სისტემა ერთისა, 5, 10, 100 და 1000 კომბინაციაზეა დამყარებული.

¹ გარდტჰაუზენი, ბერძნ. პალ., II², 354.
² იქვე, 354—355.

ამ სისტემამ დიდხანს იბატონა საბერძნეთში და ჯერ კიდევ პერიკლეს დროს ამას ხმარობდნენ ოფიციალურ საბუთებსა და ანგარიშებში. შემდეგ კი ანბანის რიცხვ-ნიშნები იყო ამისათვის შემოღებული. ეს რიცხვითი ანბანი, რასაკვირველია, მაშინ კი არ იყო შედგენილი, როდესაც საყოველთაოდ გავრცელდა და ათენშიაც მიღებულ იქნა, არამედ გაცილებით უფრო ადრე. ე. ლარფელდის აზრით, იგი 700 წ. კ. წ. უკვე შედგენილი უნდა ყოფილიყო მილეტში და შემდეგ იქიდან გავრცელდა სხვაგანაც საბერძნეთში¹.

რომაელებმა თავიანთთვის განსაკუთრებული, ესლა რომაული რიცხვითი ნიშნების სახელით ცნობილი, სისტემა შეიმუშავეს, რომელიც ძირითადი და ნაწარმოები ნიშნების შეერთებით ახერხებს ყოველგვარი ოდენობის გამოსახვას. ძირითადი ნიშნები იყო I, V, X, L=50, C=100, D=500 და M=1000. მომატების ნიშანი ძირითადისას მარჯვნივ უზის ხოლმე, მაგ., II=2, III=3, VI=6, 11=XI, 12=XII, 51=LI, ხოლო გამოკლების აღსანიშნავად ნიშნები ძირითადს წინ უძღვის და მარცხნივ უზის, მაგ., 4=IV, 9=IX და სხვა.

ეგრეთწოდებული არაბული რიცხვითი ნიშნები თვით არაბებს, არაბი მეცნიერის მასუდის სამართლიანი ცნობით, ინდოელთაგან აქვთ შეთვისებული. VIII საუკუნეში არაბებს იგი უკვე საყოველთაოდ მიღებული ჰქონდათ. 813—833 წწ. მოჰამედ იბნ მუსამ ალ-ხვარაზმელმა შეადგინა თავისი თხზულება ნრიცხველობის შესახებ. ეს ნაწარმოები არაბულიდან დაახლოებით 1120 წ. ლათინურად გადათარგმნილი იყო. იგი XIV საუკ. ხელნაწერებში „Liber Algorismi“-ს სათაურით იყო შენახული. ამ თხზულებიდან დასავლეთ ევროპას უკვე XII საუკ. საშუალება ჰქონდა ე. წ. არაბული ციფრები შეესწავლა. უძველესი ლათინური ხელნაწერი, რომელშიაც არაბული ნიშნებია ნახმარი 1143 წ. არის დაწერილი. ხელნაწერები XII საუკუნის მეორე ნახევარს ეკუთვნიან. მაგრამ არაბულ ციფრებს XV საუკუნემდე იშვიათად ხმარობდნენ ხოლმე². ბიზანტიელებმა ამაზე უფრო გვიან დაიწყეს მათი ხმარება, რასაკვირველია, დასავლეთის ზეგავლენით.

საქართველოშიაც უძველეს, ქრისტიანობის ხანაში რიცხვის აღსანიშნავად, ბერძნულის მსგავსად, ანბანის ასოები იხმარებოდა ხოლმე. უკვე ხანშეტუქსტებში ანბანი რიცხვნიშნებადაც არის გამოყენებული იმავე რიცხვითი მნიშვნელობით, როგორც შემდეგში გვხვდება. როდის შემოდის ჩვენში ეს სისტემა, ამის გამოსარკვევად ჯერ არავითარი ცნობები არ მოგვეპოვება, მაგრამ შემოღების შემდგომ მეთვრამეტე საუკუნის დამლევამდე, თვით XIX საუკუნის დამდეგსაც კი რიცხვითი ანბანი იყო მიღებული ყოველგვარი ანგარიშების აღსანიშნავად. მაგრამ უკვე XI საუკუნის ძეგლებში ჩვენ ინდო-არაბული ციფრებიც გვხვდება საქართველოში. პირველად ინდო-არაბული რიცხვის ნიშნები ქუთაისის ბაკრატის ტაძრის კედლის წარწერაში გვხვდება, რომელიც დათარიღებულია 223 ანუ 1003 წლით. არაბული ციფრები თვით თარიღშია ნახ-

¹ W. Larfeld, Griechische Epigraphik, 3. Aufl., 1914 წ., გვ. 293—294.

² B. Bretholz, Lateinische Paläographie, გვ. 109—110.

მარი¹. მეორედ ატენის მახლობლად მდებარე ვერეს ეკლესიის კედლისავე წარწერის თარიღშივეა ნახმარი².

ამგვარად, ცხადი ხდება, რომ ე. წ. არაბული რიცხვის ნიშნების უძველესი ნიმუშები არაბეთს გარეშე დასავლეთ ევროპაში კი არ უნდა ვეძიოთ, არამედ საქართველოში, სადაც ეს ციფრები თითქმის საუკუნე-ნახევრით უფრო ადრე გვხვდება, ვიდრე დასავლეთში. როგორ და რა გზით შემოვიდა საქართველოში ეს რიცხვის ნიშნები, ჯერ გამოკვლეული არ არის. შესასწავლია ჯერ კიდევ ისიც, თუ რამდენად გავრცელებული იყო ინდო-არაბული ციფრების ხმარება XI—XIII სს-ში. მაინცდამაინც ის გარემოება, რომ შექდეგში მათი ხმარება არ გახშირებულა, რასაკვირველია, ამ ნიშნების ფართო წრეებში გავრცელებულობის მომასწავებელი არ არის. საბერძნეთის მსგავსად, საქართველოშიც ინდო-არაბული ციფრების ფართო ხმარება დასავლეთი ევროპის გავლენის შედეგი იყო.

მაშასადამე, ქართული პალეოგრაფიისათვის უმთავრესი ნიშნულობა ანბანის რიცხვნიშნებსა აქვთ. ამიტომ აქვე მოგვყავს:

1 ა	21 კა	500 ფ	9000 ჰ
2 ბ	29 კთ	600 ქ	10000 ჟ
3 გ	30 ლ	700 ლ	100000 რჩ
4 დ	40 მ	800 ყ	1000000 ჟჟ
5 ე	50 ნ	900 შ	ამას გარდა, 1/4 აღნიშნე-
6 ვ	60 ა	1000 ჩ	ბა +, ხოლო ნახევარი 0.
7 ზ	70 ო	2000 ც	
8 თ	80 პ	3000 ძ	
9 ი	90 ქ	4000 წ	
10 ი	100 რ	5000 ჭ	
11 ია	200 ს	6000 ხ	
19 ით	300 ტ	7000 ც	
20 კ	400 უ	8000 ჯ	

აღსანიშნავია, რომ ასორიცხვნიშნებში ხშირად 0-ეს მაგიერ „ჰ“-აეა ნახმარი და ამგვარად ჰ მ-ს უდრის, ხოლო 0 8000-ის აღნიშვნელია ხოლმე. მკითხველს უნდა ახსოვდეს, რომ ასეთ შემთხვევებში არავითარი შეცდომა არ არის, არამედ ხმარების სრულებით შეგნებული წესია. ქ. ანისის ქართლისკათალიკოსის ეტყუანეს ბრძანების შემცველ წარწერაშიც თარიღი 438 ქრონიკონი „კლჰ“-თი არის აღნიშნული³ და აქაც „შ“-ს მაგიერ „ჰ“ არის.

ანბანის ასოთა შემომოყვანილი რიცხვითი მნიშვნელობა ამოღებულია ფ. გორგიჯანიძის ნაშრომიდან (იხ. მ. ჯანაშვილის გამოც. გვ. 71)

¹ იხ. ბროსეს განმარტება ამ წარწერის შესახებ *Mém. de l'Acad. des sc., nouv. ser.* IV, p. 346, ხოლო სურათი იქვე, Pl. I, № 3, და *Voyage arch. Six. rapp.*, 30.

² იხ. *Six. rapp.*, გვ. 30.

³ ნ. მარი, *Надпись Епифания, католикоса Грузии*, ИАН, 1910 წ., გვ. 1436—1439.

და საბა ორბელიანის ლექსიკონის შესავლიდან, სადაც, სხვათა შორის, მას „ანაანთა რიცხვთა სწავლანი“-ც აქვს მოყვანილი (გვ. XXIII). ფ. გორგიჯანიძეს თავისი ცნობა „მკვლევარი ქრონიკო“-ს სახელით შეუქვია (გვ. 71). აღსანიშნავია, რომ აქ ჩვენ მეცნიერს 10000-ით აქვს სწავლა დამთავრებული. ეტყობა, ჩვეულებრივ, ამაზე შორს XVIII საუკ. დამდეგს ანგარიშის დროს არც მიდიოდნენ. ხოლო თუმენებისათვის მიღებული ნიშნის ხმარება 100 000 მინალთუნამდე დაწერის საშუალებას აძლევდა. ათათასითვე ათავეს თავის ცნობას ფ. გორგიჯანიძეც, რომელსაც შემდეგი აქვს ნათქვამი: „არაბული ქრონიკოს ანგარიში ქართულის ანბანით ანით დაქირული ზოემდისინ ათჯერ ათასს იტყვის, არაბული ალიფ-ბე (ე. ი. ანბანი) ათასის მეტს არ იტყვის, ამიტომ რომ მკვლევარს ანბანსა ცხრა ასო მეტი აქვს არაბულს ასოზედ“. ამას არაბული ასორიცხვის განმარტება მოსდევს „აბა თუ მკვლევარი ქრონიკო რისთვის ათათასია და არაბული ათასის მეტი არ არის, ეს ასოები განიცხადებს“-ო. და შემდეგ ქართული ანგარიშია განმარტებული. ს. ორბელიანს „სწავლა“ 1000 000-მდე მიყვანილი აქვს ევროპული სისტემის მიმბაძველობითა და სომხური ანგარიშის წიგნის მიხედვით (იხ. გვ. XIX — XXI).

ფულის ანგარიშის წარმოებისა და ჩასაწერადაც იგივე ასორიცხვნიშნებით გამოყენებული. მაგრამ ასოები აქ უკვე ფულის გარკვეული ოდენობის გამომხატველია ხოლმე. ამის გამო ფულის ქართულ ანგარიშწარმოებაში ფულის ერთეულების აღნიშვნის მაგიერ სათანადო ასორიცხვნიშანი იწერებოდა ხოლმე, რომელსაც წამკითხველი, ისევე როგორც დამწერელი, ფულის შესაფერის სახელად გულისხმობდა. მხოლოდ თუმენის აღსანიშნავად განსაკუთრებული, ასოსაგან გარეგნული მოხაზულობით განსხვავებული, ნიშანი იხმარებოდა ა, რომელიც, როგორც ქართულ საღვას-საზომთამცოდნეობასა ანუ ნუმისმატიკა-მეტროლოგიაშია განმარტებული, ა ასოს გაკრული ხელით დაწერილი გამარტივებული მოხაზულობისაგან არის წარმომდგარი.

ფულის ქართული ანგარიშწარმოება ასორიცხვითა შემდეგ მნიშვნელობაზეა დამყარებული:

ე	აღნიშნავს ერთ ფულს	ს	1 აბაზს
ი	2 ფულს	ტ	6 შაურს
კ	1 ბისტს	უ	2 აბაზს
ლ	6 ფულს	ფ	10 შაურს
მ	2 ბისტს	ქ	3 აბაზს
ნ	1 შაურს	ღ	15 შაურს
ძ	3 ბისტს	ყ	4 აბაზს
ო	14 ფულს	შ	18 შაურს
პ	4 ბისტს	ჩ	1 მინალთუნს
ჟ	18 ფულს	ც	2 მინალთუნს
რ	2 შაურს	ძ	3 მინალთუნს
		წ	4 მინალთუნს

ქ	5 მინალთუნს	ჯ	8 მინალთუნს
ხ	6 მინალთუნს	ჰ	9 მინალთუნს
ვ	7 მინალთუნს	ბ	1 თუმანს.

როდესაც თუმნის რაოდენობის აღნიშნვა სურდათ, მაშინ ჯერ თუმნის რიცხვის გამომხატველი ასორიცხვნიშანი იწერებოდა, შემდეგ თუმნის აღმნიშვნელი ნიშანი, რომელიც მარჯვნიდან მარცხნისაკენ წარმოზიდული ზევიდან თუმნების გამომხატველ ასორიცხვნიშანს ჰფარავს ხოლმე.

ამ პირველი შეხედვით, თითქოს რთული და უაზრო სისტემის გაგება სრულებით ადვილი იქნება, თუ ადამიანს შემდეგი სამი ძირითადი დებულება ეცოდინება: 1) როგორც ქართულ საფას-საზომთამცოდნეობაში განმარტებული მაქვს, 1 ქართული ფული ასო „ე“-ით იმიტომ აღინიშნებოდა, რომ 1 ქართული ფული 5 ნახევარ-დრახმიან სპილენძს იწონიდა და 5 ამ უკნინეს ძირითად ერთეულს შეიცავდა; 2) მეორე დასახსომებელი დებულებაა, რომ 1 ბისტრი = 4 ფულს, 1 აბაზი = 4 შაურს, 1 მინალთუნი = 5 აბაზს და 1 თუმანი = 10 მინალთუნს; 3) ქართული ანგარიშწარმოების სისტემა იმაზეა დამყარებული, რომ იქ ფულის ერთეულის გამოსახატავად ის ასორიცხვნიშანი იწერებოდა, რამდენი ძირითადი უკნინესი ერთეულის შემცველი იყო ესა თუ ის ფული. რაკი 1 ბისტში 4 ფული ითვლებოდა, მაშასადამე, 1 ბისტში 20 უკნინესი ერთეული უნდა ყოფილიყო, რადგან 1 ფული, როგორც ვიცით, 5 ძირითადი ერთეულის შემცველი იყო. სწორედ ამიტომ არის, რომ 1 ბისტრი „კ“ ასორიცხვნიშნით გამოიხატებოდა. ამგვარადვე რაკი 1 შაური = 10 ფულს, ამიტომ 1 შაურის აღსანიშნავად 50-ის გამომხატველი ასო „ნ“ იხმარებოდა, აბაზისათვის—200 აღმნიშვნელი „ს“ და 1 მინალთუნისათვის—1000 აღმნიშვნელი „ჩ“; ხოლო 10 მინალთუნისა ანუ 1 თუმნისათვის—10000 გამომხატველი ზ.

§ 15. საგალობო ნიშნები

ნიშნები გალობის ჰანგების ჩასაწერადაც იხმარებოდა. რასაკვირველია, ეს საგალობელი ნიშნები განსაკუთრებული მოხაზულობისა იყვნენ და მათი დაწერაც ყველას არ შეეძლო, არამედ შესაფერის ცოდნას მოითხოვდა. მიქაელ მოდრეკილს თავის საგალობელთა კრებულში ნათქვამი აქვს: „შევკრიბენ საგალობელნი... რომელნი ეპოვენ ენითა ქართველთაჲთა მეხურნი, ბერძნული და ქართული სრულნი ყოვლითა განგებითა... სიმართლით სისწორითა კილოთაჲთა და უცთომელობითა ნიშნისაჲთა“ (ქკბი I, 112).

ამ ანდერძიდან ჩანს, რომ საგალობელის ჰანგს მაშინ „კილოდ“ რქმევიან, ხოლო ჰანგის გამომხატველ ნოტებს „ნიშანი“ ჰქონია სახელად. რაკი ჰანგის ანუ კილოს დასაწერად განსაკუთრებული ცოდნა იყო საჭირო,

ამიტომ საამისოდ საგანგებო დამწერნი ყოფილან, რომელთაც, თურმე, „8508-369ლი“¹ ეწოდება.

ქართული სამუსიკო ნიშნები მეცნიერულად შესწავლილი არ არის და მათი წაკითხვა ჯერ ვერ ხერხდება. არსებობს ცნობილი ფრანგი მეცნიერის ტიბოს პატარა შენიშვნა, რომელიც ქართულ სამუსიკო ნიშნებს ეხება².

ქი
ვანსი
ფ

¹ ათონის მონას. ხელნაწ. იხ. ნ. შარი, Агиографические материалы по груз. рукописям Ивера, ч. I, 1900 წ., გვ. 87.

² Abbé I. Thibaut, Нотные знаки в грузинских рукописях, об. X В, 1914, т. III, вып. II, стр. 207—212.

ქართული რამნაირობის განვითარების მთავარი საუბნუბები

§ 1. კადეოგრაფიულად მნიშვნელოვანი ძეგლების დათარიღებისათვის

პალეოგრაფიის ყოველმა მკვლევარმა კარგად იცის, რომ დამწერლობის უძველესი-ძეგლები ყველა, და საზოგადოდ ეპიგრაფიკულ ძეგლთა დიდი ნაწილი, დაუთარიღებელია. W. Larfeld-საც თავის ბერძნულ პალეოგრაფიაში ეს გარემოება მკაფიოდ აღნიშნული აქვს¹. დამწერლობის განვითარების ისტორიისა და დამახასიათებელი საფეხურების შესწავლა კი უნდა უმჯობესად ქრონოლოგიურად განსაზღვრული ძეგლების დაკვირვებაზე იყოს დამყარებული. რაკი უძველესი ხანისათვის დათარიღებული ძეგლები არ მოიპოვება, ამიტომ მკვლევარნი უთარიღო ძეგლების დაწერილობის დროის გამორკვევასა და დაახლოებით დათარიღებას ცდილობენ, ხოლო შემდეგ ამ დაახლოებით განსაზღვრული და მერმინდელი თარიღიანი ძეგლების მიხედვით დამწერლობის ზოგადი ხასიათისა და ასოთა მოხაზულობის განვითარების საფეხურების ქრონოლოგიურ საზღვრებსაც არკვევენ ხოლმე.

უთარიღო ძეგლების დათარიღება, ჯერ ერთი, თვით ამ ძეგლის შინაარსით შეიძლება და უპირველესად იქ მოხსენებულ ისტორიულ პირთა დროის მიხედვით, — შემდეგ ენის მიხედვით, როდესაც იქ ნახმარი გრამატიკული ფორმებისა და ტერმინების გაჩენისა და გავრცელების ქრონოლოგიური საზღვრები გამორკვეულია, — დასასრულ, ასოთა მოხაზულობის თვისებათა მიხედვით, როდესაც დათარიღებული და თარიღიანი ძეგლების მიხედვით ასოთა მოხაზულობის ნიშანდობლივი თვისებების გაჩენა და არსებობის ხანგრძლივობა ქრონოლოგიურადაც განსაზღვრულია.

პირველად, მაშასადამე, საუბარი პალეოგრაფიულად მნიშვნელოვანი ძეგლების თარიღს უნდა შეეხოს და ქვემოთ ამ საკითხზე იქნება ლაპარაკი: ჯერ ეპიგრაფიკული ძეგლები გვექნება განხილული, შემდეგ წიგნური დამწერლობისა, მერმე ნუსხახუცური მდივან-მწიგნობრული დამწერლობისა და, დასასრულ, ნუსხამხედრული დამწერლობის ძეგლებს განვიხილავთ.

¹ W. Larfeld, Griechische Epigraphik 3. Aufl., 35. 183.

§ 2. ეპიგრაფიკული ძეგლები

ეპიგრაფიკულ ძეგლთაგან უძველესად ბოლნისის სიონისა და მცხეთის ჯვარის ეკლესიის წარწერები უნდა იქნეს მიჩნეული. არცერთი მათგანი დათარიღებული არ არის, მაგრამ მცხეთის ჯვარის წარწერების დათარიღება შედარებით ადვილია იქ მოხსენებული ისტორიული პირების წყალობით, ამიტომ ჯერ მცხეთის ჯვარის წარწერების დათარიღებას უნდა შევცხოთ.

✓ მცხეთის ჯვარის ეკლესიის ქანდაკებათა წარწერებს შორის საყურადღებოა სტეფანოსისა, დემეტრისა, ადრნერსესა, ქობულისა და თემისტისა წარწერები.

ქართული საისტორიო წყაროები (მოქცევაჲ ქართლისაჲ, ჯუანშერი და სუმბატ დავითის ძე) ჯვარის ორივე ეკლესიის აგებას გვარაძსა, სტეფანოსსა, დემეტრეს, ადრნერსეს და სტეფანოს ადრნერსეს ძეს მიაწერენ¹. თუმცა არც ამ ისტორიკოსთა მოთხრობაშია ქრონოლოგიური ცნობები, მაგრამ საქმის მიმდინარეობის მიხედვით მთელი ეს ამბავი VI საუკუნის დასასრულიდან მოყოლებული VII საუკუნის პირველ ნახევრამდეა ნაგულისხმევი.

ჩემი „ქლი ერის ისტორია“-ში უკვე აღნიშნული მქონდა, რომ ადრნერსე ანუ ადარნასე მართლაც VII საუკუნის დამდეგის პოლიტიკურ მოღვაწეთა შორის გვხვდება: იგი იხსენიება იმ მიწერ-მოწერაში, რომელიც ქართველთა და სომეხთა შორის ყოფილა სარწმუნოებრივი უთანხმოებისა და კამათისა გამო (I, 215). მოსე ცურტაველი ეპისკოპოსი სომხეთის კათალიკოზის მოადგილის ვრთანესისადმი მიმართულ წერილში თხოულობდა, რომ ამ უკანასკნელს აღმოსავლეთ საქართველოს გავლენიან პირებთან მიეწერა ადრნერსესა, ვაჰანისა და ბუზრმიძრისათვის *თ. მარნსრასი და ჟანანსი და ჩრქიჩი* (*ქიქვი, 133, 7-9*). სომეხთა კათალიკოზის მოადგილე სწორედ ასეც მოქცეულა და კირიონ ქართლის კათალიკოზისადმი გაგზავნილი ეპისტოლე ამ სამი მთავრისადმისაც მიუმართია (იქვე, 138, 2). სუმბატ გურგანის მარზპანის ქართლის კათალიკოზისადმი გამოგზავნილი წერილიც კირიონის შემდგომ იხსენიებს „მთავართა ქვეყნისა თქვენისათა ადრნერსესა და ყოველთა ვარგთა“ (*ქიქვი, 168, 2-3*). თვით ქართული ეკლესიის მწყემსმთავარიც თავის საპასუხო ეპისტოლეს სუმბატისადმი მიმართულს ადრნერსესა და სხვა მთავართა სახელითა წერდა (იქვე, 170, 6-8; იხ. აგრეთვე გვ. 174, 18).

ორი უკანასკნელი შემთხვევა ცხად-ყოფს, რომ მაშინდელ აღმოსავლეთ საქართველოს მთავართა შორის პირველობა ადრნერსეს ეკუთვნოდა და, თუ სხვების დაუსახელებლობა შეიძლებოდა, მისი სახელი უეჭველად უნდა მოხსენებული ყოფილიყო. რადგან ზემომოყვანილი მიწერ-მოწერა 607 წ. ეკუთვნის, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ ადრნერსე ამ დროს უკვე ცნობილი პოლიტიკური მოღვაწე ყოფილა.

¹ E. Такайшвили, Описание, II. 724—726; ჯუანშერი #410, 411, 414, 415, 33. 193—197; სუმბატ, ცა ბავრ. #572, 33. 341—342.

ადრნერსეს ერისმთავრობის დასაწყისის ქრონოლოგიურად განსაზღვრა ამაზე უფრო მეტი ზედმიწევნილობით შეიძლება. ადრნერსე მარტო აბრაამის წერილში კი არ ვხვდებით, არამედ უკვე ვრთანესისაშიც. ხოლო ვრთანესი სომენთა საკათალიკოზო ტახტის მოადგილედ უკვე 602—3 წლიდან ითვლებოდა 606 წლამდე, როდესაც უკვე კათალიკოზად აბრაამი იქნა არჩეული. მაშასადამე, 604—5 წელსაც დაახლოებით ადრნერსე უკვე ერისმთავრად უნდა ყოფილიყო¹.

თუ ადრნერსეს მოღვაწეობის დასაწყისის თარიღი დაახლოებით მაინც ირკვევა, მისი ერისმთავრობის ხანგრძლივობის განსაზღვრისათვის მკვლევარნი იძულებულნი იყვნენ თავიანთი მოსაზრებანი სათუო და სიმტკიცეს მოკლებულ ცნობებზე დაემყარებინათ. პირველად სახელოვან ქართველ მეცნიერს ბატონიშვილს ვახუშტს მოუხდა სტეფანოსისა, ადრნერსესი და სხვათა ერისმთავრობის ქრონოლოგიური განსაზღვრა. საკმარისია, ადამიანმა მისი წინასიტყვაობის შესაფერისი ადგილი გადაიკითხოს, რომ დარწმუნდეს, რამდენად გაჭირვებულ მდგომარეობაში ყოფილა ამ შემთხვევაში ჩვენი გამოჩენილი ისტორიკოსი. არავითარი განსაკუთრებული ქრონოლოგიური ცნობები ამ საკითხის გამოსარკვევად მას არ ჰქონია ხელთ, არამედ იძულებული ყოფილა სინქრონურობის ანუ თანამედროვეობის მეთოდზე დამყარებული „წლის მრიცხველობით“ გამოეანგარიშებინა ყველა ამ ხანის თარიღები². თვით ის მოსაზრებანი, რომელთაც ვახუშტი იძულებს ქეშმარიტად სწორედ მისვან განსაზღვრული თარიღები მიეჩნია და არა რომელიმე სხვა წლები, მას თავის თხოულებებაში ჩამოთვლილი არა აქვს. სტეფანოს I ერისმთავრობის თარიღად 600—619 წწ. აქვს მიღებული (იქვე, 109), ადრნერსესთვის 619—639 წწ. (იქვე, 113) და სტეფანოს II-თვის 639—643 წწ. დაუწესებია. ბართლომე, ე. პახომოვი და უკანასკნელად პროფ. გ. ჩუბინაშვილი ეცადნენ ვახუშტის მიერ შემუშავებული ქრონოლოგია შეესწორებინათ. მაგრამ იგი სტეფანოსისთვის ასე თუ ისე ნუმიზმატიკური ცნობების გამოყენება შეიძლებოდა და გამოყენებული იყო კიდევ, ადრნერსესთვის ამგვარი დასაყრდნობი საფუძველი, ზემოაღნიშნულის გარდა, რომელიც მისი მოღვაწეობის დასაწყისის დათარიღებას გვშეულის, არ მოიპოვებოდა. უკვე ამ თარიღს უნდა ცხადყოფო, რომ ვახუშტის ქრონოლოგია ურყევი არ იყო. პროფ. გ. ჩუბინაშვილმა ვახუშტისაგან მიღებული ადრნერსეს ერისმთავრობის დასასრულის ინდიკტიონის შესწორებაც სცადა და ფიქრობდა, რომ სტეფანოს II გაერისმთავრებისათვის ვახუშტის დაღებული თარიღი 639 წ. ოცი წლით უწინარეს ანუ 620 წ. უნდა ვიგულისხმოთ. ამის საბუთად მას ქართველი მემატიანის ერთი ცნობა მოჰყავს, რომლის მიხედვითაც პერაკლე კეისრის საქართველოში შემოსვლის დროს ადრნერსეს მაგიერ სტეფანოსია³. მართლაც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“

¹ სრ. სტ. - შ ხ ა ი ხ ა ნ ე, ლ. ხლხ. ქართლის ქრონოლოგია... გვ. 137-139, შენიშ. 2 და გვ. 140.

² იხ. ვახუშტის საქ. ისტორია I, დ. პაჭიაძის გამოცემული, გვ. IV—V.

³ მცხეთის ჯვარის მცირე ტაძარი, „თბ. უნ. მოამბე“ № 2, გვ. 58—61 და Die kleine Kirche des heiligen Kreuzes von Mzchetha. Untersuchungen zur Gesch. d. georg. Baukunst. Erster Band. Erstes Heft. Tiflis, 1921, გვ. 43—44, 46.

სწორედ ასე გვისურათებს ნაშინდელი საქმეების ვითარებას (იხ. Описание, II, 724 და 726). მაგრამ მარტო ის გარემოება, რომ ამ მემბტიანეს ჰერაკლე კეისრის თანამედროვედ სტეფანოს დიდი, ე. ი. I. მიაჩნია და არა მეორე, როგორც პროფ. გ. ჩუბინაშვილი ფიქრობს¹, ამ ცნობას საეჭვოდ ხდის, მით უმეტეს, რომ უტყუარი საბუთის თანახმად 605—607 წწ. აღმოს. საქართველოს ერისმთავრად აღრნერსეა და არა სტეფანოსი. ცხადია, არც ქართლის მოქცევის შემდგენელს ჰქონია ნამდვილი ცნობები ამ პირთა მთავრობის დროის შესახებ და თავის თხზულებაში დაახლოებით, იქნებ იმავე თანამედროვეობის მეთოდის საშუალებით, ხანის განსაზღვრის დროს შეცდომა მოსვლია. მისი ცნობა სანდო უნდა იყოს, როგორც ეტყობა, მხოლოდ მთავართა ურთიერთშორისი ნათესაობითი დამოკიდებულებისა და ჯვარის ეკლესიის აგების შესახებ.

აღრნერსე განთქმული მთავარი ყოფილა და მის მოღვაწეობაზე სხვაგანაც გვხვდება ცნობა, რომელიც მისი ერისმთავრობის დასასრულის ინდიკტიონის განსაზღვრას უფრო მტკიცე საფუძვლით შეგვაძლებინებს. სომეხთა ისტორიკოს მოსე კალანკატუელს სახელდობრ აღნიშნული აქვს (რასაკვირველია, თავისი ერთერთი უფრო ძველი წყაროს მიხედვით), რომ აღბანთა მთავარი ჯუანშირი სპარსელებთან ბრძოლის დროს დაჭრილი პირველი გამარჯვების შემდგომ ქართველთა საზღვრებში იმყოფებოდა. იქ მასთან მოვიდა კაცი დიდად პატიოსანი, ამ ქვეყნის მმართველი აღრნერსე მთავარი, რომელსაც რომაელთა მეფობისაგან სამმაგი პატივი ჰქონდა. დაჭრილისადმი მოვლა-მზრუნველობის გარდა, მან, თურმე, დაურღვეველი საზავო ურთიერთშორისი ხელშეკრულება დასდვა და ქართველთა ჯარი მიაშველა აღბანთა მთავარს (... *წაიყარქუ ფარძისაჲ ათ საჩამანოჲსჳ ქრახუ სე ანჳ მსძაყათიჲ აქრსჳ შორსერასჳ ჩქსანს აქსარჩქსჳ იჳ სერსასჲ ფანსერქვი-ქსქანსჳ ჰ ჰროქმასეცსეჲ ქსაყალერიქსნსჳ იანქუ, ფაქუ ზაჲ ს ქერიქჳ ყსათქუ ყქქრჳ ზირჲ მსძჳ ქაღვიქსანს ზირჲ ეკაღქვიქსქანს ქანჳრიქსქანს ზამარსთჳ: მანქამჳ ქსაყაღასქანს ს ანჳჲსჲ მქარანოქსქანს ზასთასთსთჳ ენჳ მქანსანსჳ ათანოქჳ კიღნასქანოქსქანს ეღირჳ ქრახუა. შათ. ს. გიოსანსჳ, ლუკასიანის ვამ., 203—204). სომხური საისტორიო წყაროს ცნობა იმ სამმაგი პატივის შესახებ ჩვენთვის ეხლა აღვილი გასაგები არ არის და ამის გამო ბუნდოვანად გვეჩვენება, განუმარტავად მაინცდამაინც გამოუღებარი იქნება.*

ბიზანტიაში კეისრები საკარისკაცო პატივებს რომ ურიგებდნენ, ამასთანავე ერთად მათ ყოველწლიურად სარგო ეძლეოდათ, რომელსაც როგო (ბზჯ), ანუ მერმინდელი ქართული გამოთქმით როქი ეწოდებოდა. ზოგჯერ ბიზანტიის მეფეები ერთსა და იმავე პირს ერთბაშად რამდენსამე, ორს ან სამს და მეტს პატივსაც აძლევდნენ ხოლმე, რასაკვირველია, რომ ამ საშუალებით მას უფრო მეტი როქი მიეღო ბიზანტიის სახელმწიფო ხაზინიდან. მაგ., მიხეილ ატტალიოტი იყო პატრიკიოსი და ანთიპატოსი, ამაღლის

¹ უნდა აღვნიშნო, რომ იგი აღრნერსეს და სტეფანოს I თარიღებით ისე არ იყო დაინტერესებული, რამდენადაც გუარამისით (იხ. მისი ხეობდასახ. თხზულება, 44).

პატრიარქი იოანე III სამი პატივით ყოფილა დაჯილდოვებული და იწოდება
 მატრიკოსად, ანთუპატოსად და ვესტად¹. ამგვარადვე კეისარი მიხეილ VII
 დუკა 1074 წ. რობერტ გვისკარს, რომლის ასულსაც სარძლოდ თხოულობდა.
 პირდებოდა, რომ მის ერთ-ერთ შვილს ერთბაშად 10 პატივს მისცემდა კუ-
 რაპალატობიდან მოყოლებული სპათაროკანდიდატამდის, რომ ამგვარად მას
 ყოველწლივ ბიზანტიის ხაზინიდან 2 კენდინარი მიეღო როქად². სომხური
 საისტორიო წყაროს შემომოყვანილი ცნობაც აღრნერსე ერისმთავრის შესა-
 ხებ სამხაგი პატივის თაობაზე, რომელიც მას ბიზანტიის სამეფოდან მიღე-
 ბული ჰქონია, უეჭველია, ამგვარადვე უნდა გავიგოთ: აღრნერსეს ერთბაშად
 სამი პატივი ექნებოდა მოცემული. მცხეთის ჯვარის ეკლესიის წარწერაში იგი
 ჰპატოსად არის მოხსენებული. ჰპატოსა ლათინური კონსულის ბერძნული
 შესატყვისობაა, თაუდაპირველად რომის სახელმწიფოში დიდ ხელისუფლებად
 მიჩნეული, იმპერატორობის ხანაში თანდათანობით ჩამოქვეითდა. XI ს-ში
 ბიზანტიაში იგი შესაბამე პატივი იყო ქვევიდან მოყოლებული³, ამ დრო-
 საც ჰპატოსობა შედარებით დიდ პატივად ითვლებოდა და მისი წარამარა
 უარიგება არ შეიძლებოდა. XI საუკ. ბიზანტიელი დიდებულის დარიგებაში
 პირდაპირ არის ნათქვამი, რომ ბერძენთა მეფეები, თუ არ უცხოელ მეფეთა
 გვარიშვილებს, ჩვეულებრივ უცხო ქვეყნელებს, გინდაც კარგი შთამომავლო-
 ბისას, ბიზანტიის სამსახურში მყოფთ პატრიკოსობასა და ჰპატოსობას არ
 აძლევდნენ⁴. VII ს-ში, ცხადია, ჰპატოსობას უფრო მეტი მნიშვნელობა და
 თასი ექნებოდა.

ამის შემდგომ ცხადი უნდა იყოს, რომ მოსე კალანკატუელის წყა-
 როს ცნობა აღრნერსე ქართველთა მთავრის ბიზანტიის სამეფოდან სამხაგი
 პატივით დაჯილდოვებულობის შესახებ იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ რადგან
 ჰპატოსობა შესაბამე საფეხური იყო ქვევიდან, ამიტომ აღრნერსეს ჰპატოსო-
 ბის გარდა პროტოსპათარობა და სპათაროკანდიდატობაც უნდა ჰქონოდა,
 ე. ი. მართლაც ერთბაშად სამი პატივის მქონებელი ყოფილა.

ასეა თუ ისე მაინც, რაკი სომხურ წყაროში მოხსენებული აღრნერსე
 ქართველთა მთავარი ბიზანტიის სახელმწიფოს პატივით ყოფილა შემკული
 და მცხეთის ჯვარის ეკლესიის წარწერაშიც იგი ჰპატოსად, ე. ი. ბერძნული
 საკარისკაცო პატივით შემკულად არის მოხსენებული, ამიტომ ქართული
 ეპიგრაფიკული და სომხური საისტორიო წყაროს ცნობები ერთიმეორეს კარ-
 ვად უდგება.

რადგან აღრნერსე ერისმთავრის მოღვაწეობის დასაწყისის თარიღი და-
 ასლოებით მაინც გამორკვეული გვაქვს, საჭიროა შემომოყვანილი ცნობის
 ქრონოლოგიური განსაზღვრაც. თუმცა მოსე კალანკატუელს თარიღი ამ აღ-

¹ М. Н. Скаблланович, Византийское государство и церковь в XI в.,
 33. 163.
² М. П. Безобразов, Материалы для истории Византийской империи,
 ЖМНПр., 18-9, септ., 83. 25.
³ იქვე, 87. 25.
⁴ В. Васильевский, Советы и рассказы Византийского боярина XI
 века: ЖМНПр., 1881, август, 83. 319.

გილას დასახელებული არა აქვს, მაგრამ მოთხრობის მიმდინარეობის მიხედვით ამ ამბის ქრონოლოგიურად გამორკვევა მაინც შეიძლება და თვით ავტორსაც ნაგულისხმევი უნდა ჰქონდეს.

ალბანთა ისტორიაში სახელდობრ ნათქვამია, რომ იეზდიგერდ სპარსთა მეფის ბატონობის მეექვსე თვეს ჯუანშირი ჯერ კიდევ სპარსეთში ყოფილა (*Maarif. Akhavanshiriy, 201*).

აქ იეზდიგერდ III იგულისხმება, რომელიც 628—632 წწ. განმავლობაში სპარსეთში გამეფებული ანარქიის შემდგომ, როდესაც 12 შაჰი ავიდა და ჩამოვდებულ-მოკლული იყო სპარსეთში, 632 წ. ერანის ბატონად იქნა არჩეული.

მაშასადამე, 632 წ. ალბანთა მთავარი ჯერ კიდევ სპარსეთში ყოფილა და არაბთა პირველი შემოსევის დროს ბრძოლაშიაც კი მონაწილეობას იღებდა (გვ. 201). ამგვარად, ცხადი ხდება, რომ 633 წ. ჯუანშირი სპარსეთში უნდა გვეგულებოდეს. მოსე კალანკატუელის ცნობებს თუ დაეუჯერებთ, ჯუანშირს ვითომც 7 წელიწადი (*qasim kashu*) სპარსეთში არაბებთან ბრძოლაში უნდა გაეტარებინოს (იქვე, 202), ე. ი. თითქოს 642 წ.-მდე ირანში ყოფილიყო. მაგრამ ეს ძნელი დასაჯერებელია, რადგან 642 წ. იეზდიგერდ III არაბთაგან საბოლოოდ დამარცხდა და ასეთ პოლიტიკურ მდგომარეობაში, როდესაც სპარსეთი უკვე განადგურებული იყო, ძნელი წარმოსადგენელია, რომ სპარსელებს ალბანეთში ჯუანშირთან ბრძოლის უნარი და ხალისი ჰქონოდათ. ამიტომ, საფიქრებელია, რომ ამ ადგილას სომხურ ტექსტში თავდაპირველად 7 თვე (*qasim kashu*) ეწერებოდა და გადამწერთაგან შემდეგ შეცდომით 7 წლად (*qasim kashu*) იქცა.

თუ ჩვენი შესწორება სწორია, მაშინ ალბანთა მთავარი ჯუანშირი 633—634 წწ. უკვე თავის სამშობლოში უნდა ვიგულისხმოთ, სადაც იგი, სპარსეთის დასუსტებითა და დაცემით გამხნეებული, უკვე თავისი ბატონობის განსამტკიცებლად იბრძვის (იქვე, 203—205). რამდენადაც სომხური წყაროს სიტყვებიდან ჩანს, სწორედ ამ ხანში, ე. ი. დაახლოებით 634—635 წწ. უნდა მომხდარიყო ადრნერსეს და ჯუანშირის ზემოხსენებული დაზავება და მოკავშირეობა. ამგვარად, უნდა დავასკვნათ, რომ 634 წ. ადრნერსე ჯერ კიდევ ცოცხალი ყოფილა.

მაშასადამე, ადრნერსეს გამოხატულების მქონებელი და მისი წარწერით შემკული მცხეთის ჯვარის ეკლესიის ქანდაკება 604—605 წწ. და 634 წ. შუა უნდა ყოფილიყო გაკეთებული. მაგრამ ამ წარწერაში ამომჟღავნებული-მოქანდაკე ადრნერსეს ჰპატოსად იხსენიებს, ამისდა მიხედვით შეიძლებოდა ამ წარწერის ქრონოლოგიური განსაზღვრა უფრო ზედმიწევნითაც, ადრნერსეს გაჰპატოსების თარიღი რომ გვეცოდნოდა. ამ თვალსაზრისით იქნებ უნნიშვნელო არ იყოს ის გარემოება, რომ ადრნერსე 604—607 წწ. სომეხ-ქართველთა შორის ატეხილ საბაექრო მიწერ-მოწერაში ჰპატოსად არსად იხსენიება. აქედან შესაძლებელია ისეთ დასკვნას დასდგომოდა ადამიანი, რომ 607 წ. ადრნერსე ერისთავს ჰპატოსობის პატივი ბიზანტიის კეისრისგან ჯერ მიღებული არ ჰქონდა, და ამის გამო მცხეთის ჯვარის ეკლესიის წარწერა 607 წ. უწინარესი არ უნდა ყოფილიყო და 608—634 წწ. შუა უნდა გვეგულისხმებინა ამოკ-

რილად. მაგრამ რადგან მიწერ-მოწერაში აღრნერსე შეიძლება შემთხვევით არ იყოს ჰატიოსად აღნიშნული, ან იმიტომ რომ ჰატიოსობის მოხსენებას სავალდებულოდ არ სთვლიდნენ და მისი ერისმთავრობა უფრო საპატიო წოდებულებად მიაჩნდათ, ამიტომ, მეცნიერული სიურთხილის გამო, თითქოს ემჯობინებოდა, ჯერ-ჯერობით მხოლოდ იმით დავკმაყოფილდეთ, რომ აღრნერსეს წარწერა VII საუკ. პირველ ნახევრისად მიგვეჩნია, ერთი ვარაუდობა რომ გასათვალისწინებელი არ იყოს.

სომეხ-ქართველ კათალიკოზთა მიწერ-მოწერიდან ვიცით, რომ ამ დროს 605—607 წწ. აღმოსავლეთი საქართველო ისევ სპარსეთს ეკუთვნოდა. ამის გამო, რასაკვირველია, აღრნერსე ერისმთავარს ბიზანტიის საპატიო წოდებულობა არც შეიძლება რომ ჰქონდეს და სწორედ ამიტომაც არის, რომ მიწერ-მოწერაში მისი ჰატიოსობის ხსენებაც არ მოიპოვება. ეს ვარაუდობა, მაშასადამე, უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ 605—607 წწ. საბუთებში აღრნერსეს მართლ მთავრად მოხსენება და მისი ჰატიოსობის აღუნიშვნელობა შემთხვევითი მოვლენა არ უნდა იყოს, არამედ მაშინდელ საქმეთა ვითარების ნამდვილ გამოხატულობას უნდა წარმოადგენდეს.

თუ ეს მართალია, მაშინ ისიც ადვილი გამოსაცნობი გვექნება, იყო რომლის შეიძლება, რომ აღრნერსე ერისმთავარს ჰატიოსობა მიეღო. ცხადია, ჰატიოსობა აღრნერსესთვის პერაკლე კეისარს უნდა მიეცა მაშინ, როდესაც მან აღმოსავლეთი საქართველო და თბილისი სპარსელებს გამოჰგლიჯა ხელიდან, ე. ი. 526 წლის ახლო ხანებში.)

მაშასადამე, ჯვარის ეკლესიის აღრნერსეს წარწერა დაახლოებით 626—634 წწ. უნდა ეკუთვნოდეს.

ეხლა მცხეთის ჯვარის ეკლესიის დანარჩენი წარწერებია ქრონოლოგიურად განსასაზღვრავი. ჯვარის ეკლესიის ნამდვილი აღმშენებელი სტეფანოს ქართლისა პატრიკიოსი და დემეტრე ჰატიოსი ძმები ყოფილან (მქცე ქა: Опис., II, 724). მართალია, ეს საქმე გუარამ ერისთავს დაუწყია, მაგრამ, მემატიანის სიტყვით, მან მხოლოდ „დადგა საფუძველი პატიოსნისა ჯა“ (იქვე), თვით შენობის აგებას კი სტეფანოს პატრიკიოსი შესდგომია. პროფ. გ. ჩუბინაშვილი თავის ზემოხსენებულს თხზულებაში გვარამს პატარა ეკლესიის აღმშენებლად სთვლის.

(სტეფანოსის სახელით შემკული ვერცხლის ფულები, ერთი მხრით. პორმუზდ IV-ის (579—590) მეფობის უკანასკნელი წლის, 590 წლის, ფულის მიმბაძველობას წარმოადგენს, მეორე მხრით — ხოსრო II-ის (590—628) ფულს მიაგავსო. ქართული ფულების უკანასკნელი მკვლევარი ე. პახომოვი ფულების ამ ორ ჯგუფს ორ სხვადასხვა მთავრის სტეფანოს I და II-ის ფულებად სთვლის¹. პროფ. გ. ჩუბინაშვილი პახომოვის საბუთიანობას არღვევს და ფულების ორივე ჯგუფს, ერთისა და იმავე მთავრის, სტეფანოს

¹ Е. Пахомов, Монеты Грузии, I: отд. отт. из IV вып. I тома Записок Нумизм. Отд. Русск. Арх. Общ. СПб. 1910, გვ. 28—29 და 30—36.

I-ისად ცნობს¹. ასეა თუ ისე, სტეფანოს I, ფულების პირველი ჯგუფის მიხედვით, 590—591 წ. ქართლის მთავრად შეიძლება ვიგულისხმოთ.) ხოლო როგორც ზემოთაც აღნიშნული იყო, დაახლოებით 604—605 წ., მაინცდამაინც უკვე 606 წლამდე, აღმოსავლეთ საქართველოს მთავართა სათავეში სტეფანოსი აღარა ჩანს და ადრნერსე იხსენიება. (მაშასადამე, სტეფანოს I-ის ერისმთავრობა სულ ცოტა 591 წლიდან უნდა ვიანგარიშოთ 604—5 წლამდე.)

მცხეთის ჯვარის ეკლესიის სტეფანოსის წარწერის ქრონოლოგიურად განსაზღვრისათვის, რასაკვირველია, მისი წოდებულების გამოყენებაც შეიძლება: აქ იგი ქართლის პატრიკიოსად იხსენიება. ცხადია, რომ ამ წოდებულების მიღება მას მხოლოდ ბიზანტიის კეისრისგან შეეძლო იმ დროს, როდესაც აღმოსავლეთი საქართველო ბიზანტიის მეფის მთავრელობის ქვეშ მოექცა, ე. ი. 591—604 წწ. შუა². უფრო საფიქრებელია, რომ კეისარ მაგრიციოსს სტეფანოსისათვის იბერიის დაპატრონების პირველ ხანებშივე მიეცა პატრიკიოსის წოდებულება მისი გულის მოსაგებად. ამის გამო სტეფანოსის წარწერა დაახლოებით 591—600 წწ. უნდა იყოს ამოქრილი

საფიქრებელია, რომ ბიზანტიის კეისარს იმავე დროს, როდესაც სტეფანოსისათვის პატრიკიოსობა მიუცია, მისი ძმის დემეტრესთვის ჰპატოსობა ეწყალობებინოს. ჰპატოსობა პატრიკიოსობაზე ერთი საფეხურით უფრო დაბლა იდგა. მაშასადამე, დემეტრეს წარწერაც დაახლოებით იმავე ხანას, VI ს. უკანახკნელ ათეულს უნდა ეკუთვნოდეს.

გამოსარკვევი გვაქვს ეხლა მხოლოდ ქობულ-სტეფანეს წარწერის თარიღი. მცხეთის ჯვარის ეკლესიის ეს წარწერა უეჭველია, ყველაზე უფრო მგრძინდელია. გამოქანდაკებულ პირს ორი სახელი ჰქონია, ერთი (ქობულ) ამ პირის ჩვეულებრივი წარმართული სახელი უნდა იყოს, ხოლო მეორე ქრისტიანული (სტეფანე) მისი ნათლობის სახელი იქნება.) ზემოაღნიშნულ ქართველ ისტორიკოსთა ცნობითაც მცხეთის ჯვარის აგებაში ორ სტეფანოსს მიუღია მონაწილეობა, რომელთაგან მეორე ადრნერსეს შვილად არის აღნიშნული. საკუთრადღებოა, რომ (ისტორიკოს ჯუანშერის სიტყვით, სტეფანოს ადრნერსეს-ძეს, როცა ჯვარის ეკლესია დაუმთავრებია, დღესასწაულებიც დაუწესებია. ჯმ სადღესასწაულო კრებათა შორის, რომელსაც წინაშე პატრიოსნისა ჯუარისა იხდიდნენ, (ერთი, თურმე, ყოველთა საბშაბათთა ყოფილა, როდესაც დაუწესებიათ გსენება პირველ მოწამისა სტეფანესი და სხვა მოწამეთა) (ცა ვახტანგ გურგასლისაჲ, *415, გვ. 197). აღსანიშნავია, რომ ჯვარის ეკლესიის ქანდაკებაზე ქობულ-სტეფანეს სწორედ პირველ მოწამე სტეფანეს წინაშე მვედრებლად არის გამოყვანილი. ეს გარემოება ქობულ-სტეფანესა და ისტორიკოსთა სტეფანოსის ერთისა და იგივეობის დამამტკიცებელი უნდა იყოს.

¹ მცხეთის ჯვარის მცირე ტაძარი: თბ. უნივ. მთაშბე, II, 59—60; Die kleine Kirche des heiligen Kreuzes von Mzchetia, Untersuchungen zur Gesch. d. georg. Baukunst. Erster Band, Erstes Heft, Tiflis, 1921, 42.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქლი ერის ისტორია, I, 214—215.

საგულისხმოა, რომ ქობულ-სტეფანეს არც წარწერაში აქვს რაიმე ბიზანტიური პატივი და არც ქანდაკებით არის სხვებივით წამოსასხამით გამოხატული. უეჭველია, ეს იმის მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ სტეფანე მართლაც არაერთი ბიზანტიური პატივით დაჯილდოვებული არ უნდა ყოფილიყო. რადგან ადრინდესე ჰპატოსის წარწერა, როგორც დავრწმუნდით 624—634 წწ. შუა უნდა იყოს ამოჭრილი, ქობულ-სტეფანეს წარწერა უფრო მერმინდლად არის საფიქრებელი. („მოქცევაჲ ქართლისაჲ“¹ და დანარჩენი ქართული წყაროები ამ სტეფანოსს არაბთა სპარსეთსა და საქართველოში შემოსევის თანამედროვედა თვლიან და, ვგონებ, ეს მართალიც უნდა იყოს. შესაძლებელია, ამითვე აიხსნებოდეს ის გარემოება, რომ ქობულ-სტეფანეს არაერთი ბიზანტიური პატივი აღარ ამშვენებდა: ბიზანტიის მფარველობა აღმოსავლეთ საქართველოში უკვე მოსპობილი იყო. ყველა ზემოთქმულის შემდგომ ვგონებ შესაძლებელი უნდა იყოს დავასკვნათ, რომ ქობულ-სტეფანეს წარწერა დაახლოებით VII საუკუნის შუა წლებს უნდა ეკუთვნოდეს.

დასასრულ, მცხეთის ჯვარის ეკლესიის თემისტიას წარწერის შესახებ, რომელიც ამ ეკლესიის სამხრეთის ფრთის კარის ამყოლის ზემოთა ქვაზეა შიგნით მრგვლოვანი ახომთავრულითვე ამოჭრილი² და ასე იკითხება:

1. ქ. წყ[ალ]ობითა [ლ]მთა და შეწევ'ნ'[ი]
2. თა ჯოჯარისაჲთა³ მე თემისტია მც
3. ევალმან ქ'სმან აღვაშენე საყო
4. თელი ესე საჭ'ენებელად სოჯლისა
5. ჩემისა თავყანისა ცემელად დე
6. დათა

ამ წარწერის თემისტია მკვევალი ქრისტესი ისტორიაში ჯერჯერობით უცნობი პირია. მისი წოდებულება „მკვევალი ქრისტესი“ უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ის შესაძლებელია მოლოზანა ყოფილიყო. ამ წარწერის დასათარიღებლად აღსანიშნავია, რომ მცხეთის ჯვარის წარწერათაგან ეს წარწერა ერთადერთია, რომელშიაც წარწერის ამომჭრეველებელი თავის თავზე როგორც აღმაშენებელზე ლაპარაკობს: „მე თემისტია მკვევალმან ქრისტესმან აღვაშენე საყოფელი ესე“-ო, — თანაც თავისი ნამუშავევის მიზანიც დასაზღვრებული აქვს: „საჭსენებელად სოჯლისა ჩემისა, თავყანის[ს]ა ცემელად დედათა“-ო. მართალია, თემისტიას ნათქვამი აქვს „საყოფელი ესე“-ო და არა ეკლესია, მაგრამ რადგან ეს შენობა ერთ მთლიან და ერთდროულ შენებულებას წარმოადგენს, აწით ცხადი ხდება, რომ თემისტიას წარწერა მცხეთის ჯვარის ეკლესიის პირვანდელი აღშენების დროისაა და იმავე დროს ეკუთვნის.

¹ ე. თაყაიშვილი, Опис., II, 72ა.

² რაკი ჩემი გადმონაწერი დამუკარგა, ვსარგებლობ პროფ. გ. ჩუბინაშვილის პალეოგრაფიული ხასიათის დამკვეთი გადმონაწერით, რომლის გადმოვეწისათვის გულითად მადლობას მოვახსენებ. და ამას გარდა, საქართ. სამხატვრო აკადემიის სკულპტურის მიერ გადმოღებული პალეოგრაფიული პირით, რომელიც საქ. საისტ. საზოგ. მუზეუმში ინახება.

³ მარცვალი „თა“ სტრიქონს ზევით არის ამოჭრილი.

ჩა დროსაც ამ ეკლესიის უძველესი, სტეფანოს ქართლისა პატრიკიოსისა და ლემეტრე ჯპატოსის წარწერებია, ე. ი. VI საუკუნისა უკანასკნელ ათეულს.

რაკი თემისტია მკვევალე ქრისტესი თავის თავს ამშენებლად იხსენიებს, უნდა ვიფიქროთ, რომ ის სტეფანოზისა და სხვათა, მოლოზნად შემდგარი, მახლობელი პირი იყო.

მაღეოგრაფიულად მცხეთის ჯვარის ეკლესიის წარწერების დამახასიათებელ თვისებად თავშეკრული 7 და 8 უნდა იქნეს ცნობილი. ასეა ყველა წარწერაში. თემისტიის წარწერაში ამას გარდა ბანიც თავშეკრულია. ხოლო კობულ-სტეფანეს VII საუკუნის პირველი ნახევრის წარწერაში ბოლოდა თავგახსნილი არის.

ენის მხრივ დამახასიათებელია, რომ ლემეტრე ჯპატოსის 591—600 წწ. ამოქრულ წარწერაში მეხამე პირის ობიექტურ თავსართად ნახმარია „ხ“ ანი, ხოლო აღრნერსე ჯპატოსის 626—634 წწ. წარწერაში ეს „ხ“-ანი უკვე აღარა ჩანს.

(მცხეთის ჯვარის ეკლესიის წარწერათა შემდგომ უნდა ბოლნისის სიონის სარკმლის თავზე გამოკვეთილ წარწერას წვევხოთ.) ამ წარწერაში ნათქვამია: —ქე დთ ეპისკოპოსი კრებულთურთ... შეიწყალენ და მშრომელთა ამას ეკლესიასა შინა შეხეწიე“-ო. ვინ არის ეს (დავით ეპისკოპოსი,) აქ ნათქვამი არ არის, მაგრამ, უეჭველია, იგი ბოლნელი ეპისკოპოსი უნდა ყოფილიყო.

ეს (შესთხოვს ქრისტეს, რომ მშრომელთა ამ ეკლესიაში, ალბათ მომუშავეთ, შეეწიოს.) თითონ დავით ბოლნელი ეპისკოპოსი კრებულთურთ, როგორც ეტყობა, მათ ჯგუფს არ ეკუთვნის, არც ისა ჩანს, რომ აღმაშენებელი იყოს. წარწერის შინაარსი თითქოს უფრო უკვე არსებულს საყდარში მუშაობას (ეკლესიასა შინა) გულისხმობს, ეგების გასამშვენებლად ნაწარმოებს. მაინცდამაინც ქართლის მოქცევის მატთანეს გარკვევით აქვს ნათქვამი, თუ ვინ იყო ბოლნისის ეკლესიის აღმაშენებელი. მას სახელდობრ უწერია: „მეფობდა ბაკურ ძე ტრდატისი და მთავარ-ეპისკოპოსი იყო ელია: და ამან აღაშენა ეკლესია ბოლნის“-საო“. მაშასადამე, ბოლნისის ეკლესიის აღმაშენებლად IX საუკუნის მემატიანეს ელია მთავარ-ეპისკოპოსი ჰყავდა მიჩნეული და არა დავით ეპისკოპოსი. მართალია, ქართველ ისტორიკოსთა შორის ამის შესახებ, როგორც ეტყობა, თანხმობა არ ყოფილა და XI საუკუნის ისტორიკოსი ლეონტი მროველი ელიას მხოლოდ რუსთავისა და ნეკრესის ეკლესიების აღმაშენებლად თვლის, ხოლო, მისი სიტყვით, „აღაშენა ეკლესია ბოლნისისა“ ფარსმან მეფემ ელიას მოადგილის სუიმონის მთავარ-ეპისკოპოსობის დროს (ცა მეფეთა *292, გვ. 115—116), ქრონოლოგიურად ამ ორი ისტორიკოსის განსხვავებულ ცნობათა შორის მაინც მცირე მანძილია. თუმცა ამ ხანის ქრონოლოგიურ-გენეალოგიური საკითხები ჯერ კიდევ ნაკლებად არის შესწავლილი, მაგრამ რადგან ფარსმანი V საუკუნის დამდეგს მეფობდა¹, ამიტომ ბოლნისის

¹ E. Такайшвили. Опис., рукописей..., II, 721.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, 184.

ეკლესიის თავდაპირველი აგების თარიღი, ისე როგორც ქართველ ისტორიკოსებს საქმის ვითარება წარმოდგენილი ჰქონიათ, დაახლოებით მაინც ირკვევა: სახელდობრ V საუკ. დასაწყისი უნდა ვიგულისხმოთ. ამგვარად, თითქმის ცხელი უნდა იყოს, რომ დავით ეპისკოპოსის მიერ ბოლნისის სიონის წარწერა ამ საყდრის თავდაპირველი აგების ამბვის მომთხრობელი ძეგლი არ უნდა იყოს. მაგრამ ამისდა მიუხედავად იგი, მაინც ძალიან ძველია. სხეასაც რომ დავანებოთ, მარტო ყ, ჯ და მეტადრე ბ ასოთა მოხაზულობა, იმგვარადვე როგორც თვით წარწერის ენა, ბოლნისის ამ წარწერას მცხეთის ჯვარის ეკლესიის უძველესი წარწერების მონათესავედ ხდის.

მაგრამ, რასაკვირველია, მარტო ეს საკმარისი არ არის და, უეჭველია, ამ წარწერის უფრო ზედმიწევნითი დათარიღებაა საჭირო. როაკი წარწერის ავტორი დავითი ბოლნისის ეპისკოპოსი ყოფილა, ეს გარემოება საშუალებას გვაძლევს მისი მოღვაწეობის ხანა გამოვარკვიოთ.

იმ საეკლესიო კრების ძეგლისწერას, რომელიც კავად სპარსთა მეფის დროს ბაბგენ სომეხთა კათალიკოზისა და გაბრიელ ქართლისა კათალიკოზის მეთაურობითა და ორივე ეკლესიის წარმომადგენელთა თანადასწრებით მოხდა ქალკიდონის კრების აღსარების უარსაყოფელად, ქართველ ეპისკოპოსთაგან, სხვათა შორის, ხელს აწერდა დავით ეპისკოპოსი ბოლნისისა *«^{წარწერა} წარწერა ნაქალაქიანი ჩიუნიანი: (წიგნი მუმი, გვ. 183)*. უნებლიეთ იბადება აზრი, რომ შესაძლებელია ეს სწორედ ის დავით ბოლნისის ეპისკოპოსი იყოს, რომელმაც ზემოაღნიშნული წარწერა ამოაჭრეინა. რასაკვირველია, ბოლნელ ეპისკოპოსთა შორის დავითი შეიძლება სხვაც ყოფილიყოს, და სრული უეჭველობით ბოლნისის წარწერის დავით ეპისკოპოსისა და სომეხ-ქართველთა საეკლესიო კრების მონაწილე დავით ბოლნელის იგივეობის დამტკიცება ჯერჯერობით შეუძლებელია.

მაგრამ თითქმის საუკუნე ნახევრის განმავლობაში მყოფ ცურტაეის 11 ეპისკოპოსთა შორის მხოლოდ ორსა ჰქონია ერთი და იგივე სახელი და ისიც, ერთიმეორისაგან ცოტად მაინც განსხვავებული, დოჰან და დოჰანე და მათ შორის არცერთს დავითი არა ჰქმევია (*წიგნი მუმი, 178*). სომეხ-ქართველთა საეკლესიო კრების მონაწილე ქართველ ეპისკოპოსთაგანაც მარტო ორი ყოფილა სეხნა და ორსავე იოსები ჰქმევიათ, თუ რომ აქ გადამწერის შეცდომა არ არის (იქვე, 182—183). ამგვარადვე ოთხი საუკუნის განმავლობაში მყოფ ქართველთა ეკლესიის მწყემსმთავართაგან, მრავალ მთავარ-ეპისკოპოს-კათალიკოზთა შორის, როგორც ქართლის მოქცევის მატიანის ცნობებიდან ჩანს, მხოლოდ სამოველის სახელი გვხვდება ხშირად, სახელდობრ—9-ჯერ, პეტრე და იოვანე—3-ჯერ, იოველ, მიქაელ, არსენი, თავფაჩაგ, გიორგი და გრიგოლ—2-ჯერ, დანარჩენი სახელები, მათ შორის დავითიც, მარტო ერთხელ არის. ეს გარემოება გვიჩვენებს, რომ მწყემსმთავართა შორის მაშინდელ საქართველოში ერთგვარი სახელი ხშირი არ უნდა ყოფილიყო და კერძოდ დავითის სახელი უძველეს ხანაში ისე გავრცელებული არ ყოფილა, როგორც შემდეგში, როდესაც ბაგრატიონიანთა დავით წინასწარმეტყველისა და მეფისაგან ჩამომავლობის რწმენა განმტკიცდა. ამის გამო

(დავით ეპისკოპოსი შეიძლება მართლაც სომეხ-ქართველთა კრების დამსწრე დავით ბოლნელი ეპისკოპოსი იყოს.)

თვით იმ კრების თარიღი, რომელზედაც სომეხთა და ქართველთა ეკლესიის წარმომადგენლებმა ქალკედონის მოძღვრება უარყვეს, აბრაამ სომეხთა კათალიკოზის ეპისტოლეში დასახელებული არ არის (*Գիրք թղթից*, 182—3), მაგრამ რადგან 506 წ. დვინში მომხდარი კრების დროს სპარსეთის ქრისტიანების მიმართ დაწერილ წერილში ბაბგენ სომეხთა კათალიკოზი ქართველთა, სომეხთა, ალბანთა და ბერძნების სარწმუნოებრივ თანხმობაზე ლაპარაკობს (იქვე, 43, 45 და 46), ამიტომ ალბანელ-ქართველ-სომეხთა შეერთებული საეკლესიო კრება ან 506 წ. ცოტა უწინარეს უნდა მომხდარიყო, ან, როგორც ერვ. ტერ-მინასიანცი ამტკიცებს, იქნება თვით იმავე დვინის კრების დროსვე¹.

რაკი დავით ეპისკოპოსი სხვა ქართველებთან ერთად, ვითარცა ბოლნელი მღვდელთმთავარი, ამ 505—506 წ. საეკლესიო კრების მონაწილე ყოფილა, ამის გამო უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ ბოლნისის სიონის საკურთხევლის კონქის წარწერა უნდა ან V საუკ. დამლევს, ან VI საუკუნის დამდეგს ეკუთვნოდეს, მაინცდამაინც VI საუკუნის პირველ მეოთხედზე უგვიანესი არ უნდა იყოს².) უკვე 1908 წ. გამოქვეყნებულ გამოკვლევაში „История церковного разрыва между Грузией и Арменией в начале VII века“ (ИАН, 1908 წ., გვ. 445—446) შევეხე აბრაამ და კირიონ კათალიკოზების მიწერმოწერის ექვემიუტანლობის საკითხს და კრიტიკული განხილვის შემდგომ იმ აზრს დავადეგი, რომ მიწერმოწერა სანდოა, ერთი საბუთის გარდა. იქვე მე აღნიშნული მაქვს, რომ დვინის კრების შესახებ სომეხური საბუთები დედნები არ არის. მაგრამ აბრაამ კათალიკოზის სიტყვებიდან ჩანს, რომ ბერძნული ტექსტიც დვინის კრების დროინდელი უნდა ყოფილიყო და სომხეთიდან მიღებული ყოფილა (*„Քանզի եւ նորա ունէին ի մէջ“*. *Գիրք թղթից*, 183) იმგვარადვე, როგორც ქართველებსაც ამ კრების ძეგლისწერა ქართულად ჰქონიათ, ან უნდა ჰქონოდათ (იქვე). რადგან კრების მონაწილენი, და მეტადრე სომხები, დვინის კრების დადგენილებას დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ, ამიტომ, როგორც ჩანს, მისი სრული ძეგლისწერა ბერძნულად ნაწერიც მეზობელ ქრისტიან ერებსაც დაუგზავნეს. აბრაამ კათალიკოზის დროინდელი ცნობა რომ სომეხური თავდაპირველ დედანს არ წარმოადგენს, არამედ თარგმანს, რომლის ნაკლს არც აბრაამ კათალიკოზი უარყოფს, მაინცდამაინც იმას არ ნიშნავს, რომ ამ საბუთის ცნობა სწორი

¹ *Ե ՏԷՄ - Մ ի ն ա ս ե ո ն Ե. Հայոց եկեղեցւոյ Յարաբերութիւնները...*, ვენიածინი, 1908 წ., გვ. 65—70.

² პროფ. გ. ჩუბინაშვილი ბოლნისის სიონის აგების თარიღად დაახლოებით 503—523 წწ. თვლის, მაგრამ აღნიშნული არა აქვს, თუ რა მოსაზრებით (*Untersuchungen zur Geschichte der georgischen Baukunst I. Erstes Heft. Kleine Kirche des heiligen Kreuzes von Mizchetha*, Tiflis, 1921, გვ. 24). იმავე შრომაში, რომელიც დაბეჭდილია ქართულად თბილისის უნივერ. „მოამბის“ მე-2 ნომერში, ბოლნისის სიონი დასახელებულია უფველეს ტაძრად, მაგრამ მისი აღშენების თარიღი ნაჩვენები არ არის: „მცხეთის ჯვარის მფარვე ტაძარი“, გვ. 45.

არ არის. ამისათვის ამ ცნობების არსებითად განხილვაა საჭირო და მათი უვარგისობის დამტკიცება.

ამ ერთი მაგალითის გარდა, როდესაც ღვინის 506 წ. საეკლესიო კრების დამსწრედ მოხსენებული ეპისკოპოსის სახელი სწორედ ამ საეპისკოპოსოს მღვდელთმთავართა შორის ამ სახელის მქონებელი მართლაც აღმოჩნდა, ამავე დამსწრეთა სიის სისწორისა და სანდოობის დასამტკიცებლად შეიძლება შემდეგი გარემოებაც იყოს აღნიშნული. აბრაამ კათალიკოზის მესამე ეპისტოლეში 506 წ. ღვინის კრების ძეგლისწერისათვის ხელი, სხვათა შორის, დაკობ ცურტავის ეპისკოპოსსაც მოუწერია (*Фирс Куртав*, 183). კირიონ ქართლისა კათალიკოზის მეორე საპასუხო ეპისტოლეში მოყვანილია ცურტაველ ეპისკოპოსთა სია შუშანიკის დროიდან მოყოლებული VII საუკ. დამდგამდის და მეხუთე ეპისკოპოსად იქ მართლაც დაკობია დასახელებული (იქვე, 178). ხოლო რომ თვით კირიონ კათალიკოზის ეს სიაც სწორია და სრულებით სანდო, ამას ის გარემოებაც ცხად-ყოფს, რომ კირიონს შუშანიკის თანამედროვე ეპისკოპოზად *საქიყ* „აფოცი“ ჰყავს დასახელებული, რომელიც შუშანიკის მოძღვრისა და მისი მარტკლობის აღმწერელის იაკობ ხუცესის ნაწარმოებშიც მართლაც შუშანიკის თანამედროვედ 468—474 წწ. იხსენიება „აფუტ“-ის სახელით (იხ. ს. გორგაძის 1917 წ. გამოცემის გვ. 3, 10, 21 და 22). რაკი სომხურად *ყ* „ც“ და *თ* „ტ“ ერთიმეორეს არ მიაგავს, ქართულ ხუცურ დამწერლობაში კი „ც“ და „ტ“ ერთიმეორეს ძალიან მიაგვანან და ამიტომ ამ ნიადაგზე გადამწერლებს შეცდომები ხშირად მოსდიოდათ, ცხადია, რომ შუშანიკის თანამედროვე ცურტაველი ეპისკოპოსის სახელის სწორი მართლწერა *Фирс Куртав* — „ეპისტოლეთა წიგნში“ ჩართულ კირიონ ქართლისა კათალიკოზის მეორე საპასუხო წერილში უნდა იყოს დაცული. ამგვარად, აბრაამ და კირიონ კათალიკოზების მიწერმოწერა სანდო საისტორიო წყაროდ უნდა იქნეს მიჩნეული.

✓ (ცხლა რომ ბოლნისის 506 წ. ახლო ხანის წარწერები პალეოგრაფიულად დავახასიათოთ, უნდა აღინიშნოს, რომ იქაც ბ, ჯ და ყ, ისევე რთგორც უძველეს მცხეთის ჯვარის ეკლესიის წარწერებშიაც, თავშეკრულებში იწერება. ხოლო ენის მხრით ბოლნისის წარწერებიც, მცხეთის ჯვარის დემეტრე ჰპატოსის 591—600 წწ. წარწერის მხგავსად, ე. წ. ხანმეტობის თვისებებისა არიან.)

1907 წ. ატენის ხეობაში მოგზაურობის დროს ს. ატენისა და მდ. ტანის პირას ამართულ მთის ფერდობზე ნასახლართა შუა, (ტყეში ნათლისმცემლის უგუმბათო პატარა ეკლესიაში ჯვარის ქვის წარწერიანი კვარცხლბეკი უნახვ, რომელმაც თავისი პალეოგრაფიული თვისებებისა და წარწერის ამომკრევიანების სახელის ძველი ფორმით ჩემი ყურადღება მიიპყრო. წარწერა ფოტოგრაფიულადაც გადმოვიღე და გადმოვწერე კიდევ. თვით კვარცხლბეკის თბილისში საქართ. საისტ. საზოგადოების მუზეუმში ჩამოტანა მინდოდა. მაგრამ მაშინ ასეთი ძეგლის ეკლესიიდან დაძვრა შეუძლებელი შეიქნა. ამ ბოლო წლებში კი იქ საისტ. საზოგადოებისაგან ძეგლების ჩამოსატანად გავზავნილს ჩვენი უნივერსიტეტის სტუდენტს გაბრ. ჩაჩანიძეს აფუხსენი იმ

ეკლესიისა და ძეგლის ამბავი და ვთხოვე, რომ ჯვარის ეს შესანიშნავი კვარცხლბეკი ატენიდან თბილისში ჩამოეტანა, რაც შესრულებულ იქნა კიდევ და ამჟამად ეს ძეგლი თბილისის უნივერსიტეტის ხელოვნების მუზეუმში ინახება. წარწერა ისეა ამოკრილი, რომ გარშემო ოთხკუთხედ ჩარჩოში ჩასმულის შთაბეჭდილებას ახდენს, თვით შუაგული კი უფრო დადაბლებულია და ამ დადაბლებულ შუაგულზეა ამოკრილი. (იგი მრგვლოვანი ხუცური ახომთავრულით არის გამოყვანილი, სულ 8 სტრიქონს შეიცავს) და ასე იკითხება:

1. ესე ჯ'ი ქტსა მე ვ'ეჲან ატნ'ლ მხ'ლნ
 2. აღმართე შესავედრებელად და ს
 3. ავსრად სოვლისა ჩემისა და
 4. ყლთა თვს თავყოვანისმცე
 5. მელთა ქტმსთა. ქტგ ყლნი შეგ
 6. ჯწყალენ ძ'თა ჯ'ისა შ'ნდთა ა'ნ
 7. ი'ყნ და რ'თა აღმოიკითხოთ მე ვე
 8. [ე] ა [ნ] ცდ'ლი ლოცვას მივსენ[ეთ]
- ანუ ქარაგმა-გახსნილი.

1. ეს ჯ'ი ქრისტმსა მე ვეჲან ატენელ მამასახლისმან
2. აღმართე შესავედრებელად და ს
3. ავსრად სოვლისა ჩემისა და
4. ყოველთა თვს თავყოვანისმცე
5. მელთა ქრისტემსთა. ქრისტე ყოველნი შეგ
6. ჯწყალენ ძალითა ჯ'ისა შენისაძთა ამცნ
7. იყავნ და რომელთა აღმოიკითხოთ მე ვე
8. ჯან ცოდვილი ლოცვასა მივსენეთ.

ამ წარწერის თავისებურებას ასოებს ზევით მეტად გრძელი განივი ხაზის ხმარება შეადგენს ქარაგმის მაგიერ იქაც კი, სადაც სიტყვები სრულად არის დაწერილი და არავითარი ქარაგმა საჭირო არაა. ამის გამო წარწერა ერთი შეხედვით სტრიქონებად დახანულის შთაბეჭდილებას ახდენს. (პალეოგრაფიულად კი იგი საყურადღებოა თავისი ოდნავ თავგახსნილი ბ-ანით, ისე როგორც მცხეთის ჯვარის ეკლესიის სტეფანეს წარწერაშია, და თავისი თავშეკრული ჯ და ყ-არით, როგორც ეს ასოები იმავე მცხეთის ჯვარის სხვა წარწერებშიაც არის გამოყვანილი.

(კვარცხლბეკი ჯვარითურთ აღუმართავს და წარწერაც „ვეჲან ატენელს“) ამოუქრევიანებია. ამ ორ სიტყვას თანამდებობის აღმნიშვნელი დაქარაგმებული სახელი მოსდევს „მხლნ“, რომელიც შეუძლებელია „მოხელემან“-ის შემოკლება იყოს. რადგან მაშინ დაქარაგმებულში ეწერებოდა „მქლნ“, ამიტომ ეგების ეს დაქარაგმებული სიტყვა „მამასახლისმან“-ს უდრიდეს, თუმცა ასე დაქარაგმება არაჩვეულებრივი იქნებოდა და არის.

მეტად საყურადღებოა წარწერის ამოუქრევიანებლის სახელი „ვეჲან“. თვით ამ სახელის „ვეჲან“-ის ფორმა ამ წარწერის დასათარიღებლად ერთ-

გვარ საფუძველსა და საშუალებას გვაძლევს. სახელი „ვეჟან“ ძველი სპარსულ-
 ლია, სახელდობრ მისი ფაჰლავური ფორმა და გამოთქმაა. შემდეგ ამის მაგიერ
 ეს სახელი „ბეჟან“-ად გამოითქმოდა ისე, როგორც ქართულში ესლაც მიღე-
 ბულია. ფირდოუსის შაჰ-ნამეში სწორედ ეს უკანასკნელი „ბეჟან“ *بج*
 ფორმაა ნხმარი, რადგან ფირდოუსის ნაწარმოები ახალი სპარსული ენით
 არის დაწერილი (ვეჟან—ბეჟან-ის სახელის შესახებ იხ. Ferd. Justi-ს Iranis-
 ches Namenbuch, გვ. 367). მაგრამ უკვე სომხურ უსახელო გეოგრაფიაში ეს
 სახელი „ბ-იჟან“-ის სახეობით გვევლინება (*Առասպելաբան < Աստ — բիժան*,
 იხ. Arsène Soukry გამ. Géogr. de Moïse de Corène, გვ. 33). VI საუკ.
 დამლევის ქართულ ძეგლში, „ეესტათე მცხეთელის მარტყოობა“-ში სწორედ
 ამ უძველესი, ფაჰლავური ფორმით გვხვდება ეს სახელი. იქ, სხვათა შორის,
 იხსენიება ვეჟან ბუზმიძრი.

(„ვეჟან“ ფორმის მიხედვით ეს წარწერა ძნელი დასაჯერებელია, რომ
 IX ს-ზე გვიანი იყოს, რადგან ამ დროს უკვე „ბეჟან“ ფორმაა მოსალოდნელი.
 მეორე მხრით, პალეოგრაფიულად ვეჟან ატენელის წარწერა საყურადღებოა
 თავისი ოდნავ თავგახსნილი „ბ“-ანითა და სრულებით თავშეკრული „ჯ“ და
 „ყ“-არით. დამწერლობის ამ თავისი თვისებებით მცხეთის ჯვარის ეკლესიის
 VII საუკ. წარწერებს ენათესავება.) სამწუხაროდ, ვეჟან ატენელის წარწერაში
 არცერთი ისეთი ფორმა არ არის ნახმარი, რომ ენის მხრით მნიშვნელოვანი
 საკითხის ხანმეტობის არსებობისა თუ არარსებობის შესახებ რისიმე თქმა
 შეიძლებოდეს.

ენის მხრით ყურადღებას იპყრობს მხოლოდ ფორმა „თავუოჯანისმცე-
 მელთა“ ძველი და უფრო სწორი ფორმის „თავუანისმცემელთა“-ს მაგიერ. ეს
 გარემოება ამ წარწერას იმ დროისად გვაფიქრებინებს, როდესაც ძველი,
 თუნდ V — VI სს-ის ძეგლთა ენის ნორმები უკვე ირღვეოდა. ამიტომ (იხი
 VII ს-ის დამლევისა ანდა უფრო VIII ს-ად არის მიხაჩნევი¹.)

შემდეგ ქრონოლოგიურად მისდევს ატენის ხიონის შიგნითი კედლის
 წარწერა ბუღა თურქის შემოსევის შესახებ, რომელიც 853 წ. არის გამოყვა-
 ნილი. ეს ნ-სტრიქონიანი წარწერა ყალმით უნდა იყოს დაწერილი და ასოთა
 საერთო იერით იმდენად ეპიგრაფიკის ძეგლი არ არის, რამდენადაც ხელით
 ნაწერთა თვისებების მქონებელია. ძეგლი იმდროინდელი ქართლის დამწერ-
 ლობის გამოხატველია. ეს წარწერა პალეოგრაფიულად იმით არის საყურად-
 ლებო, რომ „ბ“, ისევე როგორც „ჯ“ და „ყ“, ყველგან სრულებით თავგახს-
 ნილი იწერება.

შემდეგ უნდა ხ. ხუნამისში ნაპოვნი ე. თაყაიშვილის მიერ გამო-
 ცემული და ქვის ემბაზად მიჩნეული ძეგლის წარწერა იქნეს დასახელებული.

¹ ვეჟან ატენელის წარწერა დაიბეჭდა „საისტორიო მოამბის“ 1925 წ. № 1-ში (გვ. 260—
 261) სტუდ. ვაბ. ჩაჩანიძისაგან ხელოვნებათა მოუხსენებლივ, რადგან ამ
 ორგანოს რედაქტორს ს. კაკაბაძეს ამ ცნობების შემცველი ადგილი ბეჭდვის დროს, როგორც
 „ხედმეტი“, სრულიად ამოუშლია. ამის აღნიშვნა მხოლოდ იმიტომ შეიქნა აუცილებელი, რომ
 საქმის ფითარების უცოდინარს წარწერის შესახებ ზემოთყვანილი ცნობები ამ წიგნის ავტო-
 რის მხრივ გამეორებად არ ეჩვენოს.

ამ წარწერას თარღი აქვს და ე. თაყაიშვილს „პგ“, ან „პიშ“ ქრონიკონად აქვს წაკითხული და ამისდა მიხედვით 863 ან 878 — 9 წ-ად მიაჩნია (Арх. экскурсии III, 7). აქ. შანიძემ ეს წარწერა სრულად ამოიკითხა და საქ. საისტ. საზოგადოების 1923 წ. სხდომაზე ჯვარის ქვის კვარცხლბეკად ცნო, თარიღის წანაკითხშიაც შეტანილმა შესწორებამ ეს წარწერა 115 ქრონიკონის ანუ 895 წლისად წარმოგვიდგინა. ამ წარწერის ენა ჩვეულებრივია ამ ხანისათვის, ხოლო პალეოგრაფიულად აღხანიშნავია სრულებით თავგახსნილი „ბ“. „ჰ“ და „ყ“ წარწერაში არ გვხვდება.

ოშკის მონასტრის ტაძრის წარწერის დასათარიღებლად ჩვენ სამი ისტორიული პირობის სახელი და მაჰი თანამდებობა უნდა გამოვიყენოთ. იქ იხსენიებიან: ადარნერსე კურაპალატი, ბაგრატი ერისთავთა-ერისთავი და დავით მაგისტროსი. აკად. მ. ბროსეც ამავე გზით არკვევდა ამ წარწერის თარიღს და ადარნერსე მან ადარნესე მეფედ მიიჩნია, რომლის მეფობას 881—923 წწ. სდებდა, — ბაგრატი მის შვილ მეფე-კურაპალატ ბაგრატად, რომელიც 945 წ. გარდაიცვალა. დავით მაგისტროსი ის დავით მაგისტროს-კურაპალატია, რომელიც 958 წ. მოკვდაო. ამიტომ ოშკის ტაძარი უნდა 937 წ-ზე და თვით 923 წელზე უწინარეს იყოს აგებული¹.

მაგრამ ბროსეს ქრონოლოგიური განსაზღვრა თვით წარწერის ცნობებზე არ არის დამყარებული და ამის გამო მთლად სწორი არ არის: წარწერაში ადარნერსე მეფედ კი არა, კურაპალატად იწერება, — ბაგრატიც იქ მეფე-კურაპალატად არ იხსენიება, არამედ ერისთავთა-ერისთავად. წარწერის ამომჭრევიანებელს ამ პირთა წოდებულების შემცირება და ჩამომცრობა არ შეეძლო. ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ ოშკის წარწერაში მოხსენებული და ბროსეს მიერ მიჩნეული პირები სხვადასხვა პირები უნდა ყოფილიყვნენ.

ნამდვილად ოშკის ტაძრის აღმშენებელნი ადარნერსე კურაპალატი, ბაგრატი ერისთავთა-ერისთავი და დავით მაგისტროსი უნდა ბაგრატი მაგისტროსის ძე ადარნახე კურაპალატი და მისი ორივე შვილი ბაგრატი ერისთავთ-ერისთავი და დავითი იყვნენ. დავითი ისტორიაში, ჩვეულებრივ, დავით დიდად და კურაპალატად არის ცნობილი. მაგრამ კურაპალატობამდე მასაც სხვებსავე ჯერ მაგისტროსობა უნდა ჰქონოდა და ჰქონია კიდევ. პარხლის 973 წ. სახარების ანდერძში დამწერელს იოანე ბერაძს მოხსენებული ჰყავს ბაგრატი ქართველთა მეფე. მეტსახელად რეგენად წოდებული, დავით მაგისტროსი და სუმბატ ერისთავთა-ერისთავი². ათონის მონასტრის № 69 (ა. ცაგარლის აღწერილობით) ხელნაწერში, რომელიც დაწერილია „დიდებულსა ლავრასა ოშკს“ 197 ქრონიკონს ანუ 977 წ., გადამწერელს, მიქაელ მოდრეკილის დისწულს სტეფანე დეკანოზს, დავითის შესახებ უკვე ნათქვამი აქვს: დაიწერა ეს

¹ Inscriptions géorgiennes et autres recueillies par le Père Nersés Sargisian et expliquées par M. Brosset. in. Mémoires de l'Académie... des sciences de St.-Petersbourg. VII série, t. VIII, № 10, 1864 წ. გვ. 8.

² ე. თაყაიშვილი, სამი ისტ. ხრ., გვ. LII—LIII.

³ პროფ. ა. ცაგარელს ოშკის შეცდომით ათონის მთაზე მყოფ მონასტრად მიიჩნევია (იხ. СПГП, I, 89).

„სამოთხე“-დ წოდებული წიგნი „სალოცველად და სადიდებელად პ'დ ძლიერისა და ღ'ს მსახურისა მეფისა და ყოვლისა აღმოსავლეთისა კურაპალატისა დავითისთვის“-ო¹. ირკვევა, რომ დავითი 973 წ. მაგისტროსი უფილა, 977 წ. კი უკვე კურაპალატად² იწოდება. მაშასადამე, კურაპალატობა მას 973—977 წწ. უნდა ჰქონდეს მიღებული. ხოლო თუ ამასთანავე გავიხსენებთ, რომ 976 წ. ბარდა სკლიაროსის აჯანყება დაიწყო ბიზანტიის კეისრის წინააღმდეგ და 977 წ. მცირეწლოვანი ტახტის მემკვიდრენი და მათი დედა დედოფალი იძულებული იყვნენ დავით ტაოს მბრძანებლისათვის აჯანყებულის წინააღმდეგ სამხედრო დახმარება ეთხოვათ, ბუნებრივად აზრი დაგვებადება, რომ ბიზანტიის საქეთმძურობლებს დავითისათვის მაგისტროსობის წოდებულება, შესაძლებელია, სწორედ ამავე დროს, 977 წ., მომავალი დახმარების მოლოდინში მიერთშიათ.

ამგვარად, ოშკის ტაძრის წარწერის ამოჭრილობის უგვიანეს თარიღად 977 წ. შეიძლება დაგვედვა. მაგრამ ამგვარი დათარიღება ზედმეტი იქნება, რადგან მისი უფრო ზედმიწევნითი განსაზღვრაცაა შესაძლებელი.

რაკი ოშკის ტაძრის ამგებელი ადარნერსე კურაპალატად იხსენიება, ამიტომ, ცხადია, ამ ცნობის მქონებული წარწერა შეუძლებელია 958 წ-ზე უწინარესი იყოს იმიტომ, რომ ადარნერსემ სწორედ ამ წელს მიიღო კურაპალატობა³. ხოლო რაკი, მეორე მხრით, ოშკის ტაძრის აღმაშენებლად ადარნერსე კურაპალატთან ერთად ბაგრატ ერისთავთა-ერისთავიც იხსენიება, ცხადია, ოშკის წარწერა 956 წელზე უგვიანესიც არ შეიძლება რომ იყოს, რადგან ამ წელს იგი გარდაიცვალა⁴. მაშასადამე, ოშკის წარწერა უნდა 958—956 წწ. იყოს ამოჭრილი.

ხელთა მაქვს ამ წარწერის გადიდებული ფოტოგრაფიული სურათი. ზუცური მრგვლოვანი ასომთავრულით ამოჭრილს ამ წარწერაში შეცდომებია. ერთგან „ყ“ სწერია „კ“-ეს მაგიერ⁵ და სხვა. ენის მხრით ეს ძეგლი არაფერს განსაკუთრებულს არ შეიცავს, დამწერლობის მხრით კი ისეთ შთაბეჭდილებას სტოვებს, თითქოს ამოჭრელს ასომთავრული არ უნდა სცოდნოდეს. პალეოგრაფიულად აღსანიშნავია, რომ თუმცა „ბ“ და „ყ“ უველგან სრულეზით თავგახსნილია, „კ“ უველგან თავშეკრული არის ერთი შემთხვევის გარდა, პირველ ხტრიქონში სიტყვა „მოყოჯარეთა“-ში, ხალაც „კ“ ასოს თღნავ გახსნილი უჩანს თავი.

¹ ა. ცაგარელი, СИГП, I, 90—91.

² ე. თაყაიშვილი სცდება, როდესაც ამბობს, ვითომც 997 წელს გადაწერილ „სამოთხე“-ში დავითი მაგისტროსად იწოდებოდეს (ОИМС., II, 651).

³ იხ. სუმბატ დავითის ძის ცა და უწყება #581, გვ. 350 = 3 ქკა, გვ. 62 და ჩენი ქლი ერის ისტორიის, II, 709.

⁴ იქვე, გვ. 709.

⁵ თუმცა შესაძლებელია აქ გრძელბუნიანი „კ“-ი იყოს, როგორც კილ-ეტრატის იადგარშიც გვხვდება.

ოშკის 959—66 წწ. წარწერის ეს პალეოგრაფიული თავისებურება ნამდვილ ამოცანას წარმოადგენს, რადგან, როგორც უკვე დავრწმუნდით, ყველა IX საუკ. თარიღიან, თუ ადვილად დასათარიღებელ წარწერებში „ჰ“ თავგახსნილია იმგვარადვე, როგორც 864 წ. სინას მთის მრავალთავეისა და შატბერდის (ჰადიშის) 897 წ. სახარების დანაწერებშიაც. მით უმეტეს თავშეკრული „ჰ“ X საუკ. შუა წლების ძეგლში მოულოდნელია და არც გვხვდება მაგრამ ფოტოგრაფიულ სურათზე „ჰ“-ის თავშეკრულად დაწერილობა სრულებით მკაფიოდ ჩანს და ამ გარემოებას, რასაკვირველია, ანგარიში უნდა გაეწიოს. გამოსარკვევია, აქ ხომ რაიმე ორთოგრაფიული შიშართულების გამოხატულებასთან არა გვაქვს საქმე?

შემდეგ უნდა შემოქმედის ფერისცვალების ხატის წარწერა იქნეს დასახელებული. როგორც ე. თაყაიშვილს აღნიშნული აქვს, ეს ხატი ზარზმის მონასტრის ეკლესიის მთავარი ხატი იყო და, როცა მესხეთში ოსმალებმა მაჰმადიანობა ძალად გაავრცელეს, ზარზმიდან შემოქმედში იქნა გადატანილი. ბასილი ზარზმელის აღწერილ სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში ნათქვამია, რომ დაუმთავრებელი ეკლესია მონასტრის მამასახლისად არჩეულმა პავლე ხუცესმა დაასრულა: „ამან პირველვე სრულ-ყო ეკლესიამ და შეამკო ყოვლითა სამკაულითა და აღმართეს მას შინა ხატი ფერისცვალებისა და აკურთხეს ყოველთა კურთხევითა მამობასა შინა პავლესსა“-ო¹.

ამ ზარზმისეულ ხატსაც აქვს წარწერა, რომელშიაც აღნიშნულია, რომ ეს ფერისცვალების ხატი შეუმოსნიათ „მამასახლისობასა პავლესსა“, როდესაც: რვ: 106 ქრონიკონი ყოფილა². ნაწილი (რვ) წარწერას მოცილებულ ჰქონია, მაგრამ დ. ბაქრაძე და ე. თაყაიშვილი სამართლიანად ფიქრობენ რომ იგი ქრონიკონის რიცხვის აღმნიშვნელია და სწორედ იმ ადგილის გაგრძელებას წარმოადგენს, სადაც სწერია „ქრკი ი[ყო]“. ამგვარად, ზარზმის ფერისცვალების ხატი პავლეს მამასახლისობაში 886 წ. ყოფილა შემოსილი ანუ მოქედილი.

მაგრამ თვით წარწერის გულდასმითი განხილვა ერთ მნიშვნელოვან საკითხს ჰბადებს: პირველს, პავლეს მამასახლისობის დროინდელ, 886 წ. წარწერას ამავე ნაქერზე უშუალოდ მეორე წარწერა მისდევს, რომელშიაც ნათქვამია: „სახელითა ღმრთისაჲთა მე ზ[ჯა]დი ერისთავი ძმ სულკურთხეულის ერისთავისა რბსი (რაბის?) ღირს ვიქმენ შემოსად (შმდ = შემკობად-ს?) პატიოსნისა ა[მის ხატისა]... ხატო ფერისცვალებისაო შე სულსა ჩემს დღესა...“. მაშასადამე, ზვიად ერისთავსაც შეუმოსნია ან შეუმკვია ხატი. მაგრამ როდის? ცხადია, პავლეს მამასახლისობაში კი არა, — იმიტომ რომ მაშინ ზვიადი პირველ წარწერაშივე იქნებოდა მოხსენებული, — არამედ შემდეგ. საქართველოს ისტორიაში გიორგი I-ის მეფობაში ცნობილია ზვიად ერისთავის რომელიც ბიზანტიის კეისრის წინააღმდეგ 1023 წ. გაგზავნილ ქართველთ

¹ მ. ჯანაშვილი, ქართული მწერლობა, II, 43. შტრ. კ. კეკელიძის გამოც. „ადრინდ. ფეოდ. ქართ. ლიტრა“, გვ. 180.
² ნ. კონდაკოვი და დ. ბაქრაძე, Описание памятников древности в негот. храмах и монаст. Грузии, 131; ე. თაყაიშვილი, Арх. экскурсии, I, 67—68.

ლაშქარს მეთაურობდა¹. შესაძლებელია, ზარზმის ხატის წარწერის ზვიად ერისთავი სწორედ ეს XI საუკ. პირველი მეოთხედის სახელმწიფო მოღვაწე იყოს. მაშინ ეს მეორე წარწერა XI ს. პირველი მეოთხედისად უნდა ვიცნათ. მაგრამ თუნდაც რომ წარწერაში მოხსენებული ზვიად ერისთავი სხვა უფრო ადრინდელ მოღვაწედ ვიგულისხმოთ და გამოდგეს, მაინც, ცხადია, ის პავლეს მამასახლისობის მერმინდელი პირი უნდა იყოს და მისი წარწერაც ამის გამო 886 წ.-ზე მერმინდელია. თუ ეს უდაუოა, მაშინ იბადება საკითხი, თუ როგორ მოხდა, რომ 886 წ. წარწერა ხატის პირველი შემოსვის შესახებ და მერმინდელი წარწერა ამავე ხატის ხელმეორე შემოსვისა თუ შემკობის შესახებ ერთსა და იმავე ნაჭერზეა, რომელიც ამასთანავე ხატზე ლურსმებით ყოფილა მიჭედილი. 886 წ. წარწერა, ვითარცა პირველი მოჭედილობის ცნობის შემცველი, უეჭველია, თვით მოჭედილობის მთლიან ფურცელზე იქნებოდა გამოყვანილი, აქ კი იგი იმ ცალკე ნაჭერზეა გამოყვანილი, რომელზედაც მეორე, მერმინდელი შემოსვისა თუ შემკობის შესახები წარწერაც არის მოთავსებული. ვინ მოაცილა ხატს პირველი წარწერა და მოათავსა მეორესთან ერთად? თუ ამაზე მთლიანად პასუხის მოცემა ამჟამად შეუძლებელია, ეს მაინც შეიძლება ითქვას, რომ იქნება პირველი წარწერა შემდეგში დაზიანებული იყო და ზვიად ერისთავმა ხატის ხელმეორედ შემკობის დროს ეს პირველი წარწერაც განაახლა და ხელახლად გადაწერინა და იქვე თავისი წარწერაც მიაყოლა. ამგვარად, ორი სხვადასხვა დროის წარწერა ერთ ნაჭერზე და ერთი და იმავე დამწერლობით გამოყვანილი აღმოჩნდა. 886 წ. წარწერა რომ მექანიკურად გადმოწერილი უნდა იყოს, ამას ის გარემოებაც გვაფიქრებინებს, რომ წარწერის ბოლო ასე იკითხება: „ქ მამასახლსა პლტსა“ და სხვა. ე. თაკაიშვილი ამ სიტყვებს ორგვარად კითხულობს და ფიქრობს, რომ უჭარბოდ ან უნდა უდრიდეს: „ქრისტეს მიერ მამასახლისობასა პავლესსა“, ან „ქართლისა მამასახლისობასა პავლესსა“ (იხ. ზემოდასახ. შრომა, 68). მაგრამ ერთიცა და მეორე წანაკითხიც საეჭვოა, რადგან დათარიღებაში მონასტრის მამასახლისობის ქრისტეს მიერობა წარწერებში და ისედაც არ იბმარება და პავლეს ქართლის მამასახლისობაც დაუჯერებელია, რაკი ბასილ ზარზმელისაგან ვიცით, რომ პავლე ქართლისა კი არა, ზარზმის მონასტრის მამასახლისი იყო. ამნაირად, „ქ“-ს ამ ადგილას არავითარი აზრი არა აქვს და ქანწილის შთაბეჭდილებას ახდეს, რომლითაც ქართულად ყოველი ძეგლი, მათ შორის წარწერაც, იწყებოდა ხოლმე. საფიქრებელია, რომ ეს „ქ“ სწორედ ქანწილი არის კიდევ, რომელიც დაზიანებული წარწერიდან მექანიკურად გადმოწერის დროს უალაგო ალაგას მოექცა. ერთი სიტყვით, 886 წ. წარწერა თავდაპირველია თუ არა, ჯერ კიდევ ხაეჭვოა.

პალეოგრაფიულად ზარზმისეული ფერისცვალების ხატის ორივე წარწერა ასოთა მოხაზულობის მხრით არაფერს არაჩვენებრივს არ წარმოადგენს: „ბ“ ხრულებით თავგახსნილია, „კ“ და „ყ“ ამ წარწერებში არ გვხვდება. აღსანიშნავია მხოლოდ ერთი საყურადღებო გარემოება. თუმცა ყველა ასო

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქლი ერის ისტორია, II, თავი „საქართველოს გავრთიანება“ 2. უფუფ გიორგი 1.

ხუცური მრგვლოვანი ასომთავრულით არის გამოყვანილი, მაგრამ ყველა ახლო-ერთი ზომისა და სიმაღლისა არ არის, არამედ ზოგი ახო დანარჩენებზე უფრო-პატარაცაა და უფრო ქვეითაც არის ჩამოწეული. ასოთა ტანის სიმაღლე, მაგ., ასეა დაახლოებით წარმოდგენილი: მრ-ნსა ფ-რსა და სხვა. ეტყობა, რომ წამწერლის ხელი უკვე პატარა ტანის ასოებს, ნუსხა-ხუცურის წერის ყოფილად მიჩვეული. ამგვარი მოვლენა კი ჩვეულებრივია X—XI სს. წარწერებში.

პალეოგრაფიულად მნიშვნელოვანია ყალა-ბოინას ეკლესიის წარწერაც, რომელიც პირველად პ. უვაროვიძისა და მიერ იყო დაბეჭდილი (Материалы по Археологии Кавказа, IV вып., გვ. 95, სურ. 73 და 74), მეორედ ე. თაყაიშვილმა მოათავსა თავის Arch. экскурсии-ების III წიგნში (გვ. 4—5), სადაც აღ. სახანაშვილის წანაკითხის შეცდომებიც შესწორებულია. წარწერა 2 ქვაზეა მოთავსებული, რომელთა კიდეები დაზიანებულია და ამის გამო წარწერასაც ზოგან კიდეები მომტვრეული აქვს. წარწერა ამოჭრილია „ზავრატისა ქართუელთა მეფობასა და დავითისა კურაპალატობასა“ და კრონიკონიც აქვს. ე. თაყაიშვილი ამ თარიღს „სიგ“ 213-ად, ე. ი. 993 წ. კითხულობს. სურათზე ეს ადგილი ვარკვევით არა ჩანს, მაგრამ უფრო „ს“ 203 იკითხება, რაც 1833 წ. უდრის. მაინცდამაინც ცხადია, რომ რაკი წარწერაში დავით დიდი კურაპალატიც ცოცხლად იხსენიება, X ს-ზე შერძინდელი შეუძლებელია იყოს.

ეს წარწერაც ხუცური მრგვლოვანი ასომთავრულით არის გამოყვანილი და პალეოგრაფიულად მხოლოდ იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ იქ ასომთავრული „ლ“-ს მაგიერ უველგან ნუსხა-ხუცური და პატარა ტანის „ლ“ არის ამოჭრილი. წამწერლის ხელი ეტყობა ნუსხა-ხუცურ დამწერლობას ყოფილა მიჩვეული.

პალეოგრაფიულად საყურადღებოა ატენის სიონის ვარეთი კედლის წარწერა ატენის ქალაქად აშენების შესახებ, რომელიც, როგორც ამის შესახებ განსაკუთრებულ მონოგრაფიაში გამოკვეთილი მაქვს, 1060—1068, ან უფრო 1060—5 წწ-ში უნდა იყოს ამოჭრილი¹. ეს ძეგლიც ხუცური მრგვლოვანი ასომთავრულით არის გამოყვანილი, მაგრამ დამახასიათებელია თავისი შერეული დამწერლობით და ხევრვან ორხაზოვანი სისტემის ასოების მაგიერ, როგორც ასომთავრულში უნდა ყოფილიყო, ოთხხაზოვანი სისტემის ასოებია ნახმარი. ამგვარად, ის მოეძენა, რომელიც ხარზმისეული ხატისა და ყალა-ბოინას წარწერათა განხილვის დროს აღნიშნული იყო, აქ უკვე ძლიერად არის გამოხატული.

§ 2. ნიგნუკი დამწერლობის ძეგლები

წიგნური დამწერლობის უძველესი ძეგლები დროთა განმავლობაში დალუპულა ან საბუღალმოდ, ან იმიტომ რომ მათი ეტრატო საწერ მასალად გამოუყენებიათ და ამის გამო წინასწარ ამ უძველესი ძეგლების ნაწერი გა-

¹ Ив. Джавахишвили, К вопросу о времени построения грузинского храма в Атени. ХВ I, 289—291.

დაურეცხიათ და გადაუფხუვიათ კიდეც. რადგან ჩვენ წინაპრებს რკინისაგან შექმნილი მელნით უწერიათ, ნაწერის მთლად გადარეცხვა-გადაფხუვა შეუძლებელი გამხდარა და ძველი ნაწერის ნაალაგევი და კვალი ამ პალიმფსესტებში მაინც მოჩანს. ეს გარემოება ამ უძველესი ძეგლების პალეოგრაფიულად და შინაარსითაც შესწავლის საშუალებას გვაძლევს, მაგრამ რაკი ამ პალიმფსესტთა შორის დათარიღებული ან შინაარსის მიხედვით აღვიღად დასათარიღებელი ტექსტი ჯერ არ აღმოჩენილა, ამიტომ ამ პალიმფსესტების დათარიღება ამჟამად მხოლოდ პალეოგრაფიული ნიშნებისა და ენის თვისებათა მიხედვით შეიძლება. ამის გამო მათ შესახებ სულ ბოლოში გვექნება საუბარი, როდესაც თარიღიან ან აღვიღად დასათარიღებელ ძეგლთა მიხედვით დასაყრდნობი საფუძველი გვექნება მოპოვებული.

ნაწერის დაუზიანებლად დაცულ ძეგლთაგან პირველად უნდა ქილ-ეტრაქის ზატიკი იქნეს დასახელებული. იგი ხუცური კუთხოვანი ასომთავრულით არის დაწერილი. ნაწერი უშნოდ და უსწორმასწოროდ არის გამოყვანილი. ასოთა სიგრძის ერთგვარობა დაცული არ არის. პალეოგრაფიულად აღსანიშნავია, რომ „ბ“ და „უ“ სრულებით თავგახსნილი იწერება, ხოლო „ჟ“ თავშეკრული არის ისე კი, რომ ბუნი ქვემოთკენ გაგრძელებული აქვს და VI—VII სს. მოხაზულობის „უ“-არს მიაგავს. „ლ“-ასის მოხაზულობაც საყურადღებოა იმ მხრივ, რომ ჩვეულებრივ პატარა ცხვირის მაგიერ ქვემოთკენ ძალზე აქვს ჩამოშვებული და თითქმის ასოთა ქვედა ხაზს აღწევს ისე, რომ ნუსხა-ხუცური „ლ“-ასის მოხაზულობას უახლოვდება. აღსანიშნავია აგრეთვე „გ“-ანი თავისი ქვედა ხაზამდე იმდენად ჩამოშვებული ცხვირით, რომ „ლ“-ანს მიაგავს, და ზოგჯერ დაკლაკნილი, ზოგჯერ დახარისხებული კუდიით.

თავისი თავგახსნილი „ბ“-ანითა და „უ“-არით ქილ-ეტრაქის ზატიკის დამწერლობა არამცთუ მცხეთის ჯვარის ეკლესიის წარწერებისაგან, თვით VI—VIII სს-ის ატენის ჯვარის კვარცხლბეკის ვეფან ატენელის წარწერისაგანაც განსხვავდება და მერმინდელიც უნდა იყოს.

შინაარსით ზატიკი ამ დარგის ძეგლთა უძველეს რედაქციას წარმოადგენს. ეტრაქ-ქილზე დაწერილი ზატიკი პროფ. ალ. ცაგარელს VII საუკუნისად ანდა, უკიდურეს შემთხვევაში, VIII ს-ად მიაჩნდა (СПГП, II, გვ. 17, § 29).

პროფ. კ. ქეკელიძის აზრით კი ეს ძეგლი IX საუკ. არის, რადგან იქ პაბო ტფილელის საგალობელიც არის, რომელიც მის მარტვილობასთან ერთად 820 წელს არის დაწერილი¹. თავის 1923 წ. დაბეჭდილ ქართული ლიტერატურის ისტორიის I წიგნშიც ეს ზატიკი „მეცხრე საუკუნის პაპირუს-პერლამენტის ჰიმნოგრაფიულ“ კრებულად აქვს აღნიშნული (გვ. 643, 644), მაგრამ ასეთი დათარიღების საფუძველი დასახელებული არ არის. პაბო ტფილელის მარტვილობა კი იოანე საბანის ძეს პაბოს სიკვდილის თუ

¹ К. Кекелидзе. Литургические груз. памятники в отечественных книгохранилищах, თბილისი, 1908 წ., გვ. 351.

პირველი წლის დამლევს არა, პირველ წლებში მაინც უნდა ჰქონდეს დაწერილი, ე. ი. ან 786—787 წელს ან ამის რამდენიმე წლის შემდგომ. ამიტომ ზატიკის შემდგენელს ჰაბო ტფილელის საგალობელი იმავე VIII საუკ. დამლევსაც შეეძლო შეეტანა, ან IX საუკ. დამლევს.

მართალია, კილი საწერ მასალად აქა-იქ X საუკ. შუა წლებამდისაც იხმარებოდა, მაგრამ როგორც ეპიგრაფიკული ძეგლების განხილვის დროს დავრწმუნდით, „ჰ“ უკვე ატენის 853 წ. წარწერაში და IX საუკ. სხვა ძეგლებშიაც თავგახსნილი იწერება. ამიტომ უფრო ბუნებრივი იქნა ჭილ-ეტრატის ზატიკის დამწერლობა თავისი თავშეკრული „ჰ“-ითი VIII ს-ის დამლევსა ან IX საუკ. პირველ ათეულებიხად მიგვეჩნია. მაგრამ თუ გავიხსენებთ, რომ ოშკის 958—966 წწ. წარწერაშიც „ჰ“-იე თავშეკრულია, მაშინ შესაძლებელია ჭილ-ეტრატის ზატიკის დამწერლობა თავისებური სკოლის ნაყოფი იყოს და შემოაღნიშნულ თარიღზე უფრო მერმინდელიც აღმოჩნდეს.

✓ 864 წელს, იერუსალემში საბა-წმიდის მონასტერში არის დაწერილი ანთქმული სინას მთის მონასტრის „მრავალთავი“, რომელიც პირველად პროფ. ალ. ცაგარელმა აღმოაჩინა (იხ. СПГП, II, გვ. 92, § 83). იგი მაკარი გგიორგი გრძელისძის ლეთეთელისა, პიმენ კახისა (თუ კახაძე?) და ამონავახტანგის ხელით არის დაწერილი. ეს დიდი კრებული და დიდი ტანის ხელნაწერი, რომელიც 52 სხვადასხვა შინაარსის ნაწარმოებს შეიცავს, ხუცური მრგვლოვანი ასომთავრულით არის დაწერილი. თხზულებათა ენა არაფერს განსაკუთრებულს არ შეიცავს და კლასიკურად მიჩნეული ენის ნორმებს მისდევს. პალეოგრაფიულად ამ კრებულის დანაწერიც ქართული დამწერლობის განვითარების იმ საფეხურს წარმოადგენს, როდესაც ბ, ჯ და ყ სრულებით თავგახსნილი იწერებოდა: ასეა ეს ასოები ამ ხელნაწერშიაც გამოყვანილი. ამას გარდა, თუ მეხსიერება არ მღალატობს, 864 წ. მრავალთავი იმ მხრივაც არის საყურადღებო, რომ იქ ბოლოში დართული ანდერძის უკანასკნელი ნაწილი ნუსხა-ხუცურით არის დაწერილი იმავე ხელით, რომლითაც ამ ანდერძის ხუცური მრგვლოვანი ასომთავრულით დაწერილი პირველი ნაწილია გამოყვანილი. ეს ხელნაწერი სინას მთაზე 1902 წ. ყოფნისა და ამ მონასტრის ხელნაწერების სრული აღწერილობის პროფ. ნ. მარტიან ერთად შედგენის დროს მე ხელთ მქონდა, რადგან აღსაწერად მე მერგო და შემდეგ პროფ. ნ. მარს დავუთმე, რომელმაც ამ მრავალთავის სრული აღწერილობა შეადგინა კიდეც, ხოლო შემდეგ რამდენიმე სანიმუშო ფოტოგრაფიული სურათიც გადმოვიღეთ. არაფერი პალეოგრაფიული თვალსაზრისით არაჩვეულებრივი ამ კრებულის დამწერლობაში არც მე და არც პროფ. ნ. მარს არ შეგვიმჩნევია და, როგორც ჩვენი მუშაობის 1903 წელსვე დაბეჭდილი წინასწარი ანგარიშიდანა ჩანს, არც აღგვინიშნავს (იხ. Предварительный отчет о работѣх на Синае და სხვა, რომელიც დაიბეჭდა Соинщ. Палест. общ. Т. XIV, ч. II, გვ. 2, 50). სინას მთის ხელნაწერების აღწერილობა ისე დაწერილებით გვექონდა შედგენილი, რომ მე ზოგიერთ იქაურ ხელნაწერებში სიტყვებზე დასხმული წერტილების ხმარებაც კი აღნიშნული მაქვს (იხ. ამაზე იქვე, გვ. 33), ხოლო ნ. მარი, როგორც ეს გარემოება თვით მასაც ნათქვამი

აქვს, სინას მთაზე, სხვათა შორის, სწორედ ამ უძველესი თარიღიანი 864 წ-
ხელნაწერის გულისათვის იყო წამოსული (იხ. იქვე, 2) და „ბ“-ანი რომ ამ
მრავალთაგანში თავშეკრული იწერებოდა, შეუძლებელია პროფ. ნ. მარს ეს
პალეოგრაფიული თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი გარემოება შემჩნეული და
აღუნიშვნელი დარჩენოდა¹.

✓ IX ს-დან კიდევ ერთმა თარიღიანმა ხელნაწერებმა მოაღწია ჩვენამდე:
ე. წ. ჰადიშის, ნამდვილად შატბერდის სახარებამ, რომელიც ხოფრონს სუ-
ლიერთა ძმათა თანამოღვაწეობით 897 წ. გადაუწერია „სალოცველად მეფეთა
ჩნთა ღთივ დიდებულისა აღრნესე კურაპალატისა და ღთივ ბოძთა ნაშობ-
თა მათთა დავით ერის[თავთა ერისთავი]სა.. და ნაშობთა მათთათჳს“. თარი-
ღი დასაბამითგანი წელთაღრიცხვით, ქართულ ქრონიკონითა და ქრისტეს შო-
ბითგანაც არის აღნიშნული. პირველი ირი თარიღი თანხმობრივ 897 წ. უდ-
რის, მესამე—1001 წ. ექვს იწვევდა და პროფ. ნ. მარი სწორედ ამ თარიღსა
სთვლიდა ნამდვილად და ხელნაწერი IX საუკ. მაგიერ XI საუკ. დამდგისად
ზიარდა დაწერილად. პროფ. კ. კეკელიძემ დაამტკიცა, რომ ქრისტესით
აღნიშნული თარიღი 1001 წ. პანოდორეს, ანუ ალექსანდრიული სისტემის თა-
ნახმად არის აღნიშნული და იმავე 897 წ. უდრის². შატბერდ-ჰადიშის სახა-
რება 1915 წ. მთლად ფოტოტიპიურად არის გამოცემული მოსკოვში (იხ. Ma-
териалы по Археологии Кавказа, вып. XIV), პ. უვაროვისა, ალ. ხახანაშვი-
ლისა და ექ. თაყაიშვილის რედაქციითა და უკანასკნელის წინასიტყვაობით.

პალეოგრაფიულად აღსანიშნავია, რომ ბ, ჯ და ყ ყველგან თავგახხნი-
ლია და ენაც ყველგან ჩვეულებრივია.

X საუკ. ხელნაწერები საკმაოდ არის შენახული, მაგრამ აქ მხოლოდ რა-
მდენიმე იქნება დასახელებული. პირველად უნდა დასახელებული იქნეს თ. ს.
უ. ხ. № 38, რომელიც ხუცურ-მრგვლოვანი ასომთავრულით არის დაწერილი
904 წ. (იხ. თ. ყორდანი, Опис., I, 29, ხოლო თარიღის შესწორება კ. კეკე-
ლიძის ქლი ლიტერ. ისტ., I, 449). შემდეგ ათონის 913 თუ 917 წ. ხახა-
რება (დ. ბაქრაძე, საქ. ისტ., 228—229), მერმე მისდევს ცნობილი შატ-
ბერდის კრებული, რომელიც 973 წ-მდე უნდა იყოს დაწერილი (ე. თაყაი-
შვილი, Опис., II, 615) და ხუცურ-მრგვლოვანი ასომთავრულისა და კუთ-
ხოვანი ნუსხა-ხუცური დამწერლობის ძეგლია. მერმე შეიძლება დასახელებულ
იქნეს ათონის № 69 ხელნაწერი, რომელიც 977 წ. ოშკის მონასტერშია დაწე-
რილი მრგვლოვანი ხუცური ასომთავრულით და რომლის 3 გვერდის ფოტო-

¹ უცნაურია, რომ ა. გენკო 1925 წ. დაბეჭდილს თავის ჩემ საწინააღმდეგოდ დაწე-
რილ წერილში ამტკიცებს (იხ. Тексты и разыск. по Кавказ. Филологии, I, 46), ვითომც
864 წ. სინას მთის მრავალთაგანში „ბ“ თავშეკრულიც იწერება და ამის საბუთად ამ ხელნაწე-
რის ორი გვერდის ცინკოგრაფიული დანაბეჭდი მოჰყავს, რომელშიაც ბ-ანი ვითომც 7-ჯერ
თავშეკრულად იყოს დაწერილი. ნამდვილად კი არც ერთს გენკოს მიერ დასახელებულ ადგი-
ლას ეს ასო თავშეკრული არ არის, თუ ცინკოგრაფიული ბადის კვალს აქა-იქ შეცდომით
ნაწერის კუთვნილებად არ მივიჩნევთ.

² კ. კეკელიძე, რომლისაა გადაწერილი ადიშის სახარება, თბილისის უნივერსიტე-
ტის მოაზრე, II, გვ. 396—397.

გრაფიულ-ცინკოგრაფიული სურათი ნ. მარსა დაბეჭდა ТРАГФ-ის №2 წიგნში, გვ. 25—26 (ამ ხელნაწერის შესახებ იხ. ა. ცაგარელის СПГП, I, 89—91 და ნ. მარის Агиограф. материалы по груз. рукоп. Извѣра, ЗВОРАО, XII, 84, აგრეთვე ТРАГФ, წ. II, 21). 973 წელს იოვანე ბერაძის მიერ დაწერილია პარხლის სახარება მრგვლოვანი ხუცური ახომთავრულით.

✓ ხოლო ნუსხა-ხუცური კუთხოვანი დამწერლობის ძეგლთაგან, შემოღნიშნულთ გარდა, შეიძლება დასახელებულ იქნეს კილ-ეტრატის ფხალმუნი, რომელიც IX საუკ. უნდა იყოს ანდა X საუკ. დამდგენისა, — შემდეგ ჯრუჭის მშნ წ. სახარება. 978 წ. ოშკში ნუსხა-ხუცურად არის გადაწერილი დაბადების ხრული ქართული ტექსტი, რომელიც ათონის ივერთა მონასტერში ინახება და რომლის ფოტოგრაფიულად გადაღებული პირი რუს. სამეც. აკადემიასა აქვს. საყურადღებოა აგრეთვე ხინას მთის № 6 ხელნაწერი, რომელიც ცნობილი იოანე-ზოსიმეს მიერ 981—982 წწ. არის კუთხოვანი ნუსხა-ხუცურად დაწერილი.

აღსანიშნავია ათონის მონასტ. № 29 ხელნაწერი, რომელიც მეტაფრასტს შეიცავს და დაწერილია კოსტანტინეპოლს, ტრიანდაფილიუს მონასტერში თეოფილე ხუცეს-მონაზონის მიერ „დასაბამითგანთა წელთა ექუსათას ხუთას ოთხმოცდა მეცხრესა, ინდიკტიონსა ოთხსა ბერძულად, — მეფობასა აღმოსავლეთს გიორგი კესაროსისა, ბაგრატის ძისასა... ხოლო საბერძნეთს დედოფლობასა მართა მისვე გიორგის დისასა და მეფობასა ნიკიფორე ბოტანიოტისა და ალექსი კომნიანოსისა მას ეამსა ოდეს ბაგრატის ასული მართა დედოფალი აღმოსავლეთით კოსტანტიპოვლეს (sic) შემოვიდა“¹. ეს 1081 წ. დაწერილი წიგნი თავისი მრგვლოვანი ნუსხა-ხუცური დამწერლობით არის საყურადღებო. ამგვარი დამწერლობის ძეგლია ყოფილი წ.-ქ. გ. სახ. წიგნთსაცავის ეტრატის № 353 ხელნაწერი, რომელიც გიორგი ხუცეს-მონაზონის ნაწარმოებს, გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრებას, შეიცავს, მაგრამ ამჟამად უთაროა.

დასასრულ, შეიძლება დასახელებულ იქნეს ათონის მონასტ. № 62 ეტრატის ხელნაწერი, რომელიც ბაგრატ აფხაზთა მეფისა და ქართველთა კურაპალატის ბრძანებით არის დაწერილი „დასაბამითგან წელთა ხ⁷ქზ, ქრ⁷კსა: სკბ:... (1002 წ.) შაორს... ჯელითა აკვილა მტბევრისადთა“². ნ. მარს ამ ხელნაწერის დამწერლობის ფოტო-ცინკოგრაფიული სურათი აქვს მოყვანილი თავის ნაშრომში Агиограф. материалы по груз. рукоп. Извѣра (ЗВОРАО, XIII, 83, ტაბულა № 10). ძველი კუთხოვანი ნუსხა-ხუცური არის დაწერილი.

¹ ა. ცაგარელი, СПГП, I, 80; ნ. მარის, Агиографические материалы по груз. рукописям Извѣра, ЗВОРАО, 1900 წ., წიგნი XIII, გვ. 81—82, სადაც ამ ხელნაწერის ანდერძის ფოტო-ცინკოგრაფიული სურათია №№ 8 და 9 დაბეჭდილი.

² ა. ცაგარელი, СПГП, I, 83.

§ 3. მღივან-მწიგნობრული ნუსხა-ხუცუკისა და მხედრული ღამნაჩლობის ძეგლები

ქართულ მღივან-მწიგნობრულ და ხუცურ-მხედრულ დამწერლობათა განვითარების შესასწავლად მეფეთა და სხვა პირთა სიგლებსა აქვთ დიდი მნიშვნელობა. აქაც პალეოგრაფიულ დაკვირვებასა და დასკვნებს წინ ძეგლთა მტკიცე დათარიღების საკითხი უნდა უძღვოდეს.

✓ სიგელთაგან პირველად ბაგრატ IV-ის შიომღვიმის მონასტრისადმი ბოძებული სიგელი უნდა იქნეს დასახელებული. მას თუმცა თავი აკლია, მაგრამ თარიღი აქვს და ბაგრატის მეფობის 31-ე ინდიქტიონს ანუ 1058 წ. არის დაწერილი. ძეგლის ტექსტი 1893 წ. თ. ჟორდანიამ დაბეჭდა თავის ქცების I წ-ში (204—206) და ე. თაყაიშვილმა იმავე წელს პეტერბურგის არქეოლოგიური საზოგადოების უწყებებში „Сигель грузинского царя Баграта IV (1027—1072)“, რომელშიაც ქართულ ტექსტს, რუსულ თარგმანსა და გარჩევას გარდა თან დართული აქვს ამ სიგლის ხელით გადაღებული და ლითოგრაფიულად დაბეჭდილი პალეოგრაფიული პირი¹.

✓ მეორე ადგილი აქამდე ჩვეულებრივ ბაგრატ IV მიერ ოპიზის მონასტრისადმი ბოძებულ სიგელს ეკავა. ეს საბუთი დ. ფურცელაძემ იპოვა ინერცთში და 1881 წ. მისი რუსული თარგმანი თავის Церковные гуджары-ში შეიტანა (გვ. 120—121). ამ ძეგლის ტექსტი კი პირველად დ. ბაქრაძემ 1887 წ. დაბეჭდა რუსული თარგმანითა და გარჩევითურთ რუსეთის სამეცნიერო აკადემიის ორგანოში². შემდეგ თ. ჟორდანიამ პ. კარბელაშვილის წანაკითხის თანახმად შესწორებული ამ სიგლის ქართული ტექსტი „შიომღვიმის მონასტრის ისტორიულ საბუთებში“ შეიტანა, თუმცა ამ ძეგლს შიომღვიმის საბუთებთან არაფერი საერთო არა აქვს. თარიღად მას ამ სიგლისათვის 1058 წ-ის ახლო დრო მიაჩნია, მაგრამ არავითარი ამის დამამტკიცებელი საბუთი მოყვანილი არ არის. მესამედ ამ სიგლის ტექსტი ე. თაყაიშვილმა გამოაქვეყნა საქართველოს სიძველეთა II წიგნში (გვ. 1—5). ხელით გადმოღებული და ლითოგრაფიულად დაბეჭდილი ამ ძეგლის პალეოგრაფიული პირი მასვე აქვს გამოქვეყნებული საქართ. საისტ. საზ. პალეოგრაფიულ ალბომში. ე. თაყაიშვილს ოპიზის სიგლის თარიღი განსაზღვრული არა აქვს და ბაგრატის მეფობის ინდიქტიონებით 1027—1072 წწ. ფარგლავს მხოლოდ.

ოპიზის სიგლის დროის განსაზღვრა უფრო ზედმიწევნითაც შეიძლება. ბაგრატ მეფე ამ საბუთში თავის ძეს გიორგის კურაპალატად იხსენიებს („მეფობასა ჩემსა და ძესა ჩემსა გიორგი კურაპალატსა გუილოცვიდენ“-ო). როდის მიიღო გიორგი უფლისწულმა კურაპალატობა ჯერ დანამდვილებით არ ვიცით, მხოლოდ ცხადია, რომ ამ წოდებულების მიღება მას, სანამ მისი მამა ჯერ კიდევ კურაპალატი იყო, არ შეეძლო. იერუსალემის ჯვარის მონასტრის

¹ იხ. Запис. Вост. Отд. рус. Арх. Общ., Том IX, 59—68.

² Д. Бакрадзе, Статьи по истории и древностям Грузии. Приложение к V тому Запис. Акад. Наук № 1, გვ. 20—30.

1040 წ. ხელნაწერში ბაგრატის კურაპალატად იწოდება¹. არც გასაკვირველია, რადგან 1029—1030 წწ. ელენე უფლისწულის ბაგრატზე გათხოვებასთან ერთად ბიზანტიის კეისარმა ბაგრატ მეფეს კურაპალატობაც მისცა². ხოლო თ. ს. უ. № 484 ეტრატის ხელნაწერის ანდერძში ნათქვამია: „დაიწერა კალიპოსს, ლავრასა წინა ღთისმშობლისასა მეფობასა კონსტანტინე მონაქანისასა, ანტიოქიას პატრიარქობასა პეტრესსა და ბაგრატის აფხაზთა მეფისა ნოველისიმოსისა სამეფოს ყოფასა“-ო³. რაკი დანამდვილებით ვიცით, რომ ბაგრატ მეფე კონსტანტინე კეისართან 1054 წ. წავიდა⁴, ამიტომ შემომოყვანილი ანდერძი 1054 წ. უნდა იყოს დაწერილი. აქედან ცხადი ხდება, რომ ბაგრატ მეფე 1054 წ. უკვე ნოველისიმოსი ყოფილა. კულალისის ეკლესიის 1060 წ. წარწერაში კი ბაგრატის უკვე აფხაზთა და ქართველთა მეფედ და ხევასტოსად, მისი ძე გიორგი კი კურაპალატად იხსენიებიან⁵. შიომღვიმის მონასტრის 1058 წ. სიგელი კი ბაგრატის ჯერ კიდევ ისევ ნოველისიმოსად იწოდება (შიომღ. ისტ. საბ. 4). კაცხის მონასტრისათვის შეწირული ერთი ხელნაწერის მინაწერის ცნობით, ბაგრატ მეფეს 1059 წ. 11 აპრილს წინანდებურად „ყოვლისა აღმოსავლეთისა ნოველისიმოსის“ წოდებულობა ჰქონია⁶. მაშასადამე, ბიზანტიის კეისრისაგან ბაგრატ მეფეს ხევასტოსობა, ხოლო მის ძეს გიორგის კურაპალატობა ან 1059 წ. 11 აპრილის შემდგომ, ან 1060 წ. უნდა მიეღოთ. ამგვარად ირკვევა, რომ ოპიზის სიგელი შეუძლებელია 1060 წ. აღრინდელი იყოს და 1072 წ. 24 ნოემბერზე მერმინდელი, უფრო კი საფიქრებელია, ეს ძეგლი აღპარსლან სულტნის შემოსევამდე იყოს დაწერილი, ანუ 1060—1066 წწ. განმავლობაში.

ბაგრატ IV-ის ძეს გიორგი II-ს თავისი მეფობის პირველ ინდიკტიონს, ანუ 1072—1073 წ. შიომღვიმის მონასტრისათვის ყველა წინანდელ შემწირველთა საბუთები და ყველა უფლება-უპირატესობანი განუახლებია და დაუმტკიცებია. ამ უფლებათა განახლების სიგელმა XX საუკ. მოაღწია. პირველად ამ სიგლის ტექსტი თ. ჟორდანიამ დაბეჭდა „შიომღვიმის ისტორიულ საბუთებ“-ში (გვ. 9—12). მაშინ ამ საბუთს თავი აღარა ჰქონია, მაგრამ თ. ჟორდანიას სიგლის შესავალი შეუვსია ამ ძეგლის 1850—1853 წწ. შედგენილი კომისიის მიერ გადმოწერილი პირის მიხედვით. ამ დროს სიგელს დასაწყისი ნაწილი მოგლეჯილი არ ჰქონია (იქვე, გვ. 10). როგორც თ. ჟორდანიას სიტყვებიდან ჩანს, მას ამ სიგლის დამამტკიცებელთა გიორგი მეფისა და გაბრიელ კათალიკოზის ხელისმოწერა ფოტოგრაფიულად გადაუღებინებია და დამატების სახით დართვას აპირებდა. ამ საბუთისადმი შესავალში ნათქ-

¹ ალ. ცაგარელი, СПГП, II, 43, § 144.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქლი ერის ისტ., II, გვ. 431, ბაგრატ IV.

³ თ. ჟორდანია, Опис., II, 49.

⁴ ქლი ერის ისტ., II, 43—44. ბაგრატ IV.

⁵ ივ. როსტომიშვილი, Ахалкалакский уезд в археологическом отношении, СМОМПК, вып. XXV, 76.

⁶ თ. ჟორდანია, Опис., II, 447.

ვაში აქვს კიდევ „იხ. დამატებაში“-ო (გვ. 9), მაგრამ დამატება, როგორც ეტყობა, ვერ მოუხერხებია.

მეორედ ეს სიგელი 1912 წ. ს. კაკაბაძემ დაბეჭდა და საბუთის დასაწყისი მასაც იმავე შერშინდელი, მისი სიტყვით, მხოლოდ XVIII—XIX სს. დასაწყისის გადმონაწერის მიხედვით აღუდგენია (იხ. შიომღვიმის სამი სიგელი, გვ. 3—5). ბოლოში ამ სიგლის ფოტოგრაფიულად გადაღებული და ცინკოგრაფიულად დაბეჭდილი პირი აქვს დართული. რაკი 1920 წ. ქ. კრასნოდარში სხვა 3000 ქართულ სიგელ-გუჯრებთან ერთად ეს სიგელიც განადგურდა, ამიტომ ამ ფოტოგრაფიულმა პირმა დედნის მაგიერობა უნდა გასწიოს.

შემდეგ ორი სიგელია შენახული გიორგი III-ისაგან **ზოდებული**: ერთი **შიომღვიმის მონასტრისადმი 1170 წ. მოცემული**, რომლის ტექსტი ე. თაყაი-შვილსა აქვს გამოცემული (სქს სძვლნი IV, 2—7, ხოლო დედანი № 1381 საქ. საისტ. საზოგადოების წიგნთსაცავში ინახება), მეორე **დემნას განდგომილების ჩაქრობის უმაღლ გამოცემული** თავ-ბოლო-მოხეულ საერთო ხასიათის **ბრძანებას** წარმოადგენს საქართველოს ყველა ეკლესია-მონასტრის სახელმწიფო ბეგარისაგან განთავისუფლების შესახებ, რომლის ტექსტი თ. ჟორდანიამ დაბეჭდა ქკბის I წიგნში (გვ. 265). რაკი საბუთი დემნას აჯანყების ჩაქრობის უმაღლ არის გამოცემული, ამიტომ 1177 წ. უნდა იყოს დაწერილი. არც ერთი ამ ორ სიგელთაგანის პალეოგრაფიული პირი მარტივი სახითაც ჯერ არ გამოცემულა.

ე. წ. მხედრული დამწერლობის წარმოშობისა და განვითარების საკითხის შესასწავლად მნიშვნელობა აქვს თ. ს. უ. სიძველეთა მუზეუმის № 65 ხელნაწერს, რომელიც 1186 წ. არის ქალაქზე გადაწერილი და ქებათა-ქების თარგმანებას შეიცავს. ამ ძეგლის ხელით გადაღებული და ლითოგრაფიულად დაბეჭდილი პალეოგრაფიული პირი პროფ. აკ. შანიძემ გამოსცა 1924 წ. ამ გამოცემას პრაქტიკული მიზანი ჰქონდა.

თამარ მეფის დროის სიგელთაგან გადარჩენილია **მანდატურთ-უხუცესის-ქიაბერის შიომღვიმისადმი მიძღვნილი შეწირულების წიგნი**, რომელსაც თავი დაზიანებული აქვს და თარიღიც არ უჩანს. მისი ტექსტი თ. ჟორდანიას მიერ არის გამოქვეყნებული შიომღვიმის მონასტრის საბუთებში (გვ. 21—23). თ. ჟორდანიას ეს საბუთი 1190 წ. ახლო ხანებში მიაჩნდა დაწერილად, მაგრამ, თუ რა მოსაზრებით, აღნიშნული არა აქვს. ამ ძეგლსაც უფრო ზედმიწევნითი დათარიღება სჭირდება.

თ. ჟორდანიას ქიაბერის საბუთის თარიღად 1190 წ. ახლო ხანები აღბათ იმიტომ უნდა ჰქონდეს მიღებული, რომ თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსის ცნობით, შემოსეული გიორგი რუსის განდევნის შემდგომ 1191 წ. თამარ მეფემ ერთგულ დასაჩუქრებულ ვაზირთა შორის ქიაბერიც შეიწყალა და „ქიაბერსა მანდატურთ-უხუცესსა მიუმატეს და უბოძეს ქალაქი ჟინვანი და ციხე მრავლითა მთიულეთითა“-ო (ისტრნი და აზბნი *657, გვ. 444). როგორც ჟინვანის მიმღებს, ქიაბერს თითქოს ამ დროს უფრო შეშვენის ჟინვანისაგან შეწირულობის გამოღება. მაგრამ ამ დროისათვის ქიაბერის შეწირულობის

წიგნის მიკუთვნება შეუძლებელია, იმიტომ რომ ამ საბუთში ჭიაბერი მხოლოდ თამარ დედოფალს იხსენიებს, ამ დროისა კი რომ ყოფილიყო, მისი ქმარი ზრდილობიანობის მოსაზრებით მაინც მოხსენებული იქნებოდა. ესეც გამოსარკვევია, ჟინვანის მიდამოებთან ჭიაბერი მართლა ამ წყალობამ დააკავშირა, თუ წინათაც ამ კუთხესთან მას დამოკიდებულება უნდა ჰქონოდა. საქმის არის, რომ ალექსანდრე კახთა მეფის 1579 წ. სიგელში იხსენიება „დავით აღმაშენებლის აღშენებული ჭიაბერთ ეკლესია ფხოელთაჲკენ წამოვლით“ (ს^ტქს ს^ტძელნი I, 11). თუ ჩვენი ჭიაბერიც ამავე საგვარეულოს ეკუთვნოდა, მაშინ მას ჟინვანში შეიძლება 1191 წ.-მდეც ჰქონოდა საკუთრება. ამვე დროს აღსანიშნავია, რომ თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსის ცნობაში ჭიაბერი მხოლოდ მანდატურთ-უხუცესად იწოდება და მისი ამირსპასალარობა არა ჩანს. პირიქით, აქვე ნათქვამია, რომ სწორედ ამ დროს ამირსპასალარობა ზაქარია მჭარგრძელისათვის მიუციათ. ამიტომ შეუძლებელია ეს სიგელი ამ დროს იყოს დაწერილი.

ჭიაბერი თავის თავს ამ შეწირულობის წიგნში მანდატურთ-უხუცესსა და ამირსპასალარს უწოდებს და მხოლოდ „ღ^ღთისა სწორსა მეფეთა-მეფესა თამარს“ იხსენიებს. თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსის „ისტორიათა და აზმათა“ ცნობით კი ჭიაბერმა მანდატურთ-უხუცესობა ყუთლუ-არსლანის დასის პოლიტიკური მოძრაობის მშვიდობიანად დამთავრების შემდგომ მიიღო, ანუ 1184—1185 წწ., მაგრამ ჭიაბერისთვის მაშინ მხოლოდ მანდატურთ-უხუცესობა მიუციათ, ამირსპასალარად კი სარგის მჭარგრძელი დაინიშნა¹. 1187 წ. გარდაცვლილი სარგის მჭარგრძელის მაგიერ ამირსპასალარად ამირახური გამრეკელი თორელი აურჩევიათ². 1191 წ. გამრეკელი თორელი გარდაცვლილა და მის მაგიერ ზაქარია მჭარგრძელი იქნა ამირსპასალარად არჩეული³. ერთი სიტყვით, ჭიაბერის ამირსპასალარობა არ ჩანს და, როგორც ირკვევა, 1185 წ.-დან მოყოლებული თამარის გარდაცვალებამდე შეუძლებელიც კია, რომ ჭიაბერს მანდატურთ-უხუცესობასთან ერთად ამირსპასალარობაც ჰქონოდა. ერთადერთი დრო-ლა გვრჩება, როდესაც მას შეეძლო მანდატურთ-უხუცესობა და ამირსპასალარობა მიეღო: ეს დიდგვარიან აზნაურთა გაფიცვისა და ყუთლუ-არსლანის დასის მოძრაობის ხანაა, როცა დიდგვარიან აზნაურთა მოთხოვნების გამო თამარ მეფე იძულებული იყო მანდატურთ-უხუცესად და ამირსპასალარად მყოფი ნაყიფჩაყარი ყუბასარი გადაეყენებინა. ასეთი მნიშვნელოვანი ხელისუფლება რომ მისი ერთგული პირის ხელში გადასულიყო, თამარ მეფეს, როგორც ეტყობა, ყუბასარის მაგიერ მანდატურთ-უხუცესობა და ამირსპასალარობა ჭიაბერისთვის გადაუცია. მაგრამ ეს, უეჭველია, არც გაფიცულ დიდგვარიან აზნაურებს მოეწონებოდათ და ყუთლუ-არსლანის დასსაც ამირსპასალარობისთანა მნიშვნელოვანი ვაზირობის დათმობა სხვისთვის არავისთვის სურდა. ამ მოძრაობის მშვიდობიანად დამთავრების შემდგომ

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქ^ქლი ერის ისტ., II, 584—585.

² იქვე, 590—591.

³ იქვე, 597.

დარბაზის თანადგომითა და ერთნებაობით მოხდენილი სავაზირო მოხელეთა-
არჩევის დროს ჭიაბერს მანდატურთ-უხუცესობა-ლა შერჩენია. თუ ჩვენი ჰიპოთეზი-
მცდარი არ არის, მაშინ ჭიაბერის მანდატურთ-უხუცესობისა და ამირსპასა-
ლარობის დრო ხანმოკლე უნდა ყოფილიყო და გარდამავალ ხანაში იქნებო-
და მხოლოდ, ე. ი. 1184—1185 წწ. და ამავე დროს უნდა იყოს მიხი შიო-
მღვიმის მონასტრისადმი შეწირულობის წიგნიც დაწერილი. იმავე გარემოებით-
ვე ალბათ აიხსნება, რომ თამარ მეფეთ-მეფის გარდა სხვა გვირგვინოსანი-
ამ საბუთში არავინ იხსენიება.

დასასრულ, კიდევ ერთი საყურადღებო გარემოებაა აღსანიშნავი. თვით-
შეწირულობის წიგნში ნათქვამია: „ჩემი დაწერილი ესე დაგიწერე და მოგატ-
სენე მე მანდატორთ-[უ]ხუცესმან და ამირსპასალარმან ჭიაბერმან“-ო. საბუთის
ბოლოს ჯერ, ვკონებ, თამარ მეფის ხელით სწერია: „ესე მანდატურთ-ხუცე-
სისაგან შეწირულად განაჩენი ჩემგანცა მტკიცეა“-ო, ხოლო შემდეგ თვით
შემწირველს ნათქვამი აქვს: „ესე დაწერილი მე ჭიაბერსა, მეფეთ-მეფისა თა-
მარის მიწასა, მანდატორთ-უხუცესსა თამარის დღეგრძელობისათვის შემწი-
რავს“-ო (იქვე, 22 და 23). აქ უნებლიეთ ყურადღებას იპყრობს ის გარემოე-
ბა, რომ თვით საბუთის ტექსტში ჭიაბერი თავის თავს მანდატურთ-უხუცესსა
და ამირსპასალარს უწოდებს, ხელრთვაში კი პირველი დამამტკიცებელიცა
და თვით ჭიაბერიც მხოლოდ მანდატურთ-უხუცესობას იხსენიებენ, ჭიაბერის
ამირსპასალარობა კი არა ჩანს. ეს გარემოება დამაფიქრებელია, და ან საბუთი
ნატყუარად უნდა ვიცნათ, რისთვისაც სხვა არავითარი ნიშნები არ მოიპო-
ვება, ანდა ამას განმარტება უნდა მოეძებნოს. ვფიქრობ, რომ ეს გარემოება
შეიძლება სწორედ იმით აიხსნებოდეს, რომ როცა ამ შეწირულობის წიგნის
წერა დაიწყო, ჭიაბერს ყუბასარის გადაყენების უმაღლესი თამარისგან ორივე
ხელისუფლება, ისევე როგორც ყუბასარს ჰქონდა, მანდატურთ-უხუცესობაცა
და ამირსპასალარობაც მიღებული ჰქონია, მაგრამ როდესაც საბუთი უკვე და-
წერილი იყო, ცვლილება მოხდა და ყუთლუ-არსლანის დასის მოძრაობის
შედეგობიანი ვხით დაშოშმინების შემდგომ დარბაზის თანადგომითა და
ერთნებაობით ვაზირების არჩევისას ჭიაბერს მხოლოდ მანდატურთ-უხუცესობა-
ლა შერჩა, ამირსპასალარობა სარგის მკარგრძელს მიეცა. ამიტომ თამარსაც
დამამტკიცებაში და თვით ჭიაბერსაც უკვე მანდატურთ-უხუცესობის მეტი აღა-
რადფერი აქვთ მოხსენებული.

✓ 1920 წ-მდე შენახული იყო თვით თამარ მეფის 1202 წ. შიომღვიმისადმი
ბოძებული სიგლის დედანიც. პირველად ამ საბუთის ტექსტი თ. ყორღან-
ნიამ გამოსცა შიომღვიმის საბუთებში (გვ. 25—28). მეორედ ს. კაკაბაძემ
დაბეჭდა „შიომღვიმის სამ სიგელ“-ში (გვ. 7—10), რომელსაც ბოლოში ამ
სიგლის ფოტოგრაფიული პირის ცინკოგრაფიული სურათი აქვს დართული.
ამ საბუთის დედანი კრასნოდარში განადგურდა 1920 წელს, ამიტომ ფოტო-
გრაფიულ სურათს დედნის ოდენა მნიშვნელობა აქვს.

შენახული იყო მეფე გიორგი ბაგრატიონის მეფობის მეათე ინდიკტი-
ონს შიომღვიმის მონასტრისადმი ბოძებული სიგელი, რომელიც პირველად
თ. ყორღანნიამ დაბეჭდა შიომღვიმის ისტ. საბუთებში (გვ. 13—14) და

გადაქრით გიორგი II მიაკუთვნა, რადგან როგორც პალეოგრაფიული, ისევე მთელი რიგი ისტორიულ-იურიდიული მოსაზრებისა გამო შეუძლებლად მიიჩნია, რომ ან გიორგი III-ეს, ან მით უმეტეს ლაშა-გიორგის მიეკუთვნოსო. მეორედ ეს ძეგლი 1912 წ. ს. კაკაბაძემ „ზიომღვიმის სამ სიგელ“-ში რომ დაბეჭდა, კატეგორიულადვე და პალეოგრაფიულ-ისტორიულ მოსაზრებათა გამოც სწორედ ლაშა-გიორგის მიაკუთვნა და არა გიორგი II-ეს (გვ. 11—12). ამ გამოცემის ღირსებას ამ სიგლის თანდართული ფოტოგრაფიულ-ცინკოგრაფიული სურათი შეადგენს, რადგან მისი დედნის განადგურების შემდგომ ამ სურათმა დედნის მაგიერობა უნდა გასწიოს.

ნარინ დავითის ერთი სიგლის პირი გასანთლულ ქალაღზე ილია პეტრესძე ნაკაშიძისაგან პალეოგრაფიულად ხელით გადმოღებული და შემდეგ ე. თაყაიშვილისაგან ლითოგრაფიულად გადაბეჭდილი იყო საქართ. საისტ. საზოგადოების პალეოგრ. ალბომის I წიგნში (გვ. 7—10). ეს საბუთი დაწერილია რუსუდანას ძის დავითის მეფობის ოცდამეთერთმეტე ინდიკტიონს. თუ დავით ნარინის გამეფების თარიღად 1236 წ. მივიღებთ, მაშინ სიგელი 1266—1267 წწ. გამოდის დაწერილი. ტექსტი ე. თაყაიშვილმა დაბეჭდა საქართველოს სიძველეთა II წიგნში (გვ. 5—7).

ამავე მეფის მეორე სიგელიც არის შენახული, რომლის დედანმაც ჩვენამდის მოაღწია და საქართ. საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმს ეკუთვნის და № 1331-ით არის შეტანილი. იგი ეტრატზეა დაწერილი. თუმცა თავი დაზიანებული აქვს, მაგრამ მაინც იკითხება, რომ მოძებულია „დავითისაგან ბგტუნისა ძისა რუსუდანისაჲ“. ხოლო ბოლოში ნათქვამია: „დაიწერა ბბაჲ და სიგელი ესე ჩუენი. ინდიკტიონსა მეფობისა ჩუენისასა ორმოცდამეთექვსმეტესა და ძისა ჩუენისა ვახტანგ მეფისასა მეორესა“ და სხვა. დავით ნარინის 56-ე ინდიკტიონი უდრის 1291—1292 წწ., ხოლო რაკი დავით ნარინის ძე ვახტანგი 1290—1291 წწ. გამეფდა, მისი მეფობის მე-2 ინდიკტიონიც 1291—1292 წწ. უნდა ყოფილიყო. ე. თაყაიშვილისაგან ნაპოვნი ამ სიგლის არც ტექსტი და არც პალეოგრაფიული პირი ჯერ გამოცემული არ არის. დედნის გარდა ვსარგებლობდი ფოტოგრაფიული სურათითაც.

XIV საუკ. სიგლები და ხელნაწერები ცოტაა და თარიღიანი ნუსხა დედნები ხომ არც მოიპოვება, რომ მათი დაწერილობის დრო სრული უეჭველობით ირკვეოდეს. XV საუკ. სიგლები ბლომად იყო, მაგრამ 1920 წ. კრასნოდარში 3000 ქართული სიგელ-გუჯრების დაღუპვამ ამდროინდელი თარიღიანი ნუსხა-დედანი საბუთებიც იშვიათი გახადა. მე ვსარგებლობდი ალექსანდრე დიდის 1419 წ. სიგლით, რომელიც თბ. ს.-უ-ტის სიძველეთა მუზეუმს ეკუთვნის და დემეტრე მარკოზაშვილის ხელით არის დაწერილი.

XV საუკ. დამლევის დამწერლობის შესასწავლად ანა დედოფლისეული ქართლის ცხოვრების ხელნაწერი გვაქვს და საბუთებიც. ხოლო XVI საუკ. დამწერლობის ნიმუშები ბევრია, რომელთაგან ლეონ კახთა მეფის 1566 წ. სიგლით ვსარგებლობდი.

დამწერლობის ძეგლთა შემომოყვანილი მიმოხილვიდანა ჩანს, რომ VI ს. დამდეგიდან მოყოლებული ჩვენ ყოველგვარი დამწერლობის ძეგლები მოგვე-

პოვეზა და ქართული დამწერლობის განვითარების მთავარი საფეხურების შესასწავლად საკმაო ცნობები გვაქვს. IX ს-დან მოყოლებული მასალების რიცხვი საგრძნობლად მატულობს და X—XII სს. უკვე ძეგლთა სიუხვეა. XIII—XIV სს-ში ძეგლების სიმცირე კვლავ საგრძნობი ხდება მონღოლთა შემოსევა-ბატონობის წყალობით, მაგრამ შემდეგ უკვე მასალების რიცხვი ისევ მრავლდება.

X § 4. ქართული დამწერლობის განვითარების მთავარი საფეხურები VI—XVI სს.

დამწერლობის ძეგლების შემომოყვანილი მიმოხილვის შემდგომ შეიძლება ქართული დამწერლობის განვითარების მთავარი საფეხურების შესწავლა-დახასიათებაც ვცადოთ. ამ დახასიათებას მიზნად პალეოგრაფიული ნიშნების და მიხედვით უთარილო ხელნაწერების დათარიღება კი არა აქვს, არამედ ქართული დამწერლობის ისტორიის უმთავრესი, მნიშვნელოვანი მომენტების თვალწინ გადაშლა, რამდენადაც ეს პალეოგრაფიის ამ საერთო, ზოგად ნაწილში საჭირო და აუცილებელია. საკითხი უთარილო ხელნაწერთა პალეოგრაფიულად დათარიღების შესახებ პალეოგრაფიის მეორე, კერძო, სპეციალურ ნაწილს ეხება და მრავალგვარი გარემოების გათვალისწინებას თხოულობს.

როგორც ბოლნისის სიონის 506 წ. ახ. ხ. წარწერიდან ჩანს, ამ დროს საქართველოში მრგვლოვანი ხუცური ასომთავრული დამწერლობა სუფევდა და მერმინდელი ძეგლებიც, თვით წიგნურიც, ამავე დამწერლობით არიან დაწერილი. სათანადო აღგილას უკვე აღნიშნული გვექონდა, რომ XII საუკ. შუა წლებში ამ მრგვლოვანი ხუცური დამწერლობით დაწერილი წიგნების კითხვა უკვე ეძნელებოდათ. ეს იმის მაჩვენებელია, რომ ამ დროს ჩვეულებრივ ხუცური ასომთავრულით უკვე იშვიათად-ღა წერდნენ, თვალი მის კითხვას გადაჩველი იყო და მათინ უკვე ნუსხა-ხუცური სუფევდა. შეიძლება ითქვას, რომ უკვე IX საუკ. ნუსხა-ხუცური სრულებით ჩამონაკვთილი და დამთავრებული დამწერლობაა და მისი დასაწყისის ხანის ძეგლები ჯერ არ გვაქვს და IX ს-ზე უწინარეს ხანაში უნდა ვიგულისხმოთ. თავის აღგილას აღნიშნული გვექონდა, რომ ამ დროისა და თვით X—XII სს. და ჩვეულებრივ მერმინდელი ნუსხა-ხუცურიც უაღრესად კუთხოვანი დამწერლობაა, რომელიც რასაკვირველია ხუცურ მრგვლოვან ასომთავრულთან უშუალოდ არ შეიძლება დაკავშირებული იყოს და უეჭველია მისგან არც არის წარმომდგარი, რადგან წინააღმდეგ შემთხვევაში მას მრგვალი მოხაზულობა შერჩებოდა. კუთხოვანი დამწერლობა გაკრული წერის წყალობით შეიძლება თანდათანობით მრგვლოვან დამწერლობად ჩამოინაკვთოს, მაგრამ წინაუქმო პროცესი კი ძნელი დასაჯერებელია.

მართალია, კილ-ეტრატის IX საუკ. ხატიკში ჩვენ კუთხოვანი ხუცური ასომთავრული დამწერლობა გვაქვს, მაგრამ ამაზე უწინარეს ხანის ძეგლები, როგორც ვეფან ატენელის, მცხეთის ჯვარისა და ბოლნისის წარწერებია, ყველა მრგვლოვნით არის გამოყვანილი. კუთხოვანი ხუცური ასომთავრული

დამწერლობის ორიოდე ასო მხოლოდ VI საუკ. ხასანურ-ქართული სახეობის ფულების მონოგრამებში გვაქვს დაცული. ეს ორიოდე მაგალითიც საკმარისია, რომ ქლი ხუცური კუთხოვანი ასომთავრული დამწერლობის VI საუკ. მრგვლოვანის გვერდით არსებობა უეჭველ ფაქტად ვიცნათ. ხოლო როგორც მრგვლოვანი ნუსხა-ხუცური კუთხოვანი გაკრული ნუსხა-ხუცურისაგან არის წარმომდგარი, ისევე მრგვლოვანი ხუცური ასომთავრული კუთხოვანი ხუცური ასომთავრულისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი. VI საუკ. დამდეგს მრგვლოვანი ხუცური ასომთავრული სუფევს, როგორც აღნიშნული გვქონდა. სრულებით დამთავრებულ-ჩამონაკვთილი. ამგვარად, ჩვენ არც მრგვლოვანი ხუცური ასომთავრულისა და არც მით უმეტეს კუთხოვანი ასომთავრულის დამწერლობის დასაწყისის ხანის ძეგლები ჯერ ხელთ არა გვაქვს. ამიტომ ქართული დამწერლობის განვითარების შესწავლა უნებლიეთ მისი დასაწყისიდან კი არ უნდა დავიწყოთ, არამედ იმ დროიდან, როდესაც მას უკვე განვითარების რამდენიმე, სულ ცოტა ორი, დიდი საფეხური განვლილი ჰქონდა.

VI საუკ. დამდეგის ძეგლებში ხუცური ასომთავრული დამწერლობის ნიშანდობლივ თავისებურებას თავშეკრული „ბ“, „ჯ“ და „ყ“ შეადგენენ. ამას გარდა, აღსანიშნავია თავშეკრული „შ“, რომელსაც ბოლოკიდურიც ძალზე მოკაუჭებული აქვს¹. ასე თავშეკრული იწერება ბ, ჯ და ყ მცხეთის ჯვარის ეკლესიის VI საუკ. დამდეგის წარწერებშიაც, ხოლო „შ“ თემისტიას წარწერაში ისევე თავშეკრულია, მაგრამ ამავე დროის დანარჩენ წარწერებში ამ ასოს თავი პირლია აქვს. აღსანიშნავია, რომ მცხეთის ჯვარის VII საუკ. შუა წლების სტეფანე-ქობულის წარწერაში „ბ“-ანსაც თავი ოდნავ პირლია აქვს².

ასევე ოდნავ პირლია არის „ბ“ ასოს თავი VIII საუკ. ვეფან ატენელის წარწერაშიაც, რომელშიაც იმავე დროს „ჯ“ და „ყ“ ასოები წინანდებურად თავშეკრულად არიან გამოყვანილნი. „შ“-ინი კი აქაც სრულებით თავგახსნილია.

¹ ქართული დამწერლობის განვითარების მთავარი საფეხურების დახასიათების კითხვის დროს მკითხველს თვალწინ ჩემგან შედგენილი ტაბულა I უნდა ჰქონდეს.

² ამ საკითხის შესახებ 1923 წ. 10 თებერ. საისტორიო საზოგ. სხდომაზე მოხსენების წაკითხვის შემდგომ გავიგე, რომ 1920 წ. იანვრის სხდომაზე ბოლნისის სიონის შესახებ წაკითხული ყოფილა მოხსენება. ამის შესახებ სხდომის ოქმში სწერია: „ბოლნისის სიონი—ერთი უძველეს ეკლესიათაგანია საქართველოში. ტაძრის უძველესი წარწერა იხსენიებს „ფრანე ერისთავსა და ჰაზარავუბტს“, — პ. ი ნ გ ო რ ო ყ ვ ა ს შენიშვნით, ეს ერისთავი უნდა იყოს ივეროს მეფის გურგენის შვილი „პეტანე“, რომელსაც ბიზანტიელი ისტორიკოსები იხსენიებენ 523 წელს. როცა გურგენ მეფე თავისი ოჯახითურთ ბიზანტიაში გადასახლდა. — ეს წარწერა საყურადღებოა თავისი მორფოლოგიური თავისებურებითაც: „შებუბთ“ (ყარი) და „შებეწიე“. პალეოგრაფიულადაც ამ წარწერაში ყურადღებას იქცევს ასოები: ჯ და ყ, როგორც ჯვარის საყდრის წარწერებში. — მეორე წარწერა თავი საყდრისა, მომხსენებლის აზრით, ეკუთვნის არაუგვიანეს X საუკუნისა (უფრო VIII—IX საუკ.) და საყურადღებოა თავისი სინტაქსური ხასიათის ანომალიებით“ (იხ. საქ. საისტ. საზოგ. სხდომის № 145 ოქმი). თუმცა ბოლნისის წარწერათა წანაკითხშიაც და დათარიღებაშიც შეცდომები მოსვლიათ. მაგრამ მაინც პ. ი ნ გ ო რ ო ყ ვ ა ს სინტაქსურ-პალეოგრაფიული დაკვირვება საგულისხმო და საღი ალღოს მომასწავებელია. იქნებ საყურადღებო შედეგიც გამოეღო, ამ გზით რომ ქართული დამწერლობის ძველთა სისტემური შესწავლა დაეწყო.

IX საუკ. ყველა ძეგლში „ბ“, „კ“ და „ყ“ თავგახსნილი იწერება. მხოლოდ ქილ-ეტრატის ზატიკი ამ მხრივ გამონაკლისს წარმოადგენს და იქ „კ“ წინანდებურად თავშეკრულია. ამნაირსავე თავისებურებას იშკის 958 — 966 წწ. წარწერაც შეიცავს, რომელშიაც „კ“ აგრეთვე თავშეკრულად არის გამოყვანილი. თანაც ამ ასოს ისევე, როგორც ქილ-ეტრატის ზატიკში, ბუნის ქვედა კიდური თითქმის „ყ“-არის მსგავსად გაგრძელებული აქვს.

ამგვარად, ირკვევა, რომ „ბ“, „კ“, „ყ“ და „შ“ VI საუკ. დამდეგიდან და, რასაკვირველია, უწინარესაც თავშეკრული იწერებოდა და გამოიხატებოდა და ასეთი მოხაზულობა „ბ“-ანს მთელი VI საუკ. განმავლობაშიც შეუნარჩუნებია, VII საუკ. შუა წლებში კი თავი ოდნავ პირგახსნილი უჩანს და ასე გვევლინება იგი VIII საუკ. ძეგლშიაც.

„კ“ და „ყ“ თავშეკრული დარჩენილა მთელი VI, VII და VIII სს-ში. ამასთანავე რადგან IX საუკ. ძეგლებში ორივე ასო თავგახსნილი გვევლინება, ამიტომ საფიქრებელია, რომ ამ მოვლენის დასაწყისი უკვე VIII საუკ. მეორე ნახევრიდან და იქნებ უწინარესაც საგულისხმებელია. მაინცდამაინც „კ“-ეს „ყ“-ართან შედარებით ძველი მოხაზულობა უფრო ხანგრძლივ შეუნარჩუნებია და ზოგან IX ს. და თვით X საუკ. შუა წლებამდისაც კი ამ სახით მოუღწევია.

რასაკვირველია, VI—IX სს. ძეგლების სიმცირის გამო მსჯელობა მეტიმეტს სიფრთხილეს გვავალებს და პალეოგრაფიული მოვლენის დასაწყისისა და დასასრულის ზედმიწევნით განსაზღვრა ძნელია, რადგან ასოთა ახალი მოხაზულობის გაჩენასთან ერთად ძველი მაშინვე არ იხშობოდა, არამედ ორივე მოხაზულობა ხშირად კარგა ხანს ერთსა და იმავე დროს სუფევდა. ხოლმე იმგვარადვე, როგორც ახალი მოხაზულობის საბოლოო გამარჯვების შემდგომაც მიყრუებულ კუთხეებში და კონსერვატულ წრეებში შეიძლება ისევე ძველივე მოხაზულობის ასოები ეხმარათ. მაგრამ ზემომოყვანილი ფაქტების მიხედვით განვითარების საერთო სურათი მაინც ასე გვეჩატება.

ზემომოყვანილი პალეოგრაფიული და ხანმეტობის ნიშნების ძალით ხანმეტი ტექსტების შემცველი პალიმფსესტებიც უნდა VI საუკ. მიეკუთვნოს, თუმცა ზოგი მათგანი შეიძლება VII ს-აც იყოს. მაგრამ იქ წარმოდგენილი სახარების ტექსტი ქართულ უძველეს თარგმანს უნდა შეიცავდეს¹.

აღსანიშნავია, რომ უკვე VI საუკ. დამლევის წარწერებში ზოგ ასოს, როგორც მაგ. ბ, ფ, კ, წ და კ ასოების, ქვედა კიდურები უკვე ორ ხაზ შუავედარ ეტევიან და ხან ოდნავ, ხან კი საგრძნობლად სცილდებიან. ეს საყურადღებო მოვლენა შემდეგში უფრო და უფრო ძლიერდება. მეტადრე ბ, გ, უ, ფ, კ, ყ, წ და კ ასოთა კიდურები გრძელდება (იხ. ტაბ. I). საყურადღებოა ამ მხრივ გ-ანის კიბის მსგავსად გამოყვანილი კული IX საუკ. ძეგლთა

¹ ხანმეტი პალიმფსესტების შესახებ იხ. ჩემი „ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის“ (თბილ. უნივერ. მოამბე, 1923 წ., წიგნი II, 314—391) და პროფ. აკ. შანიძის „ლიტერატურული ცნობა ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ტექსტების შესახებ XI საუკ. მწერლობაში“ (იქვე, 398 — 416).

დამწერლობაში, რომელიც ჭილ-ეტრატის ზატიკში უზომოდ გაგრძელებულ-
წარზიდულია და რომელიც თავისი ქვეითკენ გრძლად ჩამოშვებული ცხვირით
იმდენად „გ“-ანს არ მიაგავს, რამდენადაც „ლ“-ს, რომლისგანაც მხოლოდ კუდით
განიჩვევა. თუ ამასთანავე გავიხსენებთ, რომ ჭილ-ეტრატის ზატიკში „ე“-ნი
და „კ“-ანიც იმგვარადვე როგორც ზოგი სხვა ასოებიც, თავისი ქვედა კიდუ-
რებით ორ ხაზს საგრძნობლად სცილდებიან და „თ“-ანსა და „ლ“-ასხ უკვე
ნუსხა-ხუცურის მსგავსი მოყვანილობა აქვთ, ამ მოვლენის წარმომშობი
მიზეზის საკითხი ბუნებრივად დაგვებადება. გვაქვს თუ არა აქ ასომთავრული
დამწერლობის ნუსხა-ხუცურად გარდაქმნის პროცესის გამოხატულება, თუ,
პირიქით, ამ დროს უკვე არსებული და კერძო ცხოვრებაში უფრო გავრცე-
ლებული ნუსხა-ხუცურის ასომთავრულზე გავლენასთან გვაქვს საქმე? ამ სა-
კითხის ასე თუ ისე გადაწყვეტა თვით ნუსხა-ხუცურის ჩამონაკვთილობის დროის
ცოდნაზეა დამოკიდებული.

ზემოთ აღნიშნული გვექონდა, რომ რაკი IX ს-ში ნუსხა-ხუცური უკვე
სრულებით დამთავრებულ-ჩამონაკვთილი დამწერლობაა, ამიტომ მისი დასა-
წყისის ხანა და თანდათან ჩამონაკვთის პროცესი IX ს-ზე გაცილებით უფრო
ადრე უნდა ვიგულისხმოთ და, უეჭველია, კუთხოვან ასომთავრულისგან უნდა
იყოს წარმომდგარი. ის ღრმა ცვლილება, რომელიც ასომთავრული ასოების
მოხაზულობას გამოუვლიათ, ხანამ ისინი საბოლოოდ ნუსხა-ხუცური ასოე-
ბის სახეს მიიღებდნენ, გვაფიქრებინებს, რომ ნუსხა-ხუცურის წარმოშობა-
ჩამონაკვთის პროცესი სანგრძლივი უნდა ყოფილიყო და მისი დასაწყისი
თითქმის იმ ხანას უნდა აღწევდეს, როდესაც ქართულ დამწერლობაში ჯერ
კიდევ კუთხოვანი ასომთავრული სუფუვდა. თუ ამ დასაწყისის ხანის ქრონო-
ლოგიურად განსაზღვრა ამჟამად დაახლოებითაც კი არ შეიძლება, მისი საბო-
ლოდ ჩამონაკვთილობის დროის დაახლოებით გამორკვევა დაუძლეველ საქმეს
არ წარმოადგენს. „ზ“ და „დ“ ასოების ნუსხა-ხუცურ დამწერლობაში შენარ-
ჩუნება ამტკიცებს, რომ მისი ჩამონაკვთა იმ დროს უნდა მომხდარიყო, რო-
დესაც ამ ბგერებს ჯერ კიდევ რეალური მნიშვნელობა ჰქონდათ. ამ მხრივ
მდივან-მწიგნობრული დამწერლობა გაცილებით უფრო მერმინდელია. მეორე
მხრით, რაკი ნუსხა-ხუცურ დამწერლობაში ბ, ჯ და ყ თავგახსნილი მოხაზულო-
ბიხანი არიან, ამიტომ ამ დამწერლობის საბოლოო ჩამონაკვთვა არ შეიძლება
VII—VIII სს-ზე უწინარეს დროს მივაკუთვნოთ.

ნუსხა-ხუცური დამწერლობის საერთო დამახასიათებელ თვისებებზე III
თავის § 5-ში უკვე გვექონდა საუბარი, ამიტომ ამაზე ლაპარაკი აქ უკვე შედ-
მეტი იქნებოდა. გავიხსენოთ მხოლოდ, რომ იგი ოდნავ მარჯვნივ გადახრილი
კუთხოვანი დამწერლობაა, რომლის ბ, გ, ვ, მ, ნ, ტ, ც, ხ და ჯ ასოთა ბუ-
ნის ზედა და ქვედა ნაწილებს გადახრილობა ემჩნევა (იხ. ტაბ. I, 14).

აღსანიშნავია, რომ ორხაზოვან სისტემაზე დამყარებული ქართული ხუცუ-
რი ასომთავრული[ს] 37 ასოთაგან ნუსხა-ხუცურ დამწერლობაში მხოლოდ ცხრა
ასო დარჩა წინანდებურად ორ ხაზს შუა, სახელდობრ ა, თ, ი, ლ, მ, ო, პ,
ღ და ჰ, მაგრამ მაინც ასომთავრულისაგან იმ განსხვავებულობით, რომ საერ-
თოდ ასოები საგრძნობლად დაპატარავდნენ და ორს—მეორე და მესამე—შუა

ხაზებში მოთავსდნენ, ხოლო თექვსმეტ ასოს (ბ, გ, ვ, ე, უ, ტ, ზ, ფ, კ, შ, ც, წ, ჭ, ხ, ქ და ჯ-ს) ქვედა კიდური გაუგრძელდა და თვით ეს ასოებიც ოთხხაზოვანი ბადის მეორე და მეოთხე ხაზებს შუა მოექცნენ, 7 ასოს (დ, ნ, მ, ნ, რ, ს და ძ-ს) — პირიქით, ზედა კიდური ოთხხაზოვანი ბადის პირველი ხაზიდან ეწყებათ და ეს ასოები მთლად პირველსა და მესამე ხაზებს შუა მოთავსდნენ. მხოლოდ ოთხი ასო-ლა (წ, კ, ქ და ჩ) არის, რომელსაც ზედა და ქვედა კიდურები აქვთ. ასომთავრულთან შედარებით ნუსხა-ხუცური დამწერლობის ასოები ამის გამო ისეთ შთაბეჭდილებას ახდენენ, თითქოს ზოგმა მათგანმა ზევით აიწია, ზოგი ძირს ჩამოეშვა, ზოგი დაპატარავდა და ზოგმაც, ბუნის სიმაღლის დაცვის მხრით, დიდტანიანობა მაინც შეინარჩუნა.

უეჭველია, ის ღრმა ცვლილება, რომელიც ნუსხა-ხუცური დამწერლობის ასოებს ასომთავრულ ასოებთან შედარებით მოხაზულობისა, მდებარეობისა და საერთო გადახრილობისა და მეტადრე ასოთა ბუნის ძლიერი განხრილობის მხრით ემჩნევათ, იმის შედეგი უნდა იყოს, რომ კუთხოვანი ნუსხა-ხუცური კუთხოვანი ასომთავრულის გაკრული და გადაბმული დამწერლობისაგან უნდა იყოს თანდათანობით წარმომდგარი. ამასთანავე ასოთა მოხაზულობის ეს ღრმა პროცესი ამ დამწერლობას კერძო პირთა ხელში უნდა ჰქონდეს გამოვლილი, როდესაც განსწავლულობის შემსავებელი და განმაზოგადებელი გავლენა ჯერ ან არ ჩანდა, ან მეტად სუსტი იყო. ცხადია, რომ როცა ზემოაღნიშნულმა ფაქტორებმა ასომთავრული ისე არსებითად შესცვალეს მოხაზულობითაც, ასოთა სიმაღლე-სიგანითა და საერთო მდებარეობითაც, რომ სრულებით განსხვავებული დამწერლობის გარეგნულობა შეუქმნეს, მისი ასოების საერთო მოხაზულობის საბოლოო ჩამონაკვეთაც მხოლოდ ამის შემდგომ უნდა დაწყებულიყო. ამ ხანად, როგორც დავრწმუნდით, VII — VIII სს. უნდა გვევლინებოდეს და ნუსხა-ხუცურის უძველესი, წარმოშობის პროცესის გამოხატულება. უეჭველია, კერძო პირთა დამწერლობაში უნდა ვეძიოთ.

ნუსხა-ხუცურ დამწერლობაში ბ, გ და შ ასოების ქვედა კიდურების მარცხნივ საგრძნობლად მოხრილობაა აღსანიშნავი იმგვარადვე, როგორც წ, ტ, ც, წ და ხ ასოების ბუნების ქვედა ნაწილის მარჯვნივ განხრილობა.

ამას გარდა, როგორც ჯერ კიდევ დ. ბაქრაძესაც ჰქონდა აღნიშნული, „უ“ ბგერის გამომხატველი „ოჴ“-ს მოხაზულობა ნუსხა-ხუცურ დამწერლობაში ერთიერთმანეთს შეეხარდა და ერთ ასოდ იქცა, რომელიც ოთხკბილიან „უ“ ასოდ გახდა. მისი წარმოშობილობის ცხადი მაჩვენებელია მეორე ხაზს ზევით ცოტა აწეული ბუნი, რომელიც „ჴ“ ასოს ბუნი არის (იხ. ტაბ. I, 14—16). შემდეგში უკვე „უ“-ს ბუნი მეორე ხაზის დონეს აღარ სცილდებოდა და თვით ასოც სამკბილიანად იქცა.

აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ ნუსხა-ხუცური კუთხოვანი დამწერლობის ასოთა მოხაზულობას გამარტივებისადმი ცხადი მიდრეკილება ემჩნევა. ამ მხრივ საყურადღებოა IX საუკ. ქილ-ეტრატის ფსალმუნის დ, ე, ი და ზოგიერთი სხვა ასოების მოხაზულობა. „დ“-ონს, მაგ., იქ ყელი და მუცელი აღარა აქვს, არამედ შუაში ოდნავ შეზნექილი ბუნით იწერება, რომელსაც ქვედა კიდური „დ“ ასოს წინანდელი მუცლის მაგიერ მესამე ხაზის დონეზე მარც-

ხნივ ოდნავ მოკაუჭებული აქვს. ამაზე უფრო საყურადღებო გარემოებაა, რომ „დ“-ონის ზედა სარქველის ხაზი ბუნის მარჯვნივ იმდენად მოკლედ არის წარხიდული, რომ ძლივს-ღა სცილდება ბუნის ასწვრივ ხაზს. თანაც დონის ამ სარქველის ხაზს მისთვის ჩვეულებრივი მარჯვენა და მარცხენა კიდეებზე კალმის დანაჭირები, თუ ამოკრილობის დროს გამოყვანილი კბილები, ან წერტილები აღარა აქვს (იხ. ტაბ. I, 13). აღსანიშნავია, რომ დ-ონის მოხაზულობის გამარტივების შემთავალიშნული მოვლენები და პროცესი თანდათან მტკიცდება და ძლიერდება კიდეც. ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ X—XI სს. ხელნაწერებში დ-ონი უკვე მუცლისა და ყელის მქონებელი ასო კი აღარ არის, არამედ ბუნიან ასოდ არის ქცეული (იხ. ტაბ. I, 14—16). მაგრამ ამაზე უფრო საყურადღებოა, რომ 981 — 982 წწ. სინას მთის № 6 ხელნაწერში დ-ონის სარქველი ჰორიზონტალური მდებარეობის მაგიერ ირიბად იწერება და ბუნთან ერთად მარცხნივ არის საგრძნობლად გადახრილი. თანაც სარქველის ხაზი მარცხენა კიდეთან ზევითკენაა ახრილი, მარჯვენა კიდეს კი არც კბილი აქვს და არც წერტილი (იხ. ტაბ. I, 14).

როგორც III თავის § 5-ში გამორკვეულია, კუთხოვანი ნუსხა-ხუცური-საგან მრგვლოვანი ნუსხა-ხუცურიც წარმოიშვა, რომლის დამახასიათებელ თავისებურებას, ასოთა მოყვანილობის მომრგვალების გარდა, ასოთა გადაბმულობა შეადგენს. იქვე ჩამოთვლილია ის ასოები, რომელთა გადაბმა ამ დამწერლობაში უფრო ხშირად გვხვდება. ასოთა გადაბმისადში ამ მიდრეკილებაში ასოთა მოხაზულობაც ბუნებრივად გამარტივა. ამ მხრივ საყურადღებოა მრგვლოვანი ნუსხა-ხუცურით დაწერილი XI საუკ. ხელნაწერებში გადაბმულად დაწერილი ი, ბ, დ, ე, ზ, ც, ი, ნ, რ, ს, ტ, ფ და სხვა ასოების მოხაზულობა, რომელთაგან ყველაზე უფრო მრავალმეტყველი და დამახასიათებელი ა და ფ ასოებში მომხდარი ცვლილებაა: გადაბმულ ა-ნს მთელი მარცხენა ნაწილი აღარა აქვს, რადგან გადაბმულ ხაზთან არის შეერთებული, ან უკეთ რომ ითქვას, გადაბმულ ხაზად ქცევის გამო უკვე ირიბად გამოისახება და თავისი დანიშნულება ა-ნი ასოის ნაწილისა უკვე დაკარგული აქვს. მარჯვნივთი ქვედა კიდურიც ამ ასოს აღარ აბადია. თანაც მარჯვნივთი ზედა კიდური წინანდებურად ბადის მეორე ხაზის დონემდე მყოფი ამ ასოს ბუნის წერტილიდან კი აღარ იწყება, არამედ ბუნის შუა ნაწილიდანვე გამოდის და ირიბად მარჯვნივ და ზევითკენ მიიმართება (იხ. ტაბ. I, 16). ხოლო „ფ“-არს ბუნის თავის აქეთ-იქით ბადის მე-2 და მე-3 ხაზებში მოთავსებული და ბუნთან მჭიდროდ შეერთებული ნახევარ-წრეების მაგიერ ამ ზედა ნაწილს უკვე მარყუშად შეკრული მოყვანილობის მსგავსი მოხაზულობა აქვს, წინანდელთან შედარებით შუაზე გადახლეჩილის, თავში ერთიერთმანეთზე საგრძნობლად დაშორებულისა და მხოლოდ ბადის მე-3 ხაზის დონეზე შეერთებულის შთაბეჭდილებას ახდენს, რომელსაც სწორედ ამ შეერთების წერტილიდან ბუნი აქვს ქვეითკენ, მეოთხე ხაზის დონემდე, ჩამოშვებული (იხ. ტაბ. I, 16).

მრგვლოვანი ნუსხა-ხუცური პირველად, მართალია, XI საუკ. ხელნაწერებში გვხვდება, მაგრამ ეს ამ დამწერლობის უკვე ჩამონაკვთილი გამოხატულებაა, მისი წარმოშობის ხანა კი, რასაკვირველია, ამაზე უწინარეს არის.

ზაგულისხმებელი. ამ შემთხვევაშიაც წარმოშობის პროცესი, უმეველია, კერძო პირთა კუთხოვან ნუსხა-ხუცურის გაკრულ ხელში ან ავხელად დაწერილ ნუსხებში უნდა ვეძიოთ, და სწორედ ასეთი ხასიათის ძეგლები მოგვცემენ მომავალში კუთხოვანი ნუსხა-ხუცურის მრგვლოვანად გარდაქმნის ყველა საფეხურს.

დ. ბაქრაძის, თ. ჟორდანიას, ე. თაყაიშვილისა და ნ. შარის საერთო აზრით XI ს-შივე გვაქვს ჩვენ მხედრული დამწერლობის უძველესი ნიმუშებივე და სწორედ ამ დამწერლობის უძველეს ძეგლებად მიჩნეული აქვთ მათ ბაგრატ IV-ის შიომღვიმის 1058 წ. და ოპაზის 1060—1065 წწ. და სხვა XI—XII სს. სიგლები. ამ მკვლევართა შორის მხოლოდ ის უთანხმოებაა, რომ დ. ბაქრაძესა და დანარჩენ ავტორებს ეს მხედრული დამწერლობა ნუსხა-ხუცურის განვითარებად მიაჩნდათ, ნ. შარი კი მხედრულ დამწერლობას ქრისტიანულ ხუცურზე უწინარესად და ქართული წარმართობის დროინდელ დამწერლობადა სთვლის, რომელსაც XI ს-ში ნუსხა-ხუცურის მხოლოდ გავლენა ეტყობათ. ნამდვილად კი ბაგრატ IV-ის ზემოაღნიშნული სიგლები სრულებით მხედრული დამწერლობით არ არის გამოყვანილი, არამედ მრგვლოვანი ნუსხა-ხუცურით. ამის დასამტკიცებლად საკმარისია აღნიშნული იქნეს ორი მთავარი გარემოება: პირველი ის, რომ ამ საბუთების დამწერლობის ასოთა მდებარეობა ოთხ-ხაზოვან ბადეში იგივეა, რა მდებარეობაც ნუსხა-ხუცური დამწერლობის ასოებსა აქვთ, — მეორეც ისა, რომ თვით ასოთა მოხაზულობას არავითარი არხებითი განსხვავება არ ემჩნევა. ამ მხრივ შეიძლება ითქვას, რომ 35-იდან¹ 23 ასოს, ანუ ე, ვ, ზ, თ, ი, ლ, მ, ო, ფ, რ, ს, ტ, უ, ფ, ქ, ყ, შ, ჩ, ც, ძ, წ, ჯ და ჯ ასოთა მოხაზულობისაგან სრულებით არაფრით განსხვავდება. სამ ასოს, — ბ, გ და ნ, — მოხაზულობას მხოლოდ ის ცვლილება ატყვია, რომ ქვედა კიდურები სრულ წრემდე აქვთ მოკაუჭებული. მაგრამ აღსანიშნავია, რომ ბ და გ ასოებს ამავე ძეგლებში ქვედა კიდურები ისეც აქვთ გამოყვანილი, როცა მოკაუჭებული ხაზი ბოლომდე არ არის მიყვანილი და სრული წრე არ იკვრება. ესე იგი ამ ასოთა ნუსხა-ხუცური მოყვანილობა აქაც შესამჩნევი ხდება (იხ. ტაბ. I, 13, 14, 16, 17, 20). კ-ანს, პირიქით, შუა ტანის კვანძი გახსნილი აქვს. ბაგრატ IV-ის სიგლების დ-ონს კი (ტაბ. I, 17, 20) იოანე-ზოსიმეს 981—992 წწ. ხელნაწერში ნახმარი დ-ონის ნუსხა-ხუცურ მოხაზულობასთან (ტაბ. I, 14) შედარებით მხოლოდ ის განსხვავება აქვს, რომ სარქველის მარჯვნივ ნაწილი სრულებით არა აქვს და სარქველის მარცხნივ ნაწილი ბუნთან მომრგვალებით არის შეერთებული, რაც ასოთა გადაბმითი წერის შედეგია და ნუსხა-ხუცური კუთხოვანი დ-ონის ნუსხა-ხუცურ მრგვლოვანად ქცეული დ-ონის ბუნებრივ მერმინდელ განვითარებას წარმოადგენს. ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ ბაგრატ IV-ის 1058 წ. სიგლის იოანე ლიპარიტის ძის ხელრთვაში (ტაბ. I, 19) და მეტადრე ოპიზის 1060—1065 წწ. სიგელში (ტაბ. I, 20) ამ ასოს, მცირეოდენი განსხვავებით, ნუსხა-ხუცური მოხაზულობა დაცული აქვს. ხოლო მოხაზულობის გამარტივების

¹ სიგლების ტექსტში შ და ჯ ასოები არ იხმარება.

პროცესი, რომელიც ა-ნს უკვე მრგვლოვანი ნუსხა-ხუცური დამწერლობის ძეგლებში ემჩნევა (ტაბ. I, 16), ბაგრატის სიგლებში უფრო გაძლიერებულია და თუ ამ ასოს მარჯვნივ შედა კიდური იქ ბუნის შუა ნაწილიდან იწყებოდა, აქ უკვე ბადის მესამე ხაზის დონემდეა დაწეული და ბუნიდან ბადის მესამე ხაზის გასწვრივ მარჯვნივსაკენ წარზიდული ხაზით არის ზევითკენ მიმავალ კიდურთან შეერთებული (ტაბ. I, 17 და 20). ამავე ძეგლებში ისედაც და მეტადრე კათალიკოზისა და სხვა კერძო პირთა ხელრთვაში ასო ა-ნის მოხაზულობა უფრო გამარტივებულია იმ მხრივ და იმდენად, რომ მისი ბუნიც კი უკვე აღარ იწერება და მხოლოდ მარჯვნივ კიდური-ლაა შენარჩუნებული, რომელიც ითანე ლიპარიტის ძის ხელრთვაში პატარა, ირიბად გაკრულ ხაზად არის მხოლოდ-ლა ქცეული (ტაბ. I, 18, 19 და 20). შედარებით უფრო მეტი ცვლილება ემჩნევა ხ-ანის მოხაზულობას, რომელსაც ბუნი ზევითკენ ბადის მე-2 ხაზზე, ოდნავ მარცხნივ გადახრით, მაღლა აქვს აწეული, შუაში მყოფი ხაზი ბუნიდან მარჯვნივ არის წარზიდული ისე, რომ მას უკვე კუთხოვანი მოყვანილობა აღარა აქვს და სწორ განივ ხაზს წარმოადგენს, ბოლო კიდურიც ეხლა მხოლოდ ოდნავ-ლა აქვს მარჯვნივ მოხრილი (ტაბ. I, 17).

ასოთა მოხაზულობის ყველა შემოადნისული ცვლილება ჩქარი, გაკრული ხელითა და ასოთა გადაბმული წერით არის გამოწვეული. ამ მხრივ საგულისხმოა, რომ ერთხა და იმავე ძეგლში, ერთი და იგივე დამწერელი ხულ სხვადასხვანაირად წერს ასოს იმისდა მიხედვითაც, ცალკეა და გადაუბმელი ეს ასო, თუ სხვაზეა გადაბმული. პირველ შემთხვევაში ასოთა ძველი, ნუსხა-ხუცური მოხაზულობა დაცულია ხოლმე, მეორე შემთხვევაში მას თვალსაჩინო გამარტივებაც ეტყობა და მდებარეობაც შეცვლილი აქვს. ასოთა ახალი, უფრო მარტივი და ამის წყალობით უფრო სწრაფად გამოხაყვანი მოხაზულობა სწორედ ასოთა მრავალნაირი გადაბმის პროცესში ჩამოინაკვთება ხოლმე.

ამას გარდა, მეფეთა სიგლების დამწერლობის დაკვირვება ცხად-ყოფს, რომ მდივან-მწიგნობრები, რომელთაც წერა თავიანთ ხელობად ჰქონდათ ქცეული და შესაფერის პირებთან და დაწესებულებებში იყვნენ განსწავლულნი, თავიანთ დამწერლობაში, ასოთა ტრადიციულ მოხაზულობას უფრო იცავენ, ვიდრე კერძო პირები. ამ უკანასკნელთა ხელრთვისა და მოწმობის დამწერლობა ასოთა მოხაზულობის გამარტივების მხრით მდივან-მწიგნობრებს წინ უსწრებს და მათ დანაწერში ასოთა მოყვანილობის ცვლილება გაცილებით უფრო ადრე ჩნდება. მდივან-მწიგნობრული დამწერლობა, ვითარცა განსწავლულ მოხელეებს შეეფერება, ამ ცვლილებებს უფრო გვიან ითვისებს. ქართული დამწერლობის განვითარების მთავარი საფეხურების გამომხატველი ტაბულის შედგენის დროს, თვით სიგლების მდივან-მწიგნობართა დანაწერის ანბანის გარდა, მეფის, კათალიკოზისა და სხვა პირთა ხელრთვისა, კრულობითი და მარტივი მოწმობის დანაწერის ასოთა ნიმუშებიც სწორედ ამ მიზნითა და ამ ჯარემოების ცხადსაყოფელად ჩავერთე.

მოხაზულობის ყველა იმ ცვლილებათა დახასიათება და აღნუსხვა, რომელიც ნუსხა-ხუცურმა დროთა განმავლობაში გამოიარა, მეტად დიდ დროს მოითხოვს და ბევრ ალაგს დაიჭერს, ამიტომ სიტყვა უნდა უნებლიეთ მოკლედ

მოიქრას და საზოგადო დახასიათებით დავეკმაყოფილდეთ. I ტაბულის გულ-
დასმითი განხილვა და შესწავლა მკითხველს თვალწინ გადაუშლის ყველა იმ
უმთავრეს ცვლილებას, რომელიც ასოთა მოხაზულობას გამოუვლია XI —
XVI სს-ში, თავის თვალთ დაინახავს და დარწმუნდება, რამდენად ხანგრ-
ძლივი ბრძოლა ყოფილა ასოთა ჩვეულებრივსა, ძველსა და ახალ მოხაზულო-
ბათა შორის, ხანამ ახალი, უფრო მარტივი მოყვანილობა საბოლოოდ გაი-
მარჯვებდა. საბოლოო გამარჯვებაც ძველ მოხაზულობას ვერ სპობდა და
ძველიც ამა თუ იმ თემში კვლავ იხმარებოდა.

ნუსხა-ხუცური მრველოვანი მდივან-მწიგნობრული დამწერლობის ასოთა
მოხაზულობის ის უმთავრესი ცვლილებანი რომ მოკლედ აღვსახოთ, რომელ-
თაც ამ შეცვლილ დამწერლობას განმასხვავებელი თავისებურება მიანიჭეს.
უნდა შემდეგი ითქვას: „ბ“-ანმა, რომელსაც მოკაუჭებული კუდი წრებო-
შეეკრა, ზევით აიწია და ბადის პირველსა და მესამე ხაზს შუა მოთავსდა, —
„დ“-ონმა ბადის პირველისა და მესამე ხაზის შუა მდებარეობიდან ქვემოთ ჩა-
მოიწია და მესამე და მეოთხე ხაზს შუა მოექცა, თანაც გადაბმის პროცესის
წყალობით მარცხენა მხრით თავქვე გადმობრუნდა, — „ვ“-ინის სამივე კბილი
ჯერ შეერთდა და მესამე კბილის მოხრილი კიდურის ბოლოდან ბუნი კუდის
მსგავსად ჩამოეშვა, შემდეგ ამ ასოს თავის სამკბილა მოყვანილობა წოწოლად
მოიხარა, — „ი“-ნს ცხვირი მესამე ხაზის დონემდე ჩამოუგრძელდა, — „კ“-ანს
ზედა კიდური თანდათან დაუმოკლდა, — „ლ“-ასს პირველი კბილი ჩამოუგრ-
ძელდა, — „ო“-ნი პირქვე გადმობრუნდა, — „პ“-არსა და „ჰ“-აეს მეორე და
მესამე კბილი ზევითკენ აეწია ისე, რომ ბადის პირველსა და მეორე ხაზს შუა
მოექცა და მთელი ასო მარჯვნიდან აყირავებულის შთაბეჭდილებას ახდენ-
და, — „ტ“-არსა და „ც“-ანს ქვედა კიდური მარჯვნივ იმდენად ნოეხარა, რომ
ბადის მესამე ხაზის დონეს მიაღწია და აქ „ტ“-არს პირი მარჯუშის მსგავსად
შეეკრა, „ც“-ანს კიდევ მხედრული „ანის“ მსგავსად ჩამოენაკვთა. ტაბულაში
(I, 24) მოყვანილი მაგალითები მკითხველს დაარწმუნებენ, რომ ასოთა გადაბ-
მულობის პროცესით წარმოშობილი „ტ“-არის მარჯუში იმ ხანაშიაც იყო,
როდესაც ამ ასოს ბოლო კიდური ჯერ ბადის მესამე ხაზამდე აყვანილი და
პირშეკრული არ იწერებოდა, — „წ“-ილს ქვედა კიდური პირქვე მოქცეული
შუბის თავის მსგავსად ჩამოენაკვთა და ბუნი ბადის პირველ ხაზამდის აე-
წია, — დასასრულ „ხ“-ანმაც ზევით აიწია და თანდათანობით ბადის პირველსა
და მესამე ხაზს შუა მოთავსდა და სხვაც ბევრი.

ძველების შესწავლა საშუალებას გვაძლევს ამ ასოთა მოხაზულობის
ცვლილების ყველა საფეხური თვალწინ წარმოვიდგინოთ კუთხოვანი ნუსხა-ხუ-
ცურიდან მოყოლებული ე. წ. მხედრულამდე. I ტაბულიდან ადამიანი დარწ-
მუნდება, რომ თუმცა XII საუკ. უკანასკნელ მეოთხედში ნუსხა-ხუცურის
მდივან-მწიგნობრული დამწერლობა იმდენად შეცვლილა, რომ მერმინდელ
მხედრულ დამწერლობას უკვე თვალსაჩინოდ მიემსგავსება მაგრამ შემდეგ-
შიაც XIII საუკ. მეორე ნახევრამდე ძველი მოხაზულობა ჯერ კიდევ საკმაოდ
ძლიერი იყო. ამიტომ მხედრული დამწერლობის ჩამონაკვთილობაზე ლაპარაკი
მხოლოდ XIII საუკ. მეორე ნახევრიდან იქნებოდა მართებული. XI — XII სს.

ძეგლებში კი, მეტადრე საბუთებში, ჩვენ მდივან-მწიგნობრული მრგვლოვანი ნუსხა-ხუცური დამწერლობა გვაქვს. იმდროინდელ ძეგლებში რომ მხედრულ დამწერლობაზე საუბარი არ შეიძლება და ამ დამწერლობას მაშინ არაეინ „მხედრების“ კუთვნილებად არ სთვლიდა, ამას ბაგრატ IV 1058 წ. სიგელიც ცხად-ყოფს, რადგან იქ „კრულობითი მოწმობა“ სამღვდელო პირს, გიორგი ქართლისა კათალიკოსს სწორედ ამ ვითომც მხედრული დამწერლობით აქვს გამოყვანილი, ვანის XII საუკ. სახარების დამწერელსაც ანდერძის ერთი ნაწილი და ვედრება ამავე დამწერლობით აღუბეჭდია, ხოლო, მეორე მხრით, ისეთი საეკლესიო თხზულება, როგორიც ქება-ქებათაჲს თარგმანების 1188 წ. ხელნაწერია, ამავე „მხედრულით“ არის დაწერილი. ეს გარემოება ამტკიცებს, რომ მაშინ, დამწერლობათა ასეთი ხუცურად და მხედრულად დაპირისპირება არ იყო. საფიქრებელია, რომ ამავე მიზეზით აიხსნება, რომ ტერმინი „მხედრული ველი“ ასე გვიან XIV საუკ. შუა წლებში გვხვდება. XIII ს-მდე ამგვარი ტერმინისათვის ქართულ დამწერლობათამცოდნეობაში რეალური საფუძველი არ მოიპოვებოდა.

ქართული ანბანის ნაკრძობის საკითხი

ქართული დამწერლობის განვითარების მთავარი საფუძვრების განხილვისა და გამორკვევის შემდეგ ქართული ანბანის წარმოშობის საკითხის განხილვაც შეიძლება. თავისთავად ცხადია, რომ საკითხის მეტისმეტი სირთულის გამო და ამ დარგში წინასწარი საფუძვლიანი კვლევა-ძიების უქონლობის წყალობით ქვემოთმოყვანილი თავი საკითხის გარკვეულ საფუძველზე დაყენების მხოლოდ პირველ ცდად შეიძლება იყოს მიჩნეული.

§ 1. ქართული ანბანის ნაკრძობის შესახებ სხვადასხვა თეორია

როგორც ამ წიგნის პირველ თავშიც აღნიშნული გვექონდა, ქართულ საისტორიო მწერლობაში ჯერჯერობით ჩვენ მხოლოდ ლეონტი მროველის თხზულებაში გვხვდება ცნობა ქართული ანბანის გამოგონების დროისა და შემდგენელის პიროვნების შესახებ. მას ქართული „მწიგნობრობა“ ფარნავაზ მეფის შემოღებულად მიაჩნია. რადგან ეს ფარნავაზი XI საუკ. ამ ქართველ ისტორიკოსს საქართველოს სახელმწიფოს და საზოგადოებრივი წესწყობილების, იმგვარადადვე როგორც სარწმუნოების შემოქმედად ჰყავს გამოყვანილი და ზღაპრულ პიროვნებად არის ქცეული, ამიტომ ლეონტი მროველის ცნობას ქართული ანბანის შესახებ ფასი ეკარგება. აქ მხოლოდ ის გარემოებაა საყურადღებო, რომ XI საუკ. ქართველ ისტორიკოსს ქართული ანბანი ქრისტეს წინააღმდეგ აღმოჩენად ჰქონია წარმოდგენილი, ძველისძველად მიაჩნდა და სხვებივით ქრისტიანობის შენაძენად არ სთვლიდა. იქნებ მომავალმა გამომარკვევის, ჰქონდა თუ არა ლ. მროველს ამისთვის რაიმე საფუძვლიანი წყაროები ან ისტორიული ზეპირვადმოცემა.

თუ ქართულ ძველსა და XVIII საუკ. საისტორიო მწერლობაში ასეთი შეხედულება არსებობდა, სომხურ საისტორიო მწერლობაში სულ სხვანაირი ცნობა და აზრი იყო განმტკიცებული. სახელდობრ, სომეხთა ისტორიკოსის კორჯნის ნაწარმოებად ცნობილ თხზულებაში მესროპ-მამტოცის ცხრე-რება-მოღვაწეობის შესახებ სომხური, ქართული და აღმანური ანბანი მესროპის ანუ მამტოცის გამოგონილად არის აღნიშნული. ამგვარად, წარმართობის ხანაში კი არა, არამედ V საუკ. პირველ მეოთხედში ქ. შ. გამოდის

ქართული ანბანი შემოღებული თანაც იგი სომხური ანბანისაგან წარმოდგა-
რად არის გამოცხადებული.

§ 2. სომხურისაგან ნაკომობილობის თაობა

კორჯნის ეს ცნობა არა ერთს მკვლევარსა და მეცნიერს სრულ კემ-
ნარტიტებულ ჰქონდა მიჩნეული და ამას დამამტკიცებელი საბუთების მოძებნა-
მოყვანაც უცდიათ. ამასთანავე მესროპის მოგონილ ანბანად მათ ქართული
ხუცური ასომთავრული დამწერლობა მიაჩნდათ, რომელშიაც სომხური დამ-
წერლობის იერსა ხედავდნენ. მაგრამ ზოგს მათგანს მხედრული ხუცურისაგან
განსხვავებულ და დამოუკიდებელ დამწერლობად ეხატებოდათ, რომელიც ხუ-
ცურზე უძველესადაც იყო მიჩნეული. ამ აზრს აკად. ნ. მარი იცავს თავის
უკანასკნელს, 1925 წ. გამოსულ ძველი სამწერლობო ქართულის გრამატიკა-
შიც: ხუცური აქ ქრისტიანობის დამწერლობად მიაჩნია, მხედრული კი—წარ-
მართული დროის ქართული დამწერლობის ნამთად ეხატება¹.

აქ, უეჭველია, ორივე, სომხურ-ქართული, კორჯნ — ლ. მროველის
შემომოყვანილი ცნობის ერთგვარი გამართლების ცდაა. თუმცა ნ. მარს ამ
თავის უკანასკნელ ნაშრომში ნათქვამი აქვს, რომ ხუცური დამწერლობის და-
საწყისის ხანა ჯერ გამორკვეული არ არისო², მაგრამ აქ ილბათ ზედმიწევნითი
განსაზღვრა იგულისხმება, თორემ ისე მასვე აღნიშნული აქვს, რომ ხუცური
ქრისტიანობის ხანის დამწერლობაა. ამ ჩვენი გამოკვლევის მეოთხე თავის
შემდგომ ვგონებ აღარავითარი ლაპარაკი საჭირო არ არის, თუ რამდენად
შეუწყნარებელია ნ. მარის აზრი, ვითომც მხედრული ხუცურზე უძველესი იყოს
ან ვითომც ბაგრატ IV სიგლები მხედრული დამწერლობის ძეგლები იყოს.

პროფ. კ. კეკელიძესაც თავისი ძველი ქართული ლიტერატურის ის-
ტორიის 1 წიგნში ქართული ანბანის გამოგონების საკითხის მთელი პრობ-
ლემა კორჯნის ცნობებზე აქვს დამყარებული (იხ. გვ. 28—31). მისი სიტყვათ,
„მართალია, სომხის ისტორიკოსები ცოტა არ იყოს აზვიადებენ მესროპის
როლს ქართული ანბანის შემოღებაში, მათი გადმოცემით ინიციატივა ამ საქ-
მეში თითქოს მესროპს ეკუთვნის, მაგრამ შიხი მონაწილეობა ეჭვს გარეშეა“—ო
(გვ. 29)³. შემდეგ პროფ. კ. კეკელიძეს საქმის ვითარება ასე აქვს წარმოდგე-
ნილი: 412 წ. რომ მესროპმა სომხური ანბანი შექმნა, ამ გარემოებამ ერთი
საუკუნის ქრისტიანობის მქონებელ ქართველებზეც გავლენა მოახდინა და,
მეფისა და ეკლესიის მეთაურის ინიციატივით შემდგარა ერთგვარი კომისია,
რომელშიაც შედიოდა, სხვათა შორის, ვილაც ბერძნულისა და სომხურის
ენის მცოდნე ჯადი. ამ კომისიაში, თუ შეიძლება ვთქვათ, ინსტრუქტორად
მოუწვევიათ ძეზობელი სომხეთიდან მესროპი, რომელსაც ქართველები იცნობ-
დნენ, როგორც ანბანის შედგენაში დახელოვნებულ კაცს. ამნაირად, მესროპი

¹ Н. Марр, Грамматика древне-литературного грузинского языка, Ленин-
град, стр. 1—2.

² იქვე გვ. 1.

³ კურსივი აქაც და ქვემოდაც ჩვენია.

ამ კომისიაში თამაშობდა მრჩეველის და არა ინიციატორის როლს; მაშასადამე, ეს კიდევ იმას არ ნიშნავს, რომ ქართული ანბანი შექმნა, მოიგონათუ მოაწყო მხოლოდ და მხოლოდ მესროპმა და ისიც სომხური ანბანის მიხედვით, როგორც ზოგიერთნი ფიქრობენ... მაგრამ ამასთანავე, უეპველია, კომისიას, რომელშიაც მესროპის გარდა სომხური ენის მცოდნე ჯალიც შედიოდა, წინ ექნებოდა სომხური ანბანიც საექვო შემთხვევაში სახელმძღვანელოდ. შეიძლება ამით აიხსნებოდეს ის მოჩვენებითი მსგავსება (აკადემიკ. მ. ბროსეს სიტყვით), რომელსაც ხედავენ ქართულსა და სომხურ ანბანთა შორის“-ო (გვ. 29—30). ყველა ამ მოსაზრებათა გამო პროფ. კ. კეკელიძე ამტკიცებს, რომ „ქართული ანბანის გამოგონება ჩვენ უნდა დაუდვათ მებუთე საუკუნის პირველ ნახევარში, არა უადრეს 412 წლისა, როდესაც სომხური ანბანი იქნა შემოღებული, და არა უგვიანეს 429 წლისა, როდესაც არჩილი მეფე ჩანს იბერიის ტახტზე; მაშასადამე, ამ დროიდან უნდა დავიწყოთ ჩვენ ქართული მწერლობის ისტორიაც“-ო (გვ. 31).

პროფ. კ. კეკელიძის აზრით, „ქართველებს რომ... გაქრისტიანების შემდეგაც ერთი საუკუნის განმავლობაში, მეოთხე საუკუნეში, მწერლობა არ ჰქონიათ, და არამც თუ ქართველებს, მათ მეზობელ სომხებსაც, ეს ნათლად ჩანს. სხვათა შორის, იოანე ოქროპირის ქადაგებიდან, რომელიც მას წარმოუთქვამს კონსტანტინეპოლში მეოთხე საუკუნის გასულს, 398—399 წელს, როდესაც ახლად მოქცეულმა გუთებმა პავლე მოციქულის ეკლესიაში თავის ენაზე საღმრთო წერილი წაიკითხეს“-ო. ამ სიტყვაში იოანე ოქროპირს, სხვათა შორის, ნათქვამი აქვს: „არა მარტო ურიასტანში, არამედ ენასა ზედა უცხოთა, ვითარცა გესმა თქვენ დღეს, ის ბრწყინავს უადრეს მზისა: **სკვითნი, თრაკიელნი, სავრომატნი და სხვანი, კიდეთა ქვეყანისათა დამკვიდრებული, — ყველანი სიბრძნისმეტყველებენ, სთარგმნეს რა თვისითა ენითა იგივე სიტყვანი“-ო.** მეორე სიტყვაშიც მასვე უთქვამს: „ასურთა და მეგვიპტელთა, ინდოთა და სპარსთა, ეთიოპიელთა და **სხუათა მრავალთა უგუნურთა იწყეს სიბრძნისმეტყველებად, სთარგმნეს რა საკუთარითა ენითა გარდმოცემული მის მიერ (იოანე ღვთისმეტყველის) მოძღვრება“ (გვ. 26).** ამ ამონაწერების შემდგომ პროფ. კ. კეკელიძე ბრძანებს: „როგორც ვხედავთ, ოქროპირს ჩამოუთვლია ყველა გაქრისტიანებული „ბარბაროსები“, რომელთაც საღმრთო წერილი ჰქონდათ თავიანთ ენაზე, და აქ ხსენებაც კი არაა არც ქართველებისა და არც სომხებისა, იმ სომხებისაც კი, რომელთა ნაწილი ბიზანტიის ფარგლებში იყო მოქცეული; სადაც მან დაყო უკანასკნელი წელნი თავისი ცხოვრებისა და საკმაო რიცხვი მეგობრებისა და პატივისმცემლებისა მოიპოვა. ყოველ ვქვს გარეშეა, ქართველებსა და სომხებს რომ მეოთხე საუკუნის გასულს თავის ენაზე მწერლობა ჰქონოდათ, ოქროპირი მათაც მოიხსენებდა სპარსელთა და ასურელთაან ერთად. ასე რომ ქრისტიანობის მიღებამდე უნდა ვიფიქროთ, ქართველებს მწერლობა არ ჰქონიათ და, მაშასადამე, ქართული ანბანიც არ ყოფილა“-ო (გვ. 26).

ამგვარად, პროფ. კ. კეკელიძეს ჰგონია, რომ ქრისტიანობამდე ქართული ანბანის უქონლობის შესახები აქამდე უცნობი, ამასთანავე უცილობელი

ცნობა მოიყვანა. ამ საკითხის გადაწყვეტის დროს იგი კორჯნის მოთხოვნას ემყარება, მაგრამ არც ისა სურს, რომ ამ ცნობაზე დამყარება იმას ნიშნავდეს, „რომ ქართული ანბანი შეიქმნა, მოიგონა თუ მოაწყო მხოლოდ და მხოლოდ მესროპმა და ისიც სომხური ანბანის მიხედვით, როგორც ზოგიერთნი ფიქრობენ“-ო და ამ თეორიისაგან ბუნებრივად გამომდინარე დასკვნის გასაქარწყლებლად მესროპ-მაშტოცი პროფ. კ. კეკელიძეს მხოლოდ „ინსტრუქტორად“ ჰყავს ქცეული, რომელსაც ქართული ანბანის გამომგონებელ კომისიაში მხოლოდ „მრჩეველისა და არა ინიციატორის როლს“ მიაკუთვნებს. მაშ ვინ-ღაა ქართული ანბანის გამომგონებელი, ეს პროფ. კ. კეკელიძეს ნათქვამი არა აქვს, მაგრამ ალბათ „კომისია“, ან ამ კომისიის წევრი „სომხური ენის მცოდნე ჯალი“. დასასრულ, კორჯნის ცნობა თურმე ისე უნდა გავიგოთ, რომ ამ ქართული ანბანის შემდგენელ კომისიას მესროპის „ინსტრუქტორობითა“ და „ჯალის“ მხურვალე მონაწილეობით, სხვათა შორის, „წინ ექნებოდა სომხური ანბანიც საექვო შემთხვევებში სახელმძღვანელოდ“-ო.

იმის გარდა, რომ პროფ. კ. კეკელიძის ამგვარი განმარტება კორჯნისად მიჩნეულ დედააზრსა და ცნობებს ეწინააღმდეგება, მთელ ამ თეორიას ერთი მხრით თანამედროვე ცნებების წარსულში გადატანა ეტყობა (ისტრუქტორი, მრჩეველი, საექვო შემთხვევები და სხვა), თანაც ავტორის ცხადი სურვილი ემჩნევა, რომ კორჯნის თხზულების ცნობაც გადურჩეს კრიტიკას და ქართული თანმოყვარეობაც არ შეიბღალოს.

მაგრამ ჯერ იმ ცნობის განხილვა ემჯობინება, რომელიც თითქოს ქართული დამწერლობის ქრისტიანობამდე და თვით 398 — 399 წლამდე უქონლობის დამამტკიცებელი უნდა იყოს. იოანე ოქროპირის ამ ქადაგების ერთი თვალითაც გადავლება საკმარისია, რომ ადამიანი დარწმუნდეს, რომ აქ ჩვენ რიტორულ ენაწყლიანობასთანა გვაქვს საქმე და არა ცხოვრების უტყუარ და რეალურ გამოხატულებასთან. იოანე ოქროპირს სკვითები და სავრომატებიც კი ქრისტიანული მწერლობის მქონებელ ერებად ჰყავს დასახელებული. ცნობილია, რომ სკვითები და სავრომატები დიდი ხანია, ქ. წ. IV საუკ. უწინარეს, ბერძენი და რომაელი მწერლებისათვის რეალურ ერთეულს აღარ წარმოადგენდნენ და მათი ყოფა-ცხოვრების შესახებ ნამდვილი წარმოდგენა აღარა ჰქონდათ. იმავე დროს ელინურ-რომაულ მწერლობაში სკვითებისა და სავრომატების ყოფა-ცხოვრების იდეალიზაცია ფუფუნებითა და კულტურული ცხოვრებით თავისი დროის დამაბუნებელი და გარყვნილი თანამემამულეების ზნეობრივად და პოლიტიკურად „მოსარჯულებლად“ ჰქონდათ გამოყენებული. ეს გარემოება პროფ. მ. როსტოვცევის 1925 წ. გამოსულ გამოკვლევაშიც „Скифия и Боспор, критическое обозрение памятников литературных и археологических“ კარგად არის გაშუქებული (იხ. გვ. 7, 90, 108 — 111 და ბევრგან სხვაგანაც). ცხადია, IV ქ. შ. ს. დასასრულის ისეთ ცნობას, რომელშიაც სკვითები და სავრომატები ქრისტიანული მწერლობის მქონებელ ერებად არიან გასაღებულნი, ისტორიულად მნიშვნელოვანი საკითხის გადაწყვეტის დროს მკვლევარი ვერ გამოიყენებს.

მაგრამ ამასაც რომ თავი დავანებოთ, ვანა იოანე ოქროპირი ვალდებული იყო ქრისტიანული მწერლობის მქონებელ ერთა შორის უეჭველად ქართველები და სომხებიც მოეხსენებინა? მართალია, პროფ. კ. კეკელიძე ამტკიცებს, რომ ამ სიტყვაში იოანე „ოქროპირს ჩამოუთვლია ყველა გაქრისტიანებული ბარბაროსები“, რომელთაც თავიანთ ენაზე საღმრთო წერილი ჰქონდათ და „იქ ხსენებაც კი არაა არც ქართველებისა და არც სომხებისა“-ო. მაგრამ ეს შეცდომაა და თვით იოანე ოქროპირის სიტყვებსაც სრულებით ეწინააღმდეგება: პირიქით, მას გარკვევით აქვს ნათქვამი, რომ იმ ერთა გარდა, რომელნიც სახელდობრივ ჩამოთვლილი ჰყავდა, კიდევ „ხვანი კიდეთა ქვეყანისათა დამკვიდრებულნი“ საკუთარი ქრისტიანული მწერლობის მქონებელნი იყვნენ. მეორეჯერ იოანე ოქროპირს უფრო ხაზგასმით აქვს აღნიშნული, რომ დასახელებულთ გარდა „ხუათა მრავალთა უგუნურთა იწყეს სიბრძნისმეტყველებად“ და თავიანთ ენაზე საღმრთო წერილი სთარგმნესო. მაშასადამე, იოანე ოქროპირს ვერ მოვახვევთ თავზე იმ შეცდომას, რომელიც მისი სიტყვებიდან არ გამომდინარეობს და ამ ცნობით ვერას გზით ვერ დამტკიცდება ის აზრი, ვითომც ქართული დამწერლობა V საუკ. პირველ მეოთხედამდე არ ყოფილიყო.

ეხლა რომ კორჯნის ცნობის განხილვაზე გადავიდეთ, უნდა აღინიშნოს, რომ არცერთს იმ მკვლევართაგანს, რომელიც ქართული ანბანის გამოგონების შესახებ მსჯელობდა და წერდა, თავი არ შეუწუხებია და კორჯნის ნაწარმოები კრიტიკულად არ განუხილავს. უამისოდ კი წყაროებით განურჩევლად სარგებლობა გამოდიოდა და გამოდის და დასკვნაც ამის გამო სათუო უნდა ყოფილიყო. სომხური საისტორიო მწერლობის კრიტიკული და ყოველმხრივი შესწავლა უნდა უძლოდეს ამას წინ და სწორედ კორჯნის ნაწარმოების კრიტიკულმა შესწავლამ ცხადად დამარწმუნა, რომ ცნობა ქართულ-ალბანური ანბანის შედგენაზე მაშტოცის ცხორების თავდაპირველს რედაქციაში არ ყოფილა და მერმინდელი ჩანართია. ლ. ფარპელს ჯერ კიდევ უამცნობოდ ჰქონია წაკითხული კორჯნის ნაშრომი. ამგვარად, რაკი ამბავი ქართული ანბანის მესროპისაგან V საუკ. პირველ მეოთხედში შედგენის შესახებ მერმინდელი აღმოჩნდა, ეხლა მხოლოდ ისლამ გამოსარკვევი, თუ რამდენად საფუძვლიანია არსებითად ეს შემდეგდროინდელი დამატება.

ამ საკითხის განხილვა ორი თვალსაზრისით შეიძლება: მოხაზულობისა და ანბანის ასოთა წესრიგის მხრით. თუ სომხური და ქართული მართლაც ერთსა და იმავე დროსა და ერთი და იმავე პირის შედგენილია, ცხადია, მათ ასოთა მოხაზულობას შორის დიდი მსგავსებაც უნდა იყოს და ასოებიც ერთსა და იმავე რიგზე იქნება ანბანში დალაგებული. სომხური ეპიგრაფიკული ძეგლებიცა და ქართულიც ჩვენ VI—VIII სს. თუმცა ბევრი არა გვაქვს. მაგრამ მაინც ყველა ასოს მოხაზულობა ვიცით. ერთიცა და მეორე ანბანიც გარეგნულად ხრულებით ჩამონაკვთილი და იმდენად დამთავრებულია, რომ მათი დახაწუხი დიდი ხნით უწინარეს უნდა ვიგულისხმოთ. საკმარისია აღამიანმა სომხური და ქართული ხუცური ასომთავრული უძველესი მოყვანილობის ასოები ერთიმეორეს გულდასმით შეადაროს, რომ დარწმუნდეს, რამდენ-

ნად დაშორებულია და არ მიაგავს ერთიერთმანეთს ქართული და სომხური ანბანი. ორიოდე ასოს გარდა, ორივე ანბანის ყველა ასო მოხაზულობით არსებითად განსხვავდება.

თუ იმ გარემოებას გავითვალისწინებთ, რომ ბერძნულს შერმინდელ ანბანს თავის წარმომშობელ ფინიკიელთა ანბანის ასოებთან 5—6 საუკუნის შემდგომაც ისეთი მსგავსება ემჩნეოდა, რომ მათი ნათესაობა ცხადი ხდება, ქართული და სომხური ასოების მოხაზულობა ერთი-ორი საუკუნის შემდგომაც ისე როგორ უნდა შეცვლილიყო, რომ მათ ნათესაობას გულდასმითი დაკვირვებაც ვეღარ ამჩნევს, თუ მათი შემდგენელი მართლაც ერთი და იგივე პირი იყო და მართლაც V ს-ში მოღვაწეობდა ქ. შ.?

ქართული ანბანის ასოთა რიგი თავიდან მოყოლებული Z, ანუ უ-მდის, ორი გამონაკლისის გარდა, 23 ასოსათვის იგივეა, რაც ბერძნულ ანბანშია, და მხოლოდ ამის შემდგომ ქართული ენის ბგეროვანი შედგენილობისათვის დამახასიათებელი ზედმეტი ასოებიც მიხედვენ. ეს გარემოება ცხად-ყოფს, რომ ქართული ანბანის რიგი უძველეს ბერძნულისას ან უფრო მისი წყაროს რიგს მისდევს. ამის გამო ეს წესრიგი დასაწყისიდანაღ უნდა ჩაითვალოს.

ასოთა წესრიგის მხრით ქართულ-სომხურ ანბანთა შორის კი არსებითი განსხვავებაა¹: იმ დროს, როდესაც ქართულში „ე“-ს „ვ“-ის მისდევს და 6-სა ნიშნავს, სომხურ ანბანში ვინს 30-ე ადგილი აქვს დათმობილი და 3000 ნიშნავს. ამგვარადვე, თუ ქართულში ცხრის აღმნიშვნელს „თ“-ანს, 10-ის აღმნიშვნელი „ი“-ნი მისდევს, სომხურში „თო“-ს „ჟე“ მისდევს, რომელიც იქ 10-ის აღსანიშნავად იხმარება იმ დროს, როდესაც ქართულში „ე“-ანს მე-18 ადგილი უკავია ანბანში და 90 უდრის. ხოლო „ქან“-იდან მოყოლებული ქართულ და სომხურ ანბანთა ასოების წესრიგს შორის ისეთი განსხვავებაა, რომ მათ შორის მსგავსების აღმოჩენა შეუძლებელია. ცხადია, ასოთა რიგისა და მათი რიცხვითი მნიშვნელობის ახეთი თვალსაჩინო, არსებითი განსხვავება ქართულსა და სომხურ ანბანში შეუძლებელია ყოფილიყო, მათი შემდგენელი რომ მართლაც ერთი და იგივე პირი ყოფილიყო, როგორც სომხურ შერმინდელ მწერლობაში კორჯნის გადაშეთებელნი და შ ა ხ ე ხ ო რ ე ნ ე ლ ი ა მ ტ კ ი ც ე ბ ლ ნ ე ნ .

მაგრამ ქართულსა და სომხურ ანბანს შორის ამ მხრივ მართლაც ეს განსხვავება არ არის. როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა და შემდეგში ამაზე უფრო დაწვრილებით ვისაუბრებთ, ქართული ანბანის ასოთა რიგი ანბანში „ვე“ და თვით „ქან“-აბდის, ორი გამონაკლისის გარდა, სწორედ ბერძნულის მსგავსია. შემდეგ კი განსხვავება იწყება და ქართულ ანბანში „ქანს“ უკვე ნამდვილი ქართულისათვის დამახასიათებელი 11 ბგერის აღმნიშვნელი ასო მისდევს და მხოლოდ მე-12-ეა „ჰაე“, რომლის მსგავსი ბგერის გამოსახვას ბერძნული შემდეგში spiritus asper-ით ახერხებდა. როდესაც რომელიმე ერი უცხო ენის ანბანს ითვისებს, ის ჯერ არსებულს გამოიყენებს ხოლმე და ბოლოში შეთვისებულ ანბანში არ არსებულ ბგერათა გამოსახატავად თავისი

¹ შესადარებლად იხ. ტაბულა II.

დედაენის განსაკუთრებულ ასოებს ქმნის და ბოლოშივე ურთავს ხოლმე. ამგვარი გზით შემუშავდა, მაგ., ბერძნული ანბანი, რომელმაც ფინიკიელთაგან შეთვისებულ სემურ ანბანს თანდათანობით ბოლოში ბერძნულისათვის დამახასიათებელი ჳ, ფ, ჯ, ძ და ს დაურთო. რაკი ქართულ ანბანშიაც ქართულის ნიშანდობლივ ბგერათა გამოჩნატველი ასოები მხოლოდ ბოლოშია მოთავსებული, ბერძნულ-სემურთან საერთო ასოებს შემდგომ, ეს უეჭველია საუკეთესო დამამტკიცებელია იმისი, რომ ქართულ ანბანს თავისი თანდათანი განვითარების საზე და კვალი საუცხოოდ, შეიძლება ითქვას უცვლელად, აქვს შენახული.

ქართული ანბანის ბერძნულ-სემურთან შედარებით დანართი ასოები გარკვეული სისტემით და ერთგვარი ენათმეცნიერული დაკვირვების მიხედვით არიან დალაგებული. დაკულია ერთგვარი ბგერათა ჯგუფობითი დაყოფა-დალაგება, მაგალითად: ლ, ყ, — შ, ჩ, — ც, ძ, — წ, ქ, — ხ, ჯ. განმარტობულად დგანან ჯ და ჰ. ეს გარემოება, რასაკვირველია, იმის დამამტკიცებელია, რომ ანბანის პირვანდელი შედგენილობისათვის დანართი ასოების შემძენელთ ქართული ენის ბგერათა ბუნება გათვალისწინებული ჰქონიათ. მაგრამ საკმარისია დანართ ასოებს თვალი გადაავლოთ, რომ ერთგვარი აღრეულობა მაინც შეატყოთ. ბგერათა ბუნებისდა გვარად რომ ყოფილიყვნენ ასოები მოთავსებული. ლ, ყ, ხ, ჯ, და ჰ უნდა ერთ ჯგუფად და ერთიმეორის მიდევნულობით ყოფილიყვნენ დალაგებული. ქართულ ანბანში კი ჯერ უკანაენისმიერი ლ და ყ ხის, შემდეგ კი სისინა და შიშინა წინაენისმიერ ბგერათა მთელი ექვსი ნიშნისაგან შემდგარი რიგი მისდევს შ, ჩ, ც, ძ, წ, ქ, მერზე ისევ უკანაენისმიერი ხ და ჯ-ია მოთავსებული, შემდეგ ჯ და სულ ბოლოში ჰ. ასეთი შეუსაბამობა და აღრეულობა ალბათ იმის შედეგი უნდა იყოს, რომ დანართი ასოები ერთ დროს და ერთბაშად არ უნდა იყვნენ მიმატებული, არამედ თანდათანობით და სხვადასხვა დროს. ამ მხრივ საგულისხმოა, რომ დანართ ასოთა მეორე რ ნიშნის შემცველი ჯგუფი გასაოცარი დაკვირვებით არის დალაგებული და ბგერების მწკრივი ისეა შედგენილი, რომ ჯერ ბრჯგუ, ანუ ყოუ ბგერა ხის, შემდეგ მეღერი, მაგ. შ, ჩ, — ც, ძ, — წ, ქ. ეს პრინციპი დაცულია სისინა-შიშინა ბგერათა ჯგუფის მიმდევრო ხ და ჯ-ისაგან შემდგარ ჯგუფშიც, მაგრამ დარღვეულია უკანასკნელ ჯგუფში, რომელიც „ჯ“-ანისა და „ჰ“-ესგან შედგება. ასოთა დალაგებულობის პრინციპის ერთგვარობას მეორე და მესამე ჯგუფში შეიძლება ისეთი აზრიც დაეხადა, რომ ეს ორივე ჯგუფი ერთსა და იმავე დროს და ერთად ყოფილიყოს ანბანისათვის მიმატებული, მაგრამ მაშინ ძნელი ასახსნელი იქნებოდა, თუ რატომ არ წაუძღვანეს ამ ჯგუფს ჯერ ხ და ჯ, რომლებიც თავიანთი ბუნებით წინამყოფ „ლ“ და „ყ“-ს უფრო უდგება, არამედ სისინა-შიშინა ბგერათა შემდგომ მოთავსეს.

ყველაზე გვიან „ჰ“ არის დართული. საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად ამ ბგერის აღსანიშნავად ქართულ ანბანში სხვა ასო იხმარებოდა, სახელდობრ მე-8 ასო „შ“. პროფ. ნ. მარში IX—XI სს-ის ხელნაწერების მიხედვით დამამტკიცა, რომ ამ დროს ეს ასო „ეჲ“-დ გამოითქმოდა. ამის და-

შამტკიცებელი საბუთები მრავალია ხელნაწერებში, სადაც ერთი და იგივე სიტყვა ზოგან „შ“-ით არის ნაწერი, ზოგან „ეჲ“-თ. მაგრამ ასე იყო თუ არა თავდაპირველად, ეს მეტად სათუო საკითხია. ძნელი დასაჯერებელია, რომ მრჩობლი ბგერის „ეჲ“-სათვის განსაკუთრებული ნიშანი შეექმნათ იმ დროს, როდესაც ჯერ ბევრი ძირითადი ბგერისათვის, მათ შორის ისეთი მნიშვნელოვანისათვის, როგორც ზმნების წარმოებისათვის აუცილებლად საჭირო ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკი „ჰ“-აეა, არავითარი ნიშანი არ არსებობდა. ეს გარემოება მით უმეტეს გაუგებარი რამე იქნებოდა, რომ ფინიკიელთა და სემურ-ბერძნულ თავდაპირველ ანბანში მე-8 ასო „ხეთ“, ანუ „ჰეთ“ არის და „ჰ“ ბგერის (Hauchlaut) გამომხატველი იყო¹. მხოლოდ შემდეგში თანდათანობით ბერძნულში ეს ბგერა და თვით ასო გაქრა და თუმცა მილეტში უკვე 700 წ. ქ. წ. უფრო ადრინდელ ხანაში უნდა იყოს გამქრალი², მაგრამ სხვაგან, განსაკუთრებით დასავლეთში, ჯერ კიდევ ხმარობდნენ³, რომელთაც ბერძნებისაგან ეს ასო სწორედ „ჰ“ ბგერის აღმნიშვნელად ჰქონდათ შეთვისებული.

მეორე მხრით, ამ თვალსაზრისით საყურადღებოა, რომ, როგორც აღნიშნული გვექონდა (იხ. თავი III, § 14.), ქართულ სათვალავშიაც, სადაც „შ“ უნდა იჯდეს, „ჰ“ ზის. ეს გარემოებაც იმის მომასწავებელია, რომ ეს ორი ასო ერთმანეთის შესატყვისობად ჰქონიათ მიჩნეული. მართალია, ეს მოვლენა უფრო მერმინდელ ძეგლებშია შემჩნეული და მერმინდელ შეცდომად ითვლება, მაგრამ ამასაც გამორკვევა ეჭირება, სწორედ შეცდომაა, თუ აქ ძველ გადმოცემასა და მოვლენასთან გვაქვს საქმე. რადგან ქართულში მრჩობლი ბგერა „ეჲ“ დამოუკიდებელივ არ არსებობდა და „შ“ მხოლოდ იქ იწერებოდა X—XI სს-ში, სადაც „ე“ და „ი“ ერთმანეთს ხვდებოდნენ; ამგვარი შემთხვევისათვის „ე“ და „ეჲ“ სრულებით საკმარისი იყო, რომ ბგერითი მოვლენა ზედმიწევნით აღბეჭდილი ყოფილიყო. ამავე დროს დაუჯერებელია, რომ თავდაპირველს ქართველთა მიერ შემოღებულ ანბანს, მაშინაც, როდესაც ჯერ კიდევ დანართი ასოები არ იყო, ასეთი მნიშვნელოვანი ბგერის, როგორცაა „ჰ“, განსაკუთრებული ნიშანი არ ჰქონოდა, ამისთვის სწორედ ამავე ბგერის გამოსახატავად მიღებული „ჰეთ“-ი არ გამოეყენებინათ და ამის მაგიერ მისთვის მრჩობლი ხმოვანის „ეჲ“-ს მნიშვნელობა მიენიჭებინათ. ყველა ამ მოსაზრებათა გამო საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად მერვე ასოს „შ“ ქართულად „ჰ“-ს მნიშვნელობა ჰქონდა და მხოლოდ შემდეგში, როდესაც მას, ჯერ გამოურკვეველი მიზეზების გამო, გამოთქმა შეეცვალა და „ეჲ“-ს გადმოსაცემად იქნა დაწესებული, საჭირო შეიქნა „ჰ“-აესაფის ახალი ნიშნის შექმნა. ზღბათ, ის მშვიხვარე ბგერა, რომელსაც ნიშნად „შ“ ჰქონდა, მაინც „ჰ“-აესაგან განსხვავდებოდა და ერთგვარ საერთო ხორხისმიერ ბგერას წარმოადგენდა. ეს ახალი ასოს გამოგონების აუცილებლობის პროცესი მაშინ უნდა მომხდა-

¹ Larfeld, ბერძნ. ეპიგრაფიკა, 205, 211, 213, 215.
² იქვე, 215.
³ გარდტაუზენი, ბერძნ. პალ., II², 37.

რიყო, როდესაც უკვე სისინა და შიშინა ბგერათა გამომხატველ ასოთა ჯგუფი და მაგარი ხორხისმიერი ორი ბგერის ნიშნისაგან შემდგარი ჯგუფი, თვით „ჟ“-ანიც კი, უკვე მიმატებული იყო და ანბანი მთლად დამთავრებულად ითვლებოდა.

ხულ სხვანაირი სურათი გვეწლება თვალწინ სომხური ანბანის ასოთა წესრიგის განხილვის დროს: აქ ასოთა თავდაპირველი ძირითადი შედგენილობისა და სომხურისათვის დამახასიათებელი დანართი ასოების გამოყოფვა შეუძლებელია, რადგან ისეთი ბგერების ნიშნები, როგორც წ, ლ, ჰ, შ, ჩ და ჯ-ანია, ანბანის სხვადასხვა ადგილას არიან გაფანტულები და ძირითად შედგენილობის ასოთა შორის არიან მოქცეულნი. ამის წყალობით ბ „წო“-ს მე-14 ადგილი უკავია, სადაც სემურ-ბერძნულშიაც და ქართულ ანბანშიაც „ნ“ ზის,—ა „ძო“-ს მე-17 ადგილი აქვს მიკუთვნებული, იმ დროს როდესაც სემურ-ბერძნულ-ქართულ ანბანებში აქ „პ“ ზის,—ჟ „ლატ“-სა და ა „ქე“-ს მე-18 და მე-19, ზ „შა“-ს მე-23, ზ „ჩა“-ს მე-25 და ლ „ჯე“-ს მე-27 ადგილი აქვს დათმობილი. სემურ-ბერძნულ-ქართულ ანბანებში ეს ადგილები ძირითადი შედგენილობის ასოებს უკავიათ. სამაგიეროდ სომხურ ანბანში ისეთი სემურ-ბერძნულისათვის ძირითადი ასოები, როგორც პ, რ, ს, ტ, ფ და ქ-ია, ბოლოში არიან მოთავსებულნი, სომხურისათვის დამახასიათებელ ბგერათა ნიშნებს შემდგომ და 26-ე 28, 29, 31, 35 და 36-ე ადგილი აქვთ მიკუთვნებული. ერთი სიტყვით, სომხური ანბანის ასოთა რიგს ანბანის ისტორიული განვითარებისა და თანდათან ზრდის კვალი წარმოცოილი აქვს და არ ემჩევეა. ეს იმის მომასწავებელი უნდა იყოს, რომ სომხური ანბანის შედგენის დროს 36 ბგერისათვის ყველა ნიშანი და მათ შორის სომხურისათვის დამახასიათებელიც უკვე ყოფილან. ამგვარად, სემურ-ბერძნულ-ქართულისა და სომხურ ანბანის ასოთა რიგების შედარებით შესწავლა სრული უეჭველობით ცხადყოფს, რომ არამცთუ სომხური ანბანის შედგენა გინდაც ერთი ათეული წლით არ შეიძლება ქართულისას წინ უსწრებდეს, პირიქით, ქართული ანბანი სომხურზე გაცილებით უფრო ძველი უნდა იყოს. საფიქრებელია, რომ მათ ერთმანეთისაგან საუკუნეთა მანძილი უნდა ჰყოფდეს. ამ მხრივ აღსანიშნავია, რომ იმ დროს, როდესაც ქართულ ანბანში „ვ“-ს იმგვარადვე, როგორც სომხურში „ვაჲ“-სა და პირვანდელ ბერძნულში „დიგამმა“-ს მეექვსე ადგილი უკავია და ამით ქართული ანბანის უძველესი წესრიგია დაცული, სომხურ ანბანს იმგვარადვე, როგორც მერბინდელ ბერძნულს, აქ ეს ასო არა აქვს. არამედ ბოლოში, მე-30 ადგილას არის მოთავსებული.

შაშასადაბე, თავისთავად ცხადია, რომ სომხური და ქართული ანბანის შემდგენელი, გინდ „ინსტრუქტორადაც“ მონათლული, შეუძლებელია ერთი და იგივე პირი, მაშტოცა თუ მესროპი, ყოფილიყო. ამ ორი ანბანის შემდგენელი რომ ერთი და იგივე ადამიანი ყოფილიყო, სხვასაც რომ ყველაფერს თავი დაეანებოთ, ასოთა წესრიგი ანბანში ერთნაირი უნდა ყოფილიყო. ეხლაც უკვე საკმაოდ გამორკვეულია, მაგრამ შემდგომში ეს გარემოება უფრო მეტი სიცხადით გამოაშკარავდება, რომ ქართული ანბანის V საუკუნის დამ-

დევს შედგენაზე ლაპარაკი გულუბრყვილობად უნდა ჩაითვალოს¹. ზემოთ-
 უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ კორჯნის თხზულების მაშტოც-მესროპის
 ცხოვრების თავდაპირველ ტექსტში ცნობა მაშტოც-მესროპისაგან ქართული
 ანბანის გამოგონების შესახებ არც ყოფილა და მერმინდელ ჩანართს წარ-
 მოადგენს. თვით V. Gardthausen-იც კი, რომელიც სომხურ გადმოცემას
 სომხური ანბანის გამოგონების შესახებ საპართლიანად სცნობს, ქართულის
 სომხურისაგან წარმოშობილობას უარჰყოფს და ქართული დამოუკიდებელი
 და უშუალოდ ბერძნულისაგან შეთვისებულად მიაჩნია².

§ 3. ბერძნულისაგან წარმოშობილობის თეორია

მეცნიერთა მთელი რიგი, მათ შორის ბერძნული პალეოგრაფიის კარგი
 მცოდნე პროფ. გარდტჰაუზენიც (იხ. ბერძნ. პალ., II², 47), ფიქრობდნენ
 და ამტკიცებდნენ, რომ ქართული ანბანი, იმგვარადვე როგორც სომხური,
 ბერძნული ანბანისაგან არის წარმომდგარი. ამ აზრის სიმართლისათვის შე-
 საძლებელია ის გარემოებაც იყოს გამოყენებული, რომ ქართული ანბანის
 წესრიგი თავიდან ოცდამეექვსე ასომდე, ორი გამონაკლისის გარდა, ჭასაოც-
 რად უდგება ბერძნულისას. მაგრამ ეს დებულება რომ მართალი იყოს, მაშინ
 ჩვენ უნდა დავასკვნათ, რომ ქართული ანბანი VII საუკ-ში ქ. წ. უნდა ყო-
 ფილიყო წარმომდგარი, მაინცდამაინც VI საუკ-ზე უწინარეს უნდა გვეგუ-
 ლისხმა შედგენილად, რადგან ამ დროიდან მოყოლებული ბერძნულში დიგა-
 მმა ანუ ვავ, რომელსაც ანბანში მეექვსე ადგილი ეკავა, უკვე აღარ იხმარე-
 ბოდა³. ქართულ ანბანს კი სწორედ მეექვსე ასოდვე „ვ“ აქვს და, თუ ქარ-
 თული ანბანი მართლაც ბერძნულიდან წარმოდგა, ცხადია, იგი მხოლოდ
 ისეთ დროს შეიძლება წარმოშობილიყო, როდესაც ეს ბგერა და ასო თვით
 ბერძნულშიაც იხმარებოდა, ე. ი. VIII—VII სს-ში.

მაგრამ ქართული ანბანის წარმოშობილობის საკითხის გადაწყვეტა არ
 შეიძლება მარტო ბერძნული და ქართული ანბანთა წესრიგის შედარებით. აქ
 უმთავრესი მნიშვნელობა, რასაკვირველია, თვით ასოთა მოყვანილობა-მოხაზუ-
 ლობის მსგავსებასა და იგივეობასა აქვს. ამ მხრივ კი ჩვენ ცუდ მდგომარეო-
 ბაში ვართ, რადგან თუ ბერძნულ პალეოგრაფიას ძეგლები VII საუკ-დან
 მოეპოვება ქ. წ., ქართული დამწერლობის ნიმუშები ჯერჯერობით მხოლოდ
 VI—VII სს-დან მოყოლებული ქ. შ. არის შენახული. ამგვარად, ორს ერთი-
 ერთმანეთთან შესადარებელ ანბანს მეტად დიდი მანძილი, მთელი ათი საუ-
 კუნე, აშორებს. ასეთ პირობებში, სანამ ქართული დამწერლობის უფრო
 ძველი და უძველესი ძეგლები მიწის გულიდან ამოღებული არ არიან, მეც-

¹ იგივე უნდა ითქვას სომხური ანბანის V საუკ-ში ქ. შ. შედგენის თარიღის შესახებაც
 ის გაცილებით ამაზე ხნიერი უნდა იყოს.

² V. Gardthausen. Ueber den griechischen Ursprung der armenischen Schrift,
 ZDMG, 1876 წ., 30. B., გვ. 79—80.

³ Larfeld. ბერძნ. ეპიგრ., 295—296.

ნიერს მსჯელობის დროს მეტიმეტი სიფრთხილე და განსაკუთრებული სა-
მეცნიერო ღონეობით თავისი თავის მძიმე შეცდომებისაგან შეძლებისაებრ
უზრუნველყოფა მართებს.

სანამ შედარებითს შესწავლას შევუდგებოდეთ, ჯერ უნდა გათვალისწი-
ნებული გვექონდეს ის გარემოება, რომ ბოლნისის სიონისა და ჯვარის მო-
ნასტრის უძველეს ცნობილ წარწერებში ასომთავრული მრგვლოვანი დამწერ-
ლობაა ნახმარი. თავისთავადაც კი ცხადია და ამაზე თავის ადგილას უკვე
საუბარიც გვექონდა, რომ ეს ძეგლები ქართული დამწერლობის არამცთუ
თავდაპირველ, უძველეს ნიმუშებადაც ვერ ჩაითვლებიან, რადგან მრგვლოვან
დამწერლობას, ჩვეულებრივ, კუთხოვანი დამწერლობა უძღვის წინ, რომლის-
განაც ის წარმომადგენელია ხოლმე კიდევ. ისიც მხედველობაში უნდა იყოს
მიღებული, რომ მრგვლოვანი განსაკუთრებით ხელნაწერთა დამწერლობაა და
არა წარწერათა, სათუთ საწერი მასალისა, ლერწმის იარაღისა და საღებავის
ხმარებისგან წარმომდგარი. მწერლობის ისტორიის თავდაპირველ ხანაში,
როდესაც საწერ მასალად მაგარი ნივთიერება, ქვა, ლითონი ან აგურ-კრამი-
ტის ნატეხები და ლითონისავე მკვეთრი იარაღი იყო მიღებული, მრგვლო-
ვანი დამწერლობა არ გვხვდება. რომ ქართული დამწერლობის განვითარების
ისტორიაც ამ საზოგადო გზასა და კანონს არ ასცდენია და მის პირველ
საფეხურადაც ასოთა კუთხოვანი მოყვანილ-მოხაზულობა იყო, ეს, როგორც
უკვე გამოკვეული გვექონდა, თვით ნუსხა-ხუცურიტაც მტკიცდება. რადგან
ის ასომთავრულისაგან არის წარმომდგარი და თანაც ჩვეულებრივ და უძვე-
ლეს დროს IX—X სს. მას მკაცრი კუთხოვანი მოხაზულობა ახასიათებს,
ამიტომ ცხადი ხდება, რომ მის წარმომშობელად ის მრგვლოვანი ასომთავ-
რული დამწერლობა კი არ უნდა ყოფილიყო, რომლის ნიმუშებიც ბოლნი-
სისა და ბცხეთის ჯვარის ეკლესიების წარწერებში გვაქვს შენახული, არამედ
იმაზე უწინარეს მყოფი კუთხოვანი ასომთავრული. ამგვარი ქართული დამწერ-
ლობის არსებობის დამამტკიცებელ საბუთად, ზემოაღნიშნულს გარდა, უძვე-
ლესი ცნობილი ქართულ-სასანიანთა სახის ფულების წარწერებიც შეიძლება
დასახელებული იყოს, რადგან ის რამდენიმე ასო, რომელიც ამ ფულებზეა
აღბეჭდილი, მართლაც კუთხოვანი მოყვანილობისაა. ამ გამოკვეული გარე-
მოების გამო, ქართულისა და უძველესი ბერძნული ანბანის ერთიერთმანეთ-
თან შედარების დროს ვალდებული ვართ ქართული ასომთავრული მართ-
მრგვლოვანი დამწერლობა კი არ ავიღოთ, არამედ ასომთავრული კუთხოვა-
ნიც. ეს პირველი აუცილებელი დებულებაა.

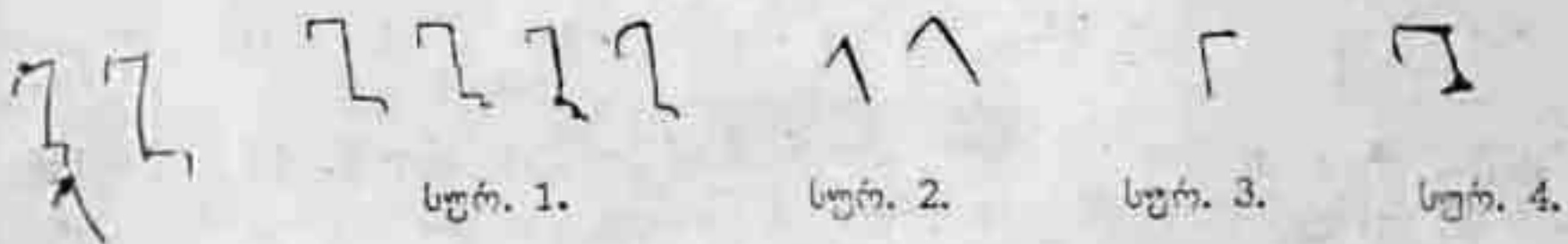
მაგრამ როგორ უნდა ავიღოთ ასომთავრული კუთხოვანი დამწერლობა
შედარების საფუძვლად, როდესაც ფულებზე შენახული სამიოდე ასოს გარდა
ჩვენ სხვა ამგვარი დამწერლობის უძველესი ნიმუშები არ მოგვეპოვება? შე-
დარებითი შესწავლის მთავარ სიძნელესა და შემაფერხებელ გარემოებას სწო-
რედ ეს წარმოადგენს და მისი დაძლევისაგან არის განსაკუთრებით დამოკი-
დებული შედარებისაგან გამომდინარე დასკვნის სისწორეც. ნაწილობრივ
ამისთვის შესაძლებელია მერმინდელი საუკუნეების ასომთავრული და ნუსხა-
ხუცური კუთხოვანი დამწერლობის ძეგლებიც იყვნენ გამოყენებულნი, რამ-

დენადაც იქ ასოთა ძველი ნაანდერძევი სახეები და მოყვანილობა უნდა იყოს შენახული და, მრგვლოვანის ზეგავლენით, ასოთა პირვანდელი საზოგადო სახე და მოხაზულობა არ უნდა იყოს შეცვლილი. მაგრამ ეს მაინც საკმარისი არ არის, არამედ წინასწარ შესწავლილი და გათვალისწინებული უნდა იყოს ასოთა მოყვანილ-მოხაზულობის თანდათანო ცვალებადობის მიმართულება და ამ ცვლილებათა საერთო ხასიათი და მიდრეკილება. ასოთა მოხაზულობის ისტორიული განვითარების ამგვარი ცოდნა საშუალებას მოგვცემს წარმოვიდგინოთ, თუ რა გზით მიმდინარეობდა ასოთა მოხაზულობის ცვლილება და ამნაირად ცოტად თუ ბევრად განვკვირვოთ ის წინამავალი ცვალებადობის სახეობაც, რომლის ძეგლებრივი აღბეჭდილობის ნიმუშებს ჩვენამდის ჯერ არ მოუღწევია. ეს მეორე ღონეობაა, რომელიც ამ მეტად რთული საკითხის გამორკვევას ხელს შეუწყობს.

დასასრულ, გათვალისწინებული უნდა იყოს ის გარემოებაც, რომელიც სემურ-ბერძნული ანბანის შედარებითი და ისტორიული, აგრეთვე ქართული დამწერლობის ისტორიული განვითარების მთავარი საფუძვრების შესწავლით, არის გამორკვეული, სახელდობრ, რომ უცხო ანბანის შეთვისებისა და ეროვნულ დამწერლობად ჩამონაკეთვის დროს ან ახალი დამწერლობის შექმნის ხანაში ასოთა მდებარეობა ძირიანადაც კი ყოველმხრივ შეიძლება შეიცვალოს (ამის შესახებ იხ. მე-4 თავში), ეს მესამე აუცილებლად ვასათვალისწინებელი დებულებაა.

§ 4. ქართულ-ბერძნულ-სემური დამწერლობის შედარებითი შესწავლა. თანხმობანი

თუმცა ქართული „განის“ მოხაზულობა რთულია (სურ. 1), ამისდა მიუხედავად, მაინც მისი მონათესავე მოხაზულობის პოვნა სხვა დამწერლობაშიაც დიდ სიძნელეს არ წარმოადგენს. ფინიკიელთა დამწერლობაშიც ამ ასოს პირი მარცხნივ ჰქონდა მიბრუნებული და მასაც თავში ოდნავ ქვემოთ ირიბად წაზიდული ხაზი ჰქონდა (სურ. 2). ამ ასომ მსგავსი მოხაზულობა

შეინარჩუნა თითქმის ყველა მონათესავე დამწერლობაში, ებრაელთა, უძველეს არამეულში და თვით ფაქლარშიც კი. თუმცა ბერძნულში ეს ასო მარჯვნივ არის გადმობრუნებული და მისი მოხაზულობაც წვეტკუთხოვანის მაგიერ სწორკუთხოვანად არის ქცეული (სურ. 3), მაგრამ უძველეს ბერძნულ წარწერებში, მაგ., კრიტოსის, მელოსისა და ნაქსოსის წარწერებში, ეს ასო ბერძნულში მარცხნივ მიქცეული იწერება და იმავე სახით როგორც ფინიკიელთა ჰქონდათ, ქართული „განიც“ მარცხნივ არის მიბრუნებული და ამ მხრივ ის ამ ასოს ძველ გამოხატულებას იცავს. მაგრამ სხვებისაგან, ჯერ

ერთი, მერმინდელი ბერძნულის მსგავსად, სწორკუთხოვანი მოყვანილობით განირჩევა. მეორე მხრით, თავისი ქვევით ჩამოშვებული ცხვირით, თანაც მარცხნივ წარზიდული ხან აკიბული, ხან ქვემოთკენ მოხრილი კუდიით. თუ ამგვარი კუდი არცერთ სხვა დამწერლობის შესატყვის ასოს არა აქვს, ქართული „განის“ მსგავსი ქვევით ჩამოშვებული თითქმის სწორკუთხოვანი მოყვანილობის ცხვირი სამარიტული დამწერლობის სათანადო ასოსაც მოეპოვება (სურ. 4). ესეც საყურადღებო გარემოებაა და იქნებ იმის მომასწავებელივე, რომ, შესაძლებელია, მსგავსი მოყვანილობის „განი“ საერთო წარმომშობელ ანბანშიაც ყოფილიყოს.

ჲ Ⴀ Ⴁ Ⴂ Ⴃ Ⴄ Ⴅ Ⴆ Ⴇ Ⴈ Ⴉ Ⴊ Ⴋ Ⴌ Ⴍ Ⴎ Ⴏ Ⴐ Ⴑ Ⴒ Ⴓ Ⴔ Ⴕ Ⴖ Ⴗ Ⴘ Ⴙ Ⴚ Ⴛ Ⴜ Ⴝ Ⴞ Ⴟ ო

სურ. 5. სურ. 5a. სურ. 6. სურ. 7. სურ. 8. სურ. 9.

ფრიად საგულისხმოა ქართული „ბანი“ თავისი მოხაზულობით. უძველეს დროს თავშეკრული (სურ. 5), ხოლო შემდეგ, ჩვეულებრივ, იგი ასე იწერებოდა: (სურ. 5a). მაგრამ ჰადიშის IX საუკ. სახარებაში „ბანს“ თავში პირი ჩვეულებრივზე გაცილებით უფრო დაახლოებული და დავიწროებული აქვს (სურ. 6). ეს გარემოება განსაკუთრებით საყურადღებო ხდება, როდესაც სხვა ერთა დამწერლობის შესატყვისი ასოს გამოსახულობას დავაკვირდებით და ქართულთან შედარებითს შესწავლას შევუდგებით. ბერძნული „ბეტა“ ქართულისა და სხვებისაგან ძალიან განსხვავდება, იგი მარჯვნივაა მიქცეული (სურ. 7). მაგრამ მელოსისა და პელოპონეზოსის ზოგს წარწერებში სხვა გვარად არის გამოსახული (სურ. 8). მოიპოვება ეგეოსის ზღვის კუნძულების წარწერებში სრულებით განსხვავებული სახის „ბანიც“ (სურ. 9). მაშასადამე, ქართული ბანისა და ბერძნული შესატყვის ასოს შორის არავითარი მსგავსება არ არის.

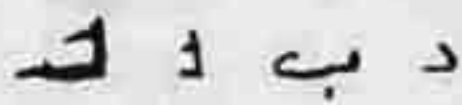
ჲ Ⴀ Ⴁ Ⴂ Ⴃ Ⴄ Ⴅ Ⴆ Ⴇ Ⴈ Ⴉ Ⴊ Ⴋ Ⴌ Ⴍ Ⴎ Ⴏ Ⴐ Ⴑ Ⴒ Ⴓ Ⴔ Ⴕ Ⴖ Ⴗ Ⴘ Ⴙ Ⴚ Ⴛ Ⴜ Ⴝ Ⴞ Ⴟ ო

სურ. 10. სურ. 11. სურ. 12. სურ. 13. სურ. 14.

ფინიკიელთა „ბეთ“ მარცხნივ არის მოქცეული (სურ. 10). უძველესი ებრაული, იმგვარადვე როგორც სამარიტული დამწერლობა, ამ მოხაზულობას თითქმის უცვლელად იცავს. არამეულსა და მისგან წარმომდგარ ყველა ანბანს, მათ შორის კუთხოვ. ებრაულ დამწერლობასაც, „ბეთ“-ი პირლია ასოდ აქვს ქცეული (სურ. 11), ებრაულ კუთხოვანსაც (სურ. 12), პალმირულსაც (სურ. 13), ასურულსაც (სურ. 14) და ურუხულსაც (სურ. 15). ამგვარივე მოხაზულობისაა არამეულისაგან წარმომდგარი ფაჰლაური დამწერლობის „ბანი“ (სურ. 16).

ქართული ასომთავრული „ბანის“ მოხაზულობა ძველი არამეულისა და პალმირულისას მიაგავს. მაგრამ შესადარებლად საჭიროა ასოს ქართული უძვე-

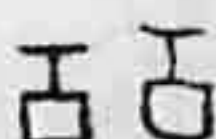
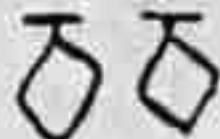
ლესი მოხაზულობის ცოდნა. VII საუკ-ში, როგორც ეს ჯვარის ეკლესიის წარწერიდანაც ჩანს, ჩვენ „ბანსაც“ პირი დაღებული ჰქონია. გამოსარკვევია, წინათაც ასე იყო თუ არა? ამ ასოს მოხაზულობის მთელი მერმინდელი განვითარება ცხად-ყოფს, რომ პირი თანდათან ფართოვდებოდა და იღებოდა.

სურ. 15.

სურ. 16.

ამის გამო შესაძლებელია გვეფიქრა, რომ რაც უფრო უძველესი იქნებოდა ძველი, მით უმეტეს უფრო ვიწროდ უნდა დაღებული ყოფილიყო ბანის პირი. ამ აზრის სიმართლეს ჰადიშის IX საუკ. სახარების „ბანის“ ვიწროდ მოხაზული პირი ადასტურებდა. მაგრამ VII—VIII სს-შიც ამ ასოს, როგორც ეს მცხეთის ჯვარისა და ვეფხან ატენელის წარწერიდან ჩანს, ჯერ კიდევ ოდნავ პირი ღია ჰქონია. ჰადიშის სახარების „ბანმა“ თავისი მრგვლოვანი მოყვანილობით მაფიქრებინა, რომ ამ ასოს პირს კუთხოვან დამწერლობაში, ალბათ, სამკუთხედის მოყვანილობა უნდა ჰქონოდა და შესაძლებელია, ფინიკიურის მსგავსად, პირი მთლად შეკრული ჰქონოდა. პროფ. ალ. დიდებულის ძისაგან მის მიერ ბოლნისის სიონის გარეთი კედლის 506 წ. ახ. ხანის წარწერის გაძლიერებული, მკაფიო დანაბეჭდის მიღებამ ეს პროგნოზი და ბანის პირვანდელი სახის აღდგენა გაამართლა და დაამტკიცა: ბოლნისის წარწერაშიც კი ბანი მართლაც პირშეკრული აღმოჩნდა. შემდეგ თემისტის წარწერიდან ჩანს, რომ ქართულ „ბანს“ თავი VI საუკ. დამლევსაც შეკრული ჰქონდა, VI საუკ. ახლად აღმოჩენილი ხელნაწერებშიაც ეს აზრი გამართლდა (იხ. სურ. 5 და ტაბ. I, —1, 2 და 3). უძველესი კუთხოვანი დამწერლობის დროს, მაშასადამე, ქართულ „ბანს“ დაახლოებით ისეთივე მოხაზულობა ექმნება, როგორც ფინიკიურში. განსხვავება მხოლოდ კუდს ემჩნევა, რომელიც ქართულში მარჯვნივ არის წარზიდული.

სურ. 17.

სურ. 18.

სურ. 19.

ქართული ასომთავრული „დონის“ ტანი ჩვეულებრივ წრეს წარმოადგენს, რომელსაც ზემოდან პატარა ასწერივი ხაზიანი ყელი და გარდიგარდმო სწორე ხაზი სარქველივით ზედ დარქმული აქვს (სურ. 17). წრის სახის გარდა კუთხოვანი მოყვანილობის „დონიც“ მოგვეპოვება. მაგ., ასეთი „დონი“ გვხვდება ჩვენ XIV საუკ. საჰმადინის ანისის ქართულ წარწერაში (სურ. 18). ბოლოს. ხოვლის თევდორეს ეკლესიის კედლის წარწერაში ტანი ამ ასოს ოთხკუთხედისადაც კი აქვს (სურ. 19). ყელი ამ ასოს, რაც უფრო ძველია ძველი, რომელშიაც იგი გვხვდება, უფრო და უფრო უმოკლდება, ისე რომ პალესტინის პაპირუსის IX საუკ. შატიკში, ჰადიშის IX საუკ. სახარებაში და VI საუკ.

ბოლნისის სიონის წარწერაში ყელი ძლივს ან სრულებით არ მოჩანს. თანდა თან ეს ხაზი გრძელდებოდა.

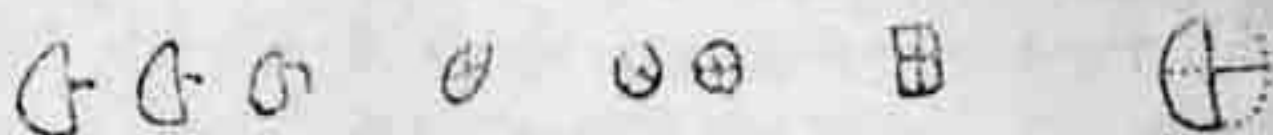
სურ. 20. სურ. 21. სურ. 22. სურ. 23. სურ. 24.

ფინიკიელთა და მისგან წარმომდგარს უძველეს ებრაულსა და არამეულს დამწერლობაში „დალექტი“ სამკუთხედის სახით გამოიხატებოდა, რომელიც თხემით პირქვე და მარჯვნივ იყო მოქცეული (სურ. 20), ან ასწვრივ იყო ამართული (სურ. 21). არამეულ-ებრაულ ფულებზე და სამარიტელთა „დონს“ ამას გარდა პატარა ყელიცა აქვს (სურ. 22). დონის აღსანიშნავად ბერძნულში საყოველთაოდ Δ მოხაზულობაა მიღებული უძველესი დროიდან მოყოლებული და მხოლოდ იშვიათად სხვანაირადაც იწერებოდა (სურ. 23). ასომთავრული წარწერული „დონი“ ბერძნული „დელტისას“ მიაგავს იმ განსხვავებით, რომ სამკუთხედის მოყვანილობის მაგიერ მრგვალი. წრის მოყვანილობა აქვს. ხოლო ფინიკიურსა და არამეულთან შედარებით ქართული „დონი“ აღმაა ამართული. მაგრამ ბერძნულსა და ქართულ მოხაზულობას შორის არსებითი განსხვავებაცაა. ქართულ „დონს“ მოკლე ყელიცა აქვს, რომელსაც ზემოდან გარდმგარდმო ხაზი ამკობს. ამის გამო შეუძლებელია ქართული „დონი“ ბერძნულისაგან წარმომდინარეობდეს. გამოსარკვევია „დონის“ ყელი და გარდმგარდმო ხაზი ქართული მოხაზულობის თავისებურებად უნდა ჩაითვალოს, თუ ამის მსგავსი დანართი სხვა ანბანშიაც მოიპოვება. სამკუთხედიანი მოყვანილობის „დალექტი“-საც ფინიკიელთა, განსაკუთრებით კი არამეულსა და სამარიტელთა ანბანში ერთი გვერდის ხაზი უფრო გრძელი აქვს და ყელის შთაბეჭდილებას ახდენს (იხ. სურ. 22). მართალია, ეს ხაზი ქვევითკენ არის წარზიდული და ქართული „დონით“ აღმა არ არის ამართული, მაგრამ ეს მთელი ასოს საზოგადო მდებარეობით აიხსნება, რადგან მისი ტანის თხემიც პირქვეა მოქცეული. რაკი ბერძნულში და ქართულში ეს ასო გადაბრუნებულია და სამკუთხედის თხემი ზევითკენ არის ამართული, ხაზიც, თუ მას ამგვარი ხაზი ექნებოდა, რასაკვირველია, ზემოთკენ უნდა მოჰქცეოდა. ჯვარის მონასტრის V—VII სს. კედლის წარწერებში, განსაკუთრებით კი ბოლნისის 506 წ. ახ. ხ. წარწერასა და IX ს. ხელნაწერებში ნახმარი ასოების მოხაზულობა მაინცდამაინც გვაფიქრებინებს, რომ თავდაპირველად „დონის“ ყელი მერმინდელივით გრძელი არ ყოფილა, პირიქით, ხაზი ძალიან მოკლე ჩანს. გარდმგარდმო ხაზიც „დონისა“-თვის ქართულის განსაკუთრებული თვისება არ ყოფილა. საბაელთა ანბანში „დონს“ სწორედ სამკუთხედის ერთ-ერთი თხემის გასწვრივი ხაზი ჰქონია გავლებული¹ (სურ. 24). აქ „დონის“ ტანი ზევითკენ არ არის აშვერილი, არა-

¹ W. Larfeld, Griechische Epigraphik, 1914 წ. 3 Aufl. 133 შენ. 1, რომელსაც K. Schlottman-ის „Schrift und Schriftzeichen“-იდან აქვს მოყვანილი, აგრ. Rehm's Handwörterbuch des biblischen Alterthums II, 1434—50, განსაკუთრებით გვ. 1443.

მედ მარცხნივ არის მობრუნებული, მაგრამ სამკუთხედის ერთ-ერთ თხემს ხაზი აქვს. საბაური „ღ“ რომ ზევითკენ შევაბრუნოთ, ქართული „ღონის“ მოხაზულობის მსგავსი ასო გვექნება იმ განსხვავებით, რომ მას მხოლოდ ყელი არ ექნებოდა და ტანი მრგვალი მოყვანილობის მაგიერ სამკუთხედის მაგვარია.

მაშასადამე, ქართული „ღონი“ ბერძნულს მხოლოდ ტანის ასწვრივი მდებარეობით მიაგავს, ფინიკიურს იმით, რომ ტანს ყელი აქვს, ხოლო საბაურს გარდიგარდმო ხაზით. ის არსებითი განსხვავება, რომელიც, მსგავსებასთან ერთად, ჩვენ „ღონს“ ზემოდასახელებულ ანბანებთან შედარებით ვმჩნევა, ცხადყოფს, რომ ქართული „ღონი“ არცერთი მათგანის უშუალო განვითარება არ უნდა იყოს, არამედ მათთან ერთად [მას] საერთო წინაპარი უნდა ჰყავდეს.

სურ. 25. სურ. 26. სურ. 27. სურ. 28. სურ. 29.

ქართული ასომთავრული „თანის“ ასწვრივ ორად გაქრილი წრის მარცხნითს ნახევარს წარმოადგენს, რომელსაც მარჯვნიდან შუაში პატარა მარჯვნივე წარზიდული ხაზი აქვს (სურ. 25). ამ ხაზის ბოლო შემდეგში თანდათან ქვეითკენ იხრება და გრძელდება, თვით ხაზიც შუაგულიდან გამოსვლის ნაცვლად უფრო და უფრო ზევიდან იწყება (სურ. 25).

ფინიკიელთა ანბანში ამის შესატყვისი ასო ოდნავ მარჯვნივ გადახრილ სრულ ელიპსისს, ზოგჯერ წრეს წარმოადგენდა, რომელიც ჯვარედინი ხაზებით ოთხ თანასწორ ნაწილად იყო დაყოფილი (სურ. 26). არამეულსა და მისგან წარმომდგარ ანბანებს მოხაზულობა ისე აქვთ შეცვლილი, რომ ჩვენი კვლევა-ძიების საგნისათვის არაერთგვაროვანი მნიშვნელობა არა აქვს. ბერძნულ დამწერლობაშიც „თეტა“ ჩვეულებრივ ჯვარედინით ოთხად გაყოფილ წრეს (სურ. 27) და მხოლოდ იშვიათად ოთხკუთხედს (სურ. 28) წარმოადგენდა. ამგვარად, ცხადი ხდება, რომ ქართული „თანის“ სრულად არც ფინიკიურსა და არც ბერძნულ ასოს ემსგავსება, მაგრამ ამათ მაგვარი მოხაზულობის ასოსაგან უნდა იყოს წარმომდგარი: ქართული „თანის“ მის მხოლოდ მარცხნითს ნახევარს-ღა შეიცავს და მარჯვნივით ნაწილიდან მისი ჯვარედინის მარტო გასწვრივი ხაზი-ღაა დარჩენილი, რომლის მარცხნივი გაგრძელება კი უკვე მოსპობილია (სურ. 29). საფუძვლებელია, რომ ეს მერმინდელი, თანდათანობითი პროცესის შედეგი უნდა იყოს.

სურ. 30. სურ. 31. ს. 32. ს. 33. ს. 34. სურ. 35. სურ. 36. სურ. 37.

ქართული ასომთავრული „ზენ“-ის მოხაზულობა VI—VII სს-დან მოყოლებული მაინც თითქმის უცვლელად არის შენახული და ამგვარად იყო ჩამონაკვთილი (სურ. 30). აღსანიშნავია ჰადიშის IX საუკუნის სახარების „ზენის“ ქვედა

ნაწილის მოკაუჭებული ბოლო, რომელიც ასწვრივ ხაზს არ ეყრება და წრე შეუკვრელად არის დატოვებული (იხ. სურ. 30 მეორე ასო).

ფინიკიელთა და უძველესი ბერძნული შესატყვისი ასოს მოხაზულობა სწორ ასწვრივ ხაზს წარმოადგენს, თავში და ბოლოში პატარა გასწვრივი ხაზით შემკულს (სურ. 31). უკვე უძველეს არამეულსა და სიდონურში, იმგვარადვე როგორც შემდეგდროინდელ ბერძნულში, ამ ასოს მოხაზულობა იმ მხრივ შეიცვალა, რომ ქვევით გასწვრივ ხაზს მარცხნითი ფრთა მოეკვეცა, ზევითისას კი მარჯვნივ, მდებარეობითაც ოდნავ გადახრილი იწერებოდა (სურ. 32 სიდონური, სურ. 33 არამეული).

ქართული „ზენი“ თუმცა გადაუხრელი, ასწვრივ ამართული, დარჩა და ამით ძველი ხასიათის დამცველია, მაგრამ ამ ასოს მოხაზულობის სიდონურ-არამეული სახის მერმინდელი განვითარების მსგავსებას შეიცავს იმ მხრივ, რომ ქვევითი მარჯვნივითი გასწვრივი ხაზი, ალბათ, „ენისა“ და „ინისა“-გან უკეთესად გასარჩევად, თანდათანობით ზევიტკენ იქნა მოხრილი და ბოლოს ასწვრივ ხაზს მთლად შეუერთდა კიდევ. ჰადიშის სახარების „ზენის“ მოხაზულობას შენახული აქვს ამ ასოს მოხაზულობის განვითარების ის საფეხური, როდესაც ქვევითი მარჯვნივითი გასწვრივი ხაზი ბუნთან ჯერ შეერთებული არ იყო.

საგულისხმოა, რომ თავდაპირველს ებრაულშიც, როგორც ეს ასო სილოას წარწერაში გვხვდება, მეტადრე ტაძრის-დროინდელი ფულების ზედწერილებში და სამარიტულშიც „ზენის“ შესატყვის ასოს ერთი მხარე მოხრილი და შეერთებულიც კი არის (სურ. 31 მესას წარწ., სურ. 35 სილოას; სურ. 36 ფულების; სურ. 37 სამარიტული). აქაც სამარიტულში, მაშასადამე, „ზენს“ თითქმის იმგვარივე მოხაზულობა აქვს, როგორც ქართულშია, იმ განსხვავებით, რომ სამარიტული ასო მარცხნივ არის გადახრილი და ბოლოშიც მარცხნივვე მოხრილი კუდი აქვს. მაგრამ ებრაულ-სამარიტული დამწერლობის „ზენის“ მოხაზულობის განვითარების პროცესი ქართულისაგან განსხვავდება: იქ ასწვრივი ხაზი, ბუნი მოკლეა, ორივე გასწვრივი კი — გრძელი. საფიქრებელი ხდება, რომ სწორედ ამ გასწვრივი ხაზების მარჯვნივითი წვერების მოხრით წარმოიშვა ხაზთა შეერთება, რომელმაც მას ქართული ასოს მსგავსი მოყვანილობა მიანიჭა, განსაკუთრებით მთელი ასოს მარჯვნივ გადახრის გამო.

ხ ხ ხ ს ა ა კ ყ ქ ჯ ჴ ჵ

სურ. 38. ს. 39. ს. 40. ს. 41. ს. 42. ს. 43. ს. 44. ს. 45. ს. 46.

ქართული ასომთავრული „კ“ უძველესი დროიდან მოყოლებული კვანძის მსგავსი მოყვანილობის ასო იყო, რომლის ერთი ტოტი ასწვრივ, მეორე კი დასწვრივ არის ჩამოყვანილი: ამასთანავე, რაც უფრო ადრინდელია ძველი, „კანის“ დასწვრივი ხაზი უფრო მოკლეა. შემდეგში კი იგი თანდათან გრძელდება ისე, რომ მერმე ასწვრივ-დასწვრივი ტოტები თანასწორი ზომისა ხდება (სურ. 38). აღსანიშნავია, რომ სვანეთის ვანთქმულ X საუკ. ხელნაწერში

„კანის“ ტოტები არ იკვანძება, არამედ საზები ოდნავ მოხრილია მხოლოდ (სურ. 39).

თავისი მოხაზულობით ჩვენი „კანი“ არსებითად და თვალსაჩინოდ განსხვავდება ფინიკიელთა და მისგან წარმოშობილ სხვადასხვა ერთა დამწერლობათაგან. მე-40 სურათიდან ჩანს, თუ როგორ იწერებოდა უძველესი ფინიკიური შესატყვისი ასო. ბერძნული „კაპა“-ც ამავე სახისა არის, მხოლოდ სხვებით ეს ასოც მთლად პირმარჯვნივ არის მობრუნებული (სურ. 41). მოაბური, ებრაული უძველესი და ფულებზე შენახული ზედწერილების დამწერლობა უძველეს ფინიკიურს მისდევს და მის მოხაზულობას იცავს იმ განსხვავებით, რომ ოდნავ მარჯვნივ გადახრილი გასწვრივი ხაზის, ბუნის ქვედა კიდური მარცხნივ აქვს ან მოხრილი, ან მომრგვალებული კიდეც (სურ. 42 მესა; სურ. 43 უძვ. ებრ.; სურ. 44 ფულ.). არამეული უძველესი დამწერლობა ამ ასოს ფინიკიურ მოხაზულობას მოაბურზე და ებრაულზე უკეთესად იცავს და თითქმის სრულებით უცვლელად სტოვეს, მხოლოდ ორი კბილი ებრაულსავეით უფრო აწეული აქვს (სურ. 45).

მაგრამ შემდეგში ამ ასოს მოხაზულობა ყველგან, ბერძნულის გარდა, თვალსაჩინოდ იცვლება. თითოეული ერის დამწერლობას თავისებურება შეაქვს ამ ცვლილებაში, მაგრამ, ამისდა მიუხედავად, მაინც თვით ამ ცვლილებებშიც ერთგვარი მსგავსება მოჩანს. უკვე ფინიკიურის უშუალო განვითარება, სიდონური დამწერლობა ძველი, ოდნავ არამეულის მაგვარად შეცვლილი, მოხაზულობას გარდა, სხვანაირად ჩამონაკეთილსაც ხმარობდა (სურ. 46).

ყ ყ ვ ჟ რ რ

სურ. 47. სურ. 48. ს. 49. ს. 50. სურ. 51. სურ. 52.

შემდეგ უკვე სწორედ ეს მეორე მოხაზულობა ვრცელდება და პუნურში როგორც ძირითადში, ისევე გარდამავალსა და ახალში, მხოლოდ ამგვარი „კ“ იყო მიღებული (სურ. 47). არამეული პაპირუსების დამწერლობაც ამავე კვალს მისდევს იმგვარადვე, როგორც ნაბატეველთა. სამარიტულში უფრო მეტად არის ჩამონაკეთილი ის თავისებურება, რომელიც ამ ასოს მოხაზულობას დაეტყო და ქვედა კიდურიც მარცხნივ კუთხურად აქვს მოხრილი (სურ. 48). პალმირულსაც სამარიტულის მსგავსად ჩანოუნაკეთია (სურ. 49). სპარსეთში ვავრცელებული არამეული დამწერლობის „კ“ საზოგადოდ იმავე ცვლილებით არის მოხაზული, მხოლოდ მარცხნივ მყოფი პატარა ასწვრივი ხაზი გასწვრივა ხაზის შესაყართან კი არ თავდება, როგორც სხვა ყველა ზემომოყვანილ შემთხვევაში, არამედ უფრო ქვეით არის ჩაშვებული (სურ. 50). საბაური დამწერლობის „კ“ ფინიკიურის განვითარების ასოს მიაგავს (სურ. 51). მაგრამ პიშიარიტული და ეთიოპური შესატყვისი ასოს მოხაზულობა სიდონურისა და სპარსეთის არამეულის „კ“ მსგავსად არის ჩამონაკეთილი იმ განსხვავებით მხოლოდ, რომ მთელი ასო თავდაღმია მობრუნებული (სურ. 52).

ფინიკიურსა და მისგან წარმოშობილ დამწერლობებში „ლამედ“-ი ოდნავ მარჯვნივ გადახრილ ასწვრივ ხაზს წარმოადგენს ქვედა კიდურის მარჯვნივე ცოტად თუ ბევრად ზევითკენ ახრის (სურ. 56 ფინიკ.; სურ. 57 მოაბური, მესა; სურ. 58 ებრ. სილოა; სურ. 59 ებრ. ფულ.; სურ. 60 არამ. უძვ.). ამ ასოს ზედა და ქვედა კიდურების მოხაზულობის მერმინდელი განვითარება სხვადასხვანაირად მიმდინარეობდა: იმ დროს, როდესაც ფინიკიურის უშუალო გაგრძელებას, სილონურს, პუნურს და გარდამავალ დამწერლობას ქვედა კიდური ჯერ კუთხოვნად მარჯვნივ აქვს ოდნავ წარზიდული, შემდეგ უკვე ზევითკენ ახრის მაგიერ ქვემოთაა ცოტა ჩამოშვებულ-მოხრილი (სურ. 61 სილონ.; სურ. 62 პუნ.; სურ. 63 გარდ.) და ებრაული კუთხოვანიც ასევე იქცევა (სურ. 64), პალმირული და ნაბატეველთა დამწერლობა ამ ქვედა ნაწილს

ⵀ ⵁ ⵂ ⵃ ⵄ ⵅ

სურ. 64. ს. 65. ს. 66. ს. 67. ს. 68.

მარცხნივ ხრის (სურ. 65 პალმ., სურ. 66 ნაბატ.), —სამარიტული, პირიქით, ზედა კიდურსა ხრის მარცხნივ და ქვედა კიდური მხოლოდ კუთხოვნად აქვს მარჯვნივ საკმაოდ შორს წარზიდული (სურ. 67), ახალი პუნური, თავის მხრით, ზედა კიდურს მარცხნივ და ქვემოთკენა ხრის ოდნავ, ქვედა კიდური კი არსაითკენ არ არის მოხრილი (სურ. 68).

ქართული „ლას“-ის თავდაპირველ მოხაზულობას, ალბათ, ფინიკიურისა და მის მონათესავე დამწერლობათა შესატყვის ასოს მოყვანილობასთან უნდა ჰქონოდა მსგავსება. იგი მხოლოდ ასწვრივ არის ამართული სხვა ქლი ასოებისა. ჯერ კიდევ IX საუკუნეში, ჰადიშის სახარებაში ასომთავრული „ლასის“ ქვედა ნაწილი პირშეუკვრელიც იწერება, როგორც ფინიკიურსა და მოაბურში, რაც ძველი დამწერლობის ნაშთად უნდა იყოს მიჩნეული, თუმცა ქვედა პირშეკვრულიანი „ლასი“ უკვე VI საუკუნეში ყოფილა. „ლამედის“ ქვედა ტანის მომრგვალებით ჩამონაკვთულობისადმი მიდრეკილება პალმირულსა და ნაბატეურსაც ემჩნევა ცხადად. ქართული „ლასის“ ქვედა ტანის მომრგვალება მხოლოდ ფინიკიურ-მოაბური „ლამედი“-ს მოხაზულობის უფრო უშუალო, პუნებრივ განვითარებას წარმოადგენს.

ქლი ასომთავრული „ლასის“ მარცხნივ კუთხოვნად გახრილი და ცხვირ-ჩამოშვებული ზედატანის მოხაზულობის მსგავსი მიდრეკილება, სამარიტულ „ლამედ“-საც ეტყობა. ქართული მხოლოდ ჩვეულებრივ სწორკუთხოვნად არის სიმეტრიულად ჩამონაკვთილი. საფიქრებელია, რომ „ლასის“ ზედა ტანის ცხვირი შემდეგში თანდათანობით ჩამოშვებულიყო, რომ „ზენ“-ისაგან უფრო ადვილიდ გასარჩევი გამხდარიყო.

ⵆ ⵇ ⵈ ⵉ ⵊ ⵋ ⵌ ⵍ ⵍⵍ ⵍⵍⵍ

სურ. 69. ს. 70. ს. 71. ს. 72. ს. 73. ს. 74. ს. 75.

ქართული ასომთავრული „მან“-ის მოხაზულობაც VI ს-ზე აღრე უკვე დიდხანია დამთავრებული უნდა ყოფილიყო. ამ დროიდან მოყოლებული შაინც მრავალ საუკუნეთა განმავლობაში მას თითქმის არავითარი ცვლილება არ ეტყობა და ჩვეულებრივ ამგვარი მოხაზულობა ჰქონდა (სურ. 69).

ფინიკიურსა და უძველეს მოაბურ დამწერლობაში „მიმ“-ი იმნაირი მოხაზულობისა იყო როგორც ეს სურ. მე-70 და 71-ზე არის მოყვანილი. ამასვე ემხრობა უძველესი და მერმინდელი ბერძნული „მჰ“ იმ განსხვავებით, რომ ამ ასოს წინაკბილის ხაზს ხან იმ სიგრძეზევე აგრძელებდა, რამდენადაც მარჯვნივ ხაზია ჩამოშვებული (სურ. 72), ან, პირიქით, ამ მარჯვნივ ხაზს ამოკლებდა (სურ. 73). უძველესმა ებრაულმა დამწერლობამ, მოაბურ მოხაზულობას ბოლო უფრო და უფრო მარცხნივ მოუხარა ხან მომრგვალებით, ხან კუთხოვნად (სურ. 74 სილოა, სურ. 75 ფულ.).

ჟ ჸ ჹ ჻ ლ ლ ლ

სურ. 76. ს. 77. ს. 78. ს. 79. ს. 80. ს. 81. ს. 82.

სამარიტულს ეს პროცესი უფრო გაძლიერებული აქვს (სურ. 76). მეორე მხრით, უკვე უძველეს არამეულში ამ ასოს ზედა კიდურის მოხაზულობა გამარტივებითაც იწერებოდა (სურ. 77). პაპირუსებში მიღებულმა გაკრულმა ხელმაც სწორედ ამნაირი მოყვანილობა განაბტკიცა (სურ. 78). პალმირულში უფრო მეტი წარმატება ჩანს და თავის მოხაზულობა თვალსაჩინოდ გამარტივდა, ბოლოც მომრგვალდა (სურ. 79). ამ ასოს ქართული მოყვანილობა ზედა ნაწილით პალმირულს მიაგავს და მხოლოდ თავის ქვედა ნაწილით განიჩევა, რომელიც მომრგვალებით არ დაკმაყოფილებულა, არამედ სრულწრედ გადაქცეულა და ამ ხაზის გაგრძელება ასწვრივ ხაზთან შესაყარსაც სცილდება. მაგრამ რომ მოხაზულობის იმგვარი პროცესი, რომელმაც ქართულ „მან“-ს ქვედა ნაწილი მომრგვალა და შეუკრა, მართო ქართული დამწერლობის განსაკუთრებულ თავისებურებას არ წარმოადგენს, ამას ებრაული კუთხოვანი, ნაბატეველთა და ასურული ესტრანგელო დამწერლობაც ცხად-ყოფს (სურ. 80 ებრ. კუთხ.; სურ. 81 ნაბატ.; სურ. 82 ასურ.).

ნ ნ ნ ნ ნ ნ

სურ. 83. ს. 84. ს. 85. ს. 86. ს. 87. ს. 88.

ქართული ასომთავრული „ნარ“-ი გასაოცარი ერთგვარობით არის დაცული VI ს-იდან მოყოლებული მხედრულის წარმოშობამდე (სურ. 83).

ფინიკიელთა დამწერლობას, მოაბურსა და უძველეს არამეულში ამ ბგერისათვის თითქმის ერთგვარი მოყვანილობის ასო იხმარებოდა. ყველა მონათესავე ანბანებში ამ ასოს მოხაზულობის განსხვავება მარცხნივ-მარჯვნივ ხაზების ცვლილებით წარმოებს: ზოგი ორივე ხაზს თანასწორზომიერად ხდიდა, შუატანს კი აგრძელებდა (სურ. 84 ბერძნ.), ან მარცხნითს უფრო აგრ-

ძელებდა (სურ. 85. ბერძნ.), ზოგი ამავე ცვლილების დროს შუატანს თითქმის
ვასწვრივ ხაზად ხდიდა (სურ. 86 სილონ., სურ. 87 არამ. სპარს., სურ. 88
ჰინიარიტული).

7 7 77 5 h h h h

სურ. 89 ს. 90. ს. 91. ს. 92. ს. 93. ს. 94. ს. 95.

ზოგი მარცხნითს ხაზს მოკლესა სტოვებდა და სამაგიეროდ მარჯვენითს ქვემოთკენ აგრძელებდა (სურ. 89 პუნ.), ხშირად ბოლოში ამ ხაზის კიდურის მარცხნივ მოხრით (სურ. 90 ებრ. სილოა; სურ. 91 ებრ. თულ.; სურ. 92 სამარიტული).

„ნარის“ მოხაზულობის უძველესი სახე ჯერჯერობით არა გვაქვს, მაგრამ საფიქრებელია, რომ იგიც ფინიკიურის მსგავსად ჩამონაკეთილ ასოს განვითარებას უნდა წარმოადგენდეს. ზედატანის მარჯვენისაკენ ვასწვრივ წარზიდულ ხაზს რომ დროებით თავი დავანებოთ, დაგვრჩება ისეთი მოხაზულობის ასო, როგორიც სურ. 93-ზეა, რომელიც კუთხოვანი მოხაზულობის (სურ. 94) მრგვლოვანი გაკრული დამწერლობის გამოხატულებას უნდა წარმოადგენდეს. ამგვარად, ქართულ დამწერლობას მარცხნითი ხაზი ორთავე მიმართულებით, ზევითკენაც და ქვეითკენაც, გაუგრძელებია. უქანასკნელი ცვლილება ქართული ანბანისათვის სიმეტრიისადმი დიდი მიდრეკილების შედეგი უნდა იყოს. როდესაც ეს ასო მრგვლოვან დამწერლობაში ასე ჩამოინაკეთებოდა, მაშინ, ალბათ, ჩინისაგან, რომელიც თითქმის ამნაირადვე იწერებოდა (სურ. 95), განსასხვავებლად „ნარ“-ისათვის ზევითი მარჯვნივ წარზიდული ხაზი მიუმატებიათ.

УУ 7 7 7 777 7 7 7 7

სურ. 96. ს. 97. ს. 98. ს. 99. ს. 100. ს. 101. ს. 102. ს. 103. ს. 104.

ქართული ასომთავრული „პარი“ VI საუკ. წარწერაში თავი მოხაზულობით იმ მხრივ განსხვავდება უკვე ჯვარის ეკლესიის VII საუკ. წარწერათა დამწერლობის პარისაგან, რომ მარჯვნივ ტოტი მარცხნითზე უფრო მოკლეა. VII და შემდეგ საუკუნეებში კი იგი სიმალლით მარცხნითს უთანასწორდება (სურ. 96). რადგან მარჯვნივ ტოტის მერმინდელ განვითარებას ზევითკენ ზრდისაკენ მიმართულება ემჩნევა, რაც უფრო ძველი იქნება ხანა, მარჯვნივ ტოტი შეიძლება უფრო მოკლედ ვიგულისხმოთ.

ფინიკიელთა ანბანსა და მისგან უშუალოდ განვითარებულ დამწერლობაში შესატყვისი ასო ოდნავ მარჯვნივ გადახრილ თავმოკაუჭებულ ყავარჯენს მიაგავს (სურ. 97 ფინიკ.; სურ. 98 სილონ.; სურ. 99 პუნური). ამგვარივე მოხაზულობა ჰქონდა ამ ასოს მოაბურსა, უძველეს ებრაულსა და არამეულში (სურ. 100). სამარიტულში ასწვრივ ხაზს ორივე მხრით, თავსაცა და ბოლო-

შიაც, მარცხნივ აქვს კუთხოვნად წარზიდული ხაზი (სურ. 101), ებრაულ კუთხოვანს (სურ. 102) და პალმირულსაც ამნაირადვე აქვს მოხრილი თავიცა და ბოლოც მარცხნივ (სურ. 103).

ქართული „პარი“ ფინიკიურსა და მისგან წარმომდგარ დანარჩენ დამწერლობათა შესატყვის ასოს მიაგავს თავისი მარცხნითი ასწვრივი ხაზით, ბუნით და მის მარცხნივ წარზიდული ცხვირით, სხვათრევი კი განსხვავებდა იმაში მდგომარეობს მხოლოდ, რომ ქართულ „პარს“ სხეებივით ბოლო მარცხნივ კი არ მოუხრია, არამედ მარჯვნივ (სურ. 104). საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად ქართული „პარის“ მარჯვნივით ტოტი სწორედ მოკაუჭებულ ბოლოს წარმოადგენდა და მხოლოდ შემდეგში თანდათანობით იგი ზევითკენ იქნა აზიდული გაკრული წერის დროს და იმ მიზნითაც, რომ ამით იგი „ზენისა“, „ჰაესა“ და სხვა მსგავსი მოხაზულობის ასოებისაგან გარეგნულობით უფრო მკაფიოდ განსხვავებულიყო.

კ ს ს ა ა ა რ ა ა ყ

სურ. 105. ს. 106. ს. 107. ს. 108. ს. 109. ს. 110. ს. 111. ს. 112. ს. 113.

მეტად საყურადღებოა ქართული ასომთავრული „რაე“-ს მოხაზულობის თანდათან განვითარების მიდრეკილების დამახასიათებელი თვისება. X—XII სს-ში იგი სიმეტრიულად ჩამონაკვთილ ასოს წარმოადგენს. იგი ასწვრივი ხაზის სახით, ბუნით არის ჩამონაკვთილი, რომელსაც ბოლო მარცხნივ აქვს ზემოთკენ ნახევარ წრისაებრ მოხრილი ბუნის შუა წერტილის სიმაღლეზე, ბოლო მარჯვნივ შუა წერტილიდანვე იწყება ქვემოთკენ ასოს ძირის დონემდე ნახევარ წრის მსგავსადვე მოხრილი ხაზი (სურ. 105). მაგრამ რაც უფრო ძველია ძეგლი, უფრო და უფრო მალლა იწყება ამ ასოს ეს მარჯვნივით ნახევარწრე (სურ. 106) და თითქმის უერთდება ასწვრივ ხაზს (სურ. 107).

ფინიკიელთა და ყველა მონათესავე დამწერლობაში „რეშ“ ასწვრივ ხაზსვე წარმოადგენს, რომელსაც მარცხენა გვერდით თავში სამკუთხედის მსგავსად აქვს ჩამონაკვთილობა (სურ. 108 ფინიკ.; სურ. 109 სიდონ., პუნ.; სურ. 110 არამ.). ბერძნულმა თავისი „რო“ (სურ. 111) მხოლოდ მარჯვნივ გადმოაბრუნა სხვა ასოებივით. არამ-სპარსულსა და პალმირულში სამკუთხედს თავი გაეხსნა და ოთხკუთხი მოხაზულობა მიიღო (სურ. 112 სპარ.-არამ., სურ. 113 პალმ.).

ქართული „რაე“-ც ბერძნული „რო“-ს მსგავსად მარჯვნივ არის გადმობრუნებული. მარჯვნივით ნახევარწრის ზემოაღნიშნული მაღალი მდებარეობა უძველეს დროს VI—IX სს. და შემდეგ ქვემოთ ჩამოშვება გვაფიქრებინებს, რომ თავდაპირველად შეიძლება იგი სულ თავში ყოფილიყო და პირიც შეკრული ჰქონოდა. კუთხოვან დამწერლობაში იგი დაახლოებით სამკუთხედის ნაირად არის წარმოსადგენი. მარცხნითი მოკაუჭებული ნახევარწრე, ალბათ,

თავდაპირველად ოდნავ მოხრილი კულის მერმინდელ სიმეტრიულ განვითარებას უნდა წარმოადგენდეს.

სს ს w w ყ რ ა ყ ყ

სურ. 114. ს. 115. ს. 116. ს. 117. ს. 118. ს. 119. ს. 120. ს. 121.

ქართული ასომთავრული „სანის“ მოხაზულობა VI ს-იდან მოყოლებული თითქმის სრულებით არ შეცვლილა (სურ. 114). IX საუკ. ჰადიშის სახარებაში ამ ასოს თავი მარცხნითი მხრით ბეწვის სისხო ხაზით იწყება. ამგვარივე მხოლოდ მომრგვალებული მოხაზულობა აქვს უძველეს მხედრულ დამწერლობაშიც (სურ. 115).

ფინიკიელთა და სხვა მონათესავე უძველეს დამწერლობაში შესატყვის ასოს კბილების მაგვარი მოყვანილობა ჰქონდა (სურ. 116). ებრაულმა და არამეულისაგან წარმომდგარმა ანბანებმა „შინ“-ს შეუნარჩუნეს სამკბილიანი მოხაზულობა. მხოლოდ ფინიკიურის განვითარებამ, პუნურმა, გარდამავალმა და ახალ-პუნურმა თვალსაჩინოდ შეცვალეს და გაამარტივეს ამ ასოს მოყვანილობა (სურ. 117 პუნ.; სურ. 118 გარდამ.; სურ. 119 ახალ-პუნ.). საყურადღებო ცვლილება ემჩნევა სპარსეთის არამეული დამწერლობის „შინ“-ს, რომელშიც ორი კბილი ერთიმეორეშია ჩასმული (სურ. 120). ამის მსგავსი მოხაზულობა აქვს უძველეს კუთხოვან ებრაულს (სურ. 121), პალმირულს (სურ. 122) და ნაბატეურს (სურ. 123).

ყ ყრ ჯ ჯ

სურ. 122. ს. 123. ს. 124.

ბერძნულმაც არსებითად უცვლელი დატოვა ფინიკიელთა „შინ“-ი, მხოლოდ თავის „სიგმა“-ს ასწვრივი მიმართულება მისცა (სურ. 124).

თუ ქართულ „სანს“ ავიღებთ, მის დამახასიათებელ თვისებად ასწვრივი მდებარეობაა. ამგვარი მიდრეკილება სხვა დამწერლობასაც ემჩნევა, მაგ., პუნურს, კუთხოვან ებრაულსა და მეტადრე კი ნაბატეველთა „შინს“. მაგრამ იმ დროს, როდესაც ამ ორ უკანასკნელს ორკბილიანი მოხაზულობა აქვს შეუნარჩუნებული, ასწვრივი ხაზიც საკბილო ხაზებს სიმაღლით არ აღემატება, ქართულ სანს მეორე საკბილო ხაზი არა აქვს, ასწვრივი ხაზიც ერთიორად არის ზევითკენ აწეული და თავიც მარცხნივ ჰქონდა ოდნავ გადახრილი, რასაკვირველია, თუ უკანასკნელი გარემოება თავდაპირველი მოხაზულობის ნაშთია და არა მერმინდელი კალიგრაფიული სამკაული. „შინის“ მოყვანილობის გამარტივება VII საუკ. ბერძნულ „სიგმას“-აც ემჩნევა, რომლის მხოლოდ ასწვრივი ამართვაა საჭირო, რომ ქართულ კუთხოვან „სან“-თან მსგავსება საგრძნობი შეიქნეს (იხ. აგრეთვე ასო „შინ“-ის ქვეშე).

ⲉ ⲕⲧⲧ ⲕ ⲧⲧⲛ

სურ. 125. ს. 126. ს. 127. ს. 128. ს. 129.

ასომთავრული „ტარ“-იც საუკუნეთა განმავლობაში არ შეცვლილა და მისი მოხაზულობა ასწვრივი ხაზისა, პუნისაგან შედგება, რომელსაც თავში მარჯვენა გვერდიდან გაგრძელებული ნახევარწრე უერთდება, ხოლო პოლოში ბუნი მარჯვენისაკენვე სწორ კუთხოვანად არის მოხრილი (სურ. 125).

ფინიკიელთა და მათი ანბანისაგან წარმომდვარ სხვადასხვა ერთა უძველეს დამწერლობაში „ტაუ“ ჯვარით გამოიხატებოდა ხოლმე (სურ. 126 ფინკ.; სურ. 127 მოაბური, ებრაული; სურ. 128 არამ.; სურ. 129 ჰიმიარ.; სურ. 130 ეთიოპ.; სურ. 131 საბაური).

ⲧⲏ ⲧⲕ ⲧⲛ ⲧⲏ ⲧⲏ ⲧⲏ ⲧⲏ ⲧⲏ ⲧⲏ

სურ. 130. ს. 131. ს. 132. ს. 133. ს. 134. ს. 135. ს. 136. ს. 137. ს. 138.

ამ ასოს მოხაზულობის მერმინდელი განვითარება სხვადასხვა გზით მიმდინარეობდა. სიღონურმა ამ ოდნავ მარჯვნივ გადახრილი ჯვარის მოკლე გასწვრივი ხაზის ორთავე კიდურები ახარ-დახარა (სურ. 132), შემდეგ მარცხენა ტოტი მოაშორა სრულებით (სურ. 133). პუნურიც პირველ ცვლილებას მიჰყვა (ს. 134). გარდამავალმა დამწერლობამ ამ ასოს მოხაზულობა უფრო გაართულა, ახალ-პუნურმა კი, სამაგიეროდ, ამ ჯვარის ასწვრივი ხაზის ზევითი ტოტის ჩამოშორებით გაამარტივა (სურ. 135). ბერძნულმა დამწერლობამაც იმთავითვე თავის „ტაუ“ უთავო მოხაზულობით შეითვისა. მხოლოდ მთელ ასოს ასწვრივი მდებარეობა შეუნარჩუნა (სურ. 136). სპარსეთის არამეულმა დამწერლობამ, სიღონურის მსგავსად, „ტავ“-ის ჯვარის გასწვრივს ხაზს მარცხენა ტოტი მხოლოდ მოაშორა, ხოლო მარჯვენას კიდური ქვემოთკენ მოუხარა სიღონურზე უფრო შეტად, თვით გასწვრივ და ასწვრივ ხაზთა შესაყარიც უფრო ზევით ასწია, მთელ ასოს კი სწორი მდებარეობა მიაკუთვნა (სურ. 137). ამგვარივე მოხაზულობა იყო პაპირუსებში მიღებული, მხოლოდ ზევითი ნაწილი უფრო დამოკლებული იხმარებოდა და ასწვრივ ხაზს ქვედა კიდური ოდნავ მარცხნივ ჰქონდა გადახრილი (სურ. 138).

ⲧⲏ ⲧⲏ ⲧⲏ ⲧⲏ

სურ. 139. ს. 140. ს. 141. ს. 142.

არამეულიდან წარმოშობილმა კუთხოვან[მა] ებრაულმა მარჯვნივითი ტოტის კიდური ასწვრივი ხაზის ძირამდის ჩამოუშვა, მაგრამ მარცხნივითი ტოტის

აღსანიშნავია, რომ ებრაულ კუთხოვან დამწერლობაში, იმგვარადვე როგორც პალმირულსა და ნაბატეველთა ანბანშიც, „ონის“ შესატყვისი ასოს, „აინს“ (სურ. 145) კუდი აქვს ქვევითკენ ჩამოშვერილი და ამ მხრივ ქართული „ონის“ ერთს მოხაზულობათაგანს (სურ. 146) მიაგავს. მაგრამ ებრაული, პალმირული და ნაბატეველთა ასოს მოხაზულობა ასომთავრული ქართული „ონისაგან“ თვალსაჩინოდ განსხვავდება, რადგან მათ წრე შეერთებული არა აქვთ და პირლიაა დატოვებული, ქართული ასომთავრული „ონი“ კი ფინიკიელთა და ბერძენთა „ონივით“ სრულ წრეს წარმოადგენს. საყურადღებოა მხოლოდ, რომ ქართულ ნუსხა-ხუცურ კუთხოვან დამწერლობაშიც, რომელიც ასომთავრული კუთხოვანისაგან არის წარმომდგარი, „ონი“ პირლიაა. ამასთანავე მას ოდნავ მარცხნივ წარზიდული კუდიც აქვს შენარჩუნებული. ასეა, მაგ., ეს ასო სინას მთის ქილის ფსალმუნში (სურ. 147).

𐤒 𐤒 𐤒 𐤒 | | 𐤒 | | 𐤒 | 𐤒 𐤒 𐤒 | 𐤒 𐤒

სურ. 148. ს. 149. ს. 150. ს. 151. სურ. 152. სურ. 153.

მოხაზულობის მხრივ ბერძნული შესატყვისი ასოს მსგავსება ემჩნევა ქართულ ასომთავრულ „ინ“-საც. ქართული „ინი“ თუ ასე იწერებოდა (სურ. 148), ბერძნული სწორ ასწვრივ ხაზს წარმოადგენდა (სურ. 149). ჩვეულებრივ იგი უცხვირო იყო ხოლმე, მაგრამ რომ „ინის“ ცხვირი ამ ასოს მართო ქართულ თავისებურებას არ წარმოადგენს, არამედ მის წინამორბედსაც უნდა ჰქონოდა, ამას მელოსის VII საუკ. შუა რიცხვების ქ. წ. ბერძნული წარწერაც ააშკარავებს (სურ. 150), მეტადრე კი ებრაული კუთხოვანი, პალმირული და ნაბატეველთა დამწერლობა, რომელთაგან პირველსა და მეორეში ეს ასო მხოლოდ ოდნავ ცხვირჩამოშვერილია (სურ. 151), მესამე კი ქართულივით ცხვირაწეულია (სურ. 152). თუმცა ფინიკიელთა დამწერლობაში ეს ასო სხვანაირად იწერებოდა და ამგვარი სახე ჰქონდა (სურ. 153), მაგრამ ებრაული, ბერძნული, პალმირული, ნაბატეველთა და ქართული შესატყვისი ასოს მოხაზულობის მსგავსება გვაფიქრებინებს, რომ იმ საერთო დედა-ანბანში, რომლისგანაც წარმოშობილი უნდა იყვნენ დანარჩენნი, სხვანაირი, ცხვირაწეული მოხაზულობის „ინაც“ უნდა ყოფილიყო.

𐤒 𐤒 𐤒 𐤒 𐤒 𐤒 𐤒 𐤒 𐤒 𐤒 𐤒 𐤒

სურ. 154. ს. 155. ს. 156. ს. 157. ს. 158. ს. 159. ს. 160. ს. 161.

VI ს-იდან მოყოლებული მაინც ქართული ასომთავრული „ენის“ სწორ-კუთხოვანი მოხაზულობა თავის მქონებელ კვერთხს წარმოადგენს (სურ. 154). მაგრამ VI საუკ. ხელნაწერებში და VI საუკ. წარწერებში მისი ზევითი გასწვრივი ხაზი მარცხნისაკენ ცოტა გაგრძელებულია ისე, რომ პატარა, ზემოდან

მომავალი ჩასწვრივი ხაზი თითქოს ენას მიემსგავსება. ხან ეს ოდნავაა შე-
სამჩნევი, ხან კი ორთავე ხაზი თვალსაჩინოდ გრძელდება.

ფინიკიელთა შესატყვისი ასოც პირით მარცხნივ არის მიბრუნებული, მა-
საც ერთი ასწვრივი ხაზი აქვს, მაგრამ ასწვრივ ხაზთან შესაყრელად წარმოზი-
დული პატარა გასწვრივი ხაზი ქართულ „ენ“-სავით ერთი კი არა აქვს, არა-
მედ სამი პარალელურად დალაგებული (სურ. 155). უძველეს არამეულ დამწერ-
ლობასაც სწორედ ფინიკიურის მსგავსი მოხაზულობა აქვს დაცული. უძველესი
ბერძნული „ენი“-ც ამავე კვალს მისდევს, მხოლოდ მთელი ასო დანარჩენები-
ვით მარჯვნივ არის გადმობრუნებული და პირმოქცეულია (სურ. 156). ამას-
თანავე თანდათანობით მესამე გასწვრივი პარალელურისა და ასწვრივ ხაზთა
შესაყართან ასწვრივი ხაზის ბოლო მოკლდება და სრულებით ქრება. ამის
წყალობით ბერძნულ „ეფსილონს“, ანუ „ენს“ თავშიცა და ბოლოშიც ერთ-
გვარი, სიმეტრიული მოხაზულობა აქვს. ამგვარივე ცვლილება ამ ასოს ქვედა
კიდურის მოხაზულობას უძველესი ებრაული დამწერლობის ძეგლზე, სილოასის
წარწერაშიც გმჩნევა, იმისდა მიუხედავად, რომ ებრაულში ეს ასო წინანდ-
ებურად მარცხნივ პირმობრუნებული დარჩა (სურ. 157).

ქართული „ენი“, მაშასადამე, ბერძნულისაგან თავისი მდებარეობითაც
განსხვავდება, გასწვრივი ერთი ხაზითაც სამის მაგიერ, ბოლო ფინიკიურსა
და არამეულს მიემსგავსება თავისი მარცხნივ პირმობრუნებულობით. მაგრამ
გასწვრივი სამი პარალელური ხაზის ნაცვლად ქართულს მხოლოდ ერთი ხაზი
აქვს შერჩენილი. საფიქრებელია, რომ ეს შერმინდელი, ქართულ ნიადაგზე
თანდათან განვითარების დროს მომხდარი გამარტივების შედეგი უნდა იყოს.
აღსანიშნავია, რომ ამგვარი პროცესი, პარალელურ ხაზთა შემცირება, სხვა-
განაც გმჩნევა და ძველ-პუნურიისაგან გარდამავალსა და ახალ-პუნურიის შესატ-
ყვის ასოს სამის მაგიერ მხოლოდ ორი გასწვრივი ხაზი შერჩენია (სურ. 158).
ამაზე უფრო საგულისხმოდ ის გარემოება უნდა ჩაითვალოს, რომ შერმინდელ
არამეულს, სპარსეთში გავრცელებულსა და პაპირუსებში ნახმარს დამწერლო-
ბაში, იმგვარადვე როგორც არამეულისაგან წარმომდგარს კუთხოვან ებრაულ-
ში, ეს ასო ერთი, მხოლოდ ზევითი, გასწვრივი ხაზითა და მისგან ენის მსგავ-
სად ჩამოშვებული მოკლე ჩამოსწვრივი ხაზით იწერებოდა (სურ. 159 სპარს.;
სურ. 160 პაპირ.; სურ. 161 ებრაული კუთხოვანი), მაშასადამე, იმნაირადვე
იყო ჩანონაკვთილი, როგორც ქართული „ენი“-ა. არამეული „ენის“ ზემო-
მოყვანილი სხვადასხვა მოხაზულობა საკმაო სიცხადით გვიჩვენებს იმ გზას,
რომლითაც ორი გასწვრივ-ხაზიანისაგან ეს ასო ორ ასწვრივ-ხაზიანად იქცა.

Ɑ Ɑ Ɑ Ɑ Ɑ :: AAA ✂ ✂ ✂ A ✂ ✂

სურ. 162.

ს. 163.

ს. 164.

ს. 165.

ს. 166.

შესადარებლად ეხლა ანბანის პირველი ასო ავიღოთ. ასომთავრულ
მრგვლოვანში და ნუსხა-ხუცურში ჩვენ შენდევნი მისი სახეობა გვხვდება (იხ.
სურ. 162).

ბერძნულად VII—VI სს.-ში ქ. წ. ატიკაში „ალტა“ ასე (სურ. 164 და 265) იწერებოდა, ხოლო მცირე აზიაში იხმარებოდა მხოლოდ სურ. 163-ზე აღნიშნული. მოაბში კი, სადაც ბერძნული ანბანის წარმომშობელი სემური სათავის გამოხატულებაა შენახული, მესას IX საუკ. წარწერაში ალფეს ასეთი სახე (სურ. 166) ჰქონდა.

ქართული „ან“-ისათვის დამახასიათებელია, რომ იგი ბევრ სხვა ასოებთან შედარებით მარჯენისაკენ არის მიქცეული, მაგრამ ამ შემთხვევაში ქართული „ანი“ მხოლოდ ამ ასოს ძველ მდებარეობას იცავს. მრგვლოვანსა და კუთხოვან დამწერლობაში ამ ასოს განსაკუთრებით ზურგის მოხაზულობა განსხვავდა და, თუ პირველში ის ნახევარწრის მსგავსად არის მოხრილი, მეორეში ზურგი სწორ ხაზად არის გამოყვანილი. საყურადღებოა ზევითი ხაზის სხვადასხვა მოყვანილობა, მიმართულება და სიგრძე: ხან იგი სწორ ხაზად არის, ხან ირიბად მიიმართება, ხან ნახევარი წრის ხაზს ოდნავ სცილდება, ხშირად კი მარცხნივ გრძლად არის ხოლმე წარზიდული. სამწუხაროდ, ამ ასოს მოხაზულობის განვითარებისათვის VI—XII სს. ძეგლები ამაზე მეტს მასალას არას გვაძლევენ. ამ დროისათვის და, უმეტესად, უფრო უწინარესაც „ანის“ მოხაზულობა უკვე მთლად ჩამონაკვთილი ყოფილა და ცვლილება არსებითად აღარავითარი არ გამოუვლია. ამის გამო მისი პირუანდელი სახის აღდგენა ჯერჯერობით მხოლოდ ჰიპოთეზით შეიძლება.

რაკი თავისი მდებარეობით ქართული „ანი“ მოაბურს ალფეს მიაგავს, საფიქრებელია, რომ იგი სწორედ ამგვარი მოხაზულობის ასოსაგან არის წარმომდგარი, და ან მხოლოდ დროთა განმავლობაში მას ასწერივი ხაზის მარცხნივ მდებარე ირიბი ხაზების შესაყარი ჩამოცილებული აქვს, ან ირიბი ხაზების შესაყარის კუთხეს იმდენად მიუახლოვდა დროთა განმავლობაში, რომ მას შეუერთდა.

4 ყ ყ ღ 9 ზ ა ბ

სურ. 167. ს. 168. ს. 169. ს. 170. ს. 171. ს. 172. ს. 173. ს. 174.

საყურადღებოა აგრეთვე „ზ“ ასოს (სურ. 167) მოხაზულობის საკითხი. თავისი მდებარეობითა და გამოთქმით ქლ ანბანში იგი ბერძნული ანბანის ა შესატყვისობას წარმოადგენს (სურ. 168), მაგრამ მოხაზულობით თვალსაჩინოდ განსხვავდება როგორც ამ ბერძნული ასოსაგან, ისევე ამის წარმომშობელი ფინიკური, მოაბური, არამეული და ებრაული „ვაფ“-ის მოხაზულობისაგან (სურ. 169) და გასაოცრად მიაგავს ამავე ასოს პალმირულს (სურ. 170), მეტადრე კი ნაბატეველთა (სურ. 171) მოხაზულობას. ცხადია, ქართული „ზ“ რომ ბერძნულის პირდაპირი მიმბაძველობა ყოფილიყო, მისი მოხაზულობაც ბერძნული ასოს უცვლელი თუ არა, ძალიან მიმსგავსებული გამოხატულება უნდა ყოფილიყო. თუ ეს ასე არ არის, ეს იმის უცილობელი საბუთი უნდა იყოს, რომ ამ შემთხვევაში შეიძლება მხოლოდ დედააზრი ყოფილიყო გამოყენებული.

ლი, მოხაზულობის მხრით კი სრულებით დამოუკიდებელი ემოქმედათ და ქალი „ვინა“-ის ძველი მოხაზულობით ესარგებლათ.

საგულისხმოა, რომ ფინიკიურ-ბერძნული ანბანის ასოთა რიგი ქართულ ანბანში სრულებით უცვლელად დაცული არ არის. ამ მხრივ აღსანიშნავია, რომ სემურ „საშეხს“ (სურ. 172) და ბერძნულ „ქსი“-ს Ξ — ქართულ ანბანში შესატყვისობა არ მოეპოვება, არამედ ამის მაგიერ „ჟე“ (სურ. 173) ზის, რომელიც შემდეგში მაინც მოკლე ინად გამოითქმოდა. ამგვარად, თანხმოვანის მაგიერ ხმოვანია, ისიც მოკლე. ჯერ კიდევ გამოსარკვევია, თავდაპირველია ეს მოვლენა თუ არა, და თუ მერმინდელია, რა მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ამ ასოს უძველეს დროს? საეჭვოა, რომ ეს მოვლენა თავდაპირველი იყოს. რადგან, საზოგადოდ, უძველეს დროს გრძელი და მოკლე ხმოვნების გარჩევა ცალ-ცალკე ასოებით არ იცოდნენ. თვით ბერძნულშიც შემდეგში, დაახლოებით VIII საუკ. შუა რიცხვებში ქ. წ., შემოიღეს გრძელი და მოკლე „ე“ და „ო“-სათვის განსაკუთრებული ნიშნები. მით უმეტეს ეს წარმოუდგებელია ქართულში, სადაც საზოგადოდ, გრძელ და მოკლე ხმოვანთათვის განსაკუთრებული ასო სხვა არ მოიპოვებოდა, თუმცა გრძელი ხმოვნები ძველ ქართულში უეჭველია იყო, რადგან სვანურს და რაჭულს, როგორც აკ. შანიძემ გამოარკვია, ეხლაც აქვს შენახული. ისიცაა აღსანიშნავი, რომ მოკლე „ინისათვის“ განსაკუთრებული ნიშანი ბერძნულსაც კი არ მოეპოვება. ამიტომ საფიქრებელი ხდება, რომ თავდაპირველად ასო „ჟე“-ს სხვა მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა და მხოლოდ შემდეგში მიენიჭა მას მოკლე ინის აღმნიშვნელობა.

საყურადღებოა, რომ სომხურ ანბანშიაც მოიპოვება ამნაირი მოკლე „ინი“, რომლის მოხაზულობა (სურ. 174) ქართულისას მიაგავს, ანბანში მდებარეობითაც მიემსგავსება და თუ ქართულ ანბანში „ჟეს“ „მანისა“ და „ნარის“ შემდგომ აქვს დათმობილი ადგილი, χ -ს „მენ“-სა და „ნუ“-ს შუა უკავია რიგი. საგულისხმოა, რომ სომხურად სიტყვის თავში „ჰ“ გამოითქმის¹, რაც თითქოს მერმინდელ მოვლენად არის მიჩნეული. მაგრამ ამისათვის ჯერ კიდევ დაკვირვებაა საჭირო და მაშინ ამ გარემოებამ იქნებ ამ ასოს თავდაპირველი მნიშვნელობა მიგვაგნებინოს როგორც სომხურში, ისევე ქართულში.

ეხლა განსახილველია ყოველი ანბანის შედგენილობისათვის დიდმნიშვნელოვანი ორი საკითხი: ხმოვნების აღმნიშვნელი ასოების წარმოშობის შესახებ ქლ დამწერლობაში, ერთი მხრით, და მეორე მხრით—ე. წ. დანართი ასოების სადაურობა და შემოღების ხანა. ცნობილია, რომ არცერთი სემური ანბანი ხმოვანთათვის ასოებს არ შეიცავს, ბერძნულს კი აქვს. თავის ადგილას უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ ხმოვნებისათვის საგანგებო ნიშნების შემოღება ბერძენთა შემოქმედებად ითვლება, რომელიც ბუნებრივად წარმოიშვა ბერძენთათვის ამ სემურ ბგერათა სახელების წინამაველი ბგერის გამოუთქმელობის გამო. მაგრამ უკვე თ. მომხენს ჰქონდა აღნიშნული, რომ ხმოვანთათვის განსაკუთრებული ნიშნები ბერძენთაგან დამოუკიდებელი ინდოელებმაც შექმნეს².

¹ ნ. მარი, Грам. древне-армянского языка, გვ. 15—16.

² Mommsen, Römische Geschichte, I, 215.

თავისდათავად იბადება საკითხი ქლ ხმოვანთა გამომხატველი ასოების საღაფრობის შესახებ. ქლ ა, ე, ო და ჯ მოხაზულობათა განსხვავება ბერძნულ შესატყვის ასოთა მოხაზულობისაგან საექვოდა ხდის მათ ბერძნულ საღაფრობას. შესაძლოა ქართულსაც, სემურის მსგავსად, თავდაპირველად ამ ასოთათვის მხოლოდ თანხმოვანის მნიშვნელობა შეენარჩუნებინა და მარტო შემდეგში ბერძნულის მიმბაძველობით ამ ასოთა ხმოვანთა აღსანიშნავად ხმარება შემოეღოს. მაგრამ ქართულში, ხმოვანთა გრამატიკულად დიდი მნიშვნელობის გამო, ძნელი წარმოსადგენია, თუ როგორ უნდა გაეგოთ ქლი ხმების მრავალფეროვანი აზრის გამომხატველი ის ფორმები, რომელთა მნიშვნელობის განსხვავების მატარებლად სწორედ ხმოვნები არიან?

X § 6. ქართულ ბგემათა გამომხატველი დანაკთი ასოები

განსაკუთრებით საყურადღებო გარემოებაა, რომ ქართულ ანბანში „ქარ“-ის შემდგომ, თავიდან მე-18 ადგილი „ქან“-ს უკავია (სურ. 175), იმდროს როდესაც ბერძნებს ამგვარი არც ასო და არც ბგერა აქვთ და ჰქო-

ჟ ქ ჯ

სურ. 175. ს. 176. ს. 177.

ნიათ. ფინიკიურსა და მისგან წარმომდგარ დამწერლობებში კი „ფე“-ს შემდგომ და „რეშ“-ის წინ იმგვარადვე, როგორც ქართულში „ქან“-ია, ზის ერთი ასო (სურ. 176), რომელსაც ევროპელები და ეხლა თვით სემიანნიც „სსადე“-ს უწოდებენ, ხოლო „სასწავლო წიგნი“ წადე-ს ეძახის¹. ეს გარემოება ცხადყოფს, რომ ქართველ ავტორს უნდა სცოდნოდა, რომ ებრაელნი მაშინ და საქართველოში მაინც „წ“-ილად გამოსთქვამდნენ. აღსანიშნავია, რომ ბერძნებმა თავდაპირველად თავიანთ ანბანში ეს ასოც გადმოიღეს და შეითვისეს, მაგრამ შემდეგში და მილეტში უკვე VII ს-ში ქ. წ. ეს ასო, ბერძნულისათვის გამოუდგერობის გამო, აღარ იხმარებოდა². ქლი ანბანი რომ ბერძნულისაგან ყოფილიყო წარმომდგარი, ეს გარემოებაც, რასაკვირველია, იმის მომასწავებელი იქნებოდა, რომ ქლი დამწერლობა VII ს-ზე უწინარეს უნდა ყოფილიყო შექმნილი.

მაგრამ თუმცა ქლი „ქან“-ის მოხაზულობა „წადე“-სას მიაგავს, მაინც მათ შორის იმდენად თვალსაჩინო განსხვავებაა, რომ ქლი ასოს არამცთუ ბერძნულისაგან, საექვო ხდება თითქმის მისი ფინიკიურისაგან წარმოშობილობაც კი, რადგან ქლ „ქან“-ს პირი მარცხნივ აქვს მიბრუნებული, ფინიკიურს, მოაბურს, უძველეს ებრაულსა და არამეულს ყველა მისგან წარმოშობილი ანბანებითურთ „წადე“-ს პირი მხარ-მარჯვნივ აქვს მიქცეული. ერთადერთი

¹ მ. ჯანაშვილის გამოცემა — „მწერლობა, IX—X საუკუნისა“, გვ. 122.

² W. Larfeld, Gr. Epigraphik, 219.

ეზრათული ფულების ზედწერილების დამწერლობის „წადე“ არის ქართული „ჟანივით“ მარცხნივ მობრუნებული (სურ. 177) და თავის მოხაზულობა-მდებარეობითაც გვაფიქრებინებს, რომ ქლი ასოს მსგავსი მოხაზულობა სხვა დამწერლობაშიც ყოფილა.

ბგერათა განსხვავების გამო ამ შემთხვევაში, რასაკვირველია, ნასესხები ანბანის ასოს მხოლოდ მოხაზულობა უნდა ყოფილიყო ქლი ბგერის „ჟან“-ისათვის გამოყენებული. საფიქრებელია, რომ ეს თავდაპირველ ხანაში კი არა, არამედ მერმინდელი მოვლენა უნდა იყოს იმისდა მიუხედავად, რომ ამ ასოს წინანდებურად „წადე“-ს ადგილი უკავია. მაგრამ იქნებ ქლი „ე“ სულ სხვანაირად იყოს წარმომდგარი?

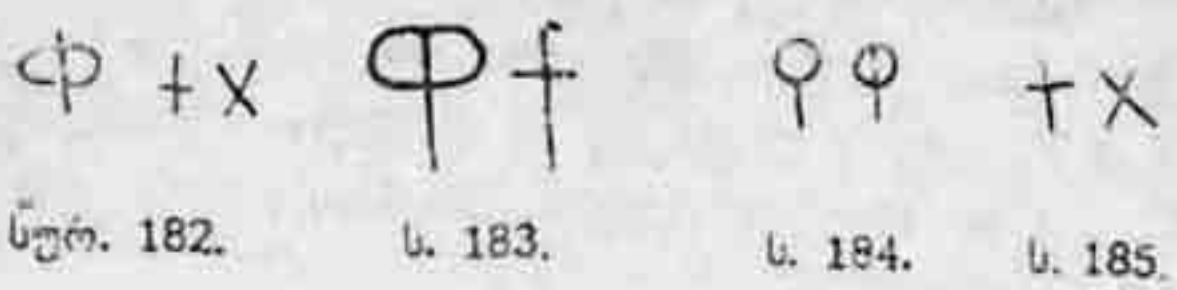
h + q + x

სურ. 178. ს. 179. ს. 180. ს. 181

მეტად საყურადღებოა, რომ ქლმა ანბანმა სემურისა (სურ. 184) და თვით ბერძნულშიც მიღებული ასო „კოფ“-ის და „კოპა“-ს მოხაზულობა „წადეს“ შემდგომ და „რეშ“-ის ანუ „რო“-ს წინ არ შეინარჩუნა. მართალია, ბერძნულ დამწერლობაშიაც ეს ასო დაახლოებით 525 წ-იდან მოყოლებული ქ. წ. აღარ იხმარებოდა, მაგრამ რიცხვთ-ანბანში შემდეგშიც მაინც შენარჩუნებულ იქნა 90 აღსანიშნავად¹. გასაოცარი ის არის, რომ ქლ დამწერლობას ამ ასოს მოხაზულობა თუმცა კარგად სცოდნია და ერთი ქლი ბგერის აღსანიშნავად გამოუყენებია კიდევ, მაგრამ თავის წინანდელ ადგილას კი არ დაუტოვებია, არამედ დანართ ასოთა ჯგუფში მოუქცევია. საკმარისია ადამიანი „ყარ“-ის VI—VII სს. მოხაზულობას დააკვირდეს (სურ. 180), რომ ეს ასო „კოფ“-ის და „კოპა“-ს მოხაზულობად ცნოს. მაშასადამე, ქლი ანბანის განვითარებაში მონაწილეობის მიმღებთ „კოფ“-ის მოხაზულობა ნამდვილი ქლი ბგერის „ყ“-არის გამოსახატავად გამოუყენებიათ. რადგან ქართულ „კანს“ (სურ. 178), რომელიც „ქაფ“-ის შესატყვისობას წარმოადგენდა, ბგერითი გამოთქმა სემური „კოფ“-ისა ჰქონდა და მაგრად ისმოდა, მეტადრე კი მას შემდგომ, რაც „ქ“ ბგერისათვის საკუთარი ასო (სურ. 179) იქნა შემოღებული, „კოფ“-ის (სურ. 180) წინანდელი მნიშვნელობით არსებობას უკვე აღარავითარი აზრი არ ექნებოდა და ზედმეტად უნდა ყოფილიყო მიჩნეული, მისი სრული განდევნის მაგიერ, გამოუყენებიათ სხვა მონათესავე ქლი ბგერის „ყ“-არის გამოსახატავად და თანაც ეს ასო თავისი წინანდელი ადგილიდან გადაუსვამთ. ამგვარად, საფიქრებელია, რომ „ყ“ (სურ. 180) თავდაპირველად „წადე“ — „ჟანის“ შემდგომ უნდა ყოფილიყო მოთავსებული და მხოლოდ შემდეგ ანბანის ბოლოში ქლი ბგერების გამოსახატავად შედგენილ ასოთა დართვის დროს უნდა გადასმული და „ყარის“ აღსანიშნავად გამოყენებული იყოს.

¹ W. Larfeld, Gr. Epigraphik, 231.

ცნობილია, რომ ფინიკიელთა და დანარჩენ სემიანთა ანბანი „ტ“ ასოთი თავდება, რომელსაც ჯვარის მოხაზულობა (სურ. 126—128) ჰქონდა. მხოლოდ ბერძნულმა დამწერლობამ განაგრძო ნასესხები ანბანის ნწკრივი და თავის დედენის ბგერათა გამომხატველი ნიშნები დაურთო. იმ ოთხი ნიშნიდან ჩვენთვის ამჟამად ორი ფ და ჯ (სურ. 182) არის საყურადღებო.

ბერძნულის მსგავსად, ქლ ანბანსაც მოეპოვება ეს „ფარ“-ისა და „ქან“-ის სახელით ცნობილი ასოები (სურ. 183). როგორც ამ ასოთათვის ანბანში მიკუთვნებული ადგილით, ისევე მოხაზულობითაც ქლი ფარი და ქანი ბერძნულ ზემოაღნიშნულ ასოებს იმდენად მიაგავს, რომ მათი ბერძნულიდან შეთვისებულობა უდავოდ გვეჩვენება. მართალია, ბერძნული ანბანის მკვლევარნი ამ ასოთა წარმოშობის შესახებ ურთიერთ შორის ვერ შეთანხმებულან და ზოგერთნი, როგორც Fr. Praetorius-ი, ფიქრობენ, რომ ეს ასოებიც იმავე სემურიდან უნდა იყოს ნასესხები და პრეტორიუსი საბაურ ანბანსა თვლის იმ დედნად, საიდანაც ბერძნებს ვითომც უნდა ჰქონდეთ ამ ასოთა მოხაზულობა ნასესხები¹, ხოლო სხვებს თითქმის სათითაოდ თავისი საკუთარი თეორია აქვს (იხ. მათი მოკლე მიმოხილვა და კრიტიკა ვ. ლარფელდის ბერძ. ეპიგრ. გვ. 232—239). მაინცდამაინც რადგან არცერთს უძველეს ანბანს „ფ“ და „ქ“ ბერძნულზე უწინარეს არ მოეპოვება და სემიანთა ენებს ძველ დროს, ეტყობა, ამგვარი ბგერები არც კი ებადა, მათი ნიშნებიც ამა თუ იმ გზით, უეჭველია, საბერძნეთში უნდა გაჩენილიყო. მკვლევართა საკმაო რიცხვი, მათ შორის ლარფელდიც, ფიქრობს, რომ ამ ორი ბგერისათვის, ერთი მხრით, „ფარ“-ისათვის უხმარად დარჩენილი „კოფ“-ის (სურ. 184) მოხაზულობა იქნა გამოყენებული, მეორე მხრით — „ქ“-ისათვის „ტარ“-ის ძველი მოხაზულობა (სურ. 185) იყო მიღებული². VIII საუკ. შუა წლებში ქ. წ. ეს ასოები მიღებულა უკვე შემოღებული უნდა ყოფილიყო.

ქლის ხუცურ-ასომთავრულ „ფ“ და „ქ“ მოხაზულობას უძველესი სახე აქვს დაცული.

„ქან“-ის შემდგომ ქლ ანბანში ისეთ ბგერათა ნიშნები იწყება, რომელთა მსგავსი, „ლან“-ს გარდა, არც სემიანთ და არც ბერძნებს ჰქონდათ და მართო ქლი ენის დამახასიათებელია. თვით ჩვენსავე წინაპრებს აქ უნებლიეთ უნდა შეეჭმნათ განსაკუთრებული ნიშნები. ბერძნული პალეოგრაფიის ისტორიიდან ვიცით, რომ რთული ბგერებისათვის, მაგ., „ფი“, „ქი“ და „ფსი“-სათვის გა-

¹ იხ. Zur Geschichte des griechischen Alphabets: ZDMG. B. 56, 1902 წ., 83-676—680 და Bemerkungen zum südsemitischen Alphabet, იქვე, B. 58, 1904 წ., 83-715—726 და ლარფელდის ბერძნული ეპიგრ., 235.

² ვ. ლარფელდი, ბერძნ. ეპიგრ., 237—241.

მოსახატავად ორ-ორ ასოს ხმარობდნენ πh (სურ. 186) α და π და მხოლოდ შემდეგში იყო ამ ბგერებისათვის განსაკუთრებული ნიშნები შემოღებული. როგორ უძღვებოდნენ უძველეს დროს ამ ქლისათვის აუცილებელ ბგერათა აღბეჭდვის საქმეს, არ ვიცით, რადგან ჯერ-ჯერობით VI ს-ზე აღრინდელი ქლი დამწერლობის ძეგლი არ მოგვეპოვება. ამ დროს კი და, უძველია, ამაზე გაცილებით უწინარესაც ყველა თერთმეტ ბგერას თავთავისი ნიშანი ჰქონდა. „ჟან“-ისა და „ყარ“-ის შესახებ უკვე გვქონდა საუბარი, გამოსარკვევი გვაქვს $\lambda, \mu, \kappa, \sigma, \delta, \nu, \zeta, \eta, \theta$ და ϕ ასოთა წარმოშობის საკითხი.

ΓB Φ Ψ

სურ. 186. ს. 187. ს. 188.

ყველაზე ადვილი „წილ“-ისათვის უნდა ყოფილიყო გამოხატულების შექმნა, რადგან სემურ ანბანს ჰქონდა ასო „სსადე“, რომელიც მერმინდელ ქლ ნწერლობაში სწორედ „წადე“-დ ჰქონდათ მიჩნეული. მაგრამ ქლ ანბანს ამ ასოს მაგიერ „ჟან“-ი აქვს და, როგორც აღნიშნული გვქონდა, ალბათ („წადე“-ს მოხაზულობა უნდა ყოფილიყო „ე“ გამოსახატავად გამოყენებული ქლი ასომთავრული „წილის“ მოხაზულობა იხ. სურ. 187, სენურისა სურ. 188). ორსავე ასოს პირი მარჯვნივ აქვს მიბრუნებული, მაგრამ ქლი „წილი“ რომ სემური ზემომოყვანილი ასოს მოხაზულობის მერმინდელ განვითარებად ვიცუნათ, ამისთვის უნდა ვიფიქროთ, რომ ქლ ასოს ზედა ნახევარწრე და ქვედა მოხრილი ხაზი წინათ ერთიმეორეზე გადაბმულები უნდა ყოფილიყვნენ და ხაერთო ქვემოთ ჩამოხრილობისაგან არის წარმომდგარი ამ ევოლუციის გზით (იხ. სურ. 189).

$\Psi < \Phi < \Gamma B$ η ρ τ ν ψ

სურ. 199. ს. 190. ს. 191. ს. 192. ს. 193. ს. 194.

საყურადღებოა, რომ ამ ასოს უკვე უძველეს ებრაულში ზედა კიდურის მარჯვენა მხარეს მომრგვალება ემჩნევა (სურ. 190). არამეულსაც ამგვარივე მიდრეკილება ეტყობა უძველესი დროიდან (სურ. 191), მეტადრე პაპირუსებში (სურ. 192). თვით ფინიკიური დამწერლობის უშუალო განვითარებას სიდონურს (სურ. 193) ემჩნევა მომრგვალებისაკენ მიდრეკილება, უფრო კი პუნურს, რომელიც ქლი ასომთავრულივით ამ ასოს მარჯვნივ თავს სრულებით უკრავს (სურ. 194). მაშასადამე, ქლი „წილ“-ის მოხაზულობის მსგავსი განვითარება სხვა დამწერლობაშიაც გვხვდება და თავისთავად არაფერს შეუძლებელს არ წარმოადგენს.

ქლი ანბანის დანარჩენი დანართი ასოების წარმოშობის გამორკვევა ძნელდება იმის გამო, რომ მათი უძველესი მოხაზულობის შესასწავლად არა-

ვითარი ცნობები არ მოგვეპოვება, ამიტომ მხოლოდ ზოგიერთი მოსაზრების გამოთქმა შეიძლება.

ი ღ ღ ღ ღ

სურ. 195. ს. 196. ს. 197. ს. 198.

საფიქრებელია, მაგ., რომ „ღანი“ (სურ. 195) „ღანის“ მოხაზულობის შეცვლილობას წარმოადგენდეს იმ მხრივ, რომ ამ ასოს ცხვირი ჩამოუვრდებლიათ (სურ. 196). საგულისხმოა, რომ სომხურ დამწერლობაშიც „ღ“-ს, „ღატ“-ად წოდებულს, სწორედ ქლი „ღანის“ მოხაზულობა აქვს (სურ. 197). შექველია, ეს ასო სომხური ანბანის პერპინდულ შენაძენს უნდა შეადგენდეს, იმისდა მიუხედავად, რომ მასაც ქლი „ღანივით“ ბოლოში არა აქვს დათმობილი ადგილი. ქართულსა და სომხურ ამ ასოთა შორის, საფიქრებელია, კავშირი უნდა იყოს და, თუ ეს მართლაც ასე იყო, მაშინ უნდა დავასკვნათ, რომ სომხურ ანბანს ეს ასო ქართულისგან უნდა ჰქონდეს შეთვისებული ჯერ კიდევ იმ ხანაში, როდესაც „ღანს“ მარჯვნივ წარხიდული „ღანის“ მსგავსად ცხვირი მოკლე ჰქონდა. ქართული „ღანის“ მოხაზულობა კი, რომ „ღანისა“ და „ენის“ მოხაზულობისაგან განსხვავებულიყო, თანდათანობით შეიცვალა ცხვირის ჩამოვრდებლითა და კუდის მოცილებით. რადგან სომხური „ღიმ“ (სურ. 198) ქართულ „ღანს“ და სომხურ „ღატს“ არ მიაგავს, „ღატის“ მოხაზულობის შესაცვლელად მაიძულებელი გარემოება არ ყოფილა. ამავე დროს, როგორც აღნიშნული იყო, IX საუკ. ქართულში, მაგ., ჭილ-ეტრატის ზატიკის დამწერლობაში ქართული „ღან-ის“ გრძელ-ცხვირიანი მოხაზულობაც მოგვეპოვება, რომელიც ქართული „ღან“-ისაგან მხოლოდ კუდიტ განირჩევა (იხ. ტაბ. I, 9).

ჟ ღ ღ ღ

სურ. 199. ს. 200.

საიდან და როგორ წარმოდგა ქლი „შინი“ (სურ. 199), რომელსაც VI საუკ. თავი პირშეკრული ჰქონდა (იხ. ტაბ. I, 1 და 2)? თავდაპირველად სემურს დამწერლობაში „ს“ და „შ“ არ განირჩეოდა და მხოლოდ ერთი ასო არსებობდა, მხოლოდ შემდეგში ებრაულში, ასურულსა და არაბულში ამ ორი ბგერისათვის ცალ-ცალკე ასოები იქნა შემოღებული. არაბულში ამისთვის „სანს“ ზემოდან სამი წერტილი დაუსვეს. ქლი „შინის“ დანართ ასოთა რიგში მოთავსება გვაფიქრებინებს, რომ არც ქართულ ანბანში უნდა ყოფილიყო ეს ასო თავდაპირველად და შემდეგში იქნება მიმატებული. ძნელი მისახვედრია, თუ საიდან წარმოდგა მისი მოხაზულობა, მაგრამ, შესაძლებელია, ის „სანის“ ძველი, მაშინ უკვე უხმარი მოხაზულობის შეცვლილი პირი იყოს (სურ. 200). ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ VI ს-ში „შინს“ თავიც პირშეკრული აქვს და ბოლოც თითქმის ნახევარწრედვე ეკვრება. იქნებ აქ ძველი „შინ“-ის განივი

მდებარეობის მაგიერ ასწვრივი მდგომარეობა გვაქვს, რომლის ბუნის ხაზი ზევიდან და ქვევიდან ჩამოშვებული და აწეული კიდურების მერმინდელი შერთებით არის წარმომდგარი?

ჩ ტ ჩ

ს. 201. ს. 202. ს. 203.

„შინს“ ქლ ანბანში „ჩინი“ მისდევს, რომლის VI საუკ. მოხაზულობა „ნარისას“ (სურ. 201) მოაგავს, თუ ამ ასოს ზედა კიდურის მარჯვენა ნაწილი ჩამოვაცალეთ (სურ. 202). ეხლა ძნელი სათქმელია, რომელი ორ გარემოებათაგანია ამ ასოს მოხაზულობის წარმოშობელი, ისტორიულ-გრაფიკული „თშ“ (სურ. 203) მოხაზულობის მხრითაც თანდათანობით ერთ ასოდ გარდაქცევა, თუ მხოლოდ მექანიკური, როდესაც „ნარის“ შეცვლილი მოყვანილობა ამ ბგერის აღსანიშნავად იყო გამოყენებული.

ც ძ ძღ ძღ

სურ. 204. ს. 205. ს. 206.

უფრო ძნელი გამოსაცნობია ქლი „ცან“-ის (სურ. 204) მოხაზულობის წარმოშობა, რადგან, მექანიკურის გარდა, როდესაც მსგავსების გამო უნდა ვიფიქროთ, რომ თითქოს შეცვლილი „ონის“ მოხაზულობა უნდა ყოფილიყო გამოყენებული, ისტორიულ-გრაფიკული გარემოებაც არის გასათვალისწინებელი. უფრო საფიქრებელია, რომ თავდაპირველად, როდესაც ქლ დამწერლობას ქართულისათვის დამახასიათებელ ბგერათა გამომხატველი ნიშნები არ ებადა, ამ ბგერების აღსანიშნავად, როდესაც რთული ბგერა იყო, ალბათ, ერთად დასმულ ორ ასოს ხმარობდნენ. ასეთ პირობებში „ცანი“ უნდა „თს“ დაეწერათ (სურ. 205) და აქედან თანდათანობით „ცანის“ ერთასოვანი მოყვანილობა ჩამონაკეთილიყოს (სურ. 206).

ღ ც ძ ძ

სურ. 207. ს. 208. ს. 209. ს. 210.

იქნებ შემთხვევითი არ იყოს ის გარემოება, რომ სომხური ასომთავრული „ცო“ (სურ. 207) ქართულს მიაგავს იმ განსხვავებით, რომ უკანასკნელთან შედარებით სომხური ასო აღმაა აბრუნებული. საკმარისია იგი თავივე მოვაბრუნოთ (სურ. 208), რომ ქართული და სომხური „ც“ ასოთა მოხაზულობის მსგავსება ცხადი შეიქნეს.

თავისი გარეგნობით „ძილი“ (სურ. 209) ასომთავრულ „მანს“ (სურ. 210) მიაგავს და იქნებ ამ უკანასკნელისაგან მექანიკური განსხვავებით იქნა გამოყენებული, ან „ღზ“ ასოთა შენაერთებისაგანაა წარმომდგარი.

ღ ღ ღ ნ

სურ. 211. ს. 212. ს. 213. ს. 214.

ასომთავრული „ქარი“ (სურ. 211) VI ს-ში ძალიან მიაგავდა „ღონს“, რომლისგანაც მხოლოდ იმით განსხვავდებოდა, რომ სარქველის მარცხენა ნაწილი ჩამოშორებული ჰქონდა. შემდეგში იმ ასოს მუცელი გაიხსნა (სურ. 212 და 213) და მერმე ზევითი კიდურის მოხაზულობა მოუმრგვალდა ისე, რომ ორკავს დაემსგავსა (სურ. 213). საიდან და როგორ წარმოდგა თავდაპირველად ასო „ქარი“, პირდაპირ მექანიკურად აიღეს და „ღონის“ შეცვლილი მოხაზულობა ამ ბგერის აღსანიშნავად გამოიყენეს, თუ „ღ“-ს, ან „ტარისა“ და „ჩინის“ „ღჩ“-ს, ან „ტჩ“-ს ხმარობდნენ ამ ბგერის გამოსახატავად და ამ ორი ასოს წნული მოხაზულობისაგან (სურ. 214) წარმოდგა ზემომოხსენებული „ქარი“, ძნელი სათქმელია.

ღ ჳ

სურ. 215.

თითქოს რაღაც მსგავსება და კავშირია საგულისხმებელი ქართული „ქარისა“ და სომხურ „წ“-ისა და „კ“-ს მოხაზულობათა (სურ. 215) შორის. ორივე სომხური ასო ერთიმეორისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი დროთა განმავლობაში ისე, რომ თავდაპირველად ორივე ბგერისათვის თითქოს ერთი ასო უნდა ყოფილიყო. ქართულში კი „წ“ და „კ“ მოხაზულობა ერთიმეორისაგან ისე თვალსაჩინოდ განსხვავდება, რომ მათი წარმოშობა სხვადასხვანაირადაა საგულისხმებელი.

ჟ ლ მ ე რ ყ

სურ. 216. ს. 217. ს. 218. ს. 219. ს. 220. ს. 221.

საფიქრებელია, რომ ასომთავრული „ხანი“ (სურ. 216) და „ქარი“ (სურ. 217) ერთი და იმავე ასოსგან უნდა იყვნენ წარმომდგარნი. პირველად, ალბათ, „ხანი“-ს მოხაზულობა შემუშავდებოდა, ხოლო შემდეგ „ხან“-ისაგანვე უნდა იყოს ნაწარმოები „ქარი“-ც. „ხანი“-ს აღსანიშნავად, იმგვარადვე როგორც „კ“-თვის, უშუალოდ დროს, ალბათ, ერთ ასოს ხმარობდნენ, სემური ანბანის „ჰე“-ს (სურ. 218). შემდეგში მხოლოდ დამწერლობის განვითარებისდა გვარად, ალბათ, ჯერ „ხ“ და „კ“-თვის იქნა შემუშავებული განსაკუთრებული ნიშნები,

მერზე „ხ“ „ქ“-იც სათითაო ასოებით გამოხატეს. როდესაც პირველ ზემო-
ხსენებულ ბგერათა ურთიერთისაგან განსხვავების აუცილებლობა შეგნებული
იქნა, მაშინ „ხ“-ის აღსანიშნავად ასოს ძველი მოხაზულობა იქნებოდა გამო-
ყენებული იმ შეცვლილობით, რომ თავი და მარჯვენა გვერდის ქვედა ნაწილი
გახსნილი იქნა (სურ. 219). „ვარ“-ს შემდეგში ქვედა გასწვრივი ხაზიც აქვს
ჩამოშორებული (სურ. 220) და ასწვრივი ხაზის მეორე, ქვედა ნახევარიც
შუაში მოუქცევიათ (სურ. 221). მაგრამ ეს უკანასკნელი გარემოება ეგების
მერმინდელი მოკლენა იყოს.

ს

ჟ ჟ

სურ. 222

ს. 223

სომხური „ხე“ (სურ. 222) ქლ „ხ“ ცოტად თუ ბევრად მიაგავს იმგვარ-
რადვე, როგორც, ან იქნებ უფრო მეტად, პალმირულსა და ნაბატეურ „ჰე“-ს
(სურ. 223). ქართულისაგან სომხური იმით განსხვავდება, რომ ქვედა გასწვ-
რივი ხაზი არა აქვს და ასწვრივი ხაზის შუაში მარჯვნიდან წარზიდული ან-
რილი ხაზი ერთიორად მოკლეა.

ღ

ღ

ღ ღ ღ

ღ

ღ ღ

სურ. 224.

ს. 225.

ს. 226.

ს. 227.

ს. 228. ს. 229.

ქლი ანბანის ორი უკანასკნელი ასო „ჯ“ (სურ. 224) და „კ“-ა (სურ.
225). როგორც ზევითაც აღნიშნული გვქონდა, „ჰაე“, ალბათ, მერმინდელი,
სულ უკანასკნელ-დროინდელი დანართი უნდა იყოს და მის მაგიერ, საფიქრე-
ბელია, სხვა ასო უნდა ყოფილიყო მიღებული. „ჯანი“-ც ერთი იმ რთულ
ბგერათაგანია, რომელთა აღნიშვნაც ორი ასოთი შეიძლება და, საფიქრებე-
ლია, რომ თავდაპირველად ქართულადაც ასე წერდნენ და ამგვარ ასოდ გა-
დაბმული დაწერილობისაგან (სურ. 226) თანდათანობით „ჯ“-ის მოხაზულობა
(სურ. 227) ჩამოინაკეთა. იქნებ შემთხვევითი გარემოება არ იყოს, რომ სომ-
ხურ, ასომთავრული „ჯე“-ც (სურ. 228) თავდაღმა გადმობრუნებულ ქლ
„დონს“ (სურ. 229) მიაგავს და ეგების ქლი „ჯანის“ მოხაზულობის უძველესი
სახის (სურ. 226) შემნახველი იყოს. მაგრამ აქაც ჯერ, ჰიპოთეზის გარდა,
არაფრის თქმა არ შეიძლება და მომავალი, იმედია, მკვლევარს უფრო მეტს
მასალებს მისცემს. შესაძლებელია „ჯ“-ის წარმოშობისათვის მექანიკური
თეორიაც კი იყოს გამოყენებული და ამ ასოსთვის ძრიბად გადაჭრილი ჯვა-
რის მოხაზულობა ყოფილიყო აღებული, მაგრამ საიდან გაჩნდა „ჯ“-ს ზევითი
გასწვრივი ხაზი, ამ თეორიის თვალთსაზრისით გაუგებარი იქნებოდა.

§ 7. რასკანა

„ბ“, „გ“, „ე“, „ა“ და ზოგიერთი სხვა ასოს მდებარეობა ქართულ ანბანს თვალსაჩინოდ აშორებს ბერძნულ ანბანს, ხოლო ფინიკიურ-არამეულ და მათგან წარმომდგარ ანბანებს უახლოებს. თავდაპირველი მოხაზულობისა და მერმინდელი განვითარების პროცესის მსგავს მოვლენებს ქართულისათვის იმავე დამწერლობაში უფრო მეტსა ვხვდებით, ვიდრე ბერძნულში. თუმცა ქართულშიც ზოგს ასოს თავისი მდებარეობა ფინიკიურთან შედარებით შეცვლილი აქვს, როგორც მაგ.: „დ“, „რ“, „ს“ და სხვას, მაგრამ ამ ცვლილებისდა მიუხედავად თვით მოხაზულობით ამნაირი ასოები იმდენად ბერძნულისას არ უდგება, რამდენადაც ფინიკიურიდან წარმოშობილ სხვა დამწერლობისას.

ერთი საგულისხმო გარემოებაა კიდევ, რომელიც ამ საკითხის განხილვის დროს შეიძლება გამოყენებული იყოს. ცნობილია, რომ ქართული ანბანის მეოცე ასოს „სანი“ ჰქვია. ხოლო ჰეროდოტეს აღნიშნული აქვს, რომ Σ „τὰς τὰς γράμματα, τὰ Δαρικῆς μὲν Σαν καλέουσι, Ἰωνες δὲ Σίγμα“. ათენეოსიც ამბობს: „τὸ δὲ σὰν ἀντὶ τῆς σίγμα Δαρικῆς εἰρήχασιν“¹. შემდეგში დორიელებმა ამ ასოს სახელად „სან“-ის ხმარებას თავი დაანებეს და სხეებით „სიგმას“ უწოდებდნენ. მხოლოდ ზოგიერთმა, იპოლიტეს მსგავსად, ნასწავლმა-ღა იცოდა „სან“-ის სახელი, რომელიც წას ამასთანავე მხოლოდ სიტყვის ბოლოში მყოფი „ს“-თვისა აქვს ნახმარი იმ დროს, როდესაც შუანი მჯდომს სიგმას უწოდებს². საიდან ჰქონდათ დორიელთ ამგვარი სახელი შეთვისებული, არა ჩანს, მაგრამ ჰეროდოტეს და სხვათა შემომოყვანილი ცნობა ამტკიცებს, რომ ასოს სახელი „სან“-ი ძველი იყო და შემდეგში მოსპობილი. ქართული „სანისა“ და დორიელთა იმავე ასოს თავდაპირველი სახელის იგივეობა ცხადი ხდება. საყურადღებოა, რომ ამ სახელს ბოლოში „ნ“-უნის, რომელიც 21 ქართული ასოს სახელს ახლავს ბოლოში (ან, ბან, გან, დონ, ენ, ვინ, ზენ, თან, ინ, კან, მან, ონ, ჟან, სან, ქან, ლან, შინ, ჩინ, ცან, ხან და ჯან). მართალია, სემურში ამის შესატყვის ასოს „სამებს“ და „შინ“-ი ჰქვია, რომელიც ქართულ „შინ“-ს უდრის, მაგრამ ამ სემურ ენებში, რომელთაც „შ“-ბგერა არ ებადათ და ამის მაგიერ „ს“ ბგერას ხმარობდნენ, ასოს სახელსაც „სინ“-ი ერქმეოდა. ამგვარად, აქაც სახელს ბოლოში „ნ“ ახლავს და „სან“-ისაგან მხოლოდ ხმოვანით განირჩევა. ხოლო „სამებს“-ს, რომ ბოლოკიდური მარცვალი „ებს“ ჩამოსცილებოდა, იქაც „სამ“ დარჩებოდა, რომლისგანაც ქართული „სან“ მხოლოდ „მანის“ „ნარად“ ჩვეულებრივი შენაცვლებით განსხვავდება. მაგრამ რომ წარმოვიდგინოთ კიდევ, რომ ქართველებმა ამ ასოს სახელი „სან“ დორიელთაგან შეითვისეს, ცხადია, ამგვარი შეთვისება ისეთ დროს უნდა ვიგულისხმოთ, როდესაც თვით დორიელნი ხმარობდნენ: წიგნებში ხომ არ დაუწყებდნენ ძებნას ქართველები იმ ასოსთვის სახელის მონახვას? ეს გარემოებაც ქართული ანბანის სიძველის მაჩვენებელი უნდა იყოს.

¹ Gardthausen, Gr. Palaeographie, II°. 39.
² იქვე.

თუ ყველა ამასთან ერთად გავიხსენებთ, რომ „ვ“-ინის მეექვსე აღგილზე ქართულ ანბანში არსებობა და ბერძნულში ამ ასოს უკვე VII საუკ. ქ. წ. გადავარდნა ქართული ანბანის წარმოშობას VIII ს-ზე მერმე შეუძლებლად ხდის და, იმისდა მიუხედავად, რომ უკვე VII საუკ. ბერძნული ასოები პირმარჯვნივ არიან გადმობრუნებული, ქართულ ასოებს კი პირმარცხნივ მდებარეობა აქვთ შენახული, ქართული უძველესი ანბანის ბერძნულისაგან წარმოშობილობის აზრი უსაფუძვლოდ და შეუძლებლად გვეჩვენება.

მეორე მხრით, თითოეული ქართული ასოს მოხაზულობის ზემომოყვანილი შედარებითი შესწავლა ცხად-ყოფს, რომ ქართულ დამწერლობას მახლობელი აღმოსავლეთის სხვა დამწერლობათა შორის სრული მსგავსებით უშუალო ნათესაობის ან დედნობის გამომ[ამ]ტლავნებელი არ მოეპოვება. ამის მაგიერ ჩვენ ხან ფინიკიურსა და სიდონიურ-პუნურში, ხან მოაბურსა და უძველეს ებრაულში, ხან კიდევ არამეულსა და პალმირულ-ნაბატეურში, ზოგჯერ თვით საბაურსა და ჰიბიარულში გვხვდება ქართული ამა თუ იმ ასოს მოხაზულობის თავისებურების მსგავსი მოვლენები. რადგან ამასთანავე მსგავს მოვლენათა შემცველი ანბანები სხვადასხვა დროისანი და ერთიმეორისგან და ქართველთაგანაც გეოგრაფიულად ძალზე დაშორებული არიან, ამიტომ ეს მსგავსება არ შეიძლება ქართული ანბანის სადაურობის გამოსარკვევად გამოყენებული იყოს. უმეტეს შემთხვევაში ამ მსგავსებას მხოლოდ იმდენად აქვს მნიშვნელობა, რამდენადაც ცხად-ყოფს, რომ იმნაირი ცვლილებანი, რომელნიც უძველეს ფინიკიურთან შედარებით ქართულ ასოთა VI საუკ. ქ. წ. მოხაზულობას ეძინება, ფინიკიურისაგან წარმომდგარ სხვადასხვა ანბანებშიც მოიპოვება და, მაშასადამე, მათი ქართულ ნიადაგზეც გრაფიკული თანდათანობითი განვითარების პროცესის შედეგად მიჩნევა სრულებით კანონიერი იქნებოდა.

ქართული ასოების მოხაზულობათა შორის განსაკუთრებული ყურადღების ღირსი „ბანი“-ა. მისი მოხაზულობის ისტორიული განვითარების განხილვის დროს ჩვენ დაერწმუნდით, რომ ჯერ კიდევ VI ს-ში ქ. წ. ამ ასოს თავი შეკრული ჰქონდა და მხოლოდ VII ს-დან მოყოლებული მას თავი გაეხსნა თანდათანობით ისე, რომ IX და მეტადრე XI ს-ში უკვე თავი მთლად ღია ჰქონდა. სათანადო აღგილას უკვე გამორკვეული გვექონდა, რომ სხვა დამწერლობათა შორის მხოლოდ ფინიკიურსა და მის უშუალო განვითარებას, სიდონურსა და პუნურს ჰქონდა „ბ“-ის თავშეკრული მოხაზულობა, აგრეთვე მოაბურს, — უძველეს ებრაულსა და სამარიტულს. არამეულმა დამწერლობამ მხოლოდ უძველეს ხანაში დაიცვა ამ ასოს თავდაპირველი თავშეკრული მოხაზულობა. უკვე VII ს-დან მოყოლებული ქ. წ. არამეულმა დამწერლობამ „ბეთ“-ს თავი გაუხსნა და ამგვარივე თავლია მოხაზულობა შეითვისეს ყველა არამეული-ხაგან ნასესხებ-წარმოშობილმა ანბანებმა, — კუთხოვან[მა] ებრაულმა, პალმირულმა, ასურულმა და ფაშლაურმა. ამ გარემოებას ფრიად დიდი, შეიძლება ითქვას, გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს ქართული ანბანისა და დამწერლობის თავდაპირველი წარმოშობის დროისა და სადაურობის გამორკვევისათვის. თუ ქართულ დამწერლობას „ბანი“ თავშეკრული მოხაზულობისა ჰქონდა უძველეს

დროს, ცხადია, იმგვარი მოყვანილობა მას იმ დამწერლობაში უნდა ეპოვა, რომლისგანაც იგი წარმოიშვა და ასოთა პირველი მოხაზულობა შეთვისებული აქვს. ზემომოყვანილიდან საფიქრებელია, რომ ამგვარ, ქართულისათვის დედან დამწერლობად შეიძლება ყოფილიყო მხოლოდ ფინიკიური, სიდონური და პუნური, ერთი მხრით, მეორე მხრით—უძველესი ებრაული სამართულითურთ IV ს-მდე ქ. წ., შესამე მხრით—არამეული VII ს-მდე ქ. წ.

თუ ებრაულ-არამეულისათვის ესოდენ ძველი ხანაა მისაღები, ფინიკიურისაგან წარმომდგარი სიდონურისა და პუნურისაგან შესათვისებლად გაცილებით უფრო მერმინდელი ხანაა შესაძლებელი: სიდონურისაგან IV—I საუკ. ქ. წ., ხოლო ახალ-პუნურისაგან I საუკ. ქ. წ.—IV ს-მდე ქ. წ. მაგრამ ამ საკითხის განხილვის დროს, რასაკვირველია, თვით შეთვისების ფიზიკური შესაძლებლობაც უნდა იყოს გათვალისწინებული. დაუჯერებელია, რომ ქართული ანბანი კართაგენელთა და ძველი თუ ახალი პუნურისაგან წარმოშობილად გვეგულისხმა, რადგან ქართველ ერსა და პუნელთა შორის მეზობლობა არ ყოფილა და კულტურული ურთიერთობის შესახებაც არავითარი ცნობები არ მოიპოვება.

ამგვარადვე შეუძლებელია ქართველ ერს ამნაირი „ბ“ სიდონური დამწერლობიდან შეეთვისებინა IV—I სს-ში ქ. წ., რადგან ამ დროს საქართველო სიდონელებზე სრულებით მოშორებული იყო და არავითარი კავშირი მათთან არ ჰქონდა. ქართველებს ამ ხნის განმავლობაში სპარსელებთან ჰქონდათ დამოკიდებულება, შესაძლებელია აგრეთვე არამეელებთან ყოფილიყვნენ დაახლოებულნი. მაგრამ არც სპარსელებსა და არც არამეელთ ამგვარი მოხაზულობის „ბ“ არ ჰქონიათ, არამედ თავდია და რაც იქ არ იყო, ვერც შეითვისებდნენ. ყველა ამ გარემობათა გამო საფიქრებელი ხდება, რომ ქართულ თავდაპირველ ანბანს თავშეკრული „ბ“-ის შეთვისება შეეძლო ან ფინიკიელთაგან უშუალოდ, ან არამეელთაგან უძველეს ხანაში, ქ. წ. VII საუკუნემდე. ფინიკიელთაგანაც ქართველებს უშუალოდ მხოლოდ იმ ხანაში შეეძლოთ შეთვისება, როდესაც მათთან შედარებით ახლო იყვნენ და საურთიერთო დამოკიდებულება ჰქონდათ, ე. ი. VII ს-მდე, სანამ ტუბალები და მოსოხები მცირე აზიაში ცხოვრობდნენ და როდესაც, იეზეკიელის სიტყვით, „თობალი და მოსოხ ვაქრობდეს“ ფინიკიის ქალაქ ტვიროსში და, სხვათა შორის, გასასყიდად რეალის ქურქელი მიჰქონდათ ხოლმე (XXVII, 13).

ქართული ანბანის ამგვარი წარმოშობის ძველ ქრონოლოგიურ თარიღს ქართული დამწერლობის ძეგლთა ქ. წ. VI ს-ზე უწინარესი დროიდან უქონლობა ეღობება წინ და ამ გარემოებას, რასაკვირველია, ანგარიში უნდა გაეწიოს.

ამ გარემოების მნიშვნელობის გამოსარკვევად უნდა გათვალისწინებული იყოს, რომ VI საუკ. ქართული ხელნაწერები და წარწერები მრავლოვანი ასომთავრული დამწერლობით არიან დაწერილი და არამცთუ ქართული ანბანისა და მწერლობის დასაწყის ხანად არ შეიძლება მიჩნეულ იქნენ, არამედ უაღრესად განვითარებული, სრულებით დამთავრებული და მხატვრულად

ჩამონაკვთილი დამწერლობის ძეგლები გვაქვს თვალწინ. ამაზე მეტის თქმაც შეიძლება. ქლი ფულების შედწერილებზე თხზული დამწერლობაც კია ნახმარი, ე. წ. მონოგრამა. ხოლო ცნობილია, რომ თუმცა თხზულ ასოთა ხმარების თითო-ორფლა მაგალითი ბერძნულ ეპიგრაფიკაში ძველადაც, VI—V სს-ის ძეგლებშიაც გვხვდება ქ. წ., მაგრამ მხოლოდ ქრისტიანობის ხანაში, ბიზანტიის სახელმწიფოში იყო მათი ხმარება გავრცელებული. ფულებზედაც მონოგრამების აღბეჭდვა მიღებული იყო, მაგრამ აქაც ეს მოვლენა შედარებით მერმინდელია¹. ამგვარად, ჩვენ ჯერჯერობით ხელთ ქართული დამწერლობის უუძველეს ძეგლებთან კი არ გვაქვს საქმე, არამედ უკვე აყვავების ხანის გამოხატულობა გვიდევს თვალწინ. თუმცა, რასაკვირველია, განვითარება ყველგან და ყოველთვის ამ მხრივ ერთნაირად არ მიმდინარეობდა, მაგრამ უაღრესად ნიჭიერი და სწრაფი ნაბიჯით განვითარებული ერის, ბერძნული ეპიგრაფიკის მაგალითი რომ ავიღოთ, შეიძლება ერთგვარ სახელმძღვანელო დებულებად იყოს გამოყენებული. ბერძნული წარწერების უძველესი ცნობილი ძეგლები VII საუკ. არ სცილდებიან ქ. წ., ამისდა მიუხედავად, ყველაზე გაბედულ მკვლევართაგანს, ლარფელდს ბერძნული დამწერლობის დასაწყისად XI საუკ. მიაჩნია ქ. წ., ამ მხრივ ყველაზე უფრო ფრთხილ გარდტჰაუზენს კი IX საუკუნე. ცნობილია, რომ VII—VI სს. ძეგლებზე ნახმარი დამწერლობა ჯერ კიდევ უშნო, უსწორმასწორო და ჩამოუნაკვთულია და მხოლოდ V—III სს. ძეგლების დამწერლობას ეტყობა უკვე სილამაზე და ჩამონაკვთილობა. მაშასადამე, ანბანის დასაწყისი ხანიდან მოყოლებული დამწერლობის ჩამონაკვთილობამდე 8-7 საუკუნეს გაუვლია. ჩვენ რომ დარწმუნებული ვყოფილიყავით, რომ V—VI სს. ქართული ძეგლები ქართული დამწერლობის კალიგრაფიული ჩამონაკვთილობის პირველი ნიმუშებია, მაშინაც ქართული ანბანის დასაწყის ხანად დაახლოებით III საუკუნდა მიგველო ქ. წ., მაგრამ ქლი ფულებისა და VI საუკ. ხელნაწერების ერთი თვალის გადავლებით გადაშინჯვაც საკმარისია, რომ ცხადი გახდეს, რამდენად მცდარი იქნებოდა ეს აზრი. ქლი VI საუკ. ხელნაწერების დამწერლობა თავისი სილამაზითა და ჩამონაკვთილობით ამავე საუკუნის ბერძნული ხელნაწერისას თუ არ სჯობნის, არაფრით ჩამოუვარდება. ამის გამო ქართული ანბანის საბოლოო ჩამონაკვთილობის ხანა V—VI სს-ზე გაცილებით ადრე უნდა ვიგულისხმოთ და ამისდა გვარად მისი პირველი წარმოშობის შესაძლებელი ხანაც წინ წაიწევა.

შემომოყვანილ ყველა მოსაზრებას რომ ერთად თავი მოვუყაროთ, შეიძლება ითქვას, რომ, ერთი მხრით, ჯერხანად ცნობილი VI საუკ. ქართული დამწერლობის ძეგლები ისეთი მალაღმარისბოვანი კალიგრაფიული განვითარების საფეხურს წარმოადგენენ, რომ ქართული ანბანის დასაწყისი ხანა სულ ცოცა 7-8 საუკუნით უწინარეს არის ხაგულისხმებელი. მეორე მხრით, ქლი ანბანის ასოთა რიგობითი მიმდევნოება ფინიკიურ-სემურის ანბანისას

¹ Larfeld, ბერძნ. ეპიგრ., 1914 წ., გვ. 275—276 და 281.

მშვენიერად იცავს, რაც აგრეთვე მისი სიძველის მომასწავებელია: ფინიკიურ-ხუმური ანბანის უძველესი მოხაზულობის მსგავსად, ქართულ ბევრ ასოს პირი მარცხნივ აქვთ მოზრუნებული და, დახასრულ, ასო „ბ“-ანის ქართული თავშეკრული მოხაზულობა შესაძლებელია მხოლოდ ფინიკიელთა, ებრაელთა და არამეელთაგან ყოფილიყო შეთვისებული VII ს-ზე არა უგვიანეს ქ. წ., როდესაც თვით არამეელნიც ჯერ კიდევ თავშეკრულ „ბ“-ს ხმარობდნენ და როცა ქლი ტომები ტუბალ—მოხობებიც აზიაში ცხოვრობდნენ და ფინიკიელებთან აღებმიცემობა ჰქონდათ. თუ ის გარემოება, რომ სამარიტული დამწერლობის უძველესი ხელნაწერი X საუკუნისაა შენახული ქ. შ., ხოლო წარწერა მხოლოდ VI საუკ. ეკუთვნის ქ. შ. (ბერეჟე, 199—201), მეცნიერებს, სამარიტული ასოების მოხაზულობის ხასიათისა და სხვა ისტორიულ მოსაზრებათა გამო, მათი ანბანის IV საუკ. ქ. წ. მიკუთვნებას არ უშლის, და ამგვარადვე, თუ იმისდა მიუხედავად, რომ საბაური და ჰიმიარული დამწერლობის ძეგლები მაინცდამაინც ძველი არ არის, ასოთა იმავე მოხაზულობის თვისებათა გამო მეცნიერთ მაინც შესაძლებლად მიაჩნიათ, ამ ტომების ანბანი VIII ს. ქ. წ. მიკუთვნონ, V—VI სს-ზე უწინარესი დროის ქართული დამწერლობის ძეგლების ჯერხნობით აღმოუჩენლობა ქლი ანბანის სიძველის უცილობლად დამარტვეველ საბუთად ვერ გამოდგება მით უმეტეს, რომ წესიერი არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ჩვენში ჯერ არ ყოფილა. მაგრამ მომავალში შეიძლება აღმოჩნდეს გარემოება, რომლის შესახებ იმჟამად არავითარი ცნობები არ მოიპოვება, ამიტომ მაინც მეცნიერული სიფრთხილე სჯობია და სანამ ქლი დამწერლობის VI ს-ზე უწინარესი ძეგლები აღმოჩნდება ჩემი ნაიქვამი ქლი ანბანის წარმოშობის დროის შესახებ ჯერჯერობით მხოლოდ ჰიპოთეზად მიმაჩნია, რომლის სიმართლეს მომავალი გამოარკვევს. ვფიქრობ მხოლოდ, რომ ეხლა მაინც სამუდამოდ უკუგდებული უნდა იყოს აზრი ქლი ანბანის V ს-ში გამოგონების შესახებ ქ. შ. და უნდა განმტკიცდეს აზრი, რომ ქლი დამწერლობა გაცილებით უფრო ძველია და მისი დახაწყისი შტრუულ წარსულში და მცირე აზიაში და არა საბერძნეთში უნდა გვიდით. X

მკვლევართ, რომ ქართული დამწერლობის ისტორიული განვითარების მთავარი საუბურები და მეტადრე უძველესი მოხაზულობა სცოდნოდათ, დარწმუნებული ვარ, იმავე დასკვნამდე მოვიდოდნენ, რომელიც ზემოთ გვქონდა მოყვანილი. მაგრამ ვისაც ქართული ანბანის წარმოშობისა და სადაურობის საკითხი საგანგებოდ განხილული ჰქონდა, ამ საკითხის გადასაწყვეტად ან შესაფერისად აღქურვილი არ იყო არც ქართულისა და არც სხვა ერთა დამწერლობის გრაფიკული განვითარების საფუხურის ცოდნით, ან ქართული დამწერლობის სადაურობის საკითხს, სხვათა შორის, გაკვრით შეხება და მხოლოდ სომხური დამწერლობის წარმოშობის საკითხის გარჩევის დროს განუხილავს. თანაც მეცნიერთა ამ ჯგუფისათვის კორჯნის ცნობას უცილობელი ტემზარიტების დორებულება ჰქონდა და მათი მსჯელობის თავისუფლება კორჯნის თეორიით იყო შეზღუდული. მაგ., საუკეთესო ამ ჯგუფის მეცნიერთაგან ფრ. მულლერს (Fr. Müller) თავის წერილში „სომხური

დამწერლობის წარმოშობილობის შესახებ“ („Über den Ursprung der armenischen Schrift“), რომელიც ვენის სამეცნიერო აკადემიის სხდომათა ოქმებში იყო 1864 წ. დაბეჭდილი (Sitzungsberichte d. Wiener Akademie, 48, 1864 წ., გვ. 431—438)¹; კარგადა აქვს აღნიშნული, რომ სომხურ-ქართული დამწერლობის „ან“-იდან „ტარ“-ამდის ასოები სემური შთაშობიანობისა უნდა იყოს, „კ“-ეთგან „ქან“-ამდის ბერძნულს უდგება. მაგრამ მისთვისაც ქართული და სომხური დამწერლობა განუყრელი ერთეულია და თითქოს ერთნაირი ბედობილი აქვთ, ერთი შემდგენელი (Urheber) ჰყავთ, თუმცა მის დაკვირვებას არ გამოპარვია ის გარემოება, რომ ქართულ ანბანს ასოთა პირვანდელი სემური რიგი დაურღვეველად აქვს დაცული, სომხურში კი დამართი ასოების სხვადასხვა ადგილას ჩართულობით დარღვეულია. მკვლევრის აზრით, სომხურ-ქართული დამწერლობა არამეულ-სპარსული ანბანიდან უნდა იყოს წარმომდგარი, საიდანაც ფაჰლავური დამწერლობაც არის წარმოშობილი. მაგრამ მისთვისაც მესროპია ის პირი, რომელმაც ქართულ-სომხური ანბანი საბოლოოდ ჩამოაყალიბა და, ბერძნულის მსგავსად, ხმოვანთა ჩართვით სრულ ანბანად აქცია. ფრ. ნკვლევრს რომ ქართული დამწერლობის უძველესი მოხაზულობის შესახებ ის ცნობები ჰქონოდა, რომელიც ამჟამად მოგვეპოვება, სემური დამწერლობის ძეგლებიც მაშინ ეხლანდელის მსგავსად შესწავლილი ყოფილიყო, თანაც სკოდნოდა, კორჯნის თხზულებაში ცნობა ქართული და სომხური ანბანის მესროპისგანვე გამოგონების შესახებ შერმინდელი ჩანართია და თავდაპირველად იქ არ იყო, მაშინ მისი დასკვნაც, რასაკვირველია, სხვანაირი იქნებოდა.

როგორც დავრწმუნდით, ზართალი იყო ვ. გარდტჰაუზენი, როდესაც იგი თავის 1876 წ. დაბეჭდილ პატარა წერილში მკვლევრის ამ დებულებას გამოეკამათა და ამტკიცებდა, რომ ქართული ანბანი სომხურისაგან დამოუკიდებელიც არის წარმომდგარი (იხ. აქვე, გვ. 203), მაგრამ თვით გარდტჰაუზენსაც ამავე დროს შეცდომა მოსდიოდა და მოსდის, როდესაც მაშინ და ეხლაც 1914 წ. გამოსულ ბერძ. პალეოგრაფიაში ამტკიცებს, ვითომც სომხური და ქართული ანბანი ბერძნულისაგან იყოს წარმომდგარი (ამის შესახებ იხ. იქვე, გვ. 203).

ამგვარადვე ბროკჰაუზისა და ეფრონის რუსული ენციკლოპედიური ლექსიკონის ახალ გამოცემაში პროფ. ნ. ადონცის სომხური მწერლობის მიმოხილვაში გაკვრით ქართული ანბანის შესახებაც აქვს საუბარი. მასაც გამეორებული აქვს ის დაკვირვება, რომელიც ჯერ კიდევ ფ. მკვლევრმა აღნიშნა ქართული ანბანის ასოთა რიგის სიძველისა და სომხური ანბანის ასოთა რიგის დარღვეულობის შესახებ. ადონცს არც იმის უარყოფა შეუძ-

¹ ვენის სამეცნიერო აკადემიის ორგანოს ამ წლების №№-ის უნივერსიტეტის წიგნთსაცავში უქონლობის გამო სვ. ყაუხჩი შვილის აღმნაწერებით ესარგებლბით, რომელიც გადმოცემისათვის გულითად მადლობას მოვასწენებ.

ლია და თითონაც აღნიშნული აქვს, რომ ქართულ ასოთა მოხაზულობა სომხურ ასოთა მოხაზულობაზე უფრო ძველ სახეობას იცავს, მაგრამ კორჯნის თეორიას ვერც ის სცილდება და მისთვისაც ქართული ანბანი მესროპის მიერ შედგენილი სომხური ანბანისაგანაა წარმომდგარი და მასთან არის დაკავშირებული. ამიტომ, მისი აზრით, ქართულმა დამწერლობამ ვითომც სომხური დამწერლობის ასოთა პირვანდელი რიგიცა და, როგორც ეტყობა, მოხაზულობაც ხელუხლებლად დაიცვა, სომხური კი შემდეგ გადაკეთებული იქნაო (იხ. Новый энци. словарь, III, 642). ყველა ზემონათქვამის შემდგომ, რაც V თავშია მოყვანილი, ვგონებ აღონცის ამ აზრის მცდარობაზე ლაპარაკი საჭირო არ უნდა იყოს.

ბოლოსიჯყვაობა

ქართული დამწერლობათამცოდნეობის პირველი, ზოგადი ნაწილი, დამთავრებულია. ჩემდა სამწუხაროდ ჩვენი უნივერსიტეტის წიგნთსაცავში ზოგიერთი გამოკვლევის უქონლობა საშუალებას არ მაძლევდა წინამდებარე ნაშრომი განზრახული სისრულით დამემუშავებინა. Hans Jensen-ის ახალი წიგნი *Geschichte der Schrift* (Hannover 1925) რომ მოგვივიდა, ჩემი გამოკვლევის პირველი თავი უკვე დაბეჭდილი იყო და ამიტომ არც მისი მოხსენება წყაროთა შორის, არც გამოყენება არ შემეძლო. არსებითად ახალი იქ მაინცდამაინც ბევრი არაფერია. W. Schubart-ის საუცხოო, 1925 წ. გამოცემული *Palaeographie*-ის პირველი ნაწილი *Griechische Palaeographie*-ც (იხ. *Handbuch der Altertumswissenschaft* 1. B., 4. Abt., 1. Hälfte), გვიანი გამოხვედრის გამო, სათანადო აღვილას მოხსენებული და გამოყენებული არ არის. არაფერი მაქვს ნათქვამი ახლად აღმოჩენილი ხანმეტი პალიმფსესტების გამოც. დონდუას, ა. გენკოს და აკად. ნ. მარის დაწერილი წერილების შესახებ (იხ. *Тексты и разыск. по Кавказ. Филологии*, 1), რადგან იქ სამეცნიერო მწერლობაში მიღებული კამათის წესები იმდენად არის დარღვეული და ბრძოლის საშუალებათა ისეთი გაურჩევლობაა, რომ კამათს არავითარი აზრი არა აქვს, იმისდა მიუხედავად, რომ ღირსეული პასუხის მიცემა შეიძლებოდა. ჯერ კიდევ არსენი ამართოლმა აღნიშნა, რომ „ყოველი წერილი ძველი არს მეტყველი, გამომაჩინებელი აღმწერელისაჲ საუკუნოდ, რომლისაჲმე საქებელ ყოფად, ხოლო სხვსა განქიქებად“ (ქკბი, II, 109), და ამ პირთა წერილების ყოველი მკითხველი თვით იგრძნობს ამ აღმწერელთა რაგვარი თვისებების „გამომაჩინებელიც“ არის ეს მათი ნაწერი. სულ ერთია, ამ ახლად აღმოჩენილი პალიმფსესტების მნიშვნელობის გაქარწყლება ამოცდაა, და იმასაც ვნახავთ, როგორც ისინი დაამტკიცებენ, რომ ეს ძეგლები წართლაც IX საუკ. ეკუთვნიან!

ამ ჩემ გამოკვლევას დართული უნდა ჰქონოდა სხვა ერთა დამწერლობის ანბანთა ტაბულები და ქართული სხვადასხვა დამწერლობის ნიმუშები იმგვარადვე, როგორც წერის ხელოვნებასთან დაკავშირებული ძველი ქართული იარაღებისა და ტექნიკური აღსრულების გამომხატველი სურათები. პირველ თავში აღნიშნულიც კია „იხ. ტაბ. I“, ან II“-ეო, მაგრამ რადგან ეს გამოცემას საგრძნობლად აძვირებდა, იძულებული ვიყავი ამ განზრახვისათვის თავი დამეხებებინა და მხოლოდ ქართული დამწერლობის განვითარების მთავარი საფეხურების გამომხატველი დიდი I ტაბულითა, ბერძნულ-ქართულ-სომხურ ანბანის II ტაბულითა და ქართული ანბანის წარმოშობილობის საკითხთან დაკავშირებული სურათებით დავკმაყოფილებულიყავ.

მკითხველს ეთხოვ ახსოვდეს, რომ წინამდებარე წიგნი ამ დარგში მხოლოდ პირველი ცდაა. ამით აიხსნება ის გარემოება, რომ ბევრი საკითხის შესახებ ჯერ პასუხი არ მოგვეპოვება და ბევრი საკითხი მხოლოდ წამოყენებულია. ჩემი მიზანი იყო ქართველ მკვლევართა და მკითხველთათვის ცხად-მეყო, რომ ქართულ დამწერლობას თავისი მრავალსაუკუნოვანი საგულისხმო ისტორია აქვს, რომელიც ჩვენი ერის ინტენსიური კულტურული ცხოვრებისა და შემოქმედების ნაყოფი არის და რომლის შესწავლასაც ისეთივე ყურადღება უნდა მიექცეს, როგორც კულტურის ისტორიის სხვაგვარ გამოხატულებას. მინდოდა ამასთანავე ამ პირველი ცდით საისტორიო მეცნიერებათათვის ასეთ მნიშვნელოვან დარგსაც, როგორც ქართული პალეოგრაფიაა, ჩვენში საფუძველი დასდებოდა და სპეციალური ღრმა კვლევა-ძიების საგნად ქცეულიყო. როდესაც ჩვენ ამას მოვესწრებით, მაშინ ადვილად შესწორდება ის ნაკლი, რომელიც ამ ჩემს ნაშრომს აქვს.

დასასრულ, ჩემ მოვალეობად ვრაც მხურვალე გულითადი მადლობა მოვახსენო ბუნ სვ. ყაუხჩიშვილს იმ დიდი დახმარებისათვის, რომელიც მან ამ წიგნის ბეჭდვის დროს გამიწია და ბეჭდვის მძიმე ტვირთის განაწილებით მის სათანადოდ გამოცემას ხელი შეუწყო, აგრეთვე თ. ლომოურს, რომელმაც სამაგალითოდ შედგენილი საძიებლებით მკითხველს ამ წიგნით სარგებლობა გაუადვილა. ვმადლობ ს. ჯანაშიასაც წ. კ. გ. ს. ყოფილი წიგნთსაცავის № 353 ხელნაწერის ჩემთვის საქირო ცნობის გამოსარკვევად გადაწინჯვისათვის.

თბილისს

1926 წ. აპრილის 10 ს.

ქ ა მ ა ო ე ბ ა

ა. ა ნ ბ ა ნ ი

კაცობრიობას დროთა განმავლობაში ადამიანის აზრის დასაწერად სხვადასხვა სისტემა ჰქონდა, რომელიც დაწერლობის¹ ქვეშეა განხილული. ერთ ამ სისტემათაგანს, ამასთანავე ყველაზე უკეთესს, ანბანური დამწერლობა წარმოადგენს.

ანბანი ენის მეტყველების ბგერათა გამოხატველ ასოთა გარკვეულ რიგზე დალაგებულ მწკრივს ეწოდება. ეს სახელწოდება ამ მწკრივის პირველი ორი ბგერის სახელისაგან (ან + ბან-ი) არის წარმომდგარი.

სხვა ენებშიც ასოთა მწკრივის სახელი, ჩვეულებრივ, ასეა ნაწარმოები. მაგ., ასოთა ბერძნული მწკრივის სახელი, რომელიც ყველა დანარჩენ ევროპულ ენებსაც აქვთ შეთვისებული, ალფაბეტ - ი ალფა-სა (=ანს) და ბეტა-საგან (=ბანს) არის წარმომდგარი. ამ მწკრივას პირველი ორი ასოს მსგავსად, ყველა დანარჩენ ნიშნებსაც თავთავიანთი სახელები აქვთ.

ანბანური დამწერლობის ბევრი სხვადასხვა სახეობა არსებობს, რომელთა შესახებ მსჯელობა და ცნობები დამწერლობის ქვეშეა¹. აქ კი ანბანის ისტორიასთან დაკავშირებული საკითხები იქნება განხილული.

ანბანის ისტორიას მთავარი საკითხ[ებ]ი უნდა ჰქონდეს გაშუქებული:

1. ანბანური დამწერლობის თავდაპირველი გაჩენის ადგილი, მისი სადაურობა და ჩამონაკეთას ხანა.
2. ამ უძველესი ანბანის სხვა ერთა შორის გავრცელების მიმოხილვა, არე და სხვადასხვა ერთა ანბანების ნათესაობა.
3. უძველესი ანბანის სხვა შემთვისებულ ერთაგან თავიანთი ენების თანხმონებისათვის დამატებითი ასოებით შევსება.
4. ხმოვანთა ასოების გაჩენა და მათ აღსანიშნავად განკუთვნილი სხვადასხვა სისტემები. უხმოვნო ანბანის ხმოვნთან და სრულ ანბანად ქცევა.
5. ანბანის ასოთა სახელები და მათი მწკრივის რიგობითი დალაგებულობის პრინციპები სხვადასხვა დამწერლობაში.

¹ ენციკლოპედიური ლექსიკონისათვის ჩატარებული კვლევის შედეგად მიათითებს ავტორი (რედ.).

§ 1. ანბანური დახეკობის თავდაპირველი გაჩენის აღზიდი. მისი სარეურობა და ჩამონაკვთის ხანა

ანბანის სადაურობისა და გაჩენის შესახებ უძველესი გადმოცემა ბერძნებსა ჰქონდათ დაცული, რომელნიც თავიანთ ასოებს ფინიკიურს უწოდებდნენ. ძველ საბერძნეთში თქმულება ყოფილა, რომ ბერძნული ანბანი ფინიკიური ანბანისაგან იყო წარმომდგარი. მაგრამ, ამავე ძველი ბერძნული გადმოცემის თანახმად თვით ფინიკიელებს თავიანთი ანბანი ეგვიპტელებისაგან ჰქონიათ შეთვისებული. არა ერთი მეცნიერი ამ ბერძნულ გადმოცემას ფინიკიური ანბანის სადაურობაზე არ იზიარებდა და ზოგი (დეეკი და ჰომელი) თქვამდა, რომ ფინიკიური ანბანი ლურსმული დამწერლობისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი.

ზოგს (ევანსს—S. Evans და შნაიდერს—H. Schneider) მის წარმომშობლად კრიტოსის დამწერლობა მიაჩნდა, ზოგს კიდევ (საიესს და ედ. მაიერს) ხეთების ხატოვანი დამწერლობა ეგულებოდა. არც ერთ ამ მოსაზრებათაგანს დანარჩენ მეცნიერთა უმრავლესობისათვის სრული დამაჯერებლობა არ ჰქონია, რადგან მსგავსება მხოლოდ ზოგიერთ ასოთა მოხაზულობას ემჩნევა. ამათაგანვე ეს მსგავსება ზოგჯერ იმდენად შორეულია, რომ უშუალო კავშირის დასამტკიცებლად ძნელი გამოსაყენებელია. იმისდა ნიუხედავად, რომ სემურ-ფინიკიური ანბანის ეგვიპტური დამწერლობისაგან წარმომშობილობა სიმართლეს ყველაზე უფრო მიაგავდა, მაინც დამაფიქრებელი იყო ის დიდი ქრონოლოგიური მანძილი, რომელიც ფინიკიური დამწერლობის უძველეს ძეგლს (IX საუკ. ქ. წ.) ეგვიპტური დამწერლობისაგან აშორებდა. მაგრამ 1905 წ. ინგლისელმა მკვლევარმა Flinders Petrie-მ სინაის ნახევარ კუნძულზე სერაბიტ-ელ-ხადიმ-ად წოდებულ ადგილას, სპილენძის ძველის-ძველი მადაროების მახლობლად მდებარე ეგვიპტელთა ქალ-ღმერთის ჰათორის ტაძრის ნანგრევებში უცნობი დამწერლობიანი წარწერების მქონებული ქვები იპოვა. არქეოლოგიური მოსაზრებებით ეს ძეგლები მან დაახლოებით 1500 წ. მიაკუთვნა ქ. წ. სერაბიტის ამ წარწერებს იმ მხრივ აქვს მეცნიერებისათვის მნიშვნელობა, რომ მათი დამწერლობა თუმცა ეგვიპტურ ჰიეროგლიფურსაც მიაგავს, მაგრამ უფრო მეტად სემურ დამწერლობას მიემსგავსება და ამნაირად ამ ორი დამწერლობის საშუალო საფეხურს წარმოადგენს. სერაბიტის წარწერებს 1916 წ. ყურადღება Gardiner-მა მიაქცია, რომელმაც ჯერ ინგლისურად, ხოლო შემდეგ, 1923 წ., გერმანულად გამოაქვეყნა გამოკვლევა, სადაც სემური ანბანის ეგვიპტურისაგან წარმომდინარეობას ანტკიცებდა. ამ წარწერებში ნახმარი 150 ნიშნისაგან მხოლოდ 32 განსხვავებული ასო აღმოჩნდა და უკვე ამ გარემოებამ ვარდინერი მიახვედრა, რომ სერაბიტის დამწერლობა მარცვლოვანი კი არა, არამედ ანბანური უნდა ყოფილიყო. ეგვიპტურ-სემურ და სერაბიტის დამწერლობათა ასოების მოხაზულობათა შედარებითი შესწავლისაგან მანვე წარწერებში ხშირად ერთად ნახმარი ოთხი ასოს მნიშვნელობის გამოცნობა-წაკითხვაც შეძლო. მაგრამ სერაბიტის წარწერათა წაკითხვაში განსაკუთრებული დეაწლი გერმანელ ეგვიპტოლოგს

Sethe — სეთე-ს მიუძღვის, რომელმაც კიდევ სამი ასოს (გ, დ და თ-ს) მნიშვნელობაც გამოარკვია. ვითარცა ფინიკიური ანბანის სადაურობის გამო-სარკვევ დასაყრდენს, სერაბიტის წარწერათა ანბანს, ზემოდასახელებულთ ვარდა, არა ერთმა სხვა მეცნიერმაც მიაპყრო ყურადღება. მათგან უნდა Grimme, Reisler-ი და Ullman-ი იქნენ მოხსენებულნი. 1927 წ. ჰარ-ვარდის უნივერსიტეტის პროფესორებმა Lake-მ და Blake-მ ეს წარწერები ხელახლად ნახეს და მათი ახალი სურათები და გადმონაწერები ამერიკაში ჩაიტანეს. Romain-მა და Butin-მა 1928 წ. ყველა ამ წარწერათა სურათები, გადმონაწერები და გამოკვლევაც გამოაქვეყნეს, რომელშიც თითოეული ასოს მნიშვნელობაზე, წარწერათა თარიღსა და სერაბიტის დამწერლობის სადაურო-ბაზე არის მსჯელობა და წარწერათა ხელახალი წანაკითხი და განმარტება-თარგმანია მოყვანილი.

სერაბიტის წარწერებისა და ანბანის შეფასების დროს მეცნიერთა შო-რის სრული თანხმობა არ არის, მაგრამ მათი უაღრესი მნიშვნელობა ფინი-კიურ-სემურის ანბანის სადაურობის საკითხის გამოსარკვევად, უმრავლესობას უცდლობელ ქეშმარიტებად მიაჩნია.

სეთე ამ წარწერებს ვარდინერზე უფრო ძველად თელის და მათი დაწერილობის თარიღად დაახლოებით 1900 წ. მიაჩნია ძვ. წ. აღრიცხვით. თანაც ფიქრობს, რომ ეს ძეგლები ჰიქსოსებს უნდა ეკუთვნოდეთ. ამ უკანასკნელ ჰიპოთეზს ყველა არ იზიარებს და სხვები სემიანთ მიაკუთვნებენ, მაგრამ მის დათარიღებას R. Butin-იც ეთანხმება. მეცნიერთა უმრავლესობა თანახმაა აგრეთვე, რომ სერაბიტის ანბანი სემურ-ფინიკიური ანბანის წინამორბედი და განვითარების თითქმის დასაწყის ხანას წარმოადგენს. ამასთანავე სერაბი-ტის ანბანი ეგვიპტურ ჰიეროგლიფურს ანდა, უფრო სწორედ რომ ითქვას, ჰიერატულ დამწერლობას მიაგავს, სახელდობრ მის გამარტივებულ მოხაზუ-ლობას წარმოადგენს, მაგრამ უფრო მეტად იგი ფინიკიურ-სემურ დამწერ-ლობას შეემსგავსება და მისი მოხაზულობის უძველეს სახედ უნდა იქნეს მიჩ-ნეული. სერაბიტის დამწერლობა მხოლოდ ასოთა რიცხვის მხრით განსხვა-დება თვალსაჩინოდ, როგორც ეგვიპტურისა, ისევე სემური ანბანისაგან: თუ ეგვიპტურს 24 ნიშანი ჰქონდა და უძველეს სემურს 22, სერაბიტის წარწერებში 32 ნიშანია ნახმარი. მაგრამ მკვლევართა აზრით ზედმეტი 10 ნიშანი რომე-ლიმე ახალი ასოს გამომხატველი კი არ არის, არამედ 22 ასოიანი ანბანის ამა თუ იმ ნიშნის ან ვარიაციას (ლ, ძ, ჯ, ტ და სხვ.), ან ორი ასოს კომბი-ნაციას წარმოადგენს. მაშასადამე, არსებითად სერაბიტული დამწერლობაც სემურის მსგავსად 22 ნიშნიანი ანბანის მქონებელი გამოდის. ეგვიპტური ჰიეროგლიფურ-ჰიერატული დამწერლობა ხატოვანი ნიშნებისაგან შედგებო-და, რომელთაგან თითოეულს იმ საგნის სახელი ჰქონდა, რომლის მოხაზულო-ბასაც ყოველი მათგანი წარმოადგენდა. ეგვიპტური დამწერლობის ძეგლები პირველად მეოთხე ათასეული წლის შუა ხანაში ჩნდება. თავდაპირველად იგი აზრის ზოგადად დამსურათებელ-გამომხატველი ყოფილა, მაგრამ უკვე უძვე-ლეს ცნობილ ძეგლებში ეგვიპტურ დამწერლობას თავისი განვითარების ეს დასაწყისი საფეხური გაუღილი აქვს და თითოეული ხატოვანი ნიშანი ამა

თუ იმ საგნისა, თუ ცნების, ანუ სიტყვის აღმნიშვნელია. მოქმედებისა და ზმნების აღსანიშნავად მარჯვედ შერჩეული ხაზოვანი ნახატები იხმარებოდა. მაგ., ღარტყმის აღსანიშნავად ხელჯოხიანი ადამიანის ნახატს ხმარობდნენ; ფრენის ცნებისათვის კი—ფრთებ გაშლილი ფრინველის ნახატს; სიარულს წელს ქვეით ხაზოვანად გამოსახული ადამიანის ორი ვალაჯული ფეხი გამოხატავდა; ტირილს—ცრემლიანი თვალი და სხვა ამის მსგავსად.

ამ ხანაში ეგვიპტურ დამწერლობას დასახული მიზნის მისაღწევად სულ 500 ნიშანი ჰქონდა, მაგრამ ეგვიპტურმა ხატოვანმა დამწერლობამ ეს საფუხურიც განვლო ისე, რომ თანდათანობით ბგერითი, ანუ, უფრო ზედმიწევნით რომ ითქვას, თანხმოვანთა ანბანი გაჩნდა, რადგან ეგვიპტურში ისევე, როგორც შემდეგში სემიანთა დამწერლობაშიც, ხმოვნების აღნიშვნა საჭიროდ არ მიაჩნდათ, არამედ მხოლოდ თანხმოვნებსა წერდნენ ხოლმე. დამწერლობის ამ განვითარებას ეგვიპტელებმა ე. წ. აკროფონიის გზით მიაღწიეს. აკროფონია ეწოდება სიტყვათა აკროსტიხური წაკითხვის წესს, როდესაც კითხვის დროს სიტყვის მხოლოდ პირველი ბგერა ანუ ასო გამოითქმის ხოლმე. ამნაირად, ხატოვანი ნიშანი, რომელიც წინათ მთელ სიტყვას აღნიშნავდა ხოლმე, ეხლა უკვე ამ სიტყვის პირველი თანხმოვნის აღმნიშვნელად იქცა. ამ უუღონდესმა წარმატებამ წერა-კითხვა გააადვილა და წერა ადამიანს წინანდელზე გაცილებით უფრო ჩქარა შეაძლებინა. ხოლო ჩქარმა წერამ ბუნებრივად ნიშნების მოხაზულობის გამარტივებას შეუწყო ხელი. ასეთ გამარტივებულ ეგვიპტურ დამწერლობას ჰიერატული ეწოდება. პრაქტიკული ცხოვრების მოთხოვნილებამ ეგვიპტელები სწრაფ წერასაც მიაჩნია, რის შედეგადაც გაჩნდა ე. წ. დემოტური. ე. ი. სახალხო დამწერლობა, რომელიც კურსივს წარმოადგენდა და ძველი ნიშნების მოხაზულობისაგან მხოლოდ უმარტივესსა და მცირეს, თანაც ძალზე შეცვლილსა და ოდნავ მიმსგავსებულ ნაწილს-ღა შეიცავდა. დემოტური დამწერლობა ჩვენს წელთაღრიცხვამდე VII ს-ში გაჩნდა. ისევე როგორც სემური დამწერლობის წინამორბედის, სერაბიტის დამწერლობის ასოები ეგვიპტური დამწერლობის გამარტივებულ მოხაზულობას წარმოადგენენ, თვით ასოების სახელებიც სემურ ანბანში, როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა, ეგვიპტურის მსგავსად საგნების სახელებია: ალფ—ხარი, ბეტ—სახლი და სხვა. მაგრამ ამ სახელების მხოლოდ პირველი ბგერა გამოითქმის. ამნაირად, აქაც იგივე აკროფონიის პრინციპია, როგორიც ეგვიპტურ დამწერლობაში იყო და, მაშასადამე, ამ მხრივაც სემური ანბანი ეგვიპტური პრინციპის მიხედვით ყოფილა შედგენილი. ქრონოლოგიურადაც სერაბიტის დამწერლობის ეგვიპტურისაგან წარმომდინარეობის დებულებას არაფერი ელობება წინ. დამაფიქრებელია მხოლოდ ის გარემოება, რომ სემური ანბანის წინამორბედს, სერაბიტის დამწერლობასა და თვით სემური დამწერლობის უუძველეს ჯერეთ ცნობილ ძეგლს (შეშას ქ. წ. IX საუკ. წარწერას) ერთმანეთისაგან მთელი ათი საუკუნე აშორებს. მარტონის ფაქტი, რომ ტელ-ელ-ამარნას XIV საუკ. მრავალრიცხოვან ნაპოვართა შორის ანბანური სემური დამწერლობის არც ერთი ძეგლი არ არის აღმოჩენილი, მეცნიერთა შორის იმ რწმენას უწყვეტი დებულების თვისებას ანიჭებდა, რომ სემური ანბანური დამწერლობა იმ ხანაში ჯერ კიდევ არ არსებობდა

და მხოლოდ რამდენიმე საუკუნის შემდგომ არის გაჩენილი. სერაბიტის წარწერებმა ცხად-ყო, რომ სემურის წინამორბედი ანბანი XII—XIV სს-ზე რამდენიმე საუკუნით უწინარესაც არსებულა, მაგრამ მისი გავრცელების არეცა და ინტენსიუობაც, როგორც ჩანს, ხანგრძლივ მეტად მცირე ყოფილა და მხოლოდ IX ს-იდან მოყოლებული ქ. წ. ანბანური დამწერლობა ჯერ სემიანთა, ხოლო შემდეგ ბერძენთა შორისაც თანდათან გზას იკაფავს და ვრცელდება.

სემური დამწერლობა და ანბანი, როგორც აღნიშნული გვექონდა, დანარჩენ კულტურულ ერთა დამწერლობის მისაბამად მაგალითად იქცა და მათი ანბანის განვითარებას საფუძვლად დაედვა.

§ 2. სემურ-ფინიკიური ანბანის სხვა ერთა შორის გავრცელების მიმოხილვა. აქვ და სხვადასხვა ერთა ანბანების ნათესაობა

სემური ანბანი ორი მიმართულებით გავრცელდა, — აღმოსავლეთშიცა და დასავლეთშიც. აღმოსავლეთში ის უპირველესად თვით სემიანთა მოდგმის ერთა შორის განშტკიცდა: მოაბელთა, ფინიკიელთა, ებრაელთა, არამეელთა და არაბებს შორის. მაგრამ არა ერთმა სხვა მოდგმის ერებმაც, მაგ., არიელთა და თურქ-მონღოლთა და სხვა შთამომავლობის ერებმაც შეითვისეს. თვით სემიან ერთა დამწერლობას მეცნიერება ორ მთავარ ჯგუფად, — ჩრდილო-სემურად და სამხრეთ სემურად ყოფს. დამწერლობათა ჩრდილო-სემურ ჯგუფს საკუთრივ ფინიკიური ეკუთვნის (ძეგლები VIII საუკ. ქ. წ. მოყოლებული), სიდონური და კვიპრული კართაგენულითურთ, რომელთაგან უკანასკნელს პუნურიც ეწოდება (ძეგლები IV საუკ. ქ. წ.—IV საუკ. ქ. შ.), აგრეთვე ძველი ებრაული (ძეგლები VIII საუკ. ქ. წ.) სამარიტულითურთ და ძველი (ძეგლები VIII საუკ. ქ. წ.) და საშუალო არამეული პალმირულით (ძეგლები მე-9 წელი ქ. წ.—271 წ. ქ. შ.), ასურულით (ძეგლები I საუკ. ქ. შ. მოყოლებული), ნაბატევური (ძეგლები მე-9 წ. ქ. წ.—75 წ. ქ. შ.) და უკანასკნელისაგან წარმომდგარი არაბულითურთ (უძველესი ძეგლი 568 წ. ქ. შ.) მიეკუთვნება. სამხრეთ სემური ჯგუფი შემდეგ დამწერლობებს შეიცავს: საბაურს, ანუ ჰიმიარიტულს (VIII საუკ. ქ. წ.—V საუკ. ქ. შ.), საჭაურს, ტაშმუდენურს, რომელსაც პროტო-არაბულსაც უწოდებენ, და ლიჰჯანურს ისევე, როგორც საბაურისაგან წარმომდგარ ეთიოპურსაც (50 წ. ქ. წ. მოყოლებული). სემური დამწერლობიდან აღმოსავლეთსა და სამხრეთში თავიანთი ანბანი შემდეგმა სხვა მოდგმის ერებმა შეადგინეს. ფინიკიურისაგანაა წარმომდგარი ჩრდილოეთ აფრიკაში მობინადრე ლიბიელთა ლიბიური, ანუ ნუმიდური დამწერლობა ბერბერულითურთ, ბასკების მონათესავე ესპანეთის იბერთა იბერული და ტურდეტანული (200 წ. ქ. წ.) დამწერლობანი. აღმოსავლეთში ჩრდილო-სემური ანბანისაგან ინდოეთის დამწერლობანია წარმომდგარი, სახელდობრ: ე. წ. ბრაჰმის დამწერლობა (V საუკ. ქ. წ. მოყოლებული). ჰინდური დამწერლობანი გეოგრაფიული და პალეოგრაფიული ნიშნებისდა მიხედვით ორ მთავარ ჯგუფად — ჩრდილოეთისა და სამხრეთის დამწერლობათა ჯგუფებად —

იყოფა. ჩრდილოეთ ჯგუფს ე. წ. გუბტას დამწერლობა (VII საუკ. ქ. შ.) ეკუთვნის თოხარულითურთ (IV საუკ. ქ. შ.), ნაგარისა და დევა-ნაგარის (992 წ. ქ. შ. მოყოლებული) დამწერლობანიც, რომელთაგან უკანასკნელი ყველაზე უფრო მნიშვნელოვანი იყო, რადგან სანსკრიტული მწერლობა სწორედ ამ ანბანით იწერებოდა და თანამედროვე ინდური დამწერლობაც მისგან არის წარმომდგარი. ნაგარის ანბანისაგან ტიბეტური დამწერლობაც (VII საუკ. ქ. შ.) წარმოიშვა. ნაგარის მონათესავეა ბენგალური და ამ უკანასკნელისაგან წარმომდგარი არიზული და გუჯარატული ანბანებიც, რომელთა-ნაც ხინდური და მულტანური დამწერლობაა დაკავშირებული; ჩრდილო-ინდურ ჯგუფსვე მიეკუთვნება ის დამწერლობაც, რომლითაც პალის სახელით ცნობილი საშუალო საუკუნეების ინდური მდაბიო ენით დაწერილ ბუდისტურ თხზულებათა კომენტარიები იწერებოდა. პალის დამწერლობა მეზობელმა არა-ინდოელმა ვრებმაც შეითვისეს.

თვით არამეულთა დამწერლობაც მეზობელ და შორეულ ერთა შორის ფართოდ გავრცელდა ისე, რომ მისგან არა ერთი ახალი დამწერლობა გაჩნდა. ყველაზე ადვილი იყო, რასაკვირველია, მისი შეთვისება სპარსელებისათვის, რომელთაც ლურსმული დამწერლობის მივიწყების შემდგომ ე. წ. ფაჰლაური დამწერლობა შექმნეს. ეს ანბანი ე. წ. საშუალო სპარსული ენის დამწერლობაა, ესე იგი არშაკუნიათა (256 წ. ქ. წ.—226 წ. ქ. შ.) და სასანიანთა ბატონობის ხანაში (226—642 წწ. ქ. შ.). მაჰმადიანობის სპარსეთში გავრცელებამ და მასთან ერთად არაბული დამწერლობის შემოღებამ ფაჰლაურ ანბანს სპარსეთში ბოლო მოუღო, მაგრამ სამაგიეროდ თავიანთი სამშობლოდან ინდოეთში გახიზნულმა სპარსელმა ცეცხლთაყვანისმცემლებმა, რომელნიც ფარს-ის სახელით არიან იქ ცნობილნი, ფაჰლაური ანბანი შემდეგშიაც შეინარჩუნეს. ეს დამწერლობა, რომლის უძველესი ნიმუშები არშაკუნიათა ფულებზე და სასანიანთა პირველი ორი მეფის—არდაშირისა და შაბურის წარწერებზეა დაცული, შუამდინარეთსა და ეგვიპტეში V—II სს. ქ. წ. გავრცელებული არამეული დამწერლობისაგან არის წარმომდგარი. არამეული დამწერლობისაგანვე, მაგრამ თითქოს ფაჰლაურის გავლენით, უნდა იყოს ციმბირში გავრცელებული ძველი თურქული, ე. წ. ორხონული და გენისკაური დამწერლობანიც, რომელთა არსებობა მეტად ხანმოკლე იყო. პირველად VI საუკ. ქ. შ. შუა წლებშია იგი გაჩენილი და VIII საუკ. დამლევს უკვე მოსპობილა ისე, რომ ორხონის 784 წ. წარწერა ამ დამწერლობის უკანასკნელ ძეგლად ითვლება. არამეული, სახელდობრ ასურული ეხტრანგელოზი და ნესტორიანული დამწერლობის გავრცელებაა ე. წ. მანიქეური დამწერლობაც, რომლითაც მანის 276 წ. სიკვდილის შემდგომ სპარსეთიდან აღმოს. თურქისტანში გაქცეულ-გადასახლებულ მანიქეველთ (V—VI სს. ქ. შ.) საშუალო სპარსულად ან აღმოს. თურქულად უწერიათ.

არამეული ანბანიდან უნდა იყოს აგრეთვე სოგდური დამწერლობაც, რომელიც აღმოსავლეთ თურქისტანში მცხოვრებ ერანელთ ჰქონიათ. IX ს. მოყოლებული მათ ამ დამწერლობით თავიანთი ბუდდისტური და ქრისტიანული ძეგლები უწერიათ. სოგდური დამწერლობისაგან უიღურთა ანბანია

გაჩენილი, რომელსაც თურქთა ყველაზე ნიჭიერი და კულტურული ტომი უიღურები ხმარობდნენ. ამ დამწერლობის გავლენა იმდენად დიდი იყო, რომ მონღოლთა ყაენს ჩინგიზ-ხანს მდივან-მწიგნობრებად მხოლოდ უიღურები ჰყავდა, ყველა საბუთებსაც ისინი უწერდნენ და ყაენის განკარგულებით მონღოლთა ყველა ბატონიშვილებს წერა-კითხვასაც ისინივე ასწავლიდნენ. უიღურთა დამწერლობისაგანვე შეადგინა XIV საუკ. ქ. შ. მონღოლური ენისათვის ცორჯი ოსირ-მა გალიკის დამწერლობად სახელდებული ანბანი, რომელსაც დანაკლისი ასოები ტიბეტური ანბანიდან დაუმატა. თანამედროვე მონღოლური დამწერლობა სწორედ მის განვითარებას წარმოადგენს ისევე, როგორც უალმუნური მხოლოდ მონღოლურის განშტოებაა. მონღოლური დამწერლობის დამახასიათებელ თავისებურებას ის წარმოადგენს, რომ სტრიქონები იქ მარცხნიდან იწყება და მარჯვნივ მიიპართება, მაგრამ ყოველი სტრიქონი გასწვრივ კი არა, არამედ დასწვრივ, ე. ი. ზევიდან ქვეითკენ იწერება. ასეთ-სავე წესს მანჯურული დამწერლობაც მისდევს, რომელიც ტუნლუზთა შთამომავლობის ამ ერისათვის მანჯურთა დინასტიის ხელმწიფემ 1599 წ. ორ მეცნიერს შეადგენინა. ეს ანბანი XVIII საუკ. შეესებულ-შესწორებულ იქნა.

დასავლეთში სემური ანბანი ყველაზე უწინარეს ბერძნებმა შეითვისეს, რომელთაც უძველეს ხანაში არამცთუ 22 ასოს მოხაზულობა დაიცვეს, არამედ მათ სახელებაც უმეტესად ძველი სემურივე დასტოვეს. ბერძნული დამწერლობის უძველესი წარწერა, რომლის დათარიღებაც შესაძლებელია, VII საუკ. შუა წლებს ეკუთვნის, ხოლო თვით დამწერლობის გაჩენის ხანა ზოგს, მაგ. ლარფელდს უფრო ადრე ეგულება და XI საუკ. მიაჩნია ქ. წ., ზოგი კი, მაგ. გარდტჰაუზენი ასეთ აზრს გადაჭარბებულად თვლის და თარიღად IX საუკ. დებს.

ბერძნული ენისათვის 22 სემური თანხმოვანი ასო საკმარისი არ იყო, ამიტომ სხვებივით მათაც თავიანთი ბგერებისათვის განსაკუთრებული ასოების შექმნა მოუხდათ.

ბერძნებმა ანბანი ასეთი ზედმეტი ასოებით თანდათანობით შეავსეს, მაგრამ VIII საუკ. შუა წლებში ლარფელდს მათი ანბანი უკვე დამთავრებულად მიაჩნია. სრული ბერძნული ანბანი 27 ასოს შეიცავს. მხოლოდ გარკვეული ხანიდან, დაახლოებით ქ. წ. IV ს-დან მოყოლებული ჩნდება ზოგადი, ყველა ბერძენთათვის საერთო ანბანი; მანამდის კი ბერძნული ანბანი სამ მთავარ ჯგუფად იყოფოდა: 1. სამხ. არქიპელაგის დორიული კუნძულების ანბანად, 2. აღმ.-ბერძნ. ანბანებად და 3. დასავლურ-ბერძნ. ანბანებად. ძველი საბერძნეთის კულტურის ძლიერი გავლენის წყალობით ბერძნ. ანბანი მთელ დასავ. ევროპაში გავრცელდა, ხოლო ნაწილობრივ და გარკვეული ხანიდან თვით მახლობელ აღმოსავლეთს, სპარსეთშიც, და ჩრდილო აფრიკაშიც კი. მცირე აზიაში ბერძ. ანბანი შეთვისებული ჰქონიათ ფრიგიელებს (VI ს. ქ. წ.). ლჯიელებს (წარწერები V და IV სს. ქ. წ.) კარიელებს (წარწ. VII საუკ. მეორე ნახ. ქ. წ.) და ლჯდიელებსა და კაპადოკიელებს, რომელთაგან ოთხი უკანასკნელი ინდოევროპულ ერთა მოდგმას არ ეკუთვნოდა.

კოპტური დამწერლობაც, რომელსაც კოპტებად სახელდებულნი ძველ ეგვიპტელთა შთამომავალნი ქრისტიანი ეგვიპტელები ხმარობდნენ, ბერძნული ანბანისგანვე არის შედგენილი. ალექსანდრე მაკედონელისაგან ეგვიპტის დაპყრობის წყალობით ბერძნული ენა და დამწერლობა ისე გავრცელდა, რომ ადგილობრივი ეგვიპტური ენა დაიწარა და ხალხმა ეგვიპტური ანბანიც მიივიწყა. ამიტომ, როდესაც ეგვიპტეში ქრისტიანობამ მოიკიდა ფეხი და ქრისტიანობასთან ერთად მღვდელმსახურებამ კოპტური ენა კვლავ აღადგინა, ქრისტიანული კოპტური მწერლობისათვის უკვე ეგვიპტური ანბანი კი არა, არამედ მტკიცედ გაბატონებული ბერძნული ანბანი იქნა გამოყენებული. II — III სს. ქ. შ. ამ კოპტური ანბანით დაწერილი ძეგლები უკვე ჩნდება. კოპტურ მწერლობას მხოლოდ არაბული ენის IX ს-დან შემოქრილმა გავლენამ და შემდეგ სრულიადმა გაბატონებამ მოუღო თანდათან ბოლო.

საგულისხმოა, რომ ბერძნული დამწერლობის გავლენამ ევროპის ჩრდილოეთ ნაწილამდისაც კი მიაღწია. მაგ. ბერძნული ანბანისაგან არის წარმომდგარი გუთური დამწერლობაც, რომლის ანბანიც დას. გუთების ეპისკოპოსმა ვულფილამ (318—388) შეადგინა. 27 ასოდან 19 ბერძნულია და მხოლოდ 5 ასოა ლათინურიდან აღებული.

უმთავრესად ბერძნული ანბანისაგან არის ჩრდილოეთ ევროპაში III—VIII სს. ძეგლებზე დაცული ე. წ. რუნული დამწერლობის ანბანიც წარმომდგარი. მაგრამ უძველესი ხელნაწერები, რომლებიც კი რუნული ანბანით არის დაწერილი XII საუკ. (შონური პროვინციის კანონები) და 1328 წ. (ე. წ. Fasti Danici) მიეკუთვნება. თუმცა რუნული ანბანი უმთავრესად სკანდინავიანორვეგიას, დანიასა და ჩრდ. გერმანიაში უხმარიათ, მაგრამ ამ დამწერლობის თითო-ორი ძეგლი ბრიტანიაში, ვოლინიაში და ბუქარესტშიც არის ნაპოვნი. რუნული ანბანის 15 ასო უცილობლად ბერძნულიდან, 5 შესაძლებელია ბერძნულიდანვე ან და ლათინურიდან იყოს და 4 ლათინურიდან არის ნასესხები. ინგლისში გავრცელებული რუნები სკანდინავიასა და გერმანიაში გავრცელებული რუნებისაგან ზოგი თვისებით განსხვავდება. განსხვავებანი ანგლო-საქსონურ ბგერათა თავისებურების გამოსახატავად ყოფილა გამოყენებული. აქაური რუნული ანბანის თავისებურებათა გამო ინგლისში გავრცელებულ რუნებს ანგლო-საქსური რუნული ანბანი ეწოდება.

დასასრულ, ბერძნულის IX—X სს. ნუსხური დამწერლობისაგან არის წარმომდგარი ძველი ბულგარული, ანუ ძველი საეკლესიო სლავური ენისათვის შედგენილი ე. წ. გლაგოლიცური ანბანი, რომლის ორი მთავარი სახეობა არსებობს. ერთი მრგვლოვანი სახეობაა და ბულგარული გლაგოლიცა ეწოდება, მეორე კიდე კუთხოვანი სახეობაა და ილლურიული ანუ კროატული გლაგოლიცა ჰქვია. გლაგოლიცას პირველ შემდგენელად სლავთა გამაქრისტიანებელი კირილე ითვლება. რამდენიმე საუკუნის შემდგომ გლაგოლიცის ანბანი და დამწერლობა მოისპო და მის მაგიერ ე. წ. კირილლური ანბანი გავრცელდა და გაბატონდა. ბერძნულის იმავე საუკუნეების დამწერლობიდან კირილლური ანბანიც მომდინარეობს, რომლისგანაც თანამედროვე სერბული, ბულგარული, უკრაინული და რუსული დამწერლობაა წარმომდგარი.

ამ ანბანს კვირლულური დამწერლობა შეცდომით ეწოდება, რადგან კვირლულეს ეს დამწერლობა კი არა, არამედ გლაგოლიცა შეუდგენია.

გაცილებით უფრო მეტი და ფართო მნიშვნელობა ჰქონდა ბერძნული ანბანის დასავლეთის მიმართულებით გავრცელებას.

ბერძნული ანბანის შეთვისებით იქ გაჩენილია ლათინური დამწერლობაც, რომლის უძველესი ძეგლები ქ. წ. 600 წ-იდან არის ცნობილი. მაგრამ სანამ იტალიაში რომის პოლიტიკური ჰეგემონია და ბატონობა დამყარდებოდა, იქ სხვა ერთა დამწერლობაც არსებობდა, მაგ. ვენეტური, სონდროსის, საბელ-ლური, მესსაპური, ეთრუსკული, ოსკური და ფალისკური ანბანები. ამითგან უფრო საყურადღებო სამი უკანასკნელი დამწერლობაა. ფალისკური ანბანიც ისევე, როგორც თვით ენაც ლათინურთან მჭიდროდ იყო დაკავშირებული და მხოლოდ მისი a, f, z და t ნიშნების მოხაზულობა განსხვავდება ლათინურისაგან. ეთრუსკები ხმელთაშუა ზღვის აღმ. კუნძულებისა და სანაპიროების ბერძენთა უწინარესი უძველესი მოსახლეობის არა-ინდოევროპული შთამომავლობის მოსახლეობის მონათესავე ერაღ არიან მიჩნეულნი. კუნძულ ლემნოსზე ნაპოვნია ქ. წ. VII საუკ. მეორე ნახევრის იონური ანბანით დაწერილი ერთი ეთრუსკულის მსგავსი ენით წარწერა, ხოლო იტალიაში კი ეთრუსკული წარწერები მრავლად არის დაცული, მაგრამ სამწუხაროდ ყველა მოკლებია. ეთრუსკების ენის აგებულების თავისებურებისა და ორენოვანი გრძელი წარწერების უქონლობა მეცნიერებას საშუალებას არ აძლევს მათი რასული და ენოვანი ვინაობა დანამდვილებით გამოარკვიოს.

უმბრული ანბანი ეთრუსკულს ენათესავება, მხოლოდ იქ 4 განსხვავებული ნიშანიც არსებობს. იუვეიუმის 7 ლითონის ტაბულაზე უმბრულად და ლათინურად დაწერილი მოზრდილი სარწმუნოებრივი ტექსტის წყალობით უმბრული ნიშნების ბგერითი შესატყვისობა კარგად ირკვევა. ოსკური ანბანის გათვალისწინებას კი აგონენს შეწირულების წიგნი და ნოლა და აბელას ტაძრებს შორის დადებული ხელშეკრულება აადვილებს.

რომაელების პოლიტიკურმა და კულტურულმა ჰეგემონიამა და გაბატონებამ იტალიაში მოსპო ყველა სხვა დამწერლობა და საერთო ანბანად ლათინური დაამყარა. რომის სახელმწიფოს გავლენამ და საზღვრების გაფართოებამ დასავლეთ ევროპაში თანდათანობით ყველგან ლათინური ანბანის შეთვისებასა და გაბატონებას შეუწყო ხელი. ამას ზედ ქრისტიანობის გამარჯვება და ქრისტიანული ეკლესიის დაარსებაც დაერთო. რაკი დას. ევროპაში ამ სარწმუნოების მქადაგებლობა რომიდან მომდინარეობდა და დას. ევროპის ეკლესიამ საღვმდელმსახურო და დამწერლობო ენად ლათინური აღიარა, ამის წყალობითაც დას. ევროპის ყველა ერთა შორის ლათინური ანბანი გაბატონდა.

მართალია, თემობრივმა თუ ტომობრივმა სხვაობამ აქაც იჩინა თავი და არსებობდა ლანგობარდული დამწერლობა იტალიაში, ვესტგოთური ესპანეთში, მეროვინგული საფრანგეთსა, ირლანდული ირლანდიასა და ანგლო-საქსური ბრიტანეთში, მაგრამ ყველა ეს დამწერლობა მხოლოდ და მხოლოდ ლათინურისაგან არის წარმომდგარი.

ზემომოყვანილი მიმოხილვიდან ჩანს, რომ შორეულ აღმოსავლეთის ერთა, ჩინელებსა და იაპონელებს, ისევე, როგორც ამერიკის წითელკანიან ძველ კულტურულ ერებს გარდა, ყველგან, სადაც კი ცოტა თუ ბევრად დაწინაურებული მოქალაქეობრიობა იყო, უძველესი სემურისაგან წარმომდგარი ანბანური დამწერლობა გავრცელდა და გაბატონდა.

§ 3. უძველესი ანბანის სხვადასხვა შემთვისებად ერთგან თავთავიანთი ანბანის თანხმომოვანისათვის დაგაგებითი ასოების შექმნა

უძველესი სემური, ე. წ. მოაბური, ანდა ფინიკიური ანბანი თავისი 22 ნიშნითურთ სხვა მონათესავე ენებისათვისაც კი საკმარისი არ აღმოჩნდა, რადგან მოაბურ-ფინიკიური ენა თავის თანხმომოვანთა შედგენილობით სხვა ენებთან შედარებით ღარიბი იყო. მით უმეტეს ასოთა ეს რიცხვი იმ უცხო ენათათვის არ იქნებოდა სამყოფი, რომელთაც თანხმომოვანი [ბგერები] მრავლად გააჩნდა. ამიტომ უძველესი სემური ანბანის სხვა ერთა მიერ შეთვისების დროს, უპირველესად თანხმომოვანთა გამოსახატავად, საკმაო ნიშნების უქონლობა უნდა ყოფილიყო და იყო კიდევაც საგრძნობი. ამ გარემოებამ თანხმომოვანებით ძლიერი ანდა სემურისაგან საგრძნობლად განსხვავებული თანხმომოვანების შექმნისათვის დამატებითი ნიშნების შექმნა აუცილებელი გახდა. კულტურისა და ანბანის ისტორიის თვალსაზრისით საგულისხმოა, თუ როგორღა ერთა ამ პრობლემას როგორ მოუარა.

უძველესი სემური ანბანის ბგერითი შედგენილობა უკვე ძველ ხანაში საკმარისი არ აღმოჩნდა თვით სემიანთა მოღვაძის ძველი ენებისათვისაც. ამის გამო ამ ერთა დამწერლობას ზედმეტი თანხმომოვანებისთვის ზედმეტი ასოების შექმნა მოუხდა. მაგ. საბაურს ანუ ჰიმიარიტულ ანბანში ექვსი ახალი ნიშანი იქნა შეტანილი და ასოთა საერთო რიცხვმა 28-მდე მიაღწია. ამდენივე საფაურ ანბანსაც დაერთო, ლიპიანურს კიდევ 4 და ტაშმუდენურს 5 ასო.

აბაშურს, ანუ ეთიოპურ ანბანს სულ 26 ასო აქვს, ე. ი. საბაურთან შედარებით ორით ნაკლები და ძველ სემურზე 4-ით მეტი.

სემიანთაგან ყველაზე მრავალრიცხოვან ერს, არაბებსაც, თავიანთი ენის ბგერათა გამოსახვისათვის უძველესი არამეული 22 ასოიანი ანბანი საკმარისი არ აღმოაჩნდა, რადგან მას 28 თანხმომოვანი გააჩნდა. ამიტომ ზედმეტი 6 თანხმომოვანისათვის დამატებითი ნიშნები დასჭირდა. ამ დამატებითი ასოების შესაქმნელად არაბულმა დამწერლობამ თავისებურ საშუალებას მიჰმართა; სახელდობრ, მონათესავე თანხმომოვანის არსებული ასო ახალი ბგერის გამოსახატავად იქნა გამოყენებული, მაგრამ, მისგან განსარჩევად, ძველ ასოს ზოგს ზევით, ზოგს კიდევ ქვევით ერთი ან ორი, ან და სამი წერტილი დაერთო. მაგ. შ-ს აღსანიშნავად ს ასო 𐤑 იქნა აღებული, მაგრამ ზემოდან მას სამი წერტილი დაუსვეს და წარმოდგა შ—س. ამნაირადვე ლ-ს გამოსახატავად ჯან-ის ასო 𐤌 იქნა გამოყენებული, მხოლოდ ზედ ერთი წერტილი დაერთო და 𐤍 წარმოდგა. შემდეგ 𐤎 თანხმომოვანის გამოსახატავად 𐤏-ს შესატყვისი ასო (𐤏ა) 𐤏 აუღიათ და მისგან განსარჩევად ზემოდან წერტილი დაუსვამთ 𐤏. ასე მოიქცნენ სხვა

შემთხვევებშიც, როდესაც ახალი ასოს შესაქმნელად ე. წ. დიაკრიტიკული წერტილები, ე. ი. განსარჩევადი წერტილები უხმარიათ.

რაკი სწრაფი და გადაბმული წესის წყალობით ზოგიერთი ასოები, მაგ., ბ პ, თ პ და ნ კ ისევე, როგორც ჭ უ და კაჭ უ ერთმანეთს ისე დაეშვავს-ნენ, რომ მათი გარჩევა შეუძლებელი შეიქნა, ამიტომ მათ განსარჩევადაც დაწერტილების სისტემა იქნა გამოყენებული და ამნაირად ბ ასოს პ-ქვევიდან ერთი წერტილი, ნ-ს ზევიდან ერთი წერტილივე ა, თ-ს ზევიდან ორი წერტილი უ დაესვა. ჭ ასოს კაფ-ისაგან განსასხვავებლად ზევიდან პირველს ერთი ა და მეორეს კიდევ ორი უ წერტილი დაემატა. რ-ს ზ-საგან ; განსარჩევად უკანასკნელს წერტილი დაურთეს. მაგრამ არაბულ-კუფურ დამწერლობაში ზემოაღნიშნულ ასოებს განსარჩევადი წერტილები არ ჰქონდა ისევე, როგორც ძველ სემურსა და მისგან წარმომდგარ სხვა სემურ ანბანებსაც ასურულს გარდა, სადაც დ და რ-ს განსასხვავებლად პირველს ქვევიდან, მეორეს კი ზევიდან ჰქონდა წერტილი დასმული, ასოების ასეთი ნიშნები არ გააჩნდათ. მართალია, ნესხი-დ სახელდებულს VII საუკ. ქ. შ. დამწერლობაში ეგვიპტეში აღმოჩენილ ქილზე, ანუ პაპირუსებზე, არაბულ ასოებს განსარჩევადი წერტილები უკვე აქვს და ამის გამო კუფური და ნესხის დამწერლობანი ქრონოლოგიურად ერთი და იმავე, ხანისანი არიან, მაგრამ, რაკი უძველეს სემურსა და არამეულში ისევე როგორც არაბულის წინამორბედ ნაბატევეურში ასოებისათვის ასეთი წერტილების ხმარება მიღებული არ იყო, ამიტომ ასოთა უგანსარჩევად-წერტილო დაწერილობა კუფურში, სათუქრებელია, ნესხისაზე არაბული დამწერლობის უფრო ძველი ტრადიციის დამცველი უნდა იყოს. თუ იმ გარემოებასაც გავითვალისწინებთ, რომ დაწერტილების სისტემა, როგორც თანხმოდანთა განსარჩევად ორ ზემოაღნიშნულ შემთხვევაში (დ და რ-სთვის) და შემდეგ ხმოვნების გამოსახატავად ასურულს ჰქონდა პირველად წესად შემოღებული, ამიტომ, შესაძლებელია, განსარჩევადი წერტილების ხმარებაც არაბულ ნესხის დამწერლობაში ასურთა მაგალითით იყოს შთაგონებული.

სპარსელებმა რომ გამაჰმადიანების შემდგომ არაბული ანბანი შეითვისეს, მათ თავიანთი ოთხი თანხმოდანისათვის ფ, ჩ, ე და გ-სთვის, რომელთათვის არაბულ ანბანში ნიშნები არ მზიპოვებოდა, კიდევ 4 ასო დაუმატეს. ამ ბგერებისათვის ნიშნების შედგენის დროს იმავე პრინციპით იხელმძღვანელეს, როგორც თავის დროზე არაბებს უხელმძღვანელებიათ, სახელდობრ ამ თანხმოდანისათვის ასოები განსარჩევადი წერტილების დართვით შეუდგენიათ. ამაზე მუშაობის დროს მათ მონათესავე თანხმოდანის ნიშანი გამოუყენებიათ, მაგ. პ ბ—ასოსთვის ქვემოდან ერთის მაგიერ სამი წერტილი დაუსვათ და ფ ბგერისათვის ასო პ შეუქმნიათ, ჩ-ს გამოსახატავად ჯ-ს ჯ ნიშნისათვისაც სამი წერტილი მოუწერიათ ჯ, ე თანხმოდანის ასოდ ზ-ს ; ზემოდან სამი წერტილით შემკული ნიშანი ; გამოუყენებიათ. დასასრულ, გ ბგერის ნიშნის საფუძვლად არაბული ქ-ს ნიშანი კ აუღიათ, მაგრამ, წერტილის დამატების მაგიერ, ამ ასოს ზემო კიდურისათვის პარალელური ხაზი დაურთავთ კ. ამგვარად ცხადი ხდება, რომ სპარსული დანართი ასოების შესაქმნელად ნიშნების შერჩევა ბგერითს ნათესაობაზე, ე. ი. ერთგვარ ენათამცოდნეობის პრინ-

ციხე ყოფილა დამყარებული. არაბული რიცხვ-ნიშნების ანბანის ნწერი სპარსელებსაც ჰქონდათ შეთვისებული. ცნობილია, რომ არაბული დამწერლობა და ანბანი მაჰმადიანობის გავრცელებასთან ერთად ბევრ სხვადასხვა მოდგმის ერთა შორის დაკანონდა, მათ შორის თურქებსა და თვით ჩვენ ჩრდილო მუზობლებს ჩერქეზებს, ყაბარდოელებს, ჩაჩნებს, ლუნძებსა და ლეკებს; ისევე როგორც დაღესტნის სხვა ტომებს შორისაც გავრცელდა. ჩრდილოკავკასიელთა ენების ბგერითი სიუხვე და თავისებურება, რა თქმა უნდა, მარტო არაბული ანბანით ვერას გზით ვერ გამოიხატებოდა. მაგრამ აქაც ასეთი თანხმოვნებისათვის დანატებითი ნიშნები იყო შექმნილი. ამჟამად თურქებსაც, კავშირშიცა და ოსმალეთშიც, და ჩრდილოკავკასიელ ერებსა და ტომებსაც დანატებითი ნიშნებით შევსებული ლათინური ანბანი აქვთ მიღებული.

ახლა, რომ ევროპისა და ნაწილობრივ კულტურულად მისგან დამოკიდებულ ჩრდილოეთ აფრიკის ერთა ანბანების განხილვას შევუდგეთ, ფინიკიური 22 თანხმოვნიანი ნიშნის მქონებული ანბანი არც ბერძნული ბგერითი შედგენილობისათვის გამოდგა საკმარისი: მას ბერძნული ფ, ქ და ფხ თანხმოვნებისათვის ასოები არ გააჩნდა. უძველეს ხანაში ბერძნები ამ თანხმოვნების გამოსახატავად ორ-ორ ასოს კჰ-ს, კჰ-ს და ჰს-ს—ხმარობდნენ და მხოლოდ შემდეგში თითოეული მათგანისათვის ცალ-ცალკე ასო შეიქმნა ისევე, როგორც მოკლე და გრძელი ო ხმოვნისათვისაც. ბერძნულისაგან წარმომდგარ ანბანებს ამის წყალობით ზემოდასახელებული თანხმოვნებისათვის თუ მათაც ასეთი ბგერები გააჩნდათ, გამოყენება შეეძლოთ. მაგრამ არა ერთს იმ ენათაგანს, რომელთაც ბერძნული დამწერლობა შეითვისეს და გამოიყენეს, ბერძნულზე გაცილებით უფრო მეტი ან და არსებითად განსხვავებული თანხმოვნები ჰქონდათ და ამ ბგერებისათვის ასოების შექმნა მოუხდათ. კობტურსაც ბერძნულიდან გადმოღებული 23 ასოს გარდა, დანარჩენი 7 ნამდვილი კობტური ბგერის გამოსახატავად ნიშნების აღება ამ დროისათვის მიტოვებული ძველი ეგვიპტური ანბანიდან დასჭირდათ. ამის წყალობით მთლიანად და რიცხვნიშნებიანად კობტური ანბანი სულ 32 ასოს შეიცავს.

ბერძნული და ლათინური ენების ნათესაობის წყალობით, ლათინურს თავისი ბგერების გამოსახატავად ბერძნული ანბანი კარგად გამოადგა და მხოლოდ სამიოდე ბგერისათვის მას განსაკუთრებული ასოს შემოღება დასჭირდა. ამას გარდა, რაკი ბერძნულის თ, ფ და ქ-ს მსგავსი ასპირატები და ძ-ეტა ლათინურს არ გააჩნდა, ამიტომ მათი ხმარება არ ესაჭიროებოდათ. ამის გამო მათთვის ლათინურს ასოები არც მოეპოვება, ხოლო ოოდესაც ასეთ ბერძნულ ბგერიანი ნასესხები სიტყვების, ან და საკუთარი სახელების წერა უხდებოდათ, მაშინ ამ თანხმოვნების აღსანიშნავად ორ-ორ ასოს წერდნენ ხოლმე: th, ph და eh. ამნაირად, ლათინური ანბანიდან თ, ფ, ქ და ძ ასოები თავისდათავად უნდა გამქრალიყო და დამწერლობითს ანბანში არც მოიპოვებოდა. რომაელებმა ეს ასოები, მხოლოდ რიცხვ-ნიშნების ანბანში შეინარჩუნეს, მაგრამ გრაფიკულად გადააკეთეს.

ლათინური ანბანისა და დამწერლობის თავისებურებას f და v ასოების აღვილმონაცვლება და c და g ასოების რიგობითი მდებარეობა წარმოადგენს. ბერძნების ანბანში სემურის მსგავსად მესამე აღვილი g—ასოს ეკავა. უძვე-

ლეს ხანაში *e* ასო ლათინურ დამწერლობაშიც *g*-საც და *q*-საც გამოხატავდა, მაგრამ შემდეგში, ქ. წ. 298 წ. უწინარეს, *e* ასოს ქვევიდან, პატარა განმასხვავებელი ხაზი დაერთო და ამნაირად *e* ახალ, უკვე მხოლოდ *g*-ს აღმნიშვნელ ასოდ იქცა, ხოლო *e*-ს კბერის მნიშვნელობა დაეკისრა. მაგრამ მერმე, *a* და *i*-ს შემდგომ, იგი *u* ბგერადაც გამოითქმოდა. რაკი *e*-ს კ ბგერის მნიშვნელობა მიენიჭა, ამიტომ სემურ-ბერძნული ანბანის *k* კ-ს გამომხატველი მე-11 ასო ზედმეტი აღმოჩნდა და ლათინური ანბანიდან გაქრა კიდევაც. *e* კ ასოს ანბანში სემურ-ბერძნული ანბანის *g* ასოს ადგილი შერჩა და მესამე ასოდ იქნა დატოვებული, ხოლო *g* *g* ასოს *d*-ეტასა და *t*-ეტა ასოების ლათინური ანბანიდან გამოვარდნით განთავისუფლებული ადგილი მიეკუთვნა. კ ბგერის გამოსახატავად უძველეს ხანაში ლათინურ დამწერლობაში ბერძნული ანბანის დიგამმის *F* *g* ასო იყო გამოყენებული, მხოლოდ *z* ასოს დართვით *g* *FH*. შემდეგში *z* ასო ჩამოსცილდა და *z*-სათვის მარტო პირველი, დიგამმისაგან წარმომდგარი, ნიშანი *F*, *f*-ლა დარჩა. ამ ასოს ლათინურ ანბანში დიგამმის, *g* ასოს ადგილი შერჩა, *v*—*g* ასო კი ანბანის ბოლოში, *t*—*u*-ს შემდგომ, იქნა მოთავსებული. ამნაირად ჩამოინაკვთა ლათინური ანბანი და მისი მწკრივი, რომელიც შემდეგ დას. ევროპის თითქმის ყველა ერთა დამწერლობის ანბანების მწკრივად იქცა.

როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ბერძნულისაგან წარმომდგარ რუნულ ანბანს 15 — 20 ასომდე ბერძნულიდან, ხოლო 5—9 ასომდე ლათინურიდან ჰქონდა შეთვისებული. მხოლოდ ანგლო-საქსური რუნების 28 ნიშნიან ანბანშია კიდევ ზედმეტი 8 ასო. საგულისხმოა, რომ რუნულ ერთგვარ დანწერლობასაც ახალ ასოთა შესაქმნელად მონათესავე ბგერის ასო აქვს აღებული, რომელსაც განსასხვავებლად ერთი, ან ორი წერტილი, მაგრამ ხაზს ზევით, ანდა ქვევით კი არა, არამედ შიგ ასოს წიაღში აქვს მიმატებული. ასეთ რუნულ დამწერლობას წერტილიანი რუნები ეწოდება.

ბერძნულისაგან წარმომდგარი ძველი ბულგარული ანუ სლავური ანბანისათვისაც ბერძნული ასოები სრულებით საკმარისი არ იყო, რადგან მას 17 თავისებური ბგერა, მაგ.: *ѡ*, *ѣ*, *ѥ*, *Ѧ* და სხვა მოეპოვებოდა, რომლის მსგავსი არც ბერძნულსა და არც სხვა ენებს არ ჰქონდათ. ამიტომ გლაგოლიცას დამწერლობას 17 ზედმეტი ასო დასჭირდა.

ეს, სლავური ბგერების გამოსახატავად დანართი ასოები, რამდენივე ერთად ნახმარი, ბერძნული ასოს თხზული დაწერილობისაგან არის წარმომდგარი, მაგ. *Ѧ* = *Ѧ* + *Ѧ* ნიშნისაგან *ѦѦ* = *Ѧ* + *Ѧ* ნიშნისაგან, *ѦѦ*, *ѦѦ* ორი სს ნიშნისაგან, *ѦѦ*, *ѦѦ*—*ѦѦ* + *Ѧ*, ე. ი. ორი სს ნიშნისაგან და სხვაც ამნაირადვე.

სხვადასხვა დამწერლობაში მეტი ბგერებისათვის საგანგებო ასოების შექმნა-გაჩენის ზემომოყვანილი მიმოხილვა ადამიანს დაარწმუნებს, რომ კაცობრიობას ამ მიზნის მისაღწევად სულ ოთხი სისტემა შეუქმნია:

1. ზოგიერთ ერთა ანბანში (მაგ. ბერძენთა, რომაელთა, სლავთა და სხვა) ასეთი თანხმოვნების აღნიშვნა ორი, ან სამი ასოს ერთად დაწერით უცდიათ და მათი გრაფიკულად ერთ ნიშნად ქცევით ახალი ასოები გაჩენილა.

2. ზოგიერთ ერებს ასეთი ბგერების გამოსახატავად ასოები შეზღუდულ ერთა ანდა ძველი ისეთი დამწერლობიდან გადმოუღლიათ, სადაც ამის შესატყვისი ასოები უკვე არსებობდა (მაგ. რუნულში, კირილლურსა, კომპტურში და სხვა).

3. ზოგიერთ დამწერლობაში არსებული ასოების მოხაზულობის ნაწილობრივი შეცვლით შექმნეს ახალი ასოები და ასეთ შემთხვევებში განმასხვავებლად ხაზი იყო ნახმარი.

4. დასასრულ, ამავე მიზნით ზოგ ანბანში (მაგ. არაბულს, სპარსულს, ასურულსა და რუნულში) წერტილები იყო გამოყენებული. დაწერტილების სისტემა ან ხაზს ზევითს ან ხაზს ქვეითს, ან ხაზს ზევითაცა და ხაზს ქვეითაც, ანდა შეწიალებული, წერტილების დართვას რჩებოდა. ამასთანავე განსარჩევადი წერტილები ზოგ ერს, მაგ. არაბებს, სხვადასხვა ბუნების, მაგრამ გრაფიკულად ერთმანეთზე დამსგავსებულ ასოებზე დაუსხამთ, ზოგს კი, მაგ. სპარსელებს, და წერტილიან რუნულ ანბანში, ახალი ასოების შექმნის დროს დასაწერტილებელ ასოდ მონათესავე ბგერის ნიშანი აურჩევიათ. ზოგ დამწერლობაში ორი შემოდასახელებული სისტემათაგანი ყოფილა გამოყენებული.

§ 4. ხმოვნებისათვის ასოების გაჩენა და მათ აღსანიშნავად განკუთვნილი სხვადასხვა სისტემები. უხმოვნო ანბანის ხმოვნიან, სრულ ანბანად ქცევა

სემურ დამწერლობას, როგორც ცნობილია, სიტყვის დაწერის დროს ხმოვნის აღნიშვნა საჭიროდ არ მიაჩნდა, და იქ ყოველი სიტყვის მხოლოდ თანხმოვნები იწერებოდა ხოლმე. წამკითხველი თვით უნდა მიმხვდარიყო, თუ ყოველ თანხმოვანს რომელი ხმოვანი ახლავდა, დაწერილის კითხვის დროს აღუნიშვნელი ხმოვანი უნდა აღედგინა და სიტყვა მთლიანად გამოეთქვა. მაგრამ, სემიანთაც კი, რომელნიც თავიანთი დამწერლობის ამ თვისებას ისე იყვნენ მიჩვეულნი, რომ თანხმოვნებით დაწერილ ტექსტს დაუბრკოლებლივ კითხულობდნენ, ანბანში ხმოვნების უქონლობის გამო ზოგჯერ დანაწერის აზრის ზედმიწევნით გაგება უძნელდებოდათ ხოლმე, რადგან ამა თუ იმ ხმოვნის დართვა წანაკითხის აზრს არსებითად სცვლიდა ხოლმე. მაგრამ მაინც ეს პრობლემა მათ არ მოუგვარებიათ. თუ სემიანთათვის უხმოვნო წერა ძველად ბუნებრივი ჩანდა და შემდეგშიც ამ ერთა დამწერლობამ, ზოგიერთ შემოაღნიშნულ გამონაკლისს გარდა, უხმოვნო დაწერის პრინციპი შეინარჩუნა, არა-სემიანთა მოდგმის ერებისათვის ანბანის უხმოვნობა დანაწერის აზრის გასაგებად დამაბრკოლებელი შეიქნა.

სემური დამწერლობის ეს დაბრკოლება ყველაზე უწინარეს ბერძნებმა გადალახეს. ხმოვნების აღსანიშნავად მათ იმ თანხმოვნების ასოები გამოიყენეს, რომელთა შესატყვისი თავიანთ ენაში არ გააჩნდათ. ამ გზით ძალეფის ნიშანი—ა ხმოვნის ასოდ იქცა, ჰე-ს ნიშანი—ე-ს გამომხატველად, ძ ან-ი ო-სთვის, ჯოდ-ი ი ხმოვნისათვის დაწესდა. ამ სემურ ასოთა ბგერითი მნიშვნელობის ასეთი შეცვლა და

თანხმონობის მაგიერ ხმოვნებად ქცევა ბუნებრივად მოხდა, რადგან ამ ასოთა სემური სახელების პირველ აკროფონიული თანხმონის გამოთქმა, ბერძნულში ამნაირი თანხმონების უქონლობის გამო, არ შეეძლოთ და ამის წყალობით მათ აკროფონიულ ბგერად პირველი თანხმონის მომდევნო ხმოვნები ა, ე, ი და ო იქცნენ. ნაწილობრივ, როგორც დაერწმუნდით, თვით სემური ენების დამწერლობაშიც ალფი და სხვ. გრძელი ა ხმოვნისა და სხვათა მიმთითებელ ნიშნებად იყვნენ გამოყენებული. მაგრამ ბერძნულში ამ ასოებს, თუმცა თანხმონის თანაბარი, მხოლოდ მარტო ხმოვნების აღმნიშვნელობა მიენიჭა. ამნაირად, თანხმონების სემური ანბანის მაგიერ ბერძნულ დამწერლობაში უკვე გაჩნდა სრული ბგერითი ანბანი, რომელიც ადამიანს თავისი ენის უკლებლივ ყველა ბგერების აღბეჭდვის საშუალებას აძლევდა.

ეს უკვე დამწერლობის მიზნის უაღრეს მიღწეულობას წარმოადგენდა, რომელზე უკეთესიც ზოგადი ხმარებისა და გაგებისათვის მას შემდგომაც კაცობრიობას აღარაფერი შეუქმნია, რადგან ფონეტიკური ანბანი მხოლოდ ენათმეცნიერთათვის არის საჭირო და ფართო მკითხველი საზოგადოებისათვის გამოსადეგი არ არის.

ბერძნულ ანბანსა და დამწერლობაში ხმოვნებისათვის ასოების შემოღებამ სიტყვათა სრულად თანხმონიანად დაწერის წესი გააერთიანა და დააკანონა ყველგან, სადაც კი ანბანი ძველადვე ბერძნულისაგან იყო წარმომდგარი. მაგრამ შემდეგში ხმოვნების აღნიშვნის დიდი ღირსება თვით იმ ერთაც შეიგნეს, რომელთა ანბანიც ბერძნულისაგან კი არ იყო წარმოშობილი, არამედ ერთ-ერთი სემური დამწერლობიდან. მაგრამ ასეთ შემთხვევებში ხმოვნების აღნიშვნის პრობლემის მოსაგვარებლად ყველგან ერთნაირი სისტემა არ იყო მიღებული, ყველგან ამ მიზნით ცალკეული ასოები არ შეუქმნიათ. ამ მხრივ საყურადღებოა ეთიოპური დამწერლობა და ანბანი, რომელიც, თუმცა უძველეს ხანაში, 50—350 წწ. ქ. შ., უხმოვნო იყო და ამდროინდელ წარწერათა დიდი წილი მარტო თანხმონებით არის დაწერილი, მაგრამ ზოგიერთში მაშინაც ხმოვნებიც არის აღნიშნული. შემდეგ ხანაში ხომ ხმოვნების წერა დაკანონდა, მაგრამ იმ თავისებური სისტემით, რომ ა, ე, ი, ო, უ და სხვა ხმოვნების ნიშნები სათანადო თანხმონის ასოს ერთოდა. ამის წყალობით ყოველი თანხმონის იმდენი განსხვავებული ასო გაჩნდა, რამდენ თანხმონთანაც მისი კომბინაცია იყო შესაძლებელი. დაწერის ამ თავისებურებამ ეთიოპური ანბანი არსებითად მარცვლოვან დამწერლობად აქცია, მაგრამ ამისდა მიუხედავად სემური ანბანისაგან წარმომდგარ ეთიოპურ ანბანს სხვა სემიანთა დამწერლობასთან შედარებით ის უპირატესობა ჰქონდა, რომ სიტყვის ყოველივე ბგერის აღნიშვნას ახერხებდა.

საგულისხმო გარემოებაა, რომ ხმოვნების გამოსახატავად ზემოაღნიშნულის მსგავსი სისტემა გამოყენებულია ინდურ დამწერლობაშიც. ჩრდილო-სემური ანბანიდან წარმომდგარს 48 ასოს შემცველს ინდურ ანბანს ხმოვნებისათვის 34 ნიშანი აქვს განკუთვნილი, 14 კი მარცვლად დახმოვნებული ხმოვნებისათვის.

ნებისა და წყვილ ბგერათა, ანუ დიფთონგების გამოსახატადად. მაგრამ ინდურ-
 რი დამწერლობა და ანბანი თავისი წინაპარი სემური დამწერლობა-ანბანი-
 საგან მარტო მწკრივის ნიშნების სიუხვით კი არ განსხვავდება, არამედ ბგე-
 რათა აღნიშვნის თვით სისტემითაც. სახელდობრ ინდურში გრძელი და მოკ-
 ლე ა, ე, ი, ო, უ ხმოვნებისათვის განკუთვნილ ასოებს გარდა, თანხმოვანის
 უჭუალოდ მომდევნო ხმოვნისათვისაც განსაკუთრებული ნიშანი არსებობს.
 იგულისხმება, რომ ყოველ თანხმოვანს მოკლე ა თან სდევს და ამიტომ ყოველი
 თანხმოვნის ნიშანი იმავე დროს თანხმოვნის + ა ხმოვნის გამომხატველია.
 ხოლო როდესაც ამავე თანხმოვანს სხვა, მაგ. ა, გრძელი ა, ან ი, ან უ, თუ უ,
 გინდა ე, ან და ო ხმოვანი მისდევს, მაშინ ამ თანხმოვნის აღმნიშვნელი ასო
 სათანადოდ იცვლება. იმ შემთხვევაში კი, როდესაც სიტყვაში უხმოვნო თან-
 ხმოვნებია, მაშინ ამ თანხმოვნების ერთმანეთზე გადაწვნა მიღებული ისე, რომ
 მათთვის თხზული ასოებია (იხ. დამწერლობა¹) გაჩენილი. ზემონათქვამიდან
 ცხადი გახდება, რომ ინდური ანბანიც მარცვლოვან დამწერლობად არის
 გადაქცეული.

ხმოვნების აღნიშვნის მესამე, თანაც სრულებით განსხვავებული სისტემა
 სემიანთა ბოდგმის ზოგიერთი ერების დამწერლობაში გაჩნდა. თუმცა სემიანთა
 დამწერლობა, როგორც ვიცით, იმთავითვე უხმოვნო წერის წესს მისდევდა,
 მაგრამ უკვე უძველეს სეპურს, ნეშას წარწერაში და მერმინდელ ძეგლებშიც
 გრძელი ხმოვნის გამოსახატადად მსგავსი თანხმოვანია გამოყენებული, მაგ., ჰ,
 შეტარე კი ვავ-ის ნიშანი ო-სა და უ-თვის, ჯოდ-ის ნიშანი ო-სა და ე-სთვის,
 ხოლო ალექსი—ას აღსანიშნავად. მაგრამ უძველეს ხანაში სემური დამწერ-
 ლობა ამაზე შორს არ წასულა და ხმოვნებისათვის ასოების, ან რაიმე ნიშნე-
 ბის შემოღებაზე არავის უფიქრია. მხოლოდ VI—VII სს-ში ქ. შ. ასურებს
 დაებადათ აზრი, რომ საღმრთო წერილის წიგნების წანაკითხის სისწორე
 რითმე უზრუნველყოთ. ჯერ ბერძნულს, ხოლო VII ს-იდან მონათესავე
 არაბული ენის ძლიერმა გავლენამ ძველი ასურულის ცოდნა შეასუსტა. ენო-
 ბრივი გადაგვარებას პროცესი თანდათანობით სულ უფრო და უფრო საგრძ-
 ნობი გახდა. ამ გარემოების გამო ასურთა განთქმულ სკოლებში, მაგ. ედესის
 ე. წ. „სპარსულ სკოლა“-ში, რომელიც ნესტორიანობისადმი მიდრეკილებისა-
 თვის 489 წ. განადგურებულ იქნა, სელევკიის მახლობლად მდებარე ნიზიბი-
 ნის სკოლაში და სხვაგანაც მოძღვრები საღმრთო წერილის ძნელად გასაგები
 ადგილების წაკითხვა-განმარტებას ასწავლიდნენ. მათვე ისეთი კრებულების
 შედგენაც დაიწყეს, რომლებშიც ხმოვნების სისწორით გამოსათქმელად გან-
 საკუთრებული ნიშნები იყო დასმული. მაგრამ ამ შემთხვევაშიც ასეთი ნიშნები
 ზოგადი მიზნით კი არა, არამედ მხოლოდ ზოგიერთ ძნელად გასაგები ადგი-
 ლების განსამარტავად იხმარებოდა. მარტო განთქმულმა იაკობ ედეს-
 სელმა (640 წ. ახ. ხ.—708 წ.) თავისი გრამატიკის კანონების განმარტე-
 ბისათვის გრძელი და მოკლე ხმოვნების აღსანიშნავად 9 ასო გამოიგონა. ამ
 დროიდან მოყოლებული ასურელებმა თანდათანობით ხმოვნების აღსანიშნა-

¹ ენციკლოპედიური ლექსიკონის სტატიაზე ვიათითებს ავტორი (რედ.)

ვად ორნაირი სისტემა შექმნეს. ერთი სისტემა, რომელსაც იაკობიანნი, ანუ იაკობიტნი მისდევდნენ, ხმოვნებისათვის ნიშნებად სათანადო თანხმოვანთა სტრიქონს ზემოთ, ან ქვევით, ხმოვნებისათვის განკუთვნილ წერილად დაწერილი ბერძნული ა, ე, ი, ო და უ ასოების ხმარებაზე იყო დამყარებული. მეორე, ნესტორიანთა სისტემაჲ კი ხმოვნების გამოსახატავად სათანადო ასოებს სტრიქონს ზევით, თუ ქვევით, წერტილოვანი ნიშნები ჰქონდა შემოღებული. IX საუკ. დასდევს ხმოვნების ნიშნების იაკობიანთა სისტემა უკვე ჩამოყალიბებული ჩანს და ამავე საუკუნის დამლევისათვის ნესტორიანთა წერტილების ხმარებაზე დამყარებული სისტემა დამთავრებული ყოფილა. ამნაირად, იაკობიტური სისტემით > ნიშნავს ა-ს, " — ო-ს, > — ე-ს " — ი-ს და .7 — უ-ს; ხოლო ნესტორიანთა სისტემით სტრიქ. ზევით — ნიშნავს ა-ს; ႁ — ო-ს; სტრიქონს ქვევით: — ნიშნავს ე-ს, ან ႁ ს, — ე-ს.

ასურულ დამწერლობაში ბერძნული დამწერლობის მსგავსად ცადეს ხმოვნების წერა ორ ხაზს შუა მდებარე თანხმოვნების გვერდითვე, მაგრამ ამ წესს მიმბაძველი არაფერს გამოსჩენია და ცაა უნაყოფო გამოდგა. ხმოვნების აღნიშვნის იაკობიანთა და ნესტორიანთა სისტემაც იშვიათად თუ ყოფილა მთლიანი ტექსტის დასაწერად, არამედ სასწავლო გრაძატიკულ წიგნებში და საღმრთო წერილისათვის, ანდა უფრო ჩვეულებრივ ძნელად გასაგები და წასაკითხი ადგილებისათვის.

ძველი ძველების წაკითხვის სისწორის საკითხი ასურებზე გაცილებით უფრო მტკივანი ებრაელებისათვის იყო, რადგან ბაბილონის ტყვეობაში ყოფნამ იმათ ებრაული დაავიწყა და არამეული ასურული იმდენად შეათვისებინა, რომ მათ ერთად-ერთ საააუბრო ენად იქცა. II საუკ. ქ. წ. ებრაელთა საღმრთო წერილის წიგნებიც კი უკვე ებრაულად კი არა, არამედ ასურულად იწერებოდა. ამ ხანაზე უწინარეს დაწერილი ძველი წიგნების წაკითხვა ამის გამო ებრაელებს უნდა გადმოცემით შეესწავლათ. მაგრამ რაც უფრო დრო გადიოდა, ზეპირ-გადმოცემული შესწავლით შეძენილი წანაკითხის სისწორეზე დამყარება სულ უფრო და უფრო ძნელი ხდებოდა. ებრაელთა განბნეულობის (დიასფორას) ხანიდან მოყოლებული ხომ, როდესაც ბერძნულმა და შემდეგ სხვა ენებმაც არამეულის ცოდნასაც სძლიეს, დაბადების წიგნების სისწორით კითხვის შესწავლის გაადვილება აუცილებელ, პირველხარისხოვან საკითხად იქცა. ვითარცა არამეულ-ასურულად მოსაუბრეთ, ხმოვნებისათვის ნიშნების შემოღების პრობლემაშიც, ებრაელებს ასურთა მაგალითისათვის მიუბაძავთ და მათაც წერტილების დასმისათვის, ანუ ე. წ. პუნქტუაციისათვის მიუყვით ხელი. ებრაული პალეოგრაფიის მკვლევარნი ფიქრობენ, რომ პუნქტუაციის ანუ დაწერტილების სისტემა ებრაულ ხელნაწერებში პირველად VI—VII სს-ში ქ. შ. უნდა იყოს შემოღებული, თუმცა ამ საკითხის დანამდვილებით გამოსარკვევად დასაყრდნობი ცნობები არ არსებობს. ებრაელ სჯულის მეცნიერთა შორის შუღლისა და ორი—ტიბერიული და ბაბილონური მიმართულების, ანუ სკოლის, არსებობის გამო, ებრაული ტექსტების დახლოვანების ორი სისტემა არსებობს: ტიბერიული და ბაბილონური. ტიბერიული დახმოვანების სისტემა წერტილებს სტრიქონს ზევითაცა და სტრი-

ქონს ქვევითაცა სხავდა, ბაბილონურ სისტემაში კი მხოლოდ სტრიქონსზეით-
დაწერტილება იყო მიღებული, ამიტომ ამ უკანასკნელ სისტემას ლათინური-
დან ნაწარმოები სახელი სუპრალინეარი სისტემა ეწოდება. დაბმოვანების ბაბი-
ლონური სისტემა ქ. შ. IX საუკ. ხელნაწერებში უკვე ჩამოყალიბებული ჩანს.

დასასრულ, ხმოვნებისათვის ნიშნები თავიანთი დამწერლობისათვის არა-
ბებშაც შექმნეს. მაჰმადიანთა საღმრთო წერილის, ყურანის, ენის სისწორით-
კითხვა დროთა განმავლობაში, მეტადრე არა-არაბ გამაჰმადიანებულ ერთათვის
ძნელი შეიქნა, ამიტომ არაბებიც იძულებული შეიქნენ ხმოვნებისათვის ნიშნები
შემოეღოთ. ამ შემთხვევაში არაბებმა პრობლემის გამარტივება ამჯობინეს და
ნიშნები მხოლოდ სამი ა, ი და უ ხმოვნისათვის შემოიღეს, რომელნიც არაბთა
გრამატიკოსებს ძირითად ხმოვნებად ჰქონდათ მიჩნეული ე, ა, ო და ო ხმო-
ვნებს ისინი თანხმოვანთა გავლენით გამოწვეულ ამ ძირითად ხმოვანთა შერ-
ბილებულ სახეობად თვლიდნენ და ამის გამო მათთვის განსაკუთრებული
ნიშნები არ შემოუღიათ. ა ხმოვნის აღსანიშნავად არაბებმა თანხმოვნის ზევით-
ოდნავ მარცხნივ ირიბად დაწერილი მოკლე ხაზი დააწესეს, ხოლო ასეთივე
ირიბი ხაზი ასოს ქვევით უკვე ი ხმოვნის განოსახატავად. დასასრულ, ვ ასოს,
ჟ პატარა, თანხმოვნის ზევით დასმული ნიშანი უ ხმოვნის ნიშნად შემოიღეს.
ა-ს ნიშანს ჭატჰა, ი-სას ქეხრა და უ-სას დამმა უწოდეს. გრძელი ხმო-
ვნებისათვის არაბულშიც |, ო და ალფ, ვავ და ჯოჰ თანხმოვნების ასოები
იყო გამოყენებული მოკლე ხმოვნების დართვით. ამას გარდა, რაკი ხმოვანი
თანხმოვანს ყოველთვის არ ახლავს და ზოგჯერ უხმოვნოა ხოლმე, ამიტომ
თანხმოვნის უხმოვნობის ცხად-საყოფელადაც არაბებმა ასოს ზევით დასმული
პატარა წრე შემოიღეს, რომელსაც სუქუნ (ე. ი. დასვენება) ანუ ჯეჰმა უწო-
დეს. უნდა გათვალისწინებული გვქონდეს, რომ ხმოვნებისა და უხმოვნობის
ზემომოყვანილ ნიშნებს ჩვეულებრივ ტექსტებში მარტო ზოგიერთი სიტყვის, უმე-
ტესად უცხო საკუთარი თუ გეოგრაფიული სახელებისათვის ხმარობდნენ. ამ
ნიშნებიანი ბთლიანი ტექსტი კი მხოლოდ ყურანისათვის იყო დაცანონებული,
რომ ყოველ მორწმუნეს საშუალება ჰქონოდა მაჰმადიანთა ეს საღმრთო წერილი
დაუმახინჯებლად, სისწორით წაეკითხა.

ხმოვნების ხმარების თვალსაზრისით ანბანური დამწერლობა, როგორც
ზემომოყვანილი მიმოხილვიდან ჩანს, ორ მთავარ, უხმოვნო და ხმოვნიან,
ჯგუფად იყოფა. დამწერლობის პირველი წესი მეორეზე უფრო ძველია, მაგ-
რამ უფრო ნაკლები ევანი არის. სხვადასხვა დამწერლობის ანბანთა გაჩენის
ხნიერება ამასთანავე ცხად-ყოფს, რომ ყოველი უხმოვნო ანბანი ხმოვნიანზე
უძველესი არ არის, არამედ ბევრი მათგანი გაცილებით უფრო გვიან არის
გაჩენილი, მათ მხოლოდ ძველი წესის მიმდევარ, უხმოვნო სემური ანბანის
შეთვისების შემდგომ, უხმოვნობის პრინციპი შეუნარჩუნებიათ. ზემომოყვანილი
ცნობები ადამიანს დაარწმუნებდნენ, რომ ხმოვნების აღსანიშნავად საუკუნეთა
განმავლობაში არსებითად მხოლოდ სამი სისტემა იქნა შერჩენილი: ერთს,
რომლის უძველეს წარმომადგენლად ბერძნული ანბანია, ხმოვნებისათვის
მსვავსად ცალკე ასოები აქვს შექმნილი, რომელნიც ყოველი სიტყვის სათანადო
ადგილას თანხმოვან ასოთა გვერდით იწერება, მეორე სისტემა ხმოვნების

გამოსახატავად ასოების მაგიერ წერტილოვან, თუ ხაზოვან ნიშნებს ხმარობდა, რომელთა აღნიშვნაც, ან სტრიქონს ზეით, ან სტრიქონს ქვეითაც იყო წესად მიღებული. იაკობიანთა სისტემა ამავე მიზნით, როგორც დაფრწმუნდით, მომცრო ტანის სტრიქონს ზეით და ქვეით დართულ ბერძნულ ხმოვან ასოებს ხმარობდა. ზემომოყვანილი მიმოხილვიდან ჩანს, რომ მეორე სისტემა პირველის გავლენითა და წაბაძულობით არის გაჩენილი, ამასთანავე მეორე სისტემა ხმოვნების სტრიქონს ზეითი და ქვეითი ნიშნების საშუალებით წერასაც ჩვეულებრივ წესად კი არა, არამედ მხოლოდ განსაკუთრებული ძეგლებისა და შემთხვევებისათვის ხმარობდა. ხმოვნების აღნიშვნის მესამე სისტემა ხმოვნების, თუმცა პირველის მსგავსად, თვით სტრიქონებს შუა მოთავსებას ოჩეობს, მაგრამ ცალკე ასოებს გარდა, თანხმოვანთა გამომხატველი ასოებისათვის ამა თუ იმ ხმოვნის მაუწყებელ ხაზებს ურთავს ისე, რომ ხმოვნის ცალკეულ ასოს გარდა, თანხმოვნისა და ხმოვნის ერთად გამომხატველი ასოებიც მოეპოვება. ეს გარემოება ამ სისტემას იმდენად ხმოვნების გამომხატველად არა, რამდენადაც დამწერლობის მარცვლოვან სისტემად ხდის. ამის გამო ეს მესამე სისტემა მარცვლოვანი დამწერლობის ერთგვარი რეციდივის შთაბეჭდილებას სტოვებს.

§ 5. ანბანის ასოთა სახელები და მხკივის აიგობითი დაღაბებულობის პრინციპები სხვადასხვა ეათა დაგნაარლობაში

ანბანური დამწერლობა, როგორც უკვე აღნიშნული იყო, ხატოვანი დამწერლობისაგან წარმოდგა. ხატოვანი დამწერლობის უძველეს ხანაში კი თითოეული სიტყვისათვის ცალკეული ხატოვანი ნიშანი იყო და თითოეულ ამ უკანასკნელთაგანს იმ საგნისა, თუ არსების სახელი ჰქონდა, რომელსაც დამწერლობის წარმატებამ ხატოვანი ნიშანი ჯერ მარცვლის, ხოლო აკროფონიის წყალობით მერმე მარტო ერთი, მისი სახელის დასაწყისი ბგერის გამომხატველადაც აქცია; ასეთი ნიშნების გამარტივებული მოხაზულობისაგან წარმომდგარ ასოებსაც ძველი, მთელი სიტყვისაგან შემდგარი, სახელები შერჩა. ამიტომაც არის, რომ სემური ანბანის პირველი ასოს სახელი ალექი ბარს, მეორის ბეჟ—სახლს და დანარჩენებისაც, როგორც ვიცით, ასევე საგნებს, ან სხვადასხვა არსებას ნიშნავს. ანბანის ასოთა სახელები დამწერლობის წინა საფეხურებისაგანაც რომ არ ყოფილიყო შერჩენილი, მაშინაც ბგერათა ნიშნებისათვის ცალკეული სახელების დარქმევა მათი დასწავლისა და გარჩევის მიზნით აუცილებლად საჭირო იყო და, უეჭველია, ამ გარემოებამაც ასოთა წინანდელი სახელების შერჩენას ხელი შეუწყო. იმის წყალობით, რომ ბევრი ანბანი ერთი და იმავე დედა-ანბანიდან ან და ერთიმეორისაგან არის წარმოშობილი, მათ ასოთა სახელებიც ერთი და იგივე ან მსგავსი გააჩნია, მაგრამ ზოგიერთ ერთა დამწერლობაში ასოთა სახელები შეცვლილია, ანდა სრულებით ახალი სახელებია დარქმეული. ანბანის ისტორიაში ამის გამო ასოთა სახელების სხვადასხვა სისტემაც უნდა იქნეს განხილული.

რაკი წერა-კითხვის შესასწავლად ასოთა მოხაზულობის დახსოვნა იყო-
საჭირო, ამიტომ დახსოვნების გასაადვილებლად ასოების მწკრივიც შეუდგე-
ნიათ. ამავე მიზნით ყოველ ანბანურ დანწერლობას თავისი მწკრივი აქვს.
ისევე, როგორც წარმოშობილობით, ასოთა დალაგებულობის მხრივაც სხვა-
დასხვა ერის ანბანები ერთმანეთისაგან არის დამოკიდებული; ან ერთი და
იგივე ან მსგავსი მწკრივი აქვს, ანდა სრულებით განსხვავებულ პრინციპზე
დამყარებული მწკრივი მოეპოვება.

უძველეს სემურში არმყოფი ასოების შექმნამ ხმოვანთა და თანხმო-
ვანთა აღსანიშნავად სხვადასხვა ენების ანბანების მწკრივი რიცხობრივი
შედგენილობითაც და რიგობითი დალაგებულებითაც ერთმანეთისაგან განპს-
ხვავა. მაგრამ ესეც ყველა ერებს ერთნაირად არ მოუგვარებიათ, ამიტომ ან-
ბანისა და კულტურის ისტორიის მხრივ საყურადღებოა ის თავისებურებაც,
რომელიც ზოგიერთი ენების ანბანების მწკრივს ემჩნევა.

ასოთა მწკრივის ებრაულსა და დანარჩენ სემურ ენებში მიღებული რიგი
ებრაელთა აკროსტიხული მწერლობის ძეგლთა (ფსალმუნები, იერემიას გო-
დება, იგავნი და სხვა) საშუალებით ირკვევა, ხოლო ბერძნულ ასოთა მწკრი-
ვის რიგის ანბანურად დალაგებულმა რამდენიმე ძველმა ნიმუშმა ჩვენამდისაც
კი მოაღწია. ასოთა ბერძნული და სირიულ-სემური სახელებისა და დალაგე-
ბულობის შედარება ცხად-ყოფს, რომ ბერძნებს თავიანთი ანბანის ასოთა
სახელები სემიანთაგან, ფინიკიელებისაგან ჰქონდათ შეთვისებული. ამას
უფრო მეტად ის ფაქტიც ამტკიცებს, რომ ასოთა სახელებს ბერძნულად არა-
ვითარი მნიშვნელობა არა აქვს, სემურად კი ბევრი მათგანი, ან ცხოველის
სახელია, ანდა სხეულის ნაწილებსაც ნიშნავს: მაგ., ბერძ. ალფა მხოლოდ
პირველი ასოს სახელია, სემურ ენებში კი ალფე-ი ხარსა ნიშნავს,
ბერძნული ბეტა = სემ. ბეტ-ს, სადაც სახლ-ის სახელიც არის, ბერძ.
გამმა = სემ. გომელ-ს და იქ აქლემს ნიშნავს ეს, ბერ. დ — დელტა =
სემ. დალეტ-ს, ე. ი. კარს და სხვ. ეს გარემოება ცხად-ყოფს, რომ ბერძნებს
სემიანთაგან მარტო ასოთა მოხაზულობა კი არ უსესხებიათ, არამედ ანბანის
მთელი მწკრივიც, რომელიც თავიდან მოყოლებული 22 ასოს მანძილზე სე-
მიანთა ანბანის მწკრივს სრულიად უდგება.

სემური ანბანის მწკრივი არსებულ რიგზე, რასაკვირველია, შემთხვევით
არ არის დალაგებული, მაგრამ ეხლა დანამდვილებით ძნელი სათქმელია, თუ-
რა მოსაზრებით, ან გარემოებით ხელმძღვანელობდნენ ამ მწკრივის შემდგე-
ნენი. ცხადი ხდება მხოლოდ, რომ სემიანთა ანბანის ეს 22 ნიშნის შემცველი
მწკრივი ორ მთავარ ჯგუფად იგულისხმებოდა. ერთ ჯგუფს 1—11, მეორე
ჯგუფს 12—22 ასოები შეადგენდნენ. პირველ ჯგუფს ჯერ ხარის სახელის აკრო-
ფონი, ალფეი, მიუძღვის, ხოლო შემდეგ Mediae-ბით იწყება (ბეთ, გიმელ-
დალეთ), მეორე ჯგუფი კი Liquidae-ბით იწყება, ხოლო ბოლოში დასასრულის
მაუწყებელი ჯვარის ნიშანი +, ტაუ, არის მოქცეული. ამ უკანასკნელის
მსგავსად ანბანის მთლიანი მწკრივის თავში ხარის აღმნიშვნელი ალფის
მოქცევაც შესაძლებელია სარწმუნოებრივი მოსაზრებით იყოს ნაკარნახევი,
რადგან ხარი ზოგიერთ ერებს, მათ შორის სემიანებსაც, წმინდა ცხოველად

მიადათ: ალფ-ით დაწყება ამნაირად საქმის დასაწყისის წინ ვედრების გამოხატველი იქნებოდა ისევე, როგორც ქრისტიან ერთა დამწერლობაში ძველად ყოველი ნაწერი აუცილებლად ჯვარის ნიშნით იწყებოდა.

რაკი ეხლა სემური დამწერლობის წინამორბედის, სერაბიტის დამწერლობის, ეგვიპტური დამწერლობიდან წარმომდინარეობა გამოირკვა, ხარის აღმნიშვნელი ალფის ანბანის თავში მოქცევის შემოდასახელებული სარწმუნოებრივი დანიშნულების აზრი ბუნებრივად იბადება, რადგან ეგვიპტელებიც, ცნობილია, აპისსა სცემდნენ თაყვანს. სემური ანბანის მწკრივის ორ მთავარ ჯგუფად დაყოფილობა ეთიოპური ანბანითაც მტკიცდება, რომელშიც ასოთა მწკრივი თუმცა ძველ სემურს მიაკავს მაგრამ იმ არსებითი განსხვავებით, რომ 11 ასოსაგან შემდგარი ნიშნების ორი ჯგუფი წინაუქმოა დალაგებული და ალფ-ით დაწყებული ჯგუფი პირველი ადგილის მაგიერ მეორე ადგილას აქვს მოთავსებული. აბაშურს, ანუ ეთიოპურს თავისი 26 ასოიანი ანბანის ასოების სახელები ძველი სემურივე აქვს შენარჩუნებული, უფრო ხშირად ოდნავ, ზოგჯერ კი საკმაოდ შეცვლილი. ორ შემთხვევაში (რ—რებ-ისა, რომელიც თავს და მ—მემ-ის, რომელიც წყალს ნიშნავს) მათი ეთიოპური თარგმანია ნახმარი (რეგეს და მანი), ჯოდ-ის სახელი (ხელს ნიშნავს) ეთიოპური მარჯვენა ხელის ეთიოპურ სახელად ჯამან-ად შეუცვლიათ, ხოლო ნ—ნუნ-ის (თევზის) სახელის მაგიერ გველის ეთიოპური სახელი ნაჰახ-ი დაურქმევიათ. სემიტოლოგები ფიქრობენ, რომ ამ შემთხვევაში ეთიოპურს ამ ასოს თავდაპირველი სახელი ზოგად სემურზე უკეთესად უნდა ჰქონდეს დაცული.

არამეულსა და მის შემკვიდრე ასურულ დამწერლობის ანბანს ასოთა სახელებიცა და მწკრივის რიგიც ძველი სემური აქვს დაცული, მაგრამ სემურისა და არამეულისაგან წარმომდგარს ყველა ანბანს არა აქვს ასოთა ძველი სახელები და მწკრივის თავდაპირველი რიგი დაცული. ასეთ ანბანთა ჯგუფს აღმოსავლეთში არაბული და ინდური ანბანები ეკუთვნიან. საყურადღებოა, რომ არაბულ დამწერლობას მხოლოდ ზოგიერთ ასოთა სახელები აქვს ძველი სემური დაცული (მაგ. გალფუ, კაფ, შიმ და ნუნ), დარჩენილი უმრავლესი ნიშნების სახელები კი თვალსაჩინოდ შეცვლილ-გამარტივებულია (მაგ. აბ, დალ, ჯა, ლამ და სხვ.). ანაზე უფრო საგულისხმო ის გარემოებაა, რომ არაბულს არც ანბანის მწკრივის ძველი სემური რიგი აქვს დაცული. პირიქით არაბული მწკრივი სრულებით სხვა არსებითად განსხვავებულ პრინციპზეა დამყარებული. მართალია, პირველი ორი ადგილი იქაც ა და ბ-ს უკავია, მაგრამ შემდეგ უკვე თავისებურება იწყება. ასოები იქ სახელდობრ ასეა დალაგებული:

ا ب ت ث ج ح خ د ذ ر ز س ش ص ض ط ظ ع غ و ي
ე. ი. ქართული ასოებით რომ გამოვხატოთ გა, ბ, თ, თსჰ, ჯ, ხ, ჯ, დ, მ, რ, ზ, ს, შ, სს, დდ, ტ, ზ, გ, ლ, ჭ, კ, ქ, ლ, მ, ნ, ჰ, ვ, ჯ.

არაბული ანბანის შემომოყვანილი მწკრივის თვალის ერთი გადავლებაც აღამიანს ადვილად დაარწმუნებს რამდენად მართალი არიან არაბული პალეოგრაფიის ის მკვლევარნი, რომელნიც ფიქრობენ, რომ ასოთა რიგი ნიშნების მოხაზულობის მსგავსების პრინციპის მიხედვით არის დალაგებული. მართლაც ასოები,

რომელნიც ერთმანეთისაგან მხოლოდ განსარჩევადი წერტილებით განსხვავდებიან, ერთიმეორის შემდგომ არიან მოთავსებული. აქა-იქ, სახელდობრ ვ, უ და ჯ ც ერთად დასმა შესაძლებელია გრამატიკული მოსაზრებითაც იყოს ნაკარნახევი, ანდა ზოგჯერ (მაგ. ح خ და ا და ب) ბგერათა ნათესაობითაც, მაგრამ ძირითად პრინციპად მაინც გოათიკულ-მნემონიკური, ე. ი. წერითი და მეხსიერებითი თვალსაზრისი ყოფილა მიჩნეული. სრული უფლება გვაქვს მხოლოდ ვიფიქროთ, რომ არაბული ანბანის ზემომოყვანილი რიგობითი მწკრივი არაბ გრამატიკოს-კალიგრაფების შედარებით მერმინდელი შენადგენი უნდა იყოს.

ამ დებულების სისწორის დასამტკიცებლად შესაძლებელია არაბული რიცხვ-ნიშნების ანბანის მწკრივი დაიმოწმოს ადამიანმა. იქ სულ სხვა რიგზეა ასოები დალაგებული და ისეთი დანართი ასოები, როგორიც غ ظ ذ ح ت ث ش მწკრივის ბოლოშია მოქცეული და მათი რიცხვითი მნიშვნელობაც ამისდა მიხედვით 300, 400, 500, 600, 700, 800, 900 და 1000 უდრის. რაკი უფრო ბუნებრივია, რომ ახლად შედგენილი დანართი ასოები უცხო დამწერლობიდან მთლიანად შეთვისებული ანბანის მწკრივს ბოლოში დაერთოს და სხვა ერთა დამწერლობის ისტორიაც სწორედ ამ მოსაზრებას ადასტურებს, ამიტომ არაბული ანბანის მწკრივის უპირველესი რიგი უეჭველად რიცხვ-ნიშნების ანბანს უნდა ჰქონდეს დაცული.

ინდური ანბანის მწკრივი კი ყველა სხვა ენებას ანბანების მწკრივისაგან არსებითად განსხვავდება. ძველი სემური მწკრივის მაგიერ ინდურ მწკრივს პირველად ხმოვნებისა და ინდურში ხმოვნებად მიჩნეული ბგერების გამომხატველი ასოები მიუძღვიან და მხოლოდ შემდეგ თანხმოვანთა ნიშნები მისდევენ. ამასთანავე 34 თანხმოვნის ასოებიც, ბგერათა წარმოშობისდა მიხედვით 5—5 ასოსაგან შემდგარ 7 ჯგუფად არიან დანაწილებული: ჯერ 5 ხორხისმიერი ნიშანია, შემდეგ 5 სასისძიერი, მერმე 5 ცერებრალი, 5 კბილისმიერი, 5 ბაგისმიერი, 5 ნახევარხმოვანი, 3 სისინა სიბილანტი და სულ ბოლოს 1 მშვინავი თანხმოვნის ასოა. ცხადია, რომ ანბანის ასოების ბგერათა ბუნების მიხედვით მწკრივად ასე დალაგება თავდაპირველი მოვლენა არ შეიძლება იყოს, არამედ მერმინდელი გრამატიკოსების შეგნებული მუშაობის ნაყოფია, რადგან ფონეტიკური პრინციპის ცოდნა და მით ხელძღვანელობის უნარი დამწერლობის განვითარების უძველეს ხანაში შეუძლებელია რომელსამე ერს ჰქონოდა. ამ გარემოებასვე ამ ასოების სახელებიც ამყვანებს, რომელთაგანი არც ერთი ძველი სემურისაგან მომდინარეობის გამომამყვანებელი არა ჩანს.

ფინიკიურისაგან წარმომდგარ ბერძნული დამწერლობის ანბანს, როგორც აღნიშნული იყო, ასოთა სახელებთან ერთად ასოთა მწკრივიც თავიდან მოყოლებული ტაუ-მდე ძველი სემურივე აქვს დატოვებული, ხოლო დანართი, წმინდა ბერძნული ბგერების გამომხატველი ასოები ფ, ქ, პს და ზ გრძელი; ე. წ. ომეგა, ანუ დიდი ონი, მწკრივის ბოლოშია დართული. ბერძნული ანბანისაგან წარმომდგარ დამწერლობათა უმრავლესობას დედა-ანბანის მწკრივი აქვს დაცული, მაგრამ რამდენსამე დამწერლობას განსხვავებული და სრულე-ბით თავისებური მწკრივიც გააჩნია ისევე, როგორც ასოთა სახელებიც შეცვ-ლილი აქვს.

კოპტურმა დამწერლობამ ბერძნული ანბანის 25 ნიშნის შეთვისებასთან ერთად ასოთა ოდნავ შეცვლილი ბერძნული სახელებიც (მაგ. ალფა, ვიდა, გამმა, დალდა, ეჲ და სხვა) და თვით ასოთა რიგობითი მწკრივიც თითქმის უცვლელად შეინარჩუნა. მაგრამ 7 დამატებით, ძველი ეგვიპტურიდან აღებული ასოთა სახელები ნამდვილი ეგვიპტურია: შ—შეჲ, ჭ—ჭეჲ, ხ—ხეჲ, ჰ—ჰორი, ჯ—ჯანჯა, ჩ—ჩიმა და ტი—დი.

ამისდა მიუხედავად, რომ ლათინური ანბანი ბერძნულისაგან არის წარმომდგარი, ასოების ლათინური სახელები შაინც ბერძნული არ არის, არამედ ყოველივე მათგანის სახელი, თუ ხმოვნია, მხოლოდ ამ ხმოვნისაგან შედგება, ხოლო თუ თანხმოვანია, მის ბგერისა და წინამავალ, ან მომდევნო ხმოვნისაგან არის ნაწარმოები, მაგ. a, be, ce, de, e, ef, ga და სხვა. ლათინურ ანბანს ბერძნულიდან შეთვისებული მხოლოდ სამი სახელი xet, jod და ypsilon აქვს თითქმის უცვლელად დატოვებული. ასოთა ზემომოყვანილი სახელები (a, be, ce, de და სხვ.) თავდაპირველი არ უნდა იყოს და მერძინდელ გრამატიკოსთა ბგერათათვის შეგნებული სახელების ნაყოფს უნდა წარმოადგენდეს. ბერძნული სახელების ამგვარად შეცვლისათვის იმ გარემოებასაც უნდა შეეწყოს ხელი, რომ ლათინურს ზოგიერთი ბერძნული ბგერების შესატყვისობა გააჩნდა, სამაგიეროდ კი ორი ისეთი ბგერა ჰქონდა რომლისათვისაც ბერძნულ ანბანში შესაფერისი ნიშნები არ იყო და ამიტომ ლათინური ანბანი რამოდენიმე ბერძნულისაგან განსხვავებული ნიშნით უნდა ყოფილიყო შევსებული. დას. ევროპის სხვადასხვა ერთა დამწერლობას, რომელიც კი ლათინურისაგან არის წარმომდგარი, ლათინური ანბანის ასოთა სახელებიცა და მწკრივიც დაცული აქვს.

ეთრუსკებს თავიანთი ანბანის მწკრივის წერა ჰყვარებიან და თიხის ქურქულებზე დაფხაქნილი ეთრუსკული ანბანი ბლომადაა ნაპოვნი. იქიდან ირკვევა, რომ ეთრუსკული ანბანის მწკრივი ბერძნული და ლათინური ანბანების მწკრივისაგან განსხვავებული ყოფილა.

ვუღუილასაგან შედგენილი გუთური ანბანის რიგობითი მწკრივი IX საუკ. ხელნაწერებში მოიპოვება და იქიდან ირკვევა, რომ იგი ბერძნულისა და ლათინური ანბანების მწკრივების რიგისაგან განსხვავდება. გუთური ანბანის მწკრივი სახელდობრ ასე ყოფილა დალაგებული: a, b, d, g, e, q, z, h, ჭ, j, k, l, m, n, j, u, p, r, s, t, w, f, x, hw, o.

რუნული ანბანი 24 ნიშანს შეიცავს, რომელთა სახელები სრულად დაცული არ არის. მისი რიგობითი მწკრივიც ბერძნულ-ლათინური მწკრივის რიგისაგან თვალსაჩინოდ განსხვავდება ისე, რომ ანბანი ასე იწყება: f, u, p, a, r, k და სხვ. ამიტომ რუნულ ანბანს Futhork—ფუჰარკ-საც უწოდებენ.

დასასრულ გლაგოლიცის ანბანი 40 ასოს, ხოლო კჯრილდური ანბანი 43 ასოს შეიცავენ, რომელთაგან პირველს 21, ხოლო მეორეს კი 24 ნიშანი ბერძნული ანბანიდან აქვს ნასესხები. ამისდა მიუხედავად ასოთა სახელები ძველი სლავური ანბანისათვის ბერძნულიდან კი არ არის შეთვისებული, არამედ თითოეული ასოს სახელად ნამდვილი სლავური სიტყვაა მოძებნილი, მაგ. ა—აზ, ბ—ბჟვი, ვ—ვედი, გ—გლაგოლ, დ—დობრო და სხვაც ამის მსგავსად.

ძველი სლავური ენის ბგერითი შედგენილობის თავისებურება და სიუხვე ასოთა ბერძნულზე გაცილებით მეტ რიცხვს თხოულობდა. ამ ნაშრომში სლავური ბგერებისათვის განსაკუთრებული ნიშნების შედგენა იყო საჭირო. ანიდან (აზ-იდან) მოყოლებული ტარამდის (ტერადო-მდის) ძველი სლავური ანბანის მწკრივი, მცირეოდენი გამოჩაქვითის გარდა, ბერძნული ანბანის მწკრივს იმეორებდა, შემდეგ კი უკვე 17 სპეციფიკური სლავური ბგერების ნიშნები და მათი სახელებია მოთავსებული, მაგ. ჰერჟ, ო, შა, შჩა, ცი, ჩერჟ, ჟერ, ჟერი და სხვა.

ანბანთა ასოების სახელებებისა და მწკრივების ზემოთყვანილი მიმოხილვიდან ცხადი ხდება, რომ ყველა ძველ დამწერლობას თავისი დედა ანბანის მწკრივი დაკარგული აქვს და მხოლოდ შედარებით ბერძნულ დამწერლობათა ანბანებშია, ან ძველი დამწერლობის ბერძნულ ხანაშია მწკრივის წინააღმდეგი რიგი, ამა თუ იმ თვალსაზრისით, შეგნებულად შეცვლილი. ასოთა სახელების შეგნებული შეცვლა ბერძნული ყოფილა.

ქართული და სომხური ანბანები. ქართული ანბანი, XI საუკ. ქართველი ისტორიკოსის, ლეონტი მროველის ცნობით თითქოს ტარნავაზ ნეფისაგან, ე. ი. რამდენიმე საუკუნით ქრისტეს უწინარეს იყოს შემოღებული.

სომეხთა ისტორიკოსის ფსევდო-კორჯნის ცნობით კი სომხური ქართული და ალბანური ანბანები თითქოს მესროპს ანუ მაშთოცს გამოეგონოს. თუ პირველი ავტორის ცნობა, ვითარცა ზღაპრულად ქცეულ პიროვნებასთან დაკავშირებული, მეცნიერებისათვის რეალურად დასაყრდნობს არაფერს შეიცავს, მეორე ავტორის ცნობაც სწორი არ არის, რადგან ბერძნულ ტენდენციურ ჩანართს წარმოადგენს. კორჯნის სახელით დაწერილ მაშთოც-მესროპის ცხოვრების თავდაპირველ რედაქციაში მესროპ-მაშთოცი მხოლოდ სომხური ანბანის გამოგონებლად არის გამოყვანილი და არც ქართული და არც ალბანური ანბანებს მისგან გამოგონებაზე იქ არაფერი წერებულა.

მაშთოცისაგან სომხურის გარდა ქართული ანბანის გამოგონების შესახებ ცნობა პირველად VII საუკ. დამლევის ძველში გვხვდება და საფიქრებელია, რომ პირველად VI საუკ. დამლევის არის შეთხზული იმავე ტენდენციური მიხნით, რომლითაც გრიგოლ განმანათლებელი სომეხთა და ქართველთა და ალბანელთა განმანათლებლად აქციეს. რაკი წინათ კორჯნის ნაშრომითანამედროვის მიერ დაწერილ ძველად იყო მიჩნეული და ყველანი დარწმუნებულნი იყვნენ, რომ ეს ნაწარმოები პირვანდელი სახით და უცვლელად არის დაცული, ამიტომ ზოგიერთნი მკვლევარნი თქრობდნენ, რომ ქართული ანბანი ქართლაც მესროპის შედგენილი იყო, ისინიც კი, რომელთაც ქართული ანბანის, სომხურთან შედარებით, უფრო ძველი თვისებები არ გამოჰპარვიათ (მაგ. ფრ. მკლერი). ვისაც ქართ. და სომხ. ასოების მოხაზულობის განსხვავება შეუშინებია, ისინი ქართული ანბანის ბერძნულისაგან წარმოშობილობის აზრს იცავდნენ. რაკი ისტორიული თხზულებების დახმარებით ქართ. და სომხ. ანბანების წარმოშობის სადაურობისა და ხნიერების გამორკვევა შეუძლებელია, ამიტომ ამ საკითხის გადასაწყვეტად ასოთა მოხაზულობისა, სახელებისა და მწკრივის ანალიზით მოპოვებული შედეგები უნდა იყოს გამოყენებული.

ჯერჯერობით ქართული დამწერლობის უძველესი ძეგლი, რომლის დათარიღებაც შეიძლება, VI საუკ. დამდეგის ახლო ხანისაა. სომხ. დამწერლობის ასეთივე ძეგლები VI ს-იდანვე იწყება. მაგრამ ამ წარწერების ქართული და სომხური ასოების მრგვლოვანი მოხაზულობა სრულებით ჩაპონაკვთილია და ეს გარემოება ცხად-ყოფს, რომ ქართ. და სომხ. ანბანები საუკუნეებით იმაზე უწინარეს უნდა იყოს გაჩენილი, ვიდრე ფსევდო-კოპრზნის ნაშრომშია აღნიშნული. ამავე ძეგლების ქართ. და სომხ. შესატყვისი ასოების მოხაზულობა, რომოდეს გარდა, ერთმანეთისაგან იმდენად თვალსაჩინოდ განსხვავდებიან, რომ ამ ორი ანბანის ერთი და იმავე პირისაგან შედგენილობის ცნობას სრულებით დაუკვრებლად ხდის. ამასთანავე ქართული ასოების მოხაზულობას სემური ასოების საბე სომხურზე ვაცილებით ძველი აქვს დაცული. ამის გამო ქართ. და სომხ. ანბანები ერთმანეთისაგან ქრონოლოგიურადაც უნდა სხვადასხვა ხანას ეკუთვნოდნენ. სომხ. და ქართ. ანბანების ასოთა რიგობითი მწკრივიც ერთმანეთისაგან არსებითად განსხვავდება. ქართულ ანბანს თავიდან მოყოლებული 23 ასომდე ასოთა იგივე თანმიდევრობა აქვს დაცული, რომელიც უძველეს სემურსა და ბერძნულ ანბანთა მწკრივში იყო, ხოლო შემდეგ ქართული ენისათვის დამახასიათებელი ბგერების გამომხატველი ასოებია მიმატებული. ეს დანართი ასოები შესაძლებელია ერთად და ერთ დროს არ იყოს მწკრივში შეყვანილი, არამედ რამდენიმე წყებად: ჯერ ლ და ყ, შემდეგ სისინა და შიშინა წინა ენისმიერ ბგერათა რ ასოსაგან შემდგარი ჯგუფი შ, ჩ, ც, ძ, წ და ჰ, რომელიც საგულისხმო ენათმეცნიერული დაკვირვებით არის შედგენილი. როგორც ანბანის მწკრივის ისტორიის ზოგადმა მიმოხილვამ დაგვარწმუნა ძველ დამწერლობათა ანბანებში ყველგან მწკრივის ასეთი წესია დაცული და დედა-ანბანის მწკრივის ბოლოში დანართი ასოები აქვს მიმატებული.

სომხური ანბანის მწკრივში კი სომხურისათვის დამახასიათებელი ბგერების ასოები მთელი მწკრივის სხვადასხვა ადგილას არის ჩასმული. ასეთი მოვლენა, ძველი მწკრივის რიგობითი დალაგების წესის შეკვლა, მერმინდელი მოვლენაა და, როგორც დავრწმუნდით, არაბულში მწკრივის დალაგების დროს ასოთა მოხაზულობის მსგავსება იყო საფუძვლად მიღებული, ინდურში კი ფონეტიკური პრინციპით უხელმძღვანელიათ. არც ერთი ამ პრინციპთაგანი სომხური ანბანის მწკრივში არა ჩანს და დანართი ასოები სრულებით უსასტემოდ ჩართულის შთაბეჭდილებას ახდენს. მაინც და მაინც ჯერ-ჯერობით სრულებით გაუგებარია, თუ რა მოსაზრებით უხელმძღვანელებიათ სომხური ანბანის მწკრივის შემდგენელთ, როდესაც სომხურისათვის დამახასიათებელი ასოები ამა თუ იმ ადგილას ჩაურთავთ. მაგრამ, რა მოსაზრებითაც არ უნდა უხელმძღვანელებათ, მაინც ცხადია, რომ სომხური ანბანის მწკრივი მერმინდელი შედგენილი უნდა იყოს. ქართული და სომხური ანბანები რომ ერთი და იმავე პირის შედგენილი ყოფილიყო, უეჭველია, ასოთა მწკრივიც ერთნაირი იქნებოდა. დასასრულ, ქართული და სომხური ანბანი რომ შეუძლებელია არაქვთუ ერთი და იმავე პირის, არამედ ერთი და იმავე წარმოშობილობისა იყოს, ასოთა სახელებითაც მტკიცდება. ასოთა სახელების ზემომოყვანილი ზოგადი მიმოხილვიდან ჩანს, რომ ახალ დამწერლობასა და ანბანს თავისი დედა-ანბა-

ნის სახელები უმეტესად დატული ჰქონია და აქვს საუკუნეთა განმავლობაში. იშვიათი შემთხვევაა რომ სახელები შეცვლილი იყოს და ასეთი შემთხვევებიც მერმინდელი მოვლენაა და გრამატიკოს-მწიგნობართა შეგნებული შემოქმედების ნაყოფს წარმოადგენს. ქართული და სომხური ანბანები რომ ერთი და იმავე წყაროდან და ერთსა და იმავე დროს იყოს შედგენილი, მით უმეტეს ერთი და იმავე პირის, მესროპ-მამტოციის შემოქმედების ნაყოფს წარმოადგენდეს, სომხური და ქართული ანბანების ასოების სახელები უეჭველია ერთი და იგივე, ანდა ოდნავ განსხვავებული იქნებოდა. ნამდვილად კი ასოთა სახელების შესადარებლად რომ ყოველ ქართულ სახელს გვერდით სომხური სახელი მოვუსვათ, ამ მხრივ ასეთ ვითარება წარმოგვიდგება: ქართ.: ან-ს უდრის სომხ. აბ, ბან-ს = ბენ, გან-ს = გიმ, დონ-ს = და, ენ-ს = ეჩ, ვინ-ს = ვევ, ზენ-ს = ზა, ცე-ს = ე, თან-ს = გთ, ინ-ს = ინ, კან-ს = კენ, ლას-ს = ლუნ, მან-ს = მენ, ნარ-ს = ნუ, ძე-ს = ძი, ონ-ს = უო, პარ-ს = პე, ვინ-ს = ვე, რაე-ს = რე, სან-ს = სე, ტარ-ს = ტუნ, ვე-ს = ვნ, ფარ-ს = ფურ, ქან-ს = ქე, ლან-ს = ლატ (ძველად), ლატ (მერმინდელი და თანამედროვე გამოთქმით), ყარ-ი სომხურს არა აქვს, შინ-ს = შა, ჩინს-ს = ჩა, ცან-ს = ცო, ძილ-ს = ძა, წილ-ს = წა, ქარ-ს = ქა, ხან-ს = ხე, ჯარ-ი სომხურს არა აქვს, ჯან-ს = ჯე და ჰაე-ს = ჰო.

ქართული ანბანის 36 ასოს და სომხური ანბანის 34 ასოს სახელებიდან მხოლოდ ინ-ის ასოს სახელია ქართულში და სომხურში ერთი და იგივე. ერთი ასოს ძე-ს სომხური სახელი მხოლოდ ბოლოკიდური ე-ს უქონლობით განსხვავდება, საში ასოს, ბან-ისა, კან-ისა და მან-ის სახელები სომხურში ქართულისაგან მხოლოდ თავის ე ხმოვნით განსხვავდებიან და იქ ბენ, კენ და მენ-ი ეწოდებათ. დასასრულ, ერთი ასოს ფარ-ის სახელსაც სხვა, სახელდობრ, ჯ ხმოვანი აქვს და ფურ-ი ჰქვია. ამნაირად, ქართული და სომხური ასოების ერთი და იგივე და მსგავსი სახელების საერთო რიცხვი 6-ზე მეტი არ არის, დანარჩენი 30 ასოს სახელი ქართულსა და სომხურს განსხვავებული აქვს. ქართული და სომხური ანბანების შემდგენელი რომ მართლაც ერთი და იგივე პირი, მესროპ-მამტოცი ყოფილიყო, ასოების ყველა სახელები, უეჭველია, ერთი და იგივე, ან მსგავსი იქნებოდა.

ანბანის ასოების ქართული და სხვა ერთა სახელებს ერთმანეთთან შედარება შემდეგ გარემოებას ამჟღავნებს. ძველ სემურ ანბანებში მხოლოდ 4 ასოს (ზაან, ნუნ, გაან და შინ) სახელი ბოლოვდება ნ ბგერით. ბერძნულს არც ერთი ამ სახელთაგანისათვის ეს ბოლოკიდური თანხმოვანი არ შეუნარჩუნებია, საერთოდ ასოს არც ერთი სახელი არ გააჩნია, რომელიც ნ ბგერით თავდებოდეს. დატულია მხოლოდ ერთი ცნობა, რომ მართო დორიელნი უძველეს ხანაში ხ (სიგმა) ასოს ხან-ს უწოდებდნენ. ბერძნულში ეს ერთადერთი ასო იყო ძველად, რომელიც ნ ბგერით თავდებოდა. ამას გარდა სემურსა და ბერძნულ ანბანებს არც ერთი ასო არ მოეპოვებათ, რომლის სახელიც რ ბგერით ბოლოვდებოდა. სომხურში 7 ასოს (ბენ, ინ, კენ, ლუნ, მენ, ტუნ და ვნ) სახელს ბოლოში ნ ბგერა ახლავს და 7 ასოს სახელი (ე, პე, ვე, რე, ქე და სე) ე ხმოვნით თავდება. სულ სხვა ვითარებაა ქართულ ანბანში: 36 ასოდან 21 ასოს სახელი ნ თანხმოვნით ბოლოვდება. დანარჩენი

15 ასოდან შვიდს (ნარ, პარ, ტარ, ფარ, ყარ, კარ და ჯარ) სახელი რ ბგერით თავდება, 4 ასოს ბოლოში ე ხმოვანი აქვს (აიე, რაე, ჯე და ჰაე). ორი ასოს სახელი (ძილ და წილ) ბოლოში ლ თანხმოვნის მქონებელია. თუ სემური ანბანის 4 ასოს სახელს ბოლოში ნ ბგერა აქვს, ეს მხოლოდ იმიტომ, რომ ამ ასოების აღმნიშვნელი აკროფონიული სიტყვები სწორედ ამ თანხმოვნით თავდება. ქართულ ანბანში ამ 4 ასოს სახელიდან ბოლოკიდური ნ მარტო ორს და (ზენ-სა და შინ-ს) შერჩა, ნუნ-ს კი ნარ-ი ეწოდა. სამაგიეროდ ქართული ანბანის 19 სხვა ასოს სახელს ბოლოში ნ ბგერა ახლავს. რაკი არცერთა ამ სახელთაგანი ქართული სიტყვა არ არის ამიტომ სრულებით ცხადია, რომ ამ 19 სახელის ბოლოკიდური ნ და 7 ასოს რ ხელოვნურად უნდა იყოს გაჩენილი. მაგრამ ამ ბგერათა გაჩენასაც თავისი მიზეზი უნდა ჰქონოდა, თუ ეს პროცესი შეუგნებლად, სტიქიურად გაჩნდა, ანდა გარკვეული მიზანი ყოფილიყო დასახული, თუ ეს მოვლენა შეგნებული დამსგავსების ნაყოფი იყო.

შესაძლებელია, ასოთა ბოლოკიდური ბგერების ზემოაღნიშნული დამსგავსება, რომელიც, რა თქმა უნდა, შედარებით მერმინდელი მოვლენა უნდა იყოს, მწკრივის ხშირი ხმარების შედეგს წარმოადგენდეს. ამის ანალოგიური მოვლენა ბერძნულში გვაქვს, სადაც ასოთა სახელებში ა და ტა დაბოლოვება ხელოვნურად გაჩენილი ჩანს, მაგრამ 21 ასოსათვის ნ-ბოლოკიდურიანი და 7 ასოსთვის რ-ბოლოკიდურიანი, 4 ასოსთვის ე-ბოლოკიდურიანი და 2 ასოსთვის ლ-ბოლოკიდურიანი სახელების შექმნის მიზეზი ეგების მწკრივის ხმარების მარტო ხანგრძლივობა კი არ იყოს, არამედ ანბანის მწკრივის სახელების გართიმულობისადმი მიდრეკილების, ანდა შეგნებული განზრახვის გამომამყლანებელიც იყოს. უკანასკნელ შემთხვევაში მიზნად სახელების დახსოვების გაადვილება უნდა ვიგულისხმოთ. მაგრამ უმიზეზოდ მაინც ნ-ბოლოკიდურიანი სახელების ასეთი არაჩვეულებრივი სიმრავლე ძნელი წარმოსადგენელია, რადგან გაუგებარია, თუ რატომ არის, რომ ასოთა სხვადასხვა ბოლოკიდურიანი სახელები სხვა ბგერას კი არა, არამედ სწორედ ნ თანხმოვანს დაემსგავსნენ? საეჭვოა, რომ ასოების ქართული სახელების ბოლოკიდურ ბგერად ნ-ს ქცევა სემური ანბანის იმ ოთხი ასოს (ზაან, ნუნ, ჯან და შინ-ის) ზეგავლენის შედეგი იყოს, რადგან მათგან, ქართ. მწკრივში მხოლოდ ორია შეთვისებული, ნუნ კი ნარ-ად არის შეცვლილი და ამას გარდა ზენს მწკრივში მე-7, შინ-ს კი 27-ე ადგილი უკავია, ნ-ბოლოკიდურიანი სახელები კი ქართულში პირველი ასოდანვე (ან) იწყება. ამიტომ უფრო საფიქრებელია, რომ ეს პროექტიპირველი ასოს სახელიდანვე უნდა მომდინარეობდეს. უძველეს სემურში ამ ასოს ნ ა ო ლ დ ე კ ე - ს გამოკვლევისდა თანახმად, სახელად უნდა ალფ ჰქონოდა და აბაშურში ამ ასოს სწორედ ალფ-ი ეწოდება. ქართულში ლ-ს ნ-დ ხშირი შენაცვლების ძალით ალფ-ი ანფ-ად იქცეოდა და ბოლოკიდური ფ-ს დროთა განმავლობაში ჩამოცილების შემდგომ პირველი ასოს სახელად ან-ი გახდებოდა.

ამავე პროცესის წყალობით სემურ დალუტ, ანუ, როგორც ნ ა ო ლ დ ე კ ე ფიქრობდა, დელტ შესაძლებელია ჯერ დანტ-ად, ხოლო ტ-ს დაკარგვის შემდგომ და ა-ს ო-დ შენაცვლებით იყოს ქართ. დონ-იც გაჩენილი. საფუ.

ლისხმობა, რომ აბაშურ-ეთიოპურ ანბანშიც სემური დაღვტ-ი დანტ-ად არის ქცეული, ე. ი. აქაც ლ ბგერა ნ-დ არის შენაცვლებული.

ასეთივე მ-სა და ლ-ს ნ-დ ჩვეულებრივი შენაცვლების გზით უნდა იყოს სემური გამილ-ისაგან ქართული გან-ი გაჩენილი. მე-7 ასოს, როგორც ცნობილია, სემურშიც ნ-ბოლოკიდურიანი სახელი ჰქონდა და ზაან-ის ეწოდებოდა. საგულისხმოა, რომ ასურულ ანბანს ამ ასოს სახელად ზაან-ის გარდა, ზუნ-იც აქვს, ე. ი. სწორედ ისევე, როგორც ქართულში ვხმარობთ. დანარჩენ ასოთა სახელებას ბოლოკიდური ბგერები შესაძლებელია ზოგის პროგრესიული, ზოგის რეგრესიული ასიმილაციის წყალობით იყოს შეცვლილი.

სომხური ასოების ა-ს სახელს ააბ-ს, გ-ს—გიმ-ს, დ-ს—და-ს, ვ-ს—ვევ-ს, ზ-ს—ზა-ს და რ-ს—რე-ს ამ თანხმოვნების ძველი სემური სახელების პირვანდელი სახე, ერთ შემთხვევაში (ვევ) მოლიანად აქვს შერჩენილი, უძველესად კი ან მისი პირველი ნაწილის შენარჩუნებით, ანდა ბოლოკიდური ბგერის, თუ მარცვლის ჩამოცილებით შედარებით კარგად აქვს დაცული (ააბ—ალფ-ისაგან, გიმ—გიმ-ელისაგან, და—დაღვტ-ისაგან, ვევ—ვევ-ისაგან, ზა—ზაან-ისაგან და რე—რეშ-ისაგან არის წარმომდგარი). საგულისხმოა, რომ ასოთა ეს სახელები ბერძნული სახელებისაგან კი არა, არამედ სემურისაგან არის წარმომდგარი. ნ ასოს სომხური სახელები (ბენ, ინ, კენ, მენ, ღი და ფჯრ) ქართული სახელების მსგავსია, ხოლო ისეთი სომხური ბგერების ასოების სახელები, როგორცაა შა, ჩა, ცო, ძა, წა და ჭა, სახელების მარცვლოვან პრინციპზეა დამყარებული და თანხმოვნისა და ხმოვნის კომბინაციას წარმოადგენს, ა შემთხვევაში ა და მხოლოდ ერთში ო ხმოვანია ნახმარი.

სანამ სერაბიტის წარწერათა თარიღი და მნიშვნელობა გამოიკვეოდა, ზოგიერთი ქართული ასოს მოხაზულობის ნიშანდობლივი თვისების სათანადო შეფასება და ანბანის ხნიერების გამოსარკვევად ჯეროვანად გამოყენება არ შეიძლებოდა. ეხლა ნდგომარეობა ამ მხრივაც გაუმჯობესდა. წინათ ასოთა მოხაზულობის მხრით ყველაზე საყურადღებოდ უძველესი ხანის ასომთავრული ხანი იყო მისაჩნევი, რომელსაც VII ს-მდე თავი შეკრული ჰქონდა, ეხლა კი ირკვევა, რომ ზოგიერთ ასოს ხანზე უფრო ძველი მოხაზულობა აქვს დაცული. მაგ., საფიქრებელი იყო, რომ ასომთავრული ანი უძველესი სემურ-მოაბური (მეშას) წარწერის ალფის მსგავსი მოხაზულობისაგან უნდა ყოფილიყო წარმომდგარი, ეხლა კი ცხადი შეიქნა რომ ქართულ ამ ასოს ამაზე საუკუნეებით უწინარესი დამწერლობის ასოს მოხაზულობა ჰქონია დაცული. სერაბატის წარწერათა ანბანის ალფის თავისი დედა-დამწერლობის ეგვიპტურის შესატყვისი ასოს რქიანი ხარის თავის მოხაზულობა ჰქონია, რაც სრულებით ბუნებრივიც არის, რადგან სირიულად ალფი ხარსა ნიშნავს. ქართული ანის მრგვალი მოხაზულობა და კიდურებ-აწეული ზევითი განივი ხაზი უ სწორედ ხარის რქიანი თავის მოხაზულობას წარმოადგენს და ამ ასოს თავდაპირველი ნაკვთი მას მოაბურ-ფინიკიური ალფის მოხაზულობაზე გაცილებით უკეთ აქვს დაცული. ამნაირადვე, თუ წინათ ასომთავრული დონის მოხაზულობის შესადარებლად სემურსა და ბერძნულ დამწერლობაში დაცული

სამკუთხედის მაგვარა ასოს მეტი არ გვექონდა-რა და ამ სამკუთხედიანი ასოს თხემი ან არსებული გასწვრივი ხაზი საბაური დამწერლობის დაღეტ-ს გარდა არსად ჩანდა და ამის გამო ამ ასოს მხარ-მარცხნივი მდებარეობისდა მიხედვით საფიქრებელი იყო, რომ მასთან შედარებით ქართული ასო ასწვრივ იქნა ამართული, სერაბიტის ანბანში ცხად-ყო, რომ პირიქით ქართულ ასომთავრულ კუთხოვან ღონს თავისი ასწვრივი მდებარეობით, მოყვანილობით, უყვლობითა და ზევითი განივი ხაზით ამ ასოს უძველესი, ეგვიპტური და სერაბიტის დამწერლობით დადასტურებული, სახე სემურ-ბერძნულზე უკეთესად ჰქონია შენახული. იგივე უნდა ითქვას ასომთავრული თან-ის შესახებაც, რომლის პირვანდელი მოხაზულობა ამ ასოს სემურ და ბერძნულ მოხაზულობასთან კი არ უნდა იყოს შედარებული, არამედ სერაბიტის ანბანის თეტ-თან. ასეთი შედარება ცხად-ყოფს, რომ ქართული თან-ის სწორედ სერაბიტის ოდნავ შეცვლილ მოხაზულობას იცავს, მხოლოდ მთელი ასოს ტანი მხარ-მარცხნივი მდებარეობის მაგიერ მხარ-მარჯვნივ არის მობრუნებული. პირიქით ასომთავრული თავშეკრული ბან-ის სერაბიტის დამწერლობის, ისევე როგორც ბერძნულის შესატყვისი ასოების მოხაზულობისაგან განსხვავდება და მხოლოდ სემური დამწერლობის უძველესი ხანის ასოს მიემსგავსება. ფრიად საყურადღებო გარემოებაა აგრეთვე, რომ ქართული ანბანის მწკრივის იმავე მეექვსე ადგილას, სადაც სემურში და უძველეს ბერძნულში, მხოლოდ VII ს-ში ქ. წ., იყო მოთავსებული, ვინ-ი აქვს დაცული.

ზემოაღნიშნული ყველა ფაქტები ცხად-ყოფენ, რომ შეუძლებელია ქართ. ანბანი ბერძნულისაგანაც ყოფილიყო წარმოშობილი, არამედ, რომ ის სემური დამწერლობის უძველეს ხანასთან უნდა იყოს დაკავშირებული და ბევრ ასოებს ძველის-ძველი მოხაზულობა საუკუნეთა განმავლობაში საკმაო კარგად დაუცავს. ქართ. ანბანის ბერძნულისაგან წარმოშობის აზრს ბერძნული და ქართ. ასოების ზოგადი მდებარეობაც ელობება წინ. ქართულ ასოთა უმეტესობა უძველესი სემურის მსგავსად მხარ-მარცხნივ არის მიბრუნებული, იმავე ბერძ. ასოებს კი მხარ-მარჯვნივი მდებარეობა აქვთ. ცნობილია, რომ ხმოვნებისათვის ასოების შემოღება ბერძნების ღვაწლად და წელიწად ითვლება დამწერლობაში. თუმცა ზოგიერთი მკვლევარი ამ აზრს არ იზიარებს. ხმოვნების ანბანის მწკრივის რიგობითი დალაგებულობის იგივეობა აფიქრებინებს ადამიანს, რომ ქართ. ანბანსაც ამ ასოების ხმოვნების ოლსანიშნავად გამოყენების აზრი შესაძლებელია ბერძნული ანბანის მიბაძვით ჰქონდეს შეგნებული. ეგების ეს ასეც ყოფილიყო კიდევაც, მაგრამ ქართ. და ბერძნ. ა, ე და ჯ ასოების მოხაზულობა ერთმანეთისაგან იმდენად განსხვავდება, რომ ამ ქართ. ნიშნების მოხაზულობა ბერძნულთან არ შეიძლება იყოს დაკავშირებული. მაშასადამე, შესაძლებელია აქ მხოლოდ ხმოვნებისათვის ამ ასოების გამოყენების დედააზრი იყოს ბერძნული ანბანიდან შეთვისებული. ყველა გარემოებათა და დაკვირვებათა მიხედვით, უფლება გვაქვს ვიფიქროთ, რომ, თუმცა ქ. შ. V—VI სს-ზე უწინარესი ქართული დამწერლობის ძეგლები ჯერ ცნობილი არ არის, მაგრამ ეს შემთხვევითი მოვლენა უნდა იყოს, რომელიც ალბათ საქართველოში აქამომდე სისტემური არქეოლოგიური კვლე-

ვა-ძიებისა და გათხრილობის უქონლობით უნდა აიხსნებოდეს. თავისდა-
 თავად კი ქართული დამწერლობა და ანბანი, ზემოაღნიშნულ მოსაზრებათა და
 ფაქტების ძალით, ძველი, წარმართობის დროინდელი ჩანს და მომავალში
 აწ ცნობილზე გაცილებით უფრო უწინარესი ხანის ძეგლების აღმოჩენაა მო-
 სალოდნელი. სომხურ ანბანის ასოთა მოხაზულობასა და მეტადრე მწკრივს,
 ისეთი ნიშანდობლივი თვისება არა აქვს, რომ ამისდა მიხედვით მისი გაჩენის
 ხანის გამორკვევა შეიძლებოდეს, მაგრამ ზოგადად შესაძლებელია ითქვას,
 რომ სომხური ანბანიც გაცილებით უფრო ხნიერია, ვიდრე ფსევდო-ქორჯის
 აქვს აღნიშნული.

ლიტერატურა

Sethe, Der Ursprung des Alphabets. Nachricht. d. Gött. Ges. d. Wissensch.,
 1915 წ., 2. Heft.

A. Gardiner, Der ägyptische Ursprung des semitischen Alphabets: ZDMG,
 N. F. II, 1923 წ.

Lehman Haupt, Zur Herkunft des Alphabets: ZDMG, 73., 1919 წ.

Bühler, Indische Palaeographie (Grundris der indo-arischen Philologie u.
 Altertumskunde I, 1896.

ივ. ჯავახიშვილი, ძველი სომხური საისტორიო მწერლობა, წიგნი I, თბ., 1935 წ.
 Nöldeke, Beiträge z. Semit. Sprachwissensch. 1904.

Hans Jensen, Geschichte der Schrift.

Moritz, Arch. Schrift., Encyclop. des Islam I.

ბ. ა ს ო

ასო ეწოდება დამწერლობის მქონებელი ენის მეტყველების ცალკეული
 ბგერის გამომხატველ ნიშანს. ამისდა მიხედვით ყოველ ენას იმდენი ასო
 აქვს, რამდენი ბგერაც გააჩნია. ბგერის გამომხატველი ნიშნის აღბეჭდვას
 გამოხატვა ჰქვია. თითოეულ ამ ნიშანთაგანს თავისი მოხაზულობა აქვს,
 რომლითაც სხვებისაგან განსხვავდება. ასოს ასეთ მოხაზულობას მთლიანად
 ასოს ტანი ეწოდება. ასოთა შორის განსხვავება უმთავრესად თითოეული
 მათგანის მოყვანილობაზეა დამყარებული, მაგრამ სიგრძეცა და სივრცეცაც
 აქვს მნიშვნელობა. თუმცა ყოველი ასო ჩვეულებრივ ერთ მთლიან ნიშანს
 წარმოადენს, მაგრამ, რაკი თითოეული ნიშანი დანარჩენებისაგან უნდა უეჭვე-
 ლად განსხვავებული იყოს, ამიტომ ასოთა მოხაზულობის ნაწილებს არჩევენ,
 რომელთაც ასოთა ნაწილები ეწოდება. მაგრამ მოხაზულობის მხრით ასოთა
 შორის თვალსაჩინო განსხვავების გარდა, მსგავსებაც არსებობს, ანუ უფრო
 ზედმიწევნით რომ ითქვას, ასოებს, ისეთ ნაწილებს გარდა, რომლებითაც და-
 ნარჩენ ასოთაგან განირჩევიან, მსგავსი ნაწილებიც აქვთ. ასოთა იმ ნაწი-
 ლებს, რომელნიც სხვებისაგან სხვაობენ დამახასიათებელი, მთავარი, არხე-
 ბითი, ანდა ნიშანდობლივი ნაწილები ეწოდება, დანარჩენ ნაწილებს კი
 არა-არხებითა და უმნიშვნელოს ეძახიან.

ასოები მოხაზულობით ერთმანეთისაგან ტოლმეტობითაც განირჩევიან: ასოთა სიმალლისა და ტოლმეტობის გასარჩევად და სამწერლობათამცოდნეობაში (იხ. ¹) ანუ პალეოგრაფიაში წერის ორ-ხაზოვან და ოთხ-ხაზოვან ბადეს ხმარობენ. ზოგი ასოები, როგორც მაგ. ა, თ, ი, ო ერთი ზომისა და ორ ხაზს შუა თავსდება. ზოგი ასოების ტანი კი ორ ხაზში ვერ თავსდება, არამედ ზოგს, როგორც მაგ. ბ, ზ, მ, ნ-ს და სხვ. ზედა ნაწილიც აქვს, ზოგს—ქვედა ნაწილიც, როგორც მაგ.: გ, დ, ე, ვ და სხვ. დასასრულ, რამდენსამე ასოს ქვედაცა და ზედა ნაწილიც გააჩნია, მაგ.: ქ, წ, და ჭ-ს. ამისდა მიხედვით, ასოს ტანს სამი ნაწილი აქვს. ზედა ტანი, შუა ტანი და ქვედა ტანი. ამას გარდა ასოს თავი და ბოლოც და კიდურებიც მოეპოვება. აგებულების თვალსაზრისით განხილული ასოთა ნაკვეთი, ან ასწვრივი ხაზისაგან შედგება, როგორც მაგ.: ქ, ჭ, ს, რომელსაც ან ერთი, ან ორივე მხრიდან, ან 'ხევით, ან შუაში, ან ქვევით, ან განივი ხაზი, ან პირშეკრული, თუ პირგახსნილი წრე, ან ნახევარწრე ერთვის ხოლმე, მაგ.: ბ, ე, ზ, მ, ნ, შ, ჩ-ს და სხვა. ასწვრივ ხაზს ასოს ბუნი ანუ ზრო ეწოდება. ასოს ქვედა ტანის პირშეკრულ წრეს მუცელს ეძახიან. (ასოს დაწერილობასთან დაკავშირებულ სხვა საკითხებზე დამწერლობათამცოდნეობის ქვეშე¹).

¹ ენციკლოპედიური ლექსიკონის ცალკე სტატიაზე მიათითებს ავტორი (რედ.).

დამატება მეორე

ახლანდელი აღმოსავლური უკრაინის ქართული ხელნაწილები
და მათი მნიშვნელობა მცოდნეობისათვის

(წინასწარი მოხსენება¹ ნიმუშების დაროვით)

I.

ქარგა ხანია, რაც გამოცდილებამ დამარწმუნა, რომ ქართული ისტორიული და ფილოლოგიური მეცნიერებისათვის მტკიცე საფუძველის შესაქმნელად ეგრეთ წოდებულ დამხმარე სამეცნიერო დარგების, ქართული ეპიგრაფიკა-პალეოგრაფიისა, დიპლომატიკისა, ქრონოლოგიისა, და ნუმიზმატიკა-ნეტროლოგიის შესწავლა და შექმნა იყო აუცილებელი. ამიტომ უკანასკნელი წლების განმავლობაში, მეტადრე კი მას შემდგომ, რაც ჩვენი უნივერსიტეტი დაარსდა, ამ ქართული სამეცნიერო დარგების სისტემატურს შესწავლას ვანდომებდი დროს.

ეს შესწავლა საუნივერსიტეტო კურსების სახით ჩამოყალიბდა, რომელსაც ამ რამდენიმე წლის განმავლობაში ვუკითხავდი ჩვენ სტუდენტ-ისტორიკოსებს. ეპიგრაფიკა-პალეოგრაფიისა, დიპლომატიკისა და ნუმიზმატიკის შესახებ გამოკვლევა უკვე იმდენადაა დამთავრებული, რომ დასაბეჭდადაც მზადაა.

ამ დამხმარე სამეცნიერო დარგების შესწავლის დროს ბევრი საყურადღებო საკითხები წამოიჭრა და ზოგიერთი გადაწყდა კიდევ. ზოგი საკითხის გაღრმავებულმა დაკვირვებამ ისეთი შესაძლებლობა წარმოშვა, რომლის შესახებ წინათ ქართველს მეცნიერს მხოლოდ ოცნება შეეძლო. დღევანდელი ჩემი მოხსენება ეხება სწორედ ერთ ისეთს აღმოჩენას, რომელიც ქართული პალეოგრაფიის მეთოდური შესწავლის შედეგი გახლავთ.

ქართული პალეოგრაფიის შესწავლის დროს, როდესაც ერთი მხრით ქართული დამწერლობის ისტორიულმა განვითარებამ, მეორე მხრით სხვა ერთა დამწერლობასთან შედარებითმა ანალიზმა შედეგებიანა, რომ ქართული ასომთავრული ბანი თავშეკრული უნდა ყოფილიყო, მე პროფ. ალ. დიდებულს ძეს ვთხოვე ბოლნისის სიონის წარწერის ნეგატივი გაეძლიერებინა, რომ მჭრთალად გამოსული ადგილები და ასოების მოხაზულობა და-

¹ მოხსენებული იყო საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების კრებაზე 1923 წ. 10 თებერვალს და ოდნავ შეესებულ იბეჭდება.

შექმდის დროს მკათიოდ გამოსულიყო. ჩემს ხელში მყოფ წარწერის დანაბეჭდში ის აღგილი, სადაც ასო ბანი გეხვდება, ისე გარკვევით არ ჩანდა, რომ ამ პალეოგრაფიული თვალსაზრისით დიდმნიშვნელოვანი საკითხის უქველი გადაწყვეტა შესაძლებელი ყოფილიყო.

რადგან მცხეთის ჯვარის ეკლესიის VII საუკ. წარწერის ბანს თავი ოდნავ აქვს გახსნილი, აბიტრამ საგულისხმო იყო, თუ როგორი მოხაზულობა ჰქონდა ამ ასოს ბოლნისის სიონის წარწერაში, რომელიც მცხეთის ჯვარის წარწერაზე უფრო ძველი ძეგლის შთაბეჭდილებას ახდენდა.

პროფ. ალ. დიდებულის ძემ თავისი განსაკუთრებული ღონეობით ამ წარწერას ნეგატივი მართლაც ისე გააძლიერა, რომ დანაბეჭდზე ის აღგილიც, სადაც ასო ბანი იყო, სრული სიმკაფიოთ გამოჩნდა¹, და ბანი მართლაც, როგორც მისი მოხაზულობის ისტორიული განვითარებისა და სხვა ერთა უძველეს პალეოგრაფიულ ძეგლებთან შედარებით მოსალოდნელი იყო, თავშეკრული აღმოჩნდა.

ამ ვარაუდებამ ბოლნისის სიონის საკურთხევლის სარკმლის ზემოთი წარწერის პირველხარისხოვანი მნიშვნელობა პალეოგრაფიული თვალსაზრისითა და მისი ქრონოლოგიური სიძველე სრული უეჭველობით ცხად-ყო.

მაგრამ რომ აბლად გამორკვეული პალეოგრაფიული დაკვირვება უცილობელ დებულებად შექმნილიყო, ყველა ცნობილს თარიღიანსა, თუ ქრონოლოგიურად განსაზღვრულ წარწერებსა და ხელნაწერებს გადაშინჯვა დაეუწყე. გამოირკვა, რომ თავშეკრული ბანი მართლაც მეშვიდე საუკუნიდან მოყოლებული აქეთ უკვე აღარ გეხვდება. მაშასადამე, ცხადი ხდებოდა, რომ ბოლნისის სიონის წარწერა თავისი ზემოაღნიშნული პალეოგრაფიული თვისებით ყოველ ეჭვს გარეშე VII საუკუნეზე უწინარესი უნდა ყოფილიყო. მე მაინც ვშიშობდი, შეცდომა არ მომსულოდა და ისეთ ძეგლებს ვეძებდი კიდევ გადასაშინჯავად, რომელიც X საუკუნეზე ადრინდელი უნდა ყოფილიყო.

II.

ამ ეჭვში და ძიებაში მყოფს ერთი ქართულ-ებრაული პალიმფსესტის ორი ფურცელი მომაგონდა, რომლის ფოტოტიპური სურათი ჩემ სტუდენტობის დროს მქონდა ნანახი. ამ ნაწყვეტების დამწერლობის დიადი გარეგანი სახე იმ დროიდან მოყოლებული გულსა და მახსიერებაში მქონდა ჩარჩენილი და ეხლა, როდესაც ყოველს უძველესს, X საუკუნეზე უწინარესს, ძეგლს ჩემთვის მნიშვნელობა ჰქონდა, გადავწყვიტე გამეშინჯა და მენახა, თუ რა იყო იქ დაწერილი და განსაკუთრებით, როგორ იწერებოდა იქ ის ასო ბანი, რომლის მოხაზულობის ესოდენ დიდი მნიშვნელობა ქართული პალეოგრაფიისათვის ცხადი გახდა.

ეს ის პალიმფსესტა იყო, რომლის ფოტოგრაფიული სურათი 1897 წ. ზაფხულში მაშინ პრივ.-დოცენტად მყოფს და აწ პროფ. და აკად. ნ. მარს მოუვიდა ფოსტით.

¹ პროფ. ალექ. დიდებულის ძეს ამისთვის დიდ მადლობას მოვახსენებ.

ამ ოქსფორდის ბოდლეიანის ბიბლიოთეკიდან დ^რ ა. ნეაბაუერის მიერ გამოგზავნილი ეტრატის ცალ-ცალკე ფურცლის — პალიმფსესტის ფოტოგრაფიულ სურათში ტექსტი წვრილი ასოებით ებრაულად, ხოლო გარდ-გარდმო მიმართულებით მსხვილი ასომთავრული ანბანით ქართულად ნაწერი აღმოჩნდა. უეჭველია, ეს ორი ფურცელი ნ. მარს ინგლისიდან ქართული ტექსტის წასაკითხავად ჰქონდა გამოგზავნილი. მაგრამ ამ ორ ნაწყვეტს მან, როგორც ეტყობა, ყურადღება არ მიაქცია, ან იქნებ იმიტომ, რომ პრივ.-დოცენტის (აწ აკადემიკოსის) პ. კ. კოკოვცოვის პირველი აზრის მსგავსად ძირითად ნაწერად ებრაული მიიჩნია, ქართული კი მერმინდელად დაუმნიშვნელოდ ცნო, ან იქნებ პალიმფსესტის წაკითხვის სიძნელის გამო. ასე იყო თუ ისე, ამ ორი ნაჭერი ეტრატის ფოტოგრაფიული სურათი ნ. მარს გადასცა ებრაული ტექსტის წასაკითხავად პ. კოკოვცოვს. პრივ.-დოც. კოკოვცოვმა ჯერ ამ პალიმფსესტის თავდაპირველ ტექსტად ფოტოტიპირი სურათების მიხედვით ებრაული სცნო („еврейского текста, как кажется, несколько можно судить по фототипиям, первоначального в рукописи“).

მიღებული ნაწერების შესწავლამ ცნობილი რუსი ჰებრაისტი დაარწმუნა, რომ ხელთ იერუსალემის თალმუდის ნაწყვეტები ჰქონდა, რომელი თხზულებისაც მანამდის მხოლოდ უვარგისი ხელნაწერები არსებობდა. პ. კოკოვცოვმა პალეოგრაფიული ნიშნებით ფრაგმენტები XI საუკ. დამლევის ნაწერად და ამის გამო თალმუდურ ხელნაწერთა შორის უძველეს ძეგლად ცნო.

ამგვარი დასკვნის შემდგომ ის შეუდგა მიღებული პალიმფსესტების ნაწერის წაკითხვას და 1899 წ. ტექსტი გამოკვლევითურთ გამოაქვეყნა კიდეც¹. მაგრამ შემდეგ, როდესაც თავისი გამოკვლევა უკვე დაბეჭდილი ჰქონდა, მან, პალიმფსესტის მდგომარეობით გამოწვეულ ტექნიკურ მოსაზრებათა გამო, თავდაპირველი აზრი შეიცვალა და საგანგებოდ დართულ დამატებაში ქართული სამართლიანად ებრაულზე უძველესად და პირვანდელად აღიარა².

ეს თხზულება თვით პ. კოკოვცოვისაგან, რომელთანაც მე უნივერსიტეტში ასურულსა ვსწავლობდი, ცალკე ამონაბეჭდად მივიღე. თუმცა ჩემს უნივერსიტეტში სწავლის დროს ქართული ენის კათედრის წარმომადგენელი პროფესორი იყო, მაგრამ ლექციები თითქმის სრულებით არ იკითხებოდა და 1899 წ., როდესაც მე უკვე უკანასკნელ კურსზე ვიყავი, ასომთავრული დამწერლობიანი ძეგლების წაკითხვას მიჩვეული არ ვიყავი. ეხლაც კარგად მაგონდება, რამდენად ძნელი იყო ჩემთვის მაშინ ამ პალიმფსესტის გარჩევა. თითო-ორი ასოს გარდა, როგორც მახსოვს, რამდენიმე წინადადების, ან სიტყვის ერთად ამოკითხვა გადაულახავი დაბრკოლება აღმოჩნდა. პრივ.-დოც. კოკოვცოვს თავის დანართში ქართული ტექსტის დროის შესახებ ვითარცა არა სპეციალისტს, რასაკვირველია, მხოლოდ იმის თქმა შეეძლო, რომ იგი

¹ Еще один рукописный фрагмент Иерусалимского Талмуда: *Записки Восточн. Отд. Русск. Арх. Общ.*, XI, 83. 195—205.

² Дополнение к статье „Еще один рукописный фрагмент Иерусалимского Талмуда“, *ibid.*, 83. 413.

ებრაულზე აღჩინდელი უნდა ყოფილიყო¹, ე. ი. XI ს-ზე უწინარესი. მაგრამ სახელდობრ რა დროისა იყო იგი, ეს გაუგებარი იყო ჩემთვისაც. ის გარემოება, რომ პრივ.-დოც. ნ. მარმა არავითარი ყურადღება არ მიაქცია, მაფიქრებინებდა, რომ ეს ორი ნაწყვეტი ქართული მწერლობისათვის ალბათ უმნიშვნელო უნდა ყოფილიყო, და შემდეგშიც მათი წაკითხვა აღარ მიცდია. მაგრამ ამ პალიმფსესტის ასოთა დიადი მოხაზულობა მაინც გონებაში მქონდა ჩარჩენილი.

ახლა, როდესაც ქართული დამწერლობის ყოველს უძველეს ძეგლს ჩემთვის მნიშვნელობა მქონდა, მისი გასინჯვა და წაკითხვა გადავწყვიტე. თუმცა პროფ. პ. კოკოვცოვის მიერ მოცემული ცალკე გადმონაბეჭდი მთელ ჩემ წიგნთსაცავთან ერთად 1917 წლის დამლევს დაიღუბა, მაგრამ ჩვენი უნივერსიტეტის წიგნთსაცავს საბედნიეროდ პეტერბურგის საარქეოლოგიო საზოგადოების გამოცემის მთელი სერია აქვს და ამის იმედი მქონდა, რომ ჩემთვის საჭირო ფოტოტიპებს ვიპოვიდი.

მართლაც წარსული 1922 წლის დეკემბრის დამლევს პროფ. პ. კოკოვცოვის წერილს მივაგენი. საქმარისი იყო შინ ამ ორი ფოტოტიპური ფურცლის გაშინჯვას შევდგომოდი, რომ პირველივე დაკვირვებიდან ამ ძეგლის უაღრესი მნიშვნელობა ცხადი გამხდარიყო: ასოები „ჟ“ და „ჟ“ თავშეკრული იყო ყველგან. ქართული პალეოგრაფიის შესწავლის დროს კი უკვე გამორკვეული მქონდა წარწერებისა და ხელნაწერების მიხედვით, რომ ამგვარი მოხაზულობის „ჟ“ და „ჟ“ მხოლოდ VII—VIII სს. იხმარებოდა. ამის გამოცხადი შეიქმნა ჩემთვის, რომ ოქსფორდის ეტრატის ნაწყვეტები VII—VIII საუკუნისა მაინც უნდა ყოფილიყვნენ. ამ ჩემთვის სრულებით მოულოდნელი გარემოების გამორკვევის შემდგომ ძვირფასი პალიმფსესტის კითხვას გულდასმით შევუდეგი და ეხლა უკვე განსაკუთრებით ბანს ვეძებდი. პირველსავე ფურცელზე, მარჯვნივ სვეტის მე-9 და 10 სტრიქონებში ორჯერვე „ბ“ სრულებით გარკვევით თავშეკრული იყო, ენაც გასაოცარი სიძველის მომასწავებელი გამოდგა. ამ აღმოჩენისაგან გამოწვეული სიხარულისა და მღელვარებისაგან მუშაობა აღარ შემეძლო.

ცხადი გახდა ჩემთვის, რომ თვალწინ ქართული დამწერლობისა და ენის უძველესი ძეგლი მედვა. აქამომდე IX საუკუნეზე უწინარესი არც ერთი ქართული ხელნაწერი არ იყო ცნობილი და ეხლა ერთბაშად სამი საუკუნით უფრო აღჩინდელი ძეგლის ნაწყვეტები გამოჩნდა! მღელვარებისაგან ცოტა ხნით შეწყვეტილი მუშაობის განახლების დროს ვცდილობდი დავრწმუნებულყავ, რომ თვალი არ მატყუებდა და შეცდომა და მოჩვენება არ იყო ის, რასაც ვკითხულობდი.

სრული სიფრთხილით წარმოებულმა პალიმფსესტის გულდასმით წაშლილი ქართული ტექსტის ამოკითხვამ და დაწერილის ენის საგულისხმო თუმცა განმაცვიფრებელმა, მაგრამ შორეულ წარსულში მოსალოდნელმა თვისებებმა დამარწმუნეს, რომ პირველი დაკვირვება მცდარი არ იყო და ამ ნაწყვეტების

¹ იხ. Дополнение к статье „Еще один рукописный фрагмент Пергемского Талмуда“. ЗВРАО, XI, 83. 413.

როგორც დამწერლობის პალეოგრაფიული, ისევე თვით ნაწარმოების ენის ნიშნები მათ სიძველეს ცხად-ყოფდნენ სრული უეჭველობით. რამდენჯერაც კი არ გადავიკითხავდი ამ ორი ეტრატის ნაჭრის ფოტოტიპიას, ეს რწმენა უფრო და უფრო მიძლიერდებოდა. ჩემი სიხარული გაორკეცებული იყო, როდესაც გამოვარკვიე, რომ ამ ნაწყვეტებში შენახული გვექონდა დაბადების ტექსტი, სახელდობრ იერემიას XVII, 26—XVIII, 8.

უკვე უეჭველი იყო, რომ ბოდლეიანის წიგნთსაცავში ქართული დამწერლობისა და ენის ჯერ-ჯერობით მაინც უძველესად მისაჩნევი ძეგლის ორი ნაწყვეტი ინახებოდა. კერძოდ პეტერბურგში წინათაც მოსულა ამბავი, რომ ინგლისში, იქნებ იმავე ოქსფორდშივე, ქართული პალიმფსესტების ნაწყვეტები უნდა ყოფილიყო, რადგან მათ შორისაც შესაძლებელია ზოგიერთი ამავე დროისა და მნიშვნელობის გამომდგარიყო, ამიტომ უკვე გადაწყვეტილი ვქონდა ოქსფორდის წიგნთსაცავისათვის მიმელოცა, რომ ის უძველესი ქართული ხელნაწერის ორი ნაწყვეტის მფლობელი იყო, და თანაც მეთხოვა ამავე ხასიათის ქართული ასომთავრულით ნაწერი პალიმფსესტების ფოტოგრაფიული სურათები გამოეგზავნათ. მაგრამ შემდეგ გადავწყვიტე, რომ ჯერ აქსაქართველოს დედაქალაქში, დაცული პალიმფსესტები გადამეშინჯა და გამოემერკვია, თუ აქ რაღა დროის ძეგლები იყო შენახული.

III.

ჩვენი უნივერსიტეტის მუზეუმში რომ ბ. მოსე ჯანაშვილმა გადმო-მილაგა პალიმფსესტები, პირველი ორი ხელნაწერი ნუსხა ხუცურით აღმოჩნდა და ჩემთვის ამჟამად საყურადღებო არ იყო. მაგრამ საკმარისი იყო მესამე ხელნაწერი გადამეშალა, რომ მშვენიერ ასომთავრულად ნაწერ გადარჩენილს ტექსტში ოქსფორდის პალიმფსესტივით საყურადღებო ძეგლის მოლოდინი აღმძვროდა. მისი სწრაფი გადაფურცვლის დროს იმავე უკვე კარგად გამორკვეულს პალეოგრაფიულსა და ლინგვისტურს თვისებებს ვეძებდი: თავშეკრულ ბანსა, ყარსა და ჯიეს და მეორე პირის სუბიექტურსა და მესამე პირის ობიექტურს თავსართებს. ხელნაწერის გადაშინჯვის დროს ყველა ეს ნიშნები უძველესს, შემდეგ გადარეცხილს, ტექსტში აღმოჩნდა და ამგვარად ცხადი შეიქმნა, რომ ეს ხელნაწერიც ქართული დამწერლობისა და მწერლობის უძველეს ძეგლად უნდა ყოფილიყო მიჩნეული. მეოთხე და მეხუთე ხელნაწერი-პალიმფსესტებიც იმგვარივე თვისებებისანი აღმოჩნდნენ და დაახლოვებით იმავე დროისა უნდა ყოფილიყვნენ, როდესაც ოქსფორდის პალიმფსესტი უნდა იყოს დაწერილი. ამ გზით ცხადი შეიქმნა, რომ ჩვენ ამ მხრივ ოქსფორდზე გაცილებით უფრო ბედნიერი და მდიდრები ვართ და უკვე 2000 გვერდამდე უძველესი ქართული ძეგლების პალიმფსესტები გვაქვს. ქართული პალიმფსესტების ამგვარი მნიშვნელობის გამორკვევის შემდგომ საქართველოს საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმის კატალოგში პალიმფსესტებად მოხსენებული ხელნაწერების გაშინჯვაც აუცილებელი გახდა. ქართველთა შორის წ. კ. გ. საზოგადოების წიგნთსაცავის კატალოგი მოკლე ცნობებს შეიცავს და იქ თვით ყველა ეტრატის ხელნაწერების დათვალიერება იყო საჭირო.

რისთვისაც განსაკუთრებული მუშაობა უნდა მოწყობილიყო. საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების 30-მდე გადაშინჯულ ხელნაწერ-პალიმფსესტთა შორის თუმცა ბევრი საყურადღებო აღმოჩნდა, ზოგი ენის მხრით და ზოგი კიდევ პალეოგრაფიულად; მაგრამ ისეთი, რა დროისა და თვისებებისასაც ვეძებდი, არ ჩანდა. /უკვე გადაწყვეტილი მქონდა, რომ ამ საზოგადოების ხელნაწერთა შორის ძებნა უნაყოფო უნდა ყოფილიყო. რომ მუხეუმის გამგის თანაშემწემ ირ. სონდულაშვილმა შემატყობინა სასიხარულო ამბავი ჩემთვის საყურადღებო ხელნაწერ-პალიმფსესტის აღმოჩენის შესახებ. ამ ხელნაწერის გადაშინჯვამ მისი ცნობის სრული სიმართლე დაადასტურა.¹ ამგვარად, ჩემ ხელში უკვე ოთხი პირველხარისხოვანი მნიშვნელობის ხელნაწერი იყო. ამ უხემა და მშვენიერმა სამკალმა ახლად აღმოჩენილი პალიმფსესტების უფრო ზედმიწევნითი დათარიღება და ყოველმხრივი შესწავლა აუცილებელი გახდა.

ჩემ მიერ დამზადებული ქართული პალეოგრაფია რომ გამოქვეყნებული იყოს², ან იმედი მქონდეს, რომ მისი ახლო მომავალში გამოცემა მოხერხდებოდეს, მე შემეძლო სიტყვა მოკლედ მომეჭრა. მაგრამ ეხლანდელ პირობებში ამგვარი იმედი ვგონებ ამაო უნდა იყოს და ამის გამო იძულებული ვარ ჯერ VI—VII სს. უთარიღო ძეგლების დათარიღების მეთოდოლოგიას შევებო, ხოლო შემდეგ ახლად აღმოჩენილი ხელნაწერების ქრონოლოგიურს განსაზღვრას შევუდგე.

იმ ფრიად დიდი მნიშვნელობის გამო, რომელიც უთარიღო წერილობითი ნაშთების ქრონოლოგიური განსაზღვრისათვის მათს პალეოგრაფიულს თვისებებსა აქვს, განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მიქცეული ყოფილიყო პალეოგრაფიული ნიშნების თვალსაზრისით ძირითადად მისაჩნევი ძეგლებისათვის. ამგვარ ძეგლებად უძველესთა შორის უეჭველია ბოლნისის სიონის კონქის სარკმლის თავზე ასომთავრული ამობორცვილი დამწერლობით გამოყვანილი წარწერა და მცხეთის ჯვარის ეკლესიის ქანდაკებათა ჩაქრილი წარწერები უნდა ჩაითვალოს³. მაგრამ არც ერთი ამ ძირითადად მისაჩნევი წარწერათაგანი დათარიღებული არ არის, ან, უკეთ რომ ვთქვათ, ამჟამად მაინც არც ერთს თარიღები არ უჩანს. ამის გამო თუ ჩვენ გვსურს, რომ პალეოგრაფიული ნიშნების მიხედვით დათარიღების მეთოდი შეძლებისამებრ შეუმცდარი გამოდგეს, სწორედ ბოლნისისა და მცხეთის ჯვარის წარწერები უნდა გვქონდეს საკმაო ზედმიწევნით დათარიღებული.

IV.

ბოლნისის სიონის სარკმლის თავზე გამოკვეთილ წარწერაში ნათქვამია: ქ ე ლ თ ეპ[ისკ]ოპო[ს]ი კრებულთურთ... შეიწყალენ და მ[შ]რომელთა ამას

¹ უნივერსიტეტისა და საისტორიო საზოგადოების მუხეუმების სათავეში მდგომთ, პატივცემულთ მ. ჯანაშვილსა, ს. გორგაძესა და ირ. სონდულაშვილს დახმარებისათვის გულითადს მადლობას მოვანსენებ.

² ამ წარწერების შესახებ იხ. პროფ. აკ. შანიძის „ნაშთები მესამე პირის ობიექტ. პროფ. კმარებისა კმოვნების წინ ქართულ ხმნებში“, უნივერსიტ. მოამბისა ამავე [II] №-ში, გვ. 276—279, სადაც ამ წარწერების შესახები მწერლობაა დასახელებული.

* [ივ. ჯავახიშვილის წინამდებარე გამოკვლევა დაიბეჭდა 1923 წელს, ხოლო მისი „ქართული პალეოგრაფია“ — 1926 წელს. რ ე დ.]

ეკლესიასა შინა შეხეწიერა, ვინ არის ეს დაეით ეპისკოპოსი, აქ ნათქვამი არ არის, მაგრამ შეეკვლია იგი ბოლნელი ეპისკოპოსი უნდა ყოფილიყო.

ის შესთხოვს ქრისტეს, რომ მშრომელთა ამ ეკლესიაში, ალბათ ნომუ-შავეთ, შეეწიოს. თითონ დაეით ბოლნელი ეპისკოპოსი კრებულთურთ, როგორც ეტყობა, მათ ჯგუფს არ ეკუთვნის, არც ისა ჩანს, რომ აღმაშენებელი იყოს. წარწერის შინაარსი თითქოს უფრო უკვე არსებულს საყდარში მუშაობას (ეკლესიასა შინა) გულისხმობს, ეგების გასამშვენებლად ნაწარმოებს. მაინცდამაინც ქართლის მოქცევის მათიანეს გარკვევით აქვს ნათქვამი, თუ ვინ იყო ბოლნისის ეკლესიის აღმაშენებელი. მას სახელდობრ უწერია: მეფობდა ბაკურ ძე ტრდატისი და მთავარ-ეპისკოპოსი იყო ელია: და ამან აღაშენა ეკლესია ბოლნისა-საო¹. მაშასადამე, ბოლნისის ეკლესიის აღმაშენებლად IX საუკ. შემატრიანეს ელია მთავარ-ეპისკოპოსი ჰყავდა მიჩნეული და არ დაეით ეპისკოპოსი. მართალია, ქართველ ისტორიკოსთა შორის ამის შესახებ, როგორც ეტყობა, თანხმობა არ ყოფილა და XI საუკ. ისტორიკოსი ლეონტი მროველი ელიას მხოლოდ რუსთავისა და ნეკრესის ეკლესიების აღმაშენებლად თვლის, ხოლო მიხი სიტყვით «აღაშენა ეკლესია ბოლნისისა» ფარსმან მეფემ ელიას მოადგილის სუიმონის მთავარეპისკოპოსობის დროს²; ქრონოლოგიურად ამ ორი ისტორიკოსის განსხვავებულ ცნობათა შორის მაინც მცირე მანძილია. თუმცა ამ ხანის ქრონოლოგიურ-გენეალოგიური საკითხები ჯერ კიდევ ნაკლებად არის შესწავლილი, მაგრამ რადგან ფარსმანი V საუკ. დაამდევს მეფობდა³, ამიტომ ბოლნისის ეკლესიის თავდაპირველი აგების თარიღი, ისე როგორც ქართველ ისტორიკოსებს საქმის ვითარება წარმოდგენილი ჰქონიათ, დაახლოებით მაინც ირკვევა: სახელდობრ V საუკ. დასაწყისი უნდა ვიგულისხმოთ. ამგვარად, თითქმის ცხადი უნდა იყოს, რომ დაეით ეპისკოპოსისმიერი ბოლნისის სიონის წარწერა ამ საყდრის თავდაპირველი აგების ამბვის მომთხრობელი ძეგლი არ უნდა იყოს. მაგრამ ამისდა მიუხედავად იგი მაინც ძალიან ძველია. სხვასაც რომ თავი დავანებოთ, მარტო ჟ, ჰ და მეტადრე ბ ასოთა მოხაზულობა, იმგვარადვე როგორც თვით წარწერის ენა, უნებლიეთ გვაფიქრებინებს, რომ ბოლნისის ეს წარწერა ქართული მწერლობის ერთი უძველეს ძეგლთაგანი უნდა იყოს.

მაგრამ, რასაკვირველია, მარტო ეს საკმარისი არ არის და ქართული პალეოგრაფიის დებულებათა სიმტკიცისა და ექვმიუტანლობისათვის ამ წარწერის უფრო ზედმიწევნითი დათარიღებაა საჭირო. რაკი წარწერის ავტორი დაეითი ბოლნისის ეპისკოპოსი ყოფილა, ეს გარემოება საშუალებას გვაძლევს მისი მოღვაწეობის ხანა გამოვარკვიოთ.

იმ საეკლესიო კრების ძეგლისწერას, რომელიც კავად სპარსთა მეფის დროს ბაბგენ სომეხთა კათალიკოზისა და გაბრიელ ქართლისა კათოლიკოზის მეთაურობითა და ორივე ეკლესიის წარმომადგენელთა თანადასწრებით მოხდა

¹ E. Такайшвили, Описание рукописей... II, 721.

² ცა მეფეთა *292. გვ. 115—116.

³ ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, I, 154.

ქალკიდონის კრების აღსარების უარსაყოფელად, ქართველ ეპისკოპოსთაგან სხვათა შორის ხელს აწერდა «დავით ეპისკოპოსი ბოლნისისა»¹. უნებლიეთ იბადება აზრი, რომ შესაძლებელია ეს სწორედ ის დავით ბოლნისის ეპისკოპოსი იყოს, რომელმაც ზემოაღნიშნული წარწერა ამოაჭრევინა. რასაკვირველია, ბოლნელ ეპისკოპოსთა შორის დავითი შეიძლება სხვაც ყოფილიყო, და ჭრული უეჭველობით ბოლნისის წარწერის დავით ეპისკოპოსისა და სომეხ-ქართველთა საეკლესიო კრების მონაწილე დავით ბოლნელის იგივეობის დაბტკიცება ჯერჯერობით შეუძლებელია. მაგრამ თითქმის საუკუნე ნახევრის განმავლობაში მყოფ ცურტავის 11 ეპისკოპოსთა შორის მხოლოდ ორსა კქონია ერთი და იგივე სახელი და ისიც ერთიმეორისაგან ცოტად მაინც განსხვავებული, დოპან და დოპანე და მათ შორის არც ერთს დავითი არა ჰქმევია². სომეხ-ქართველთა საეკლესიო კრების მონაწილე ქართველ ეპისკოპოსთაგანაც მარტო ორი ყოფილა სეხნა და ორსავე იოსები ჰქმევიათ, თუ რომ აქ გადაწერის შეცდომა არ არის³.

ამგვარადვე ოთხი საუკუნის განმავლობაში მყოფ ქართველთა ეკლესიის მწყემსმთავართაგან, მრავალ მთავარ-ეპისკოპოს-კათალიკონთა შორის, როგორც ქართლის მოქცევის მატეანის ცნობებიდანა ჩანს, მხოლოდ სამოველის სახელი გვხვდება ხშირიდ, სახელდობრ—9-ჯერ, პეტრე და იოვანე—3-ჯერ, იოველ, მიქაელ, არსენი, თაფთაჩავ, გიორგი და გრიგოლ—2-ჯერ; დანარჩენი სახელები, მათ შორის დავითიც, მარტო ერთხელ არის. ეს გარემოება გვიჩვენებს, რომ მწყემსმთავართა შორის მაშინდელ საქართველოში ერთგვარი სახელი ხშირი არ უნდა ყოფილიყო და კერძოდ დავითის სახელი უძველეს ხანაში ისე გავრცელებული არ ყოფილა, როგორც შემდეგში, როდესაც ბაგრატიონთა დავით წინასწარმეტყველისა და მეფისაგან ჩამომავლობის რწმენა განბტკიცდა. ამის გამო დავით ეპისკოპოსი შეიძლება მართლაც სომეხ-ქართველთა კრების დამსწრე დავით ბოლნელი ეპისკოპოსი იყოს. თვით იმ კრების თარიღი, რომელზედაც სომეხთა და ქართველთა ეკლესიის წარმომადგენლებმა ქალკიდონის მოძღვრება უარყვეს, აბრაამ სომეხთა კათალიკონის ეპისტოლეში დასახელებული არ არის⁴. მაგრამ რადგან 506 წ. დვინში მომხდარი კრების დროს სპარსეთის ქრისტიანების მიმართ დაწერილ წერილში ბაბგენ სომეხთა კათალიკონი ქართველთა, სომეხთა, ალბანთა და ბერძნების სარწმუნოებრივ თანხმობაზე ლაპარაკობს⁵, ამიტომ ალბანელ-ქართველ-სომეხთა შეერთებული საეკლესიო კრება ან 506 წ. ცოტა უწინარეს უნდა მომხდარიყო, ან, როგორც ერვანდ ტერ-მინასიანცი ამტკიცებს, იქნება თვით იმავე დვინის კრების დროსვე⁶.

¹ «*Томскъ епископъ и епископъ Бологиски*», *Истор. Религ.* 33, 183, 2.

² *Истор. Религ.* 178.

³ იქვე, 182—183.

⁴ იქვე, 182—183.

⁵ იქვე, 43, 45 და 46.

⁶ იხ. *Հայոց եկեղեցւոյ Մարտիրոս-Քիչնիկը*. ენციკლოპედია, 1908 წ., 33, 65—70.

რაკი დავით ეპისკოპოსი სხვა ქართველებთან ერთად, ვითარცა პოლ-
ნელი მღვდელმთავარი, ამ 505—506 წ. საეკლესიო კრების მონაწილე ყო-
ფილა, ამის გამო უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ ბოლნისის სიონის სე-
კურთხეველის კონქის წარწერა უნდა ან V საუკ. დამღვეს, ან VI ს-ის დამ-
ღვეს ეკუთვნოდეს, მაინცდამაინც VI საუკუნის პირველ მეოთხედზე უგვიან-
ნესი არ უნდა იყოს¹.

V.

ბოლნისის სიონის წარწერის შემდგომ ქლი პალეოგრაფიის კანონების
შესაქმნელად განსაკუთრებული მნიშვნელობა, როგორც აღნიშნული იყო,
მცხეთის ჯვარის ქანდაკებათა წარწერებსა აქვთ, მეტადრე დემეტრისა, ადრ-
ნერისა და ქობულისას. მაგრამ არც ერთი ამათგანი დათარიღებული არ
არის, უამისოდ კი მტკიცე დებულებების შექმნა შეუძლებელია.

ქართული საისტორიო წყაროები („მოქცევაჲ ქართლისაჲ“, ჯუანშერი
და სუმბატ დავითის ძე) ჯვარის ორივე ეკლესიის აგებას გვარამსა, სტეფა-
ნოსსა, დემეტრეს, ადრნერსესა და სტეფანოს ადრნერსეს ძეს მიაწერენ².
თუმცა არც ისტორიკოსთა მოთხრობაშია ქრონოლოგიური ცნობები, მაგრამ
საქმის მიმდინარეობის მიხედვით მთელი ეს ამბავი VI საუკუნის დასასრული-
დან მოყოლებული VII საუკუნის პირველ ნახევრამდეა ნაგულისხმევი.

ჩემ „ქლი ერის ისტორია“-ში უკვე აღნიშნული მქონდა, რომ ადრ-
ნერსე, ანუ ადრნასე მართლაც VII საუკუნის დამღვეს პოლიტიკურ მო-
ღვაწეთა შორის გვხვდება: იგი იხსენიება იმ მიწერ-მოწერაში, რომელიც
ქართველთა და სომეხთა შორის ყოფილა სარწმუნოებრივი უთანხმოებისა და
კამათის გამო³. მოსე ცურტაველი ეპისკოპოსი სომხეთის კათალიკოზის
მოადგილის ერთანესისადმი მიმართულს წერილში თხოულობდა, რომ ან
უკანასკნელს აღმოსავლეთ საქართველოს გავლენიან პირებთან მიეწერა ადრ-
ნერსესა, ვაჰანისა და ბუზრმიძრისათვის⁴. სომეხთა კათალიკოზის მოადგილე
სწორედ ასეც მოქცეულა და კირიონ ქართლის კათალიკოზისადმი გაგზავნი-
ლი ეპისტოლე ამ სამი მთავრისადმისაც მიუმართია⁵. სუმბატ გურგანის მარზ-
პანის ქართლის კათალიკოზისადმი გამოგზავნილი წერილიც კირიონის შემ-
დგომ იხსენიებს „მთავართა ქვეყნისა თქვენისათა ადრნერსესა და ყოველთა

¹ პრთვ. გ. ჩუბინაშვილი, ბოლნისის სიონის აგების თარიღად დაამლოებით
503—523 წ. თვლის, მაგრამ აღნიშნული არა აქვს, თუ რა მოსაზრებით (Untersuchungen
zur Geschichte der georgischen Baukunst I. Erstes Heft. Kleine Kirche des Heiligen
Kreuzes von Mzchetha, Tiflis 1921, გვ. 24). იმავე შრომაში, რომელიც დაბეჭდილია ქართუ-
ლად „მოამბის“ ამავე ნომერში, ბოლნისის სიონი დასახელებულია უძველეს ტაძრად, მაგრამ
მასი აღშენების თარიღი ნახევრები არ არის: „მცხეთის ჯვარის მცირე ტაძარი“, გვ. 45.

² E. Такайшвили, Описание, II, 724—726; ჯუანშერი *410, 411, 414, 415.
გვ. 193—197; სუმბატ, ცა ბაგრ. *572, გვ. 341—2.

³ I, 215.

⁴ ით. *Ապրնեսքն և Վանան և Բրդժինը* (Իկրը Քաթող, 133, 7-9).

⁵ იქვე, 138, 2.

ვარგთა“¹. თვით ქართული ეკლესიის მწყემსმთავარიც თავის საპასუხო ეპისტოლეს სუმბატისადმი მიმართულს ადრნერსესა და სხვა მთავართა სახელითა სწერდა².

ორი უკანასკნელი შემთხვევა ცხად-ყოფს, რომ მაშინდელ აღმოსავლეთ საქართველოს მთავართა შორის პირველობა ადრნერსეს ეკუთვნოდა და, თუ სხვების დაუსახელებლობა შეიძლებოდა, მისი სახელი უეჭველად უნდა მოხსენებული ყოფილიყო. რადგან ზემომოყვანილი მიწერ-მოწერა 607 წ. ეკუთვნის, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ ადრნერსე ამ დროს უკვე ცნობილი პოლიტიკური მოღვაწე ყოფილა.

ადრნერსეს ერისმთავრობის დასაწყისის ქრონოლოგიურად განსაზღვრა ამაზე უფრო მეტი ზედმიწევნობით შეიძლება. ადრნერსე მარტო აბრაამის წერილში კი არ გვხვდება, არამედ უკვე ვრთანესისაშიც. ხოლო ვრთანესი სომეხთა საკათალიკოზო ტახტის მოადგილედ უკვე 602—3 წლიდან ითვლებოდა³ 606 წლამდე, როდესაც უკვე კათალიკოზად აბრაამი იქნა არჩეული. მაშასადამე, 604—5 წელსაც დაახლოებით ადრნერსე უკვე ერისმთავრად უნდა ყოფილიყო.

თუ ადრნერსეს მოღვაწეობის დასაწყისის თარიღი დაახლოებით მაინც ირკვევა, მისი ერისმთავრობის ხანგრძლივობის განსაზღვრისათვის მკვლევარნი იძულებულნი იყვნენ სათუო და სიმტკიცეს მოკლებულ ცნობებზე დაემყარებინათ თავიანთი მოსაზრებანი. პირველად სახელოვან ქართველ მეცნიერს ბატონიშვილს ვახუშტს მოუხდა სტეფანოსისა, ადრნერსესი და სხვათა ერისმთავრობის ქრონოლოგიური განსაზღვრა. საკმარისია, ადამიანმა მისი წინასიტყვაობის შესაფერისი ადგილი გადაიკითხოს, რომ დარწმუნდეს, რამდენად გაჭირვებულ მდგომარეობაში ყოფილა ამ შემთხვევაში ჩვენი გამოჩენილი ისტორიკოსი. არავითარი განსაკუთრებული ქრონოლოგიური ცნობებიც ამ საკითხის გამოსარკვევად მას არ ჰქონია ხელთ, არამედ იძულებული ყოფილა სინქრონურობის ანუ თანამედროვეობის შეთოდზე დამყარებული „წლის მრიცხველობით“ გამოეანგარიშებინა ყველა ამ ხანის თარიღები⁴. თვით ის მოსაზრებანი, რომელთაც ვახუშტი აიძულეს ქეშმარიტად სწორედ მისგან განსაზღვრული თარიღები მიეჩნია და არა რომელიმე სხვა წლები, მას თავის თხზულებაში ჩამოთვლილი არა აქვს. სტეფანოს I ერისმთავრობის თარიღად 600—619 წწ. აქვს მიღებული⁵, ადარნასესთვის 619—639 წწ.⁶ და სტეფანოს II-სთვის 639—663 წწ. დაუწესებია. ბართოლომე, ე. პახოშოვი და უკანასკნელად პროფ. გ. ჩუბინაშვილი ეცადნენ ვახუშტის მიერ

¹ *Историческое изображение Грузии в политическом, церковном и учебном ее состоянии* (იქვე, 168, 2-3).

² იქვე, 170, 6-8; აგრეთვე გვ. 174, 18.

³ იხ. სრ. *სტ. ვახუშტი — შინაოცარი ზ. ხელი. მარტოხილ-ქრისტიანული და სხვა*, გვ. 137—139, შენიშ. 2 და გვ. 140.

⁴ იხ. ვახუშტი, საქ. ისტორია, I (დ. ბაქრაძის გამოცემული), გვ. IV—V.

⁵ იქვე, 109.

⁶ იქვე, 113.

შემუშავებული ქრონოლოგია შეესწორებინათ. მაგრამ თუ სტეფანოსისთვის ანუ თუ ისე ნუმისმატიკური ცნობების გამოყენება შეიძლებოდა და გამოყენებული იყო კიდევ, ადრნერსესთვის ამგვარი დასაყრდნობი საფუძველი, ზემოაღნიშნულის გარდა, რომელიც მისი მოღვაწეობის დასაწყისის დათარიღებას გვწვევს, არ მოიპოვებოდა. უკვე ამ თარიღს უნდა ცხად-ეყო, რომ ვახუშტის ქრონოლოგია ურყევი არ იყო. პროფ. გ. ჩუბინაშვილმა ვახუშტისაგან მიღებული ადრნერსეს ერისმთავრობის დასასრულის ინდიკტიონის შესწორებაც სცადა და ფიქრობდა, რომ სტეფანოს II გაერისმთავრებისათვის ვახუშტის დადებული თარიღი 639 წ. ოცი წლით უწინარეს, ანუ 620 წ. უნდა ვიგულისხმოთ. ამის საბუთად მას ქართლის მემატიანის ერთი ცნობა მოჰყავს, რომლის მიხედვითაც პერაკლე კეისრის საქართველოში შემოსვლის დროს ადრნერსეს მაგიერ სტეფანოსია¹. მართლაც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ სწორედ ასე გვისურათებს მაშინდელი საქმეების ვითარებას². მაგრამ მართლაც გარემოება, რომ ამ მემატიანეს პერაკლე კეისრის თანამედროვედ სტეფანოს დიდი, ე. ი. I, მიაჩნია და არა მეორე, როგორც პროფ. გ. ჩუბინაშვილი ფიქრობს³, ამ ცნობას საექვოდ ხდის, მით უმეტეს, რომ უტყუარი საბუთის თანახმად 605—607 წწ. აღმოს. საქართველოს ერისმთავრად ადრნერსეა და არა სტეფანოსი. ცხადია, არც ქართლის მოქცევის შემდგენელს ჰქონია ნამდვილი ცნობები ამ პირთა მთავრობის დროის შესახებ და თავის თხზულებაში დაახლოებით, იქნებ იმავე თანამედროვეობის მეთოდის საშუალებით, ხანის განსაზღვრის დროს შეცდომა მოსვლია. მისი ცნობა სანდო უნდა იყოს, როგორც ეტყობა, მხოლოდ მთავართა ურთიერთშორისი ნათესაობითი დამოკიდებულებებისა და ჯვარის ეკლესიის აგების შესახებ.

ადრნერსე განთქმული მთავარი ყოფილა და მის მოღვაწეობაზე სხვაგანაც გვხვდება ცნობა, რომელიც მისი ერისმთავრობის დასასრულის ინდიკტიონის განსაზღვრას უფრო მტკიცე საფუძველით შეგვაძლებინებს. სომეხთა ისტორიკოს მოსე კალანკატუელს სახელდობრ აღნიშნული აქვს (რასაკვირველია, თავისი ერთ-ერთი უფრო ძველი წყაროს მიხედვით), რომ აღბანთა მთავარი ჯუანშირი სპარსელებთან ბრძოლის დროს დაჭრილი პირველი გამარჯვების შემდგომ ქართველთა საზღვრებში იმყოფებოდაო. იქ მასთან მოვიდა კაცი დიდად პატიოსანი, ამ ქვეყნის მმართველი ადრნერსე მთავარი, რომელსაც რომაელთა მეფობისაგან სამშაგი პატივი ჰქონდა. დაჭრილისადმი მოვლამზრუნველობის გარდა მან დაურღვეველი საზავო ურთიერთშორისი ხელშეკ-

¹ მცხეთის ჯვარის მცირე ტაძარი („თბილისის უნივერსიტეტის მოამბე“ № 2), გვ. 58—61; Die Kleine Kirche des Heiligen Kreuzes von Mzecheta (Untersuchungen zur Gesch. d. georg. Baukunst. Erster Band, Erstes Heft, Tiflis 1921), გვ. 43—44, 46.

² იხ. Описанне, II, 724 და 726.

³ უნდა აღვნიშნო, რომ იგი ადრნერსეს და სტეფანოს I თარიღებით ისე არ იყო დაინტერესებული, რამდენადაც გუარამისით (იხ. მისი ზემოდასახ. თხზულება, 44).

რულემა დადვა და ქართველთა ჯარი მიაშველა ალბანთა მთავარს¹. სომხური საისტორიო წყაროს ცნობა იმ სამმაგი პატივის შესახებ ჩვენთვის ეხლადვილი გასაგები არ არის და ამის გამო ბუნდოვანად გვეჩვენება, განუმარტავად მაინცდამაინც გამოუდგვარი იქნება.

ბიზანტიაში კეისრები საკარისკაცო პატივებს რომ ურიგებდნენ, ამასთანავე ერთად მათ ყოველწლიურად სარგო ეძლეოდათ, რომელსაც როგა (ბბγα), ანუ მერმინდელი ქართული გამოთქმით როქი ეწოდებოდა. ზოგჯერ ბიზანტიის მეფეები ერთსა და იმავე პირს ერთბაშად რამდენსამე, ორს ან სამს და მეტს პატივსაც აძლევდნენ ხოლმე, რასაკვირველია, რომ ამ საშუალებით მას უფრო მეტი როქი მიეღო ბიზანტიის სახელმწიფო ხაზინიდან. მაგ. მიხეილ ატტალიოტი იყო პატრიკიოსი და ანთიპატოსი, ამაღფიის ჰერცოგი იოანე III სამი პატივით ყოფილა დაჯილდოვებული და იწოდება პატრიკიოსად, ანთუპატოსად და ვესტად². ამგვარადვე კეისარი მიხეილ VII დუკამ 1074 წ. რობერტ გვისკარს, რომლის ასულსაც სარძლოდ თხოულობდა, პპირდებოდა, რომ მის ერთ-ერთ შვილს ერთბაშად 10 პატივს მისცემდა კურაპალატობიდან მოყოლებული სპათაროკანდიდატანდის, რომ ამგვარად ხაა ყოველწლივ ბიზანტიის ხაზინიდან 2 კენდინარი მიეღო როქად³. სომხური საისტორიო წყაროს ზემომოყვანილი ცნობაც ადრნერსე ერისმთავრის შესახებ სამმაგი პატივის თაობაზე, რომელიც მას ბიზანტიის სამეფოდან მიღებული ჰქონია, უეჭველია ამგვარადვე უნდა გავიგოთ: ადრნერსეს ერთბაშად სამი პატივი ექნებოდა მოცემული. მცხეთის ჯვარის ეკლესიის წარწერაში იგი ჰპატოსად არის ნოსხენებული. ჰპატოსი ლათინური კონსულის ბერძნული შესატყვისობაა, თავდაპირველად რომის სახელმწიფოში დიდ ხელისუფლებად მიჩნეული, იმპერატორობის ხანაში თანდათანობით ჩამოქვეითდა. XI ს-ში ბიზანტიაში იგი შესამე პატივი იყო ქვეიდან მოყოლებული (იქვე). ამ დროსაც ჰპატოსობა შედარებით დიდ პატივად ითვლებოდა და მისი წარამარა დარიგება არ შეიძლებოდა. XI საუკ. ბიზანტიელი დიდებულის დარიგებაში პირდაპირ არის ნათქვამი, რომ ბერძენთა მეფეები, თუ არ უცხოელ მეფეთა გვარიშვილებს, ჩვეულებრივ უცხო ქვეყნელებს, გინდაც კარგი შთამომავლობისას, ბიზანტიის სამსახურში მყოფთა პატრიკიოსობასა და ჰპატოსობას არ აძლევდნენ⁴. VII ს-ში ცხადია, ჰპატოსობას უფრო მეტი მნიშვნელობა და ფასი ექნებოდა.

¹ ...«*წაყარქერ ვარძსაქათა იანძანთერზ* ქრთვი ხე ანუ მხბათათაქი აქერზ მარხერსს¹ ჩქქსან აქქათრქინ² არ სერსთქ ვანსერქვიქქინ³ ქ ლიქქიქვიქვიქ ქათქათორიქქინ⁴ ხხსქ, ვაქერ⁵ ხა ხ ქერიქქი თათქერ ვქქერა⁶ ხორა, მხბქ რაქქიქქსან ხორა ვქოქქიქქინ⁷ ქინქიქქინ⁸ ხათქარსაქ მანქანამ⁹ ქათქათასქან¹⁰ ხ ანერსქ მქარანთქქინ¹¹ ხოთათათსაქ¹² რნუქ მქამხანთ¹³ თანთქერ¹⁴ ქოქქინთქინთქქინ¹⁵ ვქორი¹⁶ ქრთვი» (შოთა. Ազուտնից, ლუკასიანის გამ. 203—204).

² М. Н. Скабалапович, Византийское государство и церковь в XI в., 83. 163.

³ М. П. В. Безобразов, Материалы для истории Византийской империи: ЖМНП. 1889 წ., сент., 83. 25.

⁴ В. Васильевский, События и рассказы Византийского боярина XI века: ЖМНП. 1881 წ., август, 83. 319.

ამის შემდგომ ცხადი უნდა იყოს, რომ მოსე კალანკატუელის წყაროს ცნობა აღრნერსე ქართველთა მთავრის ბიზანტიის სამეფოდან სამმაგი პატივით დაჯილდოვებულების შესახებ იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ რადგან ჯპატოსობა მესამე საფეხური იყო ქვემოდან, ამიტომ აღრნერსეს ჯპატოსობის გარდა პროტოსპათარობა და სპათაროკანდიდატობაც უნდა ჰქონოდა, ე. ი. მართლაც ერთბაშად სამი პატივის მქონებელი ყოფილა.

ასეა თუ ისე მაინც, რაკი სომხურ წყაროში მოხსენებული აღრნერსე ქართველთა მთავარი ბიზანტიის სახელმწიფოს პატივით ყოფილა შემკული და მცხეთის ჯვარის ეკლესიის წარწერებშიც იგი ჯპატოსად, ე. ი. ბერძნული საკარისკაცო პატივით შემკულად არის მოხსენებული, ამიტომ ქართული ეპიგრაფიკული და სომხური საისტორიო წყაროს ცნობები ერთიმეორეს კარგად უდგება.

რადგან აღრნერსე ერისმთავრის მოღვაწეობის დასაწყისის თარიღი დაახლოებით მაინც გამორკვეული გვაქვს, საქირთა ზენომოყვანილი ცნობის ქრონოლოგიური განსაზღვრაც. თუმცა მოსე კალანკატუელს თარიღი ამ აღვილას დასახელებული არა აქვს, მაგრამ მოთხრობის მიმდინარეობის მიხედვით ამ ამბის ქრონოლოგიურად გამორკვევა მაინც შეიძლება და თვით ავტორსაც ნაგულისხმევი უნდა ჰქონდეს.

ალბანთა ისტორიაში სახელდობრ ნათქვამია, რომ იეზდიგერდ სპარსეთში მეფის ბატონობის მეექვსე თვეს ჯუანშირი ჯერ კიდევ სპარსეთში ყოფილა¹.

ამ იეზდიგერდ III იგულისხმება, რომელიც 628—632 წ. განმავლობაში სპარსეთში გამეფებული ანარქიის შემდგომ, როდესაც 12 შაჰი ავიდა და ჩამოგდებულ-მოკლული იყო სპარსეთში, 632 წ. ერანის ბატონად იქნა აჩეული.

მაშასადამე, 632 წ. ალბანთა მთავარი ჯერ კიდევ სპარსეთში ყოფილა და არაბთა პირველ შემოსევის დროს ბრძოლაშიაც კი მონაწილეობას იღებდა². ამგვარად, ცხადი ხდება, რომ 633 წ. ჯუანშირი სპარსეთში უნდა გვეგულებოდეს. მოსე კალანკატუელის ცნობებს თუ დაეუჯერებთ, ჯუანშირს ვითომც 7 წელიწადი (*ყამს ხოქს*) სპარსეთში არაბებთან ბრძოლაში უნდა ვაეტარებინოს³, ე. ი. თითქოს 642 წ-მდე ირანში ყოფილიყოს. მაგრამ ეს ძნელი დასაჯერებელია, რადგან 642 წ. იეზდიგერდ III არაბთაგან საბოლოოდ დამარცხდა და ასეთ პოლიტიკურ მდგომარეობაში, როდესაც სპარსეთი უკვე განადგურებული იყო, ძნელი წარმოსადგენელია, რომ სპარსელებს ალბანეთში ჯუანშირთან ბრძოლის უნარი და ხალისი ჰქონოდათ. ამიტომ საფიქრებელია, რომ ამ აღვილას სომხურ ტექსტში თავდაპირველად 7 თვე (*ყამჩას ხოქს*) ეწერებოდა და გადამწერთაგან შემდეგ შეცდომით 7 წლად (*ყამს ხოქს*) იქცა.

თუ ჩვენი შესწორება სწორია, მაშინ ალბანთა მთავარი ჯუანშირი 633—4 წწ. უკვე თავის სამშობლოში უნდა ვიგულისხმოთ, სადაც იგი სპარ-

¹ *ყამს. მკაცონსიყ*, 201.

² 83, 201.

³ იქვე, 202.

სეთის დასუსტებითა და დაცემით გამხნეებულნი, უკვე თავის ბატონობის განსამტკიცებლად იბრძვის¹. რამდენადაც სომხური წყაროს სიტყვებიდან ჩანს, სწორედ ამ ხანში, ე. ი. დაახლოებით 634—5 წწ. უნდა მომხდარიყო ადრნერსეს და ჯუანშირის შემოხსენებული დაზავება და მოკავშირეობა. ამგვარად, უნდა დავასკვნათ, რომ 634 წ. ადრნერსე ჯერ კიდევ ცოცხალი ყოფილა.

მაშასადამე, მცხეთის ჯვარის ეკლესიის ქანდაკება ადრნერსეს გამოხატულების მქონებელი და მისი წარწერით შემკული 604-5 წ. — 634 წ. შუა უნდა ყოფილიყო ვაკეთებული. მაგრამ ამ წარწერაში ამომჟღავნებული - მოქანდაკე ადრნერსეს ჰპატოსად იხსენიებს, ამისდა მიხედვით შეიძლება ითქვას ამ წარწერის ქრონოლოგიური განსაზღვრა უფრო ზედმიწევნითაც, ადრნერსეს ჰპატოსების თარიღი რომ გვეცოდნოდა. ამ თვალსაზრისით იქნებ უმნიშვნელო არ იყოს ის გარემოება, რომ ადრნერსე 604—607 წწ. სომეხ-ქართველთა შორის ატეხილ საპაექრო მიწერმოწერაში ჰპატოსად არსად იხსენიება. აქედან შესაძლებელია ისეთ დასკვნას დასდგომოდა ადამიანი, რომ 607 წ. ადრნერსე ერისთავს ჰპატოსობის პატივი ბიზანტიის კეისრისაგან ჯერ მიღებული არ ჰქონდა, და ამის გამო მცხეთის ჯვარის ეკლესიის წარწერა 607 წ. უწინარესი არ უნდა ყოფილიყო და 608—634 წწ. შუა უნდა ვიგულისხმოთ ამოქრილად. მაგრამ რადგან მიწერ-მოწერაში ადრნერსე შეიძლება შემთხვევით არ იყოს ჰპატოსად აღნიშნული, ან იმიტომ რომ ჰპატოსობის მოხსენებას სავალდებულოდ არ სთვლიდნენ და მისი ერისმთავრობა უფრო საპატიო წოდებულებად მიაჩნდათ, ამიტომ, მეცნიერული სიტუაციის გამო, თითქოს ემჯობინებოდა, ჯერ-ჯერობით მხოლოდ იმით დავკმაყოფილდეთ, რომ ადრნერსეს წარწერა VII საუკ. პირველ ნახევრისად მიგვეჩნია, ერთი გარემოება რომ გასათვალისწინებელი არ იყოს.

სომეხ-ქართველ კათალიკოზთა მიწერ-მოწერიდან ვიცით, რომ ამ დროს 605—7 წწ. აღმოსავლეთი საქართველო ისევ სპარსეთს ეკუთვნოდა. ამის შემდგომ, რასაკვირველია, ადრნერსე ერისმთავარს ბიზანტიის საპატიო წოდებულება არც შეიძლება რომ ჰქონოდა და სწორედ ამიტომაც არის, რომ მიწერ-მოწერაში მისი ჰპატოსობის ხსენებაც არ მოიპოვება. ეს გარემოება, მაშასადამე, უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ 605—7 წწ. საბუთებში ადრნერსეს მარტო მთავრად მოხსენება და მისი ჰპატოსობის აღუნიშვნელობა შემთხვევითი მოვლენა არ უნდა იყოს, არამედ მაშინდელ საქმეთა ვითარების ნამდვილ გამოხატულებას უნდა წარმოადგენდეს.

თუ ეს მართალია, მაშინ ისიც აღვილი გამოსაცნობი გვექნება, თუ როდის შეიძლება, რომ ადრნერსე ერისმთავარს ჰპატოსობა მიეღო. ცხადია, ჰპატოსობა ადრნერსესთვის ჰერაკლე კეისარს უნდა მიეცა მაშინ, როდესაც მან აღმოსავლეთი საქართველო და თბილისი სპარსელებს გამოჰგლიჯა ხელიდან, ე. ი. 626 წ. ახლო ხანებში.

¹ იხ. *ვათაძე, შიშინაძე*, გვ. 203-205.

მაშასადამე, ჯვარის ეკლესიის აღრნერსეს წარწერა დაახლოებით
✓ 626—634 წწ. უნდა ეკუთვნოდეს.

ახლა მცხეთის ჯვარის ეკლესიის დანარჩენი წარწერებია ქრონოლო-
გიურად განსაზღვრავი. ჯვარის ეკლესიის ნამდვილი აღმაშენებელი სტეფა-
ნოს ქართლისა პატრიკიოსი და დემეტრე ჯპატოსი ძმები ყოფილან¹. მართა-
ლია, ეს საქმე გუარამ ერისთავს დაუწყია, მაგრამ მემბტიანის სიტყვით მან
მხოლოდ დადვა საფუძველი პატრიკიოსისა ჯ², თვით შენობის აგებას კი
სტეფანოს პატრიკიოსი შესდგომია. პროფ. გ. ჩუბინაშვილი თავის ზემო-
ხსენებულს თხზულებაში გვარამს პატარა ეკლესიის აღმაშენებლად სთვლის.

სტეფანოსის სახელით შემკული ვერცხლის ფულები, ერთი მხრით,
პორმუზდ IV-ის (579—590) მეფობის უკანასკნელი წლის, 590 წ., ფულის მიმ-
ბაძველობას წარმოადგენს, მეორე მხრით—ხოსრო II-ის (590—628) ფულს
შიაგავსო. ქართული ფულების უკანასკნელი მკვლევარი ე. პახომოვი
ფულების ამ ორ ჯგუფს ორ სხვადასხვა მთავრის სტეფანოს I და მე-III-ის
ფულებად სთვლის³. პროფ. გ. ჩუბინაშვილი პახომოვის საბუთიანობას არღ-
ვეს და ფულების ორსავე ჯგუფს, ერთისა და იმავე მთავრის, სტეფანოს
I-ისად ცნობს⁴. ასეა თუ ისე, სტეფანოს I, ფულების პირველი ჯგუფის მი-
ხედვით, 590—591 წ. ქართლის მთავრად შეიძლება ვიგულისხმოთ. ხოლო,
როგორც ზემოთაც აღნიშნული იყო, დაახლოებით 604—5 წ., მაინც და
მაინც უკვე იმ წლებში, აღმოსავლეთ საქართველოს მთავართა სათავეში
სტეფანოსი აღარა ჩანს და აღრნერსე იხსენიება. მაშასადამე, სტეფანოს I-ის
ერისმთავრობა სულ ცოტა 591 წლიდან უნდა ვიანგარიშოთ 604—5 წლამდე.

მცხეთის ჯვარის ეკლესიის სტეფანოსის წარწერის ქრონოლოგიურად
განსაზღვრისათვის, რასაკვირველია, მისი წოდებულების გამოყენებაც შეიძ-
ლება: აქ იგი ქართლის პატრიკიოსად იხსენიება. ცხადია, რომ ამ წოდებუ-
ლების მიღება მას მხოლოდ ბიზანტიის კეისრისაგან შეეძლო იმ დროს, რო-
დესაც აღმოსავლეთი საქართველო ბიზანტიის მეფის მფარველობის ქვეშ
მოექცა, ე. ი. 591—604 წწ. შუა⁵. უფრო საფიქრებელია, რომ კეისარ მაუ-
რიკიოსს სტეფანოსისათვის იბერიის დაპატრონების პირველ ხანებშივე მიეცა
პატრიკიოსის წოდებულება მისი გულის მოსაგებად. ამის გამო/სტეფანოსის
წარწერა დაახლოებით 591—600 წწ. უნდა იყოს მოქრილი.

საფიქრებელია, რომ ბიზანტიის კეისარს იმავე დროს, როდესაც სტეფა-
ნოსისათვის პატრიკიოსობა მიუცია, მისი ძმის დემეტრესთვის ჯპატოსობა
ეწყალობებინოს. ჯპატოსობა პატრიკიოსობაზე ერთი საფეხურით უფრო და-

¹ მქცა კ^ა: Описание, II, 724.

² იქვე.

³ Е. Пахомов, Монеты Грузии, I (отд. отт. из IV вып. I тома Записок
Нумизм. Отд. Русск. Арх. Общ.), СПб., 1910., გვ. 28—29 და 30—36.

⁴ მცხეთის ჯვარის მცირე ტაძარი (თბ. უნივ. შობაზე, II), 59—60; Die kleine Kirche
des Heiligen Kreuzes von Mzchetha (Untersuchungen zur Gesch. d. georg.
Baukunst. Erster Band, Erstes Heft), Tiflis, 1921, 42.

⁵ ი. ჯავახიშვილი, ქლი ერის ისტორია, I², 214—215.

ბლა იდგა. მაშასადამე, დენეტრეს წარწერაც დაახლოებით იმავე ხანას, VI ს. უკანასკნელ ათეულს უნდა ეკუთვნოდეს.

გამოსარკვევი გვაქვს ეხლა მხოლოდ ქობულ-სტეფანეს წარწერის თარიღი. მცხეთის ჯვარის ეკლესიის ეს წარწერა, უეჭველია, ყველაზე უფრო მერმინდელია. გამოქანდაკებულ პირს ორი სახელი ჰქონია, ერთი (ქობულ) ამ პირის ჩვეულებრივი წარმართული სახელი უნდა იყოს, ხოლო მეორე ქრისტიანული (სტეფანე) მისი ნათლობის სახელი იქნება. ზემოაღნიშნულ ქართველ ისტორიკოსთა ცნობითაც მცხეთის ჯვარის აგებაში ორ სტეფანოსს მიუღია მონაწილეობა, რომელთაგან მეორე ადრნერსეს შვილად არის აღნიშნული. საყურადღებოა, რომ ისტორიკოსი ჯუანშერის სიტყვით სტეფანოს ადრნერსეს ძეს, როცა ჯვარის ეკლესია დაუმთავრებია, დღესასწაულებიც დაუწესებია. იმ სადღესასწაულო კრებათა შორის, რომელსაც წინაშე პატიოსნისა ჯუარისა იხდიდნენ, ერთი თურმე ყოველთა სამშაბათთა ყოფილა, როდესაც დაუწესებიათ ქსენება პირველ მოწამისა სტეფანესი და სხვა მოწამეთა¹. აღსანიშნავია, რომ ჯვარის ეკლესიის ქანდაკებაზე ქობულ-სტეფანეც სწორედ პირველ მოწამე სტეფანეს წინაშე მვედრებელად არის გამოყვანილი. ეს გარემოება ქობულ-სტეფანესა და ისტორიკოსთა სტეფანოსის ერთისა და იგივეობის დამამტკიცებელი უნდა იყოს.

საგულისხმოა, რომ ქობულ-სტეფანეს არც წარწერაში აქვს რაიმე ბიზანტიური პატივი და არც ქანდაკებით არის სხვებივით წამოსასხმით გამოხატული. უეჭველია, ეს იმის მაჩვენებელი უნდა იყოს, რომ სტეფანე პართლაც არავითარი ბიზანტიური პატივით დაჯილდოვებული არ უნდა ყოფილიყო. რადგან ადრნერსე ჰპატოსის წარწერა, როგორც დავრწმუნდით 626—634 წწ. შუა უნდა იყოს ამოჭრილი, ქობულ-სტეფანეს წარწერა უფრო მერმინდელად არის საფიქრებელი. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“² და დანარჩენი ქართული წყაროები ამ სტეფანოსს არაბთა სპარსეთსა და საქართველოში შემოსევის თანამედროვედა თვლიან და, ვგონებ, მართალიც უნდა იყოს. შესაძლებელია, ამითვე აიხსნებოდეს ის გარემოება, რომ ქობულ-სტეფანეს არავითარი ბიზანტიური პატივი აღარ ამშვენებდა: ბიზანტიის მფარველობა აღმოსავლეთ საქართველოში უკვე მოსპობილი იყო. ყველა ზეომთქმულის შემდგომ, ვგონებ, შესაძლებელი უნდა იყოს დავასკვნათ, რომ ქობულ-სტეფანეს წარწერა დაახლოებით VI—VII საუკუნის შუა წლებს ეკუთვნოდეს.

ბოლნისისა და მცხეთის ჯვარის წარწერების დათარიღება საშუალებას გვაძლევს ქართული პალეოგრაფიისათვის და ენათმეცნიერებისათვის ზოგიერთი მნიშვნელოვანი საკითხი გადავწყვიტოთ. უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ მრგვლოვანი ასომთავრულით ნაწერი უთარილო ძეგლების დასათარიღებლად გადამწყვეტი მნიშვნელობა სამი ასოს მოხაზულობასა აქვს, სახელდობრ ბანისას, ჯიესას და ყარისას. ამათგან ბანი, როგორც ეხლა გამოირკვა, უძველეს ხანაში თავშეკრული იწერებოდა, შემდეგ კი მას თავი გაეხსნა ჯერ

¹ ცა ვახტანგ გურგასლისაჲ, *415, გვ 197.

² ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი, Описание, II, 726.

ოდნავ, შემდეგ თანდათანობით სრულებითაც. რაც უფრო ნერვინდელია ძეგლი, ბანს საზოგადოდ მით უფრო მეტად აქვს გახსნილი თავი. გამოსარკვევი იყო, თუ სახელდობრ როდის გაეხსნა ამ ასოს თავი, რომ ამ ნიშნის მიხედვით უძველესი უთარილო ძეგლების დათარიღება შესაძლებელი გამხდარიყო.

ბოლნისის სიონის დავით ეპისკოპოსის წარწერაში, როგორც დავრწმუნდით, ბანი ჯერ კიდევ სრულებით თავშეკრულია, ე. ი. V საუკ. დასასრულსა და VI საუკ. დამდეგს ამ ასოს ძველი მოხაზულობა წინანდებურად დაცული აქვს. ხოლო ქობულ-სტეფანეს მცხეთის ჯვარის წარწერაში ბ უკვე ოდნავ თავგახსნილია. ეს წარწერა, როგორც გამოირკვა, VII საუკ. შუა წლებს ეკუთვნის.

მაგრამ რადგან ჩვენ არავითარი საბუთი არა გვაქვს ვიფიქროთ, რომ ბანს თავი პირველად სწორედ ამ წარწერის ამოკვეთის დროს გაეხსნა და თანაც ვიცით, რომ ამგვარი პროცესი დამწერლობაში თანდათანობით ხდება და მისი დასაწყისი უფრო ხელნაწერებშია საძებნელი, ვიდრე ეპიგრაფიკაში, ამიტომ უფრო სწორი იქნებოდა დაგვესკვნა, რომ ბანს თავი უნდა VI საუკ. უკანასკნელ მეოთხედსა და VII საუკ. პირველ ნახევარს შორის ხანაში გახსნოდა. რადგან ქობულ-სტეფანეს წარწერის ბანს თავი თუმც ოდნავ, მაგრამ უკვე მკაფიოდ თავგახსნილი უჩანს ამიტომ პროცესის დასაწყისი დაახლოებით VI საუკ. დამლევსა და VII ს. დამდეგს არის უფრო მოსალოდნელი.

ქართული ენათმეცნიერების, სახელდობრ ქართული სამწერლობო ენის განვითარების ისტორიისათვისაც ბოლნის-მცხეთის ჯვარის წარწერები ძეგლების დასათარიღებლად საყურადღებო ქრონოლოგიური საფუძვლის შექმნის საშუალებას გვაწვდიან. პროფ. აკ. შანიძემ პირველმა მიაქცია ყურადღება იმ გარემოებას, რომ ბოლნისის სიონის ორსავე წარწერაში, რომელთაგანაც ერთი დავით ეპისკოპოსს, მეორე კი აზარუხტს ეკუთვნის, და მცხეთის ჯვარის დემეტრე ჰპატოსის წარწერაში მესამე პირის ობიექტურ თავსართად ჰაეს მაგიერ ხანია ნახმარი¹. დავით ბოლნელი ეპისკოპოსის წარწერა, როგორც გამოკვეთული გვქონდა, ან V საუკ. დამლევს, ან VI საუკ. დამდეგისა უნდა იყოს, 506 წ. ახლო ხანისა. აზარუხტის წარწერის დათარიღებასათვის სამწუხაროდ არავითარი დასაყრდნობი ცნობა არ მოგვეპოვება, მაგრამ ვგონებ ან ცოტა მერმინდელია, ან დაახლოებით იმავე ხანასვე უნდა ეკუთვნოდეს. მაინცდამაინც იგიც VI საუკუნის ძეგლია. მცხეთის ჯვარის დემეტრე ჰპატოსის წარწერაც ქრონოლოგიურად დაახლოებით განსაზღვრული გვაქვს და 591—600 წწ. შუა უნდა იყოს ამოჭრილი. ქართული ენის ისტორიისათვის ფრიად საყურადღებო გარემოებაა, რომ აღრნერსე ჰპატოსის წარწერაში დემეტრეს წარწერის მსგავსად მეოხ ხეყავ კი არ არის, არამედ მეოხ ეყავ, ე. ი. მესამე პირის ობიექტური თავსართი ხანი აღარ მოიპოვება.

¹ იხ. მისი 1922 წ. 23 მაისს საქართველოს საისტორიო საზოგადოების სხდომაზე „ქართული ეპიგრაფიკის უძველესი ნიმუშების“ სათაურით წაკითხული მოხსენება, რომლის ერთი ნაწილიც თბილისის უნივერსიტეტის მოამბის ამავე (16 2) წიგნშია დაბეჭდილი ამ სათაურით: „ნაშთები მესამე პირის ობიექტური პრეფიქსის კმარებისა კმოვნების წინ ქართულ ხმნებში“, გვ. 262—281.

როგორც ქვემოთ გამოჩვენებული იქნება და ახლად აღმოჩენილი ხელნაწერებიც ამას უცილობლად ადასტურებენ, ხან თავსართის ჯერ ჰაედ ქცევა და შემდეგ ხმოვნების წინ სრული გაქრობა ქართული სამწერლობო ენის ისტორიის საერთო მოვლენა ყოფილა. გამოსარკვევია მხოლოდ ამ მოვლენის დასაწყისის ხანა და თარიღი. ადრნერსე ჰპატოსის წარწერა სწორედ იმ მხრივ არის ძვირფასი, რომ შემოაღნიშნული მოვლენის დათარიღების საშუალებას გვაძლევს. რაკი იგი, როგორც დავრწმუნდით, 626—634 წწ. უნდა იყოს ამოკრილი და ამ წარწერაში ხანი უკვე აღარ მოიპოვება. დემეტრე ჰპატოსისაში კი ხანი წინანდებურად იხმარება, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ ხანის გაქრობის პროცესი VII საუკ. პირველ მეოთხედში დაწყებულა. რასაკვირველია, ამგვარი მოვლენა ერთბაშად არ ხდება და თანდათანობით ვრცელდება ხოლმე, ამის გამო მისი შედმიწვევითი დათარიღებაც შეუძლებელია. საფიქრებელია, რომ ხანი საქართველოს რომელსამე კუთხეში უფრო ადრეც, უკვე VI საუკ. დაიწყო და ჰაედ გადაქცევის პროცესს დასდგომოდეს იმ დროს, როდესაც განათლებული წრეების უწრაფლესობა ძველს გამოთქმასა და მართლწერას მისდევდა, იმგვარადვე როგორც VII საუკ. მეორე მეოთხედშიც, როდესაც უკვე ხანის გადაგარების პროცესი ადრნერსე ჰპატოსის წარწერით არის დამოწმებული, და შესაძლებელია სხვებსა და უეჭველია საქართველოს სოფს კუთხეებში მერმეც კარგა ხანს ხანის ხმარებისათვის თავი არ შეინებებინათ. ცხადია მხოლოდ, რომ ხან თავსართის გარდანივთების პროცესი VII საუკ. პირველი ნახევრის დაბლევისათვის უკვე სრულდებოდა მკაფიოდ ყოფილა გამოხატული.

VI.

სანამ ამ ხუთი ხელნაწერისა და ტექსტის დათარიღების საკითხის განხილვას განვაგრძობდეთ, უნდა მათ შესახებ მოკლე აღწერილობითი ხასიათის ცნობები მოგახსენოთ.

ოქსფორდის პალიმფსესტის ორიგინალის ნამდვილი ზომა პ. კოკოვ-კოვს არ სცოდნია, ფოტოგრაფიული სურათი კი in 12° ტანისა ყოფილა¹. ფოტოტიპიური დანაბეჭდის მიხედვით პირვანდელი ქართული ტექსტი ორ სვეტად ყოფილა ნაწერი. თითო სვეტში ოცი სტრიქონია, გარშემო ეტრატს ფართო კიდეები ჰქონია, როგორც ეს შენახული ქვედა კიდეით მტკიცდება. ტექსტი მსხვილი ლამაზი მრგლოვანი ასომთავრული დამწერლობით არის გამოყვანილი და ფართოდ არის დაწერილი. გადარეცხვისა და შემოდან გარდ-გარდმო დაწერილი ებრაული ტექსტის გამო თუმცა პირვანდელი ნაწერის ყველგან გარჩევა შეუძლებელია, მაგრამ, რაკი რამდენსამე ადგილას მკაფიოდ ჩანს, მაინც უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ განკვეთილობის ნიშნები ერთი და ორი წერტილის სახით ნახმარი ყოფილა. მთავარი ასოებიც ნახმარია, მაგრამ ტექსტი არც თავებად და არც მუხლებად დაყოფილი არ ჩანს.

¹ Записки Вост. Отд., XI, 195.

თბილისის უნივერსიტეტის სიძველეთა მუზეუმის ხელნაწერის № 737 შესახებ თ. ჟორდანიას აღწერილობაში ნათქვამი აქვს, რომ 338 გვერდიანი 15 × 14 სანტიმ. ეტრატის ხელნაწერია და დაზიანებული ყდა აქვს, რომ იგი პალიმფსესტია, რომლის უძველესი ტექსტი VI—VII ს. ასომთავრულით არის ნაწერი და წასაკითხავადაც ადგილ-ადგილ დიდ სიძნელეს არ წარმოადგენსო. მერმინდელი ნაწილი კი მას XIV საუკ-ად მიიჩნია¹. თ. ჟორდანიას არავითარი მოსაზრება აღნიშნული არა აქვს, თუ რატომ ფიქრობდა, რომ თავდაპირველი ნაწერი მართლაც VI—VII ს. იყო, არც ისა აქვს ნათქვამი, თუ რა ამოიკითხა ამ ადგილებში, სადაც ტექსტის წაკითხვა შესაძლებელია. ეს გარემოება მით უფროა გასაოცარი, რომ ხელნაწერი თვით თ. ჟორდანიას საკუთრება ყოფილა და 213 გვერდზე თავისივე ხელით ქვედა კიდეზე მელნით დაუწერია: „ეს ძვირფასი ხელნაწერი შემიწირავს თბილისის საეკლესიო მუზეუმისათვის. თ. ჟორდანიას“, ხოლო უკანასკნელი გვერდის მარცხენა კიდეზე აღუბეჭდია: „წავიკითხე, თ. ჟორდანიას 1885 წ.“ ის გარემოება, რომ 1885 წლიდან მოყოლებული, როდესაც მას ეს ხელნაწერი წაუკითხავს, 1908 წლამდე, როდესაც ამ ხელნაწერის აღწერილობა სხვებთან ერთად დაბეჭდა, არაფერი გამოუქვეყნებია ამ მართლაც ძვირფასი ხელნაწერის შესახებ, გვაფიქრებინებს, რომ აქ თ. ჟორდანია უფრო ალლოთი და პრაქტიკული გამოცდილებით გრძნობდა, რომ ძველ ნაწერთანა ჰქონდა საქმე, ვიდრე რაიმე გარკვეული კრიტერიუმით ხელმძღვანელობდა თავისი მსჯელობის დროს ხელნაწერის თარიღის შესახებ. ტექსტიც იმდენად ალბათ ვერსად ამოუკითხავს, რომ მისი შინაარსის გაგება და მნიშვნელობის დაფასება შესძლებოდა, თორემ ვინც მას წაიკითხავდა და წაიკითხავს, იგი ამ ხელნაწერს თავს ვეღარ დაანებებს. იქნება აგრეთვე ამ ხელნაწერს ძვირფასად თ. ჟორდანია იქ მოთავსებული ეფთხზე მთაწმიდელის მართლაც საყურადღებო ეპისტოლის გამო თვლიდა, რომლის ტექსტიც მან თავისი ქრონიკების მეორე წიგნში დაბეჭდა.

ეს ხელნაწერი მთლად პალიმფსესტია თავიდან ბოლომდის, ბევრგან ჩაშავებულ-დაკრუნჩხულა, მაგრამ ძველი ქართული ტექსტი სხვადასხვა დროის დამწერლობით არის ნაწერი. ასომთავრულის გარდა ნუსხა-ხუცურით ნაწერიც გვხვდება, და უეჭველია სხვადასხვა ხელნაწერებიდან უნდა იყოს შედგენილი. ბევრგან ტექსტი ისეა გადარეცხილ-გადაფხეკილი, რომ უკვე აღარაფრის გარჩევა არ შეიძლება, თუ პირვანდელი ტექსტი, რასაკვირველია, ქიმიურმა დამუშავებამ არ გამოაჩინა. ზოგან იმის გარჩევა მაინც ხერხდება, რომ ტექსტი მრგვლოვანი ასომთავრულით ყოფილა ნაწერი. ამგვარ ფურცლებზეც ყველგან ერთნაირი დამწერლობა არ ეტყობა, არამედ სულ ცოტა საში სხვადასხვანაირი, დამწერლობის ძეგლებთანა გვაქვს საქმე. სხვებზე უფრო მნიშვნელოვანია გვერდები 235—246, 260—261 და 323—338, სადაც ტექსტი მშვენიერი მსხვილი მრგვლოვანი ასომთავრულით არის ნაწერი ფართოდ და განკვეთილობის ნიშნებითურთ.

¹ Описание рукописей, Тблх. Церковного Музея, II, 193—199.

ბანი აქ თავშეკრულია და ენაც უძველესი.

რადგან ძველი ხელნაწერი დაუპატარავებიათ პალიმფსესტად ქცევის დროს და კიდევები ჩამოუჭრიათ, თავდაპირველი ტექსტი რამდენ სტრიქონიანი იყო, ეხლა ძნელი სათქმელია. მაგრამ ზოგ ფურცელზე 12 სტრიქონია შერჩენილი და ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ თუ ამაზე მეტი არა, თითო გვერდზე სულ ცოტა 12 სტრიქონი მაინც უნდა ყოფილიყო. მხოლოდ ხელნაწერის დაშლის შემდგომ შესაძლებელი იქნებოდა იმის გამორკვევაც, ორ თუ ერთ სვეტად უნდა ყოფილიყო ნაწერი თავდაპირველი ტექსტი. ზემოაღნიშნულ ფურცლებზე შენახული ძველი ტექსტი ზოგან ჩვეულებრივ აღუქურველი თვალთაც იკითხება, ხოლო ბევრგან გამადიდებელი შუშის დახმარებით ხერხდება გადარეცხილი ნაწერის აღდგენა-ამოკითხვა და აპოკრიფული საქმენი ნოციქულთანი გამოდგა.

თბილისის უნივერსიტეტის სიძველეთა მუზეუმის ეტრატის ხელნაწერის № 89 შესახებ თ. ჟორდანიას კატალოგში აღნიშნული აქვს, რომ იგი 904 გვერდიანი 28×16 სანტიმ. ტანის ხელნაწერი პალიმფსესტია, რომლის უძველესი ტექსტი ძველი მსხვილი VI—VII სს. ასომთავრულით არის ორ სვეტად ნაწერი და ალაგ-ალაგ იკითხებაო. მერმინდელი ტექსტი მას IX—XI სს-ში ნაწერად მიაჩნია და იოანე ოქროპირის მათეს თავის სახარების თარგმანებას შეიცავს¹. თუ რატომ მიაჩნდა თ. ჟორდანიას თავდაპირველი ნაწერი VI—VII სს. ნაწერად და რა იკითხებოდა ალაგ-ალაგ, ამაზე მას არც ამ შემთხვევაში აქვს რაიმე ნათქვამი, ალბათ იმიტომ, რომ არც რაიმე დამაჯერებელი საბუთები მოეპოვებოდა და ტექსტის ამოკითხვაც იმდენად ვერ შეძლო, რომ მისი შინაარსი გაეგო და დაეფასებინა. ბ-ნ მ. ჯანაშვილს იგივე ხელნაწერი VII—VIII საუკუნისად აქვს მიჩნეული². ეს ხელნაწერი დიდი ტანის წიგნია. მშვენიერი თეთრი მოყვითალო საუცხოოდ დამუშავებული ეტრატი³ გადარეცხვა-გადაფხეკასაც ისე ვერ დაუზიანებია, რომ მისი პირვანდელი მომხიბლავი თვისებების გათვალისწინება შეუძლებელი იყოს. გაშინჯვის დროს ცხადი შეიქმნა, რომ მერმინდელი ტექსტი თავდაპირველის გარდიგარდმო დაუწერიათ და თითოეული ორად დაუკეციათ. ხელნაწერის დაშლის შემდეგ გამოირკვა, რომ თავდაპირველად თითოეული ფურცლის ზომა 32×28 სანტიმეტრზე ცოტა მოზრდილი უნდა ყოფილიყო, რადგან ახალი ტექსტის დაწერისა და წიგნად შეკვრის დროს კიდევები ოდნავ მაინც ჩამოჭრილი უნდა იყოს. ტექსტი მსხვილი მრგვლოვანი ასომთავრულით ყოფილა ნაწერი ორ სვეტად, თითოეულ სვეტში 18 სტრიქონია. განკვეთილობის ნიშნები ნახმარია და მუხლი მუხლისაგან განკვეთილობის ნიშნით არის გამოყოფილი, მაგრამ სათვალავები არა აქვს. ყოველი ახალი მუხლი მთავარი ასოთი იწყება. ტექსტი ფართოდ არის ნაწერი მშვენიერი მხატვრული ხე-

¹ Описание рукописей, I, 90—91.

² იქვე, III, გვ. V.

³ მხოლოდ ხელნაწერის თავში ქალაქია ნახმარი რამდენიმე ფურცელისათვის; უმჯობესია, ქალაქი მერმინდელ შეკეთებისასა დაწართი.

ლოვნებით აღსავსე დამწერლობით. ამ ხელნაწერის დიადი გარეგანი ღირსება ყოველგვარი მერმინდელი ფხეკა-რეცხვის შემდგომაც ეხლაც კარგადა ჩანს. სამწუხაროდ, თავდაპირველი ტექსტი ისე გულმოდგინედ არის წაშლილი, რომ უმეტეს შემთხვევაში მხოლოდ მისი ნაალაგევი-ლა მოჩანს და თითო-ორი გვერდებილაა მარტო, გადარეცხილი ძველი ნაწერის წაკითხვა რომ შეიძლებოდეს. ქიმიური დამუშავება საკმაო საშუალებას გვაძლევს თავდაპირველი ტექსტის აღსადგენად. ხელნაწერი, როგორც ეტყობა, ერთი ნაწარმოებიდან არის გამოყენებული და ოთხთავი სახარება ყოფილა, თავშეკრული ბანი და ხანის თავსართად ხმარება მის უაღრეს სიძველეს ამჟღავნებს.

თბალისის უნივერსიტეტის სიძველეთა მუზეუმის ხელნაწერი № 844, რომელიც აგრეთვე ქართული პალიმფსესტია ქართულივე თავდაპირველი მრგვლოვანი ასომთავრულით ნაწერი ტექსტითურთ, იმდენად არის გადარეცხილი, რომ მისი თვალთ ამოკითხვა თითქმის დაუძლეველ სიძნელეს წარმოადგენს. გამადიდებელი შუშით ძველი ნაწერის გულდასმითმა შესწავლამ დამარწმუნა, რომ ეს ხელნაწერი უმეტესად ორ სვეტად ნაწერი ტექსტითურთ უძველეს ხანას უნდა ეკუთვნოდეს. ამას ცხად-ყოფს სხვა ასოებთან ერთად ბანის თავშეკრული მოხაზულობა ერთი მხრით (იხ. მაგ. ფურცელი 49), მეორე მხრით კი — ხანის ხმარება მეორე პირის მაჩვენებლად ზმნაში (იხ. მაგ. „ნიხილო“, ფურც. სვ. 1, სტრ. 5). თითოეულ სვეტში 18 სტრიქონია მოთავსებული. განკვეთილობის ნიშნები, იმგვარადვე როგორც მუხლებად დაყოფა, აქაც ჩვეულებრივი მოვლენაა. ყოველი მუხლი მთავარი ასოთი იწყება. მ. ჯანაშვილს ამ ხელნაწერის შესახებ ნათქვამი აქვს, რომ იგი ეტრატისაა, 255 ფურცელს შეიცავს და 22×16 სანტიმ. ზომისაა და XI—XII სს. მიაჩნია, რომ ზოგი ფურცლები (ფ. 213, 234, 236 და სხვ.) პალიმფსესტია. მაგრამ, რა დროის ნაწერად თვლიდა მ. ჯანაშვილი ამ პალიმფსესტს, მას აღნიშნული არა აქვს. მისი სამართლიანი სიტყვით ხელნაწერი მეტად გაჭუჭყიანებული და გატალახიანებულია¹.

გულდასმითმა გადაშინჯვამ დამარწმუნა, რომ ამ ხელნაწერში მხოლოდ რამდენიმე ფურცელი კი არ არის პალიმფსესტი, არამედ თითქმის მთლად პალიმფსესტია და ორიოდე რვეულის გარდა, რომელიც სხვა ხელითა და იმავე მიმართულებით არის ნაწერი, რომლითაც მერმინდელი ტექსტია, ერთი მთლიანი ხელნაწერი უნდა იყოს პალიმფსესტად გაკეთებული. მერმინდელი ნაწერი თავდაპირველის გარდი-გარდმოა მოთავსებული. ფურცლები, როგორც ეს ხელნაწერის დაშლისა და ქიმიურად დამუშავების შემდგომ გამოირკვა, მსხვილი მრგვლოვანი ასომთავრულით ყოფილა ნაწერი. ხელი ლამაზია. განკვეთილობის ნიშნები და მუხლებად გამოყოფა აქაც მიღებულია. ყოველი მუხლი მთავარი ასოთი იწყება. ტექსტი ორ სვეტად ყოფილა ნაწერი და თითოეულ სვეტში აქაც 18 სტრიქონია მოთავსებული. თავდაპირველად თითოეული ფურცელი 32×22 სანტიმ.-ზე უფრო დიდი უნდა ყოფილიყო, რადგან ეხლა მას ხან ერთი, ხან მეორე კიდე საგრძნობლად და პირვანდელი

¹ Описание рукописей, III, 57.

ტექსტის დაზიანებით ჩამოკრილი აქვს, უეჭველია, პალიმფსესტად ქცევის დროს. ძველი ტექსტი ფართოდ და ადგილისა და მასალის დაუზოგავად ყოფილა ნაწერი. მერმინდელი ტექსტის დასაწერად თითოეული ფურცელი ორად დაუკვეციათ და ისე შეუკრავთ რვეულებად. მაშინვე, რასაკვირველია, ყოველი ოთხი გვერდის შემცველი ფურცელი ორად იქნებოდა გაქრილი.

პირვანდელი ტექსტი ქიმიური დამუშავების შემდგომ ოთხთავ სახარებად აღმოჩნდა. სამწუხაროდ, იმგვარადვე როგორც № 89, ამ ხელნაწერშიც პალიმფსესტად შემზადების დროს თავდაპირველი ნაწერი ისე გადაურეცხიათ და გადაუფხეკიათ, რომ თუ ერთ გვერდზე ქიმიური დამუშავების შემდგომ ტექსტის წაკითხვა შესაძლებელი ხდება, მეორე გვერდზე ნაწერის მთლიანად აღდგენას ვერც ეს ძლიერი საშუალება შეეღობა.

საქართველოს საისტორიო-ხაეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმის ხელნაწერი № 999 დაზიანებული ყდინი პატარა ტანის (15×11¹/₂ სანტიმ.) წიგნია და ეტრატზეა ნაწერი. ყდის ზევითი ცალი ფიცარი აკლია. ხელნაწერში ამჟამად სულ 162 ფურცელია, რომელთაგან ბევრი დაზიანებულია და ჩაშავებულ-დაკრუნჩხული. თავიდან ბოლომდის მთელი ხელნაწერი სხვადასხვა დროის დამწერლობის ძეგლთაგან შედგენილი პალიმფსესტია: ზოგი ფურცლების თავდაპირველი ტექსტი ასომთავრულით არის ნაწერი, ზოგისა ნუსხა-ხუცურიით. მარტო ასომთავრული პალიმფსესტებიც რომ ავიღოთ, აქაც სხვადასხვა დამწერლობასა და სხვადასხვა დროის ნაწყვეტებთანა გვაქვს საქმე. ამათგან ფურცლების ორი ჯგუფი მესამე ჯგუფის ფურცლების ნაწერებისაგან თავისი შედარებით უფრო მოზრდილი ტანის ასოებით განირჩევა. ეს ორი ჯგუფიც ურთიერთ შორის ასოთა ტანითა, მოყვანილობითა და, რამდენადაც ეხლა შეტყობა შეიძლება, მეღნითაც განსხვავდება.

ერთი სულ ათიოდე გვერდის შემცველი ჯგუფი უფრო მსხვალი და მრგვალი ასომთავრულით არის ნაწერი და დაბადების ქართული თარგმანის ძნელად წასაკითხს ნაწყვეტებს შეიცავს. მეორე უფრო მრავალრიცხოვანი ფურცლების ჯგუფი პირველი ჯგუფისაგან თავისი ოდნავ მოპცრო და ვიწროდ ჩამონაკვთილი ასოებით ხასიათდება, რომელთა გარეგანი სახე № 737-ის ნაწერისას მიაგავს. მისი მეღანიც გადარეცხის შემდგომ ყვითელი ფერისად მოჩანს. პირვანდელი, რამდენადაც შენახული ნაწყვეტებიდან ირკვევა, სულ ცოტა 12 სტრიქონიანი ტექსტი, აქ ბევრგან შედარებით კარგად და ადვილად იკითხება და სახარების ნაწყვეტებს შეიცავს. თავდაპირველ ნაწერზე ხან წალმა, ხან უკუღმა, ხოლო პირველი ჯგუფის ფურცლებზე გარდი-გარდმოც მერმინდელი დავითის ფსალმუნთა შემცველი ტექსტია დაწერილი. განკვეთილობის ნიშნები და მთავარი ასოები ორთავე ჯგუფის ფურცლებშია ნახმარი.

VII.

ამ ხელნაწერთა შესახები მოკლე ცნობებისა და ზემონათქვამის შემდგომ, რაკი ქართული პალეოგრაფიისა და ენათმეცნიერების დებულებანი უკვე გათვალისწინებული გვაქვს, ახლად აღმოჩენილი ძეგლების დათარიღებაც შეიძლება. ყველა ამ ხელნაწერ-პალიმფსესტების დამახასიათებელ თვისებას და-

აღიღებ

ს. ს. ს.

მწერლობის თვალსაზრისით თავშეკრული ბანი შეადგენს. რასაკვირველია, უნდა მუდამ გვახსოვდეს, რომ ეს ხუთივე ხელნაწერი პალიმფსესტია, ე. ი. ისეთი ძველი, რომელსაც ძველი ნაწერი შემდეგში გულმოდგინედ ჯერ გადარეცხილი, ხოლო შემდეგ გადაფხევილი აქვს ისე, რომ ხშირად ეტრადი ფხევისაგან სრულებით გამჭვირვალე გამხდარა, ზოგან კი გაბეულია. ცხადია, ამგვარი რეცხვა-ფხევისაგან ყველაზე მეტად ასოთა წერილი ხაზები უნდა დაზიანებულიყო და მართლაც დაზიანებულია კიდევ. ამის გამო ასოთა პიოვანდელი, დაწერის დროის, მოხაზულობის სრული და უტყუარი სურათის წარმოდგენა ამ ხელნაწერთა მხოლოდ გულდასმითი შესწავლის შემდგომ შეიძლება. ერთსა და იმავე ასოს სხვადასხვა ადგილას გაშინჯვითა და კარგად შენახულ ნოხაზულობასთან შედარების წყალობით დარწმუნდებით, რომ ამ ასოს პიოვანდელი სასე გადარეცხვა-გადაფხევის დროს უმეტეს შემთხვევაში დაზიანებულია. ეს გარემოება უნდა შექველად გათვალისწინებული გვქონდეს ამ ჩვენი პალიმფსესტების პალეოგრაფიულად დაფასების დროს.

ბანს თავის ზეერთი ხაზი ხელნაწერებში კალმის სუბუქი მოსმით და ამის გამო წერილად, ბეწვის მსგავსად ჰქონდა ხოლმე გამოყვანილი და სხვებზე მეტად და უფრო ხშირად, რასაკვირველია, ამ ასოს სწორედ ეს ნაწილია გადარეცხვა-გადაფხევის დროს დაზიანებული. ამიტომ ადამიანმა რომ ამ გარემოების გათვალისწინებლივ ჩვენი პალიმფსესტების გადაშინჯვა დაიწყოს, ერთის შეხედვით ბანი თავგახსნილი ეჩვენება. მაგრამ საკმარისია იგი ხელნაწერებს კარგა დააკვირდეს და ამ ასოს მოხაზულობა სხვადასხვა ადგილას ერთიგვარად შეადაროს, რომ ერთსა და იმავე გვერდზე, ან ფურცელზე, და ხელნაწერში გადარეცხვა-გადაფხევის გამო მრავალ თავგახსნილად ქცეულთა შორის ეს ასო მკაფიოდ თავშეკრულიც ნახოს. ეს გარემოება კი უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ამ ხელნაწერებში თავდაპირველად მის პალიმფსესტად ქცევამდე ბანი ყველგან თავშეკრული მოხაზულობისა უნდა ყოფილიყო. ეს პალეოგრაფიული ნიშანი, ჯიესა და ყარის მოხაზულობა, მეტადრც კი ბანის თავშეკრულობა, როგორც ეპიგრაფიკული ძეგლების შესწავლამ დაგვარწმუნა, შეიძლება უთარილო ძეგლების დასათარიღებლად იყოს გამოყენებული. რადგან ბანი მხოლოდ VI საუკ. დამლევამდე იწერებოდა თავშეკრული, მაინცდამაინც VII საუკ. პირველი ნახევრის მიწურულში უკვე ცხადად თავი გახსნილი ჰქონდა, ამიტომ ხუთივე შემოდასახელებული ქართული პალიმფსესტი VII საუკ.ის დამდეგზე უგვიანესი არ უნდა იყოს და VI საუკ. უნდა მიეკუთვნოს.

ამ ხელნაწერების პალეოგრაფიული შესწავლა გვაჩიქრებინებს, რომ ისინი ასოთა მოხაზულობის ზოგიერთი თვისებების გამო ყველა ერთა დროისანი არ უნდა იყვნენ, არამედ ზოგი უფრო ძველი ჩანს, ზოგი შედარებით უფრო მერმინდელი. მომავალში ამის მკაფიოდ განსაზღვრაც შესაძლებელი იქნება, მაგრამ წინასწარ მოხსენებაში ამაზე საუბარი შორს წაგვიყვანდა.

ენის თვისებების მხრივაც, მესამე პირის ობიექტურ თავსართად ჰიეს მაგიერ ბანის ხმარებაც, როგორც დავრწმუნდით, ქრონოლოგიურად განსაზღვრისათვის გამოსადეგი ნიშანია. მცხეთის ჯვარის წარწერებიდან ცხადი

წიქმნა ჩვენთვის, რომ უკვე VII საუკ. პირველი მეოთხედისათვის ხანი აღარ იხმარებოდა. ხოლო ჩვენს ხუთსავე ხელნაწერ პალიმფსესტში არამც თუ ამ მხრივ რაიმე რყევა არ ემჩნევა, პირიქით ხანი გაბატონებულია მტკიცედ ობიექტურ პრეფიქსად ყველგან და მეორე პირის სუბიექტური თავსართისათვისაც ჰაეს მაგიერ ხანივეა ყველგან. ამიტომ ყოველ ექვს გარეშეა, რომ ენის ამ თვისებებით ეს ძეგლები, თუ ყველა არა, სახარების ტექსტი მაინც, VI საუკუნეზე უწინარესი უნდა იყოს და შეიძლება V საუკუნეს მიეკუთვნოს.

ყველა ზემოთაღქვამის შემდგომ პალეოგრაფიულისა და ენის ნიშნების ძალით უფლება გვაქვს დავასკვნათ, რომ ხუთივე პალიმფსესტი, ვითარცა ქართული მწერლობისა და დამწერლობის ძეგლები, V — VI საუკუნეებისად უნდა იყოს მიჩნეული¹.

როდესაც ყველაფერი, რის წაკითხვაც ჩვენს პალიმფსესტებში აღჭურვილი თუ აღუჭურველი თვალთ შესაძლებელი იყო, უკვე გადმოწერილი მქონდა, რადგან ხხ. № 89 და № 844 იმდენად გადარეცხილ-გადაფხვილია, რომ თავდაპირველი ნაწერის ამოკითხვა უიმედო საქმედ ჩანდა, ამიტომ, ან ამ პირველხარისხოვანი ძეგლების უუდიდესი ნაწილის წაკითხვაზე საშუალოდ ხელი უნდა აგველო, ან ქიმიური დამუშავების საშუალებით მისი ძველი ტექსტის გაცხოველება და წაკითხვა გვეცადნა. სათანადო დასტურის შემდგომ, მეორე გზა ვარჩიე და ამისთვის პროფ. იოველ ქუთათელაძეს ვთხოვე, რომ გამოერკვია, შესაძლებელი იქნებოდა თუ არა ამ პალიმფსესტების პირვანდელი ნაწერის გაცხოველება. იგი დიდი ხალისით შეუდგა ამ საკითხის შესწავლას და სრული სიფრთხილით წარმოებულ ცდების წყალობით გამოარკვია, რომ საქართველოში უძველეს ხანაში და შემდეგში X — XII სს-შიაც ლითონის, რკინისაგან შემზადებული, მელანი უხმარიათ. ამ გარემოებამ მას საშუალება მისცა ხელნაწერები ქიმიურად ისე დაემუშაებინა, რომ ძველი ტექსტის აღდგენის დროს მერმინდელი არ დაზიანებულიყო. მრავალგზისი ცდის წყალობით პროფ. ქუთათელაძემ ისიც მოახერხა, რომ ეტრატს დამუშავების შემდგომაც ფერი საგრძნობლად არ შესცვლოდა, თავდაპირველი ტექსტი კი, სადაც წინათ სრულებით გადაფხვილი არ აღმოჩნდა, იმდენად გამომავლობდა, რომ მისი წაკითხვა იქაც, სადაც წინათ ასოთა ნაალაგვის ფეტი არაფერი ეტყობოდა, შესაძლებელი გახდა².

VIII.

ებლა ამ ახლად აღმოჩენილი ხელნაწერების მნიშვნელობაზე დაგვრჩია მხოლოდ სათქმელი. ვითარცა საქრისტიანო მწერლობის უძველეს ძეგლებს,

¹ ჩემი მოხსენება უკვე აწყობილი იყო, როცა ს. გორგაძემ შემატყობინა, რომ წერა-კითხვის გამავრც. საზოგადოების მუხუჟმის ეტრატის 3992 ნომერ ხელნაწერში, რომელიც მთლად პალიმფსესტია, სხვადასხვა დროის ტექსტებს შორის VI საუკუნის ხანმეტრი ხაწერებიც აღმოჩნდა 40 გვერდამდე, რისთვისაც დიდად ვმადლობ. მართლაც, ბანი თავშეკრულია (გვ. 36, სვ. 2, სტრიქ. 4) და გვხვდება: „ხანიკოს“ (ფ. 13), „ძინუგებდა“ (17), „ბუპატიოსნეს“ (45).

² ყველა ამისათვის სასიამოვნო მოვალეობად მიმაჩნია პროფ. ი. ქუთათელაძეს ჩემი უღრმესი გულითადი მადლობა მოვახსენო.

მათ მნიშვნელობა აქვთ, რასაკვირველია, საერთოდ მეცნიერებისათვისაც — სახარებისა, დაბადებისა და აპოკრიფულ ნაწარმოებთა ტექსტის ისტორიისა და კრიტიკისათვის, მაგრამ მეტადრე ქართული ფილოლოგიური მეცნიერებისათვისაა ძვირფასი ეს ძეგლები, მისთვის უნდა შეიქმნეს ქვაკუთხედად.

როგორც ქართული დამწერლობისა და მწერლობის ძეგლები, ეს ხელნაწერები არა ერთი ქართული ენათმეცნიერებისა, მწერლობისა და კულტურის ისტორიის პირველხარისხოვანი სადავო საკითხების გადაჭრის საშუალებასაც ვვაძლევენ.

წინასწარ მოხსენებაში, მეტადრე როდესაც ყველა ტექსტები ჯერ წაკითხული არა მაქვს, რასაკვირველია, მხოლოდ საზოგადო შთაბეჭდილების გამოთქმა შეიძლება. ამიტომ ამჟამად მხოლოდ მოკლედ და ისიც მარტო უმთავრეს საკითხებს შევეხები იმ იმედით, რომ შემდეგში, როდესაც ახლად აღმოჩენილი ტექსტები გამოიცემა, ყველა საგულისხმო საკითხები უფრო ვრცლად და სრული დასაბუთებით იქნება განხილული.

რამდენადაც წაკითხული ტექსტებიდან ირკვევა, ამ V—VI სს. ძეგლებში ჩვენ დაბადებისა (1 მოსესი, ივანე სოლომონისნი და იერემიასი), სახარებისა და აპოკრიფული საქმე მოციქულთას ქართული თარგმანი გვაქვს შენახული. ამ უკანასკნელ ნაწარმოებში პავლე, ანდრია და პეტრე მოციქულის მოღვაწეობაა აღწერილი. ამასთანავე რამდენადაც გადარჩენილი ნაწყვეტებიდან დასკვნა შესაძლებელია, განსაკუთრებული ყურადღება მოთხორობაში პავლესა აქვს მიქცეული. საქართველოში ჯერ კიდევ X საუკ. დასასრულსა და XI ს. დამდეგს აპოკრიფული თხზულებებით ყოფილან დაინტერესებულნი. ამას გიორგი ბერის ეფთჳმე მთაწმიდელისადმი მიმართული შეკითხვაც მოწმობს. ამ გიორგი ბერის შეკითხვაზე ეკლესიისაგან შეუწყნარებულ და დაგესლილ წიგნთა შესახებ ეფთჳმე მთაწმიდელი თავის პასუხში ამგვარ წიგნთა შორის ახალი აღთქმის რამდენსამე აპოკრიფსაც ასახელებს: „სხუად არს წიგნი სიყრმე უფლისა“ და არცა მას შეიწყნარებს და „მოციქულთა ცხოვრებანი“ ზოგნი განრყუნლნი არიან მწვალებელთაგან. წმიდისა მათე მახარებლისაჲ სხუად რაჲმე არს და წმიდისა ანდრიაჲსი იგმაგი“¹. პავლე მოციქულის „ცხოვრება“ ეფთჳმე მთაწმიდელს მოხსენებული არა აქვს. ახლად აღმოჩენილის მსგავსი შინაარსის ნაწარმოები ალბათ ამ დროს უკვე აღარ არსებობდა. სხვა ქრისტიან ერთა მწერლობაშიაც მხოლოდ პატარა ნაწყვეტებია შერჩენილი: მართალია ჯერ-ჯერობით არც ქართულადა გვაქვს მთლიანად ეს ძეგლი, მაგრამ მისი მნიშვნელობა ძლიერდება იმის გამოც, რომ ასეთს ძველს ხელნაწერში იგი შენახული. უფრო ვრცლად ამ თხზულებაზე საუბარი შემდეგში გვექნება: როდესაც თვით ტექსტიც დაიბეჭდება.

განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობა აქვს ჩვენ ხელნაწერებს სახარებისა და ქართული დაბადების თარგმანის ისტორიისათვის. ჩვეულებრივ მიღებული იყო რომ საღმრთო წერილის ქართული თარგმანი V საუკ. ეკუთვნის; პროფ. ნ. მარმა 1899 წ. საღმრთო წერილის ქართული ტექსტი სომხურიდან უძვე-

¹ ქრონიკები, II, 83.

ლეს დროს ნათარგმნად გამოაცხადა¹, მაგრამ შემდეგში თავის 1913 წ. და 1914 წ. დაბეჭდილს ორს შრომაში ამ შეხედულებაში თვალსაჩინო შესწორება შეიტანა². იგი ფიქრობდა, რომ ქართული ტექსტი სომხურიდან უნდა იყოს ნათარგმნი იქნებ ისეთ დროსაც, როდესაც ქართულსა და სომხურს ეკლესიათა შორის უკვე განხეთქილება იყო მომხდარი, ე. ი. VII—VIII საუკუნეებშიაც³. ავტორს სამწუხაროდ თავისი აზრი მკაფიოდ არ აქვს გამოთქმული და ის საზოგადოდ საღმრთო წერილზე ლაპარაკობს, მაგრამ საფიქრებელია, რომ ამ შემთხვევაში დაბადების თარგმანს უნდა გულისხმობდეს, რადგან ძნელი დასაჯერებელია, რომ სახარება და ახალი აღთქმის სხვა წიგნები VII—VIII ს-მდე გადმოითარგმნელი ჰკონებოდა. თავის 1914 წ. შედგენილს სომხურ-ქართული საღმრთო წერილის თარგმანთა შთამომავლობითს შტოშიც ნ. მარს პირველი თარგმანი V—VII საუკუნისად აქვს აღნიშნული⁴. მაშასადამე, V ს-ში რაღმე უნდა ყოფილიყო ნათარგმნი, უფრო საფიქრებელია, რასაკვირველია, სახარება. ამგვარად, თუ სახარება არა, დაბადება მაინც ნ. მარს ქართულად VII—VIII სს-ში მიიჩნია ნათარგმნი. ახლად აღმოჩენილი ხელნაწერები ამ აზრის სრულ უსაფუძვლობას ცხად-ყოფს. ის გარემოებაც, რომ მოსეს პირველი წიგნი, იგავნი სოლომონისნი, და იერემია წინასწარმეტყველი VI საუკ. ხელნაწერში გვხვდება, ვგონებ უფლებას უნდა გვაძლევდეს დავასკვნათ, რომ მთელი დაბადება ამ დროს უკვე სრულად უნდა ყოფილიყო ნათარგმნი. მაშასადამე, თუ V საუკუნეში არა, VI საუკუნეში მაინც უნდა იყოს დაბადება ქართულად გადმოითარგმნილი. რასაკვირველია, მით უმეტეს V ს-ში, თუ ამაზე უწინარეს არა, სახარება ქართულად ნათარგმნად უნდა ვიგულისხმოთ.

IX.

ამ VI საუკ. ხელნაწერების და V—VI სს. ძველთა ქიმიურ დამუშავებამდე და დამუშავების შემდგომ წაკითხვამ ქართული V—VI სს. სამწერლობისა და საღმრთო წერილის ქართული თარგმანის რედაქციების შესწავლის

¹ Из поездки на Афон: *Журн. Мин. Нар. Просв.* 1899, № 3, 12—15.

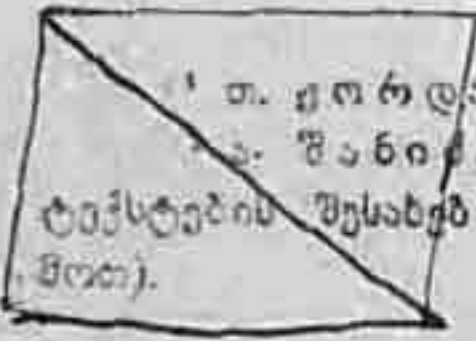
² До сих пор обычный текст армянского перевода, так называемая вульгата, считается подлинником V-го века, и тем же временем готовы датировать грузинский перевод наличный грузинский перевод, хотя бы в древнейших до нас дошедших списках. Все это на самом деле не так* (Заметки по текстам св. писания: *Христианский Восток*, II вып., 163). უნდა აღვნიშნო რომ პროფ. ნ. მარს ამ საკითხის შესახებ თავის მრავალ პატარ-პატარა ნაწერებში ერთიმეორის საწინააღმდეგო და შეუთანხმებელი აზრი აქვს გამოთქმული და არა ჩანს, თუ რომელი მისი აზრია საბოლოო.

³ „Перед нами стоит большой очередной вопрос, именно когда переведен грузинский текст?... не восходит ли грузинский текст к A₁ (Армянской версии I), а не к A (Армян. вульг.), т. е. не длилось ли культурно-литературное общение Грузии и Армении и после традиционно освещаемого разрыва христианской церкви в Армении и Грузии? (Эчмиадзинский фрагмент древнегрузинской версии Ветхого Завета: *Христ. Восток*, II, 388, აგრეთვე II, 163)

⁴ *Христианский Восток*, II, 387.

საშუალებაც მოგვცა. გამოიჩვენა, რომ ქართულს ზმნას მეორე პირის სუბიექტურ თავსართად ამ დროს ყოველთვის ხანი ჰქონია და არა ჰაე. ამგვარადვე შესაძებ პირის ობიექტურ თავსართად ხანივე ყოფილა და არა ჰაე. ეს ცხადად მტკიცდება ქვემოთმოყვანილი ორიოდე მაგალითით და უფრო ამ მოხსენებასთან დართული V—VI სს. ტექსტების ნიმუშებით. მაგ. მეორე პირის სუბიექტურ თავსართი: «ხგონებ, ვითარშედ შევიდა» (ხ. № 737, გვ. 337), «რ'ა გულისხმა ხყოთ, რ' აღდგა მკოვდრეთით» (იქვე, გვ. 323), «ოჯკოვეთოვ ხავასხებდით მათ რომელთაგან ხესავთ კოვალად მოღებასა» (ხ. № 86), «მიხილე შჯოვლი» ხ. 737, გვ. 335). შესაძებ პირის ობიექტური თავსართის მაგალითები, ე. ი. როდესაც ზმნას დამატება მიცემითს ბრუნვაში ახლავს, ან იგულისხმება, თუ სუბიექტი 1 პირია: «აღსასროვლსა ხვტყოდი ნათესავთა მიმართ ანოვ მეოვფებათა აღდებად» (ოქსფორდის ბოდლ. პალიმფს.), «მიხოვეც კოვცი ჩემი და სინხლი ჩემი მათთვს» (ხ. № 737, გვ. 244), «რ'ა მიხოვემსგავსნეთ ჩოვენ პატიოსანსა მას ნოდლოვარსა» (ხ. № 737, გვ. 329), — თუ სუბიექტი 3 პირია: «ხრქოვა მას ოვფალმან» (ხ. № 737, გვ. 239, 242, 245, 323 და ბევრგან სხვაგანაც), «ხრქოვა მათ პეტრე» (იქვე, გვ. 327), «ცოდვილნიცა ცოდვილთა ხავასხებედ. რ' მოიღონ სწორი» (ხ. № 86), «შეხერაცხოს მას ცოდვად» (ხ. № 737 გვ. 245), «რომელი ხირეკდეს, განხელოს» (ხ. № 844 გვ. 87v და 82r), «ხეციცხევედეს მას დიდითა ზასრობითა» (ოქსფორდის ბოდლ. პალიმფს.) და სხვა. შედარებითი ხარისხის თავსართიც მაშინ „ხუ“ ყოფილა, მაგ. «ხოვმჯოვებს არს ერისა, რ' არა ხოლო მარტოვად» (ხ. № 737, გვ. 240), «რაოდენად ხოვფროს მამამან თქვენმან ხეცათამან მოვცეს» (№ 999, ფ. 135 b). უკუთქმითი ნაწილაკის თავსართადაც მაშინ ხუ უხმარიათ, მაგ. „ხოვრჯოვლოვ“ (ხ. № 737 გვ. 325). მაშასადამე, საღმრთო წერილის უძველეს ქართულ თარგმანს ახასიათებს ხანების ხმარება პრეფიქსებად.

პროფ. აკაკი შანიძემ ქართულ საენათმეცნიერო საზოგადოების ამა 1923 წ. 1 აპრილის სხდომაზე წაკითხულს მოხსენებაში ამისდა მიხედვით მშვენიერი განმარტება მოუძებნა ერთს ტერმინს, რომელიც გიორგი მთაწმიდელის ცნობილს ანდერძშია ნახმარი, რომლის გასაგებად არაერთი თეორია იყო წინათ შექმნილი. მან აზრი გამოთქვა, რომ როდესაც გიორგი მთაწმიდელი ამბობდა «ჩუენნი ყოველნი სახარებანი პირველითგან წმიდად თარგმნილ არიან და კეთილად, ხანმეტნიცა და საბაწმიდურნიცა»-ო¹, „ხანმეტ“ სახარებად სწორედ ამგვარს ხანებით დახასიათებული სახარების ქართულ უძველეს თარგმანს გულისხმობდა². პროფ. აკ. შანიძის „ხანმეტის“ მნიშვნელობის ამგვარი ახსნა, უეჭველია, სრული ქეშმარიტება უნდა იყოს და ამის გამო შეძდეგში საღმრთო წერილის ქართული თარგმანის ახლად აღმოჩენილ უძველეს რედაქციას ხანმეტს ვუწოდებთ ხოლმე.

¹ თ. გორდანია, კრონიკები, II, 207.

² ა. შანიძე, ლიტერატურული ცნობა ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ტექსტების შესახებ მეთერთმეტე საუკუნის მწერლობაში („მთაწმის“ ამავე ნომერში, ქვემოთ).

ბოლო დრომდის უძველესად X საუკ. თარიღიანი სახარების ხელნაწერები ითვლებოდა. შემდეგ, როდესაც ადიშის, ანუ, უფრო სწორედ რომ ითქვას, შატბერდის სახარება აღმოჩნდა, მისი პირველი თარიღის 897 წლისა და მიხედვით, უძველესად უკვე ეს IX საუკუნის დამლევის ტექსტი უნდა ყოფილიყო მიჩნეული. მაგრამ ამ ძეგლს მეორე, ქრისტესით აღნიშნული, თარიღიც მოეპოვებოდა და აქ იგი 1001 წ., ე. ი. XI საუკ. დამდეგს დაწერილად იყო გამოყვანილი. ამის გამო ერთი ამ თარიღთაგანი მცდარი უნდა ყოფილიყო. და აღ. ხ ა ხ ა ნ ა შ ე ი ლ ი და ე. თ ა ყ ა ი შ ე ი ლ ი ქ ა რ თ უ ლ ი ქ რ ო ნ ი კ ო ნ ი თ მოყვანილ თარიღსა სთვლიდენ ჭეშმარიტად, ნ. მარსკი მეორე თარიღი მიაჩნდა უფრო სწორად. იმ სახით, რა სახითაც ამ ხელნაწერმა ჩვენამდის მოაღწია, ამბობს იგი, ადიშის სახარების ტექსტი უფრო 1001 წლისაა, ვიდრე 897 წლისაო¹. შემდეგ ადიშის სახარების დროის შესახებ ნ. მარს უფრო გადაჭრითაც აქვს თავისი აზრი გამოთქმული და ამ შემთხვევაში თავისი მსჯელობა მას ამ ხელნაწერის ტექსტის ენაზე ჰქონდა დამყარებული: ყოვლად შეუძლებელია ეს ტექსტი IX საუკუნისად მივიჩნიოთო².

ზოგიერთი იქ ნახმარი სიტყვები და ფორმები მას ახალ ქართულისად ჰქონდა გამოცხადებული, რომლის მსგავსი IX საუკ. ხელნაწერში ნ. მარსის აზრით არ შეიძლებოდა რომ ყოფილიყო. ე. თ ა ყ ა ი შ ე ი ლ მ ა ჯ ე რ შ ა ტ ბ ე რ დ ა დ ი შ ი ს სა ხ ა რ ე ბ ი ს ა ნ დ ე რ ძ შ ი მოხსენებული ისტორიული პირების მოღვაწეობის დროის გათვალისწინებით დაამტკიცა უცილობლად, რომ ამ ხელნაწერში ქართული ქრონიკონით აღნიშნული თარიღი იყო სწორი და ამის გამო იგი უეჭველია IX ს-ში დაწერილი ძეგლია. შემდეგ იგივე საკითხი ე. თაყაიშვილმა ენის თვალსაზრისითაც განიხილა.

თუ რამდენად შემცდარი იყო ნ. მარსი თავის მსჯელობის დროს ქართული ენის ძველი და ახალი ფორმების დახასიათებას რომ ცდილობდა, ე. თაყაიშვილმა იმავე შატბერდის (ადიშის) სახარების ფოტოტიპური გამოცემის წინასიტყვაობაში გამოარკვია,

მან ნ. მარსაგან ახალ ქართულ ფორმებად და სიტყვებად ცნობილი ფორმა-სიტყვები X საუკ. ხელნაწერში ამოკითხული მაგალითებით ძველ ქართულში არსებულად ცხად-ყო. მაგრამ რადგან თვით ადიშის სახარებაც ნ. მარს XI საუკუნის დამდეგისად მიაჩნდა, აზვარი საბუთი მას, რასაკვირველია, არ დააკმაყოფილებდა. მაინც სრულებით სამართლიანად ამბობდა ე. თაყაიშვილი, ჩვენ ისე ნაკლებად გვაქვს ძველი, IX საუკ. ძეგლების ენა შესწავლილი, რომ რა არის ძველი და რაა ახალი, ჯერ ძნელი სათქმელიაო³.

¹ „В дошедшем до нас виде текст скорее 1001 г.“ (Из повестов в Святии: Христ. Восток, II, вып. I, 26).

² „Адишская рукопись грузинского Евангелия считается древнейшею по одной из двух дат: состояние текста показывает, что согласиться с такою древнею датой, как IX век, нет никакой возможности“ (Заметки по текстам ев. Писания: Христ. Восток, II, вып. II, 172).

³ Материалы по Археологии Кавказа, XIV, 18—19, Москва, 1914.

ეხლა, როდესაც IX საუკ. ხელნაწერთა მაგიერ ხელთა გვაქვს VI საუკ. ოთხი ხელნაწერი თავდაპირველი ხანმეტი ტექსტებითურთ, სრულებით ცხადი ხდება ნ. შარის ამ კატეგორიული განცხადებებისა და მსჯელობის უსაფუძვლობა. ეჩმიადინის ფრაგმენტის ქლი დაბადების ტექსტის განხილვის დროს, მაგ. მან დაბადების ბაქარისეულ გამოცემაში ნახმარი „ებრ“ ძველად გამოაცხადა, ომკ-ათონის დაბადებაში ნახმარი „მსგავსად“ კი მდაბიურ ახალ ქართულად ცნო¹. ეს ვითომცდა ახალი ქართული სიტყვა სწორედ უძველეს, VI საუკ. ხელნაწერებშიც იხმარება.

ამგვარადვე შატბერდ-ადიშის სახარებისა და ხანმეტი სახარების ტექსტების შედარებამ დამარწმუნა, რომ ადიშის სახარება მართლაც ძველი IX საუკ. ძველია და უმეტეს შემთხვევაში ხანმეტი სახარების ტექსტის რედაქციას მისდევს. მაგრამ შედარებითი შესწავლა, ჯერ-ჯერობით მაინც, ისეთ შთაბეჭდილებას ახდენს, რომ ხანმეტის რედაქციასა და შატბერდ-ადიშის სახარებას შორის ისეთი განსხვავებაა, რომელიც გვაფიქრებინებს, რომ ხანმეტი რედაქციის შემდგომ და შატბერდის სახარების გადაწერამდე, ე. ი. მაინცდაშინც IX ს-მდე, კიდევ რაღაც რედაქცია უნდა ყოფილიყო. ეს იმითა მტკიცდება, რომ ზოგან ხანმეტსა და შატბერდის ხელნაწერთა ტექსტებს შორის თვალსაჩინო განსხვავებაა და ზოგჯერ ასეთ შემთხვევებში მერმინდელი, X საუკ. სახარების ტექსტები, მაგ. ტბეთისა, ხანმეტს მისდევს, შატბერ-ადიშისა კი არა. რადგან გიორგი მთაწმიდელს სახარების პირვანდელ და უძველეს რედაქციათა შორის ხანმეტის შემდგომ საბაწმიდური აქვს დასახელებული, ამიტომ შესაძლებელია ეს ხანმეტისა და შატბერდის ხელნაწერის შუამომხდარი რედაქცია, რომლითაც უკანასკნელის ტექსტი ზოგიერთ შემთხვევებში პირველისაგან განსხვავდება, სწორედ საბაწმიდური რედაქცია იყოს.

ასეთი განსხვავებული ადგილები ხანმეტსა და შატბერდ-ადიშის სახარებათა ტექსტებს შორის, რამდენადაც ჯერ-ჯერობით დასკვნა შეიძლება, შედარებით მაინც ხშირი არ არის და უკანასკნელი ჩვეულებრივ ხანმეტ რედაქციას მისდევს მხოლოდ უხანებოდ. ამ უკანასკნელი გარემოების გამო საფიქრებელია, რომ შატბერდის ხელნაწერის გადამწერს ხელთ ხანმეტი სახარების ტექსტი ჰქონდეს. შატბერდ-ადიშის სახარებას რომ დედნად მართლაც ხანმეტი სახარება უნდა ჰქონოდა, ამის კვალი, თუ ფოტოტიპიური გამოცემა ნამდვილ ვითარებას არ ამახინჯებს. თითქოს თვით ადიშის ხელნაწერშიაც კია შენახული. მაგ. იოანეს თავის სახარების XXI, 14 სწერია: «ესე სამგზის განხეცხადა ივ მოწაფეთა მთ»². ზმნა „განხეცხადა“-ში ხანი გადამწერს წაუშლია, მაგრამ მისი ნაალაგევი გარკვევით მოჩანს. ეტყობა დედანში გადამწერს ამოუკითხავს „განხეცხადა“ და ამ შემთხვევაში დაფიქრებია, რომ გადამწერის დროს ხანი უნდა გამოეტოვებინა, და ისევე დაუწერია, როგორც მეხსიერებაში ჩარჩენია.

¹ „Вульгарное ново-гр. „მსგავსად“: Эчмиадзинский фрагмент... Христ. Восток, II. 387.

² იხ. ფოტოტიპიური გამოცემა (Материалы по Археологии Кавказа, XIV, მოსკოვი, 1914).

მაგრამ შემდეგ, ალბათ გადაწერის გადაკითხვის დროს, თავისი გულ-
ნაღვიწყობის შეცდომა შეუმჩნევია და ხანი წაუშლია. მართლაც „ხანმეტს“ სა-
ხარებაში ეს აღგილი ასევე იკითხება: „ესე სამგზის გამოხეცხადა“ და სხვა.
გასაკვირველიც არაფერია, რომ IX საუკ. ხანმეტი სახარების ტექსტი ყოფი-
ლიყო, რადგან გიორგი მთაწმიდელის ნათქვამიდან ცხადი ხდება, რომ ამ-
გვარი ხელნაწერები მის დროსაც, XI ს-შიც ყველგან ყოფილა.

რადგან ჩვეულებრივ ხანმეტი რედაქციის მიმდევარი შატბერდის სახარე-
ბის ტექსტი, ზოგჯერ მაინც, განსხვავდება და ასეთ შემთხვევაში იქნება იგი,
როგორც აღნიშნული გვქონდა, საბაწმიდური რედაქციის ტექსტს იმეორებ-
დეს, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ შატბერდ-ადიშის სახარების ტექსტი ორი
რედაქციის შერეულ შენაერთებ ტექსტს უნდა წარმოადგენდეს. ამგვარი
აზრი თავისდათავად რომ არაფერს შეუძლებელსა და დაუჯერებელს არ
შეიცავს და მაშინდელ საქართველოში ამნაირი მუშაობა იშვიათი არ ყოფი-
ლა, ამას თვით გიორგი მთაწმიდელის, მის დროინდელ და მერმინდელ ქარ-
თულ გადამწერთადმი, მიმართული ვედრებაც ამტკიცებს:

„ვინცა ვინ სწერდეთ, ვითა აქა ჰპოოთ, ეგრე დაწერეთ და... ლთისათჳს
სიტყუათა ნუ სცვალეთ, არამედ ვითა აქა სწერია, ეგრე დაწერეთ-ო. ხოლო
თუ რომელიმე აღგილი არ მოგეწონოთ, „ჩუენნი ყოველნი სახარებანი პირ-
ველთაგან წმიდად თარგმნილნია და კეთილად, ხანმეტნიცა და საბაწმიდურ-
ნიცა, მუნით დაწერეთ და ლთისათჳს ერთმანეთსა ნუ გაჰრევთ-ო¹. თუ
გიორგი მთაწმიდელი იძულებული იყო თავისი დროინდელი გადამწერლებისა-
თვის ეთხოვა ღვთის გულისათვის სახარების ტექსტის გადაწერის დროს ხან-
მეტისა, საბაწმიდურისა და ჩემ შეწამებულ სახარებათა ტექსტი ერთი-
ერთმანეთში არ აურიოთ, არამედ ერთ-ერთი მათგანი აირჩიეთ და ის გადაი-
წერეთო, ცხადია, ეს მაშინ, ჩვეულებრივი თუ არა, ხშირი მოვლენა მაინც
უნდა ყოფილიყო. მით უმეტეს ამგვარ სხვადასხვა რედაქციათა ტექსტის
ერთმანეთში გარევა IX საუკუნეშია მოსალოდნელი და ჩვეულებრივ მიღე-
ბული იქნებოდა.

მაშასადამე, გიორგი მთაწმიდელის შემომოყვანილი ანდერძის მოწმობით
ცხადი ხდება, რომ ჯერ კიდევ XI საუკ. მეორე ნახევარშიაც კი ხანმეტი
სახარებანი არამცთუ დაცული ყოფილა, არამედ სარგებლობდნენ კიდევ და
თვით ქართული სახარების ტექსტის ასეთს მკაცრს შემწამებელს, როგორც
გიორგი მთაწმიდელი იყო, შესაძლებლად მიაჩნდა, რომ მაშინდელ ქართვე-
ლებს სახარების ტექსტისათვის დედნად ხანმეტი რედაქციის ხელნაწერები
აეღოთ. მაგრამ როგორ? ამ დროს და, რასაკვირველია, 4 საუკუნით ამაზე
უწინარესაც იქ, სადაც ხანმეტს რედაქციაში ზმნაში, აგრეთვე შედარებითი
ხარისხისა და უკუთქმითი ნაწილაკის თავსართებად ხანი ისმოდა და იწერე-
ბოდა, ეს ბგერა აღარ ისმოდა. მაშ როგორ შეიძლებოდა, რომ ხანმეტი სა-

¹ თ. ყო რ დ ა ნ ი ა, ქრონიკები, II, 207

ხარების ნაწერი XI საუკ. დედნად ყოფილიყო გამოყენებული? ცხადია ისე, რომ გადაწერის დროს ამ ხანებს, სადაც ისინი უკვე აღარ იხმარებოდნენ. გადამწერს ზეპირად თითონვე უნდა გამოეტოვებინა. სხვა გზა წარმოუდგენელია და შატბერდ-ადიშის სახარების შემომოყვანილი მაგალითიც ამავე გარემოების დამამტკიცებელია. ან რა საკვირველია, რომ ხანმეტ სახარებათა ტექსტები XI საუკუნემდე შენახული ყოფილიყო, როდესაც ახლად აღმოჩენილი ხელნაწერების მერმინდელი ტექსტი XII—XIV საუკუნეებისად არის მიჩნეული, როდესაც, მაშასადამე, ძველი თავდაპირველი ხანმეტი ნაწერის გადარეცხვა-გადაფხეკა და ეტრატის პალიმფსესტად შემზადება უნდა ეიგულისხმოს.

ამგვარად, ირკვევა, რომ ჯერ კიდევ XI—XIV სს-მდე ხანმეტი ხელნაწერები დაცული ყოფილა საქართველოში. ქართული პალეოგრაფიის დასაბეჭდად დამზადებულ სახელმძღვანელოში სათანადო წერილობითი წყაროსა და მიხედვით გამორკვეული მაქვს, რომ XII საუკუნეში ჩვენში, თვით საეკლესიო წრეებშიც მრგვლოვან ასომთავრულ დანწერლობას იმდენად გადაჩვეული ყოფილან, რომ ამ დანწერლობით ნაწერი ჩვეულებრივი ტექსტების წაკითხვაც კი თურმე უძნელდებოდათ, ამის გამო იძულებული ყოფილან მრგვლოვანი ასომთავრულით ნაწერი ძეგლები უკვე ნუსხა-ხუცურით გადაეწერიდნენ. ამ დროიდან მოყოლებული ასომთავრულიანი ხელნაწერები მონასტრების წიგნთსაცავებში, ცხადია, უკვე უქმად უნდა დებულყო და სხვათა შორის ხანმეტი ხელნაწერების პალიმფსესტად გამოყენებისა და საზოგადოდ მათი დაღუპვისათვის, რასაკვირველია, ამ გარემოებასაც უნდა შეეწყო ხელი.

XI

ხანმეტი ხელნაწერები საშუალებას მოგვცემენ ზედმიწევნით და საბოლოოდ გამოვარკვიოთ ქართული საღმრთო წერილის თარგმანის სადაურობა და ვადმოთარგმნის დროს დედნად აღებული ტექსტის გნაც. თავდაპირველად ქართულ მწერლობაში გავრცელებული იყო აზრი, რომ საღმრთო წერილი ბერძნულიდან გადმოითარგმნა. პროფ. ნ. მარმა ქართულ სახარებაში მყოფი სომხური სიტყვების საბუთიანობით ჩვეულებრივი შეხედულება მცდარად გამოაცხადა და ქართული საღმრთო წერილი სომხურიდან ნათარგმნად ცნო¹ შემდეგში მან თავისი შეხედულება საგრძნობლად შეცვალა-1913 წ. თავისს სვანეთში მოგზაურობათა შესახებ ანგარიშში ნ. მარმა გამოსთქვა აზრი იმის შესახებ, რომ საღმრთო წერილი თავდაპირველად სომხურიდან ქართულად კი არა, არამედ, სვანურად, ანუ სომეხურად იყო ნათარგმნი და მხოლოდ შემდეგში უკვე სვანურიდან ქართულად გადმოი-

¹ Из поездки на Афон: ЖМНП, 1899, март. 83. 12—15.

თარგმნა¹. 1914 წელსაც ნ. მარტი იმავე აზრს დასტრიალებდა, რომ ქართული საღმრთო წერილი თავდაპირველად ან სვანურად, ან ისეთ კილოზე უნდა ყოფილიყო ნათარგმნი, რომელიც სვანური გავლენით ყოფილა თურბე გაფლენილი, და რომ მხოლოდ შემდგომი იგი გადმოუქართულდებიათ².

ერთი წლის შემდგომ, 1915 წ. ნ. მარტი თავის სვანურობის თეორიას ისე აფართოებს, რომ მკითხველს მთელ სურათს უხატავს, თუ სად, როდის და როგორ უნდა გაჩენილიყო პირველად ქართული დამწერლობაცა და მწერლობაც, ან საიდან და ვისგან უნდა ყოფილიყო ნათარგმნი ქართული საღმრთო წერილი. ამ სახელდობრ რას ამბობს ამ საგანზე აკად. ნ. მარტი ერთს თავის თხზულებაში „Яфетические названия деревьев и растений“, რომლის სათაური აღდამიანს ვერც კი მოაფიქრებს, რომ იქ ამგვარ დიდმნიშვნელოვან საკითხებზე რაიმე შეიძლება ნათქვამი ყოფილიყო³: „V — VI სს-ში ქ. შ. სომხეთში ჯერ კიდევ სვანები ცხოვრობდნენ. ყველა ცნობების მიხედვით, იაფეტურ ენაზე (sic) საქრისტიანო მწერლობა პირველად აქ გაჩნდა. თავიანთი ეროვნული მწერლობის პირველი ძეგლები ქართველებმა აქიდან დაიპყვიდრეს, უპირველესად ყოვლისა საღმრთო წერილის თარგმანი, რომელიც რაც უფრო ძველია ტექსტი, მით უფრო მეტს «სვანურობა»-ს იჩენსო. ჩვენ წინაშე ისეთი საკითხიც კი წამოიჭრა, თავდაპირველად საღმრთო წერილი «სვანურ ენაზე» ხომ არ იყო გადმოთარგმნილი, ყოველ შემთხვევაში ეს სალიტერატურო ენა მხოლოდ თანდათანობითი გარდაქმნის პროცესის წყალობით უახლოვდებოდა ქართველთა დედაენას და მაინც ძველმა ქართულმა სა-

¹ „... вопрос о переводе св. писания на грузинский язык может получить совершенно новое освещение. Восхождение древне-грузинского текста св. писания к армянской версии остается в силе; и то, что, переводили на „сомехское“ наречие, как это излагается мною в университетском курсе истории грузинской литературы, но весьма существенно поправкою явится то, что, или эту сомехскую речь даже V в. придется признать целиком наречием сванского языка или, если она к тому времени была грузинизована, в ней во всяком случае, придется признать существование большого количества переживаний того наречия сванского языка, которое некогда было верным в Сомехии (Из поездки в Сванию: *Христианский Восток* II, 25).

² „перед вами стоит большой очередной вопрос, именно когда переводен грузинский текст, независимо от его предполагаемого прохождения через сванскую или насыщенную сванизмами версию?“ (Эчмиадзинский фрагмент: *Христ. Восток*, II).

³ „В V и VI веках по Р. Хр. в Сомехии жили еще сваны. Здесь возникала судя по всем данным, в первые на яфетическом языке христианская письменность. Отсюда унаследовали грузины первые памятники своей национальной литературы: прежде всего перевод св. писания, проявляющий тем большее количество „сванизмов“, чем древнее текст. Перед нами встал даже вопрос, не было ли первоначально св. Писание переведено на „сванский язык“. Во всяком случае лишь постепенно этот литературный язык перерабатывался, сближаясь с родною речью грузин, и все-таки грузинский древне-литературный язык сохранил много иррациональных с точки зрения картского языка явлений тяготеющих к „сванскому“ (*Известия Рос. Академии Наук*, 1915 წ., 83-945).

ლიტერატურო ენამ ქართული ენის თვალსაზრისით ბევრი ირაციონალური მოვლენა შეგვინახა, რომელნიც «სვანურს ემხრობა»-ო. ამგვარი ისტორიულ-სალიტერატურო თეორიის პირველი ჩანასახი ნ. მარს უკვე სვანეთში მოგზაურობათა შესახებ ანგარიშშიც მოეპოვება¹.

რა ცნობებია მერმე «ყველა ის ცნობები», რომელთაც აკად. ნ. მარს ამგვარი თეორია შეათხზვევინეს?

მთელი მისი საბუთიანობა ქლი საღმრთო წერილის «სვანურად» ნათარგმნიანობისა და «სვანურობის» დასამტკიცებლად სულ სამი-ოთხი სიტყვისაგან შედგება: «ერგას»-ისა, რომელიც 50 ნიშნავს², «მსგებს»-ისა, რომელიც შვიდეულის მაგიერ იხმარებოდა³, და «სტევ»-ისაგან⁴.

ეს სამი-ოთხი სიტყვა ნ. მარს ნამდვილ სვანურ სიტყვებად მიაჩნია, მაგრამ დამახასიათებელია, რომ თვით ნ. მარისავე სიტყვით არც ერთი ამათგანი სვანურში არ გვხვდება. სვანურმა დაკარგა, მაგრამ უნდა ყოფილიყო და სხვა ენებშია ნასესხებად შენახულიო. უკვე ეს გარემოება, რასაკვირველია, მისი მსჯელობის დამაჯერებლობას საგრძნობლად ასუსტებს. მაგრამ, სწორედ ასეც რომ იყოს და ყველა ეს სამი-ოთხი, გინდ 5—6 სიტყვა მართლაც სვანურად რომ ვცნოთ, ამგვარი ლოგიკური მსჯელობის საშუალებით ერთი და იმავე ნაწარმოების შესახებ რამდენიმე და რომელი ენისაგანაც გნებავთ ვითომცდა ნათარგმნიანობის დამამტკიცებელი საბუთების მოყვანა შეიძლება, რადგან, იმგვარადვე როგორც სხვა ენებში, ქართულშიც, თუ მეტი არა, სამი-ოთხი მაინცდამაინც სხვა ენებიდან ნასესხები სიტყვა ყოველთვის მოიძებნება.

ისტორიული თვალსაზრისითაც აკად. ნ. მარის მთელი თეორია სრულებით შეუწყნარებელია. ბერძნული საისტორიო წყაროებიდან კარგად ვიცით, თუ სად ცხოვრობდნენ I—VI საუკუნეებში სვანები. არსად და არავის არა აქვს ნათქვამი, რომ სვანებს ოდესმე სომხეთში, თუ სომხეთში ეცხოვროთ. სტრაბონიდან მოყოლებული მაინცდამაინც დანამდვილებით ვიცით რომ სვანები, თუ ამაზე უწინარეს არა, პირველ საუკუნეში მაინც ქ. წ. უკვე იმავე ადგილას ბინადრობდნენ, სადაც ეხლაც ცხოვრობენ. მათი მოსახლეობის სამხრეთის საზღვარი მაშინ მხოლოდ ეხლანდელზე უფრო სამხრეთით უნდა ყოფილიყო ჩამოწეული. მერმინდელი ბერძენი და რომაელი მწერლები-საგანაც, მეტადრე კი პროკოპი კესარიელისაგან ვიცით, რომ სვანები შემდეგშიაც, V—VI საუკუნეებში იქვე ბინადრობდნენ წინანდებურად. ბერძნებსაც რომ თავი დაეანებოთ, სომეხთა V—VII სს. ისტორიკოსებს ხომ უნდა სცოდნოდათ, სვანებს რომ V—VI სს-ში მართლაც სომხეთსა, თუ სომხეთში ეცხოვრათ: თუ ბერძნები დაშორებულობის გამო შეიძლება საქართველო-სომხეთის ამბების ზედმიწევნით მცოდნეებად ვერ ჩაითვალონ და ნ. მარმა ამით

¹ *Христ. Восток*, II, 22—23.

² იქვე, II, 21—22 და 383.

³ იქვე, II, 19—20, 21.

⁴ იქვე, II, 25—26.

ახსნას შათი მღუმარება, სომხები ხომ აჭაურები და მეზობლები იყვნენ. იმისი როდნაე მაინც მსგავსი რამე, რასაც აკად. ნ. მარტი მოგვითხრობს, როგორც მამდვილ ისტორიულს ამბავს, სომხურ საისტორიო წყაროებშიც ხომ არსად იხსენიება?! ნუ თუ ამ გარემოებას მაინც არ უნდა დაეფიქრებინა აკად. ნ. მარტი. როდესაც ის თავის თეორიასა თხზავდა და თავის შკითხველს ისტორიულ სინამდვილედ უსახავდა?

მაგრამ იქნებ აკად. ნ. მარტი ფიქრობდეს, რომ მისთვის ისტორიულ ცნობებს მნიშვნელობა არა აქვს და ისტორიკოს-გეოგრაფების მღუმარებასაც ყურადღებას არ აქცევს, რადგან მისთვის, ვითარცა ენათმეცნიერისათვის, მარტო ერთი ტერმინი — „სომეხია“ უმფრო მეტის მეტყველია, ვიდრე ყველა ქვეყნის ისტორიკოსთა მოწმობა, თუ მღუმარება? ამიტომ უნებლიეთ ამ საკითხსაც უნდა შევეხოთ.

„სომეხია“ თვით ნ. მარტის შეთხზული ტერმინი არის და არსად, არც ქართულსა და არც სომხურს წყაროებში არ გვხვდება და არც როდისმე ყოფილა. იგი სრულებით ახლად არის შეთხზული სომეხთა ქართული სახელის „სომეხ“-ისა და რუსული ქვეყნების აღმნიშვნელი „ია“ საკვეციის შეერთებით. სამწუხაროდ ნ. მარტს თავისი აზრი იმდენად გარკვევით არა აქვს გამოთქმული, რომ დანამდვილებით თქმა შეიძლებოდეს, თუ რას გულისხმობს, როდესაც ამ თავისაგან შედგენილს ტერმინს „სომეხია“-ს ხმარობს ხოლმე, საკუთრივ სომხეთს, თუ საქართველოს ცნობილს თემს, რომელსაც გარკვეული ხანიდან სომხითს უწოდებენ.

რადგან ძნელი დასაჯერებელია, რომ აკად. მარტი იმდენად შორს წასულიყო, რომ ეფიქრა და დაეწერა, ვითომც V საუკ. სომხეთში გაარიელებული სომხები კი არ ცხოვრობდნენ, არამედ სვანები — ეს გაუგონარი და დაუჯერებელი რამე და ყველა იატორიულ-არქეოლოგიური ცნობების საწინააღმდეგობა იქნებოდა, — ამიტომ უნდა ვიფიქროთ, რომ „სომეხია“-დ მას საქართველოს თემი „სომხითი“ მოუნათლავს. ნ. მარტს სიტყვა „სომეხი“ ეხლა უკვე თავისი ახალი თეორიის საბუთიანობის გასაძლიერებლად წინანდებურად „სომეხს“-ისაგან ნაწარმოებად კი აღარ მიაჩნია, როგორც ამას წინათ მაშინდელი თავისი თეორიის დასასაბუთებლად ამტკიცებდა, არამედ „სონ-მესხ“-ისა, ანუ სვან-მესხისაგან. მას თითქოს ერთგვარ ანალოგიურ წარმოებად პტოლემოსისაგან აღნიშნული ტომობრივი სახელი „სუანოკოლხოე“, სომხური „ვეგერსუანქ“ და პლინიუსის „არმენოხალზბეს“-ი მიაჩნია¹. ამ ორსავე შენთხვევაში ორნაწილადი ტომობრივი ტერმინი მართლაც რეალური მოვლენის, ისტორიულად ცნობილ ამ ტომთა შერევის შედეგის, გამოხატველია². მაგრამ სრულებით გაუგებარი და აუხსნელი იქნებოდა, თუ სვან-მესხთა შერევის გამოხატველი ტერმინი ქართველებს მაინც სხვა ერის, გაარიელებული სომხების აღმნიშვნელ სახელად როგორ უნდა ექციათ?

¹ Из поведок в Сванию, Хрисп. Воспок, II, 23.

² ივ. ჯავახიშვილი, ქს ერის ისტორია, I.

ქართული და სომხური წყაროებით მტკიცდება, რომ „სომხითი“ ვითარცა აღმოს. საქართველოს სამხრეთით მდებარე თემის სახელი, უძველესდროს უცნობი იყო და არ იხმარებოდა. ამ თემს მაშინ გუგარეთი ეწოდებოდა და მხოლოდ შემდეგში ამას სამაგიეროდ ქართულ საისტორიო მწერლობაში ტერმინად „სომხითი“ შემოდის, ვითარცა იმ დროის ტერმინოლოგიის ნაშთი, როდესაც სომეხთა სამეფოს ეს კუთხე დაპყრობილი ჰქონდა¹.

სომეხები კი ამ თემს, ძველ გუგარეთს, „ერაც დაშტს“ უწოდებდნენ. ამგვარად, ისტორიული სინამდვილე ცხად-ყოფს, რომ „სომეხი“ და სომხეთი ქართულად ჯერ ნამდვილს გაარიელებულს „არმენებს“ და მათ მიწა-წყალს ნიშნავდა, ხოლო მერმე და შემდეგში იმ თემის აღსანიშნავადაც იყო გამოყენებული, რომელშიაც დროთა განმავლობაში ქართველთა და სომეხთა შერეული მოსახლეობა გაჩნდა.

თავისი ახალი, „სვანურობის“ თეორიით გატაცებულს, აკად. ნ. მარს სრულებით ავიწყდება, რომ „სომეხია“ ტერმინის სონ-მესხისა, ანუ სვან-მესხისაგან წარმოშობილობა მხოლოდ და მხოლოდ ერთი მასი მრავალრიცხოვანი ჰიპოთეზითაგანია და არა სინამდვილე და რომ ამგვარი ჰიპოთეზი არც ერთს შეცნიერს უფლებას არ აძლევს უტყუარი ისტორიულ-გეოგრაფიული ცნობები უარყოს და კავკასიონის მთავარ უღელტეხილზე არხეინად მობინადრე ტომი სვანები თავისავე შეთხზული თეორიის დასამტკიცებლად სომხეთში გადმოასახლოს და V—VI სს-ში იქ მცხოვრებად გამოაცხადოს. თუნდაც რომ ისტორიის წინახანაში სვანებისა და მესხების ტომთა შერევა მომხდარიყოს, ამას ისტორიული ხანისათვის და V—VI სს. სომხეთის მოსახლეობისა და ენისათვის არსებითად პირდაპირი კავშირი არ შეიძლება ჰქონდეს.

ყველა ამ მოსაზრებათა შემდგომ, ვგონებ, ცხადი უნდა იყოს, რომ V—VI სს. სომხეთში არავითარ სვანებს არ უცხოვრიათ და აქაურ მკვიდრთაც სვანურად არ ულაპარაკნიათ. ამის გამო საღმრთო წერილი არც შეიძლება რომ ჯერ სვანურად ყოფილიყო ნათარგმნი და მხოლოდ შემდეგში გადმოექართულებინათ. ქართული საღმრთო წერილის სომხურიდან ნათარგმნიანობის შესახებ ამ ახალი აღმოჩენილი ძეგლების ენის მიხედვით მე ჯერ არაფრის თქმა არ შემიძლია, რადგან ამას მთელი ტექსტის გულდასმითი შესწავლა სჭირდება. ნ. მარის „სვანურობის“ თეორიის სრული უსაფუძვლობა კი ისტორიული თვალსაზრისით წინათაც ცხადი იყო, ხოლო ეხლა თვით V—VI სს. ტექსტების ენითაც ისევე მტკიცდება. აკად. ნ. მარის იმედები და მტკიცება, ვითომც რაც უფრო ძველი არის და იქნება საღმრთო წერილის ქართული თარგმანის ტექსტი, მით უფრო მეტი ლექსიკური „სვანურობისა“ და სადაურობის გამომამყლავნებელი არის და გამოდგება, V—VI სს. ძეგლების ენით არ მართლდება.

საკითხის განხილვა რომ დამთავრებულად ჩავთვალოთ, უნდა კიდევ ერთ გარემოებას მიექცეს ყურადღება. უკვე აღნიშნული გვქონდა, რომ V—VI სს.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, საქართველოს საზღვრები ისტორიულად და თანამედროვე თვალსაზრისით განხილული.

შანშეტი ნაწერების დამახასიათებელ თვისებას მეორე პირის სუბიექტური თავსართებისათვის ჰაეს მაგიერ ხანის ხმარება შეაღგენს იმგვარადვე, როგორც შედარებითი ხარისხისა და უკუთქმითი მნიშვნელობის ნაწილებად „ხუ“ იხმარებოდა. ქართული კილოკავების ყოველმა ცოტაოდნად მაინც მცოდნემ იცის, რომ ამავე თვისებების მქონეებელი ამჟამად ქართულ კილოკავთა შორის მეტადრე სვანურია, რომელიც ხანს თავსართად მარტო მეორე პირის პრეფიქსად კი არ ხმარობს, არამედ პირველისა და შესამე პირისათვისაც, როგორც ეხლა ირკვევა ობიექტურ თავსართად. შესაძლებელია აკად. ნ. მარსა ეს გარემოება თავის „სვანურობის“ თეორიის დამამტკიცებელ საბუთად გამოიყენოს¹. ეგების ეს მართალიც იყოს? სწორედ ეს საკითხი გვაქვს ეხლა განსახილველი.

¹ ეს სწორედ ასეც მოხდა. ამა წლის მარტის დამლევს პეტერბურგიდან დაბრუნებულმა პროფ. აკ. შანიძემ გადმომცა რუსეთის სამეცნიერო აკადემიის 1922 წ. 29 მარტის ისტორიულ-ფილოლოგიური განყოფილების სხდომის ოქმის ამონაწერი, რისთვის დიდად ემადლობ, და რომლიდანაც ირკვევა, რომ ნ. მარს თავისი „სვანურობის“ თეორია ეხლა უკვე ბრწყინვალედ დამტკიცებულად მიაჩნია ენის გრამატიკული მხრივაც. ამ სხდომაზე მას წაუკითხავს: „В помещенной в XV за 1914 г. таблице генезиса и филиации различных списков редакции кавказской (sic!) версии Ветхого Завета свод всего того, что было сделано по исследованию этого вопроса, дал нам основание внести между еврейским и еврийским текстами таргумную версию, а между армянским и грузинским переводами сванскую версию. В первом из двух случаев я опирался прежде всего на вновь тогда открытый древнейший текст армянского перевода книги „Паразипомеона“, во втором т. е. в отношении сванского, я располагал лишь доводами сравнительной филологии в области литературных данных на соответственных языках и сравнительного языкознания на почве яфетической теории. Указание сванской версии мною сопровождалось, как и таргумной, вопросительным знаком лишь потому, что никакой сванской версии мы не располагали фактически, хотя фактическое ее существование, как мне казалось доказано было неопровержимо и бесповоротно. 23 марта я получил от византиниста-грузиноведа д-ра R. Blake'a следующее по-русски написанное сообщение: „обнаружил в Англии налимисест с отрывками древнейшей грузинской версии Перемия на полусванском говоре!!! Ваши предсказания (sic) оправдались вполне. Показатели 2-го лица везде и перед гласным b: აღხართო, აღხიბ[ი]ლოთ и в 3-м л. мн. числа ყ ვმ. ნ — „ნუ იყოყ“ (ვმ. ნუ იყოფინ [следовало бы написать ново-г. ნუ იყონ]). Рукопись безусловно VIII в., инициальным письмом (ასო მთავრული)“. К сожалению прибавлю лишь один вопрос: если еще в VIII веке текст был составлен на грузинском полусванском говоре, на каком языке должен был быть иезан он в V—VI веках? Положено принять к сведению“. ფრიად დამახასიათებელი საბუთია!! როგორც ეტყობა, ბ-ნ რ. ბლექს ბოდლეიანის პალიმფსესტის ერთი იმ ნაწყვეთი უნდა ჰქონოდა ხელთ, რომელიც ჯერ გამოქვეყნებული არ ყოფილა და რომლის დანარჩენი ორი ფურცლის ფოტოგრაფიული სურათი ნ. მარს მოუვიდა 1897 წ., რახელაც ჩვენ უკვე საუბარი გვქონდა (იხ. «მოამბე», გვ. 315—318). თუმცა წაკითხვის სიძნელე რ. ბლექს მთლად ვერ დაუძლეფია და შეცდომა მოსვლია („ნუ იყოყ“ და თარიღი შეცდომისა ნაყოფია), მაგრამ მის სასახელოდ უნდა ვთქვა, რომ მას მაინც წაუკითხავს ისე თუ ისე. დანარჩენი მისი მცდარი დასკვნა ნ. მარს თეორიების უკრიტიკოდ და ბრბად მიმდევრობითა იხსნება. რადგან არსებითად საკითხი ამ ძეგლთა ენის შესახებ ჩემს მოხსენებაში ისედაც არჩევა, აქ ამაზე საუბარი ზედმეტად მიმაჩნია.

XII.

პროფ. აკ. შანიძემ ჯერ კიდევ 1912 წ. სტუდენტობის დროს აღ-
 ნაშნა, რომ მეორე პირის სუბიექტური თავსართი ზმნებში ქართულ კილოებ-
 შია დაცული. ამის შემდგომ ამავე გარემოებას ძველ ქართულში პროფ.
 იოს. ყიფშიძემაც მიაქცია ყურადღება. მესამე პირის ობიექტური თავ-
 სართის ბუნების გაგებაც აკ. შანიძის ღვაწლს შეადგენს, რომელმაც ამ ორ
 საკითხს ძველი ქართული წერილობითი ძეგლებისა და თანამედროვე ცოცხა-
 ლი კილოების მეთოდურ შესწავლაზე დამყარებული მშვენიერი მონოგრაფიუ-
 ლი გამოკვლევა უძღვნა¹. ეს თხზულება პირველი, მრავალი ძეგლების შესწავ-
 ლაზე დამყარებული, შრომაა ქართული ზმნის ბუნებისა და აგებულების გა-
 მოსარკვევად გამოქვეყნებული. პროფ. აკ. შანიძის ამ ნაშრომში კვლევა-ძიების
 ისტორიული გზაა არჩეული, იგი ქართული სიტყვიერების ძეგლთა ენის შე-
 სწავლაზეა დამყარებული.

ამნაირმა მონოგრაფიულმა გამოკვლევამ პროფ. აკ. შანიძე შემდეგ ძი-
 რითად დებულებამდის მიიყვანა:

„ძველ ქართულში მეორე პირის სუბიექტური ნაწილაკი არის პრეფიქსი
 ჰაე“, რომელიც „ჰმოვნის წინ ქართულში ადვილად იკარგება“, ხოლო ენის-
 წვერისმიერ ბგერათა ან აფრიკატების წინ ხანად და შინად იქცევა ხოლმე-
 მხოლოდ ბრძანებით კილოს... მეორე პირში არაერთი თავსართი არ სჭირ-
 დება, არამედ იგია წმინდა თემა ნამყო სრულისა თუ ნამყო უსრულისაგან
 აღებული“². ერთგვარ გამონაკლისს მხოლოდ ორი ზმნა შეადგენს: «ვარ» და
 «ვეალ», რომელთაც მეორე პირში ხანი აქვთ (ხარ და ხვალ), იმის მაგიერ, რომ
 პირველს დაჰკარგოდა ჰაე, ხოლო მეორეს შეჰრჩენოდა იგი³. ამ უკანასკნელი
 გარემოების შესახებ პროფ. აკ. შანიძე ამბობს: ცხადია..., რომ ხანი, რო-
 ვორც სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა (ხარ, ხვალ) ძირითადი კილოს-
 კუთვნილება არ არის, იგი ნასესხები უნდა იყოს რომელიღაც სხვა კილოსა-
 გან, რომელსაც ხანის პრეფიქსად გმარება ახასიათებდა ალბათ არა მარტო
 ორ ზმნაში, არამედ სხვა ზმნების უღვლილებაშიაც საზოგადოდ⁴. თანამედ-
 როვე ქლი ცოცხალი კილოების შესწავლამაც პროფ. აკ. შანიძე დაარწმუნა,
 რომ მეორე პირის სუბიექტური პრეფიქსი ბევრ კილოში, მეტადრე აღმოსაე-
 ლეთ საქართველოში, ეხლაც შენახულია. ამ მხრივ განსაკუთრებით საყურად-
 ლებო აღმოჩნდა თუშური, მოხვეური და ხევსურული კილოები, რომელთაც
 ამგვარ პრეფიქსად ხ და ლ აქვთ, მაგ. მოუქსოვე, მოხქსოვე, — დავფარე, დახ-
 ფარე, — დავბარე, დალბარე, — ვნახე, ღნახე, — ვავადობ, ლავადობ და სხვა⁵.

¹ სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა და ობიექტური პრეფიქსი მესამე პირისა ქართულ ზმნებში, თბილისი, 1920 წ., თბილისის უნივერსიტეტის გამოცემა.

² იქვე, 3 — 5.

³ იქვე, 17 — 20.

⁴ იქვე, 130.

⁵ იქვე, გვ. 158—171.

მეცნიერული სიფრთხილის გამო აკ. შანიძეს ამ გარემოებამაც ვერ შეაღწევინა თავისი ძირითადი დებულება, რომ მეორე პირის სუბიექტურ პრეფიქსად ხანი უცხო კილოს კუთვნილება უნდა ყოფილიყო და არა ძირითადისა. პროფ. აკ. შანიძემვე ძველი ძეგლების ენის მეთოდური შესწავლისა და დაკვირვების შემდგომ გამოარკვია, რომ როდესაც დამატება მიცემითს ბრუნვაში ახლავს ზმნას თუ იგულისხმება, მაშინ ამ მესამე პირის ობიექტურ პრეფიქსად იგივე ბგერა ჰაე ემატება, რომელიც ყველა ზემოაღნიშნულ ფონეტიკურ წესებს ემორჩილება, მაგ. „ჰკითხა მას, ჰკითხა დედასა თქსსა, ვჰკითხე მას“ და სხვა¹.

ჯერ კიდევ სტუდენტობის დროიდან, როდესაც მე სვანურის აგებულების შესწავლას პეტერბურგში ჩემ ამხანაგ სვან ივ. თ. ნიჟარაძის დახმარებით ვცდილობდი, აზრი დამებადა, რომ თავდაპირველად ქართულ სამწერლოპო ენაშიც სვანურის მსგავსად მეორე პირის სუბიექტურ თავსართად ხანი უნდა ყოფილიყო. ვფიქრობდი, რომ თვით პირველი პირის სვანური თავსართი ხვ, რომლის ნამდვილი ბუნება და წინაშენელობა მაშინ ჩემთვის გაუგებარი იყო და მხოლოდ ეხლა ხანმეტი ნაწერების აღმოჩენის შემდგომ გამოირკვა, საერთო ქართულსაც ოდესღაც უნდა ჰქონოდა. მაგრამ ეს სვანურის აგებულების ზეგავლენით წარმოშობილი უბრალო მოსაზრება იყო, რომლის დამტკიცება არ შემეძლო და ამიტომ არაერთარი წინაშენელობა არ ჰქონდა ჩემთვისაც. მხოლოდ როდესაც პროფ. აკ. შანიძემ გამოარკვია, რომ აღმოსავლ. საქართველოს ზოგიერთ თანამედროვე კილოებსაც მეორე პირის სუბიექტურ თავსართად ხ და ლ აქვთ შენახული, ამის შემდგომ უკვე შესაძლებლად მიმაჩნდა, რომ ხ ქართული ენის საერთო მოვლენად ჩაგვეთვალა. როდესაც საქართველოს ორ-სამ ასეთ ერთიმეორისაგან დაშორებულს თემში ერთგვარი მოვლენა გვაქვს შენახული², რომლის კვალიც ძველ ქართულშიც ემჩნევა, მაშინ ჩვენ უფლება გვაქვს ასეთ მოვლენებში საერთო ქართული მოვლენა ვეძიოთ. ამ მეთოდით ვხელმძღვანელობდი საერთო ქართული უძველესი წარმართობის შესწავლის დროს და ვფიქრობ, რომ მის სიფრთხილითა და წინდახედულობით გამოყენებას შეიძლება ნაყოფიერი შედეგი მოჰყვეს ხოლმე. ამიტომ პროფ. აკ. შანიძის ზემოაღნიშნული თხზულების შესახებ საჯარო პაექრობის დროს გამოვთქვი კიდევ ჩემი აზრი, რომ სვანური და აღმოსავლ. საქართველოს ზოგიერთი კილოებისა და „ხარ“ — „ხვალ“-ის ნაშთი ძველ სამწერლობო ქართულში, უფლებას გვაძლევს ხანი მეორე პირის სუბიექტურ პრეფიქსად ქართული ენის თავდაპირველ საერთო მოვლენად ვიგულისხმოთ. მაგრამ ამის დამამტკიცებელი მოვლენის ხილვა მაშინ მე მხოლოდ შორეულს წარსულში მიმაჩნდა შესაძლებლად ისე, რომ როდესაც პროფ. აკ. შანიძემ

¹ ა. შანიძე, სუბიექტური პრეფიქსი მეორე პირისა „ გვ. 41—45.

² ეხლა ირკვევა, რომ ხანის ხმარება ქართულთა თანამედროვე კილოშიც კი ყოფილა შენახული. ამ მხრივ საყურადღებოა ხალხური მწერლის იაგორ ტეტუნაშვილის ენა რომელიც თავის დაბეჭდილს თხზულებებში ასე წერს: „ხყვანდეს“, „შემსვლელს ქალს თვალს მოხკრამდა“ და სხვ. (იხილე მისი „ცხოვრების გზაზე“, თბილისი, 1922 წ. I, გვ. 86 და 90). ამ გარემოებაზე და თხზულებაზე ჩემი ყურადღება ბ-მა იოს. კვიციანი მაიაქცია. რისთვისაც დიდ მადლობას მოვახსენებ.

1922 წელს კერძო საუბარში მოხსენების წაკითხვამდე ყურადღება მცხეთის ჯვარის დემეტრე ჯაბოსის წარწერაზე მიმაქცევინა, რომ იქ „მეოხ ხეყავ“-ია ამოკრილი, ეს მოვლენა ისტორიულად ცნობილს ხანაში ჩემთვის იმდენად მოულოდნელი იყო, რომ ექვიც კი დამებადა, აქ ხომ მრჩობლწერითი ანუ დიტოგრაფიული შეცდომა არ იყო. მაგრამ ამგვარი ექვის უსაფუძვლობას ბოლნისის ორი წარწერა ამტკიცებდა, სადაც ამგვარივე ფორმებია ნახმარი.

პროფ. აკ. შანიძემ ამ წარწერებში ნახმარი ხანიც ქართულის ერთ-ერთი დიალექტური წრისა, თუ კილოს კუთვნილებად ჩასთვალა¹. პირადად მე ჩემი ძველი ჰიპოთეზი უფრო სამართლიანად მიმაჩნდა, მაგრამ მასალა იმდენად მცირე იყო, რომ მასზე დამყარებას შეუძლებლად ვთვლიდი და ამ აზრის გამართლების მოლოდინი ისევ მხოლოდ შორეულ წარსულში მქონდა. ახლად აღმოჩენილმა V—VI სს. ხანმეტმა ძეგლებმა ცხად-ყვეს, რომ ასე შორს წასვლა საჭირო არ იყო და რომ ხანი მართლაც ქართული საზოგადო სამწერლობო ენის კუთვნილება ყოფილა.

შესაძლებელია, აქ კიდევ ერთი საკითხი წამოიჭრას, თუ როგორ მოხდა, რომ ხანი შემდეგში გაქრა და ზოგს, მათ შორის უპირველესად აკად. ნ. მარს, აზრი დაეხადოს კიდევ, ვითომც ამ მოვლენაში მაინც „სვანურობი“-დან გადმოქართულების პროცესთან გვეკონდეს საქმე? ამ საკითხის განხილვის დასამთავრებლად ამჟამად ეს-ლა გვაქვს მარტო ვასარჩევო.

XIII.

VI საუკ. და VIII—IX საუკუნეების ხელნაწერთა ენის განხილვა მართლაც ცხად-ყოფს, რომ VII საუკ.-ში ქლ სამწერლობო ენას ცვლილება დასტყობია: მე-2 პირის სუბიექტური და მე-3 პირის ობიექტური თავსართები ხ, ორი შემთხვევის გარდა, ჰაედ შეცვლილა². რასაკვირველია ეს ერთბაშად არ მოხდებოდა და შესაძლებელია ამგვარი პროცესი სასაუბრო ენაში უკვე VI ს-ში დაწყებულიყო, იმგვარადვე როგორც, ცხადია, აქა-იქ შესაძლებელია ხ VII საუკუნის დამლევსა და VIII საუკუნის დამდეგსაც, ხოლო კილოებში უფრო ხანგრძლივად ყოფილიყო წინანდებურად ნახმარი.

გამოსარკვევია მაინც, თუ რა მოხდა მაშინ, ენის წიაღში წარმოშობილი ერთგვარი რევოლუცია იყო, თუ ბუნებრივი განვითარების პროცესთანა და ევოლუციასთანა გვაქვს აქ საქმე?

ენის სფეროში რევოლუცია შესაძლებელია ჯერ ერთი შინაგანი მიზეზებით ყოფილიყო გამოწვეული საკუთარ კილოკავთა ურთიერთშორისი დამოკიდებულებისა და განწყობილების შეცვლით, როდესაც ამავე ერის რომელიმე ახალი, წინათ საერთო ეროვნული ცხოვრებისათვის უმნიშვნელო და საერთო შემოქმედებას მოშორებული, ტომი უპირატესობას მოიპოვებდა და თანაც

¹ ნაშთები მესამე პირის ობიექტ. პრეფიქსის კმარებისა კმთვნიების წინ ქართულ ხმებში (უნივერსიტეტის მოაშბის ამავე №-ში [2], გვ. 280—281).

² საისტორიო საზოგადოების წიგნთსაცავში ერთი პალიმფსესტია, რომელსაც ჰავს ხმარება ახასიათებს. პროფ. აკ. შანიძემ ამხადებს მისი ტექსტის გამოცემას.

თავისი ტომის კილოკავის გაბატონებით საერთო ენასაც საგრძნობ კვალს დააჩნევდა. მეორე მხრით ენის რევოლუციური გარდაქმნა შესაძლებელია სრულებით გარეშე და უცხო ძალისა და ენის შემოჭრისა და გავლენის შედეგი ყოფილიყო, როდესაც დაპყრობილი ერი იძულებული ხდებოდა გაბატონებული ერის უცხო ენა შეეთვისებინა მისი სრულებით განსხვავებული აგებულებითა და ენოვანი ფსიქიკითურთ. ასეთ შემთხვევაში იმის გარდა, რომ დამონებული ერი უნებლიეთ დამპყრობელის სიტყვებს მრავლად ითვისებდა, თავისი ენის სინტაქსურ წყობილებასაც და თვით სიტყვათა აგებულებასაც ხშირად უცხოურის ზეგავლენითა და მსგავსადა ცვლიდა ხოლმე. რაც უფრო ხანგრძლივი და მკაცრი იყო დამპყრობელი ერის ბატონობა, მით უფრო ძლიერი იყო ხოლმე ენის რევოლუციური ცვლილების პროცესი, რომელიც შეუღლება-შერევის წყალობით შეიძლებოდა ნაწილობრივი ან სრული გარდანივთებით და თვით გადაშენებითაც დამთავრებულიყო. უცხო ენის ბატონობით წარმოშობილი გარდაქმნა გაცილებით უფრო ძლიერი იყო ხოლმე, ვიდრე შინაგანი, ტომობრივ ძალთა განწყობილების ცვლილებისაგან წარმომდგარი.

სიძლიერის ინტენსივობის მხრივ ზეგავლენისა და გარდაქმნის პროცესი შეიძლება სამ საფეხურად დაიყოს. პირველი ყველაზე სუსტი ზეგავლენისა და ნაწილობრივი გარდანივთების მომასწავებელი საფეხური უცხო ენის სიტყვების უხვად შეთვისებით გამოიხატება და განისაზღვრება ხოლმე. მეორე, უფრო თვალსაჩინო გავლენის მომასწავებელი, საფეხური უკვე ენის ფსიქიკის საგრძნობი შეცვლით გამოიხატებოდა, როდესაც სიტყვათა სინტაქსური წყობილება და ურთიერთშორისი დამოკიდებულება გაბატონებული უცხო ენის ფსიქიკისა და სინტაქსისდა მიხედვით იცვლებოდა. ამგვარი ცვლილება მხოლოდ მაშინ არის შესაძლებელი, როდესაც დამონავებულ, თუ დაპყრობილ ერს დამპყრობელი ერის ენა იმდენად შეთვისებული აქვს, რომ მასაც სასაუბროდ ხმარობს. მესამე, უკვე ენის გარდანივთება-გადაგვარების მომასწავებელი, საფეხური თვით ენის მორფოლოგიური აგებულების ცვლილებასაც შეიცავს ხოლმე.

რომელი ამ სამი პროცესთაგანი გვაქვს ქართულ სამწერლობო ენაში, როგორც იგი ეხლა გვეხატება V—VI სს. და VIII—IX სს. ძეგლებში? ლექსიკურად, შეიძლება ითქვას, მათ შორის თითქმის არავითარი განსხვავება არ არის. იშვიათი შემთხვევაა, რომ VIII—IX სს. სახარებისა და სხვა წიგნების ხელნაწერებში სრულებით ახალი სიტყვა იყოს შეტანილი. სინტაქსურადაც V—VI სს. და VIII—IX სს. ხელნაწერთა და ძეგლთა ენაში არ ემჩნევა, რომ რაიმე თვალსაჩინო განსხვავება მოიპოვებოდეს. აგებულების მხრივაც ქართულ სამწერლობო ენას ამ საუკუნეთა განმავლობაში არავითარი არც გარდანივთებისა და არც გარდაშენების პროცესი არ ემჩნევა და, მაშასადამე, არც ერთი ამ საფეხურთაგანის მსგავსი მოვლენა იმ ცვლილებაში, რომელიც V—VI სს. და VIII—IX სს. ქლ სამწერლობო ენას ახასიათებს, არ მოიპოვება. პირიქით, არც მორფოლოგიურად და სინტაქსურად, არც თვით ლექსიკურად არავითარი განსხვავება არ ჩანს. ჩვენ თვალწინ მხოლოდ

ფონეტიკური ცვლილებაა, ისიც სრულებით კანონიერი და მარტო მეორე პირის სუბიექტური და მესამე პირის ობიექტურ თავსართებსა, შედარებითს და უარყოფით ნაწილაკებში.

ეს გარემოება ცხად-ყოფს, რომ VII—VIII სს. ქლ ენას რევოლუციით გამოწვეული გარდანივთება და გარდაქმნა კი არ გამოუვლია, არამედ მხოლოდ ნაწილობრივი ევოლუცია, ფონეტიკური ცვლილება.

ამგვარად, ყოველსავე ექვს გარეშეა, რომ V—VI სს. სახარებისა, დაბადებისა და სხვა ძეგლების ტექსტი სვანურად კი არ არის დაწერილი, როგორც ამას „წინასწარმეტყველებდა“ და უცილობელ ქეშმარიტებად აცხადებდა პროფ. ნ. მარი, არც სანახევროდ სვანურ კილოკავზეა ნათარგმნი, როგორც ეს პროფ. რ. ბლეჯკს, ნ. მარის ზეგავლენით სჩვენებია, არამედ მხოლოდ და მხოლოდ ქართულად. ახლად აღმოჩენილი ხანმეტე ტექსტები იმდენადვე სვანური არ არის, რამდენადაც არავის ფიქრად არ მოუვა V და VI სს. მარტივოლოგიური ძეგლები. — იაკობ ხუცესის თხზულება „წამებაჲ შუშანიკისი“ და ევსტათე მცხეთელის მარტვილობა, — სვანურად გამოაცხადოს. ეხლა, როდესაც ჩვენ დანამდვილებით ვიცით, რა ენით და როგორც უწერიათ ქართველებს V—VI სს.-ში, თითქმის შეუმცდარად შეგვიძლია ვთქვათ, რომ, მემრინდელ გადამწერთაგან ჩაღენილ შეცდომებს გარდა, იაკობ ხუცესის ნაწარმოებიცა და ევსტათე მცხეთელის მარტვილობაც სწორედ იმგვარად უნდა ყოფილიყო დაწერილი, რა ენითაც მათ ჩვენამდის მოაღწიეს, მხოლოდ ხანგზაიანად, და ამ მხრივ მათი ნაწერის პირვანდელი სახის აღდგენა უკვე ამიერიდან დაუძლეველ სიძნელეს არ წარმოადგენს.

XIV.

ხანმეტე ძეგლთა აღმოჩენამ ცხად-ყო, რომ ქლი ენის ისტორიული განვითარების საფეხურების შესახებ მიღებული შეხედულებაც უნდა შეიცვალოს. თუ წინათ გვეგონა, რომ ქლ სამწერლობო ენას ორი მთავარი საფეხური ჰქონდა, — ერთი უძველესი კლასიკური, V—XII ს-მდე, მეორე ამ დროიდან მოყოლებული გარდაბევალი, რომელიც XIX საუკ-ში ახალ ქართულით დამთავრდა, ეხლა ირკვევა, რომ ქლი უძველესი კლასიკური სამწერლობო ენის დასაწყისი საუკუნეთა წყვედიადში გვეკარგება, ხოლო მისი ბატონობა VII ს. დამდეგამდის აღწევს, დაახლოებით VII—VIII სს-იდან იწყება უკვე ქლ სამწერლობო ენის განვითარების მეორე საფეხური, რომლის დამახასიათებელ თვისებას ზ თავსართების, სუბიექტურის მეორე პირისა და ობიექტურის მესამე პირისა, ჰად შეცვლა და სხვა ფონეტიკური ცვლილებები შეადგენს. როდემდის გრძელდებოდა ეს ხანა, ჯერ კიდევ გამოსარკვევია.

კულტურული თვალსაზრისითაც ახლად აღმოჩენილი ხელნაწერები ფრიად საყურადღებო არის და საგულისხმო დასკვნის გამოყვანის საშუალებას გვაძლევენ. ხელნაწერები, როგორც ეს გადარეცხის მიუხედავად და შემდგომაც კარგად ეტყობა, ლამაზი, მშვენივრად ჩამონაკეთილი მრგვლოვანი ასომთავრულნი დამწერლობით არიან გამოყვანილი. აშკარაა, რომ ამ დამწერლობას მრავალსაუკუნოვანი მუშაობა უძლოდა წინ. მარტო იმიტომ კი

არა, რომ ასოები გასაოცარი ერთგვარობითა და მოხდენილობით არიან განწყობილი, არამედ იმიტომ, რომ ამ V—VI სს-თა ძეგლებში უკვე მრგვლოვანი დამწერლობის საუცხოოდ ჩამონაკეთილი ნიმუში გვაქვს. მაშასადამე, მრგვლოვანი დამწერლობის პირველი დასაწყისი რამოდენიმე საუკუნით უწინარეს უნდა ვიგულისხმოთ. ხოლო რადგან მრგვლოვანი დამწერლობის წინამორბედად და წარმომშობელად ჩვეულებრივ კუთხოვანი დამწერლობა იყო და ქართული უძველესი კუთხოვანი ნუსხა-ხუცურიც თავისი არსებობითაცა და თავისებებითაც ნათლად ამტკიცებს, რომ საქართველოშიც კუთხოვანი ხუცური ასომთავრული უეჭველად უნდა ყოფილიყო, ცხადი ხდება, რომ ამ კუთხოვანი ასომთავრული დამწერლობის მხატვრული ჩამონაკეთილობისა და მით უმეტეს დასაწყისი ხანა მრავალ საუკუნეთა სიღრმეში უნდა ვეძიოთ: აქამდის, სანამ V—VI სს-ის დამწერლობის ძეგლები თითო-ორიოლა ასოს სახით გვქონდა შენახული ფულებზე და მხოლოდ ერთი მ-სტრიქონიანი წარწერა მოგვეპოვებოდა, ამგვარი აზრი შეიძლება სათუოდ ყოფილიყო მიჩნეული, ეხლა კი VI საუკ. ხელნაწერთა მთელი რიგის აღმოჩენისა და მათი მშვენიერი მრგვლოვანი ასომთავრული დამწერლობის შემდგომ ქართული წერითი ხელოვნების დასაწყისის საპატიო ხნიერება უკვე უეჭველ გარემოებადა ხდება.

ისიცაა აღსანიშნავი, რომ VI საუკ. ხელნაწერები ასეთ მშვენიერ ეტრატზეა წაწერი, რაც ვადარეცხისდა მიუხედავად მაინც ცხადად ემჩნევა რომლის დიდ ფურცლებზე ორ ან ერთ სვეტად, მდიდრულად, ფართო და გაშლილი წერით, ადგილის დაუზოგველად ტექსტია გამოყვანილი. ეტყობა, მაშინ საქართველოს კარგი ღირსების საწერი მასალა, ეტრატი და ბელანი უხვად ჰქონია. ესეც ასე თუ ისე მაშინდელი განათლებული ქართველი წრეების ქონებრივი სიმდიდრის მაჩვენებელია.

შემდეგ ეფრემ მცირისგან ვიცოდით და აქამდის დარწმუნებულიც ვიყავით, თითქოს განკვეთილობისა და სასვენი ნიშნები ქლ მწერლობაში პირველად სწორედ ეფრემ მცირეს შემოეღოს. VI საუკ. ახლად აღმოჩენილი ძეგლები ცხად-ყოფენ ამ აზრის უსაფუძვლობას, რადგან განკვეთილობისა თუ სასვენი ნიშნები იქაც უკვე იხმარება. სამი სხვადასხვა აზრის მქონეები ნიშანი მაინც მოიპოვება. ეს გარემოება იმ მხრივაც არის საგულისხმო, რომ იგი თავისდათავად მაშინდელ საქართველოში ერთგვარი გრამატიკულ-სამწიგნობრო მოძღვრებისა და სკოლის არსებობის მომასწავებელია.

XV.

კიდევ ბევრის მხრით შეიძლება დახასიათდეს ახლად აღმოჩენილი ძეგლების მნიშვნელობა, მაგრამ ჩემი ისედაც გრძელი მოხსენებით ისე მოგქანცეთ და მეც იმდენად დავიღალე, რომ საუბარი უნდა შევწყვიტო.

ჩვენ წინ დიდი რთული სამუშაოა: ამ ტექსტების წაკითხვა და ღირსეული გამოცემა და, იმედი მაქვს, რომ ჩვენ თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის მეცნიერნი, ამ ჩვენი ვალდებულების პირნათლად ასრულებას ეცდებიან. სახარება-დაბადებისა და საზოგადოდ საღმრთო წერილის ძეგლების შესწავლა ისტორიკოსის საქმე არ არის, არამედ ენათმეცნიერთა და მწერ-

ლობის ისტორიკოსებისა და ჩვენი სპეციალისტები სათანადოდ გამოიყენებენ ამ ფასდაუდებელს განძს. იქნებ ბედმა გაგვიღიბოს და ამ პალიმფსესტთა შორის ისტორიული ძეგლებიც აღმოჩნდეს. მაინც და მაინც ჩვენ უკვე აღარ შეგვიძლია ამ მიღწეულობით დავკმაყოფილდეთ, არამედ უნდა გაორკეცებული ხალისითა და ენერგიით განვაგრძოთ ძიება. გზა, სადაც უნდა ვეძიოთ უძველესი ქართული მწერლობისა და დამწერლობის ძეგლები, უკვე გამოკვეულია: პალიმფსესტები და დედამიწის სიღრმეში ჩამარხული წარწერები ბევრს ახალსა და საინტერესოს გვიქადიან. თუ ეხლაც, როდესაც ჩვენ ხელნაწერთა სისტემატურ აღწერილობას მხოლოდ ვიწყებთ და არქეოლოგიურ კვლევა-ძიებას ჩვენში იშვიათად თუ შეუწყუბებია დროთა განმავლობაში მიწაში ჩაფლული ნაშთები, ასეთი უხვი სამკალი გვაქვს, მე დარწმუნებული ვარ, მომავალი კვლევა-ძიება ქართულ მეცნიერებას ბრწყინვალე აღმოჩენათა შესაძლებლობას უქადის, რომელიც ჩვენი ისტორიის უძველესი ხანის საუკუნეთა სიღრმის წყვდიადის გაფანტვას შეაძლებინებს.

ამ მოხსენებას დართული აქვს ხანმეტი ტექსტების ნიმუშები¹ და ხელნაწერთა ცინკოგრაფიული სურათები.

¹ ნიმუშები მოყვანილია მხედრული ასოებით.

ხელნაწერებში მუხლების ბოლოს ზოგჯერ ისეთი ნიშნები მოიპოვება, რომელთა შესაფერისიც სტამბაში არ იშოვება და ამიტომ არ არის გადმოცემული.

ცარიელი ადგილები იმის მომასწავებელია, რომ ტექსტი ან სრულებით არის გადაფხეკილი, ან ჩამოჭრილია.

[] ფრჩხილებში ჩასმული ასოები და სიტყვები ხელნაწერში არ იკითხება სიმქრალისა ან დაზიანების გამო.

[*] ნახევარი ფრჩხილები აღნიშნავს, რომ ასოს არ უჩანს ხეშო ან ქვეშო ნაწილი, ხელნაწერები მხოლოდ ნომრებით არის აღნიშნული;

№№ 89, 737, 844 თბილისის უნივერსიტეტის სიძველეთა მუზეუმისაა.

№ 999 საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმისაა.

ფეხვანისა

№ 999

(IX, 11—12; 14—15; 17—19)

ფ. 86 v.

1	მშოჲ	11
2	ერისა: და ცხო	
3	სა,ჲ, რლ არს ქ[ოჲ]	
4	ყანისა ზა	
5	და ხრქა ონ ღნ	12
6	ესე არს ნიში ალთ[ქოჲ]	
7	მისაჲ რლ დაგ	
8	შოჲრის ჩემსა დ	
9	ერის ყლსა	

ფ. 86 r.

1	'ხ'იყო რე	14
2	დეჲ	თა
3	ექ	და
4	მო	მშულდი
5	როჲბელთა მათ	
6	ნა და მოვილ	15
7	ზე ალთქოჲმასა	
8	ემი რი დავდეჲ შოჲ	

ფ. 87 r.

1	სა რლ არს, ქყანა	17
2	და ხიყოზნეს ძენ	18
3	ნოჲდსნი რლნი გა	
4	ვიდეჲ კიდობნისა მ	
5	და ქამ ხიყო მა	
6	ქანაანისაჲ: ეს	19

შეკვანისა IX (A 51-ით): (11) და არლარა იყოს მეომე რლუნა წყლისა განზრწნად ყოვლისა ქუეყანისა. (12) და თქუა უფალმან ღმერთმან ნოეს[და] ძეთა [მისთა]: ესე სასწაული ალთქუმისა ჩემისაჲ, რომელსა მე მოვსცემ შოჲრის ჩემსა და შოჲრის თქუენსა და შოჲრის ყოვლისა სულისა [ცხოველისა], რომელი არს თქუენ თანა ნათესაჲდ საუკუნოდ. (14) და იყოს, რაჲემს მოვაგლინთ ღრუბელი შოჲრის ქუეყანასა, გამოჩნდეს მშულდი იგი ღრუბელთა შინა. (15) და მოვიცენო ალთქუმად ჩემი, რომელ არს შოჲრის ჩემსა და თქუენსა... (17)... რომელ არს ქუეყანასა ზედა. (18) ხოლო თუენეს ძენი ნოესნი გამოსრულ კიდობნისაგან სემ, ქამ და იაფეთ-ხოლო ქამ იყო მამად ქანანისი. (19) ესე სამნი...

(XVIII 2 — 3)

ფ. 85 v.

1	'ნა ივინი აღდგა შეშ[თ]	2
2	ხოვევად მათა კა	
3	კარვისა მისისა	
4	და თაყოვა	
5	ნის ხცა მათ ქოვე	
6	ყანასა ზა	
7	ხრქოვა ოო ოკოვე	3
8	თოვ ვპოვე მადლი წე	

ივაკნი სოლომონისნი

(IX 1—4)

№ 999

ფ. 141 r.

1	სიბრძნემან იშენა	1
2	თავისა თვისისა სახლ	
3	და ქოვეშე შეხოვდგნა მ	
4	შუდნი სოვეტნი დაკ	2
5	ლა საკლველი და	
6	განზავა ტაკოვკ	
7	თა თვსთა ღვნოჲ და	

ფ. 144 v.

1	თვსი წარავლინ	3
2	ნა მონანი თვსნი შ[ო]	
3	წოდებად მადლითა	
4	ქადაგებითა განმ	
5	ზადებოვლსა მას ზა	
6	და თქა რი არს ოვ	4
7	გოვნოვრთაგან	

შექმნაჲ XVIII (ოშკ-ათონის ხელნაწერით): (2) იხილნა ივინი და აღდგა, მირბიოდა შემთხუცვად მათა კარითგან კარვისა მისისადთ და თაყუანის-სცა მათ ქუეყანასა ზედა (3) და ჰრქუა მათ: უფალნო, უყუეთუ ვპოვე მადლი წინაშე...

ივაკნი სოლომონისნი XI (A 51-ით): (1) სიბრძნემან იშენა თავისა თვისისა სახლი, და ქვეშე შეუდგნა მას შუდნი სუეტნი. (2) და დაკლა თვსი იგი საკლველი, და განზავა ტაკუკთა თვსი იგი ღვნოჲ და განზავა თავისა თვს-სა ტაბლაჲ. (3) და წარავლინნა თვსნი მონანი მოწოდებად მადლითა ქადაგებითა ტაკუკთა ზედა. (4) და ჰრქუა: რომელი არს უფუნურთაგანი მოაქციენ.

წინასწარმეტყველება იერემიასი

[ოქსფორდის პალიმფსესტი]

(პირველი ფურცელი. ტაბულა II)

სვ. 1.

სვ. 2.

(XVII 26—27)

- 26 1 ლები და საკოჯ
- 2 მეველი და შესა
- 3 წირავი და გოჯ
- 4 ნდროჯკი და მო
- 5 ხაქოჯნდეს ქე
- 6 ბად ს,ა,ხელსა

- და შექამნეს
- ზლოჯრბლნი იქმნი
- სანი და არა
- დაშრტეს

(XVIII 2 — 8)

- 27 8 'დ'ა ოჯკოჯეთოჯ
- 9 არა ხისმინოთ
- 10 ჩემი წმინდა ყო
- 11 ფად დღე იგი შა
- 12 ბათთაჲ და რა
- 13 არა აღხილოთ
- 14 ტჯრთი და შეხჯ
- 15 დოდით ბქეთა
- 16 იწმინსათა დღე
- 17 ხა შაბათთა
- 18 სა აღხოჯაგზ
- 19 ნე ცეცხლი ბქე
- 20 თა იწმინსათა

- აღღეჯ და შთა 2
- ვედ შენ სახიდ
- მეკეცისა და
- მოჯნ გესმენ
- სიტყუჯანი ჩემნი:
- და შთავედ სა 3
- ხიდ მეკეცისა
- მის და აჰა
- მოდა საქქ
- მესა თჯსსა
- ხა ზა და ა 4
- ერა კოჯრქე
- იგი რლსა

წინასწარმეტყველება იერემიასი XVII (A 51: ნაბეჭდი): (26)... მსხუფრპლთა, და საკმეველთა და მანანასა, და გუნდრუჯსა, და მომღებელნი საქებელად სახლისა მიმართ უფლისა. (27) და იყოს, არა თუ ისმინოთ ჩემი წმინდა ყოფად დღე შაბათთაჲ, არა აღღებად ტჯრთნი და შესღვად ბქეთა იერუსალმისათა დღესა შინა შაბათთასა, და აღვაგზნა ცეცხლი ბქეთა მისთა შორის, და შექამნეს მრჩობლ გზებნი იერუსალმისანი და არა დაშრტეს.

XVIII. (2) აღღეჯ და შთავედ სახიდ მეკეცისა, და მუნ გესმენ სიტყუჯანი ჩემნი. (3) და შთავედ სახიდ მეკეცისა, და აჰა იგი იქმოდა საქმესა ქვათა ზედა. (4) დაჯარდა ქურქელი, რომელსა...

(მეორე ფურცელი, ტაბულა I)

სვ. 1

სვ. 2

1	ველითა თვსითა	შინა მევეცისასა	
2	[ლ]ოდსა მას ზა	ეგრეთა თქნ ¹ ხა	
3	და შეხიმოვსრა	რთ ველსა ჩემ	
4	და კოვლად შექ	სა სახლო ი ² შლი	
5	მნა იგი კოვრ ³	საო აღსასრო ⁴ ვ	7
6	[რ]იდ სხოვად ვა	სა ხვტყოლი ნა	
7	სათნო ხოვჩნდა	თესავთა მიმა	
8	წინაზე მისსა	რთ ანოვ მეოვ	
9	საქმედ	ფებათა აღლე	
5	10 და ხიყო სიტყო ⁵	ბად მათა და	
	11 ო ⁶ ა ჩემდა და	დარ ⁷ ლოვევა,დ	
6	12 ბრქოვა მე: ოვ	და წარწყმედად	
	13 კოვეთოვ ვა მ[ე]	და მოხაქციოს	8
	14 კეცესა ამას	ნათესავმან	
	15 [ვ]ერ ძალშიც	მან ოვკეთოვრე	
	16 თქნდა სახლო	ბისაგან მათი	
	17 ი ⁸ შლისაო ხიტ	სა რ ⁹ ლსა ხვტყო	
	18 ყვს ო ¹⁰ ი	დე ყოფად მათ	
	19 [ა]ჰა ესე რა ვა	ზა და შევინა	
	20 [თ]იკაჲ ველსა	ნო ბოროტთა	

წინასწარმეტყველება იერემიასი XVIII (A 51: ნაბეჭდი): (4) იგი იქმნადა თიკისაგან კელთა შინა მისთა, და კუალად შექმნა იგი ჭურჭლად და სხუად, ვითარცა ესთნდა წინაზე მისსა ქმნად. (5) და იქმნა სიტყუა უფლისა ჩემდამო მეთყუელი: არქუ მათ. (6) უკუეთუ ვითარცა მევეცესა ამას ვერ ძალ-შიც ქმნად თქუნდა, სახლო ისრა¹⁰ლისაო, აჰა ვითარცა თიკაჲ კელსა შინა მევეცისასა, ეგრეთ თქუნე ხართ კელთა შინა ჩემთა, სახლო ისრა¹⁰ლისაო. (7) აღსასრული ვთქუა ნათესავსა ზედა. ანუ მეფობისა მოსპოლვაჲ მათდა და წარწყმედად. (8) და მოაქციოს ნათესავმან უკეთურებათაგან მათთა, და შევინანო ბოროტთათჳს, რომელთა ვსიტყუედ ყოფად მათდა.

სახარება მათესი

№ 89.

28. 108 და 98.

სვ. 1

სვ. 2

(V 32 — 39)

32	1. რ ^ნ დახოვტეოს ცოლი	1. ქი არს დიდისა მის	
	2. თჳსი თჳნიერად სიტ	2. მეოვფისად ნოვ	36
	3. ყჳსა სიძვისა ამროვ	3. ცა თავსა შენსა	
	4. შოს იგი: და რ ^ნ დატე	4. ხჳოვცავ რ ^ნ ვერ შე[მ]	
	5. ვებოვლი ცოლ იყოს იმ	5. ძლებელ ხარ ერთისა	
	6. როვშებდეს: >	6. თმისა განთეთრებად	
33	7. გასმიეს რ ^ნ	7. ანოვ დაშავებად:	
	8. თქოვმოვლ არს პირ	8. ა ^ნ დ ბ ^ნ იყავნ სიტყოვად	37
	9. ველთა არა ცილი ხ	9. თ ^ქ ნი 30 3ე და არად	
	10. ოვცო. ა ^ნ დ მიხცე ო ^ნ ა	10. არა: ბ ^ნ ხოვმეტსი	
34	11. ფიცი შენი რ ^ნ მე გეტჳ	11. ამათსა ეშმაკისა	
	12. თ ^ქ ნ ნოვ ხჳოვცავთ	12. განი არს: > ..	
	13. ყ ^ნ დ ნოვცა ცასა რ ^ნ	13. გასმიეს რ ^ნ თქოვმოვლ	38
35	14. საყდარი არს ო ^ნ დ ნოვ	14. არს თოვალი თოვა	
	15. ცა ქოვეანასა რ ^ნ	15. დისა წილ	
	16. კოვ	16. ლისა	39
	17. ფერტთა მი[სთად]	17. თ ^ქ ნ ნოვ ხოვცდებით	
	18. ნ ა რ ^ნ ქალა	18. ბოროტსა	

მათე V (DE-თი): (32) რომელმან დახოვტეოს ცოლი თჳსი თჳნიერად სიტყჳსა სიძჳსა, მან ამროშა იგი (ამროშოს იგი C) და რომელმან განტევებული (დატევებული C) შეირთოს, იმროშა (იმროშებდეს C) (33) კულად გასმიეს, რამეთუ ითჳუა (თქუმელ არს C) პირველთა მათ შიმართ (მათ შიმართ) — C; არა ცილი ჰფუცო, არამედ მიეც (მისცე C) უფალსა ფიცისა შენისათჳს (ფიცი შენი C). (34) ხოლო მე გეტჳ თქუნ: ნუ ჰფუცავთ ყოვლითურთ (ყოლად C) ნუცა ცასა, რამეთუ საყდარი არს დმრთისაჲ; (35) ნუცა ქოვეანასა, რამეთუ კუარცხლბერკი არს ფერტთა მასთაჲ; ნუცა იერუსალმისა, რამეთუ ქალაქი არს მეუფისა დიდისაჲ (დიდისა მეუფისა C) (36) ნუცა თავსა შენსა ჰფუცავ, რამეთუ ვერ ძალ-გიც (შემძლებელ ხარ — C) ერთისა თმისა განსპეტაყებად (განთეთრებად C) განა (ანუ C) დაშავებად. (37) არამედ იყავნ სიტყუად თქუნ: ჰე, ჰე და არა, არა. ხოლო უმეტსი ამათსა უკეთურისაგან (ეშმაკისაგანი C) არს. (38) გასმიეს, რამეთუ თქუმელ არს: თჳალი თჳალისა წილ, და კბილი კბილისა წილ. (39) ხოლო მე გეტჳ თქუნ არა წინააღმდეგომად ბოროტსა (ნუ უკდებით ბოროტსა C)..

№ 89
88. 80 და 97.

(V 39—45)

	სვ. 1	სვ. 2	
39	1. ად გცეს	გასმიეს რ თქოჯმოჯლ	43
	2. შენ მარჯოჯენესა	არს შეხიყოჯარო	
	3. ლაწოჯსა შენსა	მოყოჯასი შენი და	
	4. ხოჯპყარ ერთოჯა	მიხიძოჯლო მტერი	
40	5. და რლსა ხოჯნდეს	შენი: > ..	
	6. საშჯელად და მიღე	ხ მე გეტყვ ხყოჯარობ	44
	7. ბად კოჯართისა შე	დით მტემთა თქნ	
	8. ნისა მიოჯტევე მას	თა და ხაყოჯრთხევე	
	9. ფიჯჯა შენი: > ..	დით მწყევართა თქნ	
41	10. და იოჯ ვინმე: წარ	თა და ხლოჯვედით	
	11. გიძლოჯნებედეს (?) შენ	რლნი მიგხოჯეჭდენ	
	12. მილიონ ერთ მივე	თქნ და	
42	13. შენ ორჯა რლი გო	თქნ რ ხიყენეთ შ	45
	14. ხოჯდეს შენ მიხეც	ვილ მამისა თქნისა	
	15. და რლსა ხოჯნდეს	რლ არს ცათა შინა:	
	16. ვასხებად შენგან	რ მხმ მისი აღმოავ	
	17. ნოჯ გარე	ლ ბოროტთა ზა	
	18. პირსა შენსა	და კეთილთა ზა	

მათე V (DE-თი): (39) არამედ გცეს თუ ვინმე მარჯოჯენესა ყურობაღსა (ლაწოჯსა შენსა C), მიუპყარ მას ერთკერძოჯა (შენი ერთიჯა C). (40) და რომელსა უნდეს საშჯელად შენდა და მიღებად კუართი შენი (კუართისა შენისა და მიღებად C), მიუტევე მას სამოსელიჯა (ფიჯჯა C) შენი. (41) და რომელი (და თუ ვინმე C) წარგიჯვედეს (წარგიძლუანებდეს C) შენ მილიონ ერთ, მიღე (მივედ შენ C) მის თანა ორიჯა (ორჯა C). (42) და (და]—C) რომელი გთხოვდეს შენ, მიეც; და რომელსა უნდეს სესხების (ვასხებად C) შენგან, ნუ გარე-მიიქცევ პირსა შენსა მისგან (შენსა მისგან] — C) (43) გასმიეს, რამეთუ თქუნულ არს: შეიყუარო მოყოჯასი შენი და მიხიძოჯლო მტერი შენი. (44) ხოლო მე გეტყვ თქუნ: გიყოჯარდედ მტერნი თქუნნი (ყოჯარობ-დით მტერთა თქუნთა C) და (და]—C) აყოჯრთხევდით მწყევართა თქუნთა და კეთილსა უყო-ფდით მოძვლეთა თქუნთა და ილოჯვედით მათვს, რომელნი გმძლავრობდენ და გდევნიდენ თქუნ (და კეთილსა გდევნიდენ თქუნ] და ულოჯვედით, რომელნი გხუეჭდენ თქუნ. (45) რამთა იყენეთ თქუნ (თქუნ] — C) შვილ მამისა თქუნისა ზეცათაღსა (ზეცათაღსა] რომელ არს ცათა შინა C), რამეთუ მხმ მისი აღმოავლინის ბოროტთა ზედა და კეთილთა.

№ 89
83. 97

(VI 1—2)

სვ.

სვ. 2

რბ

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.
- 6.
- 7.
- 8.
- 9.
- 10.
- 11.
- 12.
- 13.
- 14.
- 15.
- 16.
- 17.
- 18.

ხერძალენით ქველის

1

საქმესა თენსა

რეს ხიქმოდი ქველის

2

ნოჲ ხქაღა

გებ წუჲ შენსა ერა იგი

ორგულთა

შოვრის შესაკრებელ

თა და შოვრის

მათე VI (DE-თა): (1) ექრძალენით (რ ექრძალენით C) ქველის საქმესა თქვენსა...
 (2) ხოლა (ხოლა) — C) რაქამს იქნოდი ქველის საქმესა შენსა, ნუ ქადაგებ წინაშე შენსა,
 ვითარცა-იგი ორგულთა ყვიან (+ შორის C) შესაკრებელთა მათთა (მათთა) — C) და (+ შო-
 რის C) უბანთა ხედა (უბანთა ხედა) შორის უბნებსა C).

№ 89

83. 92v. და 81 v.

(VI 3—6)

სვ. 1

სვ. 2

3	1. ხ ^რ შენ რ ^{ეს} ქველს ხიქმო	მაგ რა შ ^ა ა (?) ახნის (?)
	2. დი ნოჲ ხაქრძენს (?)	
	3. მარცხენე შენი	
	4. ხ. მარჯოვე	
4	5.	ხ ^რ შენ რ ^{ეს}
	6. ქველის საქმე იგი შენი	
	7. ფაროვლად და მა	
	8. მაგ შენი რ ^{ლი} ხედავს	
	9. და დაფაროვლსა შო	
	10. გაგოს შენ ცხადად	
5	11. და რ ^{ეს} თაყუანის	
	12. ხცხემდეთ ნოჲ ხიყო	
	13. ფით 'ე ^ა ' ორგოვლნი	
	14. რ ^ხ ხოჯქეთარნ მათ	
	15. შოვრის შესაყრებელ	
	16. თა შოვრის რა	
	17. ოვრაქპარაკთა	
	18. ხ ^ა თაყუოვანის ცე	

მათე VI (DE-თი). (3) ბოლო შენ რაყამს ჰყოფდეს ქველის საქმესა შენსა (ჰყოფდეს -- შენსა) ქველს იქმოდნი C) ნუ სენობნ (აგრძნობნ C) მარცხენე შენი, რასა იქმოდის მარჯუენე შენი. (4) რადთა იყოს ქველის საქმე იგი შენი ფარულად; და მაშაგ შენი რომელი ჰხედავს დაფარულთა, მოგაგოს შენ ცხადად. (5) და რაყამს ილოცვიდე (თაყუანის-სცემდეთ C), არა იყო ეგრე (არა იყო-გრე] ნუ იყოფით C) ვითარცა-იგი (ვითარცა C) ორგოვლნი, რამეთუ უყუარან (უყუარან მათ C) შესაყრებელთა შორის (შორის შესაყრებელთა C) და უბანთა ხელადგომად და ლოცვად (და უბანთა... ლოცვად] და ურაქპარაკთა თაყუანის-ცემად C), რადთა უბრუნონ (რადთაშცა აღცნეს C) კაცთა. (6) ბოლო შენ რაყამს...

№ 89

მზ. 92 და 81

(VI 7—14)

სვ.

სვ. 2

7	1 გოკლნი რ ხგონებენ	ნასა ზა: პოკრი ჩნი	11
	2 ვდ მრავლისა მეტყოვე	სამარადისოა მო	
	3 ლებითა მით მათითა	მეც ჩნ დღეს და მო	12
	4 სასმენელ ხიოს:	მიტევენ ჩნ თანანა	
8	5 ნოკ ხემსგავსებით	დებნი ჩნნი ვა ჩნ მი	
	6 მათ რ ოკწყის მა	ხოკტევებთ თანანა	
	7 მამან თქნმან რად	დებთა მათ ჩნთა	
	8 გიგნს თქნ ვე თხო	და ნოკ შემიყვანებ	13
	9 ვადმდე თქნდა	ჩნ განსაცდელსა ოკ	
9	10 მისგან — ესრეთ ხი	ად მიკსნენ ჩნ ბორო	
	11 ლოკევილით: >..	ტისაგან. რ შენი არს	
	12 მამაო ჩნო რლი	სოკფევაა ძალი და	
	13 ხარ ცათა შინა წმი	დიდებაა ოკკოკნი	
	14 და ხიყავნ სახელი	სამდე ამინ: >..	
10	15 შენი. მოვედინ სოკფე	ოკკოკეთოკ მიხოკტევე	14
	16 ვად შენი. ხიყავნ	ნეთ კაცთა შეკოდე	
	17 ნებაა შენი ვა ცათა	ბანი მათნი მოგი	
	18 შინა ვგრეცა ქოკეცა	ტევენეს თქნცა მამა	

მათე VI (DE-თი): (7) წარმართთაგანნი (ორგულნი C), რამეთუ ჰგონებდნ, ვითარმედ მრავლის მეტყოფილებითა (+ მით C) მათითა ისმინოს მათი ღმერთმან (სასმენელ იყოს C). (8) ხოლო თქუნ (ხოლო თქუნ) — C) ნუ ემსგავსებით მათ, რამეთუ იცის (უწყის C) მამამან თქუნმან ზეცათამან (ზეცათამან) — C), რად გიგნს თქუნ, ვიდრე (ვიდრე) — C) თხოვადმდე თქუნდა მისგან. (9) ხოლო თქუნ (ხოლო თქუნ) — C) ესრეთ ილოკევილით (+ თქუნ C): მამაო ჩუნო, რომელი ხარ ცათა შინა, წმიდა იყავნ სახელი შენი, (10) მოვედინ სოკფევაა შენი, იყავნ ნებაა შენი, ვითარცა ცათა შინა, ვგრეცა ქოკეცანასა ზედა. (11) პური ესე (ესე) — C) ჩუნი არსობისაა (სამარადისოა C) მომეც ჩუნ დღეს (12) და მომიტევენ (მოგტევენ C) ჩუნ თანა-ნადებნი ჩუნნი, ვითარცა ჩუნ მიუტევებთ (რადთა ჩუნცა მიუტევთ C) თანა-მდებთა ჩუნთა, (13) და ნუ შემიყვანებ (შეგყვანებ C) ჩუნ განსაცდელსა (+ უფალო C), არამედ მიკსნენ ჩუნ ბოროტისაგან; რამეთუ შენი არს სოკფევაა, ძალი და დიდებაა საუკუნეთა მიმართ (უკუნისამდე C), ამენ. (14) უკუნეთუ მიუტევენთ თქუნ (თქუნ) — C) კაცთა შეკოდებანი მათნი, მოგიტევენეს თქუნცა მამამან

№ 89

88, 96 და 109

(VI 14—19)

სვ. 1

სვ. 2

14 1 მან თქნმან ზეცა
 2 თამან: > . . .
 15 3 მკოვეთოვ არა
 4 მიხოვტევენეთ კაც
 5 თა შეცოდებანი მათ
 6 ნი: არცა მამამან
 7 თქნმან მოგიტევენეს
 8 შეცოდებანი თქნნი
 16 9 და რეს ხიმახვიდეთ (!)
 10 ნოვ ხიყოფით. ვა იგი
 11 ორგოვლნი მწოვხა
 12 რე: რ [გ]ანიროყონიან
 13 პირნი მათნი რამ
 14 ცა ხოვჩნდეს იგინი
 15 კაცთა მარხველ
 16 ამინ გეტყვ თქნ რ იგი
 17 არს სასყიდელი მათი
 17 18 ხ შენ რეს ხიმახვიდე

ხიცხე თავსა შენსა
 და იბანე პირი შენი
 რა არა ხოვჩნდე კაც
 თა მარხველად აღ
 მამასა შენსა რლი (?)
 არს დაფაროვლსა
 შინა და მამა
 შენი რლი ხხედავს
 დაფაროვლთა მო
 გაგოს შენ: > .
 ნოვ დახიდებთ საფა
 სეთა თქნთა ქოვე
 ყანასა ზა სადა
 მლილმან და მჭა
 მელმან განრყოვნეს
 და [სადა] მპარავ
 თა დათხარიან და
 გან რიან.

18

19

მათე VI (DE-თი): (14) მამამან თქუნმან ზეცათამან (ზეცათამან) რომელ არს კაცთა შინა C). (15) უკვეთოვ არა მიხოვტევენეთ თქუნ (თქუნ) — C) კაცთა შეცოდებანი მათნი, არცა მამამან თქუნმან მოგიტევენეს შეცოდებანი თქუნნი. (16) და რამეს იმარხვიდეთ, ნუ იყოფით, ვითარცა-იგი (ვითარცა C) ორგოვლნი მწოვხარე, რამეთუ განიროყონიან (განიროყონიან C) პირნი მათნი რამთა ეჩუნნენ (რამთამცა უჩნდეს იგინი C) კაცთა მმარხველად (მარხველად C). ამინ (მართლიად C) გეტყვ თქუნ: მიუღებთეს (რამეთუ იგი არს C) სასყიდელი მათი. (17) ხოლო შენ (შენ) — C) რამეს იმარხვიდე, იცხე თავსა შენსა და დაიბანე პირი შენი (და პირი შენი დაიბანე C). (18) რამთა არა ეჩუნო (უჩნდე C) კაცთა მმარხველად (მმარხველ C), არამედ მამასა შენსა ფარულად, და მამა შენი რომელი ჰხედავს დაფარულთა (ფარულად.... დაფარულთა) რომელ არს დაფარულსა შინა, მან C) მოგაგოს შენ ცხადად. (19) ნუ იუნჯებთ თქუნ (ნუ დაიდებთ C) საფასეთა თქუნთა ქოვეყანასა ზედა, სადა-იგი (სადა C) მლილმან და მჭამელმან განრყოვნეს (განრყოვნას C) და სადა მპარავთა დათხარონ (დათხარიან C) და განიპარონ იგი (და განიპარიან C).

№ 999

(VI 31—34)

ფ. 122 v.

1	ნენო. ნოჲ ოჲკოჲე ხხ	31
2	როჲნავთ და ხიტყჲთ	
3	რაჲ ვჲამოთ. ანოჲ	
4	რაჲ ესოჲათ. ანოჲ	
5	რაჲ შევიმოსოთ. რ	32
6	ამას ყოველსა წარ	
7	მართნი ხეძიებედ. რ	
8	[ო]ჲწყის მამამან თჲ	
9	ოჲენმან ხეცათამან	
10	რ გიჲმს თჲოჲენ ესე	
11	ყოველი. ად ხითხ	33
12		

ფ. 128 r.

1	თჲსი :	34

(VII 1—15)

2	ნოჲ დახშუჲით. რა ა	1
3	რა დახისაჲნეთ. რ	2
4	რლითა ხშუჲით ნითცა	
5	ხისაჲნეთ და რითა	
6	საწყაოჲლითა მიხოჲ	
7	წყვიდეთ მოგეწყო[ს]	
8	თჲოჲენ:—	
9	რაჲსა ხხედავ წოჲ	3
10	ელსა ძმისა შენისა	
11	თოჲალსა და თოჲ	

შეთე VI (DE-თი): (31) ნუ (+ უჲუე C) ჰხრუნავთ და ჰიტყჲთ: რაჲ ვჲამოთ, ანუ რაჲ ვსუათ, ანუ რაჲ შევიმოსოთ? (32) რამეთუ ამას ყოველსა წარმართნი ეძიებენ (ეძიებედ C), რამეთუ იცის (უწყის C) მამამან თჲჲენმან (+ ხეცათამან C), რომელი (რამეთუ C) გიჲმს ამათ ყოველთაგან (გიჲმს თჲჲენ ესე ყოველი C). (33) ხოლო თჲჲენ ეძიებდით (არამედ ითხოვდით C) პირველად სასუფეველსა ღმრთისასა... (34) ნუ ჰხრუნავთ ხეალისა (ხეალისათჲს C)...

შათე VII (DE-თი): (1) ნუ შუჲით (დასჲით C), რაჲთა არა დაისაჲნეთ. (2) რამეთუ (და C) რომლითა საშუჲელითა შუჲიდეთ, მითცა დაისაჲნეთ (ისაჲნეთ C), და რომლითა საწყაოჲლითა მიუწყოთ (+ მიითცა C) მოგეწყოს თჲჲენ. (3) ანუ (ანუ) — C) რაჲსა ჰხედავ წუელსა თუალსა შინა (შიდა C) ძმისა შენისასა და დირჲსა თუალსა შინა შენსა არა განიცდი? (და დირჲსა... განიცდი) და თუალსა შიდა შენსა დჲრჲსა არა იხედავ C)?

ფ. 139 v.

- 1 რესა არა ხხედავ
 - 2 ანოვ ვრ ხეტყვ ძმა
 - 3 სა შენსა მაცადე
 - 4 და აღმოგილო წოვე
 - 5 ლი იგი თუალით შენით
 - 6 და აჰა ეგე რა დირ[შ]
 - 7 ეგე თოვალსა შინა
 - 8 შენსა გიც ორგოვ
 - 9 ლო აღმოილე და [პირ]
- 5
ტა

4

5

ფ. 127 r.

- 1 ველად დირშ თო
- 2 ჯალისაგან შენისა
- 3 და მაშინ ხიხილო აღ
- 4 მოღებად წოველი თო
- 5 [ჯ]ალისაგან ძმისა შე
- 6 ნისა:—
- 7 [ნ]ოვ მიხტემთ სიწმიდე
- 8 სა ძალლთა ნოვცა
- 9 დახოვდებთ მარგა
- 10 ლიტსა თქოვენსა წი
- 11 ნაშე ლორთა რა არა
- 12 [დათ], რგოვნონ იგი ფერ,

6

მათე VII (DE-თი): (3) და დირესა თუალსა შინა შენსა არა განიცდი (და დირესა... განიცდი) და თუალსა შინა შენსა დვრესა არა იხედავ (C)? (4) ანუ ვითარ ჰრტუა (ეტყუ C) ძმასა შენსა: მაცადე (+ და C) აღმოგილო წოველი (+ ეგე C) თუალისაგან შენისა (თუალით შენით C), და აჰა (+ ეგერა C) დირშ თუალსა შინა შენსა (დირე გიც თუალსა შენსა C) (5) ორგოვლო, აღმოილე (აღმო-ლა-ილე C) პირველად დირშ (+ იგი C) თუალისაგან შენისა, და მაშინ იხილო აღმოღებად წოველი თუალისაგან ძმისა შენისა. (6) ნუ მისტემთ სიწმიდესა ჩემსა (ჩემსა) — C) ძალლთა, ნუცა დაუგებთ მარგალიტსა თქვენსა წინაშე ლორთა, ნუ უკუე (რათა არა C) დათრგუნონ იგი ფერკითა

ფ. 135 r.	1	ჭითა მათითა და მო	
	2	გეჭვენ და განგხეთქ	
	3	დენ თქოვენ	
	4	'ხ'ითხოვდით და მოგე	7
	5	ცეს თქოვენ ხეძი	
	6	ებდით და ხპოოთ [ხი]	
	7	რეკდით და განგელო'ს' [ო]	
	8	ქოვენ რ ყოველი	8
	9	რ'ი ხითხოვენ მოიღინ	

ჯლ
რყე

ფ. 135 v.	1	ნიცემაჲ შულთა თქო	11
	2	ვენთა რაოდენად	
	3	ხოვფროს მამამან	
	4	თქოვენმან ზეცათა	
	5	მან მოგცეს კეთილი	
	6	რ'ლი ხთხოვდეს მას	
	7	ელივე რადცა გნ	12
	8	ებავს რადცა გი	
	9	ყოვნ თქოვენ კაცთა	

ფ. 136 v.	1	ეგრეცა თქოვენ ხყოფ
	2	დით მათა მიმართ რ'
	3	ეგრე [არს შჯ]ოვლი და წი
	4	[ნ]ა[წარმ]ეტყოველნი

მათე VII (DE-თი): (6) ფერკითა მათითა და მოგეჭვენ და განგხეთქენ (განგხეთქდენ C) თქვენ. (7) ითხოვდით (ხ'ითხოვდით C), და მოგეცეს თქვენ; ეძიებდით, და პპოვოთ; ირეკდით, და განგელოს თქვენ. (8) რამეთუ ყოველი რომელი ითხოვდეს (ითხოვენ C), მოიღოს (მოიღის C), და რომელი ეძიებდეს (ეძიებენ C) პოვოს (პოის C), და რომელი ირეკდეს (ირეკენ C) განგელოს მას (განგელის). (11)... მიცემაჲ (მიცემაჲ C) შვილთა თქვენთა, რაოდენ (+ არა C) უფროას მამამან თქვენმან ზეცათამან მოსცეს (+ მათ C) კეთილი, რომელნი სთხოვდენ მას! (12) ყოველი რომელი გინდეს თქვენ (ყოველივე, რადცა გნებავს C) რადთა გიყონ (რად-თამცა გიყვეს C) თქვენ კაცთა, ეგრეცა თქვენ ჰყოფდით მათა მიმართ, რამეთუ ესრეთ (ეგრე C) არს შჯული და წინაწარმეტყოველნი.

- 5 შეხ[ვ]დოდეთ იწროს[ა]
- 6 მას ბჰესა
- 7 ვრ
- 8 ცელ არს გზად რნ მი
- 9 იყოვანის წარსაწყ
- 10 მედელაჲ და მრა
- 11 ვალ არიან რლნი შე
- 12 [ვ]ლენან,...

13

ფ. 139 რ.

- 1 არს ბჰჰ და წოვლილ
- 2 გზად რნ მიიყოვანის
- 3 ცხოვრებად და მცი
- 4 რედ არიან რლთა პო
- 5 ვიან იგი:
- 6 ხეკრძალენით ცროვ
- 7 წინაწარმეტყოველ
- 8 თაგან. რლნი მოვი
- 9 დოდთან თქოვენდა

14

15

მათე VII (DE-თი): (13) შევედით (შევიდოდეთ C) იწროსაგან ბჰისა (იწროსა მას ბჰესა C) რამეთუ ვრცელ (ფართო C) არს ბჰჰ და ფართო (ვრცელ C) არს გზად, რომელსა მიჰყავს (რომელმან მიიყვანის C) წარსაწყმედელად; და (და) — C) მრავალნი (მრავალ C) არიან, რომელნი შევლენან მას (ვლენან მიერ C). (14)... არს ბჰჰ და საჭირველ (წულილ C) გზად, რომელი მიიყვანებს (რომელმან მიიყვანის C) ცხოვრებასა (ცხოვრებად C), და მცირედნი (მცირედ C) არიან, რომელნი ჰპოებენ მას (რომელთა პოიან იგი C). (15) ეკრძალენით (ხეკრძალენით C) ცრუ წინაწარმეტყოველთაგან (წინაწარმეტყოველთა მათგან C), რომელნი მოვიდოდნიან თქვენდა...

№ 844

(VII 4—16)

recto

სვ. I

სვ. 2

4	1	[თ]ოჯალსა შიდა გიც:	რ ყლი რლი ხითხოვს	8
5	2	[ო]რგოჯლო აღმოიღე	მიიღის და რლი ხეძი	
	3	[პ]ირველად დირშ იგი	ებს პოვის და რლი	
	4	[თ]ოჯალისაგან შენისა	ხირევს. განხელის:	
	5	[დ]ა მაშინ ხიხილო აღ	ხიყოს მე ვინ თქნგანი	9
	6	[მ]ოღებად წოჯელი თ	კაცი რლი ხთხოვდეს	
	7	[ო]ჯალისაგან ძმისა შე	ძმ მისი პოჯრსა	
	8	ნისა:	ქვად ნოჯ მიხცესა	
6	9	[ნ]ოჯ მიხცემთ სიწმიდღე	მას: ანოჯ თოჯ სა (sic)	10
10		სა ძალღთა ნოჯცა	თევზსა ხთხოვდეს	
11		[დ]ახოჯგებთ მარგა	გოჯელი ნოჯ მიხცესა[:]	
12		[ლ]იტსა თქნსა წუშე ღორ	ოჯკოჯეთოჯ თქნ ოჯ	11
13		[თ]ა და მოგექცეს და	კეთოჯრთა ხიცით	
14		[განგ]ხეთქდეს თქნ	ნიჭისა კეთილისა მი	
7	15	[ხ]ითხოუდით და მოგე	ცემად შეიღთა მათ	
	16	[ც]ეს თქნ ხეძიებდით	თქნთად რაოდენ	
	17	[დ]ა ხპოჯოთ ხირეჯ	არა ხოჯფროას მა	
	18	[დ]ით და განგელოს თქნ	მამან თქნმან	

მათე VII (DE-თი); (4) — თუალსა შინა შენსა (გიც თუალსა შენსა). (5) ორგოჯლო, აღმოიღე (აღმო-ლა-იღე C) პირველად დირშ (+ იგი C) თუალისაგან შენისა და მაშინ იხილო აღმოღებად წოჯელი თუალისაგან ძმისა შენისა. (6) ნუ მისცემთ სიწმიდესა ჩემსა (ჩემსა) — C) ძალღთა, ნუჯა დაუჯგებთ (დაუღებთ C) მარგალიტსა თქუნსა წინანე ღორთა, ნუ უაუე (რაათა არა C) დათრჯუნონ იგი ფერჯითა მათითა და მოგექცენ და განგხეთქენ (განგხეთქდენ C) თქუნს (7) ითხოუდით (ხითხოუდით C), და მოგეცეს თქუნს: ეძიებდით, და ხპოჯოთ: ირეჯდით, და განგელოს თქუნს. (8) რამეთუ ყოველი რომელი ითხოვდეს (ითხოვნ C), მოიღოს (მოიღის C), და რომელი ეძიებდეს (ეძიებნ C) — პოვის (პოის C), და რომელი ირეჯდეს (ირევენ C) — განგელოს (განგელოს C) მას. (9) ანუ ვინ არს (ხიყოს-მე ვინ C) თქუნგანი კაცი, რომელსა სთხოვდეს ძმ თვისი პურსა, ქვად ნუ მისცეს მას? (10) ვინა (ანუ თუ C) თევზსა სთხოვდეს, გუელი ნუ მისცეს (მისცესა C) მას? (11) უკუეთუ თქუნს უკეთურთა იცით მისაცემელი კეთილი მიცემად (ძისაცემელი კეთილი მიცემად) ნიჭისა კეთილისა მიცემად C) შეიღთა თქუნთა, რაოდენ (+ არა C) უფროას მამამან თქუნმან...

verso

სვ. 1

სვ. 2

- 1 ზეცათამან მოხცეს.
- 2 კეთილი რლნი ხთხოვ
- 3 დენ მას:
- 12 4 ყლივე რადცა გნება
- 5 ეს რადცა გიყონ
- 6 თქნ კაცთა ეგრეცა
- 7 თქნ ხყოფდით მათა
- 8 მიმართ რ ეგრე არს
- 9 შჯოვლი და წინაწარ
- 10 მეტყოველი:
- 13 11 შევიდოდით იწროსა
- 12 მას ბქესა რ ფარ
- 13 თო არს ბქმ და ვრ
- 14 ცელ [ა]რს გზად
- 15 მიგიყოვანის წარსა
- 16 წყმედელად და მ
- 17 რავალ
- 14 18 რ იწრო არს

- ბქმ და წოვლილ გზ[აა]
- რნ მიხიყვანის ც[ხოვ]
- რებად და მტირე[დ ა]
- რთან რლთა პოო[ნ]
- იგი:
- ზეკრძალენით ცრ[ოვ]
- წინაწარმეტყოველ]
- თა მათგან რლნი [მო]
- ვიდოდთან თქნდა
- სამოსლითა ცხოვ[არ]
- თადთა ხ წინაგან
- ართან მგელნი მტ[ა]
- ცებელნი ხ ნაყოფ[ისა]
- მათისაგან ხიცნე[თ]
- იგინი:
- ეკალთაგან ყუ[რ]
- [ძენი] ანოვ კოვრ[ო]

15

16

მათე VII (DE-თი): (11) ზეცათამან მოხცეს (+ მათ C) კეთილი, რომელნი სთხოვდენ მას! (12) ყოველი (ყოველივე C) რომელი გინდეს თქუნ (რნი გინდეს თქნ) რადცა გნებავეს C), რადცა (რადცა C) გიყონ (გიყვეს C) თქუნ კაცთა, ეგრეცა თქუნ ჰყოფდით მათა მიმართ, რამეთუ ესოდით (ეგრე C) არს შჯოვლი და წინაწარმეტყოველნი. (13) შევედით (შევიდოდეთ C) იწროსაგან (იწროსა მას C) ბქესა (ბქესა C), რამეთუ ვრცელ (ფართო C) არს ბქმ და ფართო (ვრცელ C) არს გზად, რომელსა მიჰყავს (რომელმან მიიყვანის C) წარსაწყმედელად: და (და) — C) მრავალნი (მრავალ C) არიან, რომელნი შევლენან (ვლენან C) მას (მიერ C). (14) ვითარ-იგი (რამეთუ C) იწრო არს ბქმ და საჭირველ (წულილ C) გზად, რომელი მიიყვანებს ცხოვებასა (რომელმან მიიყვანის ცხოვებად C), და მტირედნი (მტირედ C) არიან, რომელნი ჰპოებენ მას (რომელთა პოიან იგი C). (15) ეკრძალენით (ხეკრძალენით C) ცრუ წინაწარმეტყოველთაგან (წინაწარმეტყოველთა მათგან C) რომელნი მოვიდოდთან თქუნდა სამოსლითა ცხოვართაგან, ხოლო (ნაყოფისა მათისაგან C) იცნეთ იგინი. ნუ უკუნე შეკრიბიან (მო-ნუ-ისტულიან C) ეკალთაგან ყურძენი ანუ კუროსთაგან ლეღვ?

№ 89

83. 43 და 46

(VII 23—29)

სე. 1

სე. 2

23 1 მაშინ ბრქა მათ ვ'დ
 2 არა სადა გიციოდენ
 3 თქნ: განმეშორენით
 4 ჩემგან ყლნი მოქმედ
 5 ნი ოჯგოჯოჯლოებისანი
 24 6 ყ'ნ რ'ლნ ისმინნეს სიტყოჯა
 7 ნი ნი და ყოჯ
 8 ნეს იგინი ხემსგაესოს
 9 იგი კაცსა მას ბრძენ
 10

და ყ'ლსა რ'ლსა ხესმენ (?)
 სიტყოჯანი ესე ჩემნი
 და არა ყენეს იგინი
 ხემსგაესოს იგი კაც
 სა ცოფსა რ'ნ აღაშე
 ნა სახლ თჯსი მქჯა
 სა ზ'ა და გარდამოჯ
 და წჯაჲ და აღდგეს
 მდინარენი და ქრო
 დეს ქარნი დაე

26

27

25 11 კლდ და
 12 გარდამოჯდა წჯაჲ
 13 და წარმოხეცნეს მდო
 14 ნარენი და ქროდეს
 15 ქარნი და ხეცნენ სახლ
 16 სა მას და ვერ დახე
 17 ცა რ' დამყარებოჯლ
 18 ხიყო იგი კლდესა ზ'ა.

ამას დად
 ცა ხიყო დაცე
 მაჲ იგი მისი დიდ ფ'დ'
 და ხიყო რე'ს წარხას
 როჯლნა ი'ჯ სიტყოჯა
 ნი ესე ხოჯჯრდა ერ
 სა მას სწავლაჲ იგი
 მისი რ' ხიყო იგი

28

29

მათე VII (DE-თი) (23) და მას ემსა შინა (მაშინ C) ვბრქა მათ, ვითარმედ: არა (არასადა C) გიცნი (გიცნოდე თქუნ C) თქუნ, განმეშორენით ჩემგან ყოველნი მოქმედნი ოჯგოჯოჯოებისანი (ოჯგოჯოჯოებისანი C) (24) ყოველმან რომელმან ისმინნეს სიტყუანი ესე (+ ჩემნი C) და ყენეს იგინი, ხემსგაესოს იგი კაცსა მას (მასი — C) გონიერსა (ბრძენსა C) რომელმან აღაშენა სახლი თჯსი კლდესა ზედა. (25) და გარდამოჯდეს წჯაჲნი (გარდამოჯდა წჯაჲ C) და აღდგეს (წარმოხეცნეს C) მდინარენი და ქროდეს (ანქრედეს C) ქარნი, და ეკუთნეს (ეცნეს C) სახლსა მას, და არა (ვერ C) დაეცა იგი (იგი) — C), რამეთუ დაფუძნებულ (დამყარებულ C) იყო იგი კლდესა (+ მას C) ზედა. (26) და ყოველმან რომელმან ისმინნეს (და ყოველსა რომელსა ესმენ C) სიტყუანი ესე (+ ჩემნი C) და არა ყენეს იგინი, ხემსგაესოს იგი კაცსა ცოფსა, რომელმან აღაშენა სახლი თჯსი ქჯასა (მქჯასა C) ზედა. (27) და გარდამოჯდა წჯაჲ და მოვიდეს (აღდგეს C) მდინარენი, და ქროდეს (ქროდეს C) ქარნი და ეკუთნეს (ეცნეს C) სახლსა მას და დაეცა. და იყო დაცემაჲ იგი მისი დიდ ფრიად. (28) და იყო რაჲმს დაასრულნა (წარასრულნა C) იესუ სიტყუანი ესე, განუკრებოდა (უკჯრდა C) ერსა მას მოძღვრებაჲ (სწავლაჲ C) იგი მისი. (29) რამეთუ იყო სწავლაჲ იგი მისი მათა მიმართ (სწავლაჲ მათა C).

№ 89

გვ. 116 და 121

(VII 29 — VIII 6)

სვ. 1

სვ. 2

- 29 1 სწავლად. მათა კელ
- 2 მწიფე და არა ვრ
- 3 მწიგნობარნი მათნი

- და ხრქა მას ივ ხეკრ
- ძალე ნოჯ ხოჯთხ
- რობ ად მივედ და ხოჯ

4

(VII 1—6)

- 1 4 და რქეს გარდამოვი
- 5 დოდა იგი მიერ მთით
- 6

ხოჯენე თავი შენი

- 2 7
- 8

- 9 ბოკლებ[ოჯ]ლი თავეა
- 10 ნის ხვენდა. მას და
- 11 ხიტყოდა ორო გინდეს.
- 12 თოჯ შემძლებელ ხარ
- 13 განწმედად ჩემდა

- და რქეს შევიდა კაფერ
- ნაოჯმდ. მოხოჯდა
- მას ასისთავი ხევედ
- რებოდა მას და ხეტ
- ყოდა ორო ყრმაჲ

5

- 3 14 და კელი შეხახო
- 15
- 16
- 17
- 18

- ჩემი სახლსა შინა
- ჩემსა დავსნილი და
- ძვრძვრად ტანჯოული

6

მათე VII (DE-თი): (29) სწავლად იგი მისი მათა მიმართ, ვითარცა-იგი ვის აქუნ კელმწიფებაჲ (სწავლად... კელმწიფებაჲ] სწავლად მათა კელმწიფე C), და არა ვითარ-იგი (ვითა C) მწიგნობარნი მათნი და ფარისეველნი (და ფარისეველნი] — C).

მათე VIII (DE-თი): (1) და რაქამა გარდამოვიდა (დამოვიდა C) იგი მიერ მთით, მოსდევდა (მისდევდა C) მას ერი მოავალი. (2) და აჰა ვსერა (ვსერა] — C) კეთროვანი ვინმე მოჰდა (წარდგა მას წინაშე განხოკლებული და C), თავუანის-სცემდა მას და ეტყოდა: უფალო, უკუეთუ გინდეს (გინდეს თუ C), ძალ-გიც განწმედა ჩემი (შემძლებელ ხარ განწმედად ჩემდა C). (3) და მიუო კელი მისი იესუ (მისი იესუ] — C), შეახო (+ მას იესუ C) და ჰრქვა: მნებავს, განწმიდნი (განწმიდენ C), და მეცხუულად განწმიდნა იგი კეთროვნებისა მისგან. (4) და (და] — C) ჰრქვა მას იესუ: იბილე (ეკრძალე C), ნუ ვის უთხრობ, არამედ წარვედ (მივედ C) და უბრუნე თავი შენი მლდელთა (მლდელსა C) და შეწირუ შესაწირავი (მსხუებლი C) შენი, რომელი ბრძანა მოსე საწამებელად მათა. (5) და შე-რა-ვიდა (რაქამს შევიდა C) იგი კაფარნაუმდ (კაფერნაუმდ C), მოჰდა მას ასისთავი ერთი (ერთი] — C), ევედრებოდა მას (6) და ეტყოდა: უფალო, მონაჲ (ყრმაჲ C) ჩემი დაცემულ-არს (ძეს C) სახლსა შინა ჩემსა გან-რღვეული (დაკსნილი C), და ძნად იგუემების იგი (ძვრ-ძვრად ტანჯული C).

№ 87
38. 44 და 34

(X 3—10)

სვ. 1

სვ. 2

3	1 და ბართლომე თომა	იშლისათა: — რეს მიხ	7
	2 და მათეოზ მეზოჯერე	ნოდით(!) ქადაგებდით	
	3 იაკობ ალფესი და ზე	და ხიტყოდით უდ მო	
	4 ბედე (?) რლსა ხერქოვა	ახლებოვ არს სასოვ	
4	5 თადდეოზ სიმონ კა	ფეველი ცათაჲ	
	6 ნანელი და იოვდა კა	სნეოვლთა განხკოვრ	8
	7 რიოტელი რსცა მიხცა	ნებდით განბ (?) ოვ	
	8 იგი:	ბოვლთა განხწმედ	
5	9 ესე ათორმეტნი წარავ	დით ეშწაკთა განხ	
	10 ლინნა ივ ხამკნებდა	ვდიდით ოვსყიდ	
	11 'შ' [ა]თ და ხეტყოდა გზა	ლოდ მოგიღებდეს ოვ	
	12 სა წარმართთასა ნოვ	სასყიდლოდმცა მიხ	
	13 მიხოვალთ და ქალაქ	(ემდით: —	
	14 სა სამარიტელთასა	ნოვ მოხილებთ ოქრო	9
	15 ნოვ შეხოვალთ: >.	სა ნოვცა ვეცხლსა	
6	16 ავ მივედით ხოვფროდს	ნოვცა სპილენძისა	
	17 ცხოვართა ნათ წარ	სარტყელთა თქნთა	
	18 წყნედოვლთა სახლისა	ნოვცა გზასა	10

მათე X (DE-თი): (3)... და ბართლომე, თომა და მათეოზ მეზოჯერე, იაკობ ალფესი და ლებეოზ, რომელსა ეწოდა თადეოზ. (4) სიმონ კანანელი და იოვდა ისკარიოტელი (სკარიოტელი C), რომელმანცა განსცა იგი. (5) ესე ათორმეტნი წარავლინნა იესუ, ამცხებდა (ამცხო C) ნათ და ბრქუა: გზასა წარმართთასა ნუ მიხუალთ (ხუალთ C) და ქალაქსა სამარიტელთასა ნუ შეხუალთ. (6) არამედ (ავდ) — C) მივედით უფროდს ხოლო ცხოვართა მათ (მათ) — C) წარწყმედულთა სახლისა ისრაშლისათა. (7) და მი-რად-სვდეთ, ქადაგებდით და ეტყოდეთ (იტყოდეთ C), ვითარმედ: მოახლებულ არს სასუფეველი ცათაჲ. (8) სნეულთა (უძლურთა C) განჰკურნებდით, კეთროვანთა განსწმედდით, ეშწაკთა განასხემდით; უსასყიდლოდ მიგიღებდეს, უსასყიდლოდცა მისცემდით. (9) ნუ მიიღებთ (მოიგებთ C) ოქროსა, ნუცა ვეცხლსა, ნუცა რვალსა (პილენძსა C) სარტყელთა თქუნთა, (10) ნუცა ვაშკარანსა (გუდაჲ C) გზასა...

№ 89

89. 100—102

(X 22—27)

სე. 1

სე. 2

22	1	ღოჲლ ყლთა გან სა	რისა თჳსისა არცა	
	2	ხელისა ჩემისა თჳს	მონაჲ ხოჲფროჲ[ს]	
	3	ხ რნ დაითმინოს იგი	ოჲკლისა თჳსისა: —..	
	4	სროჲლიად ცხოვნდეს	კმა არს მოწაფისა	25
23	5	ხ რეს გდევნიდენ თქნ	ხიყოს თოჲ ვა მოძ	
	6	ქალაქსა ამას ში	ლოჲარი თჳსი და მო	
	7	ოდით ს	ნაჲ იგი ვა ონი თჳსი	
	8	ხოჲად	სადა მამასახლისსა	
	9	თოჲ მიერცა [გდევ]	ღელძებოჲლით (!) ხხა	
	10	ნიდენვე თქნ წარხი	დოდეს რაოდენ ხოჲფ	
	11	ვლტოდით მერმეცა	როს სახლეოჲლთა მის	
	12	ამინ გეტყჲ თქნ ვერ	თა ნოჲ გეშინინ მათგან	26
	13	დახასროჲლოთ ქა	რ არა არს დაფაროჲლი	
	14	ლაქები იშლისაჲ მო	რლი არა გამოცხადნეს	
	15	[ს]ლვადმდე ძისა კა	არცა საიდოჲმლოჲ	
	16	ცისა	რლი არა გამოჩნეს (!)	
24	17	არა არს მოწაფე	რლსა გეტყჲ თქნ ბნელ	27
	18	ხოჲფროჲს მოძლოჲ	სა თქოჲთ ნათელსა	

მათე X (DE-თი): (22)... მოძულეზულ ყოველთაგან სახელისა ჩემისათჳს. ხოლო რომელმან დაითმინოს (+ სრულიად C), იგი სრულიად (სრდ] — C) ცხოვნდეს. (23) რაჲამს (ხოლო რაჲამს C) გდევნიდენ თქუნ ამიერ ქალაქით (ქალაქსა ამას შინა C), მიივლტოდეთ სხუად და მიერდა თუ (უკუეთუ მიერცა C) გდევნიდენ თქუნ, ივლტოდეთ სხუად კერძო (წარივლტოდეთ მიერ მერმესა C). ამენ (მართლიად C) გეტყჲ თქუნ: ვერ დაასრულოთ ქალაქები ისრაჲლისაჲ წიდრემდის ძმ კაცისაჲ მოვიდეს (მოსლვამდე ძისა კაცისაჲსა C). (24) არა არს მოწაფე უფროჲს მოძღუარისა თჳსისა, არცა (არცა-ლა C) მონაჲ უფროჲს უფლისა თჳსისა. (25) კმა არს მოწაფისა მის (მის] — C) უკუეთუ იყოს (იყოს თუ C), ვითარცა მოძღუარი თჳსი, და მონაჲ იგი, ვითარცა უფალი თჳსი. უკუეთუ სახლისა უფალსა (სადა მამასახლისსა C) ბერზეზულით ჰხადოდეს, რაოდენ უფროჲს სახლეულთა (+ მათ C) მისთა? (26) ნუჲყუე (ნუ C) გეშინინ მათა (მათგან C), რამეთუ არა არს დაფარული, რომელი არა გამოჩნდეს (განცხადნეს C) და (და] — C) არცა საიდუმლოჲ, რომელი არა გამოცხადნეს (გამოჩნდეს C). (27) რომელი რაჲ გრქუნ (რომელსა გეტყჲ C) თქუნ ბნელსა შინა, თქუნ (თქუნ] — C) თქუთ ნათელსა.

№ 89

83. 84 და 89

X 27 — 33

	სვ. 1	სვ. 2	
27	1 და რლ ყოვრთა გესმეს	ქოვეყანასა ზა თუ	
	2 ქადაგებდით ერდო	ნიერ მამისა თქნისა	
	3 ებსა ზა: >..	ხ თქნი თავისა თმა	30
28	4 და ნოვ გეშინინ მათგნ	ნი ულნი განრაცხილ	
	5 რლთა მოწყუდნენ კო	არიან ნოვ ოკოვე	31
	6 რცნი თქნნი: ხ სოვლ	გეშინინ რ მრავალ	
	7 თა თქნთა ვერ შემ	თა სირთა ხოვმ	
	8 ძლებელ ხიყვენ მოწ	ჯობეს ხართ თქნ	
	9 ყოვდად: > ..	შნ რნ აღვიაროს მე.	32
	10 ბდ გეშინოდენ. ხოვთ	წმე კაცთა. აღვი	
	11 როდს რლსა კელ ხე	არო. იგი მეცა წი	
	12 წიფების სოვლთად კორ	ნაშე მამისა ჩემი	
	13 ცითოვრთ წარწყმე	სა რლ არს ცათა	
	14 დად გეჰენიასა შიდა	ყვ შინა: — ..	
29	15 არა ორი სირი ერთის	ხ რნ ოვეარ მყოს	33
	16 დანგის განხიყიდის	მე წმე კაცთა ოვ	
	17 და ერთიცა მათგა	ვარ ვყოფ მეცა	
	18 ნი არა დავარდის	წმე მამისა ჩემისა	

მათე X (DE-თი): (27)... და რომელი (რავამს C) ყურთა გესმეს თქვენ (თქნი — C) ქადაგეთ (ქადაგებდით მას C) ერდოთა (ერდოებსა C) ზედა. (28) და ნუ გეშინინ მათგან, რომელთა მოწყუდნენ კორცნი თქუენნი (რომელნი-იგი მოწყუდიდენ კორცთა თქუენთა C), ხოლო სულსა (სულთა C) ვერ კელ-ეწიფების მოკლვად (ვერ შემძლებელ იყვენ მოწყუედად. არამედ გეშინოდენ მისა უფროდს რომელი შემძლებელ არს სულისა და კორცთა (რომელსა კელ-ეწიფების სულთა კორციითურთ C) წარწყმედად გეჰენიასა შინა (შიდა C). (29) ანუ (ანუ — C) არა ორი სირი ერთის დანგის განხიყიდების (განხიყიდის C)? და ერთიცა (ერთი C) მათგანი არა დავარდების (დავარდის C) ქოვეყანასა ზედა თვნიერ მამისა თქუენისა. (30) ხოლო თქუენი (თქუენნი C) თავისა თმანიცა ყოველნი განრაცხილ (აღრაცხილი C) არიან. (31) ნუ (ნუთუვე C) გეშინინ, რამეთუ მრავალთა სირთა უმჯობეს ხართ თქვენ. (32) ყოველმან რომელმან აღვიაროს ჩემდაძო (ამიაროს მე C) წინაშე კაცთა, მეცა აღვიარო იგი (აღვიარო იგი მეცა C) წინაშე მამისა ჩემისა ზეცათაჲსა (რომელ არს ცათა შინა C). და (ხოლო C) რომელმან უვარ-მყოს მე წინაშე კაცთა, უვარ-ყოფ იგი მეცა წინაშე მამისა ჩემისა ზეცათაჲსა (რომელ არს ცათა შინა C).

№ 89

33. 36 და 41

(XVII 5—11)

	სვ. 1	სვ. 2	
5	1 და ოდეს აჰა ესე რა	არავინ იხილეს გარნა	
	2 ღროუბელი ნათლისაჲ	ი ⁷ ზ ⁷ : და გარდა მო	9
	3 ხფარვიდა მათ და	რაჲ ვიდოდეს იგინი	
	4 ჳმად ხიყო ღროუბ	მთისა მისგან ხამ	
	5 ლით გამო და თქ ⁷ ა	ცნო მათ და ხრქოჲა	
	6 ესე არს ძმ ჩემი საყ	ნოჲ ვის ხოუთხრობთ	
	7 ოჯარელი რ ⁷ ლი მე სათ	ხილვასა ამას ვ ⁷ ე	
	8 ნო ვიყ ⁷ ე შაგისი ის	მდე ძმ კაცისაჲ	
6	9 მინეთ ხესმა რაჲ	მკოვდრეთით აღდგეს	
	10 ესე მოწადეთა და	და ხკითხვიდეს. მას	10
	11 ვარდეს პირსა ზ ⁷ ა		
	12 მათთა და შეხეწინა	დეს რასა. იგი მწიგ	
7	13 ფ ⁷ დ და მოვიდა ი ⁷ ჲ	ნობარნი ხიტყვან	
	14 და შეხახო მათ კელი	ვ ⁷ დ ელიადსი ჯერ არს	
	15 და ხრქ ⁷ ა	პირველად მოსლვაჲ	
	16 დეგით და ნოჲ გეშინის	ხ ⁷ ი ⁷ ჲ მიხოჲვო და ხრქ ⁷ ა	11
8	17 და აღიხილნეს თოჲ	მათ ელია მოვადეს	
	18 აღნი მათნი და	და კოჲალად ხავოს	

მათე XVII (DE-თი): (5)... იტყოდა ოდენ (იტყოდა-ლა C) აჰა ესერა (ესერა] — C) ღროუბელი ნათლისაჲ აგრილობდა (ღროუბელმან ნათლისამან დააგრილა C) მათ, და (+მუნქუ-ესე C) ჳმად იყო ღროუბლით გამო და თქუა: ესე არს ძმ ჩემი საყუარელი, რომელი მე სათნო-ვიყავ (რომელი მთხავს მე C), მაგისი ისმინეთ (ისმინეთ მაგისი C). (6) ესმა რაჲ ესე (და ვითარ ესმა C) მოწადეთა. დავარდეს პირსა ზედა მათსა და შეეწინა ფრიად. (7) მოუკდა (და მოუკდა C) მათ იესუ, შეახო კელი (კელი შეახო C) და ჰრქუა: აღდეგით, ნუ გეშინინ. (8) და (+ ვითარ C) აღიხილნეს თუალნი მათნი და (და] — C) არავინ იხილეს, გარნა თაჲადი (თაჲადი] — C) იესუ ხოლო (+ მარტოჲ C). (9) და გარდამო-რაჲ-ვიდოდეს (და ვითარ გარდამო-ვიდოდეს C) იგინი მიერ მითით. ამცნებდა (ამცნო C) მათ იესუ და ჰრქუა: ნუ ვის უთხრობთ ხილვასა ამას (მას C), ვიდრემდის ძმ კაცისაჲ მკოვდრეთით აღდგეს. (10) და ჰკითხვიდეს მას მოწადენი თვისნი (თვისნი] — C) და ეტყოდეს (ჰრქუეს C): ვითარ იტყვან მწიგნობარნი იგი (რაჲ-მე უკუე მწიგნობართა თქვან C), ვითარმედ: ელიადსი ჯერ-არს პირველად მოსლვაჲ (ელია-და პირველად მოსლვაჲ არს C)? (11) ხოლო იესუ (მან C) მიუგო და ჰრქუა მათ (მათ] — C): ელია მოვიდეს (მოსლვაჲ არს C) და კოჲალად აგოს (კოჲალად აგოს] აღგიდ-აგოს C) ყოველი.

№ 89

გვ. 112 და 125

(XVIII 17—23)

	სვ. 1	სვ. 2	
17	1 ლისაძცა არა ისში	ხოონ ხეყოს ნათ	
	2 ნოს ხიყვენ იგი შენ	მამისა ჩემისაგან	
	3 და ვა ნჯ	ზეცათაჲსა	
	4 დელი და მეზოჯერჲ	რ სადაცა ხიყვენ	20
18	5 ამინ გეტყვ თქნ რლი	ორნი გინა საინი სა	
	6 შეხკრათ ქოჯეყა	ხელისა ჩემისა თჳს	
	7 ნასა ზა ხიყოს იგი	შეკრებოჯ მოჯნ ვარ	
	8 კროჯლ ცათა შინა	შოჯრის მათსა	
	9 და რლი განხჳსნეთ	მაშინ მოხოჯდა	21
	10 ქოჯეყანასა ზა ხი	პეტრე და ჰრქა ორო	
	11 ყოს იგი ვსნილ ცათა	რაოდენ გზის შემცო	
	12 შინა: > ..	დოს მე ძმამან ჩემ	
19	13 მერმე ამინ გეტყვ	მან და მიხოჯტეო მას	
	14 თქნ ოჯკ ორ	შჯდ გზისა ჰრქა მას	22
	15 ნი თქნგანი შეხითქ	იჯ არა გეტყვ შენ ვე	
	16 ოჯნენ ქოჯეყანასა	შჯდ გზის ად ვე სამე	
	17 [ზა] ყლისავე თჳს საქ	ოცდაათ შჯდ გზის	
	18 მისა რლი რაძცა ით	ამისთჳს ხემსგავსა სა	23

მათე XVIII (DE-თი): (17) უკუეთუ კრებულისაძცა არაჲე (არა C) ისინოს, იყვენ იგი იგი — C) შენდა, ვითარცა ხარკის მომკდელი (წარმართთაგანი C) და მეზოჯერჲ. (18) ამინ (მართლიად C) გეტყვ თქუნ: რომელი (რადენი C) შეხკრათ ქოჯეყანასა ზედა, კრულ იყოს იგი ცათა შინა; და რომელი (რადენი C) განხჳსნეთ (განჳსნეთ C) ქოჯეყანასა ზედა, ვსნილ იყოს იგი ცათა შინა. (19) მერმე (+ მართლიად C) გეტყვ თქუნ: ოჯუეთუ ორნი (ორნი თუ C) თქუნგანი შეიოჯუნენ ქოჯეყანასა ზედა ყოვლისავეთჳს საქმისა (საქმისა ამის ყოველისათჳს C), რაძცა ითხოჳონ, ეყოს მათ მამისა ჩემისაგან ზეცათაჲსა (რომელ არს ცათა შინა C). (20) რამეთუ სადაცა (სადა C) იყენენ (აროან C) ორნი გინა (ანუ C) საინი შეკრებულ სახელისა ჩემისათჳს, მუნ ვარ მე (მე მუნ ვარ C) მათ შორის (შორის მათსა C). (21) მაშინ მოჲედა იესუს (მას C) პეტრე და ჰრქეა: უფალა, რაოდენ გზის შემცოდოს მე ძმამან ჩემმან, და მიუტეო მას? ვიდრე (ვიდრე) — C) შჯდ გზისამდე (გზის C)? (22) ჰრქეა მას იესუ: არა გეტყვ შენ ვიდრე შჯდ გზისამდე, არამედ ვიდრე (ვიდრე) — C) სამეოჯ და ათჯერ შჯდ გზის. (23) ამისთჳს ემსგავსა სასუჯეველი...

№ 89

გვ. 124 და 113

(XIX 10-16)

	სვ. 1	სვ. 2	
10	1 ქორწინებად	ტევნად დახიტევდეს	
11	2 ხრქა მათ იჲ არა ყლ	მაშინ მოხვოჯარეს	13
	3 თა დაიტეონ სიტყო	მას ყრმები რა კელი	
	4 ჳად ეგე ად რლთა	დახდვას მათ და	
12	5 მიცემოვლ არს რ	ხლოცოს. ხ მოწა	
	6 არიან საქოჯრისნი	ფენი ხრისხვიდეს მათ	
	7 რლნი [შ]ოვცლითგან	ხ [იჲ] ხრქა მათ ხაცა	14
	8	დეთ ყრმებსა მაგას	
	9	მო ლვად ჩემდა და	
	10 არიან საქოჯრისნი	ნოჲ ხაყენებთ მაჯათ	
	11 'რლ'ნი გამოხისაჲოვ	რ ეგევრთაჲ არს სა	
	12 რისნეს კაცთაგან	სოვტეველი ცათაჲ	
	13 და არიან საქოჯრის	და დახდვა კელი მისი	15
	14 ნი რლთა გამოისა	მათ ზა: — ..	
	15 კოჯრისნეს თავნი	და წაჩვიდეს მიერ და	16
	16 თჳსნი სასოვტეველი	მოჯნ მიხოვჯდა ერთი	
	17 სა თჳს ცათაჲსა რლი	და ხრქა მას მოძ	
	18 შემძლებელ არს და	ლოჯარო სახიერო რაჲ	

მათე XIX (DE-თი): (10)... არა შეჳავს ქორწინებაჲ (არა სუმაჲ ცოლისაჲ C). (11) ჰრქა მათ იესუ (ხოლო მან ჰრქა მათ C): არა ყოველთა დაიტეონ (დაიტეიან C) სიტყუაჲ ეგე (ესე C), არამედ რომელთადა (რომელთა C) მიცემულ არს. (12) რამეთუ არიან საქოჯრისნი, რომელნი (+ დედის C) მუცლითგან დედისა თჳსისაჲთ საქურისნი (დედისა თჳსისაჲთ საქურისნი) — C) იზენეს (+ ეგრეთ C), და არიან საქურისნი (საქურის C), რომელნი კაცთაგან გამოისაჲოვრისნეს, და არიან საქურისნი (საქურის C), რომელთა გამოისაჲოვრისნეს (საქურის იქმნეს C) თავნი თჳსნი სასოვტეველისათჳს ცათაჲსა, რომელი შემძლებელ არს დატევნად, დაიტეონ (დაიტევიან C). (13) მაშინ მოჲჯოჯარეს (მოართოეს C) მას ყრმები, რაჲთამცა კელი დახდვა მათ და აკურთხნა იგინი, ხოლო (და C) მოწაფენი (მოწაფეთა C) ჰრისხვიდეს მათ (შეჳრისხვნეს C). (14) ხოლო იესუ ჰრქა მათ: აცადეთ ყრმებსა მაგას (ყრმები ეგე და ნუ აყენებთ C) მოსლვად ჩემდა და ნუ აყენებთ მაჯათ (და.. მაჯათ) — C), რამეთუ ეგევითართაჲ არს სასოვტეველი ცათაჲ (15) და დახდვა მათ ზედა (ზედა) — C) კელი თჳსი (თჳსი) — C). და ფითარცა (ჯა) — C) წაჩვიდა მიერ. (16) აჲა მო-ვინმე-ჯდა მას კაცი ერთი (და აჲა ერთი ვინმე მოვჯდა მას C) და ჰრქა: მოძღუარო სახიერო (მოძღუარ კველის მოქმედ C) რაჲმე (რაჲ C)..

№ 89

გვ. 64 და 71

(XIX 28—XX 4)

	სვ. 1	სვ. 2	
28	1 მეტთა ნათესაეთა	რლი განვიდა თანად	
29	2 და ყლმან რნ დაჲ	განთიად სასყიდ	
	3 ტეოს სახლი გინა d	ლით დადგინებად მოჲ	
	4 მანი გინა დანი	შაკთა ვენაცსა თჲს	
	5 გინა მამა დედანი	სა და აღხოჲთჲო	2
	6 გინა ცოლი გინა შვილ	ჲა მოჲ აკთა მათ	
	7 ნი გინა ქოჲყენად	თჲთოეოჲლად დრაჲ	
	8 სახელისა ჩემისათჲს	კანი დღესა და წა	
	9 ასი წილი მიიღოს	რავლინა იგინი ვე	
	10 ცხოვრებაჲ საოჲ	ნაცსა თჲსა: — ...	
	11 კოჲნოდ და იმ კვდ	და განვიდა ე[ამსა]	3
29	12 როს: — ..	მესამესა. და იხილნა	
30	13 ხ მრავალნი ხიყენენ	სხოჲანი მდგომა	
	14 პირველნი ოჲ[კ]ოჲენა	რენი ოჲბა[ნთ]ა ჲა ხ (?)	
	15 და ოჲკოჲენანი წინა	ოჲქმად და ხრჲა	4
	(XX 1—4)		
1	16 რ მსგავს არს სასოჲ	მათ წარვედით თჲნ	
	17 ფეველი ცათად კაც	ცა ვენაცად ჩემდა	
	18 სა სახლისა ოლსა	და რად იგი ხიყოს	

მათე XIX (DE-თი): (28) განშჯად (განსჯიდეთ C) ათორმეტთა ნათესაეთა ისრაელი-სათა. (29) და ყოველმან, რომელმან დაუტეოს (და ყოველსა რომელსა დაეტეოს C) სახლი გინა (ანუ C) იმანი ანუ დანი ანუ მამა ანუ დედა ანუ ცოლი ანუ შვილი ანუ ქოჲყენად (აჯარაკები C) სახელისა ჩემისათჲს (ჩემისა სახელისათჲს C), ასი წილი მიიღოს (მიიღოს მან C) და ცხოვრებაჲ საჲკუნოდ დაიმკვდროს. (30) ხოლო ხრ. ვალნი იყვენ პირველნი (წინანი C) უკუნა, და უკუნანი წინა.

მათე XX (DE-თი): (1) რამეთუ მსგავს არს სასუფეველი ცათად კაცსა სახლისა უფალ-სა (მამასახლისსა C), რომელი განვიდა (განოვიდა C) განთიად (განთიადითგან C) დადგი-ნებად მუშაკთა (მოქმედთა C) ვენაცსა (საყურძენსა C) თჲსსა. (2) და აღხოჲთჲა (აღხოჲთჲა-ყო C) მათ (მათ| მოქმედთა მათ მიმართ C) თითოეულად დრაჲკანი დღესა შინა (თითოდ სატირი დღისა C) და წარავლინა (მიავლინა C) იგინი ვენაცსა (საყურძენსა C) თჲსსა, (3) და განო-ვიდა (მოვიდა C) მესამესა ე.მსა (სამ ემს ოდენ C) და იხილნა სხოჲანი, მდგომარენი უბანთა (საევაკროსა C) ჲედა უქმად (ცალიერად C). (4) და ჲრჲა მათ: მივედით თჲვენცა ვენაცსა (საყურ-ძენსა მას C) ჩემსა, და რად-იგი იყოს სამართალი (იყოს სამართალი] დირღეს C), მიგცე თჲვენ.

№ 89

33. 60

XXIII 29—34

სვ. 1

სვ. 2

29 1 რ ხაშშნებთ საფლავ
 2 სა წინაწარმეტყოველ
 3 თასა და შეხამკო
 4 ბთ მოსაკსენებელ
 5 სა მართალთასა:
 30 6 და ხთქვთ ოჯკოვე
 7 თოჯმცა ვიყვენით
 8 დღეთა მამათა
 9 ჩნთასა არამცა
 10 ხყვენით მათ თანა
 11 ზიარ სისხლსა მას
 12 წინაწარმეტყოველ
 31 13 თასა ედ ამით
 14 ხწამებთ თავით თვ
 15 სით რ ნაშობნი ხართ
 16 მკლელთა წინაწარ
 17 მეტყოველთასა
 32 18 და აწ თქნცა აღხავ

სეთ საწყაოული მა
 მათა თქნთა გოველ 33
 ნო და ნაშობნო იქედ
 ნეთანო ვრმე გან
 ხერნეთ საშჯელსა.
 გეჭენიადსასა.
 ამის თვს აჰა ესერა 34
 მე მოვავლინნე თქნ
 და წინაწარმეტყო
 ველნი. ბრძენნი და
 მწიგნობარნი: და
 მათგანნი მოხწყვდ
 ნეთ და ჯოჯარს ხაცვ
 ნეთ და მათგანნი
 ხსაჯნეთ შესაკრე
 ბელთა შოვრის თქნ
 თა და ხდევნიდეთ
 ქალაქითი ქალაქად

მათე XXIII (DE-თი): (29)... რამეთუ აღაშენებთ (აშენებთ თქვენ C) საფლავთა (სა-
 ფლავებსა მას C) წინაწარმეტყოველთასა და შეამკობთ მოსაკსენებელსა (და განაშენებთ
 სამარებსა მას C) მართალთასა. (30) და სთქვთ: უკუეთუმცა ვიყვენით (ვიყვენით თუმცა
 ჩვენ C) დღეთა მათ თანა ზიარ (ზიარ] — C) სისხლსა მას წინაწარმეტყოველთასა. (31) ვი-
 თარმედ ამით სწამებთ თავით თვისით (აწ თქვენვე ეწამებით თავთა თქვენთა C), რამეთუ
 ნაშობნი ხართ მკლელთა წინაწარმეტყოველთანი (ხართ, რომელთა მოწყვდნეს წინააღწარ-
 მეტყოველნი C). (32) და აწ თქვენცა აღავსეთ სარწყული (საწყაული C) მამათა თქვენთა.
 (33) გუელნო და (და] — C) ნაშობნო იქედნეთანო, ვითარ-მე განერნეთ სატანჯველსა (სას-
 ჯელსა C) გეჭენიადსასა? (34) ამისთვს აჰა ესერა მე (მე] — C) მოვავლინნე (მოვავლინნე C)
 თქვენდა წინაწარმეტყოველნი (+ და C) ბრძენნი და (და] — C) მწიგნობარნი, და (და] — C)
 მათგანნი მოხწყვდნეთ და ჯოჯარს-ავუნეთ, და მათგანნი სტანჯნეთ (გუებნეთ C) შესაკრე-
 ბელთა (+ შინა C) თქვენთა შორის (შორის] — C) და სდევნიდეთ (სდევნეთ C) ქალაქითი
 ქალაქად.

№ 89

გვ. 65 და 55

(XXIV 6—13)

სვ. 1

სვ. 2

6	1	წოვნდებით რ ჯერ	მართთასა	სახელისა	
	2	არს ესე ყოფად ად	ჩემისა	თვს	
	3	არლა არს აღსას	და მაშინ დაბრკოლ		10
	4	როვლ — ..	დებოდიან მრავალ		
7	5	აღდგეს ნათესავი ნა	ნი და ოვრთიერთას		
	6	თესავსა ზა: და	შინა განხცემდენ		
	7	მეოვფებაჲ მეოვ	და გიძოვლებდენ		
	8	ფებასა ზა და ხიყვ	ოვრთიერთას		
	9	ნენ სიყმილნი ტ სრვანი ტ ძრ	და მრავალნი ცროვ (!)		11
	10	ვანი ადგილ ადგილ	წინაწარმეტყოველ		
8	11	რ ესე ყლი დასაბამი	ნი აღდგენ: და ხაც		
	12	სალმობათაჲ არს: —	თოვნებდენ მრავალ		
9	13	მაშინ მიგცნენ თქნ	თა და განმრავ		12
	14	კირსა და მოგწყვ (?)	ლებითა ხოვშჯოვლოვ		
	15	ვდნენ თქნ და ხიყ	ბისა განვმეს		
	16	ვნეთ თქნ	სიყოვაროვლი შრა		
	17		ვალთა ხ რლმან		13
	18	ბოვლ ყლთა და წარ	დაითმინოს სროვ		

მათე XXIV (DE-თი): (6)... ნუ შესძრწუნდებით, რამეთუ ჯერ-არს (ყოფად-არს C) ესე ყოფად (ყოფად|ყოველი C), არამედ (ხოლო C) არლარა არს აღსასრული (აღსასრული არლა იყოს C). (7) აღდგეს (რამეთუ აღდგეს C) ნათესავი ნათესავსა ზედა, და მეფეებაჲ მეფეებასა ზედა, და იყენენ სიყმილნი და სრვანი (სრვანი|წყუედანი C) და ძრვანი ადგილ-ადგილდ. (8) რამეთუ (ხოლო C) ესე ყოველი (+ იყოს C) დასაბამი სალმობათაჲ არს (არს|— C). (9) მაშინ მიგცნენ თქუნ კირსა და მოგწყვდნენ თქუნ, და იყვნეთ თქუნ (თქუნ|— C) მოძულეებულ ყოველთაგან წარმართთა (ნათესავთა C) სახელისა ჩემისათვს C). (10) და მაშინ დაბრკოლდებოდიან (ვთენ C) მრავალნი და ურთიერთას შინა განხცემდენ (არდაბავებდენ C) და იძულობდენ (იძულებდენ C) ურთიერთას. (11) და მრავალნი ცროვ წინაწარმეტყოველნი აღდგენ და აცთუნებდენ (აცთუნენ C) მრავალთა (მრავალნი C). (12) და განმრავლებითა (განმრავლები-სათვს C) უშჯულოებისათა (უშჯულოებისათა C) განვმეს სიყოვარული მრავალთაჲ. (13) ხოლო რამელმან დაითმინოს სრულიად...

№ 89

33. 52 და 59

XXIV 43—49)

სვ. 1

სვ. 2

სვდ

43 1 ხ^რ ესეშცა ხიციით ოჲ
 2 კოჲეთოჲშცა ოჲწ^წ
 3 ყოდა სახლისა ო^რნ^ნ
 4 რ^ლსა ჟამსა მჰა
 5 რაჲი მოსლვად არს
 6 ილჲძებდამცა და
 7 არა ხოჲტეჲა დათხ
 8 რად სახლისა თჲსისა
 44 9 ამისთჲს თქ^ნცა ხიყ
 10 ვენით ,განშხადე,
 11 ოჲლ რ^რ რ^ლსა ჟამ
 12 სა არა ხგონებდით
 13 ძმ^ძ კაცისაჲ მოვიდეს
 45 14 ვინმე არს სარწმოჲ
 15 ნოჲ [ი]გი მონაჲ და
 16 ბრძენი რ^ლლ^ლ დაად
 17 გინა ო^რნ^ნ თჲსმან მსა
 18 ხოჲრთა თჲსთ[ა] ზ^ა
 19

სვდ

მიცემად საზრდელი
 მათ ჟამსა თჲსსა
 ნეტარ ხიყოს მო 46
 ნაჲ მის რ^ლლისაჲ მო
 ვიდეს და
 პოოს მო
 ქმელი ამინ გეტჲჲ 47
 თქ^ნ ვ^დ ყ^ლთა ზ^ა მო
 ნათა და
 ადგინოს იგი: — ..
 ოჲკოჲეთოჲ თქ^ნას 48
 ბოროტმან მან მო
 ნამან გოჲლსა თჲს
 სა ყოვნოს ო^რნ^ნ ჩნ (!)
 მე მოსლვაჲ და 49
 იწყოს ცემად მო
 ნათა მათ
 და ჰამდეს
 სოჲმიდეს

შათე XXIV (DE-თი): (43) ხოლო ესეშცა იციით (იგი უწყოდეთ C) უკეთუშცა (რამეთუ C) უწყოდა (უწყოდა თუშცა C) სახლისა უფალმან (მამასახლისმან C), რომელსა ჟამსა მპარაგი მოსლვად არს (მოვიდოდა C) ილჲძებდამცა და არა უტეჲა (ილჲძებდამცა... უტეჲა) არამცა უფლო C) დათხრად გუერდი (გუერდი) — C) სახლისა თჲსისაჲ. (44) ამისთჲს თქუენცა იყვენით განშხადებულ (შხა იყვენით C). რამეთუ რომელსა ჟამსა (ჟამსა) — C) არა ჰგონებდეთ (+ ჟამსა C), ძმ კაცისაჲ მოვიდეს. (45) ვინმე (+ უკუე C) არს სარწმუნოჲ იგი მონაჲ და ბრძენი (გონიერი C), რომელი დაადგინა უფალმან თჲსმან მსახურთა თჲსთა (თჲსმან მსახურთა თჲსთა) ეზოსა თჲსსა C) ხედა მიცემად საზრდელი მათი (საზრდელი მათი) როჲიკი მათა C) ჟამსა თჲსსა (თჲსსა) — C). (46) ნეტარ არს (იყოს C) მონისაჲ მის (მონაჲ იგი C), რომლისაჲ მოვიდეს უფალი თჲსი (თჲსი) მისი C) და პოოს იგი ესრეთ მოქმედი. (47) ამენ (მართლიად C) გეტჲჲ თქუენ, რამეთუ ყოველსა ხედა მონაგებსა თჲსსა (მონაგებსა თჲსსა) — C) დაადგინოს იგი. (48) უკეთუთ თქუას ბოროტმან (უკეთურმან C) მან მონამან გულსა (+ შიდა C) თჲსსა: ყოვნის (ყოვნოს C) უფალი ჩემი მოსლვად (უფალმან ჩემმან მოსლვაჲ C). (49) და იწყოს გუემად მისთანათა (მონა-მოყუასთა C) მათ მონათა (თჲსთა C), ჰამდეს და სუმიდეს მომთრვალეთა თანა.

სახარება მარკოზისი

№ 89

89, 79 და 69

(II 15—18)

სვ. 1

სვ. 2

15 1 წაფეთა მისთა თა
 2 ნა რ ხიყენეს მ
 3 ოჯნ მრავალნი და
 4 მიხდევედეს მას .
 16 5 და მწიგნობართა
 6 მათ და ფარისე
 7 ველთა ვა იხილეს
 8 იგი რ მეზოჯერეთა
 9 და ცოდვილთა თა
 10 ნა კამს ხრქეს
 11 მოწაფეთა მისთა
 12 რად მეზოჯერე
 13 თა და ცოდვილთა
 14 თანა
 15
 17 16
 17
 18 და ხრქა მათ

ხოჯნს ცოცხალთა
 მკოჯრნალი ად სნე
 ოჯლთა არა მოვედ
 წოდებად მართალ
 თა ად ცოდვილთა
 სინანოჯლად: — ..
 და ხიყენეს მოწაფე
 ნი იოჰანსნი და
 ფარისეველნი მარხ
 ვასა შინა: და მო
 ვიდეს მისა და ხრქეს
 მას: — .
 რადსა თჳს მოწაფე
 ნი იოჰანსნი და
 ფარი[სევე]ლნი ხიმარ
 ხვიან მოწაფე
 ნი შენნი არა ხი

18

მარკოზ II (DE-თი): (15)... მოწაფეთა მისთა თანა, რამეთუ იყენეს მუნ მრავალნი (მრავალ C) და მიჰსდევედეს მას. (16) და ვითარცა იხილეს მწიგნობართა მათ და ფარისეველთა (მწიგნობარნი იგი და ფარისეველნი, იხილეს რად იგი C), რამეთუ მეზოჯერეთა თანა და ცოდვილთა კამს (რამეთუ კამდა მეზოჯერეთა თანა და ცოდვილთა C), ჰრქეს (ეტყოდეს C) მოწაფეთა მისთა: რადსა თჳს მეზოჯერეთა (+ თანა C) და ცოდვილთა თანა (თანა] — C) ჰშკამთ და ჰსუამთ? (17) და ვითარცა (ვითარ C) ესჳა ესე (ესე] — C) იესუს, ჰრქეთა მათ: არა უკმს ცოცხალთა მკოჯრნალი, არანედ სნეულთა. არა მოვედ (მოსრულ ვარ C) წოდებად (ჩინებად C) მართალთა, არანედ ცოდვილთა სინანულად (სინანულად] — C). (18) და იყენეს (და იმარხვიდეს C) მოწაფენი იოჰანესნი და ფარისეველთანი მარხვასა შინა (მარხვასა შინა] — C) და მოვიდეს მისა (და მოვიდეს მისა] — C) და ჰრქეს მას: რადსა თჳს მოწაფენი იოჰანესნი და ფარისეველთანი იმარხვენ, და (ხოლო C) მოწაფენი შენნი არა იმარხვენ?

№ 844.

(IX 43—50)

სვ. 1

სვ. 2

ფ. 42 v.

43	1	[ცხ]ოვრებასა შესლ	ნებდეს. აღმოიღე	47
	2	[ვ]აჲ ვ'ე ორთავე	იგი. ხოჯმჯობჲს	
	3	[გელთ]ა სხმასა და შე	არს შენდა ერთი	
	4	[სლ]ვად გეჭენიასა	თა თოჯალითა შესლ	
	5	[ც]ეცხლსა მას ოჯშ	ვად სასოჯფეველსა	
	6	[რ]ეტსა : :	ღ'თისასა ვ'ე ორითა	
45	7	[ღ]ა ოჯკოჯეთოჯ ფ	თოჯალითა და შთაგ	
	8	[ე]რჯი შენი გაბრჯო	ღებად გეჭენიასა	
	9	ღებდეს შენ მოიჯო	სადა იგი მატლი მა	48
	10	[ვ]ეთე იგი, და განა[გ]	თი არა დახესროჯ	
	11	ღე შენგან ხოჯ	ღების და ცეცხლი ა	
	12	[მ]ჯობეს არს შენდა	რა დახეშრტების	
	13	[მ]კელობელის შესლვ	რ ყ'ლი ცეცხლითა და	49
	14	ად	ხიმარჩილოს	
	15		ქეთილ არს მარჩილი	50
	16		'ხ' ოჯკოჯეთოჯ მარ	
	17		ილი წბილ ხიჯოს რაჲ	
	12		დაამარჩილოს.	

წაკითხვა შეუძლებელია
 ლაქიძის კატიკონის
 მუდგის შემდგომად

მარკოზ IX (DE-თი): (43) შესლვად ცხორებასა (ცხორებასა შესლვად C), ვიდრე (ვიდრე-ლა არა C) ორთა კელთა სხმასა (დგმასა C) და შესლვად (მისლვად C) გეჭენიასა (გეჭენიასა) — C) ცეცხლსა მას უშრეტსა (დაუშრეტელსა C). (43) და უკუეთუ (თუ C) ფერჯი შენი დაგაბრჯოღებდეს (გაცთუნებდეს C) შენ, მოიჯუეთე იგი და განაჯღე შენგან (და განაჯღმ შენგან) — C): უმჯობეს (უკუთეს C) არს შენდა მკელობლისა შესლვად ცხორებასა (ცხორებასა შესლვად მკელობლისაჲ C), ვიდრე (ვიდრე-ლა არა C) ორითა ფერჯითა შესლვად (ორთა ფერჯთა დგმასა და მისლვად C) გეჭენიასა. (47)... გაცთუნებდეს შენ, აღ-მოიღე (აღმოიკადე C) იგი: უმჯობეს არს შენდა ერთითა თუალითა (ერთ-თუალისა C) შესლვად (შესლვად C) სასოჯფეველსა ღმრთისასა, ვიდრე (ვიდრე-ლა არა C) ორთა თუალთა სხმასა და შთაგღებად (მისლვად C) გეჭენიასა. (48) სადა-იგი მატლი მათი (სადა მატლი იგი მათი C) არა დაესრულების (აღესრულების C), და ცეცხლი არა დაშრტების. (49) რამეთუ ყოველივე (ყოველი C) ცეცხლითა დაიმარჩილოს. (50) კეთილ არს მარჩილი; უკუეთუ მარჩილი იგი (იგი) — C) წბილ იჯოს (განწბილდეს C), რაჲთა დაიმარჩილოს (რაჲ-შე შეიმარჩილოს C)?...

სახარება ლუკასი

(II 18—24)

№ 844
verso

სვ. 1

სვ. 2

18 1 და რლთა. ხესმოდა
2 ხოკკრდა სიტყუაჲ
3 იგი მწყემსთაჲ მათ
4 [მ]ათა მიმართ:
19 5 ხ მარიაჲს დახემარხ
6 ნეს სიტყუაჲნი ესე და
7 დახედვა გოჲსა თჲს
8 სა:
20 9 და მიხიქცენ და წარვი
10 დეს. მწყემსნი იგი ხა
11 დიდებდეს და ხაკოჲრ
12 თხებდეს ღა ამას ული
13 სა ზა რლი ხესმა. და
14 იხილეს ვა იგი ხითქოჲ
15 ნეს მათა მიმართ:
21 16 და ვა აღხესროჲლნეს
17 დღენი იგი რვანი წინა
18 დოცოჲეთისა მისისანი

და ხოკწოდეს სახ[ელი]
მისი ივ: რლი იგი ხეწ[ოდა]
ანგელოზისა მისგა[ნ]
ყოფადმდე მისა
მოკცელსა დედისას[ა]
და რეს აღხესროჲლ[ნეს] 22
დღენი განწმედისა [მა]
თისანი შჯოჲლისა მ
ებრ მოსწისისა აღმ[ო]
იყოჲანეს. ყრმაჲ იგი
იწმდ წარდგინებად
წინაჲე ორისა. ვა წე[რილ] 23
არს შჯოჲლსა ორლის[ასა]
რ ულმან წოჲლმან რ[ლმან]
განხალოს საშოჲ წ[მი]
და ორლისა ხეწოდოს.
მოხცეს შესაწირაჲ[ი] 24
ვა თქოჲმოჲლ არს

ლუკა II (DE-თი): (18) და (+ყოველთა C) რომელთა ესმოდა. უკრდა სიტყუაჲ იგი მწყემსთაჲ მათ მათა მიმართ (დაუკრდებოდა სიტყუათაჲ მათ, რომელთა ვტყოდეს მათ მწყემსნი იგი C). (19) ხოლო მარიაჲს დახებნეს ყოველნი ესე სიტყუანი და დაედვა (ხოლო მარიაჲსი ყოველსა მას სიტყუასა დაჰმარხვიდა და გულისკმა-ჰყოფდა C) გოჲსა თჲსსა. (20) და მიიქცეს და წარვიდეს (და წარვიდეს) — C) მწყემსნი იგი და (და) — C) დიდებდეს და აკურთხევდეს (აქებდეს C) ღმერთსა ამას ყოველსა ხედა (ყოველსა ამას ხედა C), რომელი ესმა და იხილეს, ვითარცა-იგი (ვითარცა C) ითქუნეს მათა მიმართ (მიეთხრა მათ C). (21) და ვითარცა აღესრულნეს (აღიესნეს C) დღენი რვანი წინადაცოჲეთისა მისისანი და უწოდეს (პრქუეს მას C) საბელი მისი (მისი) — C) იესუ, რომელ-იგი ეწოდა (რომელ წოდებულ იყო C) ანგელოზისა მისგან ვიდრე ყოფადმდე მისა (ვიდრე არღა შთავრდომილ იყო იგი C) მუცელსა დედისასა (დედისასა) — C). (22) და რაჲმს (ვითარცა C) აღესრულნეს დღენი იგი (იგი) — C) განწმედისა მათისანი შჯოჲლისა მისებრ (მსგავსად შჯოჲლისა მის C) მოსესისა, აღმოიყვანეს (აღიყვანეს C) ყრმაჲ (ყრმაჲ) — C) იგი იერუსალმმდ წარდგინებად წინაჲე უფლისა. (23) ვითარცა წერილ არს შჯოჲლსა უფლისასა, რამეთუ (ვითარმედ C): ყოველმან წულმან რომელმან განაღოს პირველად (პირველად) — C) საშოჲ, წმიდა უფლისა ეწოდოს. (24) და მოცემად შესაწირაჲი (მსხუერპლისა C) ვითარცა თქუმულ არს (მსგავსად ვითარცა ბრძანებულ არს C)...

№ 89

33. 746 და 729

(IV 40—44)

სვ. 1

სვ. 2

- 40 -1 ხ̄ კაცად კაცადსა
- 2 მათსა დასდვა ჰე
- 3 ლი და განკოზრნა
- 4 იგინი >.
- 41 5 და განვიდოდეს ეშ
- 6 მაკნი მრავალთა
- 7 გან ლალადებდეს
- 8 და ხიტყოდეს ვ̄დ შენ
- 9 ხარ ქ̄შ ძშ ლ
- 10 და შეხრისხნა მათ
- 11
- 12 და სიტყოზად რ̄ ი
- 13 ცოდ[ეს] ვ̄დ მ.გ.ი არს ქ̄შ
- 42 14 და განთენა გამო
- 15 ვიდა მ̄რ და წარ
- 16 ვიდა ხუდაბნოსა
- 17 აღგილსა და [ე]რი
- 18 იგი ხეძიე[ბ]და მას

და მოვიდეს მისა
 დ[ა] ხიყენებდეს მას
 რ̄ა მცა არა წარვი
 და მათ გან: >.
 ხ̄ თავადმან ხრქოზ
 მათ ვ̄ა სხოზათა
 ცა ქალაქთა ჯერ
 არს ჩემდა ხარებად
 სასოჯფეველი ღ̄ა რ̄ ა
 მისთვის მო
 და ქადაგებდა
 თა შესაკრებელთა

43

44

ლუკა IV (DE-თი): (40) ხოლო თავადმან კაცად-კაცადსა მათსა დასდვა კელი და განკოზრნა იგინი. (41) და განვიდოდეს (გამოვიდოდეს C) ეშმაკნი მრავალთაგან, ლალადებდეს და იტყოდეს, ვითარმედ: შენ ხარ ქრისტე, ძმ ღმრთისაჲ (+ ცხოველისაჲ C), და შეხრისხნა მათ და არა უტევებდა სიტყუად, რამეთუ იცოდეს, ვითარმედ ესე არს ქრისტე. (42) და ეითარცა განთენა, გამოვიდა მიერ და წარვიდა უდაბნოსა აღგილსა, და ერი იგი (იგი) — C) ეძიებდა მას, და მოვიდეს მისა და იყენებდეს მას, რამეთაჲცა არა წარვიდა მათგან. (43) ხოლო თავადმან ჰრქუა მათ, ვითარმედ: სხუათაცა ქალაქთა ჯერ-არს ჩემდა ხარებად სასოჯფეველი ღმრთისაჲ, რამეთუ ამისთვის მოვივლინე. (44) და ქადაგებდა ყოველთა შესაკრებელთა.

№ 89

გვ. 715 და 730

(V 1—7)

სვ. 1

სვ. 2

1 1 თანა ტბისა მის გენე

ყოვად ხრჭა სიმონს

2 2 სარეთისასა და იხილ

3 ნა [ო]რნი ნაენი მ[დ]

4 გომარენი კიდესა მის

5 ტბისასა —.

6 ხ- [მ]ესათხველნი იგი გა

7 მოვიდეს ნავისა მის

8 [გ]ან და გა ცხიდეს

3 9

10

11

12

ყენეს თევზისა

6

13

დგო

და გან

14 ნება მც და

ხოქლე დეს [ბ]ადენი

15 დაჯდა და ხას'წ'აუებ

მათნი

7

16 და ნავით გამო ერ

17 სა მას —.

4 18 და ვა, და'ხ'ცხრა სიტ

ნავსა

ლუკა V (DE-თი): (1)... დგა კიდესა თანა ტბისა მის (ტბისასა C) გენესარეთისასა, (2) და იხილნა ორნი ნაენი, მდგომარენი კიდესა მის ტბისასა; ხოლო მესათხველნი იგი გამოვიდეს ნავისა მისგან და განპრცხიდეს ბადეთა. (3) და შევიდა ერთსა მას (+ ნავსა C), რომელი იყო სიმონისი, და უბრძანა მათ (მათ) — C) ქუუჯანით (ახს. C) შე-რე-დგინებად (შე-რე-დგინებად C) მცირედ და დაჯდა და ასწაუებდა (+ ნავით გამო C) ერსა მას. (4) და ვითარცა დაჰსცხრა სიტყუად, და (და) — C) ჰრჭუა სიმონს... (6) და ესე ყვეს და შეაყენეს თევზთა (თევზისა C) სიმრავლმ დიდო, და განჰსოქდებოდეს ბადენი მათნი. (7) და წამს-უყოფდეს, რომელნი იყენეს ერთსა მას ნავსა...

№ 89

(VI 31 — 32, 34)

33. 790

სვ. 1

სვ. 2

31

- 1 და ვა იგი თქნ გნე
- 2 ბავნ რა გიყონ თქნ
- 3 კაცთა თქნცა
- 4 ეგრევე მსგავსად
- 5 ხოყოფდეთ მათ

და ოკოვეთოვ ხავა[ს] 34
 ხებლით მათ რლთა
 გან ხესავთ კოვალად
 მოღებასა რლი მად
 ლი არს თქნდა რ
 ცოდვილნიცა ცოდვილ
 თა ხავასხებედ რ
 მოილონ სწორი

32

- 6 და ოკოვე[ე]თოვ გი
- 7 ყოვარდენ თქნ
- 8 მოყოვარენი თქნნი

№ 844

(XI 42 — 44)

3. 88

სვ. 2

- 1 პდ ვად თქნდა ფარი 42
- 2 სეველნო რ ათეოვლსა
- 3 აღხილებთ პიტნაკისა
- 4 ზა და ტეგანისა ზა
- 5 და ყლისა მხლისა ზა
- 6 და თანა წარხოვალთ
- 7 სამართალსა და სი
- 8 ყოვაროვლსა ღთისა
- 9 სა ესე ჯერ ხიყო ყო
- 10 ფად და იგი არა და
- 11 ტევებად
- 12 ვად თქნდა ფარისე 43

ლუკა VI (DE-თი): (31) და ეითარცა-იგი თქუნ გნებავს, რათა გიყონ თქვენ (თქვენ) — C) კაცთა, და თქვენცა ეგრევე მსგავსად უყოფდით მათ (ჰყოფდით C). (32) და უკვეთუ გიყვარდენ თქვენ მოყოვარენი თქუნნი, რად არს მადლი თქვენდა? რამეთუ ცოდვილნიცა ჰყოვარობენ მოყოვარეთა მათთა (მოყოვარეთა მათთა ჰყოვარობენ C). (34) და უკვეთუ ავასხებდეთ მათ, რომელთაგან ესავთ კვალად მოღებასა, რომელი მადლი არს (არს) — C) თქუნდა? რამეთუ ცოდვილნიცა ცოდვილთა ავასხებენ, რათა მიილონ (მოილონ C) სწორი.

ლუკა XI (DE-თი): (42) აზამედ ვად თქუნდა, ფარისეველნო, რამეთუ ათეულსა აღილებთ პიტნაკისასა და ტეგანისასა და ყოვლისა მხლისასა და თანა-წარხოვალთ სამართალსა და სი უარულსა ღმრთისასა. ესე ჯერ-იყო ყოფად და იგი არა დატევებად. (43) ვად თქუნდა ფარისეველნო (+ ორგულნო C).

- 13 ველნო რ გიყოზარს
- 14 თქნ ზემოჯდომამ
- 15 შესაკრებელთა შოგ
- 16 რის და
- 17 ოზბანთა შა:
- 18 ვამ თქნ რ 44

№ 89

33. 761 და 773

(XIII 5—9)

სვ. 1

სვ. 2

5	1	შეხინანოთ ყლნივე	ცა დახოპურიე ოვქ	
	2		მად	
6	3		გო და ხრქა	8
	4		ხოვტე	
	5		ამას ა წელსა ვე	
	6		მდე	
	7			
	8			9
			ყოს	
7	9	არა პოვა: და ხრქა	ხ თოჯ ნაყოფი ოვ	
	10...			

მათე XI (DE-თი): (43) რამეთუ გიყოზარს თქუნ ზემოჯდომამ შესაკრებელთა მორის და მოკითხვამ უბანთა ზედა. (44) ვამ თქუნდა, რამეთუ...

ლუკა XXI (DE-თი): (5)... უკუეთუ არა შეინანოთ, ყოველნივე ვგრეთ წარსწყმდეთ. (6)... ეძიებდა ნაყოფსა მისგან და არა პოვა. (7) და ჰრქუა ვანავის მოქმედსა... რამსათვის ჰუფე-ყანადცა (ქუეყანად C) დაუპურიეს უქმად? (8) ხოლო მან მიუგო და ჰრქუა მას: უფალო, უბრემ ვნე ამასცა წელსა ვიდრემდე მოუთოვნო... (9) და ყოს ხოლო თუ ნაყოფი; უკუეთუ არა...

№ 89

88. 769 და 774

(XIII 11—14)

სვ. 1

სვ. 2

- 11 1 ათრვამეტ წლითგან
- 2 და ხიყო მოჯნ
- 3
- 4
- 12 5
- 6 მოხოჯ
- 7 წოდა და ხრქა მა
- 8 ტევე
- 9 ბოჯლ ხარ შენ
- 10
- 13 11 დახასხნა კელნი

შაბათსა განკოჯრ

14

ლუჯა XIII (DE-თი): (11)... იყო სული უძღურებისაჲ ათრვამეტით (ათორმეტ C) წლითგან; და იყო იგი დაღონებულ და ვერ ეძლო (+ მას C) ზე ახილვად ყოვლითურთ (ყოვლითურთ ზე ახილვად C). (12)... მოუწოდა და ჰრქუა მას: დეჲაკაცო, განტევებულ ხარ უძღურებისაგან შენისა. (13) და დაასხნა კელნი (+ მისნი C) მას ზედა... (14) რამეთუ შაბათსა განკურნა...

№ 844

(XV 22—29)

სვ. 1

სვ. 2

22	1	მას და შე	კმაჲ სიხაროჲლისაჲ.	
	2	ხაკოვთ ბეჭედი ველ	და განცხრომისაჲ.	
	3	სა მისსა და გამლი	და მოხოჲწოდა ერთ	26
23	4	ფერჯთა მისთა და	სა მონათაგანსა	
	5	მოიბთ ზოჲარაკი იგი	და ხკითხვიდა ვ'დ	
	6	მსოჲქა[ნი] და და	რაჲ არ[ს]	
	7	კალთ და ვქამოთ	ხრქა მას რ' [d]მაჲ	27
24	8	და ვიხარებდეთ. რ'	შენი მოსროჲლ არს	
	9	ვ'ე dმ ჩემი მოკოდარ	და დაკლა მამამან	
	10	ხიჲო და განცოცხლ	შენმან ზოჲარაკი იგი	
	11	და წარწყმედოჲლ	ქამებოჲლი რ' ცოცხ	
	12	ხიჲო და ხიპოვა. და	ლებით მოხიყვა იგი.	
	13	განცხრომაჲ	ხ' იგი განრ[ისხ]	28
25	14	და იჲო dმ იგი მისი	და არა ხოჲნდოდა შინა	
	15	ოჲხოჲცესი ველსა	შეს[ლ]ვად ხ' მა	
	16	და ვ'ა მოვიდო	მაჲ მისი გამოვიდა	
	17	და და მოხეახლა	და ხლოცვიდა	
	18	სახლსა მას ხესმოდა	და მან მიხოჲგო და	29

ლუკა XV (DE-თი): (22)... შექმოსეთ მას (შთააცუთ მაგას C) და შეაცუთ (მიეცით C) ბეჭედი კელსა მისსა (მაგისსა C) და გამლი ფერჯთა მისთა (მაგისთა C). (23) და მოიბთ ზოჲარაკი (კარი C) იგი მსუქანი (უსხი C) და დაკალთ და ვქამოთ და ვიხარებდეთ (ვიშუებდეთ C). (24) რამეთუ dმ ესე (ესე dმ C) ჩემი მომკოდარ იჲო და განცოცხლდა (ცხომდა C), წარწყმედილ (წარწყმედულ C) იჲო და იპოვა. და იწყეს განცხრომაჲ (შუებად C). (25) და იჲო dმ იგი მისი უხუცესი (უხუცესი dმ მისი C) ველსა გარე (აგარაკსა C). და ვითარცა (ვითარ C) მოვიდოდა და მიეახლა (მოეახლა C) სახლსა მას, ესმოდა (ესმა C) კმაჲ სიხაროჲლისაჲ (სახიობისაჲ C) და განცხრომისაჲ (პარით მემღერთაჲ C). (26) და მოუწოდა ერთსა მონათაგანსა (მონათა მისთაგანსა C) და ჰკითხვიდა (ჰრქუა C), ვითარმედ (ვ'დ) — C): რაჲ არს ესე? (27) ხოლო (და C) მან ჰრქუა მას, რამეთუ: ძმაჲ შენი მოსროჲლ არს და მამამან შენმან დაკლა ზოჲარაკი იგი ჰამებული (და დაკლა კარი იგი უსხი მამამან შენმან C), რამეთუ ცოცხლებით მოხიყვანა იგი (რ' ცოცხალ იჲო და იპოვა C). (28) ხოლო იგი (ხ' იგი) — C) განრისხნა და არა უნდა შინა შესლვად (შესლვის' C), ხოლო (და C) მამაჲ მისი (იგი C) გამოვიდა და (და) — C) ჰლოცვიდა (ვეედრებოდა C) მას. (29) და მან (და მან — C) მიუგო და ჰრქუა...

№ 999

(XIX 1 — 8)

ფ. 128 v.

7 და შევიდა 1

8 იწ და ხიქცეოდა

ფ. 130 v.

1 [იე]რიქოს და აჰა 2

2 კაცი ერთი რლსა სა

3 ხელი ხერქოვა ზაქც

4 და ხიყო მეზოვე

5 რეთ მოძლოვარ

6 და თავადი. მდიდარ.

7 და ხეძიებდა ხილვად 3

8 იწს. ვდ ვინმე არს.

9 და ვერ იხილის სიმ

10 რავლისა მისგან

11 რ მცირე ხიყო ჰასა

12 [ქ]ითა. და წარბიო 4

ფ. 131 r.

1 და ლელოვ ოვბ

2 ზა რამცა იხილა

3 იგი რ მიერ წარსლ

4 ვად ხიყო:

5 ვა მოხიწია ადგილ 5

6 სა მას ალხედა იწ

7 და ხრქოვა მას ზა

8 [ქ]ც იწრაფე (sic) [დ]ა

ლუკა XIX (DE-თი): (1) და შევიდა და განვიდოდა (განვიდა C) იერიქოთ. (2) და აჰა ესერა კაცი ვინმე, და სახელი მისი ზაქც, და იყო იგი მთავარი მეზურეთა და ესე იყო (იყო იგი C) მდიდარ ფრიად. (3) და უნდა ხილვად იესუსი (+ ვითარ C), ვინ-ძი არს, და ვერ უძლო ხილვად ერისა მისგან, რამეთუ ჰასაკით (ჰასაკითა C) იყო იგი (იგი) — C) მცირე. (4) და წარბიოდა (წარბიოდა C) წინა და აღკდა ლელუსულელსა, რაათა იხილოს იგი რამეთუ მიერ წარმოსლვად იყო (რაათა იხილოს... წარმოსლვად იყო) — C). (5) და (+ ვითარცა C) მოვიდა ადგილსა მას, მიჰხედა იესუ და ჰრქუა მას: ზაქც, იწრაფე და

ფ. 130 რ.

- 1 დამოკედ მაგ[იერ]
- 2 რ სახლ
- 3 სა შენსა ჩემი
- 4 ყოფად.
- 5 6
- 6 და შეიწყნარა იგი
- 7 სიხაროვ[ლით]
- 8 ვა იხილეს იგი ყო 7
- 9 ველთა
- 10 დეს და ბიტყოდეს

ფ. 131 v.

- 1 ა ზაქე და ხრ 8
- 2 ქოჯა ორა ორო აჰ[ა]
- 3 ზოგი ფასისა ჩემი
- 4 სად მიხოვეც გლა
- 5 ხაკთა და კო[მ]ელი
- 6 მე მომეხოვე
- 7 მიხოვაგო ოთხ წი
- 8 ლად:

გარდამოკედ, რამეთუ დღეს სახლსა, შინა შენსა ჯერ-არს ჩემი ყოფად. (6) და (და) — C) იწრაფა და გარდამოკდა და შეიყვანა იგი სიხარულით. (7) და (ვითარცა C) იხილეს რად (რად) — C) ყოველთა, დრტვნიდეს და იტყოდეს, ვითარმედ: ცოდვილისა კაცისა თანა შევიდა დადგრომად. (8) აღდგა ზაქე და ჰრქუა უფალსა: აჰა, უფალო, ზოგი ნაყოფთა ჩემთაჲ მიესცე გლახაკთა; და უაფეთუ ვისმე ცილი დავჰსდევ, მივაგო ორი (ოთხი C) წილი.

№ 844

(XIX 43—47, XX 1)

	verso	სვ. 1	სვ. 2	
43	1	ლაშქარი და გარე	სალოცველ ბ [თქნ ბ]	
	2	მოგადგენ შენ და შეგ	ყავთ იგი ქოჯ[აბ ავა]	
	3	კ[რი]ბენ შენ ყლით	ზაკთა:	
		კერძო	სლო	
44	4	და დაგარღვონ შენ	და ხიყო მოჯ[ნ და ხას]	47
	5	და შევილნი შენნი შოვრ	წავებდა დღ[ითი დღედ]	
	6	ის შენსა დახეცნენ:	ტაძარსა მას შინა.]	
	7	სლბ და არა დაშთეს ქვაჲ	ბ მო	
	8	ქ[ე]ასა ზა შენ შოვრის	ნი იგი და მწიგნობარ]	
	9	ამისთვს რ არა გოჯ	ნი და მთავ[არნი]	
	10	ლის ხმა ხყავ: ჟამი	ერისანი ხეძი[ებდეს]	
	11	მოხედვისა შენისაჲ:	მას წარწყმე[დად]	
45	12	სლმ და ეა შევიდა ტა	და ვერა რასა ხ[პოვებ]	48
	13	ძარსა მას იწყო	დეს რაჲ ხოჯ[ყონ]	
	14	გამოსხმად რლნი	რ ყლი ერი დამ[ორჩი]	
	15	ხყიდდეს ტრედებ	ლებოჯლ ხიყო [სმე]	
46	16	სა და ხრქა მათ	ნად მისგან:	
	17	წერილ არს ხიყოს	და ხიყო მათ დ[ღეთა]	XX 1
	18	სახლი ჩემი სახლ	ოდენ ხასწა[ვებდა]	

ლუკა XIX (DE-თი): (43)... მოგადგან შენ მტერთა შენთა ლაშქარი და გარე მოგადგენ და შეგკრიბონ შენ ყოვლით კერძო. (44) და დაგარღვონ (განგაძონ C) შენ, და შევილნი შენნი შოვრის (შენნი შოვრის) ვარემოს C) შენსა დაეცნენ და არა დაშთეს ქვაჲ ქვასა ზედა შენ შოვრის ამისთვს, რამეთუ არა გულისკმა-ჰყავ ჟამი მოხედვისა შენისაჲ. (45) და ვითარცა შევიდა ტაძარსა მას, იწყო გამოსხმად, რომელნი ჰყიდდეს ტრედებსა, (46) და ჰრქვა მათ: წერილ არს: იყოს სახლი ჩემი სახლ სალოცველ, ხოლო თქვენ ჰყავთ იგი ქუაბად (ქუაბ C) ავახატა. (47) და იყო მუნ და ასწავებდა დღითი-დღედ ტაძარსა მას შინა. ხოლო მდღელთ მოძღუარნი იგი და მწიგნობარნი და მთავარნი ერისანი ეძიებდეს მას (მას) — C) წარწყმედად. (48) და ვერარას (ვერას C) ჰპოებდეს, რაჲ უყონ მას (მას) — C), რამეთუ ყოველი ერი დამორჩილებულ იყო სმენად მისგან.

ლუკა XX (DE-თი): (1) და იყო მათ დღეთა ოდენ ასწავებდა ერსა მას...

სახარება იოანესი

№ 844

(XXI 7 — 17)

	recto	სვ. 1		სვ. 2	
7	1	თად	ბრქა	დესა მას თევზითა	
	2	მოწაფემან მან		სავსესა:	
	3	პეტრეს რლი ხოჳყ		და ვა გამოჳდეს ქოჳ[ე]	9
	4	ოჳარდა იჳს ოლი		ყანად იხილეს ნა	
	5	არს:		მდებარ[ე]	
	6	ბ სიმონ პეტრეს ვა		და თევზი მას ზა	
	7	ხესმა რ ოლი არს		და პოჳრი:	
	8	შესამოსელი მოირტ		ბრქა მას იჳ მოიღეთ	10
	9	ყა რ შიშოჳელ ხიჳო		თევზთა მაგათგა	
	10	და შთაიგდო თავი		ნი რლი ხიპყართ აწ	
8	11	[თ]ჳსი ზლოჳად ბ სხ	სკბ	გამოვიდა სიმონ	11
	12	ოჳანი მოწაფენი		პეტრე და გამოხით	
	13	[ნ]ავითა მო ბ ვიღო		რეჳდა ბადესა მას	
	14	[დ]ეს რ არა შოჳს (sic)		ქოჳეყანად [სავსე]	
	15	[ხ]იყენეს ქოჳეყანა		სა დიდდიდითა თე[ვ]	
	16	[ს]ა ად ორას წყრ		ზითა რლ ხიჳო ას	
	17	[თ]ა ოდენ და გა		ერგასისა და სამ და	
	18	[მ]ოხითრეჳდეს ბა		ე[ს]ოდენ ხიჳო და	

იოანე XXI (DE-თი): (7) ჰრქუა პეტრეს (პეტრეს) — C) მოწაფემან მან, რომელი უჳუარდა იესუს, ვითარმედ (პეტრეს): უფალი არს. ხოლო (ბ) — C) სიმონ-პეტრეს ვითარცა ხესმა, რამეთუ (ვითარმედ C) უფალი არს, შესამოსელი მოირტყა (მოირტყა საბრადნელი C), რამეთუ შიშოჳელ იყო, და შთაიგდო თავი თჳსი (შთაიგდო თავი თჳსი) შთავარდა C) ზლუად (ზლუასა C). (8) ხოლო (და C) სხუანი (+ იგი C) მოწაფენი ნავითა მოვიდოდეს (მოვიდოდეს ნავითა C), რამეთუ არა შორს იყენეს ქოჳეყანასა (კმელად C), არამედ (+ ვითარ C) ორას წყრთა ოდენ, და გამოითრეჳდეს ბადესა მას თევზითა სავსესა (მოეთრია ბადე იგი თევზებითურთ C). (9) და ვითარცა გამოჳდეს ქოჳეყანად (გამოვიდეს კმელად C), იხილეს ნაკურცხალი მდებარც (მხედვენ: ნაკურცხალი იღვა C) და თევზი (+ ერთი C) მას (მის C) ზედა და პური. (10) ჰრქუა მათ იესუ: მოიღეთ (მომართეთ C) თევზთა მათგანი (მაგათგან C) რომელ (+ თქვენ C) იპყრათ აწ. (11) გამოვიდა (შევიდა C) სიმონ-პეტრე და გამოითრეჳდა (გამოხიდეიდა C) ბადესა (სათრომელსა C) მას ქოჳეყანად (კმელად C), სავსესა დიდ-დიდითა თევზითა (თევზებითა C), რომელი იყო (რნი იყო) — C) ას ერგასის და სამ (სამითა C). და ესოდენ (ესთენითა C) იყო (სავსე იყო C) და არა განსქდა

verso	სვ. 1	სვ. 2
1	არა განხტქდა (sic) ბა	ხრქა ს[იმ]ო[ნ პეტრე]ს ი ³
2	დ ³ : იგი: :	სიმონ იონადასო გი
12	3 ს ³ ხრქა მათ ი ³ მოვედით	ყოვარ მება ხოვფრო[ს]
4	და ვისადილნეთ:	ამათსა. ხრქა მა[ს]
5	და არავინ იკადრა	ჰე ო ³ შენ ხიცი რ ³ მი
6	მოწაფეთაგან მათგ ³	ყოვარ შენ. ხრქა ი ³
7	კითხვად მისგან ე ³ დ შენ	მას დააძოვენ კ ³
8	ვინ ხარ ხ ³ იკოდეს რ ³ ო ³ ნი	აენი ჩემნი:
9	არს:	ს ³ ხრქა მას მერ(?)მედ ი ³ სი] 16
13	10 მოვიდა ი ³ და მოილო	მონ. იონადასო. გი[ყოვ]
11	პოვრი იგი და მიხცა	არ მება: ხრქა
12	მათ და თევზი იგი ეგ	ჰე. ო ³ შენ ხიცი რ ³ მ[ი]
13	რევე:	ყოვარ შენ: ხრქა მ[ას]
14	14 ს ³ ესე სამგზის განმოხე	ი ³ დამწყსენ ცხო
15	ცხადა ი ³ მოწაფე	ვარნი ჩემნი იგი.
16	თა თვსთა აღრაა	ხრქა. მას. ი ³ მესამ[ედ] 17
17	დგა მკოდრეთით:	სიმონ იონადასო გ[ი]
15	18 და ვ ³ ა ხისადილნეს	ყოვარ მება:

(განხტქდა C) ბად³ იგი. (12). ჰრქა (+ მათ C) იესუ: მოვედით და ისადილნით (ვისადილნეთ C). და არლარავინ (ვერვინ C) იკადრა მოწაფეთაგანმან (მოწაფეთაგანი იკადრებდა C) კითხვად მისა, ვითარმედ: შენ ვინ ხარ? იკოდეს (უწყოდეს C) რამეთუ უფალი თვთ იგი (თვთ იგი) — C) არს. (13) მოვიდა იესუ და (მოვიდა იესუ და) — C) მოილო პური იგი და მიხცა (მისცემდა C) მათ, და თევზი იგი ეგრევე (ეგრეცა თევზსა მას C). (14). ესე სამ გზის გამოუცხადა (განეცხადა C) იესუ თავი თვსი (თავი თვსი) — C) მოწაფეთა თვსთა (მათ C), აღ-რაა-დგა (ვინადათგან აღდგა C) მკოდრეთით. (15) და ოდეს (ვითარ C) ისადილნეს, ჰრქა სიმონ-პეტრეს იესუ: სიმონ იონადასო, გიყუარ მება (მე C) უფროდს (უმეტეს C) ამათსა? ჰრქა მას პეტრე (პეტრე) — C): ჰე, უფალო, შენ უწყი, რამეთუ მიყუარ შენ. ჰრქა მას იესუ (იესუ) — C): და-აძოვენ (დამწყსენ C) კრავნი ჩემნი. (16) მერმე ჰრქა მას იესუ მეორედ (იესუ მეორედ) — C): სიმონ იონადასო, გიყუარა (გიყუარ C) მე? ჰრქა მას პეტრე (პეტრე) — C): ჰე, უფალო, შენ უწყი, რამეთუ მიყუარ შენ. ჰრქა მას იესუ (იესუ) — C): დამწყსენ ცხოვარნი (საცხოვარნი C) ჩემნი. (17) ჰრქა მას იესუ (იესუ) — C) მესამედ (სამ გზის C): სიმონ იონადასო, გიყუარ მება (მე C)?...

მიმოდასლვად მოციქულთად

№ 737

გვ. 235

(უკულმა)

გვ. 238

H 341 გვ. 277,27	1 ჰეშმაკი უკუნა ¹	მან ჰეშმაკმან
	2 შეხოვდგა და „ხ,‘ეტ’	სხოვა‘ნი ჰეშმაკნი
	3 ყოდა ერსა მას ხცემ	შუღნი რ‘ლ ¹⁰ ნ[ეტროვულ]
	4 ღით ² პირსა მაგისსა	სა მას განხესხა ¹¹ გა
	5 რა ³ არა [ხ]იტყოდეს ⁴	რემო სოფლებისა გან
H 341 გვ. 278,1	6 ვ‘რ მირქოვ და ⁵	[შევიდეს] საპურობილე
	7 კოვლად [მერმე] ⁶ შე	სა მას და დაღეს
	8 ხოვკრნეს კელნი ⁷ ოვ	წინაშე [მარეამი
	9 კოვმართ ⁸ ანდრეას ⁹	სა] ¹² და ხეკიცხევდეს •
	10 და შეავდეს იგი სა[პ]ყ	მას ღიღითა ‘ბ’ასრო
	11 რობილესა მას და‘მ’ [არ]
	12 ხოვად ხვა,ღ,ის

გვ. 236

(უკრლმა)

გვ. 237

H 341 გვ. 279,3	1 მისი და იხილეს ბეჰე	ენ ვერ შეხუძლეთ	H 341 გვ. 279,10
	2 დი	მას [მო]კლვად ¹³	
	3	ღიღი	
	4	

¹ უკუნა H 341. ² ჰსცემღით H 341. ³ რა| — H 361. ⁴ იტყოდის H 341. ⁵ მირქო
და] — H 341. ⁶ მერმე] შემწუხრდა H 841. ⁷ კელნი] ფერკნი და კელნი H 341. ⁸ უკუ-
მართ] — H 341. ⁹ ანდრეას H 341. ¹⁰ რ‘ლ] რომელნი H 341. ¹¹ განხესხა] განესხნეს H 341.
¹² [მარეამისა]] ანდრეაჲსა H 341. ¹³ მოკლვად H 341.

გვ. 260

H 341 (თავდაღმა)

გვ. 301,8

1 | ბაჲ მათი გონებად

2 კაცთა: მიხოზგო

3 ანდრეა და ხრქო

4 ჯა მას¹ |ალ|დეგით

5 და უ²

6..

გვ. 262

H 341 (თავდაღმა)

გვ. 302,1

1 | 'რ' _ 'მა'ს 'ე'ამს³ შთახვდო

2 დით თქუენ არა

3

გვ. 265

1 ო ანდრია და ხრქ

2 ოჯა

3

საქმენი მოციქულთანი

(ა პ ო კ რ ი თ ი)

№ 737

გვ. 245

- 1 სიტყოჲაჲ. ოკოჲეთუ
- 2 ვინმე ოკდაბნოსა ხი
- 3 ყოს და [შოვ]რს ხიყოს
- 4 მისგან საწირაჲი
- 5 და შერადმიხემთხუ
- 6 ოს მას საქმე და
- 7 არა მოვიდეს ეკლესიად
- 8 შეხე'რ'აცხოსა მას
- 9 ცოდვაჲ ხრქოჲა
- 10 მას ო'ნ დიდად ხსე
- 11 ძე ღ'ე ცხოველისაჲ გა'რ'

გვ. 324

(თავდაღმა)

- 1 ხაქოჲნდეს. და მღღე
- 2 ლი ი'გ'ი მა'რ'ტო მცოდ
- 3 ვე'ლი' იყოს [მ]რმე []ი
- 4 ყოს ოკპატიოჲ
- 5 ხიყოსა [შ]ესაწირაჲი
- 6 იგი კეთილისა მის ერი
- 7 საჲ მღღელთა მათ
- 8 გან ბოროტთა.
- 9 ხრქოჲა ო'ნ პავლეს
- 10 ისმინე საყოჲარელო
- 11 ჩემო რ'ი გრქოჲა
- 12 შე[ენ] ოკოჲეთოჲ

გვ. 240

(თავდაღმა)

- 1 რქოჲა პავლე ო'ა
- 2 ოკოჲეთუ ვინმე მ'ლ'დე
- 3 'ლ'ი ხიყოს
- 4 და წარ
- 5 ვიდეს ადგილსა ოკდაბ
- 6 ნოსა: წეს არს მის მარ
- 7 ტოჲსა შესაწირაჲისა
- 8 შეწირვად ანოჲ არა
- 9 ხრქოჲა მას ო'ნ ად
- 10 ხოჲმჯობეს არს ერისა
- 11 რ' არა ხ' მარტოჲ ხოჲ
- 12 თვად ოკუშ

გვ. 239

(თავდაღმა)

- 1 ვიდეს ოკდაბნოდ მის
- 2 თჲს რ'ამცა არა იხილა
- 3 მრავალ'ფ'ერი ხატი
- 4 დასა
- 5 ბამითგან ვ'რ რაჲ
- 6 ჯერ არს მისა რ'ა ყოს
- 7 ხრქოჲა მას ო'ნ წმი
- 8 დაჲ კაცი 'ხ'ოკვმს 'მ'ას
- 9 რ'ა ხმსახოკრებდეს
- 10 ხრქოჲა პავლე ო'ა
- 11 ოკოჲეთოჲ შოვრს
- 12 ხიყოს

88. 241

- 1 ჯოჯოღობისა ად სიმ
- 2 რავ შ. ანგელოზთად
- 3 გარემოხადგნ მათ
- 4 სიხაროვლით და გა
- 5 ლობით შესაწირავ
- 6 სა მას მისსა ვემდის
- 7 არა შეხ'იწ'ი'რის ხრქ
- 8 ოვა პავლე ოა ოკოვე
- 9 თოვ ვინმე მოიძოვ
- 10 ლოს სოფელი ესე და
- 11 დახუტევოს და წა

88. 246

(თავდაღმა)

- 1 იგი მისი. აღდეგინ და გან
- 2 იპყრ[ენ] ჳელ,
- 3 და ხილ
- 4
- 5
- 6
- 7
- 8
- 9
- 10 ლად იგი
- 11 სა მისისაჲ. ანგელოზი

88. 242

- 1 იგი აღგილი დ
- 2 ნეოვლდეს მსახოვ
- 3 რი იგი. და იძ
- 4 ლოს მორთვმი დ
- 5 შესაწირავისა მე[ზ] (?)
- 6 რ'ას დღესა [ვ'რ]ძი
- 7 ყოს ხრქოვა მას
- 8 ონ ოდეს მოვდეს
- 9 ეამი ოვპოვარები
- 10 საჲ და არა მოვი
- 11 [დ]ეს [მგ(?)]ა მსახოვრ

88. 325

- 1 ლი იგი არა დადგეს
- 2 ანგელოზი ჳელსა მის
- 3 სა ად ქეროვბინსა
- 4 საკოვროთხეველისასა
- 5 ლი რ'იტ' ახ' მი,ხ,ცეს ხ
- 6 კოკ'რ'ჯოვლოჲ არა ხე
- 7 როს მას არცა
- 8 და საკოვროთ[ხ]ეველ
- 9 სა გევედრები შ[ენ]
- 10 ოო რა გკით[ხ]

83. 326

- 1 მან მაშინ ხრქოვა
- 2 მას პავლე ო^რ მიბრ
- 3 ძანე მე რ^ა გკითხო
- 4 შენ სიტყოვად ხრქოვა
- 5 მას ო^რნ ხიტყოდი პავ
- 6 ლე რჩეოვლო ჩემო
- 7 მაშინ მიხოვგო პავ
- 8 ლე და ხრქოვა, აჰა
- 9 o მე ო^რ აწ შემო
- 10 ბასა ამას

83. 337

- 1 და ხგონებ ე^დ შევიდა
- 2 სამარხე
- 3 სა მას არაწმიდათა
- 4 სა არა შევიდა გ[ი]
- 5 თხრობ შენ რჩეოვ
- 6 ლო ჩემო პავლე. ა^დ
- 7 მივიდეს ანგელოზი და
- 8 წეს იგოვს სამარ შესა
- 9 წირავსა. და მ
- 10 ყოველსა ერსა [ოვ]
- 11 კოვეთოვ მივიდეს თხ

83. 335

- 1 [კ^ე] თოვ შევიდეს პირ
- 2 სა ცოდვილთასა. და
- 3 ა[დ?] გა[პ^რ?]თასა: —
- 4 რქოვა ო^რნ პავლეს
- 5 ისმინე და გითხრა
- 6 შენ ეზოდის მოძ
- 7 ლ[ო]კართ და მზრ
- 8 ოვნველად მიხი
- 9 ლე შჯოვლი ნოვ შეხ
- 10 წ[ე]ვ ნ ია ბალმ]

83. 244

- 1 და 'ა'თოთხმეტე სამ
- 2 ყაროდათ და მიხო
- 3 ჰეც გორცი ჩ^ი და
- 4 სისხლი ჩემი მათოვს
- 5 და აწ არამე ჯერ არს
- 6 ამოსელად დალა
- 7 თოვ ხეყოს ვინმე ო[რ]
- 8 [ნ] o [ვ] ანით ჯერ არს
- 9 [ოვნებლი]ად მოკლვად
- 10 და მიოვგოს
- 11 ისა ჩემისად

გვ. 329
(თავდაღმა)

- 1 გრწმენა გოზლსა თქოვ
- 2 ენსა 'რ'ა(?) ჳელითა ჩემი
- 3 თა ხქმენტ ძალი ხრ
- 4 ქოვეს მას ჳ[ე] ო'ო რ' შენ
- 5 ხარ ცხოვრებაჲ ჩოვე
- 6 ნი და ძალი ჩოვენი ყო
- 7 ველივე. რაცა ხიქმნე
- 8 ბის სამართალად
- 9 გან შენთა მაშინ ხრ
- 10 ქოვა მათ ო'ნ წარვე
- 11 დით და მოხაქცევ
- 12 დით ყოველთა ნა

გვ. 331
(თავდაღმა)

- 1 ლ'ისანო. და მოყოვა
- 2 რ[ე]ნო სარწმოვნოე
- 3 ბისანო ხოვჩოვე
- 4 ნენ მაგათ გვრგვნ
- 5 ნი რ' გვრგვნნი მა
- 6 გათნი ჯოჯოხეთს
- 7 შიდა არიან ცეცხლი
- 8 სანი გვრგვნად მა
- 9 გათა ხიყოს მატლი
- 10 დაოვცხრომელი
- 11 გვრგვნად მაგათა

გვ. 338

- 1 იგი აღდგომად შკო
- 2 ვდრეთით:
- 3 აწ რ'ა გოვლისხმა ხყო[თ?]
- 4 რ' აღდგა შკოვდრე
- 5 თით და ყოველნი
- 6 რ'ლნი მოწყდეს აღდ
- 7 გეს მის თანა ძალითა
- 8 მისითა ვ'რ ესე თქ
- 9 'ო'ვა ხრქოვა მათვს
- 10 აღდგ და ქმენ შენ
- 11 სასწაოვლი აღდგა

გვ. 332
(თავდაღმა)

- 1 მათე და მოილო ტყა
- 2 ვიები(!) თვსი და აღ[ხ]ტ
- 3 ყორცა ზე აერთა
- 4 და თქოვა. სახელი
- 5 თა ,ო,რისა ჩოვენისა ი'ვ
- 6 ქ'სითა. აღხოვტყორ
- 7 ცებ ტყავსა ამას ზე
- 8 აერთა წარვედინ
- 9 და შევედინ ეკლესიასა
- 10 არხიას ქალაქისა
- 11 სა. სოფელსა მას ჳა

გვ. 330

- 1 ტიროდეს და ხიტყო
- 2 დეს ვაჟ ჩოვენდა რ
- 3 ოვნებლიად ნე,ბ,ი[ს]ა
- 4 მათისა მოგ'კ'ყო
- 5 ჯანნეს ჩოვე'ნ' აქა
- 6 ი,ხ,ილეთ ძლით ესე სი
- 7 კოვდილი. 'ვ'რ 'ესე' შე
- 8 გოჯამ,თხო,კევენ 'ჩ'ო
- 9 ვენ: გევედრებით თქო
- 10 ვენ გვჩოვენე ,ჩ,ოვენ
- 11 გზაჲ რა ხვეტოდეთ (sic)

გვ. 243

- 1
- 2
- 3
- 4 ი[ხ]ილა სიწლფოებაჲ [სოჯ]
- 5 ლისა მისისაჲ. ხრქოჯა
- 6 მას პავლე აჰა ესე
- 7 შევედით ქალაქად
- 8 და მოხოვმზად,ე[თ]
- 9 შესაწირავი
- 10 ხოჯცეს 'ე'რსა და
- 11 მოვიდეს ცოდვილ

გვ. 334

- 1 გათ ღ'ისა დიდებოჯ
- 2 ლისაჲ: და ვ'რ ხეს
- 3 მა ესე მლდელთ მოძ
- 4 ლოჯართა მათ, ხე
- 5 ძიებდეს ადგილსა
- 6 სივტოლაჲ. და ვერ
- 7 ხოჯძლეს. რ' შეძრ
- 8 წოჯნებოჯლ ხიყოჯ
- 9 'ფ'რიად ხიხედვი
- 10 ოჯრთიერთას

გვ. 327

- 1 'მ'ის თქოჯენისაჲ
- 2 ოდეს ხიყო თქოჯენ
- 3 თანა ესოდენი ბო
- 4 როტი მან არა ქმ
- 5 ნა: ,ხ,რქოჯა მათ
- 6 პ'ეტ'რე ვერ შემძლე
- 7 ბელ არს კაცი სილტო
- 8 ლად სადილი[ს]იგან
- 9 ვ'ე დაგებადმდე პა
- 10 ტიოსნისა საქმლ'ი'სა
- 11 ჩოვენდა წეს არს ესე

გვ. 329

(თავდაღმა)

- 1 რა მიხოვემსგავსნით
- 2 ჩოვენ პატოსა,ნ,სა
- 3 მას მოძლოვარსა
- 4 ჩოვენსა: ძესა ღისასა.
- 5 რლისათვს თქოვენ
- 6 აღხდეგით და საკრ
- 7 ველითა შეხკართ იგი
- 8 და მოხკალთ და
- 9 ხთქოვთ ოვგოვნოვ
- 10 რებითა თქოვენითა
- 11 ვდ ამიერითგან ვერ
- 12

გვ. 338

(უკუღმა)

- 1 და წარვალ ქადაგე
 - 2 ბად
 - 3
 - 4
 - 5 [და შ ი] გორცი რ
 - 6 მრავალთა ხოვალ
 - 7 დ აღ მოქცეოვლ
 - 8
 - 9 [ნე ხიქმ]
 - 10
 - 11 ჩესა ვრმე ხიყოს
- ახირ

გვ. 333

- 1 ბარძიმი იგი ვეცხლი
- 2 სად საესლ ღუნითა.
- 3 ქეშმარიტისა მის ვე
- 4 ნავისაჲ. და დახიდ
- 5 ენ ტაბლასა ამას
- 6 ზედა. რა მოვილოთ
- 7 მისგან კოვროთხევაჲ
- 8 დიდებოვლისაჲ ა
- 9 ესე თქოვა. მეყ ა
- 10 შინა ოვჩინო ქმნ
- 11

გვ. 336

- 1 ზი მიილის ხ ცოდვილ
- 2 მას თუ მიილის სას
- 3 ჯელად თავისა
- 4

ს ა ძ ი ე ბ რ ე ბ ი¹

I. ტერმინების საძიებელი

კვოდღებუღი (ასო) ნ. ასო.
ადამანტი: ფრჩხილი ადამანტისაჲ ნ. ფრჩხი-
ლი.
ავად მწერალი II ჰავად მწერალი ნ. წერა.
ავთარტი ნ. ეტრატი.
ამოგლეჯა: რვეულის ამოგლეჯა ნ. რვეუ-
ლი.
ამოკუთა: ფურცლის ამოკუთაჲ ნ. ფურ-
ცელი.
ამონაწობი 43.
ამოჭრილი: ამოჭრილი ასო ნ. ასო: ამოჭ-
რილი წარწერა ნ. წარწერა.
ამოხევა: ფურცლის ამოხევა ნ. ფურცელი.
ანბანი 102; ანჯანის ანბანი 133, 134; სამალა-
ვადი ანბანი 134, 135.
ანდერძი 74, 81.
ანჯანი: ანჯანის ანბანი ნ. ანბანი; ანჯა-
ნური დამწერლობა ნ. დამწერლო-
ბა.
არშია II აშია 64; არშიაზე ბლარჯვა 69, 82.
ასნაფი (თაბუნი) 56.
ასო II ასოჲ 272, 273; ასოთა დანაკუთა (II დანა-
კვეთა) 103, 117; ასოთა დასხმა 54, 103;
ასოთა იწროდ ჩასხმა, გაწყობით დასხმა,
უკანონავად (sic) ჩასხმა 54; ასოთა ნაწი-
ლები 105, 272; ტანი 103, 272; ტანისა
სისხო 103, 104; ხედა ტანი, შუა ტანი და
ქვედა ტანი 107, 273; ასოთა სიგრძე და
სივრცე 103, 105, 275; ასოთა ნაკვთი 105;
ასოთა კიდურები 107, 273; ასოთა დაქ-
სეღვა 127; ასოს გამოსახვა 103, 272; ასო
გამოსახული 103; ასო მრუდი და ნაკლუ-
ლი 73; აღხეებუღი 128; ბუნშეხრდილი
129; შეწიადებუღი 128, 129; გამოქანდა-
კებუღი 40, 41; აგოდღებუღი 128; ამოჭ-
რილი 40; შთაწერილი 40; ლამაზი 53;

ასონი მთავარნი 117; ასოს მოყვანილობა
272; ბოლო 107, 273; მუცელი 106, 273;
კუდი 107; თავი 107, 270; გვამი 103; ბუ-
ნი ანუ ხრო 106, 273; ასოს გაწყობა 54.
ასომთავრული ნ. დამწერლობა.
ასწერივი დამწერლობა ნ. დამწერლობა.
ატრატი ნ. ეტრატი.
აღხეებუღი (ასო) ნ. ასო.
აღსაწერელნი წიგნისანი ნ. წიგნი.
აშია ნ. არშია.
აშლით წერაჲ ნ. წერა.
ახლად დასაწყებელი სიტყვისა (ნიშანი) ნ.
ნიშანი.
ახლადმოსწავლე ნ. წერა.
ბაბ (არაბული) 30.
ბეწვებრივი ხაზი ნ. ხაზი.
ბნელი: დედაჲ წურილი და ბნელი ნ. დედაჲ.
ბოლო: ბოლო ასოსი ნ. ასო; ბოლო წიგ-
ნისა ნ. წიგნი.
ბოლოშეკვეცილობა ნ. ქარაგმა.
ბოლოწვეტიანი (დამწერლობა) ნ. დამ-
წერლობა.
ბომბიცინი II ბომბიცინის ქალაღი 36, 94.
ბრჯგუჲ II ბრჯგუ 137.
ბვბლოს (ბერძნული) ნ. ვივილოსი.
ბუნი: ბუნშეხრდილი ასო, ბუნი ანუ ხრო
ასოსი ნ. ასო.
ბლარჯვა: არშიაზე ბლარჯვა ნ. არშია.
გაახლება II განახლება წიგნისა ნ. წიგნი.
გადახრილი დამწერლობა ნ. დამწერ-
ლობა.
გაკრული (დამწერლობა) ნ. დამწერ-
ლობა.
გაკრული ხელი ნ. ხელი.
გამოყანვა: ასოს გამოყანვა, ასო გამოყანული
ნ. ასო.

¹ საძიებლები შეადგინა გივი მიქაძემ.

გამოქანდაკებული: გამოქანდაკებული ასო
 ნ. ასო; გამოქანდაკებული (წარწერა)
 ნ. წარწერა.
 განკუთვნილობისა და სასუენი ნიშნები ნ. ნი-
 შანი.
 განმართვა: წიგნის განმართვა ნ. წიგნი.
 განსაკუთვლილი სიტყვისა (ნიშანი) ნ. ნი-
 შანი.
 განსარჩევადი წერტილები ნ. წერტილი.
 განყოფა: წიგნის განყოფა ნ. წიგნი.
 განცხობველება: ნაწერის განცხობველება ნ.
 წერა.
 გარდამწერელი ნ. წერა.
 გარდანაწერი, გარდანაწერის უფთომელობა
 ნ. წერა.
 გარდაწერა ნ. წერა.
 გარდმოწერა: უნაკლო და მართალი გარდ-
 მოწერა, გარდმოწერა დაკლებული ან
 შემატებული ნ. წერა.
 გარეშე (წიგნი) ნ. წიგნი.
 გარყუნილი (დედანი) ნ. დედა.
 გაწყობა: ასოს გაწყობა ნ. ასო.
 გვამი (ასოსი) ნ. ასო.
 გვერდი 63, 64.
 გრაგნილი 61: გრაგნილი ქარტისა 61.
 გულმოდგინება 71.
 დაკახმა ნ. წიგნი.
 დაკლებული ან შემატებული გარდმოწერა
 ნ. წერა.
 დამწერელი ნ. წერა და წარწერა.
 დამწერლობა 1, 4; ასწერივი და გადახრილი
 107; ძველური ანუ ეპიგრაფიკული 108;
 წიგნური 109; ლითონური 109; მდივან-
 მწიგნობრული 109; სახოგადო 111, 115;
 საპირადო 111; ნოტი 112, 115; ნუსხუ-
 რი 112, 113; ნუსხა 112, 113; გაკრული 113;
 საიდუმლო ანუ ანჯანური 131; ხუცური
 114, 115; მხედრული 114, 115; ნუსხა-
 მხედრული 124; მგრგლოვანი, გრგლო-
 ვანი, მრგულოვანი 114, 115, 118; კუთ-
 ხოვანი 120, 122; ასომთავრული 115,
 117; მხედრული ასომთავრული 118; ნუს-
 ხა-ხუცური 112, 122; ნუსხა-ხუცური
 კუთხოვანი 122; ნუსხა-ხუცური მრგვლო-
 ვანი 123; ნუსხა-ხუცური მდივან-მწიგ-
 ნობრული 123; თხზული 115, 127; დაქ-
 სელილი 127; ყუავისფრჩხილოვანი 114,
 115, 123, 124; მერეული 122; სახენაო
 115, 117, 121; კიდურყვავილოვანი 124;
 კიდურწერტილოვანი 125; ტყუბწვეტი-

ანი 125; კიდურწვეტიანი ან ბოლოწვე-
 ტიანი 125.
 დამწერლობათამცოდნეობა 1, 2, 4.
 დამჯდარი წერა ნ. წერა.
 დანაკუთა: ასოთა დანაკუთა II დანაკვეთა
 ნ. ასო.
 დანაჭირები 108.
 დანუსხვა ნ. ნუსხა.
 დანუსხვილი ნ. ნუსხა.
 დასხმა: ასოთა დასხმა, ასოთა გაწყობით
 დასხმა ნ. ასო.
 დაფა: ცვილოანი დაფა ნ. ცვილოანი.
 დაფანულად წერა ნ. წერა.
 დაქარაგმება შუაშეკვეცილობითი დაქარაგ-
 მება, ბოლოშეკვეცილობითი დაქარაგმება,
 უხმოვნო დაქარაგმება, მხოლოასოიანი
 დაქარაგმება ნ. ქარაგმა.
 დაქსელვა: ასოთა დაქსელვა ნ. ასო.
 დაქსელილი (დამწერლობა) ნ. დამწერ-
 ლობა.
 დაშავება: ნაწერის დაშავება, დაშავებული
 ნაწერი ნ. წერა.
 დაშლილობა: ნაწერის დაშლილობა, დაშლი-
 ლი ნაწერი ნ. წერა; დაშლილი წიგნი
 ნ. წიგნი.
 დახოქილითა წერანი ნ. წერა.
 დახბრეკა ნ. ხხრეკა.
 დაწერა: ჰავხელად დაწერა, კახხელად დაწე-
 რა ნ. წერა.
 დაწერილი ნ. წარწერა.
 დაწერტილები სისტემა, სტრიქონსხეითი
 დაწერტილება ნ. წერტილი.
 დაწყობით წერა ნ. წერა.
 დედა II დედანი 54, 69—72; დედა წერილი
 და ბნელი 71, 72; ძნელად აღმოსაცნო-
 ბელი დედანი 72; გარყუნილი 70, 73;
 დედა მართალი 70, 73
 დიაკრიტული წერტილები ნ. წერტილი.
 დიდად სასუენი (ნიშანი) ნ. ნიშანი.
 დიდი აღმწერალი (II აღმწერელი) ნ. წერა.
 დიპლომატიკა 1, 2.
 ეპიგრაფიკა 2, 3.
 ეპიფანია 148.
 ერთწერტილი ნ. წერტილი.
 ეტრატი II ავთრათი, ავთარტი, ატრატი, ატრა-
 ტა 33, 55; შექმნა ეტრატი 34, 115.
 ექუსწერტილი ნ. წერტილი.
 ვარაკ II ვარაყ (არაბულად) 36.
 ვარია 146.
 ველენ (ფრანგული) 33,

ფივილოს || ბვბლოს (ბერძნული) 30, 36.

ზანდუკი 74, 81.

ზედაწერილი ნ. წარწერა და წერა.

ზომად წერა ნ. წერა.

ზრო: ასოს ბუნი ანუ ზრო ნ. ასო.

ზურგი (ფერცლისა) ნ. ფურცელი.

შაბუნი 56.

თავი: ასოს თავი ნ. ასო; წიგნის თავი ნ. წიგნი.

თხზული ნ. დამწერლობა.

ოტა || იოტა 103, 104.

კაბადონი 63, 64.

კაიხელად დაწერა, კაიხელად დაწერილი ნ. წერა.

კალამი 42, 43; კალამნი ფოლადისანი 43, 104; ფრთის კალამი 43; ლუმბანი კალმისანი 104; კალმის კერობა 104; სწრაფადობა კალამთა 53, 57; საწერ-კალამი 42.

კალემდანი ნ. ყალამდანი.

კამარა 75—77; კამარათა მწერალი 76.

კანონ (ბერძ.) 46.

კარგი მწერალი ნ. წერა.

კარო 30; კარედი, ორკარედი, სამკარედი, მრავალკარედი 29.

კასშათი 53, 69.

კეთილად მწერალი ნ. წერა.

კეფი 63.

კიდე 64; კიდეა სტრიქონისა 64; კიდეთა წარწერილი 64.

კიდურები: ასოთა კიდურები ნ. ასო.

კიდურყვავილოვანი (დამწერლობა) ნ. დამწერლობა.

კიდურწვეტიანი (დამწერლობა) ნ. დამწერლობა.

კილოა 152.

კირტას, კირტას მისრი (არაბ.) ნ. ქარტა.

კონტრაქციონ 142.

კრიპტოგრაფია 132—135.

კრიპტოგრაფია 132—134; სათვალავითი კრიპტოგრაფია 132; წერის კრიპტოგრაფია 132.

კუბო (ხატის ბუდე) 80.

კუდი (ასოსი) ნ. ასო.

კუთხოვანი (დამწერლობა) ნ. დამწერლობა.

ლამაზი (ასო) ნ. ასო.

ლითონური (დამწერლობა) ნ. დამწერლობა.

ლუმბა, ლუმბანი კალმისანი 104.

მალე მწერალი, მალე მწერლობა ნ. წერა.

მართალი: მართალი დედა ნ. დედა;

მართალი გარდმოწერა ნ. წერა.

მდივან-მწიგნობრული (დამწერლობა) ნ. დამწერლობა.

მაგალათი || მაგალათი (სომხ.), მეგალლთა 34.

მელანდოქიონ || მელანდოქე, მელანდოქეონ (ბერძ.) 46.

მელანი 44, 45.

მელანიონ კოკინონ (ბერძ.) 46.

მეტაფრასტი 67.

მკაზმავი || მკაზმელი ნ. წიგნი.

მმოსველი || შემმოსველი ნ. წიგნი.

მნიშენელი ნ. ნიშანი.

მნუსხველი ნ. ნუსხა.

მომგებელი წიგნისა ნ. წიგნი.

მოფხეკილი ტრიქონები ნ. სტრიქონი.

მოყვანილობა: ასოს მოყვანილობა ნ. ასო.

მრავალკარედი ნ. კარი.

მრგულოვანი ნ. დამწერლობა.

მრუდი: ასო მრუდი და ნაკლული ნ. ასო.

მსხვილი ხაზი ნ. ხაზი.

მუშაკობა 65, 79.

მუკელი (ასოსი) ნ. ასო.

მუკლთა ზედა წერა ნ. წერა.

მყარი 148.

მჩიბავი 51.

მჩხრეკელი || მჩხრეკალი ნ. ჩხრეკა.

მცირედ სასუენი (ნიშანი) ნ. ნიშანი.

მძიმე 146.

მწერალი || მწერალნი, დიდი აღმწერალი (|| აღმწერელი), უცბად მწერალი, მწერალი ნაცრიანი, კარგი მწერალი, მწერალი უმართლესი ან სიმართლითა აღსავსე, კეთილად მწერალი, მალე მწერალი, ავად (|| ჰავად) მწერალი, დამწერელი ნ. წერა; კამარათა მწერალი ნ. კამარა; სიმიათა მწერალი ნ. სიმია.

მწერლობა: სიმიათ მწერლობა ნ. სიმია.

მწიგნობარი ნ. წიგნი.

მწიგნობრობა ნ. წიგნი.

მხატვარი 77; მხატვრობა 115; საკადრისად დახატვა 76.

მხედრული: მხედრული დამწერლობა, მხედრული ასომთავრული დამწერლობა ნ. დამწერლობა; მხედრული ხელი ნ. ხელი.

მხოლოასოიანი დაქარაგმება ნ. ქარაგმა.

ნაკვთი: ასოთა ნაკვთი ნ. ასო.

ნაკლული: ასო მრუდი და ნაკლული ნ. ასო.

ნამცთარი ნ. თ ც ო მ ი ლ ი.

ნაცრიანი: მწერალი ნაცრიანი ნ. წ ე რ ა.

ნაწერი: ოქროს ვარაყითა წერილი, წური-
ლად ნაწერი, ნაწერის განცხადება,
ნაწერის დაშვება, დაშვებული ნაწერი,
ნაწერის დაშლილობა, დაშლილი ნაწერი
ნ. წ ე რ ა.

ნიშანი 136, 152; განკუთილობისა და სასუენი
ნიშნები 136, 144; საგალობელი ნიშნები
136; საბრჯგვსო ნიშანი 137; ნიშანი: მცი-
რედ სასუენი, დიდად სასუენი, სრულიად
დასაბოლოებელი და ახლად დასაწყებელი
სიტყვისა, განსაკუთვლი სიტყვისა, ხმისა
საქცევი 143—144; მნიშვნელი 153.

ნოტრი ნ. დ ა მ წ ე რ ლ ო ბ ა.

ნუსხა || ნუსხაჲ 65, 66, 74, 85, 112; პირველ
ნუსხაჲ 66; ნუსხვაჲ 67; მნუსხველი 66;
დანუსხვაჲ 67; დანუსხვილი 68; ნუსხა
ქრელი 76; ნუსხა-მხედრული, ნუსხა-ხუ-
ცური, ნუსხა-ხუცური კუთხოვანი, ნუსხა-
ხუცური მრგლოვანი, ნუსხა-ხუცური
მდივან-მწიგნობრული ნ. დ ა მ წ ე რ -
ლ ო ბ ა.

ნუსხვაჲ ნ. ნ უ ს ხ ა.

ნუსხური ნ. დ ა მ წ ე რ ლ ო ბ ა.

ოქროსა 76.

ორკარედი ნ. კ ა რ ი.

ორწერტილი ნ. წ ე რ ტ ი ლ ი.

ოქროს ვარაყითა წერილი ნ. წ ე რ ა.

ქალეოგრაფია 1—4.

ქაპვროს (ბერძ.) 31.

პატივი 136—138.

პერგამენონ (ბერძ.) 32, 33.

პირველ ნუსხაჲ ნ. ნ უ ს ხ ა.

პუნქტუაცია 259 ნ. წ ე რ ტ ი ლ ი.

რაკკ (არაბ.) 34.

რე (ეგვიპტ.) 30.

რვეული || რვეულნი 53, 55, 57, 58, 62, 63,
82; რვეულის ამოგლეჯა 78, 82.

რქა || რქაჲ 103, 104.

საბრჯგვსო ნიშანი ნ. ნ ი შ ა ნ ი.

საგალობელი ნიშნები ნ. ნ ი შ ა ნ ი.

საერო (წიგნი) ნ. წ ი გ ნ ი.

საედაი ნ. ს ე ვ ა დ ა ი.

სახენათ (დამწერლობა) ნ. დ ა მ წ ე რ ლ ო ბ ა.

სახოგადო (დამწერლობა) ნ. დ ა მ წ ე რ ლ ო -
ბ ა.

სათანაონი (წიგნი) ნ. წ ი გ ნ ი.

სათვალავითი კრიბტოგრაფია ნ. კ რ ი ბ ტ ო გ რ ა ფ ი ა.

საიდუმლო დამწერლობა ნ. დ ა მ წ ე რ ლ ო ბ ა.

საკადრისად დაბატვა ნ. მ შ ა ტ ვ ა რ ი.

საკადრისი ხელი ნ. ხ ე ლ ი.

საკითხავი წიგნი ნ. წ ი გ ნ ი.

სამალავადი ანბანი ნ. ა ნ ბ ა ნ ი.

სამეცნიერო წიგნი ნ. წ ი გ ნ ი.

სამკარედი ნ. კ ა რ ი.

სამწერტილი ნ. წ ე რ ტ ი ლ ი.

საპირადო (დამწერლობა) ნ. დ ა მ წ ე რ ლ ო -
ბ ა.

სასუენი: განკუთილობისა და სასუენი ნიშნე-
ბი, მცირედ სასუენი და დიდად სასუენი
ნიშნები ნ. ნ ი შ ა ნ ი.

სალმროთო წიგნი ნ. წ ი გ ნ ი.

საყოვლადო (ქარაგმა) ნ. ქ ა რ ა გ მ ა.

საშინაონი (წიგნი) ნ. წ ი გ ნ ი.

საჩინო 148; საჩინო კელი ნ. ხ ე ლ ი.

საწერელი, საწერლის გაწყობილობა ნ. წ ე -
რ ა.

საწერ-კალამი ნ. კ ა ლ ა მ ი.

საწიგნე, საწიგნენი ნ. წ ი გ ნ ი.

სახახავი ნ. ხ ა ხ ი.

სევადაი || სავადაი 68, 69.

სიანე ხელისა ნ. ხ ე ლ ი.

სიგელთამცოდნეობა 1, 2.

სიგრძე: ასოთა სიგრძე და სივრცე ნ. ა ს ო.

სივრცე: ასოთა სიგრძე და სივრცე ნ. ა ს ო.

სიკეთე ხელისა ნ. ხ ე ლ ი.

სიმართლე: წიგნისა სიმართლე ნ. წ ი გ ნ ი;
სიმართლითა აღსავსე მწერალი ნ. წ ე -
რ ა.

სიშიაჲ 130; სიშიათა მწერალი, სიშიათ მწერ-
ლობა 130, 131.

სინგური || სინგორი 45, 46.

სიტყვა: ახლად დასაწყებელი სიტყვისა, გან-
საკუთვლი სიტყვისა ნ. ნ ი შ ა ნ ი.

სრულიად დასაბოლოებელი (ნიშანი) ნ. ნ ი -
შ ა ნ ი.

სტერეო 148.

სტილმა 146, 148.

სტრიქონი || სტიქონი, ტრიქონი, სტრიბონი
64, 65, 75; მოფხეცილი ტრიქონები 74;
კიდდე სტიქონისაჲ 64; სტრიქონსხეთი
დაწერტილება ნ. წ ე რ ტ ი ლ ი.

სუსპენზიონი 139.

სქიხა (ბერძ.) 31.

სწრაფადობა კალამთა ნ. კ ა ლ ა მ ი.

ჯანი: ასოს ტანი, ასოს ტანისა სისხო, ასოს
ხედა ტანი, შუა ტანი და ქვედა ტანი
ნ. ა ს ო.

ტრიქონი ნ. ს ტ რ ი ქ ო ნ ი.

ტრფიალი წიგნთა ნ. წიგნი.
 ტხუბწვეტიანი (დამწერლობა) ნ. დამწერლობა.
 უარესობითი (ქარაგმა) ნ. ქარაგმა.
 უქართლესი: მწერალი უმართლესი ან სიმართლითა აღსაესე ნ. წერა.
 უმაკლო გარდმოწერა ნ. წერა.
 უნდოდ ჩხრეკა ნ. ჩხრეკა.
 უცბად: უცბად მწერალი, უცბად წერა ნ. წერა; უცბად ჩხრეკა ნ. ჩხრეკა.
 უცთომელობა: გარდანაწერის უცთომელობა ნ. წერა.
 უნმოვნო დაქარაგმება ნ. ქარაგმა.
 უარჩხად წერა ნ. წერა.
 უარჩხატი ნ. წერა.
 ფიცარნი ქვისანი, ფიცარნი ცვილოანი 28.
 ფოლადი: კალამნი ფოლადისანი ნ. კალამი.
 ფრთის კალამი ნ. კალამი.
 ფრჩხილი ადამანტისა 41.
 ფურცელი 62, 63, 78, 82; ფურცლის ამოკუთვითა 78, 82; ფურცლის ამოხევა 82; ფურცელი წიგნისა 62; ზურგი ფურცლისა 63.
 ქანწილი 147 ნ. წილქანი.
 ქარაგმა || ქარაგმი 136—138; ქარაგმა უარესობითი და საყოფლადო 138; დაქარაგმება 138; ბოლოშეკვეცილობითი დაქარაგმება ან ბოლოშეკვეცილობა 139; შუაშეკვეცილობითი დაქარაგმება ან შუაშეკვეცილობა 139; უხმოვნო დაქარაგმება 142; მხოლოასოიანი დაქარაგმება 143.
 ქარტა || ქარტა 48, 60, 61; ქარტურია, ქარტეს 31, 39, 61; გრაგნილი ქარტისა 61; კირტას, კირტას მისრი 30, 31.
 ქაღალდი 35, 39, 40.
 ქვა: ფიცარნი ქვისანი ნ. ფიცარნი.
 ღრამი 148.
 ყალამდან || კალამდან 42.
 ყალამთარში 42.
 ყუავისფრჩხილოვანი (დამწერლობა) ნ. დამწერლობა.
 მკვახმა (წიგნისა) ნ. წიგნი.
 მკერა წიგნისა ნ. წიგნი.
 მქმატებული ან დაკლებული გარდმოწერა ნ. წერა.
 მუხადება: წიგნისა მუხადება ნ. წიგნი.
 მემკობა: წიგნის მემკობა შესაფერისი ნ. წიგნი.
 მემოსველი || მმოსველი ნ. წიგნი.
 მემოსვა (წიგნისა) ნ. წიგნი.

მემოწმება (წიგნისა) ნ. წიგნი.
 მერეული (დამწერლობა) ნ. დამწერლობა.
 მექმნა ეტრატისა ნ. ეტრატი.
 შეწამება: წიგნის შეწამება ნ. წიგნი.
 შეწილვებული (ასო) ნ. ასო.
 შთაწერა ნ. წერა.
 შთაწერილი: შთაწერილი ასო ნ. ასო; შთაწერილი წარწერა ნ. წარწერა.
 შიგნითი დანაწერი ნ. წერა.
 შუაშეკვეცილობა ნ. ქარაგმა.
 შუახახები ნ. ხახი.
 ჩამატება: წიგნის ჩამატება ნ. წიგნი.
 ჩახხმა: ასოთა იწროდ ჩახხმა, ასოთა უკანონავად (sic) ჩახხმა ნ. ასო.
 ჩიტის თუალი 147.
 ჩხრეკა, დაჩხრეკა 49, 50; ჰავად ჩხრეკა 50, 51, 54; უცბად ჩხრეკა, უნდოდ ჩხრეკა 50; მჩხრეკელი, მჩხრეკალი 50.
 ცვილოანი: ცვილოანი დაფა 28; ცვილოანი ხატი 28; ფიცარნი ცვილოანი ნ. ფიცარნი.
 ცთომილი 71, 72; ცთომილება 72; ნაშტთარი 72.
 ძველური ანუ ეპიგრაფიკული დამწერლობა ნ. დამწერლობა.
 ძნელად აღმოსაცნობელი დედანი ნ. დედა.
 წარხიდული 148.
 წარმწერელი ნ. წარწერა.
 წარწერა || წარწერილი 27; კიდეთა წარწერილი 64; დაწერილი 27; შთაწერილი, ამოტერილი, გამოქანდაკებული 40; წარმწერელი, დამწერელი 48; წარწერათმცოდნეობა 2, 3 ზედაწერილი, ზედწერილი 27.
 წარწერათმცოდნეობა ნ. წარწერა.
 წერა || წერა 47, 49; ხომად წერა, უცბად წერა, ფარჩხად წერა 49, 50; აშლით წერა დაფანჩულად წერა, დაწყობით წერა 69; დამჯდარი წერა 47; წერა მოკლთა ზედა 47, 53; დაჩოქილითა წერანი 47; საწერელი 41, 42; საწერლის გაწყობილობა 43; ოქროს ვარაყითა წერილი 76; ნაწერი 69; წერილად ნაწერი 71, 72, 105; ნაწერის განცხობელება 79; ნაწერის დაშავება 78; დაშავებული ნაწერი 78, 79; ნაწერის დაშლილობა, დაშლილი ნაწერი 79; შიგნითი დანაწერი 64; ზედაწერილი 27; შთაწერა 41; გარდაწერა, გარდანაწერი, გარდამწერელი 70;

გარდმოწერა დაკლებული ან შემატებული 70, 72; გარდანაწერის უცთომელობა 70, 71; უნაკლო და მართალი გარდმოწერა 70; მწერალი, მწერალნი 48, 56, 88; დიდი აღმწერალი (|| აღმწერელი) 48; უცბად მწერალი 49, 50; მწერალი ნაცრიანი 51; კარგი მწერალი 53, 54, 70, 73; მწერალი უმართლესი ან სიმართლითა აღსავსე 54; კეთილად მწერალი 65, 114; მალე მწერლობა 130; მალე მწერალი 130; ავად (|| ჰავად) მწერალი 51; ჰავებულად დაწერა 68; კაიხელად დაწერა 67, 68; კაიხელად დაწერილი 67; დამწერელი 48; ფარჩხატი 50; ახლადმოსწავლე 53

წერის კრიპტოგრაფია ნ. კ რ ი პ ტო გ რ ა ფ ი ა.

წერტილი 145, 146, 148; ერთწერტილი, ორწერტილი, სამწერტილი, ეჭუსწერტილი 146; დიაკრიტული (|| განსარჩევადი) წერტილები 253; დაწერტილების სისტემა 259; სტრიქონსზეითი დაწერტილება 260.

წიგნი 60—62, 65, 71, 73, 84; წიგნისა შემხადება 65; წიგნის თავი და ბოლო 65; წიგნისა სიმართლე 70; ტრფიალი წიგნთა 81; წიგნი საღმრთოთა, სამეცნიეროთა, საკითხავი 81; საერო ანუ გარეშე 81, 87; საშინაონი და სათანაონი 83; საწიგნე, საწიგნენი 83; წიგნის საცავი 83—85; წიგნის განმართვა 72, 73; წიგნის შემოსვა, შემმოსველი ან მმოსველი 75; წიგნის შეწამება 72, 73; შემოწმება 72; წიგნის დაკახმა 75 ან შეკახმა 97; მკახმავი, მკახმელი 75; წიგნის გაახლება, განახლება 79; წიგნის განყოფა 62; მომგებელი წიგნისა 55; აღსაწერელნი წიგნისანი 41; წიგნის ჩამატება 79; შეკვრა წიგნი-

სა 115; წიგნის შემცობა შესაფერისი 76; წიგნისა ფურცელი 62; დაშლილი წიგნი 79; მწიგნობარი 47, 48; მწიგნობრობა 26; წიგნური დამწერლობა 109.

წიგნის საცავი ნ. წ ი გ ნ ი.

წიგნური (დამწერლობა) ნ. დ ა მ წ ე რ ლ ო ბ ა.

წითელი 44—46.

წილქანი 147 ნ. ქ ა ნ წ ი ლ ი.

წურილი: დედა წურილი და ბნელი ნ. დ ე და ა; წურილად ნაწერი ნ. წ ე რ ა.

ჭვირნიშანი 36, 37.

ჭილი || ჭილობი 30, 31.

ჭრელი: ნუსხა ჭრელი ნ. ნ უ ს ხ ა.

ხაზი ბეწვებრივი და მსხვილი 105; ხაზონობის სისტემა, ორხაზოვანი 107 და ოთხხაზოვანი 107; შუახაზები 106; სახაზავი 46, 53, 69.

ხაზონობის სისტემა ნ. ხ ა ხ ი.

ხატი (სურათი) 75, 77; ცვლოანი ხატი 28.

ხელთნაწერთამცოდნეობა 2.

ხელი || კელი 49; საკადრისი ხელი, ხელის სიკეთე და სიავე, კარგი და ჰავი ხელი 49; კაი კელი 53; საჩინო კელი 53; გაცრული ხელი 113; ხელოვანი 53; მხედრულად ხელი 193.

ხელოვანი ნ. ხ ე ლ ი.

ხმისა საქვეუ ნ. ხ ი შ ა ნ ი.

ხუცური ნ. დ ა მ წ ე რ ლ ო ბ ა.

ჯახული || ჯახვალი (სპარსული) 76, 82. ჯვარი 147.

ჯილდ (არაბ.) 34.

კავად მწერალი || ავად მწერალი ნ. წ ე რ ა. ჰავად ჩხრეკა ნ. ჩ ხ რ ე კ ა ა.

ჰავებულად დაწერა ნ. წ ე რ ა.

ფულჯან (არაბ.) 34.

II. საკუთარ სახელთა საძიებელი

ა

- აბაზი ნ. შაჰაბაზი.
აბამელიქ-ლაზარევი 12.
აბო თბილელი, ჰაბო ტფილელი (ბაღდადელი არაბი, საქართველოში მიიღო ქრისტიანობა, რისთვისაც 786 წ. თავი მოჰკვეთეს) 26, 174, 175.
აბრაამი (ამისი ძეა «ნაცრიანი მწერალი... გლახაკი ღიმიტრი») 51.
აბრაამი (სომეხთა კათალიკოზი) 156, 165, 166, 281, 283.
აბულახანი (ერისთავთა-ერისთავი და მეტეხტლეთა-უბუტესი) 129.
აბულაძე იუხტ. 39, 43, 47.
აბხაზეთი ნ. აფხაზეთი.
აგაროანი 88.
ადარნახე, ადარნესე ნ. ადრნერსე.
ადარნესე (ქართველთა მეფე, დავით კურაპალატის ძე, ბაგრატ I კურაპალატის შვილი-შვილი. 888—923) 169.
ადიაბენი (გეოგრ.) 13.
ადიში, ჰადიში 171, 176, 206, 207, 209, 210, 212, 213, 301—304.
ადონცი ნ. პროფ. 237, 238.
ადრნერსე, ადარნესე, ადარნასე (ქართველთა მთავარი, იხსენიება მცხეთის ჯვრის მონასტრის წარწერაში) 155—163, 286—298, 291.
ადრნერსე (სტეფანოსის შამა) 282, 289.
ადრნერსე ძე სტეფანოსი ნ. სტეფანოს II.
აფგაროზ ბანდაისძე 34, 52, 53, 59, 60, 115.
ავსტრია 2.
აზარუხტი (იხსენიება ბოლნისის სიონის წარწერაში) 290.
აზია 32, 80, 236.
აზინიუხ პოლიო (რომაელი მხედარმთავარი, ორატორი, კრიტიკოსი, ისტორიკოსი დი პოეტო; რომში დააარსა პირველი საჯარო ბიბლიოთეკა, დაიბ. 75 წ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე, გარდ. 4 წ. ჩვენი წელთაღრიცხვით) 91.
ათანახე (სვინაქსარის გადამწერი) 71.
ათანახე ბერი (ოპიზის მონასტრის 1093 წ. ეტრატის პარაკლიტონის დამნუსხველი) 67.
ათანახე ცოდვილი, აბლადმოსწავლე (ერთ-ერთი ხელნაწერის გადამწერი) 52.
ათენეოზი 232.
ათენი (ათინა, ქალ. საბერძნეთში) 91, 149.
ათონი ნ. ათონის ქართველთა მონასტერი.
ათონის მთა, ათონას მთა 65, 85, 86, 169 ნ. ათონის ქართველთა მონასტერი.
ათონის ქართველთა მონასტერი, ათონი, მთა-წმიდა (საბერძნეთშია) 20, 21, 48, 52, 55, 56, 67, 69, 75, 84—86, 152, 169, 176, 177, 302.
აკვილა მტკვეარი 177.
აკურა (გეოგრ.) 14.
ალბანეთი 159.
ალბანნი 157, 159, 165, 266, 281, 284—286.
ალექსანდრე (ალექსანდრე I, დიდი, კონსტანტინე I-ის ძე, საქართველოს მეფე, 1412—1443) 183.
ალექსანდრე (ალექსანდრე II, ლეონის ძე, კახთა მეფე, 1574—1605) 181.
ალექსანდრე აფროდიზიელი 101.
ალექსანდრე მაკედონელი 250.
ალექსანდრია (ქალაქი ეგვიპტეში) 91.
ალექსი (ანჩისხატის დეკანოზი) 71, 72.
ალექსი კომნიანოსი 177.
ალიშანილ (სომეხი მეფე-მეფარი) 17.
ალპარსლან სულტანი 179.
ალ-ხაქავი (გარდ. 1496 წ.) 37.
ალ-ხვარაზმელი ნ. მოჰამედ იბნ მუსამ ალ-ხვარაზმელი.
ამალფია (გეოგრ.) 157, 285.
ამარტოლი არსენი ნ. არსენი ამარტოლი.
ამარტოლი გიორგი ნ. გიორგი ამარტოლი.

ამენხოტეპ IV (ეგვიპტის მეფე. XIV საუკუნე
ჩვენს წელთაღრიცხვამდე) 90.
ამერიკა 4, 245, 252.
ამილახორი ნ. ვან ჭიასძე ამილახორი.
ამონა (მჩხრეკალი, სინას მთის მონასტრის
„მრავალთავის“ ერთ-ერთი დამწერი) 175.
ანა (იოანე დოლონჯისშვილის ქალი) 82.
ანა (კსნის ერისთავის ასული, 1692—1703) 41.
ანა დედ-მამა (კახთა მეფის ალექსანდრე I-ის
ცოლი, ამისი ბრძანებითაა გადაწერილი
ე. წ. „ანასეული ქართლის ცხოვრება“) 137,
146, 183.
ანასტასი 71.
ანდრია (ბიბლ.) 298, 359, 360.
ანისი ანი (ქალაქი სომხეთში) 19, 119, 125, 140,
150, 207.
ანტიოქია 95, 138, 179.
ანტონი (ერისკაცობაში ლიპარიტ ერისთავთა-
ერისთავი) ნ. ლიპარიტი (ლიპარიტის ძე).
ანტონ კათალიკოზი 84, 103, 105, 111, 112,
115—119, 123, 124, 127, 137, 138, 146.
ანუკა ბატონიშვილი 76, 82.
ანჩისხატი (გეოგრ.) 71, 72.
არაბები, არაბნი 12, 15, 16, 26, 29, 30, 34—
37, 95, 101, 144, 149, 159, 162, 247, 252,
253, 256, 260, 286, 289.
არაბეთი 10, 12, 14—16, 90, 150.
არაშეველნი, არამეველნი 10, 12, 234, 236, 247.
არდაშირი (სასანიანთა მეფე) 248.
არიელნი 247.
არისტოტელე (უდიდესი ფილოსოფოსი და მეც-
ნიერი ძვ. საბერძნეთში, პლატონის მოწა-
ფე, ალექსანდრე მაკედონელის მასწავლე-
ბელი, 384—322 წ. ჩვენს წელთაღრიცხ-
ვამდე) 90, 101.
არმაზი (ციხე) 129.
Arnold 24.
არნო ფრანსუა (François Arnaud, ფრანგი
მოგზაური) 15.
არხენი 164, 281.
არხენი (ათონის ქართველთა მონასტრის
1008 წ. ხელნაწერის ერთ-ერთი დამწერი)
49, 56, 75.

არხენი ამართოლი 66, 239.
არხენი ეპისკოპოსი (შეიძლება იგივე არხენო-
ნინოწმიდელი იყოს) 65 ნ. არხენი ნინო-
წმიდელი.
არხენი კათალიკოზი 61.
არხენი ნინოწმიდელი (ეპისკ., ათონის ივერ-
თა მონასტრის წარმომადგენელი) 48
ნ. არხენი ეპისკოპოსი.
არხლანი ნ. ყუთლუ-არსლანი.
არშაკუნიანი 248.
არჩალ მეფე (V საუკ.) 196.
არჩილ მეფე (ვახტანგ V შაჰნავაზის ძე-
1647—1713) 66, 88, 89, 114—116, 118,
123.
არხია (გეოგრ.) 364.
ასურბანიძალი (ასურეთის მეფე, 669—525
ჩვენს წელთაღრიცხვამდე) 90.
ასურეთი (გეოგრ.) 36, 90.
ასურელები, ასურები, ასურნი 5, 10, 13, 90
95, 196, 253, 258, 259.
ატალ I (პერგამონის მეფე, 241—197 წ. ჩვენს
წელთაღრიცხვამდე) 91.
ატენელი ნ. ვეჟან ატენელი.
ატენი (გეოგრ.) 110, 122, 140, 150, 166—
168, 173—175.
ატენის ხეობა 166.
ატნლი ნ. ვეჟან ატენელი.
ატტალიოტი მიხეილ ნ. მიხეილ ატტალიოტი.
ატტიკა (გეოგრ.) 222.
აუგუსტუსი (რომის იმპერატორი, 63—14 წწ.
ჩვ. წელთაღრიცხვით) 91.
აფოცი, აფუტ (წმ. გეგანიკის თანამედროვე
ეპისკოპოსი) 166.
აფრიკა 5, 36, 86, 247, 249, 254.
აფრიკეთი 10.
აფროდიზიელი ალექსანდრე 101.
აფუტ, აფოცი ნ. აფოცი.
აფხაზეთი, აბხაზეთი 19, 60, 88.
აფხაზნი 179.
აღმოსავლეთ საქართველო, ამიერი საქართ-
ველო ნ. საქართველო.

ბ

ბალატ-გებალი (ღვთაება) 9.
ბაალ-ლებინი (ღვთაება) 9.
ბაბგენ (სომეხთა კათალიკოზი) 164, 165, 280,
281.

ბაბილონელი 5, 90.
ბაბილონი 239.
ბაგრატ, ბაგრტ (ქართველთა მეფე) 141.

ბაგრატი (აფხაზთა მეფე და ქართველთა კუ-
რაპალატი) 177.
ბაგრატი (ბაგრატი II, ქართველთა მეფე, ე. წ.
«რეგულენი», გარდ. 994 წ.) 169.
ბაგრატი IV (ძე გიორგი I-ისა, 1027—1072)
19, 23, 178, 179, 190, 191, 193.
ბაგრატიონნი 281.
ბაგრატიის ტაძარი (ქუთაისში) 149.
ბაგრატიონიანი 164.
ბაგრატიონიანი, ბ'გტუნიანი 183.
ბაგრატიონიანი გიორგი ნ. გიორგი ბაგრატი-
ონიანი.
ბაკური (მეფე, ძე თრდატისი) 163, 280.
ბანდაისძე ავგაროზ ნ. ავგაროზ ბანდაისძე.
ბარდა ხელიაროსი 170.
ბართლომე (ბიბლ.) 335.
ბართლომე 156, 283.
ბარლამ-წმიდა (მონასტერი) 80.
ბარნაბა (მოხსენებულია ჯერის მონასტრის
ხელნაწერის 1570 წ. მინაწერში: მარხვანი
შეიკაზმა ხელითა «ცოდვილისა ტფილელ
მთავარ-ეპისკოპოსისა ბარნაბასითა-თ») 79.
ბარსკი ვ. 86.
ბარტელმი (l'abbé Barthélemy) 11.
ბართოლდი ვ. პროფ. 96.
ბარუჯი (ბიბლ.) 48.
ბახილ ზარზმელი 41, 171, 172.
ბახილი დიდი (ავტ. «ექუსთა დღეთა», ბიხან-
ტიელი საეკლესიო მწერალი, 329—379)
67.
ბახევი 247.
ბასრა (ქალაქი) 101.
ბატონიშვილი ნ. ვახუშტი ბატონიშვილი.
ანუკა ბატონიშვილი, იოანე ბატონიშვი-
ლი.
ბაქარ (ძე ვახტანგ VI-ისა, ქართლის მეფე,
1717—1719): დაბადების ბაქარისეული
გამოცემა 39, 302.
ბაქრაძე დ. (ქართველი ისტორიკოსი, 1827—
1890) 18—22, 56, 58, 76, 129, 156, 171,
176, 178, 190, 191, 283.
ბალახკაოი (გეოგრ.) 90.
ბალდადი (ქალაქი მცირე-აზიაში) 36, 38, 90,
96, 101.
ბ'გტუნიანი ნ. ბაგრატიონიანი.
ბებლოსის ტაძარი 9.
ბეგრ 12.
Bérg N. 126.
Безобразов М. П. 158.

ბეგან („შაპ-ნამეს“ გჰირი) 168.
ბერაჲ იოანე ნ. იოანე ბერაჲ.
ბერბუჯი (გეოგრ.) 99.
Berger M. Ph. 4, 9, 23.
Berlin 14.
ბერჟე ფ. 6, 9—12, 14—16, 236.
ბერძნები, ბერძენნი 4, 5, 7, 8, 30, 31, 44,
46, 91, 145, 148, 165, 197, 201, 219,
220, 223, 224, 226, 244, 247, 249, 251,
254—256, 262, 281, 285.
ბეჭა ოპიზარი (თამარ მეფის დროინდელი
ოქრომქანდაკებელი) 77.
ბეშქენ, ერისთავთ-ერისთავი (მოხსენებულია
კორიდეთის სახარების მინაწერში) 63, 79.
ბიეთის ეკლესია 129.
ბიჯანტია 44, 46, 48, 90, 94, 95, 121, 125,
129, 131, 157, 158, 160—162, 170, 179,
196, 235, 285—288.
ბიჯანტიელები 149.
ბირტი თეოდორე (Flt. Birt) 30, 31, 44, 48—
63, 100.
ბიჭვინტა, ბიჭვინთა 76, 88.
Blanchet A. (ფრანგი მეცნიერი) 37.
ბლეჯი რ. პროფ. (Blake R.) 309, 314, 245.
ბობიოხ წიგნთსაცავი 93.
ბოდბელი: ნ. დავით ბოდბელი, იოანე ბოდ-
ბელი.
ბოდბეიანის ბიბლიოთეკა (ოქსფორდშია
276, 278.
Boeckhius A. 23.
ბოლნელი ნ. დავით (ბოლნელი ეპისკოპოსი).
ბოლნისი 110, 141, 155, 163, 164, 166, 184,
185, 204, 207, 208, 274, 275, 279—282,
289, 290, 312.
Bond E. A. 24.
de Boor 27, 114, 130.
ბორენა დედოფალი (ბაგრატი IV-ის მეუღლე,
«ოვსთ მეფის ასული, და დორლოლე-
ლისა») 54.
ბოსრა (ქალაქი) 12.
Boü F. 25.
ბოტანიოტი ნიკიფორე 177.
Brandi 113.
ბრეთი (გეოგრ.) 73.
ბრეტჰოლცი ბ. (Bretholz B.) 24, 93, 126,
131, 139, 149.
ბრიკე (C. M. Briguët, შვეიცარიელი მეცლე-
ვარი) 38.
ბრიტანეთი, ბრიტანია 13, 250, 251 ნ. ინგ-
ლისი.

ბროკაუზი 24, 237.
 ბროსე მარი, აკად. (Brosset, 1802—1880) 21, 22, 76, 132, 150, 169, 196.
 ბუდა-პეხტი 29.
 ბუზმიძრი ვეჟან ნ. ვიჟან ბუზმიძრო.
 ბუზმიძრი 155, 282.

Burekhardt 12.
 Butin R. 245.
 ბუქარეშტი (ქალ.) 250.
 ბულა თურქი (თურქი მონა), გამოილაშქრა საქართველოზე 853 წელს) 110, 168.
 ბუხარა (გეოგრ.) 96.

გ

გაბრიელ («ამისსა მჩხაბავსა გაბრიელსა ნეუნდვენ ღმერთმანია-ო, XIII საუკ. ზელნაწ.) 51.
 გაბრიელ (ქართლის კათალიკოზი) 164, 280.
 გაბრიელ კათალიკოზი (გიორგი II-ის დროისა) 179.
 გაბუური ბეს. 33.
 გამრეკელი თორელი (თამარ მეფემ «უბოძა ამირახურობა გამრეკელსა თორელსა რომელი ამირ-სპასალარიცა იქმნა შემდგომად სარგის ჰეარგრძელისა») 181.
 Ganneau ნ. Clermont-Ganneau Ch.
 გარდინერი (Gardiner) 244, 245.
 გარდტჰაუზენი ვ. (Gardthausen, V.) 5, 6, 8, 24, 107, 112, 113, 120—122, 125, 126, 130—132, 140, 148, 201, 203, 232, 235, 237, 249.
 გარეჯის უდაბნო ნ. დავით-გარეჯის უდაბნო.
 გეზენიუსი (გერმანელი მეცნიერი) 15.
 გელათი (მონასტერი) 54, 59, 70, 73, 74, 79, 81, 86, 88, 135.
 გენეხარეთის ტბა 349.
 გენკო ა. პროფ. 176, 239.
 გერმანელები 36, 126.
 გერმანია 2, 29, 33, 36, 37, 126, 250.
 გვარამ, გუარამ, გვარამ ერისთავი (იბსენი-ება მცხეთის ჯვრის მონასტრის წარწერაში) 155, 157, 160, 282, 284, 288.
 გვისკარი რობერტ ნ. რობერტ გვისკარი.
 გო (ჯვრის მონასტრის № 77 ხელნაწერშია მოხსენებული) 62.
 გიორგი 164, 281.
 გიორგი ნ. გიორგი XI.
 გიორგი ნ. გიორგი მთაწმიდელი.
 გიორგი ნ. ლაშა-გიორგი.
 გიორგი (ერთ-ერთი დამწერი ოშკის 978 წლის ბიბლიისა, რომელიც იმხანა ათონის ქართველთა მონასტერში) 48, 56.
 გიორგი (ამას ეკუთვნის მინაწერი იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის ხელნაწერზე) 78, 87.

გიორგი (იმერეთა მეფე, მისი თანამეცხედრეა დედოფალთა - დედოფალი დიასამიძის ასული თამარ, იგივე ქრისტინე) 81.
 გიორგი (XI საუკ., ამან შესწირა საზარება ხანძთის უდაბნოს) 98.
 გიორგი (მონსენებულია XII—XIII ს. ხელნაწერის მინაწერში) 98.
 გიორგი (ქართლის კათალიკოზი, ბაგრატ IV-ის თანამედროვე) 193.
 გიორგი I (ბაგრატ III-ის ძე, აფხაზთა და ქართველთა მეფე, 1002—1027) 171, 172.
 გიორგი II, გიორგი კურაპალატი (ბაგრატ IV-ის ძე, აფხაზთა და ქართველთა მეფე, 1072—1089) 178, 179, 183.
 გიორგი III (სრულიად საქართველოს მეფე, დემეტრე I-ის უმცროსი ძე, თამარ მეფის მამა, 1156—1184) 180, 183.
 გიორგი XI, გიორგი, გიორგი მეფე (ძე ვახტანგ V შაჰნავაზისა, ქართლში მეფობდა სხვადასხვა დროს, 1676—1709) 68, 77, 81.
 გიორგი ამართლი (გიორგი მონაზონი) 27, 40, 48, 114, 130.
 გიორგი ბაგრატუნიათი (გიორგი მეფე, ამას ეკუთვნის შიომღვიმის მონასტრისადმი ბოძებული სიგელი) 182.
 გიორგი ბერი 298.
 გიორგი ბროლა. კათალიკოს-გოფილი 54.
 გიორგი გრძელი (მაკარი ლეთთელის მამა) 175.
 გიორგი კურაპალატი ნ. გიორგი II.
 გიორგი მერჩული (ხანძთის მოღვაწე, 951 წ. დაწერა «ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისა») 26, 80.
 გიორგი მთაწმიდელი, გიორგი (იგივე გიორგი ათონელი, ათონის ივერიის მონასტრის მოღვაწე, დაწერა «ცხოვრება იოვანესი და ეფთვიმესია, 1009—1065. მისი ცხოვრება აღწერა გიორგი ხუცესმონაზონმა) 28, 47, 53, 56, 57, 59, 66—68,

70—73, 80, 81, 85, 86, 98, 105, 145, 177, 300, 302, 303.

გიორგი მონაწონი ნ. გიორგი ამარტოლი.
გიორგი რუსი (თამარ მეფის პირველი ქმარი, რუსეთის მთავრის ანდრია ბოგოლუბსკის შვილი) 180.

წა გიორგის მონასტერი (გელათში) 88
გიორგი ხუცესმონაწონი (გიორგი მთაწმიდელის მოწაფე, 1068—1068 წლებში დაწესდა «ცხოვრება გიორგი ათონელისა») 45, 74, 81, 177.

Girolamo Vitelli 24.
გლაზერი (Glaser) 15.
გორგაძე ხ. 166, 279, 297.
გორგიჯანიძე ფარსადან (ისტორიკოსი, 1626—1696) 133, 150, 151.

გოტე ერნესტ 12.
Graham Kyril 14.

გრიგოლ დიდი (რომის პაპი) 92.
გრიგოლი 51, 164, 281.
გრიგოლი (გრიგოლ პართელა, სომეხთა განმანათლებელი) 266.

გრიგოლი (ამისი ცხოვრება თარგმნა ექვთიმე მთაწმიდელმა) 65.

გრიგოლ ხანძთელი (759—861) 26, 80.
გრიგოლ ხუცესი, გლაზაკი (1066 წ. ხელნაწერის გადამწერელი) 99.

Grimme 245.
Gruttenden 15.

გრძელიძე იოვანე (იოანე გრძელიძე, ათონის ივერთა მონასტრის წარმომადგენელი) 48

გუარამ, გვარამ ნ. გვარამ.
გუგარეთი 308.

გუთები 116, 126, 196, 250.
გურამიშვილი დ 42.

გურგანი (გეოგრ.) 155, 282.
გურგენ (VI საუკ.) 129.

გურგენ (კახთბატონის კონსტანტინეს, მამად ყული-ხანის, შვილი) 42.

გურგენ (ივერიის მეფე, პერანე ერისთავის მამა) 185.

გურია 88.
გურიელი მადაქია (ყოვლისა ჩრდილოეთისა და აბხაზეთის კათოლიკოსი) 80.

გურიელი მამია ნ. მამია გურიელი.

ნ

დავით აღმაშენებელი (სრულიად საქართველოს მეფე, დავით IV, გიორგი II-ის ძე, 1089—1125) 84, 87, 147, 181.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი (ავტ. «ცხოვრება მეფეთა-მეფისა დავითისი») 61, 84, 146.

დავით ბოდბელი 99.
დავით-გარეჯის მონასტერი 65, 86.

დავით-გარეჯის უდაბნო, გარეჯის უდაბნო 88, 89, 118.

დავით დიდი კურაპალატი (მეფეთაბეფე და კურაპალატი, ძე ადარნასე III კურაპალატისა, ტაოს მფლობელი, 1001 წ.) 80.

დავით 164.
დავით (დავით გარეჯელი?) 65.

დავით (წინასწარმეტყველი, «პურიათა მეფე») 43, 164, 281.

დავით (კახთა მეფე, დავით II (იმამყული-ხანი), ერეკლე I-ის ძე, 1703—1722) 68.

დავით (რუსუდანის ძე) ნ. დავით ნარინი.
დავით (ეპისკოპოსი ბოლნისისა, სომეხ-ქართველთა საეკლესიო კრების მონაწი-

ლე, შესაძლებელია იგივე დავით ბოლნელი იყოს) 164, 165, 281.

დავით, დავით ბოლნელი, დ'თ ეპ[ისკ]ოპო[სი] (ბოლნელი ეპისკოპოსი) 141, 163—165, 279, 280, 290.

დავით, ქსნის ერისთავი 42.
დავითის ძე სუმბატი ნ. სუმბატ დავითის-ძე

დავით კურაპალატი, დავით [კო[კრაპ]ალატი 143.

დავით მაგისტროსი 169.
დავით ნარინი, დავით (სრულიად საქართველოს მეფე, რუსუდანის ძე, დავით VI, 1245—1293) 183.

Dawkins 11.

დამასკო (ქალ.) 12, 36.
დანი 250.

დარმესტეტი 11.
დასავლეთი ევროპა ნ. ევროპა.

დასავლეთ საქართველო ნ. საქართველო.
დაღლისონელი შიქელ 50.

დაღესტანი 254.
დაჩი 43.
დეიკი 5, 244.

დე ვოგვე მარკოზ (de Vogüé) 11, 12, 14, 23.
 დეირ-ელ-ბაჰრის სამლოცველო 14.
 დე ლავალ ლოტენ 12.
 Delitzsch Frigr. (მკვლევარი) 23.
 დელფი (გეოგო.) 91.
 დემეტრე ნ. დიმიტრი.
 დემეტრე, დემეტრე კატოსი (იხანება მცხეთის ჯვრის მონასტრის წარწერაში) 155, 160, 161, 163, 166, 288, 289, 291, 312.
 დემნა (XII საუკ.) 180.
 დერენბურგები იოსებ და შარტვიგი (Joseph et Hartwig Derenbourg, ფრანგი მეცნიერები) 15
 დე-სახი ხილვესტრ 11.
 დვინი (ქალ.) 165, 166, 281.
 დ'თ გლახაკი (ტბეთის 995 წლის სახარების ერთ-ერთი დამწერი) 56.
 დ'თ ეპ[ისკ]ოპ[ოს]ი ნ. დავით (ბოლნელი ეპისკოპოსი).
 დიასამიძის ასული თამარ (იგივე ქრისტინე) ნ თამარ, ყოფილი ქრისტინე.
 დიუბულოძე ალ. პროფ. 207, 274, 275.

დილი შარლ (Ch. Diehl) 94, 95.
 დიმიტრი ნ. დემეტრე.
 დიმიტრი (ანატრიანი მწერალი, ძე აბრაამისა, გლახაკი დიმიტრია) 51.
 დიმიტრი I (დემეტრე I, ქართველთა მეფე, დავით აღმაშენებლის შვილი, გიორგი III-ის მამა, 1125—1156) 122.
 დიუბუა 22.
 Добнаш-Рождественская О. А. 24.
 დოდოს მონასტერი (დავით-გარეჯის უდაბნოში) 89.
 დოლენჯისშვილი იოანე (ამისი ქალია ანა) 82.
 დომენტი (კათალიკოს-პატრიარქი, XVII ს.) 80.
 დონდუა კ პროფ. 239.
 დორიელნი 232, 268.
 დორიული კუნძულები 249.
 დოროთეოზ კათალიკოზი (XVI საუკ.) 81.
 Doughy 12.
 დრუენი ე. (Drouin F.) 11.
 დუშეთი 42, 47, 49, 53.

ე

ებრაელები, ებრაელნი 7, 10, 14, 95, 102, 140, 205, 224, 247, 259, 262.
 ეგეოსის ზღვა 206.
 ეგვიპტე 14, 31, 36, 37, 44, 89, 90, 96, 248, 250, 253.
 ეგვიპტელები. ეგვიპტელნი, მეგვიპტელნი 4, 5, 7, 9, 28, 30, 90, 196, 244, 246, 250, 263.
 ედესა (გეოგო.) 13, 258.
 ედესელი: იაკობ ედესელი 258.
 ევალდი (გერმანელი მეცნიერი) 15.
 ევანსი (S. Evans) 5, 244.
 ევროპა, დასავლეთი ევროპა 36, 37, 43, 86, 90, 92, 93, 97, 100, 116, 121, 126, 131, 133, 138, 149, 150, 249—251, 254, 255, 265.
 ევროპიელები 224.
 ევატათე მცხეთელი 314.
 ეთიოპიელნი 196.
 ეთრუსკები 251, 265.
 ელახიპე 130
 ელენე (ადიაბენის დედოფალი) 13.
 ელენე (მოხსენებული არის 1715 წ. ფსალმუნის ხელნაწერის მინაწერში) 59.

ელენე (ქსნის ეროსთვის დავითის ასული) 42, 82.
 ელენე (დედოფალი, ბაგრატ IV-ის მეუღლე, ბერძენთა მეფის ასული) 179.
 ელია (ბიბლ.) 338.
 ელია (მთავარეპისკოპოსი) 163, 280.
 ეპიფანე ნ. ეტყუანე.
 ეპიფანე კვბრელი 102, 103.
 ერანელნი 248.
 ერანი, ირანი 159, 285.
 ერაცი (გეოგო.) 101.
 ერეკლე მეფე 42, 49.
 ერისთავი რ. 104.
 ერმაკოვი: ერმაკოვისეული ფოტოგო. სურათი 129.
 ესაია, ესაია (ბიბლ.) 30, 48, 62.
 ესმუნაზარი 9.
 ესპანეთი 36, 126, 247, 251.
 ეტყუანე (ქართლის კათალიკოზი) 150.
 ეუმენესი (ატალ I-ის ძე, პერგამონის მეფე, 197—158 წ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე) 91.
 Euting 12.
 ევოკმე («დიდისა აბხაზეთისა და ყოვლისა საქართველოასა» კათალიკოზი) 88.

ეფთვიმე მთაწმიდელი, ეფთვიმე მთაწმიდელი, ეფთვიმე (ექვთიმე ათონელი, იოანე ათონელის შვილი, 955—1028) 46—49, 52, 56, 57, 59, 65, 66, 73—75, 80, 84, 86, 98, 103, 292, 298.

ეფრემ მცირე 64, 65, 70, 72, 83, 95, 102—104, 138, 144—146, 315.
ეფრონი 24, 237.
ექვთიმე ნ. ეფთვიმე.
ეჩმიადინი (გეოგრ.) 302.

3

Waddington 11, 12, 14.
de Waillys 2.
Walther J. L. 138.
ვანი (გეოგრ.) 85, 193.
ვარდანიძე მარუშიანი 125.
ვართანესი, ვრთანესი (სომხეთის კათალიკოზის მოადგილე) 155, 156, 282, 283.
Васильевский В. 158.
ვატენბახი (Wattenbach W.) 24, 93, 100, 120.
Wattenbach G. 24.
ვალარშაპატი (გეოგრ.) 17.
ვაჩე ყანჩაელი ნ. ყანჩაელი ვაჩე.
ვახტანგ («ვახტანგ მოძარღოვლისა ძისაჲთა» და მის ამხანაგთა მიერ დაიწერა სინას მთის მონასტრის „მრავალთავი“) 175.
ვახტანგი (ვახტანგ II. სრულიად საქართველოს მეფე, დავით ნარინის ძე, 1289—1292) 183.
ვახტანგ VI (ლევანის ძე, ქართლის მეფე, 1703—1724) 42, 99, 129.
ვახუშტი ბატონიშვილი (ვახტანგ VI-ის ძე) 18, 27, 33, 60, 71, 156, 283, 284.
ვაჰანი (პიროვნ.) 155, 282.
Weise G. პროფ. 25, 116.
Wellsted (ინგლისელი მეზღვაური) 15.

ვენა (ქალ.) 35, 237.
ვენეტიკი (ქალაქი) 17, 37.
ვეჟან ატენელი, ვეჟან ატენლი 140, 142, 167, 168, 174, 184, 185, 207.
ვეჟან ბუჭმიშირი (მოხს. „ვესტატე მცხეთელის-მარტვილობაში“) 168.
ვერეს ეკლესია (მდებარეობს ატენის მახლობლად) 150.
ვეტცშტაინი (Wetzstein Dr.) 12, 14, 16.
ვიგარიუმის ბენედიქტელთა მონასტერი 92.
ვიზნერი ი. (J. Wiesner) 35, 36.
ვილამოვიცი 91.
ვილკენი 125, 126.
ვინკლერი ჰუგო 90.
ვლახი (მოხსენებულია ჯვრის მონასტრის ხელნაწერის 1570 წ. მინაწერში: «შეიკახმა წა ესე... მარხვანი კელითა ურბნელისა მთავარეპისკოპოზისა ვლახისათა»-თ) 79.
ვოგვე (მკვლევარი) ნ. დე ვოგვე მარკიზ.
ვოლინია (გეოგრ.) 250.
Wood 11.
ვრთანესი (სომხეთის კათალიკოზის მოადგილე) ნ. ვართანესი.
Wright William 14, 24.
ვულფილა (გუთების ეპისკოპოსი, 318—388) 250, 265.

8

ზარბანალიანი (სომეხთა მეცნიერი) 16.
ზარზმა (გეოგრ.) 41, 129, 171, 172.
ზარზმელი: ნ. ბასილ ზარზმელი, სერაპიონ ზარზმელი.
ზაქარია ბერი 87.
ზაქარია მკარგრძელი (ამირსპასალარი თამარ მეფის დროს) 181.
ზაქე (ბიბლ.) 354, 355.
ზახაუ (პროფესორი) 12—14.
ზებედე (?) ნ. თადეოზ (ბიბლ.).

ზებედე (ხელნაწ. გადამწერი) 71.
ზედაზნელი 61.
ზედაზნის მონასტერი 61.
ზენობია (დედოფალი) 12.
ზენჯირლო: ზენჯირლის წარწერა 10.
ზვიადი, ხ[ვა]დი (ხუიადი ერისთავთა-ერისთავი, X—XI საუკ.) 171, 172.
ზოხიმე ნ. იოანე ზოსიმე.
ზ[ვა]დი ერისთავი ნ. ზვიადი.

თ

- თაღუაზ, თადღუოზ, ზებღუა (†), ლებღუა (ბიბლ.) 335.
- თავღაჩაჯ 164, 281.
- თაშაზ, შაპთამაზ (ისმაელის ძე) 88.
- თაშარ მეფე, თაშარი (დიდი, მეფეთა-მეფე, გიორგი III-ის ასული, 1184—1213) 85, 129, 180—182
- თაშარ მეფის პირველი ისტორიკოსი (ავტ. ისტორიანი და ახმანი შარავანღუდთანისა) 180, 181.
- თაშარ, ყოფილი ქრისტიანე (დედოფალთა-დედოფალი, დიასამიძის ასული, გიორგი მეფრთა მეფის თანამეცხედრე) 81.
- თაუაიშვილი ე. 21—23, 40, 49, 51, 52, 54, 57, 58, 60, 62, 64, 66, 69, 71, 74, 76, 77, 81, 82, 85, 103, 104, 114, 115, 118, 119, 122, 127—129, 143, 147, 155, 162, 163, 168—173, 176, 178, 180, 183, 190, 280, 282, 301.
- თბილელი: ნ. აბო თბილელი, ნიკოლოზ თბილელი, ზუღადად თბილელი.
- თბილისი 18, 20, 47, 53, 87, 88, 99, 160, 165, 167, 287, 291—294, 315.
- თ^ე (შკახშავი, მოხსენებული არის ათონის მონასტრის 1008 წ. ხელნაწერის ანდერძში: ამე ცოდვილმან თ^ე შეეკახმე-ო) 7ა.
- თებე (ქალაქი) 90.
- თევდორეს ეკლესია (სოფ. ხოვლშია) 207.
- თევდორე-წმიდა (სოფ. ხოვლის დასავლეთით მდებარე ნასოფლარი) 119.
- თელაველი სპარსი 87.
- თეშიბტია („მევეალი ქრისტისი“, მოხსენებულია მცხეთის ჯვრის ეკლესიის წარწერაში) 141, 155, 162, 163, 185, 207.

- თემურ-ლენგი 87.
- თეოდორე («კელითა გლაზაკისა და ცოდვილისა ეფთჳმესითა... ითარგმნა წამებად წისა თეოდორესი») 65.
- თეოდორე («კამარათა მწერალი», მოხსენებულია ჯრუჭის სახარების 940 წ. მინაწერში) 76.
- თეოდორე პატრიარქი 95.
- თეოდორის მეფე 92.
- თეოფანე ხუცესი 53, 56, 57, 59, 84, 98.
- თეოფილე ხუცეს-მონაზონი 67, 177.
- თობალი, ტუბალები 234, 236.
- თომა (ბიბლ.) 335.
- თომახი ედ. 11.
- თორელი გამრეკელი (თაშარ მეფემ «უბოძა ამირახურობა გამრეკელსა თორელსა, რომელი ამირ-სპასალარიცა იქმნა შენდგომად სარგის მკარგრძელისა») 181.
- თორნიკე პატრიკი, თორნიკე, იოანე პატრიკ-ყოფილი (თორნიკე, ბერობაში იოანე: ცნობილი თორნიკე ერისთავი, რომელმაც 979 წ. 24 მარტს დაამარცხა ვარდასკლიაროსი, ამ თორნიკის შეკვეთით არის დაწერილი თმკის 978 წლის ბიბლია, რომელიც ამჟამად ათონის ივერიის მონასტერში ინახება) 48, 74, 81, 85.
- თრაკიელნი 196.
- თრდატ (ბაკურ მეფის მამა) 163, 280.
- თურქები, თურქნი, 89, 254.
- თურქისტანი 35, 248.
- თურქ-მონღოლნი 247.
- თფილაისძე იოანე (ათონის მონასტრის აღაპების გადამწერელი) 69.

ი

- იაკობ ნ. დაკობ.
- Jacob All. 24.
- იაკობ ალფესი (ბიბლ.) 335.
- იაკობ ეფრესელი 258.
- იაკობ მღვდელი სამის დეკანოზობისას დაუწერია მიქელ დალილისონელს ათონის 1074 წ. კრებულის) 55.
- იაკობ ხუცესი (იაკობ ცურტაველი, ავტ. «მარტვილობა მუშანიკისა»-ისა) 166, 314.
- იაკუბი (არაბი ისტორიკოსი) ნ. დაკუბი.

- იაკუბი, დაკუბი (არაბი გეოგრაფი) 96, 97, 101.
- იაპონელები 44, 252.
- იაფეთ (ბიბლ.) 317.
- Javal 113.
- იბერია 161, 288.
- იბერი (ბასკების მონათესავე ტომი) 247.
- ი^ე (ქ^ე შე ფ^ე ცოდვილი ამისა მწერალი ი^ე ა^ნ) 134.
- იეზდიგერდ III (სპარსთა მეფე) 159, 286.
- იეზეკიელი 234.

Jensen Hans 239.
 იერემია (ბიბლ.) 48, 60, 63, 262, 278—300, 319, 320.
 იერიქო (გეოგრ.) 354.
 იერუსალიმი, იერუსალემი, იერუსალემი, ირემი 13, 16, 48, 80, 84, 87, 105, 175, 178, 276, 319, 320, 335, 347.
 იერუსალიმის ჯვარის მონასტერი ნ. ჯვარის მონასტერი.
 იესე ოხეშვილი 42, 49, 100, 115, 119.
 იესო ქრისტე, იესუ, ი'ვ, ქრისტე, ქ'ე. ქ'მ 27, 32, 41, 48, 55, 83, 134, 162, 163, 167, 172, 176, 194, 266, 279, 280, 302, 333—335, 338—340, 347, 348, 354, 357, 358, 364.
 ი'შლი ნ. ისრაელი.
 ი'შმი ნ. იერუსალიმი.
 ილარიონი («იერუსალემით მოსრული», უბი ს მონასტრის წინამძღვარი) 80.
 ილარიონი (ამისი შვილია ვაჩე ყანჩაელი) 125.
 იმერეთი 178.
 იმერეთ-ადიში 88.
 ინგლისი 12, 92, 126, 250, 278, 309 ნ. ბრიტანეთი.
 ინგოროყვა პ. 133, 185.
 ინდოეთი 19, 247, 248.
 ინდოელნი, ინდონი 149, 196.
 ინოცენცი III (რომის პაპი, 1198 წ.) 92.
 ივანე ნ. იოანე, იოვანე.
 იოანე ნ. მოქანე
 იოანე, იოვანე, იოქანე (ბიბლ.) 302, 345, 357.
 იოანე ქართლისა კათალიკოსი, XVII საუკ.) 80.
 იოანე III (ამალფიის ჰერცოგი) 158, 285.
 იოანე ბატონიშვილი 135.
 იოანე ბერაჟ (პარზლის 973 წ. სახარების დამწერი) 169, 177.
 იოანე ბოდბელი 99.
 იოანე დიაკონი («უმართლესი მწერალი», ბორუა დედოფლის გაზრდილი) 54.
 იოანე თფილაისძე (ათონის მონასტრის აღაპების გადამწერი) 69.
 იოანე ლიპარიტის ძე (ლიპარიტ ერისთავთ-ერისთავის ძე, ბაგრატ IV-ის თანამედროვე) 190, 191.
 იოანე მთაწმიდელი, იოვანე, იოანე (იოანე ათონელი, იგივე იოანე მთაწმიდელი, ექვთიმე ათონელის მამა) 49, 69, 86.
 იოანე ნათლისმცემელი (ბიბლ.) 124.
 იოანე ოქროპირი (გამოჩენილი ბერძენი საეკლესიო მწერალი, 347—407) 56, 75, 81, 99, 196—198, 293.

იოანე პატრიკ-ყოფილი ნ. თორნიკ პატრიკი-იოანე, რუხ ყოფილი 85.
 იოანე საბანიძე 26, 174.
 იოანე ღვთისმეტყველი 196.
 იოვანე ნ. იოანე (ბიბლ.).
 იოვანე 164, 281.
 იოვანე (ათონის მონასტრის 1008 წ. ხელნაწერის ერთ-ერთი გადამწერი) 49, 56, 75.
 იოვანე (თამარ დედოფლის მლოცველი) 85.
 იოვანე გრძელისძე, იოვანე გრძელიძე (ათონის ივერთა მონასტრის წარმომადგენელი) 48, 65.
 იოვანე-ზოსიმე, იოანე (მჩხრეკალი, მკაზმავი, მწერალი და შემოსველი) 50, 65, 62, 74, 147, 177, 190.
 იოვანე რუსთველი 49.
 იოვანე უცბა (sic) მწერალი (სინას მთის მონასტრის ქართული ხელნაწერის (ივ-ჯავახიშვილის აღწერილობით № 1) დამწერი) 50.
 იოვანე ცოდვილი (მწერალი) 85.
 იოველ 164, 281.
 იოსებ (ჯვარის მონასტრის არქიმანდრიტი) 75.
 იოსებ (ქართველი ეპისკოპოსი, სომეხ-ქართველთა საეკლესიო კრების მონაწილე) 164, 281.
 იოსებ შავი (მჩხრეკალი) 50.
 იოჰანე ნ. იოვანე (ბიბლ.).
 იპოლიტე 232.
 იპსამბულის დიდი ტაძარი 9.
 ირანი, ერანი 159, 286.
 ირლანდია 251.
 ისაკ გლახაკი (მჩხრეკალი, მოხსენებელია 1630 წ. ხელნაწერში) 50.
 ისკარიოტელი ნ. იუდა ისკარიოტელი.
 ისრაელი, ი'შლი 336.
 იტალია 33, 36—38, 93, 126, 251.
 იტალიელნი 93.
 იტრია (გეოგრ.) 81.
 ი'ვ ნ. იესო ქრისტე.
 იუდა ისკარიოტელი, სკარიოტელი, იოვდა-კარიოტელი 335.
 იულიუს კეისარი, ცეზარი (გაიოს იულიუს, რომის სახელგანთქმული სარდალი, 102—44 წ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე) 91, 132.
 Jung J. H. 138.
 იუსტინიანე კეისარი 140.
 Justi Ferd. 168.

კ

- კადშოხ ფინიკიელი 5.
- კავად (სპარსთა მეფე) 164, 290.
- კავკასიელი, ჩრდილო კავკასიელი 254.
- კავკასიონის უღელტეხილი 308.
- კავახაძე ს. 53, 55, 62, 71, 77, 168, 180, 182, 183.
- კალანკატუელი მოხე ნ. მოსე კალანკატუელი.
- Kalinka E. 23.
- კალიპოხი (გეოგრ.) 179.
- კანანელი ნ. სიმონ კანანელი.
- კარიოტელი (ისკარიოტელი) ნ. იუდა ისკარიოტელი.
- კაპადოკიელები 249.
- კარაბაჩევი იოხ. (J. Karabacek) 24, 30, 35, 36.
- კარბელაშვილი პ. 178.
- კართაგენელი 234.
- კართაგენი (ქალაქი) 9.
- კართაგელები 249.
- კარლოს დიდი 138.
- კასიოდორი (თეოდორი მეფის მწიგნობართ-უხუცესი) 92.
- კაფარნაუ, კაფერნაო (გეოგრ.) 334.
- Kaffeli J. (იტალიელი პალეოგრაფი) 139.
- კაცხის მონასტერი 179.
- კახეთი 80, 88.
- კახი პიმენ ნ. პიმენ კახი.
- კეკელიძე კ. აკად. 57, 135, 171, 174, 176, 195—198.
- Kenyon Fr. G. 24.
- კენტერბურის საუდარი (Canterbury, ინგლისში) 92.
- Kern Otto 24.
- კვიპრელები 148.
- კვიპროსი (კუნძული) 5, 9.
- კიოლნი (ქალაქი გერმანიაში) 37.
- კირონი (ქართლის კათალიკოზი) 155, 165, 166, 282.
- Kirchhoff Adolf 23.

- Kirchhoff H. 100.
- Clermont-Lanneau Ch. 23.
- კლენიელი პეტრე (1122—1150) 36.
- კოკოვცოვი პ. კ. აკად. 12, 276, 277, 291.
- კომნიანოსი ალექსი 177.
- კონდაკოვი ნ. 171.
- კონსტანტინე (მეფე; მოხსენებულია მეექვსე მსოფლიო კრების ძეგლის წერის ეფთხზე მთაწმიდელი ქართულ თარგმანში) 46.
- კონსტანტინე მონომახი 179.
- კონსტანტინეპოლი, კონსტანტინეპოლი, კონსტანტიპოლე 67, 177, 196.
- კოპტები 250.
- კორეშიტები (ტომია) 16.
- კორიდეთი: კორიდეთის სახარება 63, 68, 78, 79.
- კორინთი (გეოგრ.) 91.
- კოზნი (Kozni, სომეხთა ისტორიკოსი) 16, 18, 194, 195, 197—199, 203, 236—238, 266, 267, 272.
- კოსტანიანი კ. (K. Kostaniansky) 17.
- კოსტანტინე ნ. კონსტანტინე.
- კოსტანტინე (მეფე, მოხსენებული არის 1715 წ. ფსალმუნის ხელნაწერის მინაწერში) 59.
- კოსტანტინე VIII, კეისარი 129.
- კოსტანტინეპოლი ნ. კონსტანტინეპოლი.
- კოსტანტიპოლე ნ. კონსტანტინეპოლი.
- კრასნოდარი (ქალ.) 180, 182, 183.
- von Kremer Alfred 96, 97, 101.
- კრიტოპელნი 148.
- კრიტოხი 5, 205, 244.
- Krumbacher K. 95.
- კრილე (სლავთა გამაქრისტიანებელი) 250, 251.
- კულალისი (გეოგრ.) 179.
- კუმურჯო (გეოგრ.) 110, 140.
- Chassants L. A. 2, 138.
- Chwolson D. 23.
- Curtius E. 23.

ლ

- ლაგალ ლოტენ ნ. დე ლაგალ ლოტენ.
- ლათინნი 118.
- Lake 245.
- ლაბტიგო 100, 139.
- ლარაძე პეტრე 71.

- ლარფელდი ვ. (Larfeld Wilhelm) 5—8, 16, 23, 149, 154, 201, 203, 208, 224—226, 235, 249.
- Latyshev B. 23.
- ლაშა-გიორგი (სრულიად საქართველოს მე-

ფე. გიორგი IV, თამარ მეფის ძე, 1213—1222) 183.
 ლებეოზ (ბიბლ.) ნ. თადეოზ.
 ლევი 12.
 ლეთეთელი შაკარი ნ. შაკარი ლეთეთელი.
 ლეკები, ლეკნი 89, 254.
 ლემნოსი (კუნძული) 251.
 ლეონი (კახთა ბატონის ავ-გიორგის ძე, კახთა მეფე, 1520—1574) 183.
 ლეონტი შროველი (XI საუკ. ქართველი ისტორიკოსი, ავტ. «ცხოვრება ქართველთა მეფეთა და პირველთაგანთა შამათა და ნათესავთა-სი») 18, 163, 194, 195, 266, 280.
 ლეპსიუს 12.
 ლეჟა (გეოგრ.) 16.
 ლიბიელნი (ჩრდილოეთ აფრიკაში მობინადრენი) 247.
 ლივიუსი 100.
 ლიპარიტი (ლიპარიტის ძე, ერისთავთა-ერისთავი, თრიალეთის მფლობელი, ბერად შედგომის შემდგომ ანტონი) 80, 81, 190, 191.

ლიპარიტის ძე იოანე ნ. იოანე ლიპარიტის ძე.
 ლიძბარსკი (Lidzbarski M.) 6, 23.
 ლიხაური: ლიხაურის ხატი 125.
 ლიხაჩოვი (H. II. Лихачев) 38.
 ლიხეთის მთა 80.
 ლომაური თ. 240.
 ლონგპერიე 11.
 ლონდონი (London) 24.
 ლორე (გეოგრ.) 119.
 ლორში (გეოგრ.) 93.
 Lohmeyer ნ. Paoli-Lohmeyer.
 ლვდიელები 249.
 ლკიელები 249.
 ლუარსაბ მეფე (ლუარსაბ I, ლუარსაბ დიდი, დავით X-ის ძე, ქართლის მეფე, 1534—1558) 87, 88.
 ლუარსაბ მეფე (ლუარსაბ II, ლუარსაბ „პატარა“, ძე მეფე გიორგი X-ისა, ქართლის მეფე, 1606—1615) 68.
 ლუკა (ბიბლ.) 347—354, 356.
 ლუკანი (პოეტი) 5.

მ

მაბილონი (Mabilion) 1.
 მაგნო (არქიეპისკოპოსი) 138.
 მაგრიციოსი (კეისარი) 161, 288.
 მათე მახარობელი, მათე (ბიბლ.) 66, 74, 75, 79, 99, 293, 298, 321, 323—344, 351.
 მათეოზ მეწუერე (ბიბლ.) 335.
 Mai A. 94.
 მაინცი (ქალაქია გერმანიაში) 37.
 შაკარი ლეთეთელი («ძმ გ'ი გრძელისაჲ, სინას მთის მონასტრის „მრავალთავეის“ ერთ-ერთი დამწერი») 175.
 მაკედონელი ალექსანდრე ნ. ალექსანდრე მაკედონელი.
 მალაქია გურიელი (ყოფლისა ჩრდილოეთისა და აბხაზეთის კათალიკოზი) 80.
 მამბიჯი (ქალაქი ასურეთში, ძველი ჰიერაპოლისი) 36.
 მამია გურიელი (მოხსენებულია 1749 წ. გულანში) 76.
 მამუნი (ალ-მამუნი, ხალიფა, 813—833) 96.
 მანი (მანიქეველობის დამ-არსებელი) 249.
 მანჯურნი 249.
 მაგრი ედ. (Meyer E.) 5, 23, 244.
 Mardtmann 12.
 მართა (დედოფალი საბერძნეთისა) 177.

მარი ნ. (აკადემიკოსი, 1864—1935) 21—23, 43, 63, 64, 68, 78, 77, 84, 103, 123, 130, 135, 150, 153, 175—177, 190, 195, 201, 239, 275—277, 298, 299, 301, 302, 304—309, 312, 314.
 მარიამ (ბიბლ.) 51, 347, 359.
 მარიამ (კახთა მეფის დავით II-ის, იმამყულიხანის, და) 68.
 მარიამ დედოფალი: მარიამ დედოფლისეული „ქართლის ცხოვრება“ 137, 140.
 მარიამ მეგვიპტელი, მარიამ მეგვიპტელი 55.
 მარინა (წმ.) 71, 82.
 მარკ ანკონა (Mark Ancona, გეოგრ.) 36.
 მარკოზ (ბიბლ.) 345, 346.
 მარკოზაშვილი დემეტრე 183.
 Мармашен (გეოგრ.) 17.
 მარუშიანი ვარდანძე 125.
 მასუდი (არაბი მეცნიერი) 149.
 მაქსიმე აღმსარებელი 43, 46, 73, 103.
 მაშტოცი, მაშტოცი ნ. მესრობი.
 მაჭუტაძე ონოფრე (დავით-გარეჯის უდაბნოს წინამძღვარი, XVIII საუკ.) 65, 88, 89, 118.
 მეგვიპტელნი ნ. ეგვიპტელნი.

მეგვპტელი მარიაშ ნ. მარიაშ მეგვპტელი.
 Meyer E. ნ. მაფრი ედ.
 მელახიპე 130.
 მელოსი (გეოგრ.) 205, 206, 220.
 მელქიწედუკ კათალიკოზი (ქართლის პატრი-
 არქი, XI საუკ.) 77, 83, 84.
 მემატიანე (ავტ. «მოქცევაჲ ქართლისაჲსა»-სა)
 288.
 მერვი (ქალაქი) 96.
 მერჩული ვიორგი ნ. ვიორგი მერჩული.
 მესა: მესას წარწერა 6, 9, 210, 222.
 მესროპი, მაშტოცი, მაშთოცი (სომხური ან-
 ბანის გამომგონებელი) 18, 194, 195—
 198, 202, 203, 237, 238, 266, 268.
 მესხები 308.
 მესხეთი 171.
 მეშა: მეშას წარწერა 246, 258, 270.
 მთაწმიდა ნ. ათონის მთა.
 მთაწმიდელი ვიორგი (იგივე ვიორგი ათონე-
 ლი) ნ. ვიორგი მთაწმიდელი.
 მთაწმიდელი ეფთჳმე (იგივე ექვთიმე ათონე-
 ლი) ნ. ეფთჳმე მთაწმიდელი.
 მთაწმიდელი იოანე ნ. იოანე მთაწმიდელი.
 მთაწმიდე ღნი (ათონის ქართველთა მონასტ-
 რის მოღვაწენი) 85.
 მთიულეთი 180.
 Migne 94, 102.
 მილანი (ქალაქი) 37.
 მილეტი (ქალაქი) 8, 149, 201, 224, 226.
 მიქაელ 164, 281.
 მიქაელ, მქლ (აგლახაკი მიქაელ (მქლ) მწე-
 რალია, მოხსენებული არის თშკის
 978 წლის ბიბლიის მიწაწერში) 48, 56.
 მიქაელ (ხედახნის მონასტრის წინამძღვარი
 არსენი კათალიკოზის დროს) 61.
 მიქაელ მოდრეკილი 124, 133, 152, 162.
 მიქელ (მღვდელი, დეკანოზი საბაწმიდისა,
 წიგნის მომკვებელი; ამას მისწერა წერი-
 ლი 984 წ. იოანე-ხოხიძემ) 55.
 მიქელ მხრეკალი (მოხსენებულია სინას მთის
 994 წ. ხელნაწერში) 50.
 მიქელ დაღადისონელი 50, 52, 55.
 მიხაელ, მიხაილ (ხუცეს-დეკანოზი, ვახუშტი

ბატონიშვილის 1785 წ. ხელნაწერის ვა-
 დამწერი) 60, 71.
 მიხეილ ატალიოტი, მიხაელ ატალიოტი
 (XI საუკ.) 94, 157, 285.
 მიხეილ VII დუკა (კეისარი) 158, 285.
 მიხეილ ფსელოსი (ბიზანტიელი ისტორიკო-
 სი) 125, 129.
 მოაბელნი (ტომია) 247.
 მოაბი (გეოგრ.) 222.
 მომზენი თ. (Mommisen) 223.
 de Montpereux Dubois 21.
 Montfaucon 2.
 მონლოლები, მონლოლნი 87, 96, 184, 247,
 249.
 მორდტმანი (გერმანელი მეცნიერი) 11, 15.
 Moritz B. 24.
 მოხე (ბიბლ.) 28, 299, 334, 347.
 მოხე (ცურტაველი ეპისკოპოსი) 155, 282.
 მოხე კალანკატუელი (სომეხთა ისტორიკოსი
 157—159, 284, 286.
 მოხე ხორენელი (M. Moxrensky) 18, 199.
 მოხკოვი (Москва) 22, 38, 39, 176.
 მოსოხები 234, 236.
 მოჰამმედ იბნ მუსამ აღ-ხვარაზმელი 149.
 მროველი ლეონტი (ქართველი ისტორიკოსი
 ნ. ლეონტი მროველი.
 მტბევაოი (ტბეთის ეპისკოპოსი): აკვილა
 მტბევაოი 177; ავლე მტბევაოი 113
 115
 მულერი დ. (გერმანელი მეცნიერი) 15.
 მულლერი ფრ. (Fr. Müller) 236, 237, 266.
 მურვან (კორიდეთის სახარების მიწაწერის
 ავტორი) 78.
 მქლ, მიქაელ (აგლახაკი მიქაელ (მქლ) მწე-
 რალია) ნ. მიქაელ.
 მღვიმევის დედათა მონასტერი 124.
 მცირე აზია 222, 234, 249.
 მცხეთა 79, 84, 86, 88, 140, 141, 155, 158—
 164, 166—168, 174, 184, 185, 204, 207,
 275, 279, 282, 285—290, 296, 312.
 მცხეთელი: ევსტათე მცხეთელი 314.
 მკარგრძელი ზაქარია (ამირსპასალარი თამარ
 მეფის დროს) 181.
 მკარგრძელი სარგის (ამირსპასალარი თამარ
 მეფის დროს) 181, 182.

ნ

ნაბატეველნი 12, 211, 213, 214, 219, 220,
 222.

ნაკაშიძე ბეჟან 56.
 ნაკაშიძე ილია პეტრეს-ძე 183.

ნეტროშვილი ან. (Harpoen) 80, 87.
 ნაქსოსი (გეოგრ.) 205.
 ნეკრესი 163, 280.
 ნემაუერი ა. 276.
 ნერსე (ქართლის ერისთავი, აძმ ადარნერსე კურაპალატისა და ერის მთავრისა) 26.
 ნესევი (ჯალალედინის კარის ისტორიკოსი) 87.
 ნესტანდარეჯანი („ფეფხისტყაოსანი“) 39, 43.
 ნიზიბინი: ნიზიბინის სკოლა 258.
 ნიკიფორე ბოტანიოტი 177.
 ნიკოლა ხუცესი (გიორგი მთაწმიდელის თარგმნილი სახარების ერთ-ერთი გადამწერი) 71.
 ნიკოლოზ (დავით-გარეჯის მონასტრის მღვდელ-მონაზონი) 88.
 ნიკოლოზ V (რომის პაპი, 1447—1455 წწ.) 92.
 ნიკოლოზ თბილელი, ნიკოლოზ ტფილელი, ნიკოლოზ (სულხან-საბა ორბელიანის

ძმა, თბილელი მიტროპოლიტი) 103, 117—119, 127—129.
 ნიკოლოზ კათალიკოზი (XVII საუკ.) 76, 79.
 ნიკოლოზ ოხესძე (სიონის ტაძრის დეკანოზი) 99.
 ნიკოლოზ ტფილელი ნ. ნიკოლოზ თბილელი ნიკოლოზ (თბილელი მიტროპოლიტი) ნ. ნიკოლოზ თბილელი.
 ნიკორწმიდა (გეოგრ.) 97.
 ნინეფია (გეოგრ.) 10, 90.
 ნინო (წმ.) 41.
 ნინოწმიდელი არსენი (ეპისკ., ათონის ივერთა მონასტრის წარმომადგენელი) 48.
 ნიოლდეკე თ. პროფ. 6, 12, 269.
 ნიპური (ქალაქი) 90.
 ნიფარაძე ივ. თ. 311.
 ნიოლდეკე ნ. ნიოლდეკე-ნოე (ბიბლ.) 317.
 ნოვეგია 250.
 ნუბია (გეოგრ.) 30.

ღ

დაკობ ნ. დაკობ.
 დაკობ (ეურტაფის ეპისკოპოსი) 166.
 დაკუბი (არაბი ისტორიკოსი) 101.
 დაკუტი, იაკუტი (არაბი გეოგრაფი) 96, 97, 101.

დაბტ-ატონი (ქალაქი ეგვიპტეში, დააარსა ეგვიპტის მეფემ ამენოტეპ IV-მ) 90.
 დეპაუმელიქი (მეფე) 9.
 დოჰან (ეპისკოპოსი) 164, 281.
 დოჰანე (ეპისკოპოსი) 164, 281.

რ

რდენათი (დედოფალ ზენობიას მეუღლე) 12.
 რდისი 88 ნ. იმერეთ-რდისი.
 რვსეფიანი გარეჯი 17.
 რუჰაუზენი 11.
 რშიროს (კომეროსი, „ილიადას“ და „ოდისეას“ ავტორი, ცხოვრობდა დაახლოვ. IX საუკ. ძვ. წ. აღრ.) 103.
 Omont Henri 24.
 ონანა მდივანი (ქობულაშვილი) 39, 40, 43, 49, 51, 53, 54, 57, 58, 60, 62.
 ონოფრე მაჭუტაძე ნ. მაჭუტაძე ონოფრე.
 ოტიანგი 12.
 ოპიზა 178, 179, 190.
 ოპიზარი: ბექა ოპიზარი (თამარ მეფის დროინდელი ოქრომჭანდაკებელი) 77.
 ოპიზია მონასტერი (მდებარეობს კლარჯეთში) 67, 71 ნ. ოპიზა.
 ორბელიანი სულხან-საბა, ორბელისძე სულ-

ხან-საბა, საბა 30, 33, 41, 45, 47, 50, 51, 58, 61, 63, 64, 66—70, 76, 83, 104, 112, 113, 119, 128, 130, 133, 137, 145, 146, 148, 151.
 ორბელი იოს. პროფ. 17.
 ორბელიძე სულხან-საბა ნ. ორბელიანი სულხან-საბა.
 ორბონი: ორბონის წარწერა 248.
 ოხესშვილი თესე ნ. თესე ოხესშვილი.
 ოხესძე ნიკოლოზ (სიონის ტაძრის დეკანოზი) 99.
 ოხიანდერი (Csizander, გერმანელი მეცნიერი) 15.
 ოხირი ცორცი ნ. ცორცი ოხირი.
 ოხმალევი 171.
 ოხმალეთი 88, 254.
 ოქრომჭედლიშვილი ილ. 18.

ოქროპირი (გლაბაცი ოქროპირი, ტბეთის 995 წლის საბარების ერთ-ერთი დამწერი) 56.

ოქროპირი (ექვთიმე მთაწმიდელის მიერ ნათარგმნი თხზულების ერთ-ერთი გადამწერი, მოხსენებელი არის ათონის ივერ-

თა მონასტრის 1008 წ. ხელნაწერში) 48, 49, 56, 75.

ოქსფორდი (ქალ.) 11, 276—278, 291, 300, 319.

ოშკი 55, 169—171, 175—177, 187, 302.

3

პავლე (დავით-გარეჯის მონასტრის შლვდელ-მონაზონი) 88.

პავლე, პავლე ხუცესი, პლ^მ (ხარზმის მამასახლისი) 171, 172.

პავლე მოციქული 196, 298, 361—363, 365.

პავლე მტბევათი 113, 115.

პალესტინა 12, 30, 31, 207, 212.

პალმირელები 12.

პალმირი (გეოგრ.) 12.

პანსოფი ალექსანდრიელი 48.

პაოლი (იტალიელი მეცნიერი) 139.

Paoli-Lohmeyer 100.

Paoli Cesare 24.

პარიზი (Paris) 21, 24, 29, 37, 38, 92.

პარხალი: პარხლის საბარება 169, 177.

პატმოსის მონასტერი 94, 95.

პახომოვი ე. (E. Пахомов) 129, 156, 160, 283, 288.

პელოპონეზოსი 206.

პერანე (პერანე ერისთავი, ივერიის მეფის გურგენის შვილი) 185 ნ. აგრ. ფ^რანე ერისთავი.

პერგამონი, პერგამენონი (ქალაქი მცირე აზიაში) 32, 91.

პერიკლე (კეისარი საბერძნეთისა) 149.

პერსიუსი (მგოსანი) 44.

პეტერბურგი 12, 17, 21, 38, 178, 277, 278, 309, 311 ნ. პეტროგრადი.

პეტრა (ქალაქი არაბეთში) 12.

პეტრე 164, 281.

პეტრე ნ. სიმონ-პეტრე (ბიბლ.).

პეტრე (მოციქული) 298, 339, 365.

პეტრე (ანტიოქიის პატრიარქი) 179.

პეტრე კლუნიელი (1122—1150) 36.

პეტრე ლარაძე ნ. ლარაძე პეტრე.

პეტრე ხუცესი (ამან აჩუქა ათონის ქართველთა მონასტერს რვა წიგნი) 85.

Petrie Flinders (ინგლისელი მკვლევარი) 244.

პეტროგრადი 96 ნ. პეტერბურგი.

პიმენ კაზი (სინას მთის მონასტრის „მრავალთავის“ ერთ-ერთი დამწერი) 175.

პლატონ (ბერძენი ფილოსოფოსი, 427—347 წწ. ძვ. წ. აღრ.) 91.

პლ^მ ნ. პავლე (ხარზმის მამასახლისი).

პლინიუს 307.

პლინიუს უმცროსი 31.

პოლიო აზინიუსი ნ. აზინიუს პოლიო.

პომპეი 28.

პრეტორიუს ფ. (Praetorius Franz) 8, 14, 23, 226.

პროკოპი კესარიელი (ბერძენი ისტორიკოსი VI საუკ.) 306.

პრუსია 12.

პტოლემეაძოს ლავი (323—284 წწ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე) 91.

პტოლემეაძოს ფილადელფოს (284—247 წწ ჩვენს წელთაღრიცხვამდე) 91.

პტოლემეოსი 307.

პუნელი 234.

4

ჟან კლავდე ამილახორი (სპასალარი, იხსენიება კორიდეთის საბარების მინაწერში) 68.

ჟენევა (ქალაქი).

ჟინვანი (ქალ) 180, 181.

ჟორდანია თ. 38, 45, 46, 51—53, 59, 64, 65, 67—69, 71—73, 84, 89, 98, 99, 115, 118, 176, 178—180, 182, 190, 292, 293, 300, 303.

რ

რამტი (მკვლევარი) 14.
 რაბენაუ 93.
 რატი (რაქის ერისთავი) 124.
 რაბ ერისთავი (რაბი? ზვიად ერისთავის მამა) 171.
 Reislér 245.
 რენანი ერ. 12, 14.
 Rielma 208.
 რიკვიე 93.
 რობერტ გვისკარი 158, 285.
 Roehlius H. 23.
 როდიგერი (გერმანელი მეცნიერი) 15.
 რომაელები 9, 12, 44, 46, 91, 132, 138, 140, 149, 157, 197, 201, 251, 254, 255, 284.
 Romain 245.
 რომანია (გეოგრ.) 85.

რომი 28, 47, 90—92, 100, 118, 129, 251, 285.
 Рождественская Е. Добнаш-Рождественская О. А.
 როსტოვეცი მ. პროფ. 197.
 როსტომაშვილი ივ. 21, 22, 179.
 de Rouge Ed. 23.
 რუბები 46, 68.
 რუხეთი 31, 49, 135, 178, 309.
 რუხთაველი შოთა ნ. შოთა რუსთაველი.
 რუხთავი 163, 280.
 რუხთველი იოვანე 49.
 რუჟუდანი, რუსუდანი დედოფალი (სრულიად საქართველოს მეფე, თამარ მეფის ასული, დავით ნარინის დედა, 1245—1293) 141, 183.
 რუხ ყოფილი იოანე ნ. იოანე, რუს ყოფილი.

ს

საბა ნ. ორბელიანი სულხან-საბა.
 საბა (რგლანაკი საბა... უცბად მწერალია, ათონის ივერთა მონასტრის წარმომადგენელი) 48.
 საბა (გეოგრ.)-14.
 საბა, საბაელნი 14, 208.
 საბა, საბა მღვდელი (ციხის გულანის XVII—XVIII სს. პირველი ნახევრის გადამწერიელი) 56, 58—60.
 საბანისძე იოანე ნ. იოანე საბანისძე.
 საბა-სულხანი ნ. ორბელიანი საბა.
 საბა-წმიდა, საბა-წმიდის ლავრა (პალესტინაში) 20, 31, 147, 175.
 საბერძნეთი 8, 28, 33, 47, 77, 90, 91, 100, 129, 131, 149, 150, 177, 226, 235, 244.
 საგრომატნი, საგრომატები 196, 197.
 სათასი კ. ნ. (K. N. Za'ida) 94.
 Sayce 244.
 სალომე უფარველი (წმ. ნინოს თანამედროვე) 41.
 სალქატ ჰაურანის მთები 12.
 Salhas 129.
 სამარიტელები, სამარიტელნი 10, 335.
 სამთავისი (გეოგრ.) 125.
 სამოელ (სამოელ გლახაკი, ეპისკოპოზი, მოხსენებული არის ტბეთის 995 წ. საბარებაში) 77.
 სამოველ 164, 281.
 სამცხე 20.

სარგისიანი ნ. 17.
 სარგის მკარგრძელი (ამირსპასალარი თამარ მეფის დროს) 181, 182.
 სარდინია (გეოგრ.) 9.
 სარკინოზნი (არაბები, მაჰმადიანები) 26.
 სარო (სოფ.) 122.
 სახანიანი 248.
 de Sacy 24.
 Sauley 13.
 საჯრანგეთი 2, 15, 29, 33, 36, 37, 126, 251.
 საქართველო, საქართულო 18, 27, 31, 34, 38—40, 42, 43, 45, 51, 54, 56, 58, 60, 75, 78—81, 84, 86, 88, 97, 99, 100, 110, 114, 115, 117, 119, 121, 122, 127, 128, 132, 137, 141, 143, 144, 149, 150, 155—157, 160—162, 164, 180, 184, 185, 194, 224, 234, 272, 274, 278, 281—284, 287—289, 291, 295, 297, 303, 304, 306, 308, 310, 311, 315.
 საჰმადინი: საჰმადინის კედლის წარწერა 119, 140, 207.
 სეთე (Sethe) 245.
 სელევკია (გეოგრ.) 258.
 სემ (ბიბლ.) 317.
 სემიანი 224, 226, 245—247, 252, 256, 258, 262.
 სერაბიტი: სერაბიტის წარწერა 244—247.
 სერაპიონ წარწმელი 171.
 სერაპიონ (მმოსველი, მოხსენებული არის

ათონის მონასტრის 1008 წ. ხელნაწერის ანდერძში) 75.
სერაპიტ-ელ-ხადიმ (მღებარეობს სინას ნახევარ კუნძულზე) 244.
ხვანები 305—308.
ხვანეთი 210, 304, 305.
ხვეტიცხოველი (მცხეთაში) 80, 87.
ხვიმონ მეფე ნ. სუიმონ მეფე.
Swinton 11.
სიდონელები 234.
სიდონი (გეოგრ.) 9.
სივნიელი პეროფაური (წმ. ნინოს თანამედროვე) 41.
Silvestre, J. B. 2, 24.
სილოა: სილოას წარწერა 10, 210, 221.
სიმონ კანანელი (ბიბლ.) 335, 348.
სიმონ-პეტრე (ბიბლ.) 357, 358.
სინას მთა ნ. სინას მთის ქართველთა მონასტერი.
სინას მთის ქართველთა მონასტერი, სინას მთა (წმ. ეკატერინეს სახელობის მონასტერი სინას მთაზე) 12, 20, 31, 33, 45, 50, 55, 62, 74, 83, 84, 136, 147, 171, 175—177, 212, 220.
სინას ნახევარ კუნძული 244.
სი-ნგან-ფუ (გეოგრ.) 14.
სიონის ტაძარი (თბილისში) 99.
სიპარა (მღებარეობს ქ. ბაღდადის სამხრეთ დასავლეთით) 90.
სიქსტუს IV (რომის პაპი) 92.
სიცილია 37.
Скабланич М. Н. 46, 129, 158.
სკანდინავია 250.
სკარიოტელი (ისკარიოტელი) ნ. იუდა ისკარიოტელი.
სკვითნი, სკვიტები 196, 197.
სკლიაროსი ნ. ბარდა სკლიაროსი.
სლაფნი 250, 255.
სობოლევსკი აკად. (Соболевский) 24.
სოლომონი (ბიბლ.) 299, 300, 317.
სომხები, სომეხნი 34, 35, 138, 155, 164, 165, 196, 198.
სომხეთი, სომხითი 19, 155, 266, 280—282, 305—308.
სომხითი (აღმოს. საქართველოს სამხრეთით მღებარე თემი) 307, 308.
სონლულაშვილი ირ. 279.
სორბონის წიგნთხაჯავი (პარიზშია) 92.
Soukry Arsène 168.

სოუქ-სუ (აფხაზეთშია) 19.
სოფრონი (შატბერდის სახარების გადამწერი) 176.
სპარსეთი 10, 11, 88, 90, 133, 160, 162, 165, 211, 217, 219, 221, 248, 249, 280, 281, 286, 287, 289.
სპარსელები, სპარსნი, სპარსელნი, სპარსი 5, 10, 16, 47, 69, 87, 89, 95, 157, 160, 196, 248, 234, 253, 254, 256, 284, 286, 282.
სპევსიპე 130.
სტამბოლი 99.
სტეფანე ნ. ქობული.
სტეფანე (პირველმოწამე) 289.
სტეფანე (ერთ-ერთი დამწერი ოშკის 978 წლის ბიბლიისა, რომელიც ინახება ათონის ივერიის მონასტერში) 48, 56.
სტეფანე (წიგნის დამწერელი, მოხსენებულია იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის XI საუკ. ხელნაწერის მინაწერში) 48.
სტეფანე (შატბერდელი ხუცესი) 85.
სტეფანე დეკანოზი (მიქაელ მოდრეკილის დისწული) 169.
სტეფანე-ქობული ნ. ქობული.
სტეფანოს I, სტეფანოსი (ქართლის პატრიკიონი, იხსენიება მცხეთის ჯვრის მონასტრის წარწერაში) 155—157, 160, 161, 163, 283, 284, 288.
სტეფანოს II, სტეფანოსადრნერსეს ძე 155—157, 160, 161, 282—284, 288, 289.
სტრაბონა (ბერძენთა გეოგრაფოსი, დაიბადა 54 წ. ძვ. წ. აღრ.) 306.
Studemund W. 94.
სუმონ-წმიდა, სუმეონ-წმიდა (მონასტერი შავ მთაზე) 84, 95, 138.
სუმონ ხერკელი (ამან აჩუქა ათონის ქართველთა მონასტერს ხუთი წიგნი) 85.
სუიმონ (მთავარ-ეპისკოპოსი) 163, 280.
სუიმონ მეფე, სვიმონ მეფე (სუიმონ I, ლუარსაბ I-ის ძე, ქართლის მეფე, 1558—1600) 98.
სულა (რომის მხედარმთავარი, შემდეგ რომის დიქტატორი, 138—78 წ. ჩვენს წელთაღრიცხვამდე) 91.
სუმბატ (გურჯანის მარზპანი) 155, 282.
სუმბატ (ერისთავთა-ერისთავი) 169.
სუმბატ დავითის ძე (ბაგრატიონიანთა მემატიანე, ავტ. «ცა და უწყება»-სი) 155, 170, 282.
სუჯუნის ეკლესია 22.

ტ

ტანა (მდინარე) 166.
 ტაო 170.
 ტაციტი 5.
 ტბეთი (მდებარეობს შავშეთში) 56, 77, 86, 113, 115, 118, 119, 302.
 ტელ-ელ-ამარნა (გეოგრ.) 6, 90, 246.
 ტერ-მინასიანცი ერვანდ 165, 281.
 ტეტუნაშვილი იაგორ 311.
 ტვიროსი (ქალაქია თინიკიაში) 234.
 ტიბერიუსი (რომის იმპერატორი, დაიბადა 42 წ. ჩვ. წელთაღრიცხვამდე, გარდ. 37 წ. ჩვ. წელთაღრიცხვით) 91.

ტიბო (Abbé J. Thibaut) 153.
 Tisserant Eugenius 24.
 ტრაუბე ლუდვიგ (Ludwig Traube) 24, 32, 90, 93, 109, 139, 140, 143.
 ტრიანდაფილიუს მონასტერი (კოსტანტანე-პოლშია) 177.
 ტუბალები, თობალი 234, 236.
 ტუნლუზნი 249.
 ტფილელი ნ. თბილელი.
 ტყვირის ეკლესია 22.
 Thompson E. M. 24.

უ

უბისი (გეოგრ.) 141.
 უბის მონასტერი (მდებარეობს დასავლეთ საქართველოში) 80.
 უვაროვია ბ. 173, 176.
 უილჰრნი, უილჰრები 110, 248, 249.
 ულპია: ულპიას წიგნთსაცავი (ტიბერიუსის მიერ გახსნილი) 91.

უჟარმელი ნ. სალომე უჟარმელი.
 ურარტელები 5.
 ურბნისი 88, 110.
 ურიასტანი 196.
 ურუმნი 98.
 უხპენაკი პორფირი 31.

ფ

ფარაჰიდი (ავტ. „ქითაბ ალ-გაინ“-ისა) 101.
 ფარნავაზ (ფარხაოზ, ქართლის სპირველი მეფე) 18, 26, 194, 266.
 ფარპელი ლ. 198.
 ფარხმან მეფე (V საუკ.) 163, 280.
 ფაჟაზიანი მ. 17.
 ფილო ბიბლოსელი 5.
 ფილონ პერენიოს 91.
 ფილოპონუს 125.
 ფინიკია (გეოგრ.) 234.
 ფინიკიელები, ფინიკიელნი 5, 6, 8, 10, 200, 201, 205, 206, 208—211, 214—221, 226, 234, 236, 244, 247, 262.
 ფინიკიელი: კადმოს ფინიკიელი 5.
 ფირდოუსი („შაჰნამეს“ ავტ.) 168.
 Fleischer 24.

ფლორენცია (ქალაქი) 29.
 ფოტიოსი (ავტ. „მკრიობიბლონ“-ისა) 95.
 ფრანგები 36.
 ფრანე ერისთავი (პერანე ერისთავი?) 185 ნ. აგრ. პერანე.
 ფრენელი (Fresnel Furgence, ფრანგი მკვლევარი) 15.
 ფრიგიელები 249.
 ფრიდრიხ II (კეისარი) 37.
 ფხვედო-კორჯნი (სომეხთა ისტორიკოსი) ნ. კორჯნი.
 ფხელოსი მიხეილ (ბიზანტიელი ისტორიკოსი) 125, 129.
 ფურცელაძე დ 178.
 ფხოელნი 181.

ქ

ქაირო (გეოგრ.) 36, 96.
 ქაიხოსრო ბეგი (მოხსენებულია ლუარსაბ მეფის 1615 წ. წყალობის წიგნის მინაწერში) 69.
 ქალდეელები 5.

ქალკიდონი (ქალ.) 164, 165, 281.
 ქამ (ბიბლ.) 317.
 ქანაანი 317.
 ქართველი, ქართული 54, 87, 98, 116, 119, 127, 138, 152, 155, 157, 164, 165, 171.

173, 179, 195, 196, 198, 232, 234, 236, 266, 281, 282, 284, 285, 286, 305, 307, 308, 314 ნ. ქართველობა.
 ქართველი ერი ნ. ქართველები.
 ქართველობა 146.
 ქართველი ეამთაღმწერელი (მონღოლთა-დროინდელი) 87, 110.
 ქართლი 26, 77, 80, 88, 150, 155, 161, 166, 172, 280, 282, 284, 288.
 ქართლის მოქცევის შემდგენელი (ავტ. «მოქცევაჲ ქართლისაჲსა») 284.

ქართუელი ნ. ქართველი.
 ქე ნ. იესო ქრისტე.
 ქობაირი 141.
 ქობულ, ქობულ-სტეფანე (იხსენიება მცხეთის ჯვრის მონასტრის წარწერაში) 155-161—163, 185, 282, 289, 290.
 ქრისტე ნ. იესო ქრისტე.
 ქრისტინე (იგივე თამარი, დიასამიძის ასული) ნ. თამარ, ყოფილი ქრისტინე.
 ქუთათელაძე იოველ პროფ. 45, 297.
 ქუთაიხი 149.

ლ

ღვთაება, ღმთაება (სოფ.) 58, 103, 104.
 ღუკახიანი 157, 285.

ღუნძები (ტომია) 254.

ყ

ყაბარდოელები 254.
 ყალაბოინი, ყალა-ბოინა (გეოგრ.) 122, 143, 173.
 ყანჩაელი ვაჩე (ილარიონის ძე) 125.
 ყაუხჩიშვილი სიმ, პროფ. 27, 114, 130, 237, 240.
 ყველი, ყუელი (ციხე) 137.

ყივშიძე იოს. პროფ. (გარდ. 1919 წ.) 50, 310.
 ყუბასარი (ყივჩაყი, მანდატურთუხუცესი და ამირსპასალარი თამარ მეფის დროს) 181, 182.
 ყუელი, ყველი (ციხე) 137.
 ყუთლუ-არხლანი (მეჭურჭლეთუხუცესი თამარ მეფის დროს) 181, 182.

შ

შაბურსი (სასანიანთა მეფე) 248.
 შავი ზღვა 19.
 შავი მთა 95.
 შანიძე აკ. აკად. 23, 33, 39, 134, 135, 169, 180, 187, 223, 279, 290, 300, 309—312.
 შაორი (გეოგრ.) 177.
 შახანი ლ. 139.
 შატბერდელი ხუცესი სტეფანე 85.
 შატბერდი (მდებარეობს კლარჯეთში) 21, 130, 171, 176, 301—304.
 შაჰაბაზი (შაჰაბაზ I, ყაენი, ძე შასეფისა, 1557—1628) 80, 88.
 შაჰატუნიათი ჰივმ. 17.
 შაჰთამაზი (იხმარლის ძე) 88.
 შაჰნაზარა (სოფ.) 119.
 შება ნ. საბა (ტომი).

შემოქმედი (მდებარეობს ბათუმთან) 58, 171.
 შიომღვიმე (მონასტერი) 23, 73, 86, 178—180, 182, 190.
 შირაზი (გეოგრ.) 96.
 Schlotman K. 208
 შნაიდერი (H. Schneider) 244.
 შოთა რუხთაველი 39, 43, 47.
 Specht Fritz 25.
 შუამდინარეთი 248.
 Schubart W. პროფ. 24, 44, 239.
 Schultze V. 32.
 შუშანიკ (ასული ვარდანისა, ვარსკენ პიტიახშის ცოლი, გარდ. წამებით 470—476 წ. შორის. მისი ცხოვრება აღწერა იაკობ ხუცესმა) 166.
 შჩეპკინი ვ. პროფ. (В. Н. Шенкин) 24.

ჩ

ჩაჩანძე გაბრ. 166, 168.
 ჩაჩიკაშვილი ნიკოლოზ 64, 69, 82.
 ჩაჩნები 254.
 ჩერქეზები 254.
 ჩინგიზ-ხანი (მონღოლთა ყაენი) 249.
 ჩინეთი 14, 35, 39.

ჩინელები 4, 35, 44, 252.
 ჩრდილოეთი აფრიკა ნ. აფრიკა.
 ჩრდილო კავკასიელი ნ. კავკასიელი.
 ჩუბინაშვილი გ. აკად. 156, 157, 160, 162, 165, 282—284, 288.

ც

ცაგარელი ალ. პროფ. (1844—1929) 19, 20, 31, 39, 48, 50, 56, 62, 64, 67, 75, 77, 79, 83, 84, 86, 99, 103, 105, 123, 169, 170, 174, 175, 177, 179.
 ცეზარი ნ. იულიუს კეისარი.

ციცერონი 32, 100.
 ციხე: ციხის გულანი 58.
 ცორცი ოსირი (გალიკის დამწერლობად სახელდებული ანბანის შემდგენელი) 249.
 ცურთავი (გეოგრ.) 155, 164, 166, 281.

წ

წაი-ლუნი (ჩინელი, ქალაქის გამომგონებელი) 35.

ჭ

ჭეიშვილი იოს. 311.
 ჭიბერთ ეკლესია (ააშენა დავით აღმაშენებელმა) 181.
 ჭიბერი (მანდატურთუხუცესი თამარ მეფის დროს) 180—182.

ჭიასძე თანი ნ. თან ჭიასძე.
 ჭიჭაფორიძე 141.
 ჭიჭინაძე ზ. (1854—1933) 42.

ხ

ხაზარნი 87.
 ხათუთა (სამძივართა ასული) 125.
 ხანძთა (მდებარეობს კლარჯეთში) 26.
 ხანძთელი: გრიგოლ ხანძთელი (759—861) 26, 80.
 ხანძთის უდაბნო 98.
 ხაზანაშვილი ალ. პროფ. 46, 76, 173, 176, 301.
 ხეთა 90.
 ხეთები. ხეთელი 4, 5, 90, 244.

ხერკელი სვმონ (ამან აჩუქა ათონის ქართულთა მონასტერს ხუთი წიგნი) 85.
 ხვარაზმელი, ხვარაზმელი 62, 78, 87.
 ხვარახანი (გეოგრ.) 101.
 ხმელთაშუა ზღვა 251.
 ხოვლი (სოფ.) 119, 207.
 ხორენელი მოსე ნ. მოსე ხორენელი.
 ხოსრო II (590—628 წწ.) 160, 288.
 ხვარაზმელი, ხვარაზმელი 62, 78, 87.
 ხუდადად თბილელი 98.
 ხუნამისი (სოფ.) 168.

ჯ

ჯავახიშვილი ივ. (აკადემიკოსი, 1876—1940) 74, 161, 163, 172, 173, 179, 181, 272, 280, 288, 307, 308.
 ჯალალედინი 78, 87.

ჯალალდინი ხარგ. 17.
 ჯანაშვილი მ. პროფ. 21, 34, 51, 59, 71, 72, 98, 102, 129, 133, 147, 150, 171, 224, 278, 279, 293, 294.

ჯანაშია ს. აკად. 240.
ჯალი 195—197.
ჯვარის მონასტერი (იერუსალიმში) 48, 62,
75, 78, 79, 84, 87, 178.
ჯვარის მონასტერი (მცხეთაში) 140, 141,
155, 157—164, 166—168, 174, 184, 185,
204, 207, 208, 275, 279, 282, 285—290,
296, 312.

ჯრუჭი: ჯრუჭის სახარება 76, 177.
ჯუანშერი (ქართველი ისტორიკოსი, მას
მიეწერება «ცხოვრება და მოქალაქობა
ვასტანგ გორგასლისა») 155, 161, 282,
289.
ჯუანშირი (ალბანთა მთავარი) 157, 159, 284,
286, 287.
ჯუმათი: ჯუმათის გულანი 56, 58.

ჰ

ჰაბო ტფილელი ნ. აბო თბილელი.
ჰალიში ნ. ადიში.
ჰაღრიანე (კეისარი რომისა) 91.
ჰაზარუხტი, ჰაზარავუხტი 141.
ჰათორ (ეგვიპტელთა ქალ-ღმერთი) 254.
ჰალევი იოსებ (Joseph Halévy, ფრანგი მეც-
ნიერი) 14, 15.
ჰალიკარნასი (გეოგრ.) 91.
Halifax William 11.
ჰარანი: ჰარანის წარწერა 16.
ჰარვარდი (ქ. ლაქია ამერიკაში) 245.
ჰებრან (გეოგრ.) 12.
ჰერაკლე (კეისარი) 156, 157, 160, 284, 287.
ჰერენიოს ფილონი 91.

ჰერკულანეუმი (გეოგრ.) 31.
ჰეროდოტე 5, 32, 232.
ჰერაპოლისი (ქ. მამბიჯი, ასურეთში) 36.
ჰირამი (სიდონის მეფე) 9.
Hirth F. 35.
ჰიქსოსები (ტომია) 245.
ჰომეროსი ნ. ომიროს.
ჰომმელი 5, 244.
ჰორშუზდ IV (579—590 წწ.) 160, 288.
ჰვბნერი 109.
Huart C. 24.
Huber Charles 12.
Hübshmann H. 34.
ჰუნები 87.

უ

Velsen Ad. 24.

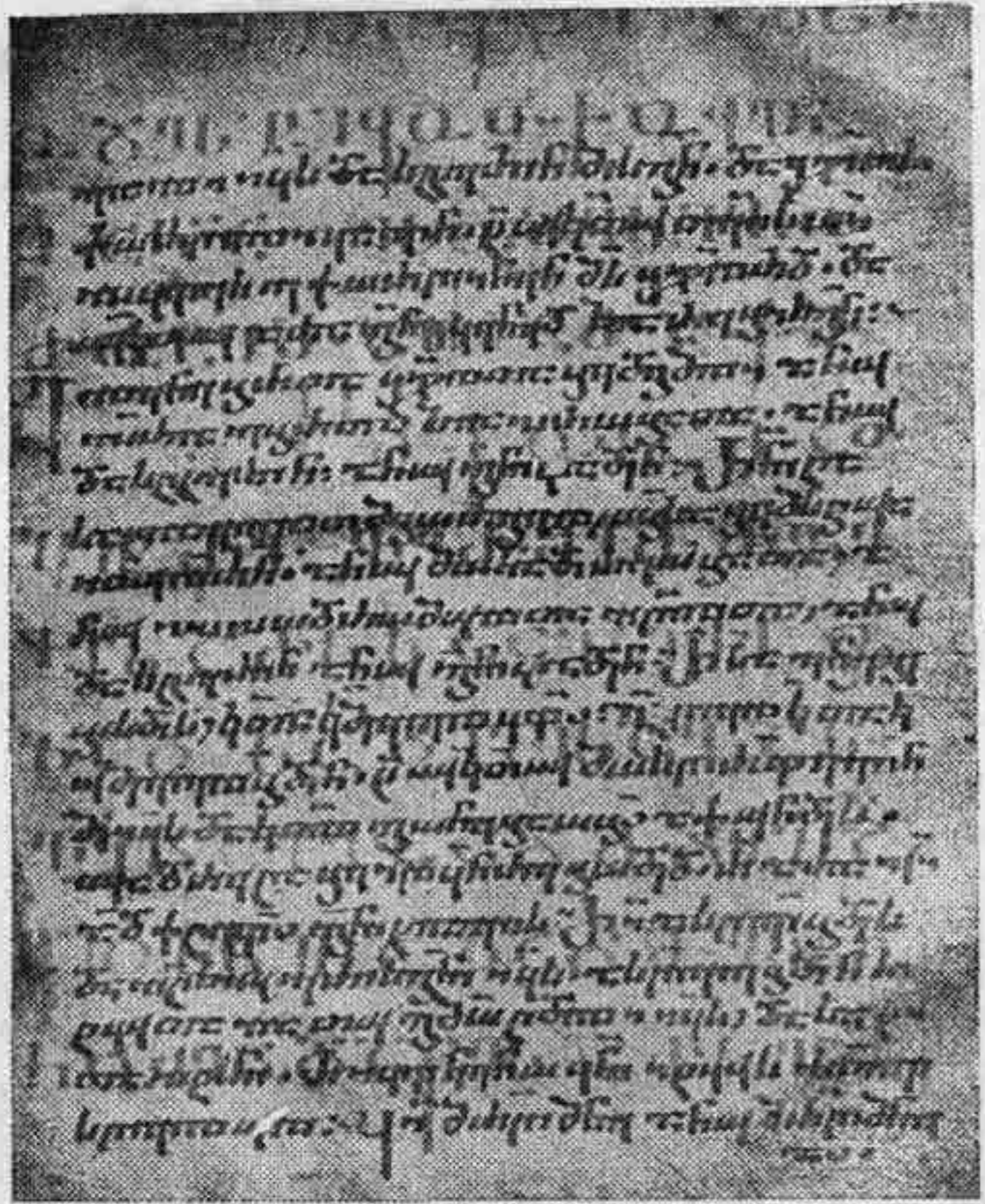
Ullman 245.

სანმეტო ოქსტეტის
ნომეტეტო

(ჟმტმ-306030)

ბოლნისის სიონის სარკმლის თავზე ანთკვეთილი დავით ეპისკოპოსის
506 წ. ახლო დროის წარწერა

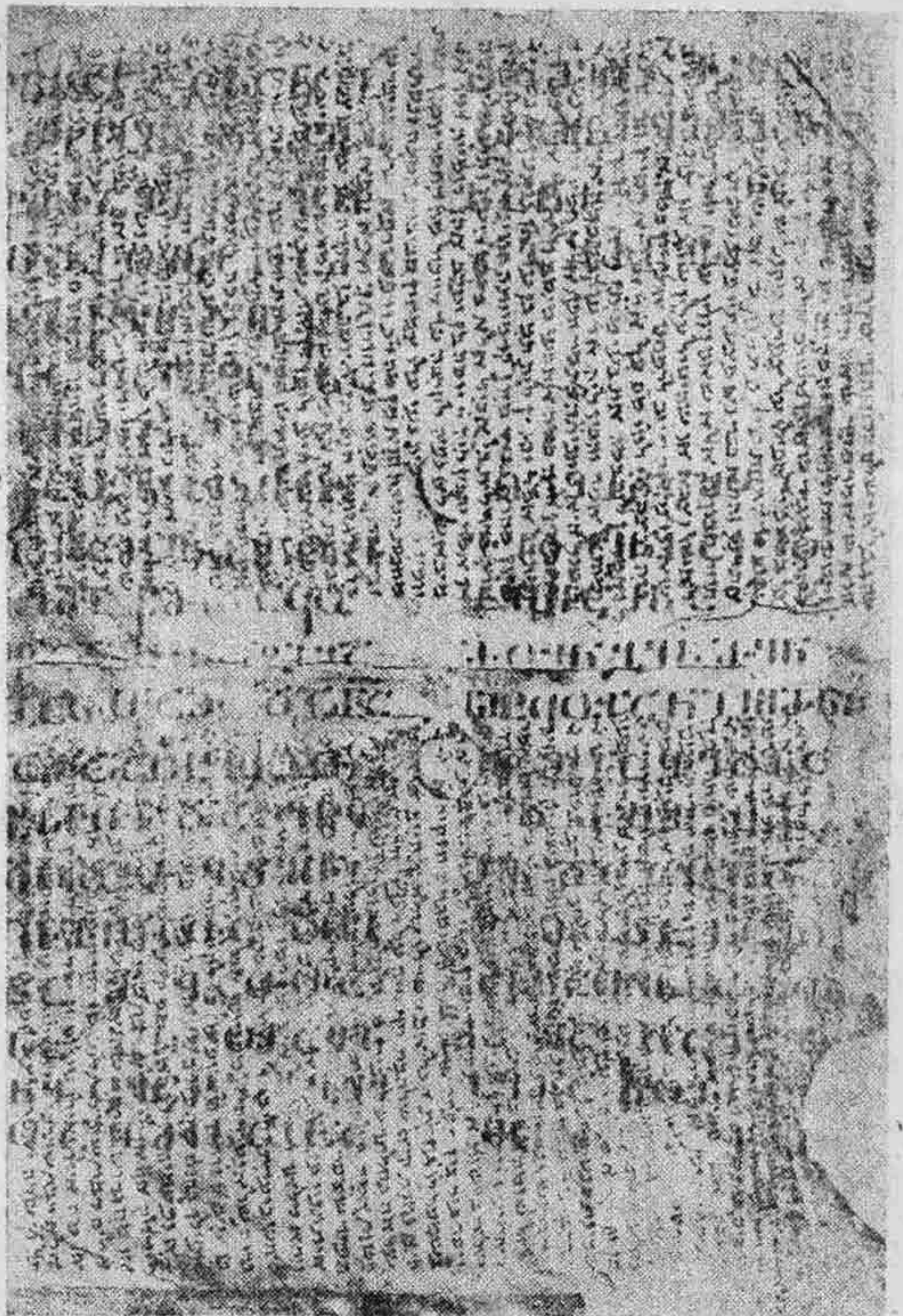
საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის A 737-ის ფრაგმენტის პალიმნესტი გვ. 327

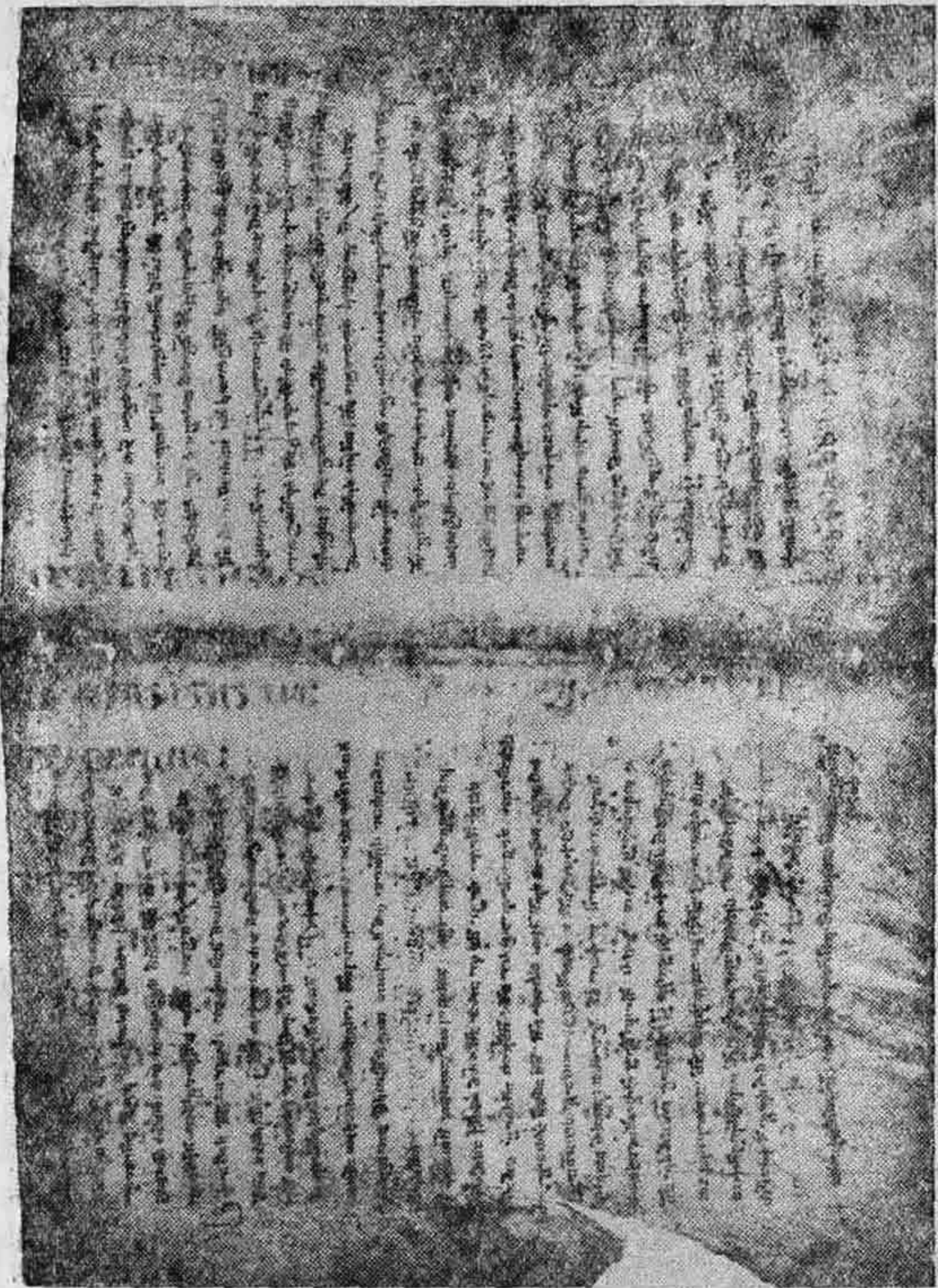
მცხეთის ღვარის ეკლესიის აღმწერსე ჯატოსის წარწერა 626—631 წ.

მცხეთის ჯვარის ეკლესიის სტელაზე-ქობულის წარწერა VI ს. შუა წლები

ქვესთორდის პალიმფსესტი (ბოდილიაძე) VI ს. ხანმეტო ტექსტით

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის A 89-ის ეტრატის პალიმფსესტის ერთი ფურცელი ხანმეტი სახარების ტექსტითურთ

Handwritten text in a medieval script, likely Georgian, covering the main body of the page. The text is arranged in approximately 25 horizontal lines. There are several large, decorative initial letters at the beginning of certain lines, including a prominent 'C' and 'D'.

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის A 89-ის ვტრატის პალეოგრაფიკის ერთი (პ. 768 და 773)
იმ ფუნქციონირების სახეობის ტექსტი მთავრად

[The page contains two columns of handwritten text in Georgian script, which is extremely faded and illegible due to the quality of the scan. The text appears to be a historical or religious document.]

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის A 844-ის ეტიკეტის პალიმპსესტის
ერთი გვერდი

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის II 999-ის მტრადის კალიმესუსტი სახარების ხაზმეტი ტექსტითურთ

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის II 999-ის მტრადის კალიმესუსტი სახარების ხაზმეტი ტექსტითურთ

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის II 999-ის მტრადის კალიმესუსტი სახარების ხაზმეტი ტექსტითურთ

ტაბულა I-ის განმარტება

- I. ბოლნისის სიონის 506 წ. ახ. ხ. წარწერის ანბანს წარმოადგენს.
- II. მცხეთის ჯვრის ეკლესიის VI ს. წარწერას.
- III. მცხეთის ჯვრის ეკლესიის VII ს. სტეფანე-ქობულისას.
- IV. VI—VII სს. ხანმეტი პალიმფსესტებისას.
- V. ვეჟან ატენელის VIII ს. წარწერისას.
- VI. ატენის სიონის 853 წ. წარწერისას.
- VII. სინას მთის 864 წ. მრავალთავისას.
- VIII. შატბერდ-ჰადიშის 897 ჩ. სახარებისას.
- IX. ჭილ-ეტრატის IX ს. ნატიკისას.
- X. ოშკის 958—966 წ. წარწერისას.
- XI. ათონის მონასტრის 977 წ. ხელთნაწერისას.
- XII. ატენის სიონის 1060—5 წ. წარწერისას.
- XIII. ჭილ-ეტრატის IX ს. ფსალმუნისას.
- XIV. სინას მთის მონასტრის № 6 იოანე-ზოსიმეს 981—2 წ. ხელთნაწერისას.
- XV. ათონის მონასტ. (№ 53) 1002 წ. ხელთნაწერისას.
- XVI. ათონის მონასტ. (№ 29) 1058 წ. ხელთნაწერისას.
- XVII. ბაგრატ IV შიომღ. მონასტრისადმი 1058 წ. ბოძებული სიგლისას.
- XVIII. ბაგრატ IV შიომღ. მონასტრისადმი 1085 წ. ბოძებული სიგლის გიორგი კათალიკოზის დამტკიცებისას
- XIX. ბაგრატ IV შიომღ. მონ—ისადმი 1058 წ. ბოძებული სიგლის იოანე ლიპარიტის ძის ხელრთვისას.
- XX. ოპიზის 1060—5 წ. სიგლისას.
- XXI. გიორგი II შიომღ. მონ—ისადმი 1072 წ. ბოძებული სიგლისას.
- XXII. გიორგი II შიომღ. მონ—ისადმი 1072 წ. ბოძებული სიგლის გაბრიელ კათალიკოზის კრულობითი მოწმობისას.
- XXIII. გიორგი II შიომღ. მონ—ისადმი 1072 წ. ბოძებული სიგლის მეფის ხელრთვისას.
- XXIV. გიორგი III 1170 წ. შიომღ. მონასტრისადმი ბოძებული სიგლისას.
- XXV. გიორგი მეფის შიომღ. მონასტრისადმი ბოძებული სიგლისას.
- XXVI. მანდატურთუხუცესის კიაბერის 1184 წ. შიომღვიმის მონასტრისადმი მიცემული დაწერილისას.
- XXVII. თამარ მეფის 1202 წ. შიომღ. მონასტრისადმი ბოძებული სიგლისას.
- XXVIII. დავით ნარინის 1292 წ. სიგლისას.
- XXIX. ალექსანდრე I 1419 წ. დემეტრე მარკოზაშვილისაგან დაწერილი სიგლისას.
- XXX. ანა დედოფლისეული ქართლის ცხოვრებისას.
- XXXI. ლეონ კახთა მეფის 1566 წ. სიგლისას.